De arbeidsenquête van 1887. Deel 3: De vlasindustrie. Tilburg. Eindverslag

editie Jacques Giele

bron
De arbeidsenquête van 1887/Een kwaad leven. Deel 3: De vlasindustrie. Tilburg. Eindverslag (ed. Jacques Giele). Uitgeverij Link, Nijmegen 1981

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_arb001jgie03_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

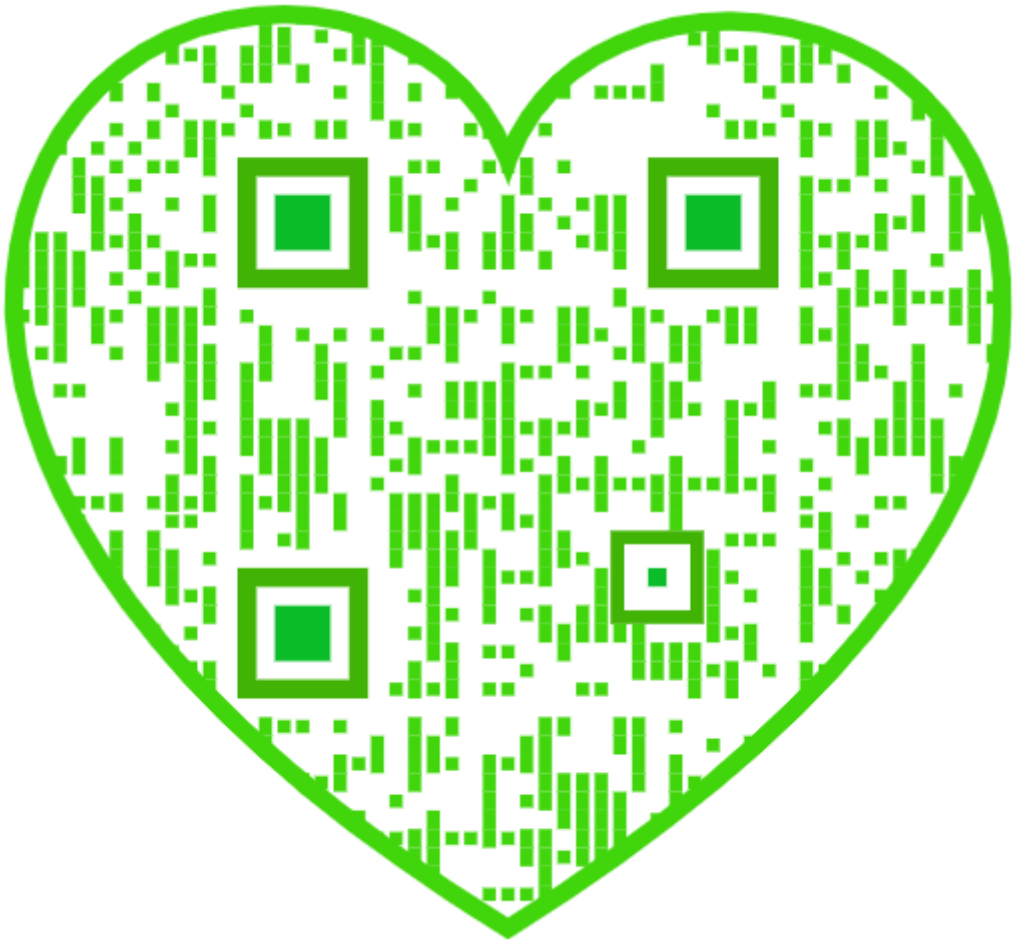

ENQUÊTE

BETREFFENDE

WERKING EN UITBREIDING

DER WET VAN 19 SEPTEMBER 1874

(STAATSBLAD No. 130)

EN NAAR DEN

TOESTAND VAN FABRIEKEN EN WERKPLAATSEN

---

de Heeren VERNIERS VAN DER LOEFF, Voorzitter. GOEMAN BORGESIUS Onder-Voorzitter. BEELAERTS VAN BLOKLAND. RUYS VAN BEERENBROEK. HELDT. SMIT. VAN ALPHEN. VAN DER SLEYDEN en BAHLMANN.

SNEEK
H. PYTTERSEN Tz.
1887

(Titelblad van de oorspronkelijke uitgave)

Woord vooraf

IN DEZE HERUITGAVE VAN DE WERKEN VAN DE PARLEMENtaire Enquêtecommissie van 1887 wordt de tekst van de oorspronkelijke handelsuitgave volledig gereproduceerd. Evenals de eerste editie (Sneek 1887) omvat ook deze heruitgave drie delen. Bovendien is gezorgd voor de toevoeging van informatie, die het de lezer van nu mogelijk moet maken om de verhoren en verslagen van bijna een eeuw geleden te begrijpen.

De enquête naar de toestand van de arbeidersklasse in Nederland vormt een mijlpaal in de sociale geschiedenis van ons land. Als historisch document is de uitgave van 1887 van zeer grote waarde. De gedachte aan een heruitgave is dan ook niet nieuw, maar de omvang (ruim 1100 pagina's) leek tot nu toe een onoverkomelijke hindernis. Daardoor bleef één van de belangrijkste bronnen voor de kennis van het leven van de arbeidende bevolking in de negentiende eeuw voor vele belangstellenden gesloten. Het is een prijzenswaardig initiatief van de uitgever geweest om deze publikatie ter hand te nemen. Zijn uitnodiging om deze heruitgave in te leiden en uit te breiden met achtergrondinformatie heb ik graag aangenomen. De nog steeds toenemende interesse voor de arbeids- en levensomstandigheden van gewone mensen lijkt een volledige heruitgave op dit moment te rechtvaardigen.

Bij het opstellen van de begeleidende teksten is gekozen voor een systeem dat de lezer zo veel mogelijk vrij laat. In plaats van noten en verwijzingen treft men in elk deel een inleiding, een informatieblok en een verklarende woordenlijst aan. In deel 3 zijn bovendien achtergrondverhalen en biograafische aantekeningen opgenomen. Op die wijze zijn de drie delen ook afzonderlijk te benutten.

In het algemeen heb ik er naar gestreefd de lezer van nu de beschikking te geven over dezelfde achtergrondinformatie en algemene kennis die in 1887 door de enquêtecommissie als vanzelfsprekend werd verondersteld. In de informatieblokken zijn daarom cijfers en exacte gegevens opge-

nomen, die in de verhoren zelf afwezig zijn. Enige informatie over de sociale structuur en de beroepenopbouw van de Nederlandse bevolking leek noodzakelijk. Wie meer gegevens wenst, vindt achter in het derde deel meer uitgebreide overzichten en analyses van de sociale ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Daar zijn ook de biografische aantekeningen geplaatst. Uitgangspunt daarbij is geweest dat een korte levensbeschrijving niet mocht ontbreken indien de persoon in kwestie ook *buiten* de enquête een belangrijke rol in het maatschappelijk leven heeft gespeeld. Dat geldt zowel voor de leden van de parlementaire enquêtecommissie zelf, als voor de getuigen en deskundigen.

In de woordenlijsten achteraan in elk deel worden die woorden verklaard die niet voor iedereen meer herkenbaar zijn. Het gaat daarbij zowel om verouderde uitdrukkingen en technische termen uit het begin van de industrialisatie, als om woorden en uitdrukkingen ontleend aan vreemde talen.

Ik hoop dat het op deze manier voor de belangstellende lezer mogelijk is gemaakt de kloof van bijna een eeuw die ligt tussen de oorspronkelijke publikatie en deze heruitgave te overbruggen. En dat daarmee dit unieke document - de eerste enquête naar de arbeids- en levensomstandigheden van het Nederlandse volk - voor een groter publiek beschikbaar komt. Want kennis van het verleden en inzicht in historische processen zijn zulke belangrijke zaken dat ze zeker niet alleen aan vakhistorici en professionele wetenschappers kunnen worden overgelaten.

Jacques Giele

XI

Een kwaad leven

> ‘Het fabrieksleven vind ik het onhebbelijkste en ongelukkigste leven dat er is; maar dat is niet te veranderen, er moeten fabrieken zijn en dus fabrieksarbeiders.’
>
> (Pastoor H.L. Sloots uit Amsterdam voor de Enquêtecommissie in januari 1887)

DE SPOORWEGVERBINDING TUSSEN AMSTERDAM EN DEN Haag was honderd jaar geleden - net als nu - een van de drukste lijnen van ons land. Tweemaal in het uur vertrokken de treinen uit Amsterdam vanaf het station Hollands Spoor, dat tot de bouw van het Centraal Station gevestigd was aan de Droogbak. Het langgerekte gebouw lag er verloren bij op een gure ochtend in het begin van januari in het jaar 1887. Op een van de winderige perrons stond een klein groepje vrouwen dicht bij elkaar. Onwennig keken zij naar reizigers die zich van en naar de treinen haastten. Zij hadden hun omslagdoeken dicht om hun schouders getrokken en stootten elkaar af en toe aan. Voor de vele voorbijgangers vormden de vier vrouwen niet meer dan een bizar groepje dat op het station duidelijk uit de toon viel. Hun armoedige kleding leerde dat zij tot de arbeidende klasse behoorden. Zij waren arbeidsters van de Koninklijke Fabriek van Waskaarsen. In Amsterdam stonden zij bekend als de ‘waspitten’ - waarschijnlijk omdat zij zo bleek als was zagen.

Het was zeker niet normaal dat fabrieksarbeidsters per spoortrein reisden in het Nederland van 1887. Maar de vier kleumende arbeidsters gingen met een zeer speciaal doel op reis. Zij behoorden tot de enkele tientallen arbeiders die door de parlementaire enquêtecommissie opgeroepen waren om in Den Haag te komen getuigen over hun arbeids- en levensomstandigheden.

Die commissie had het overigens niet gemakkelijk om haar opdracht uit te voeren. Van begin af aan hadden de moeilijkheden zich opgestapeld. Allerlei overheidsinstellingen weigerden medewerking, ondernemers probeerden de enquête te saboteren en arbeiders waren bang om in het openbaar te komen getuigen.

Toch was de commissie op dinsdag 4 januari 1887 na een voorbereidingstijd van vier maanden begonnen aan de verhoren, die plaats vonden in het gebouw van de Tweede Kamer aan het Binnenhof in Den Haag. Met dezelfde trein als de vier fabrieksarbeidsters, maar dan in de eerste

klas, reisde ook de directeur van de waskaarsenfabriek: de 44-jarige, wat corpulente heer Lodewijk Hartogh. Later op de dag zou hij voor de commissie verklaren dat zijn personeel die ochtend in de trein al dronken was en dat ze nu eenmaal nergens voor deugden. De vier arbeidsters zouden pas na lang aandringen vertellen op welke afschuwelijke manier zij op de fabriek werden behandeld. Het was slechts één van de vele incidenten, die tijdens de zittingsdagen van de parlementaire enquêtecommissie plaats vonden. Het meest beruchte van deze incidenten betrof het verhoor van de bikkelharde fabrikant P. Regout junior uit Maastricht. Door de snelle publikatie van de verhoren, werd heel Nederland in de gelegenheid gesteld om de bittere werkelijkheid over het leven van de arbeidende bevolking te weten te komen.

Het is intussen bijna honderd jaar geleden dat de verhoren en rapporten van de enquêtecommissie van 1887 in boekvorm werden gepubliceerd. Zij riepen een storm van verontwaardiging, maar ook van woede en ongeloof op. De reden daarvoor zal iedereen, die de moeite neemt om enkele verhoren door te lezen, al spoedig duidelijk zijn. Bladzijde na bladzijde, verhoor na verhoor wordt hier onthuld wat er in het Nederland van 1887 aan de hand was. Het fraaie zelf-gemaakte beeld dat de bourgeoisie zo lang in stand had weten te houden, lag plotseling in diggelen. Van het rustige tevreden Nederland waar geen wantoestanden bestonden zoals in andere landen, waar geen kinderen afgebeuld werden en waar de arbeiders met de pet in de hand hun plaats wisten - van dàt Nederland bleef weinig over.

En daarvoor in de plaats kwam een heel ander beeld naar voren: een land waar vrouwen en kinderen in de fabrieken dertig tot veertig uren aan één stuk door moesten werken, waar ondernemers hun arbeiders sloegen, waar mannen op hun werk dood neervielen, waar armoede, honger en ziekte het leven van honderdduizenden ondraaglijk maakte. ‘Ik dacht: hoe kan God dit toelaten,’ getuigt een voormalige fabrieksarbeider uit Maastricht tegenover de commissieleden over de wantoestanden in het ‘moordhol’, zoals de aardewerkfabriek van Petrus Regout & Zonen genoemd werd.

De schok die de publikatie van de enquêteverhoren in 1887 veroorzaakte, zou nog geruime tijd blijven doorwerken. Er was definitief iets veranderd en voortaan was het onmogelijk om te doen alsof er niets aan de hand was in Nederland. Twee jaar later - in 1889 - werd de eerste van een lange reeks arbeidswetten aangenomen, die bedoeld waren om enige bescherming aan ‘vrouwen en jeugdige personen’ te bieden tegen de exploitatie in fabrieken en werkplaatsen. In datzelfde jaar werd ook een staatscommissie ingesteld die het onderzoek naar de arbeidsomstandigheden in Nederland moest afmaken. En het zou vijf jaar duren voordat deze commissie in twintig delen met tienduizenden pagina's de conclusies

van 1887 zou bevestigen. Toen waren overigens alleen de toestanden in Amsterdam, Maastricht, Tilburg en de vlasnijverheid onderzocht. Aan verdere verhoren kwam de commissie niet meer toe, omdat de Tweede Kamer in juni 1887 ontbonden werd. Maar ondanks het feit dat ze maar zo kort had kunnen werken, heeft de parlementaire enquêtecommissie van 1887 bergen werk verzet.

Het was pionierswerk in de ware zin van het woord. De commissieleden waren soms zelf verbijsterd door de ellende die zij aantroffen en door de hardvochtigheid waarmee ondernemers en fabrikanten hun houding verdedigden. Zelden echter lieten zij hun bewogenheid openlijk blijken. Slechts één keer gaat de voorzitter direct in op de onthutsende feiten die voor de commissie uitgestort worden. Dat gebeurt tijdens het verhoor van die vier arbeidsters van de Amsterdamse waskaarsenfabriek. Een van hen vertelt hoe zij de kost moet verdienen voor haar gezin. Haar man is timmerman en al twee jaar werkloos als slachtoffer van de economische crisis van de jaren '80. De vrouw werkt al achttien jaar - vanaf haar twaalfde - op de kaarsenfabriek en vertelt over gedwongen nachtarbeid. Soms worden de arbeidsters verplicht om 36 uren achter elkaar door te werken, omdat de bestellingen klaar moeten zijn. Al die tijd sjouwen de vrouwen met bakken hete stearine, die in de machines leeggegooid moeten worden. Een buurvrouw brengt wat brood en de fabriek verschaft ‘gratis’ water. Intussen zit haar man thuis bij de kinderen. Na 36 uur werken wordt een rustpauze van een halve dag toegestaan. ‘Er is bijna niemand die tegen het nachtwerken kan,’ verklaart zij voor de commissie. ‘Den volgenden dag zijn de meesten ziek en klagen over pijn in de beenen, in het hoofd, in de lendenen. Het werk gaat den volgenden dag niet goed.’ Gemiddeld verdiende deze vrouw vier gulden in de week: net voldoende om haar kinderen een paar dagen te eten te geven. Maar 's maandags is het zuurverdiende geld meestal weer op. Op dat moment vraagt de voorzitter haar medelijdend: ‘Gij hebt een kwaad leven, meid?’ Waarop zij bitter antwoordt: ‘Best niet, om Zaterdags met vier honderd centen thuis te komen en Maandags weer zonder iets opnieuw te beginnen.’

‘Een kwaad leven’. Dat is de term die past bij het bestaan van de Nederlandse arbeidende bevolking in het laatst van de negentiende eeuw. Een kwaad leven dat gekenmerkt werd door honger, ziekte en zorgen. Een kwaad leven dat al vroeg begon met zware arbeid, waardoor kinderen van acht, negen jaar soms voor hun hele leven ongelukkig werden. In de glasblazerij van Regout werkten jongens van twaalf jaar om de andere week in de nachtploeg. Een arts vertelt over de gevolgen: ‘De kinderen vermageren, zien er chetief [zwak] en miserabel uit; zij krijgen kromme beenen; door het hangen en staan 's nachts worden zij zoo vermoeid dat de ledematen zich daardoor krommen.’ In de aardewerkfabrieken van dezelfde firma

ging het er al even erg toe: ‘Een groot aantal [kinderen] ziet er na een verblijf van eenige jaren in de fabriek ziekelijk uit; zij beginnen te hoesten, er volgt chronische ontsteking der slijmvliezen die ook de longen aantast en eindelijk komt de tering; het hoesten neemt langzaam toe, gaat over in longtering en eindigt voor velen tussen het dertigste en veertigste levensjaar met de dood.’ In Maastricht bestond zelfs een aparte uitdrukking voor de longtering die de arbeiders op de aardewerkfabriek opliepen: de ‘*pottemennekensziekte*’.

Ook van andere beroepen wordt verklaard dat men er niet oud bij werd. Zo bijvoorbeeld van de arbeiders in de suikerfabrieken, waar een overmatige hitte heerste. Een ingenieur van het stoomwezen zegt er voor de commissie over: ‘Ik heb mijzelven wel eens afgevraagd hoe het mogelijk was het in die fabrieken uit te houden.’ Een andere deskundige geeft het antwoord: de arbeiders houden het niet uit. Zij sterven bijna allemaal voor hun vijftigste: ‘de gevolgen [van die arbeid] openbaren zich dan ook wanneer een zekeren leeftijd bereikt is; men ziet dan al spoedig lieden met gebogen rug, doorweekt door stoom en suikerdampen.’ Vaak is het zo benauwd in deze fabrieken dat de arbeiders in paniek raken: ‘Soms slaat daar een werkman een ruit stuk om toch maar wat versche lucht te krijgen.’

Het is dan ook geen sensatieverhaal, maar de bittere werkelijkheid dat arbeiders tijdens hun werk dood neervielen. Pastoor Sloots uit Amsterdam vertelt over een salmoniakfabriek: ‘Ongelukkig! Het is werkelijk erg! Zoo weet ik bijvoorbeeld dat in een jaar of tien zes dooden in die fabriek geweest zijn, en dat de arbeiders wanneer ze niet zeer oppassen bewusteloos neervallen en blij mogen zijn wanneer zij niet op eene verkeerde plaats terecht komen, en nog gauw naar buiten kunnen gebracht worden.’ Vanwege de vele gevallen van oogaandoeningen stond deze fabriek in Amsterdam bekend als ‘*de zeere oogen-fabriek*’. De pastoor deelt mee dat arbeiders die aangetast werden, zonder één cent op straat kwamen.

Arbeiders gaven aan de commissie nog andere voorbeelden. Zo verklaren twee lettergieters over de firma Enschedé in Haarlem, waar zij zelf gewerkt hadden: ‘De laatste [fabriek] is afgekeurd, omdat er op één zomer 12 of 14 mensen zijn gestorven aan bloedspuwing en benauwdheden. Het moet eerst tien of twaalf mensenlevens gekost hebben, eer komt er geen verbetering in die soort zaken.’ Loodvergiftiging kwam in dat vak overigens zó veel voor, dat de ondernemers de leerjongens gratis melk lieten drinken - omdat ze anders dood waren vóór ze het vak geleerd hadden.

Natuurlijk was het niet in alle beroepen even erg. Maar het kwade leven in fabrieken en werkplaatsen eiste regelmatig zijn tol. Ongelukken en bedrijfsongevallen kwamen veel voor en werden als ‘normaal’ beschouwd.

Het was altijd de schuld van de slachtoffers zelf en er werd in de meeste gevallen geen cent uitbetaald. De arbeiders gingen onder elkaar met de pet rond.

Sociale voorzieningen bestonden niet en dat betekende onder andere dat de meeste arbeiders tot hun dood moesten blijven werken. Een bedrijfsleider verklaarde voor de commissie: ‘Neen, zij werken tot het laatste toe. Ik ken geen ouder volk dan 55, 56 en 57 jaar.’ De metaalarbeider Willem Ansing legde uit hoe dat in zijn werk ging: ‘Zij worden eenvoudig weggezonden. Als iemand over de 50 komt, wordt hij in den regel spoedig zwakkelijk en oud. De bazen begrijpen dat spoedig en dan is het gedaan. De patroon gaat in dat geval hakken en vitten om den man zoodoende weg te krijgen. Dan wordt er gezegd: oude jongen, ik kan je niet langer voor dat geld gebruiken, en dan wordt het loon verminderd. Een jaar of een paar jaar later, als de man nog zwakker geworden is, dan wordt het loon weer verminderd.’ Een chef van een grote drukkerij in Amsterdam bevestigt voor de commissie - die het kennelijk nog steeds niet kon geloven - dat zijn baas de oudere arbeiders simpelweg zó weinig laat verdienen dat zij het lichamelijk niet meer kunnen volhouden: ‘en als hij niet meer kan, dan wordt hij eenvoudig ontslagen.’ Op de vraag van een commissielid ‘En hoe komt de man aan zijn eind?’ antwoordt de chef: ‘Allerongelukkigst.’

De groot-industrieel Regout wordt op dit punt door de commissie aan een kruisverhoor onderworpen. Zijn antwoorden laten niets te raden over:

- ‘Maar gij zult ze toch niet laten werken tot ze er dood bij neervallen?’
- [Regout:] ‘Pensioneeren doen wij ze niet.’
- ‘Dus er is in uw fabriek gans geen sprake van pensioneeren. Goed verstaan?’
- [Regout:] ‘Neen.’
- ‘Wanneer gij ze niet meer gebuiken kunt, gaan zij heen en doet gij niets meer aan hen. Een groot deel komt dan eenvoudig ten laste van de stedelijke armenkas?’
- [Regout:] ‘Ook al.’

De waarheid was dat de oud geworden arbeider volstrekt aan zijn lot werd overgelaten en vaak van honger en gebrek omkwam.

Zo was het leven van de arbeidende bevolking in het Nederland van 1887 een ‘kwaad leven’ en de geschoktheid van de commissieleden deelde zich mee aan een groot deel van de burgerij. Voor het eerst waren hier de arbeiders en arbeidsters zelf aan het woord - ook al kostte het hen soms nog veel moeite om zich eindelijk eens uit te spreken. Vaak moest de commissie de antwoorden uit hun mond trekken. Zij verzwegen de ergste wantoestanden omdat ze bang waren voor ontslag en de beruchte ‘zwarte lijsten’ van de ondernemers. ‘De vrees om op de fabriek bedankt te

worden, zit overal ingepeperd,' schreef een insider aan de commissie. Het is inderdaad opvallend hoe weinig arbeiders zich vrijwillig opgaven om voor de commissie te getuigen. Die dat wel deden, waren vaak activisten uit de arbeidersbeweging. Onverschrokken arbeiders als Klaas Ris en Willem Ansing die al eerder ontslag en broodroof getrotseerd hadden voor hun overtuiging. Maar hun aantal was klein en terecht waarschuwde de commissie in haar eindrapport voor het feit dat sommige arbeiders met opzet een veel te rooskleurig beeld hadden opgeroepen, omdat ze bang waren anders ontslagen te worden. De reacties op de publikatie van de verhoren bewezen dat die vrees allesbehalve ongegrond was.

En daar lag dan in de zomer van 1887 het rapport van de parlementaire onderzoekscommissie over de toestand in de fabrieken en werkplaatsen in Nederland. Het bevatte de tekst van alle verhoren en een grondige analyse door de commissie zelf. 'De publiekmaking dezer verhoren maakte in Nederland een diepen indruk en bracht velen in kennis met toestanden, waarvan zij zich tot nu toe zelfs geene voorstelling hadden kunnen maken,' schrijft een historicus uit die tijd. De handelsuitgave was dan ook snel uitverkocht.

In de sociaal-historische literatuur zijn weinig documenten zo vaak geciteerd en geparafraseerd als de enquête van 1887. De grote hoeveelheid gegegevens die de drie delen bevatten, heeft honderd jaar later weinig van haar waarde verloren. Iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging of het leven van de arbeidende klasse aan het eind van de negentiende eeuw, vindt in de verhoren een schat aan gegevens die nergens anders te vinden zijn. Van de 146 getuigen en deskundigen die door de commissie werden opgeroepen behoorden er 54 tot de arbeidende klasse. Vierenvijftig van de anderhalf miljoen arbeiders die in die tijd werkten in fabrieken en werkplaatsen en op het land. Voor het eerst horen we ook hun verhaal en wordt de 'andere' geschiedenis opgetekend. Het verhaal van leven en werken in Nederland, opgetekend uit de mond van de mensen die tot op dat moment nooit aan het woord waren geweest: het ware verhaal over 'een kwaad leven' in Nederland.

XVII

De vlasindustrie in 1887

XVIII

HET IS NIET HELEMAAL DUIDELIJK OP GROND WAARVAN de Enquêtecommissie besloot een apart onderzoek in te stellen naar de vlasnijverheid. Nadat zij haar plannen voor onderzoeken in Amsterdam, Maastricht en Tilburg had bekend gemaakt, voegde zij daar nog aan toe: de Groninger veenkoloniën, Twente en Leiden. Maar deze laatste drie streken werden niet onderzocht wegens tijdgebrek. Wèl onderzocht zij ‘een kleinen, doch voor het onderwerp der enquête belangrijken tak van nijverheid, namelijk de vlasindustrie.’

Hoogstwaarschijnlijk is het besluit van de commissie beïnvloed door een uitvoerige nota die zij ontving van dokter B. Carsten, de adjunctinspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht in Zuid-Holland en Zeeland. Carsten had al in 1867 een onderzoek naar de gezondheidstoestand van de vlasarbeiders ingesteld, omdat het hem was opgevallen ‘dat de menschen tusschen 14 en 40 jaar er zoo slecht uitzagen.’ Carsten had herhaaldelijk aangedrongen op verbeteringen in de vlasindustrie ter bescherming van de gezondheid van de arbeiders en hij had hierbij enig succes geboekt. Hier dus een beambte van het Geneeskundig Staatstoezicht die handelde volgens de opdracht die door Thorbecke in 1865 was opgesteld; maar dit optreden van dokter Carsten staat in scherpe tegenstelling tot de plichtsverzaking die de enquêtecommissie bij de inspecteurs in Amsterdam en Maastricht moest constateren. Behalve het rapport van dr. Carsten ontving de commissie ook een nota over de vlasindustrie in Nederland, opgesteld door C. van Aken, oud-burgemeester van Hendrik-Ido-Ambacht. Ook hij komt met onthullingen over de arbeidsomstandigheden van de vlasarbeiders die een schril beeld oproepen. Zowel Carsten als Van Aken fungeren daarom als kroongetuigen tijdens de verhoren over de vlasarbeid, die op vrijdag 28 januari 1887 in Den Haag, in het gebouw van de Tweede Kamer, plaatsvonden.

Rond het midden van de jaren '80 werd in Nederland gemiddeld zo'n 15.000 hectare vlas verbouwd, hoofdzakelijk in Zeeuws-Vlaanderen, West-

Noord-Brabant, de Zuid-Hollandse eilanden en Friesland. Daarnaast werd ook vlas verbouwd in de Haarlemmermeer, de IJpolders en Groningen. Het eigenlijke centrum van de vlasnijverheid waren de Zuid-Hollandse eilanden, en meer speciaal Beijerland en de Hoekse Waard. Vlasboeren uit dit gebied pachtten in andere streken stukken land om er vlas op te verbouwen, en vervoerden dit vervolgens naar hun woonstreek om het te bewerken. Er werkten tussen de 15.000 en de 18.000 arbeiders in de vlasnijverheid, maar daarbij moet aangetekend worden dat het werk voornamelijk in de winter gedaan werd.

De vlasindustrie bestond uit de bewerking van de vlasplanten tot een eindprodukt dat gebruikt kon worden voor de vervaardiging van linnen (garen) en papier. Het arbeidsproces bestond uit een aantal aparte bewerkingen. Na het oogsten en het drogen van het vlasstro op het veld werden de stengels ontdaan van de zaaddoosjes, het zgn. ‘repen’ of ‘repelen’. Om echter de vezel van de bast los te krijgen was een merkwaardige bewerking nodig die het ‘roten’ genoemd werd. De vlasstengels werden in sloten gelegd waar ze vier of vijf weken lang lagen te rotten. Daardoor werden de vlasdraden losgeweekt van de schors en van elkaar. Vervolgens werd het vlas over het land uitgespreid om te drogen, een proces waarbij een walgelijke stank vrij kwam die zich over de verre omtrek verbreidde.

De rest van de vlasnijverheid speelde zich af in de zogenaamde zwingelketen die een treurige bekendheid zouden verwerven in de sociale geschiedenis van ons land. Eerst kwam het ‘braken’, waarbij de schors en het hout van de vlasstengels gebroken werd. Daarbij kwam een grote hoeveelheid stof en vuil vrij, die door de arbeiders werd ingeademd en voor ernstige ademhalingsstoornissen zorgde. Maar nog nadeliger voor de gezondheid was het ‘zwingelen’, een bewerking waarbij de arbeiders met houten staken op het vlas sloegen om aldus alle stof-, hout- en modderdeeltjes uit het vlas te verwijderen. Dat gebeurde in hokken of keten die meestal bedompt en vochtig waren en waarin twintig arbeiders in een veel te kleine ruimte werkten. Tijdens het zwingelen stond de arbeider met zijn gezicht vlak boven de bundel vlas zodat hij het stof en vuil voortdurend inademde.

Geen wonder dat dokter Carsten in zijn rapport vaststelde dat op de Zuid-Hollandse eilanden in alle gemeenten waar de vlasnijverheid werd uitgeoefend ‘de sterfte aan acute en chronische ziekten der ademhalingswerktuigen en aan longtering’ groter was dan in andere streken. Ondanks pogingen van Carsten en anderen om de arbeiders tegen de gevaren van de vlasarbeid te beschermen, was de situatie in 1887 miserabel. Pas de mechanisatie en de ingebruikname van doeltreffende afzuiginstallaties zouden de vlasarbeid rond de eeuwwisseling van zijn dodelijke imago afhelpen. Treurig is de conclusie van de enquêtecommissie na afloop van

de verhoren waarbij behalve de deskundigen slechts vier vlasboeren en maar één arbeider ondervraagd werden. Verbeteringen zouden eenvoudig en zonder al te grote kosten aan te brengen zijn, zodat het leven van de arbeiders minder gevaar zou lopen. Maar dit gebeurt niet, aldus de commissie, en wel simpelweg ‘uit onverschilligheid, althans omdat men zich te dezer zake geene uitgaven wil getroosten’.

De verhoren over de vlasindustrie

Zitting van vrijdag 28 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
BAHLMANN.
RUYS VAN BEERENBROEK.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer dr. B. Carsten.

9395 De **Voorzitter**: Wilt gij uw aam, voornamen, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven?

A. Doctor Berend Carsten, oud 57 jaar, adjunct-inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht in de provincie Zuidholland en waarnemend adjunct-inspecteur in de provincie Zeeland, wonende te 's Gravenhage.

9396. V. De Commissie heeft begrepen, dat zij den dag van heden bestemmen moest tot het hooren van getuigen, die inlichtingen zouden kunnen geven, omtrent de omstandigheden, waaronder de vlasserij in ons land, en meer bijzonder in de provincien Zuidholland en Friesland pleegt te worden uitgeoefend.

Gij hebt de welwillendheid gehad in antwoord op de circulaire der Commissie van einde October, eene missive in in te zenden, met twee nota's. De eene handelt over de loodwit-fabriek te Dordrecht, terwijl de andere, die zekere uitgebreidheid heeft, ons een overzicht geeft van uwe beschouwingen over de vlasserij.

Hot lag dus vanzelf op onzen weg u te verzoeken om heden ook voor ons te verschijnen, teneinde nader mondelinge inlichtingen van u te ontvangen omtrent een punt, waarvan gij zoo blijkbaar studie gemaakt hebt.

Misschien zullen wij aan het slot van uw verhoor de vrijheid nemen enkele vragen van meer algemeenen of anderen aard tot u te richten. Hoofdzakelijk echter zullen wij ons met de vlasserij bezighouden, waarmede de dag trouwens tamelijk wel bezet zal zijn.

Mag ik beginnen met u te vragen: hebt gij eenigerlei bijzondere aanleiding gehad om den toestand van de lokalen, die voor het vlassen gebezigd worden, in zekere gedeelten van onze provincie te gaan onderzoeken? Is het u in 't oog gevallen dat in die gemeenten eene hoogere graad van sterfte was, of is er eenige andere aanleiding geweest?

A. De eerste aanleiding is geweest, dat ik tusschen 1865 en 1870 den Hoeksche Waard en het eiland IJselmonde bezoekende, getroffen werd door de omstandigheid, dat de menschen tusschen 14 en 40 jaar er zoo slecht uitzagen. Als ik dat vergeleek met andere deelen der provincie, met Voorne en Putten, en zelfs met Overflakkee,

dan was het zeer opvallend Vooral trof het mij, dat, als men die menschen ontmoette in gesloten lokalen, zij veel meer hoestten dan elders. Ik heb er met verscheidene medici op het eiland IJselmonde over gesproken, en deze, die jarenlang eene uitgebreide praktijk hebben, spraken unaniem de overtuiging uit, dat het vlassen behoorde tot de meest ongezonde bedrijven.

Ik heb daarop in de eerste plaats geraadpleegd de sterftestatistiek in het algemeen van die eilanden, en toen is mij gebleken uit die van 1840 tot 1860 en verder uit opgaven die wij hadden tot 1870. dat vooral in de Hoeksche Waard en op het eiland IJselmonde de sterfte het grootste is. Er zijn wel eenige groepen in Nederland, waar de sterfte ook hoog is, maar de Hoeksche Waard kan gerekend worden dat gedeelte van Nederland te zijn, waar de sterfte het grootste is. Ik heb mij zelven de vraag gesteld: hoe zal ik een onderzoek instellen? Ik heb toen in 1867 eene circulaire gericht aan burgemees-

ter en wethouders van al de gemeenten in die streek, waarin ik hun 13 vragen heb gesteld.

Ik achtte het wenschelijk bij het onderzoek naar de vlas-industrie tevens in te stellen een onderzoek ten aanzien van de hennep-industrie, die in de Alblasserwaard op breede schaal wordt uitgeoefend. Mijne circulaire was van den volgenden inhoud:

***'s Gravenhage*, December 1887.**

Ik neem de vrijheid uwe medewerking in te roepen voor een onderzoek naar den invloed der vlas- en hennepbereiding op de volksgezondheid.

Dit onderzoek heeft mij geleid tot de volgende vragen, die ik U.E.A. beleefdelijk verzoek zooveel mogelijk te willen beantwoorden:

1°. Behooren vlas en hennep tot de voortbrengselen van landbouw in uwe gemeente? Zoo ja:
2°. Bestaan er verordeningen en bepalingen omtrent het roten en verder verwerken van deze?
3°. Hoeveel vlas en hennep wordt jaarlijks verwerkt?
4°. Hoeveel vlas en hennep, uit andere streken afkomstig, is hieronder begrepen?
5°. Op welke wijze heeft de roting plaats? (stroomend, stilstaand water, oever rivieren, algemeene rotingplaatsen);
6°. Worden in plaats van roten in water ook andere behandelingswijzen gevolgd?
7°. Op welken afstand van de kom of ander meer bebouwd gedeelte der gemeente heeft roting plaats?
8°. Geschiedt het roten spoedig na den oogst of eenige maanden daarna?
9°. Hoeveel mannen, vrouwen en kinderen (beneden 14 jaren) houden zich gemiddeld met het verwerken van deze bezig? braken hekelen, zwingelen enz.
10°. Met welken leeftijd begint deze arbeid bij kinderen?
11°. Hoeveel tijd wordt gemiddeld jaarlijks aan 't verwerken van vlas of hennep besteed.
12°. Bestaan er ook inrichtingen waar het verwerken van vlas of hennep in 't groot geschiedt?
13°. Heeft men eenen schadelijken invloed op de gezondheid ten gevolge van deze industrie waargenomen?

Het zal mij zeer aangenaam zijn door uwe tusschenkomst in staat te worden gesteld dit onderzoek voort te zetten, en de antwoorden op deze vragen zooveel mogelijk in den loop dezer of der volgende maand te mogen te gemoet zien.

De Geneeskundige Adjunct-Inspectcur voor Zuidholland, (*get.*) DR. B. CARSTEN.

Aan
Burgemeester en Wethouders van

Van alle die gemeentebesturen ontving ik een antwoord, en had dus een punt van uitgang. Ik heb toen in de eerste plaats de meeste zwingelketen op IJselmonde en een groot gedeelte van die in de Hoeksche Waard bezocht.

Toen werd ik meer en meer overtuigd dat dit bedrijf zeer nadeelig was en zeker moest leiden tot vermeerdering van de ziekten der borstorganen. Daarop is door mij een onderzoek ingesteld, en heb ik uit de sterfte-staten aangeteekend al diegenen die gestorven zijn aan acute en chronische ziekten der ademhalingswerktuigen en aan longtering. Deze laatste wordt dikwijls afzonderlijk genomen, doch neemt men deze er hier niet bij, dan zouden er verscheidene gevallen van chronische bronchitis daarbuiten blijven, en dat zou ik minder wenschelijk vinden. Men beweert ook dat het hekelen aanleiding geeft tot het ontwikkelen van longtering.

Ik ben begonnen met den leeftijd van 14 jaren, omdat over het algemeen de jongens en meisjes niet vóór dien tijd in de zwingelketen arbeiden. Ik heb van de totale sterfte eerst afgetrokken al diegenen, die overleden zijn aan ziekten, waarvan de oorzaak niet bekend was. En toen is mij gebleken dat de sterfte aan de genoemde borstziekten op dien leeftijd over het algemeen in de vlas-gemeenten veel grooter was dan in de gemeenten waar het vlasbedrijf niet wordt uitgeoefend: in 1870 kwam ik tot het resultaat, dat in alle gemeenten op het eiland IJselmonde, waar vlas wordt verwerkt, de sterfte grooter was dan bijv. in Pernis en Zwijndrecht, waar

geen vlasarbeid is. Hot sprak zeer sterk. Dit was in de Hoeksche Waard hetzelfde. Ook daar was de sterfte door aandoening van de borstorganen op den genoemden leeftijd veel grooter dan in de gemeente Zuid-Beierland, waar geen vlas verwerkt wordt Ten gevolge van dat bezoek heb ik toen met den president van de maatschappij voor vlas-industrie gesproken en met verscheidene hoofden van inrichtingen, die het vlasbedrijf in het groot uitoefenen. Ik heb hun eenige wenken gegeven, die ik meende dat in het belang van de gezondheid der arbeiders wenschelijk waren. Het gevolg daarvan is geweest, ik weet niet of het was *post* of *propter*, dat vooral op IJselmonde sedert 1870 belangrijke verbeteringen zijn aangebracht.

De vlasboeren, die op groote schaal laten zwingelen, hebben tegenwoordig machinale inrichtingen, waarbij het stof, dat bij het zwingelen wordt opgeworpen, on dat schadelijk voor de gezondheid kan geacht worden, door opzuiging en ventilatie verwijderd wordt. En nu is het opmerkelijk - ik heb dat in het rapport medegedeeld - dat de sterfte aan ziekten aan ademhalingswerktuigen in de laatste jaren verminderd is; de diagrammen, die ik aan de Commissie heb toegezonden, zijn gunstiger dan die welke ik in 1870 gemaakt heb.

Een tweede punt, dat mij in den laatsten tijd gebleken is veel verbeterd te zijn, is dat het uitzicht van de zwingelaars en de zwingelaarsters ook eenigszins gunstiger is. Dat neemt echter niet weg, dat het zwingelen en braken van het vlas nog voor het grootste gedeelte op de oude wijze geschiedt, en dat het machinale braken en zwingelen tot de uitzonderingen blijft behooren.

Het is dus van belang steeds het oog te houden op de zwingelketen, en daarin zooveel mogelijk verbetering aan te brengen.

Ik heb in mijn rapport ook gesproken van een model-zwingelkeet. waarvoor een premie werd uitgeloofd, doch waarvan tot dusverre nog geen gebruik is gemaakt.

Dit neemt niet weg, dat er ook nog andere verbeteringen aangebracht kunnen worden.

Als zoodanig noem ik in de eerste plaats ventilatie in de lokalen, want die laat zeer veel te wenschen over.

Meestal hebben de zwingelkooien een zoogenaamden zolder, waar het vlas wordt geborgen.

Het stof, dat naar boven trekt en zich aan de zoldering hecht, valt later weder naar beneden.

De eenige ventilatie in zulk een zwingelkooi wordt verkregen door het oplichten van een plank aan eene zijde van de kooi, en aangezien de werkzaamheden meest in den winter geschieden, blijven de luiken dicht, omdat er niet wordt gestookt. En toch meen ik dat, zoo ergens, hier wel verwarming mocht aangebracht worden. Indien die lokalen verwarmd waren, zouden de luiken ook wel opengezet worden.

In mijn rapport heb ik den wensch geuit, dat die zwingelkooien geen zolder mochten hebben, en dat de ventilatie in het dak werd aangebracht. Verder zou men den maatregel kunnen nemen om het getal arbeiders in die zwingelkooien zooveel mogelijk te verminderen.

Bij het braken is de toestand over het algemeen beter. In de eerste plaats wordt er meer machinaal gebraakt dan gezwingeld, en in de tweede plaats is de man niet zoo vlak boven het stof, hij ademt dus zoo alles niet in.

Mijne conclusie komt daarop neêr, dat de vlas-industrie een zeer ongezond bedrijf is Het is treurig om aan te zien die scharen van volk, die zich met dat bedrijf

bezighouden. Wanneer men een vlas-arbeider na eenige jaren terugziet - ik heb meestal mijn oog gevestigd op personen, die ik later kon herkennen - dan bemerkt men, dat zij zeer achteruit zijn gegaan, in 10 jaar zijn zij gewoonlijk versleten. Gewoonlijk zijn zij zeer kortademig, zij zien er zeer slecht uit, ten gevolge van het emphyseem dat zich ontwikkelt, krijgen zij minder goede circulatie, waardoor de voeding minder goed wordt, en zij dus zeer spoedig versleten zijn, zoodat het zeldzaam is, dat men iemand van 50 ziet.

Het is een zeer opmerkelijk verschijnsel, dat mij verhaald is door de burgemeesters in die gemeenten, dat zooveel menschen daar armlastig zijn, omdat zij

niet meer werken kunnen; ofschoon men niet kan zeggen dat zij ziek zijn, lijden zij toch aan de gevolgen van hun bedrijf.

9397. V. Dus als ik het goed begrijp, dan hebt u geheel uit eigen beweging en naar aanleiding van eigen waarnemingen, die u onder uwe inspectiereizen gemaakt hebt, u de zaak aangetrokken, en inderdaad een succes op uw pogingen gehad, dat zich onder cijfers laat brengen. Er laat zich immers naar u ons zegt, eene verbetering zien door de vergelijking tusschen het diagram van 10 jaren geleden en thans. Dit laatste feit bleek, zooals u straks zelf heb gereleveerd, uit uwe nota niet, want daarin was alleen opgenomen het diagram van den laatsten tijd, maar niet dat van vroeger; de vergelijking was dus voor ons niet te maken?

A. Het was wel gedrukt, want ik had er al mededeeling van gedaan in de vergadering van den geneeskundigen raad, en het is dus in de verzameling van stukken van het geneeskundig Staatstoezicht opgenomen.

9398. V. Ik twijfel daaraan geen oogenblik, maar dat hebben wij niet kunnen opmerken; wij hadden hier alleen uw laatste diagram, en die uitkomst moest ons dus natuurlijk ontsnappen; dit doet echter niets af aan de verdienste die in uw arbeid steekt en die het mij hoogst aangenaam is te releveeren.

Misschien is het wenschelijk vóór alles met u den gang eens te doorloopen van de vlasserij, Dan komen wij vanzelf tot de punten, waarover wij inlichtingen van u kunnen vragen of gij die nader zoudt willen toelichten.

De zaak begint al in het vroege voorjaar, in Maart, met zaaien, niet waar?

A. Juist.

9399. V. Ik onderstel dat in dat werk niets steekt, wat hier bij deze enquête behoeft besproken te worden, want het is een zeer gewoon werk?

A. Ik heb er in mijn rapport reeds op gewezen, dat de menschen uit hunne woonplaatsen naar elders gaan om te wieden.

9400. V. Daarop volgt het meer uitgebreide werk van het wieden?

A. Juist.

9401. V. In uw stuk hebt gij ons medegedeeld dat de arbeiders in groote scharen uittrekken naar de Haarlemmermeer. naar den IJpolder en naar Zeeland, Friesland en Groningen?

A. Zij gaan voornamelijk naar de Haarlemmermeer.

9402. V. Welke aanleiding bestaat er voor die menschen van de Zuidhollandsche eilanden zoo ver weg to trekken voor die verrichting?

A. Ik denk dat dit is, omdat er de vlasboeren, die in het groot doen, veel aan gelegen is om goede vlassers te hebben, die het werk kennen.

9403. V. Ik begrijp dit, wat betreft de latere manipulatiën, waarbij eene eigenaardige handigheid en bedrevenheid te pas komt, maar stelt het wieden ook bijzondere eischen, zoodat daarvoor een geoefend personeel noodig is? Anders is het toch wel zonderling, dat de Hollandsche bevolking zoo ver wegtrekt voor de eerste dingen. Weet gij daaromtrent ook iets te vertellen?

A. Het is mij niet bekend. Hetzelfde verschijnsel neemt men echter in Gelderland waar. De bevolking trekt daar eveneens naar Drenthe om eiken te schillen.

9404. V. Het feit heeft u aanleiding gegeven om observaties te maken, wat de gezondheid en wat de zedelijkheid betreft?

A. Vooral wat de gezondheid aangaat. Het voornaamste bezwaar is, dat de menschen zeer slecht gehuisvest zijn, in schuren op hooi en op stroo, waardoor zij,

vooral in den eersten tijd, namelijk in Maart en April, blootgesteld zijn aan plotselinge afwisselingen der temperatuur, waardoor zij zeer gauw koude vatten, hetgeen natuurlijk bij hen, wier ademhalingswerktuigen daartoe eene zekere voorbeschiktheid bezitten, het sterkst is.

9405. V. Is er nog niet een andere kwade kant aan verbonden, namelijk dat men, voordat de reis aanvangt, begint met de kleine kinderen te evacueeren?

A. In het algemeen worden de kinderen zelden gezoogd, maar zelfs in die enkele gevallen worden zij dan nog ontijdig gespeend. Het kind wordt dan bij eene buurvrouw of een lid der familie gedaan, en verder gevoed met voor dien leeftijd onnatuurlijk voedsel.

9406. V. En dan trekt alles weg:

A. Ja: mannen, vrouwen, jongens, meisjes.

9407. V. En de tweede schaduwzijde is de onzedelijkheid?

A. Ja, dat ligt voor de hand. In het algemeen is het mij voorgekomen dat het een bedrijf is, dat zeer de onzedelijkheid bevordert. In de eerste plaats, het punt dat wij nu behandelen, dat samenzijn van mannen, vrouwen, jongens en meisjes in eene schuur of hooizolder. Het laat zich hooren, dat dit tot onzedelijkheid aanleiding moet geven; maar ook voor het bewerken zelf van het vlas zijn mannen, vrouwen, jongens en meisjes bijeen.

9410. V. Het plukken heeft in Juli plaats. niet waar?

A. Ja.

9411. V. En dan ziet men weer een repetitie van de reis in het voorjaar?

A. Ja

9412 V. Onder soortgelijke omstandigheden?

A. Precies hetzelfde.

9413. V. Dan wordt het vlas binnengehaald en getransporteerd per spoor en schuit naar de centrale punten, waar de inrichtingen bestaan, die daarvoor noodig zijn, en waar het volk voor die bezigheden gedresseerd is. Wat gebeurt dan daar?

A. Het eerste werk is den vlasstengel van zijne zaadkorrels te ontdoen, het zoogenaamde reepen. Dit is geen nadeelig werk. Daarbij wordt geen stof ontwikkeld, omdat het zeer voorzichtig geschiedt. Men tracht alleen de zaadbollen er af te halen, tusschen pennen door; daar wordt een vlasbundel doorgehaald en de zaadkorrels worden er afgenomen. Vervolgens wordt het vlas naar het land gebracht, om korten tijd te drogen en daarna in eene sloot geworpen om te roten, welke sloot wordt afgedamd. De vlasplanten liggen er over elkander in.

9414. V. De samenstelling der plant uit drie bestanddeelen hebt gij in uw verbaal duidelijk uiteengezet; gij zult het echter nog wel eens willen herhalen en tevens aantoonen wat de bedoeling van het roten is?

A. In dat stilstaand water, met organische stoffen bezwangerd, heeft eene ontbinding plaats, voornamelijk de zoogenaamde slijmlaag treffende, die zich tusschen de schors en de splint van de vlasplant heeft ontwikkeld.

9415. V. Kunnen wij het niet aldus zeggen: De kern van de plant is hout rondom die kern zitten de vlasdraden; daaromheen bevindt zich de schors; dat alles wordt van natuurwege bijeengehouden door eene zekere lijmachtige zelfstandigheid. Nu is het vraagstuk om die lijmachtige zelfstandigheid zoodanig tot oplossing te brengen, dat die drie dingen zooveel mogelijk los van elkaar gaan. Dáárvoor wordt het vlas in de slooten te rotten gelegd, niet waar?

A. Juist. Wanneer het goed onder water ligt, wordt het met slootmodder bedekt. Valt er niet bijzonder veel regen, en is het niet te droog, dan gaat de ontbinding geleidelijk voort; maar komt er wat te veel regen, dan wordt de ontbinding niet voldoende bevorderd en zijn die dammen zoodanig gemaakt, dat zij kunnen overloopen, en verspreidt zich dat rootwater in alle verdere slooten die met den boezem in verband staan. Daaruit wordt het drinkwater genomen, en in zooverre is het nadeelig voor de volksgezondheid.

9416. V. Dat is nu eene wetenschappelijke gissing?

A. Mathematisch zeker is het natuurlijk niet uit te maken.

9417. V. Hoelang blijft het vlas in die slooten liggen?

A. Dat hangt er van af, ik geloof dat het een week of vier, vijf is. Dan wordt de modder er afgehaald en het vlas op het land uitgespreid om te drogen. Wanneer het goed gedroogd is, wordt het naar de schuren gebracht en daar opgestapeld. Naarmate de winterarbeid begint, wordt met het zoogenaamde braken een aanvang gemaakt.

9418. V. Dat is de eerste periode van den winterarbeid. Wanneer begint men daarmede?

A. In September of October. Nu zijn wij in de zoogenaamde braakhuizen. Het braken heeft niet plaats in hetzelfde vertrek waar gezwingeld wordt. Dat braken bestaat daarin, dat men de schorslaag en de houtlaag breekt. Om de vlasdraden te kunnen prepareeren, moeten die van de hout- en schorsdeelen worden gezuiverd. Bij dat breken heeft eene

ontwikkeling van stof plaats. Dat stof heb ik beschreven, en ik heb daarvan wat medegebracht. Ik heb in 1868 wat van dat vlasstof verzameld, onder andere van den zolder van een zwingelkeet; van een zolder boven de braakmachine, en van de braakmachine afgeveegd. Ik stel deze monsters in handen van de Commissie.

De stof, die zich bij het braken ontwikkelt, is niet zoo hinderlijk voor de bewerkers als die welke bij het zwingelen ontstaat; de houding, de manipulatie van de bewerkers is anders, zoodat men veilig kan aannemen dat het braken niet zoo schadelijk voor de gezondheid is als het zwingelen.

9419. V. Komt daarbij ook niet in aanmerking, dat men twee wijzen van braken heeft, namelijk het hand- en het machinale braken?

A. Bij de handbraak ontwikkelt zich niet zooveel stof; maar het braken geschiedt meestal machinaal. Men heeft in sommige braakhutten, waar machinaal gebraakt wordt, een ijzeren plaat boven de braakmachine aangebracht, waardoor het stof verhinderd wordt neer te vallen.

9420. V. De handbraak is dus een primitief instrument voor het breken van de kern, het hout van de plant. Zijn de machinale braakmachines uit ons land of van buiten af gekomen?

A. Ik durf het niet zeker zeggen. Bedrieg ik mij niet, dan heeft men mij indertijd gezegd, dat het Amerikaansche machines waren.

9422. V. En die zijn uit een hygiënisch oogpunt voldoende?

A. Ja, zij zijn niet zóó, dat er aanmerking op is te maken.

9423. V. Zijn dat zeer kostbare dingen?

A. In zooverre als er een stoommachinetje bij noodig is, wel.

9424. V. Dat zal dan een locomobiel zijn?

A. Ja. De toestel zelfs is overigens geen kostbare zaak, geloof ik.

9425. V. Worden zulke machines met locomobile veel in rondgaand gebruik genomen, voor gemeenschappelijke rekening?

A. Neen, de groote vlasboeren houden er zelf zulk eene machine op na.

9426. V. Heeft die machine in het algemeen de handbraak verdrongen?

A. O neen.

9427. V. De groote massa is dus nog niet op den goeden weg?

A. Neen. Ik. schrijf dit hier aan toe, dat die zaak in verschillenden graad wordt uitgeoefend. De groote vlasboeren hebben zulk eene machine, maar de kleine kunnen dat niet verdragen

9428. V. Is die ijzeren plaat, die zooveel nut doet en toch maar luttel weinig kan kosten, algemeen in gebruik, of laat dat te wenschen over?

A. Die worden alleen gebruikt bij de machines. Bij het handbraken is zij niet in het gebruik.

9429. V. Is het bij de handbraak niet toe te passen?

A. Men zou het toestel ook daar dienstbaar kunnen maken.

9430. V. Met weinig kosten?

A. Ja, maar men doet het niet.

9431. V. Uit sleur?

A Ja. Mag ik u nog iets doen opmerken? Wij spraken zoo even over groote en kleine vlasboeren, maar ik zou nog een stap verder willen gaan en opmerken dat de vlasarbeid ook in het gezin wordt uitgeoefend Wanneer men een dag in de vlasstreek verkeert, ziet men dikwijls onder een afdak bij de kleine woningen de vrouw bezig

met zwingelen, als zij een oogenblik tijd heeft. Dat is zeer algemeen. Het is mij wel gebeurd, dat ik vrouwen tegenkwam, van wie ik dacht dat zij vlasarbeidsters waren; bij nader onderzoek verklaarden zij nooit in een kooi of in een braakhut geweest te zijn, maar dat zij te huis een uur of vier zwingelden.

9432. V. Onder meer of minder gunstige omstandigheden?

A. Die zullen zoowat gelijkstaan, de ruimte staat in gelijke verhouding tot den omvang van het bedrijf.

9433. V. Gij spraakt daar van afdak, dat is toch *in effectu* beter voor de ventilatie al moge het werk er minder aangenaam door worden?

A. Ik heb mij niet duidelijk uitgedrukt, ik sprak van een afdak, maar dat afdak is geheel en al afgesloten.

9434. V. Zij doen het werk dus volstrekt niet onder betere omstandigheden. de gevolgen zijn dus niet minder schadelijk? Maar het is een tak van huis-

industrie, en daar kunnen wij nu niet over spreken.

Hebt gij nu nog iets over het braken te zeggen?

A. Bij die braak-machines heeft men over het algemeen niet de zoogenaamde stoom-zuigers waarbij het stof wordt verwijderd, maar ik heb op het eiland IJselmonde, ik meen bij den heer Plaisier te Hendrik-Ido-Ambacht, in de machinale brakerij gezien, dat de stoom tegelijk wordt gebruikt om het stof te verwijderen. Doch slechts op die eene plaats heb ik dit waargenomen.

9436. V. Bij dat braken, dat u dan nog minder kwaad schijnt te vinden, komt toch de plant in bewerking, terwijl er, zou men zoo zeggen, nog de meeste modder gedroogd aan zit. Men zou dus zeggen, dat hierbij de meeste aanleiding tot eene sterke stofontwikkeling bestaat?

A. Dat is toch niet het geval, omdat het braken het grofste werk is. De droge modder gaat er met groote stukken af en valt neer, zoodat bij het inademen niet veel stof wordt opgenomen.

9437. V. De modder valt dus in kluiten en klonten op den grond, maar geeft geen aanleiding tot de ontwikkeling van die massa fijne stof, die bedenkelijk is voor de ademhalingswerktuigen?

A. Juist; althans in kleinere kluitjes.

9438 V. Laat ons thans het braken verder daarlaten. Nu komen wij aan het zwingelen, wilt u ons dat eens vertellen?

A. Wanneer de vlasplant gebraakt is, komt zij in de vertrekken waar gezwingeld wordt. Het primitieve zwingelen heb ik beschreven; het bestaat daarin, dat de zwingelaar voor zich heeft een plank van een paar centimeters dikte. Die plank staat met de smalle zijde naar hem toe, terwijl aan de andere smalle zijde eene insnijding is, de zoogenaamde kraag, waarin het vlas gelegd wordt. Met de linkerhand wordt het vlas in de kraag gelegd, en met de rechterhand hanteert de arbeider de zwingelspaan. Dit is een breed, plat houten voorwerp met een handsvat. Met die zwingelspaan wordt het vlas geslagen en op die wijze wordt de modder, de hout- en schorslaag er uit verwijderd. Dit werk gaat natuurlijk langzaam, omdat men van tijd tot tijd die bos vlas moet omdraaien om de verschillende kanten er van te kunnen zwingelen. Wanneer een arbeider zulk een bos vlas goed wil zwingelen, dan heeft hij daarvoor omstreeks drie kwartier noodig. Gedurende al dien tijd zit hij met zijn gezicht boven de plank, en door de kracht, die hij moet aanwenden, om de zwingelspaan langs de plank te bewegen, ademt hij dientengevolge nog meer stof in.

9439. V. De vorige bewerking had dus de bestanddeelen losgemaakt, en deze laatste operatie, het zwingelen, heeft ten doel hout en schors te verwijderen, waardoor men niet anders overhoudt dan het lint of vlas. Dit geschiedt op de wijze, die u duidelijk hebt omschreven; het is voor den man eene zware inspanning, doet hem hijgen en veel stof inademen, daar de geheele atmosfeer met stof vervuld is. Dat is het kwaad, niet waar?

A. Ja. Wanneer men in de zwingelkeet komt, kan men door het stof elkander niet onderscheiden, en is men er een oogenblik in, dan is men geheel met stof bedekt.

9440. V. Wat is daartegen te doen?

A. In de zwingelkeet ventilatie aan te brengen om het stof te verwijderen. Al wat zolder is, moet uit de keet genomen worden en eene dakventilatie worden aangebracht; het beste zoude zijn dakruiten. Zoodoende zou men ook meer licht kunnen krijgen,

want het beweren, dat licht nadeelig voor het vlas is, is ongegrond. Men zou dus boven meer licht kunnen aanbrengen, zoodanig dat men de ramen kon oplichten, ook tot bevordering der ventilatie

Dan zoude nog het getal arbeiders in de zwingelkeet beperkt moeten worden. Ik heb opgemerkt, dat in verscheidene zwingelketen de ruimte voor ieder persoon, die daarin werkte, niet meer dan 14 kubieke meters bedroeg. Dit is wel wat weinig, vooral, wanneer men nagaat, dat in de hospitalen 50 kubieke meter vereischt wordt. Beperking van het aantal is dus hoogst noodig.

Nu de verwarming der lokalen, die met de ventilatie in nauw verband staat. Bij gebrek aan de noodige warmte ziet men toch wel dat de ventilatie door de arbeiders tegengewerkt wordt.

9442. V. Gij spraakt van verwarming, maar is daar niet een groot gevaar aan verbonden met betrekking tot het artikel?

A. Dat geloof ik niet. Men kan om de kachel een mantel zetten. Het komt mij voor, dat het bezwaar zoo groot niet zou wezen; er zijn toch altijd eenige personen aanwezig, en een baas die toezicht houdt. Desnoods zou men in de zwingelkeet een kamertje kunnen afschieten voor een kachel.

9443. V. Is te dien opzichte het een en ander gedaan? Hebben de plaatselijke besturen zich de zaak aangetrokken en misschien daarvoor verordeningen vastgesteld?

A. Daaromtrent is mij niets bekend. Alleen heeft, gelijk ik straks zeide, de Maatschappij voor vlas-industrie zich de zaak aangetrokken. Die Maatschappij heeft, behalve de lokalen, ook andere zaken besproken, en wel degelijk onder andere de machinale bereiding. Nu is het moeilijk te zeggen of het daar een gevolg van is, maar sedert die Maatschappij en ik er ons mede bemoeid hebben, is het beter geworden en zijn er meer machines en stofzuigers gekomen. De toestand is nu wat verbeterd. Maar van den kant der plaatselijke besturen heb ik geen teeken van leven gezien, geen bouwverordening over zwingelketen.

9445. V. De maatschappij voor vlasindustrie behoort immers te Dordrecht te huis?

A. De algemeene vergadering werd te Rotterdam gehouden. Voorzitter was de heer Van Aken, gewezen burgemeester van Hendrik-Ido-Ambacht, die, zoo ik wel heb, straks als getuige voor de Commissie zal verschijnen.

9446. V. Die Maatschappij heeft zich de zaak aangetrokken, maar gij hebt niet bemerkt, dat door de plaatselijke autoriteiten eenige verbeteringen zijn aangebracht?

A. Ik herinner mij niet ooit eene verordening onder de oogen te hebben gehad.

9447. V. De groote zaak zou zijn de verplichting voor te schrijven tot betere ventilatie?

A. Ja, en het bevorderen van de toepassing van het machinaal zwingelen en het machinaal stof opzuigen.

9448. V. Worden er reeds exhausters aangetroffen?

A. Ik heb ze gezien te Hendrik-Ido-Ambacht in de fabriek van Snauw buiten het dorp, bij Steehouwer en ik meen bij Plaisier.

9449. V. Gij kent ze dus niet alleen uit de boeken maar ook uit de praktijk?

A. Ja.

9450. V. Acht gij ze nuttig?

A. Ze werken uitstekend; ik heb 12 personen aan het zwingelen gezien, die niet meer met de spaan arbeiden, maar het vlas in de gleuf leggen. Door de beweging van de spaan wordt het stof in eene kast gezogen. In die kast bevindt zich een trommel die bewogen wordt en het stof uit het dak verwijdert.

9451. V. Zijn de exhausters kostbaar?

A. Vrij kostbaar, maar daardoor wordt veel handenarbeid uitgewonnen.

9352. De heer **Smit:** Gij zegt dat het machinaal zwingelen uitstekend is: bedoelt gij hiermede uitstekend voor de gezondheid of voor de qualiteit van het vlas?

A. Voor de gezondheid.

9453. V. Is het u niet bekend, of de qualiteit van het vlas dezelfde blijft?

A. Dat durf ik niet zeggen, maar herhaaldelijk heb ik vlasboeren op de gunstige uitwerking van die werktuigen, op de gezondheid der arbeiders opmerkzaam gemaakt. Dat het vlas *minder* goed is, heb ik nooit gehoord.

9454. De **Voorzitter:** Sedert hoe lang past men exhausters bij het machinaal zwingelen toe?

A. In 1875 heb ik die het eerst opgemerkt.

9455. V. Gij komt gaandeweg zeker nog wel in die gemeenten?

A. Ja. Na 1875 zijn er verscheidene exhausters bijgekomen. In Heerjansdam en Hendrik-Ido-Ambacht zijn er 14 zoodanige inrichtingen.

9456. V. De vraag van den heer Smit is voorzeker volkomen rationeel. U beziet de zaken uit een hygiènisch oogpunt, en vindt natuurlijk allicht voortreffelijk, wat de menschen gezond maakt. Maar het is hun te doen om geld te verdienen. Als het kwaad werkte, zouden zij er vanzelf niet van willen weten; maar gelooft gij dat dit van deze zaak

moeielijk vermoed kan worden, en neemt het gebruik van die toestellen toe?

A. Het neemt toe.

9457. V. En als gij met die menschen gesproken hebt, hebben zij u dan niet op de schaduwzijde gewezen?

A. Ik heb nog niet lang geleden met den ouden heer Snauw over de zaak gesproken; hij is een oud-vlasboer, maar van hem heb ik er ook niets van gehoord.

9458. V. Is er bij het zwingelen ook een preservatief toe te passen?

A. Het eenige zou zijn het dragen van zoogenaamde respirators. Maar over het algemeen worden die dingen ter zijde gelegd. Misschien dat het bij de vlasindustrie komt, omdat men daarbij krachtig moet ademen, en de respirator eene belemmering is, maar zeker is het dat ik ze in andere fabrieken ook heb zien ter zijde leggen, omdat zij er om lachen en de menschen niet overtuigd zijn van het groote nadeel waaraan zij blootstaan.

9459. V. Zijn de respirators wel eens aangewend bij de vlasserij?

A Ik herinner mij niet ze ooit daarbij gezien te hebben, maar ik heb wel eens gezien dat zij doeken voor den mond hadden. Den gewonen halsdoek deden zij, in den vorm van een driehoek, voor het gelaat, zoodat de basis over den neus en de punt over den mond hing.

9460. V. Daaruit blijkt, dunkt mij, dat bij die menschen de zucht bestaat om een respirator, al is het in primitieven vorm, te bezigen. Hebt gij - het is volstrekt geen verwijt dat ik u er van maak - het punt van de respirators nooit ter sprake gebracht?

A. Jawel, maar dan werd mij geantwoord: dat gaat niet.

9461. V. Zou de reden daarvan ook kunnen zijn, dat zij dan minder makkelijk met elkander kunnen praten? Wij hebben gehoord dat dit in sommige fabrieken de reden is dat men tegen de respirators is.

A. Ik durf het niet zeggen.

9462. V. Het is dus door de boeren, met uw weten, nooit beproefd respirators te bezigen?

A. Dat ik weet niet.

9463. De heer **Goeman Borgesius:** Hoeveel uren wordt in de zwingelkeet gewerkt?

A. Zij beginnen, zooals ik reeds in het rapport gezegd heb, 's morgens om 4 uur, half vijf, en werken door tot zonsondergang.

9464. V. Zou er geen middel zijn om dien langen werkdag wat te bekorten? Die voortdurende blootstelling van de ademhalingswerktuigen aan die minder gunstige omstandigheden zal ook wel een van de redenen zijn, waarom het zwingelen zoo ongezond is?

A. Ja, hoe langer men aan het stof in de zwingelkeet is blootgesteld, hoe nadeeliger.

9465. V. Gij hebt gezegd, dat in den regel kinderen onder 14 jaar niet medegaan naar de zwingelkeet; maar worden zij bij andere verrichtingen der vlas-industrie wel gebruikt?

A. In het algemeen niet. In mijn rapport heb ik gezegd, dat in de zwingelen braakketen wel jongere kinderen komen, maar dat is minder om te werken dan wel omdat de ouders hen medenemen, omdat zij het goed vinden dat de kinderen reeds vroeg het werk zien en zich aan de inademing dier stof gewennen.

9466. V. Zijt gij dat met hen eens?

A Neen, zeker niet.

9467. V. Ik deed de vraag, omdat ik in verschillende schoolrapporten lees, dat de vlas-industrie zoo nadeelig werkt op getrouw schoolbezoek?

A. Dat laatste is ook toe te schrijven aan de verplaatsing der ouders. Als die naar de Haarlemmermeer gaan bijv. nemen zij de kinderen mede.

9468. V. Van welken leeftijd zijn dan die kinderen, welke door hen medegenomen worden?

A. Die zijn tusschen 10 en 42 jaar.

9469. De **Voorzitter:** Wat hebt gij, sprekende over de fabricage in het algemeen, bedoeld met dat zwingelen op Maandag? Dat zij het dan minder lang kunnen uithouden? Hoe komt dat?

A. Dat schijnt voornamelijk hierin te zitten, dat de luchtcellen worden uitgezet en dientengevolge in een gedeeltelijken verlammingstoestand verkeeren, zoodat een nieuwe prikkel noodig is om ze weer tot werkdadigheid te brengen en de ruimere ademhaling te bevorderen.

9470. V Dat zij dan dus minder zwingelen houdt soms geen verband met de

gewoonte, die meer bij werklieden voorkomt om des Maandags maar halve dagen te werken?

A. De omstandigheid, dat zij het niet kunnen, laat zich zeer goed verklaren door de opeenhooping van stof in een groot gedeelte van de luchtcellen; dat neemt niet weg, dat bij de vlas-industrie het jenevergebruik vrij algemeen is, en men zal ook wel Maandaghouden en niet werken; maar hetgeen ik in het rapport heb medegedeeld omtrent de mindere werkzaamheid op Maandag, schrijf ik toe aan de werkdadigheid van de luchteellen, die eerst moeten geprikkeld worden voordat zij behoorlijke activiteit krijgen om weer te kunnen uitademen wat er in gekomen is. Dat is ten minste mijne verklaring van het feit.

9471. V. Wanneer nu het zwingelen is afgeloopen, wat gebeurt er dan verder?

A. Wanneer het zwingelen is afgeloopen, ziet het vlas er al heel glad uit; men ziet er bijna niets op dan een enkel houtstengeltje enz.; dan wordt het zoogenaamd opgemaakt. Dit geschiedt nog al eens door jeugdige personen van 14, 15 jaar. De fijne houtsdeeltjes, die er nog in zijn, worden verwijderd, hetzij met de hand, hetzij met een houtje, hetzij op eene andere wijze. Dit werk is spoedig afgeloopen en wordt door sommigen beschouwd als nog nadeeliger te zijn dan het zwingelen. De juistheid van die meening heb ik echter nooit kunnen inzien.

9472. V. Gebeurt deze bewerking ook in de zwingelkeet, of in een ander lokaal?

A. Neen, in de schuur van den vlasboer.

9473. V. Men heeft u wel gezegd dat dit werk nog nadeeliger is dan het zwingelen, maar u hebt die overtuiging niet?

A. Neen, het tegendeel van dien; het komt mij voor minder nadeelig te zijn.

9474. V. Is na dit opmaken de fabricage afgeloopen?

A. Ja, dan worden er zoogenaamde steenen van gemaakt en die in den handel gebracht.

9475. V. In het begin hebt gij gezegd dat de gezinnen met hunne kinderen en al uittrokken om aan het werk deel te nemen, dat wij hebben doorloopen Worden bij de geheele bewerking van het vlas voortdurend zeer jeugdige personen aan het werk gesteld?

A Over het algemeen niet.

9476. V. Gebruikt men ze dan alleen bij het wieden?

A Zij gaan mede, omdat het gezin als het ware opgebroken wordt.

9477. V. Maar wanneer het vlas ingehaald is en er dus geen veldarbeid meer te verrichten valt, worden de kinderen dan gebruikt bij het braken en zwingelen?

A. Over het algemeen is het werken van kinderen dan niet groot.

9478. V. Wat verstaat gij onder kinderen?

A. Jongens en meisjes van 12-14 jaren.

9479 V. Worden die ook bij het zwingelen gebruikt?

A. Ja, dan beginnen zij.

9480. V. Dus bij het zwingelen en het opmaken van het vlas worden jongens en meisjes boven de 12 jaren gebruikt. Worden zij ook gebruikt bij het braken?

A. Neen.

9481. V. Is dat het werk voor volwassenen.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

9482. V. Uit hoeveel personen bestaat gewoonlijk het personeel in zulk een zwingelkeet?

A. Dat is zeer verschillend. De type van een zwingelkeet zal er een zijn, waarin 20 personen werken.

9483. V. Gij zegt dat die 20 personen bestaan uit volwassenen, jongens en meisjes. Bestaat er eene zekere verdeeling, verhouding in?

A. Neen

9484. V. Men gebruikt dus wat men krijgen kan?

A. Ja, doch er zijn meer volwassenen.

9485. V. Het wordt dus ook door jongens en meisjes boven de 14 jaar, als een middel van verdienste aangegegrepen?

A. Ja zeker.

9486. V. De nadeelen van het vlassersbedrijf op het schoolbezoek worden dus voornamelijk veroorzaakt doordat de geheele familie van huis trekt. Maar geeft nu het werken in de schuur ook aanleiding tot schoolverzuim? Het laat-

ste zal wel ontkennend door u beantwoord worden, omdat het werken in die schuren niet door zoo jonge kinderen geschiedt?

A. In het algemeen geloof ik niet, dat de vlas-industrie aanleiding moet geven tot schoolverzuim. Maar er komt iets anders bij. Een gedeelte van de arbeiders, dat 's winters in de zwingelkeeten werkt, gaat 's zomers naar de steenplaatsen, en daar worden, en werden vooral vóór 1874. veel jonge kinderen gebruikt, die daardoor de school verzuimen.

9487. V. In welken tijd van het jaar komt dit meestal voor?

A. In den zomer.

9488. V. Dus juist in dien tijd, wanneer de voorjaarsarbeid is afgeloopen, en die van den winter nog niet aangevangen? - A. Ja.

9489. V. Op zich zelf dus heeft het vlassersbedrijf dit nadeelige gevolg - dat toch al belangrijk is - dat het geheele gezin optrekt?

A. Ja, wat betreft den arbeid te velde buiten hunne woonplaats.

9490. De heer **Goeman Borgesius:** Komt het niet dikwijls voor, dat de moeders medewerken in de zwingelkooien en de schoolgaande kinderen dan te huis moeten blijven om op de heele kleintjes te passen?

A. Ik heb dit niet bepaald opgemerkt, doch het zal zeker wel het geval zijn. Dit staat vast, dat er verscheidene moeders in de zwingelkooien werken.

9491. V. Is het u ook opgevallen, dat de huisgezinnen onder dat werk der moeders leden, dat bijvoorbeeld de kinderen verwaarloosd worden?

A. Dit heeft mijne aandacht niet getrokken.

9492. De **Voorzitter:** Kunt gij mij ook zeggen wat de jongens en meisjes van 14 tot 15 jaren zoo ongeveer verdienen?

A. Dat weet ik niet Wèl kan ik verklaren, wanneer een gezin, bestaande uit man, vrouw en een paar kinderen, in het vlas werkt, het een zeer goed weekgeld maakt. Aan die ruime verdiensten, die in de laatste jaren wel wat verminderd zijn, valt ook de vermeerdering van het drankmisbruik toe te schrijven.

9493. V. Komt er ook sterke drank in de kooien?

A. Het is mij niet bekend, maar het zou mij niet verwonderen, want ze komen des nachts te 4 uren bijeen.

9495. V. Wij hebben gesproken over de onzedelijkheid bij het op reis gaan van de familiën in het voorjaar; maar bestaat er ook in die zwingelkeeten, kooien en dergelijke plaatsen een toestand die minder wenschelijk is?

A. Ik ben er geen ooggetuige van geweest, maar ik heb herhaaldelijk gehoord, dat het broeinesten van onzedelijkheid zijn.

9496. V. Komen zij in het late najaar en in den winter ook reeds zoo vroeg op?

A. Ja.

9497. V. Hoe is dan de verlichting?

A. Dat durf ik niet zeggen.

9498. V. Hebt gij in het Zuidhollandsche ooit de oprichting waargenomen van zoogenaamde centrale inrichtingen op groote schaal, die dan eene betere ventilatie hebben, en waar de gevaren vermeden zijn, op welke gij gedoeld hebt?

A. Alleen de groote vlasboeren volmaken hunne inrichtingen; maar er is geene centrale inrichting.

9499. V. Is het u bekend, dat die in Friesland bestaat?

A. Neen. Het zou ook wenschelijk zijn, dat men centrale inrichtingen had voor het roten van het vlas. Het water zou dan gefiltreerd kunnen worden vóór het op den boezem komt. Nu wordt dit door de rottende zelfstandigheden zeer onzuiver gemaakt. Niet alleen, dat daardoor reeds het water zeer onbruikbaar is maar tevens wordt zoo min mogelijk gespuid, ten einde geen gelegenheid te geven tot het overloopen van den dam. In den boezem, genaamd de Waal, tusschen Ridderkerk en Hendrik Ido-Ambacht, heeft weinig waterverversching plaats, en door het rootwater uit de slooten wordt het drinkwater voortdurend slechter.

9500. V. De verschijnselen en de vormen der ziekten, waarin het kwaad zich openbaart, hebt gij in uw rapport opgeteekend?

A. Ja.

9501. De heer **Goeman Borgesius:** Dat roten verwekt een gruwelijken stank;

geschiedt het in slooten langs den openbaren weg, zonder dat eene verordening aangeeft dat men zich op eenigen afstand moet houden?

A. Ja.

9502. V. Bestaan niet in Groningen zulke verordeningen in enkele gemeenten?

A. In Zuidholland bij mijn weten niet.

9503. V. Is de uitwaseming van rootslooten ook nadeelig voor de borstorganen?

A. Neen, maar er komen tusschenpozende koortsen uit voort; die slooten zijn als het ware kunstmatige moerassen, bronnen van malaria. Wanneer het water gedronken wordt door kleine kinderen met gevoelige intestina, volgt daaruit diarrhee.

9504. De heer **Ruys van Beerenbroek:** Worden ook rootsloten in de nabijheid van woningen aangetroffen?

A. Neen, alleen buiten de kom der gemeenten.

9505. V. Dus op zoodanigen afstand van de woningen, dat haar drinkwater niet onmiddellijk wordt bezwangerd met nadeelige stoffen?

A. Onmiddellijk niet; men drinkt niet het water uit de rootslooten.

9506. De heer **Smit:** Ik wensch alleen een misverstand op te helderen. Dat vindt zijn oorsprong hierin, dat men alleen langs de weiden roten kan, en nu liggen die weiden meest langs den openbaren weg. Zoo is het bijv. te Ridderkerk.

9507. De **Voorzitter:** Ik heb u straks gevraagd of gij kennis droegt van het bestaan van eene centrale inrichting in Friesland. Daarop hebt gij ontkennend geantwoord. Zijt gij echter ook overigens bekend met den toestand van de vlasserij in Friesland?

A. Neen. Ik herinner mij alleen een verslag van den geneeskundigen raad van Friesland en Groningen omtrent de openbare hygiène op het roten. Daar was verschil van meening omtrent het al of niet nadeelige van het rootwater; echter niet voor zooveel dit als drinkwater mocht gebezigd worden; daaromtrent bestond geen verschil.

9508. V. Uit eigen waarneming weet gij er echter niet van?

A. Neen.

9509. V. Dan zullen wij onze besprekingen van de vlasserij voor geëindigd houden.

Mag ik u overigens nu vragen, of er ook naar uwe meening in uw ressort takken van industrie zijn, waarop onze aandacht in het bijzonder dient gevestigd te worden? Gij hebt straks al met een enkel woord gesproken over de steenfabrieken; kunt gij daarover ons ook het een en ander mededeelen.

A. In vergelijking met de vlas-industrie is over het algemeen het werken op de steenplaatsen niet zoo nadeelig; trouwens het werk wordt gedaan in de open lucht. Ik kan ook niet zeggen, dat men bij het maken van de producten van die fabricage nadeel zou kunnen ondervinden. Wel is mij opgevallen dat er lang gewerkt wordt op die steenplaatsen, ook door het jongere personeel. In den laatsten tijd is dat ook weder beter geworden, maar er is een tijd geweest, ook nog terwijl ik geneeskundig ambtenaar in deze provincie ben, dat jongens van 12 jaar, en zelfs daaronder, 13 en 14 uren daags, behoudens den schafttijd, werkten. Zij moesten tegen een volwassen man, een vormer opwerken, hetgeen voor die jongens veel te zwaar is. Daar waar het vormen machinaal geschiedt, zooals in den laatsten tijd veelal het geval is, is dit minder in het oogloopend.

Het werken van zulk een jongen bestond in het nemen en opeenhoopen van het vormsel, hetgeen een voortdurend draaien teweeg brengt. Deed hij dat werk van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, dan werd hij meestal 's avonds zoo duizelig dat hij niet op de beenen kon blijven staan.

Het werk, dat de jongens nu doen, is echter ook niet licht. Zij werken van 's morgens vijf tot 's avonds 7 uur, waarvan hoogstens 3 uren voor schafttijd en rust afgaan. Het werk bestaat in het kruien van steenen van de vormplaats naar de ovens Dat werk wordt ook gedaan door vrouwen, die voornamelijk aan de ovens werkzaam zijn.

Die steen-industrie is in mijne oogen nadeelig wat betreft het te veel werken van jongens en het uitbreiden van den arbeid van de vrouw.

9510. V. In welke streken van ons

land zoudt gij meenen, dat die industrie het kwaadst is?

A. In Zuidholland is dat niet zoo erg en bepaalt zich die industrie tot Alblasserdam, Langerak en Hendrik-ldo-Ambacht. Daar is dat kwaad niet zoo in het oog springend.

9511. V. Waar dan wel? Laat mij maar zeggen wat ik bedoel. Gij hebt ons attent gemaakt op de steen-industrie, waarop wij, zooals gij wel kunt aannemen, reeds onze aandacht hadden gevestigd. Het zou echter mogelijk zijn, dat gij ons eene vingerwijzing zoudt kunnen geven omtrent streken in de provincie of in het land, waar de nadeelige zijden van die industrie een ernstiger karakter hebben dan elders. Ik noem bijvoorbeeld de IJsel- en Waalstreken.

A. Daaromtrent kan ik niet veel mededeelen, dat ligt buiten mijn terrein.

9512. V. Hier in de provincie kent gij die zeker toch?

A. Mijn werkkring ligt bezuiden Maas en Lek en daar wordt die industrie weinig uitgeoefend. Hierboven noemde ik die plaatsen reeds.

9513. De heer **Ruys van Beerenbroek:** Sprekende over kinderarbeid, hebt gij alleen gewag gemaakt van jongens; maar worden er ook meisjes gebezigd?

A. Het werk wordt meestal gedaan door jongens, doch ook wel door volwassen vrouwen.

9514. V. Ik doe u die vraag, omdat in Limburg ook wel meisjes - altijd boven den leeftijd van 12 jaren - gebezigd worden bij de steenbakkerijen om de gevormde steenen weg te dragen. Het getal staat daar zoowat gelijk voor meisjes en jongens.

A. Ik heb geen meisjes gezien, maar wel veel vrouwen. Naar eene berekening, die ik vroeger eens gemaakt heb, werken op eene steenfabriek ongeveer de helft mannen, een vierde vrouwen en een vierde jongens.

9515. De **Voorzitter:** Gij hebt ons straks zeer duidelijk en nauwkeurig den gang van de vlas-industrie verteld; gij hebt gezegd, dat in de maand Maart, in het voorjaar, de gezinnen er op uittrekken om te zaaien en spoedig daarop om tewieden. Tusschen die periode en de winterperiode werken zij op de steenfabrieken; trekken zij daar dan ook gezinsgewijze heen?

A. De fabriek, die ik bedoelde, is te Hendrik-Ido-Ambacht, en die is dicht bij de vlasstreek.

9516. V. Zij vinden hun werk dus vlak in de buurt; dat nomadenleven komt dus daar niet te pas?

A. Neen.

9517. V. Wij hebben thans de donkere kanten bekeken. Hebt gij ook iets goeds te vertellen van de provincie? Dat zal er toch ook wel zijn?

A. Natuurlijk, ik heb mijne aandacht gevestigd op de glasfabricage. Aan die glasfabricage zijn ook wel gebreken verbonden, maar in den laatsten tijd is er toch vrij wat verbeterd.

De glasfabriek van Mijnssen en C^{o}. te Leerdam is een zwart-glasfabriek en die van de heeren Nieuwenhuizen en Mijnssen is er een van wit-glasfabricage. In die zwart-glasfabriek nu zijn nog enkele koelovens, waar het uithalen nog op de ouderwetsche manier geschiedt. De heeren zullen allen weten, dat het groote bezwaar bij die glasfabricage is, dat jongens gebruikt worden om de heete flesschen uit die koelovens te halen. Op de fabriek van Jeekel en C$_{o}$. bestaat dat nog, maar langzamerhand worden meer koelovens daargesteld en wordt het beter, maar toch is het een feit dat jongens in een zoogenaamde koeloven moeten kruipen, waar de

temperatuur ver over de 100 graden is. Zij krijgen dan zoogenaamde wanten aan, om de flesschen te kunnen aanpakken, maar gevallen hebben zich voorgedaan, dat de hooge temperatuur zoo op de jongens werkte, dat zij bewusteloos werden, uit den oven moesten gehaald worden en eenigen tijd moesten liggen om tot zich zelf te komen.

9518. V. Dat is te Leerdam?

A. Ja, maar bij Mijnssen en C^{o}. heeft men verbetering aangebracht en meer koelovens gemaakt, maar toch heb ik er een gezien, waar nog jongens inkruipen. In de wit-glasfabriek van Nieuwenhuizen en Mijnssen echter heeft men een toestel aangebracht, waardoor dit niet meer noodig en het bezwaar opgeheven is. De flesschen zijn eenvoudig in ijzeren laden gebracht, die machinaal boven de ovens worden bewogen, en

geleidelijk wordt het glas afgekoeld, en dan staat er een meisje, die de flesschen er afneemt.

Ik moet hierbij doen opmerken, dat die firma Nieuwenhuizen en Mijnssen voor hare werklieden nog al veel doet. Zij hebben onder anderen een ziekenfonds opgericht voor hunne werklieden en ze verzekerd tegen invaliditeit. Ook hebben zij het plan, om te gemoet te komen aan het bezwaar van die koelovens waarvan ik zoo even sprak.

In die glasfabrieken, en vooral in de witglasfabrieken, wordt nog ander ongezond werk verricht. Zoo zijn daar menschen bezig om arsenik met mangaanoxyde en kobalt te vermengen. Daar hierbij ook soda gebruikt wordt, kan dat werk niet anders dan zeer nadeelig voor de gezondheid zijn. Ik heb werklieden dikwijls aangeraden om bij dat werk respirators te gebruiken; maar ik heb ze er niet toe kunnen krijgen, omdat men nog niet overtuigd van het nadeel is

9529 De heer **Goeman Borgesius**: Gij hebt gezegd dat de jongens in die heete ovens gaan; geschiedt dit omdat de opening voor volwassenen te klein is?

A. Ja.

9520. V. En zijn het zeer kleine jongens?

A. Ik denk van 13 jaar.

9521. V. Moeten zij er lang achtereen in blijven?

A. Zoolang als zij het kunnen uithouden. De flesschen liggen achter in den oven, ik denk op 1½ meter van de opening; zij moeten de flesschen dus naar zich toehalen. Als zij er dan uitkomen, worden zij door een ander afgelost.

9522. V. Als ik het dus goed begrijp, heeft men daarvoor ook eene ploeg van jongens?

A. Ja. Het zijn dezelfde jongens, die ook bij de glas-industrie worden gebruikt.

9524. De **Voorzitter:** Hebt gij soms ook op lichtpunten te wijzen? Gij kent zeker ook plaatsen waar iets gedaan wordt in het belang van de ontwikkeling, van de opleiding van den werkman?

A. Ja, voornamelijk is mij dit opgevallen in de fabriek van den heer Leen Smit aan den Kinderdijk.

Ook toen ik de fabriek van de firma Diepenveen, Lels en Smit bezocht om een onderzoek in te stellen naar den invloed der ontwikkeling van de ijzerdeeltjes bij het boren als anderszins, heb ik enkele interessante bijzonderheden vernomen, die bewijzen dat er wel iets voor den werkman, in het bijzonder voor de jongens, gedaan wordt. Zoo wordt er bijv. een paar keeren per week door de jongens slechts halve dagen gewerkt, en dan moeten zij de andere helft van den dag schoolgaan, op straf van uit de fabriek verwijderd te worden. Daarvoor wordt door de ondernemers zelf gezorgd. Dan zijn er nog ziekenfondsen, die door de ondernemers beheerd worden en waaruit de werklieden, ingeval van ziekte, de helft van hun loon trekken.

9525. De heer **Ruys van Beerenbroek:** Een enkele vraag nog naar aanleiding van de glas-industrie. Worden de jongens, behalve voor het halen der voorwerpen uit de koelovens, ook gebruikt bij het blazen van glas?

A. Wel bij dat bedrijf, maar zij blazen zelf niet. Bij de glasfabricage staat aan iederen pot een ploeg van vier man, namelijk een sapper, een aanbrenger, een vormer en een jongen die het glas wegdraagt.

Die jongens, die het voorwerp gloeiend wegdragen en het aan eene staaf hebben om het in den oven te zetten, worden gewoonlijk ook gebruikt voor de koelovens.

9526. V. Weet gij ook of er dag en nacht gewerkt wordt?

A. Hoofdzakelijk des nachts. Zondagnachts begint het om 12 uren en gaat de heele week door, iederen keer later, zoodat zij des Zaterdags-middags gereed zijn, om tot Zondagnacht rust te hebben.

9527. V Dus bij dat nachtwerk worden ook die jongens gebruikt?

A. De jongens moenten er altijd bij zijn.

9528. De **Voorzitter:** Wij zullen misschien later nog wel eens aanleiding hebben om, als dat punt behandeld wordt, u te verzoeken nog verdere mededeelingen te doen. Zijn er nu nog punten die gij wenscht te bespreken?

A. Alleen wensch ik de aandacht der Commissie te vestigen op de loodwitfabriek te Dordrecht, een punt dat naar mijne meening die aandacht ten volle waard is, omdat, als men door een ander

bedrijf ongesteld is geworden, dit kan ophouden als men dat bedrijf laat varen; maar menschen bij welke eens de intoxicatie door lood is begonnen, behouden dit hun geheele leven, en daarom is het zoo verschrikkelijk. Het lood is een langzaam vergif dat accumuleert; men ontwaart er niets van, totdat men het eindelijk bemerkt. Het is dus eene zaak, die ten volle de aandacht verdient. Zoover ik weet, bestaat in mijn district maar ééne fabriek, maar dat bedrijf wordt uitgeoefend op de meest schadelijke wijze. Dat is de zoogenaamde Hollandsche methode. Daardoor heeft men voortdurend stof-ontwikkeling. Na het vormen van het koolzure loodoxyde wordt die van de cylinders afgeklopt. Dat stof wordt langs den natten weg gemalen, daarna wordt de brei gedroogd en die gedroogde massa moet wederom gemalen en daarna gebuild worden. Dat alles geeft stof, en dus de werklieden zijn voortdurend aan stof-inademing blootgesteld, dat zeer nadeelig is voor de gezondheid.

9529. V. Is eene andere methode van fabricage mogelijk, waardoor die gevaren vermeden worden?

A. Ja, maar ook deze methode kan verbeterd worden, waardoor die sterke verspreiding van stof voorkomen wordt.

9530. V. Doet men dat niet?

A. Toen ik in 1869 voor het eerst de fabriek bezocht, heb ik den eigenaar op eenige mogelijke verbeteringen attent gemaakt. Hij heeft toen eenige betere ventilatie aangebracht, maar dit neemt niet weg dat de werklieden nog steeds de nadeelige gevolgen van die fabricage ondervinden. Ik heb in mijn rapport enkele cijfers genoemd.

9531. V. In uw verslag is het volgende opgeteekend: ‘Volgens de gemeenteverslagen werden in het ziekenhuis te Dordrecht aan loodkoliek behandeld in 1879 7, in 1880 7, in 1881 8, in 1882 9, in 1883 10, in 1884 8 en in 1885 18 personen.’

Waarom hebt gij bij dat ééne jaar 1883 in parenthesi gesteld ‘uitsluitend op de loodwitfabriek?’ Kon men omtrent de andere kolieken den oorsprong niet constateeren?

A. Ik geloof dat alle de lijders, die in het ziekenhuis werden behandeld, uit die ééne fabriek afkomstig waren.

9532. V. Gij hebt dus die cijfers getrokken uit de afzonderlijke jaarverslagen, niet uit een verzamelstaatje van het gemeentebestuur?

A. Ja.

9533. V. En gij meent dat al de cijfers te wijten zijn aan die ééne fabriek?

A. Ja.

9534. V. En dat de wijze van werken belangrijk zouden kunnen worden verbeterd?

A. Ja.

9535. V. Maar misschien met groote kosten?

A. Ja de geheele inrichting zou moeten veranderd worden.

9536. V. Maar bleef de oude methode niet bewaard?

A. De vorming van het koolzuur lood door azijnzuur en mest kan behouden blijven. Ik zou geen loodwitfabriek in de bebouwde kom eener gemeente wenschen; door sterk te ventileeren, krijgt men het lood in de atmosfeer, waarvan de naaste bewoners hinder moeten hebben.

9537. V. Hebt gij nog iets aan de Commissie mede te deelen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

9538. V. Dan bedank ik u voor de schrifturen, die gij de beleefdheid hadt ons te doen toekomen, en voor alles wat ons door u werd medegedeeld.

Dr. CARSTEN.

Verhoor van den heer C. Van Aken.

9539. De **Voorzitter**: Mag ik u verzoeken, uw voornaam, naam, ouderdom, beroep en woonplaats op te geven?

A. Cornelis Van Aken, oud-burgemeester van Hendrik-Ido-Ambacht, te Scheveningen, oud 61 jaar.

9540. V. Wij hebben de vrijheid genomen u te verzoeken, voor ons te komen om eenige inlichtingen te geven omtrent een tak van nijverheid, waarmeê gij in eene vroegere betrekking algeheele bekendheid gekregen hebt, namelijk de vlasserij. Den gewonen gang van het werk hebben wij met den heer Dr. Carsten reeds doorloopen, zoodat wij tamelijk wel daaromtrent op de hoogte zijn. Maar wij zouden er grooten prijs op stellen van u eens te hooren

welke schadelijke zijden aan dat bedrijf verbonden zijn, en in nog hoogere mate zouden wij er prijs op stellen van u te vernemen welke verbeteringen misschien te dien opzichte redelijkerwijze te bereiken zouden zijn, wel te verstaan, zonder de industrie het leven onmogelijk te maken. Wilt gij uwe gedachten eens uit elkander zetten, of wilt gij liever dat u bepaalde vragen gedaan worden?

A. Ik ben met den heer Carsten sedert het bestaan van het geneeskundig Staatstoezicht werkzaam geweest. De heer Carsten heeft aan de Commissie overgelegd eene nota waaromtrent hij mij geraadpleegd heeft. Die nota is u wel bekend. Naar aanleiding van die nota heb ik een andere nota opgemaakt, daar de heer Carsten zich meer bepaald heeft tot de hygiène. Wat de heer Carsten niet heeft behandeld, het meer oeconomische, heb ik tot onderwerp van bespreking gemaakt in de volgende door mij geschreven nota:

Nota *betreffende de vlasbereiding in Zuidholland voor de Commissie van Enquête uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal.*

In Nederland wordt jaarlijks geoogst gemiddeld 15,000 hectaren vlas, dat op kleine uitzonderingen na aldaar ook wordt bereid en gereedgemaakt voor de vlasspinnerijen.

De vlasbereiding verschaft in een groot deel des jaars en daaronder gedurende het geheele winterseizoen, arbeid aan 15 tot 18 duizend werklieden.

Zij wordt gedreven in Groningen, Noordbrabant, Zeeland, Friesland en Zuidholland, het meest in beide de laatstgenoemde provinciën. Zuidholland is de hoofdzetel der vlasbereiding en wel in 26 à 30 gemeenten op de eilanden IJselmonde, Oud-Beierland en Voorne en Putten; terwijl in andere provinciën alleen wordt bereid het vlas dat in de nabijheid is gegroeid, wordt in Zuidholland door de vlasbereiders of vlasboeren uit verschillende provinciën van Nederland vlas aangevoerd en bewerkt.

Tot aan den oogst behoort de vlasteelt tot het gebied van den landbouw; daarna begint de vlasbereiding.

Als burgemeester der gemeente Hendrik-Ido-Ambacht. waar de vlasbereiding het hoofdbestaan der bevolking uitmaakt en voorzitter der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Vlas-lndustrie, was ik in staat haar van nabij gade te slaan, en de gebreken op te merken die haar uit een hygiènisch oogpunt aankleven. Dit leidde er toe dat onmiddellijk na de instelling van het geneeskundig Staatstoezicht, ik in aanraking kwam met den heer adjunct-inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht in Zuidholland, dr. Carsten, welke gedachtenwisseling en overleg om in den ongun stigen toestand naar verbetering te trachten, tot mijne aftreding in 1885 heeft geduurd.

Dr. Carsten heeft u overgelegd eene nota houdende volledige beschrijving van de vlasbereiding en mij bij de opmaking daarvan geraadpleegd, met welke nota ik mij geheel kan vereenigen.

Om niet in herhaling te treden, wensch ik mij te bepalen tot datgene wat als niet direct tot het gebied der hygiène behoorende, door dr. Carsten niet of slechts in het voorbijgaan is behandeld.

Hij bespreekt in zijne nota de vlasbereiding in Zuidholland, en ik moet mij mede daartoe bepalen, omdat ik met de vlasbereiding elders, speciaal in Friesland, niet bekend ben. De vlasbereiding in Noordbrabant geschiedt op dezelfde wijze als in Zuidholland.

Ik volg de Schets van hoofdpunten op den voet.

I. De handhaving der wet op den kinderarbeid bij de vlasbereiding kost weinig moeite, omdat kinderen beneden 12 jaren daarbij niet met voordeel kunnen gebruikt worden; door de vlasboeren namelijk, voor en in den oogst werden wel kinderen gebezigd, doch dit behoort tot het gebied van den landbouw.

II. Plaatselijke verordeningen krachtens art. 82 der wet op het lager onderwijs bestaan in de bedoelde gemeenten niet:

1°. omdat de vlasboeren in de betrokken gemeente daardoor van ongunstiger conditie zouden worden dan hunne collega's in omliggende gemeenten;

2°. omdat ze geen doel zouden treffen, daar de kinderen in omliggende gemeenten zouden gaan werken, waar dergelijke verordening niet bestaat.

III. De aard van den arbeid is uitvoerig beschreven in de nota van dr. Carsten.

Overwerken, nachtarbeid noch Zondagarbeid hebben bij de vlasbereiding plaats.

De duur van den arbeid is gelijk voor alle werklieden zonder onderscheid van ouderdom of kunne:

bij den zomerarbeid van 's morgens 4½ tot 's avonds 7 uur; hier gaat af voor rusttijden 3½ uur, zoodat de werkuren bedragen 11 per dag of 66 per week;

bij den winterarbeid van 's morgens 5 tot de avond valt, doch niet later dan 6 uur, gemiddeld tot 4½ uur; hier gaat af voor rusttijden 3 uur, terwijl Zaterdags slechts tot 12 uur's middags wordt gewerkt; zoodat die werkuren bedragen gemiddeld 8 per dag of per week 48 uren.

Het werkloon bij de vlasbereiding wordt in den zomerarbeid per uur berekend en bedraagt, voor

een man 10 cents per uur of f 1,10 per dag,

een vrouw 7 cents per uur of f 0,77 per dag,

jongelieden (het geslacht maakt weinig verschil):

van 16 tot 18 jaren 5 cents per uur of f 0,55 per dag,

van 12 tot 16 jaren 3½ cents per uur of f 0,38½ per dag.

Bij den winterarbeid heeft de berekening van het loon op de volgende wijze plaats:

Bij het braken van het vlas per bos 6 cents. Dit werk geschiedt alleen door mannen.

Het dagloon bedraagt hoogstens f 1,10 per dag.

Bij het zwingelen van het vlas wordt het loon berekend per steen, (2,8 kilo) waarvoor wordt betaald 35 cents.

Een man zwingelt per dag 3 steen; zijn dagloon bedraagt dan f 1,05,

eene vrouw 2½ steen per dag, f 0,87½,

jongelieden van beiderlei geslacht van 14 tot 18 jaar 1½ steen, dagloon f 0,52½.

Bij het opmaken van het vlas (dit werk geschiedt alleen door mannen) wordt het loon per steen van 2,8 kilo berekend, en bedraagt 6 cents.

Een man kan per dag opmaken 20 steen, dagloon f 1,20.

De verhouding tusschen het getal volwassen mannelijke arbeiders en dat der arbeidende personen bij de vlasbereiding staat als 6 tot 20.

In die verhouding is in de laatste jaren geene verandering gekomen.

IV. De lichamelijke, verstandelijke en zedelijke toestand van den vlasarbeider in het algemeen, en dus ook van de gehuwde vrouwen en jongelieden, staat beneden die van andere werklieden.

In hoofdzaak is dit te wijten aan de werkplaats waar het vlas wordt gezwingeld en waarin ze een groot gedeelte van het jaar doorbrengen, de zwingelkeet.

De vergelijking wordt op de eenvoudigste wijze gemaakt, door ze te stellen naast de zoogenaamde boerenarbeiders, die hun arbeid verrichten op het veld of in de landbouwschuren.

Wanneer men op de genoemde Zuidhollandsche eilanden een werkman ontmoet, zegt de eerste blik of hij een vlasarbeider is; het geestelooze bleeke gelaat, de beklemde ademhaling en heesche stem wijzen hem aan.

Vlaszwingelaars van 60 jaren, zijn hoogst zeldzaam, en dan nog lijden deze aan ziekten der borstorganen; op iederen leeftijd boven 20 jaren schijnen zij 10 jaren ouder dan zij werkelijk zijn.

Treedt men eene werkmanswoning binnen, dan is één oogopslag voldoende om te weten of men bij een vlasarbeider is, daar in dat geval de orde, reinheid en netheid

ontbreken, welke men in de eenvoudigsteboerenarbeiderswoning aantreft, of ook bij die vlasarbeiders waar de vrouw het zwingelen van vlas niet heeft geleerd en daarom in de huishouding blijft.

De financieele toestand der vlasarbeidersgezinnen waar de gehuwde vrouw in de huishouding blijft en dus geen loon verdient, is niet minder dan daar waar zij mede vlas gaat zwingelen.

De vrouw van den vlasarbeider verlaat 's morgens tegen vijf uur, met haar man en kinderen boven de 12 jaren hare woning, voor de zwingelkeet.

In de rusttijden komen zij te huis eten en 's avonds tusschen 4 en 6 uur keeren zij terug. De woning en de zich daarin bevindende kleine kinderen, zijn den geheelen dag toevertrouwd aan de

bewaking van een kind dat zelf bewaking noodig had, en om dat doel het schoolonderwijs moet verzuimen.

Dat de huismoeder en hare dochters die den dag hebben doorgebracht in een zwaren geestdoodenden arbeid en in eene onreine omgeving, zoodat zij met stof bedekt terugkeeren, geen lust hebben om zich met vrouwelijke handwerken bezig te houden of om orde en reinheid in hare woning te bevorderen, laat zich verklaren en ook dat de man in die onreine huiselijke omgeving zich niet op zijn gemak gevoelt.

Een kenmerkend feit in de gezinnen der vlasarbeiders is, dat de ouderlijke macht hier alleen in naam bestaat; kinderen van 14 jaren zijn de ouderlijke tucht ontwassen en leven naar eigen goeddunken, en de ouders doen geene moeite om hen daarvan terug te brengen.

Hoofdoorzaak van die verhouding is, dat kinderen zoodra zij aan den vlasarbeid deelnemen, loon verdienen en zij reeds op 14jarigen leeftijd eene niet onbelangrijke bijdrage tot het inkomen van het gezin leveren, waarom de ouders hen naar de oogen moeten zien in plaats van den gewonen toestand, dat kinderen tot hun 16de of 18de jaar van hunne ouders afhankelijk zijn.

In eene zwingelkeet zitten hoogstens 24 werklieden van allerlei ouderdom en beiderlei kunne, alles dooreen. De gesprekken die gevoerd worden werken niet gunstig op de zedelijkheid, te oordeelen naar de ruwe en dikwijls zedelooze taal die men buiten de zwingelkeet hoort, en de vele vroegtijdige huwelijken zijn een gevolg van het vrije verkeer van beide seksen.

Verder is die invloed ten kwade niet zichtbaar, want, tenzij dat de vlasarbeiders zoodanig gedemoraliseerd zijn, dat zij de daarvoor noodige energie missen, doodslag, verwonding, echtbreuk noch diefstal komen onder hen voor.

De vlasarbeiders leven bij den dag zonder eenige voorzorg; zij missen alle initiatief, zijn goedhartig en onderling behulpzaam, ruw en onbeschaafd in hunne gesprekken en eerlijk. Het zijn getrouwe echtgenooten, doch ongeschikte ouders, die uit onkunde of onmacht hunne kinderen geene opvoeding geven, maar hen laten opgroeien zooals het valt.

Hun hoofdeigenschap is echter afwezigheid van alle gevoel van verantwoordelijkheid en zorg voor de toekomst, en hiertoe werkt de inrichting der vlasbereiding mede, daar de vlasboer voor woning en voedsel zijner werklieden heeft te zorgen, en deze dus van de allereerste zorgen des levens ontheven zijn.

Om dit te doen zien volgt hier eene schets van de wijze waarop een vlasboer zijne werklieden aanneemt.

Een vlasboer, zooals zijn populaire naam luidt heeft te zorgen, behalve voor eene werkplaats, voor de woningen zijner werklieden.

Een vlas-arbeider, hoofd van een gezin, of die een huisgezin wil vestigen, begeeft zich, in den regel in Januari, naar een vlasboer en verlangt van hem tegen de eerstvolgende Meimaand eene woning te huren. De vlasboer vraagt naar het getal personen in het gezin die in zijne dienst werkzaam kunnen zijn.

Wanneer dit onderzoek en dat naar bekwaamheid en geschiktheid goed uitvalt, wordt de woning verhuurd.

Door die eenvoudige handeling is een contract gesloten, waarvan de bepalingen aldus te omschrijven zijn, en dat van Mei aanstaande gedurende één jaar loopt.

De vlas-arbeider verbindt zich, zoolang hij in het huis woont, om met alle zijne huisgenooten boven de 12 jaren, die in de vlasbereiding kunnen gebruikt worden, te

allen tijde den vlasboer ten dienste te staan; hij is ook verplicht om buiten de gemeente, en zelfs in andere provinciën, het te velde staande vlas te gaan wieden, wat eenige weken, en te gaan plukken, wat eenige dagen per jaar duurt.

Bepalingen omtrent het tarief van het werkloon worden niet gemaakt.

De vlasboer gebruikt den arbeider en zijne huisgenooten die werkkrachten zijn, of zoovelen hij er behoeft, daar waar hij ze in zijne zaak noodig heeft. Heeft hij geen werk, dan kunnen ze dit bij anderen gaan vragen, doch hij heeft niet te zorgen dat hij te allen tijde werk voor hen heeft. Wanneer hij ze noodig heeft moeten ze echter opkomen al is het dat zij elders werk hebben, waar zij meer mede kunnen verdienen.

De vlasboer zorgt in den regel, doch dit is geene verplichting, dat zijne werklieden eenig bouwland in gebruik hebben om aardappelen op te telen en geeft hen voorschot op hun te verdienen loon, wanneer zij verklaren dit te behoeven.

V. Het huisgezin van een vlasarbeider kan niet bestaan van zijn weekloon alleen; daarom moeten zijne vrouw, zonen en dochters, boven 12 jaar, door hunnen arbeid, tot de vermeerdering er van bijdragen; dit is de reden waarom vrouwen en meisjes in de vlasbereiding werkzaam zijn, en opdat zij daarin geld zouden kunnen verdienen, moeten zij reeds als kinderen in dien arbeid geoefend worden.

De vlasboer heeft niet gaarne jonge kinderen in zijn werk, omdat ze hem schade berokkenen, doch laat het toe om de wille hunner ouders.

Bij de vlasbereiding zijn geene werkzaamheden, die beter door kinderen of vrouwen kunnen worden verricht.

Het is den vlasboer alleen te doen om meer handen, meer werkkrachten te hebben.

VIi Omtrent den toestand der werkplaatsen, de zoogenaamde zwingelketen, verwijs ik naar de Nota van dr. Carsten. Ik kan daar nog bijvoegen, dat eene zwingelkeet, ingericht voor 20 werklieden, eene lengte heeft van 16 meter, eene breedte van 4½ en eene hoogte van 4½ meter en circa f 400 kost.

Behalve in die zwingelketen, zijn er vele gehuwde vrouwen die, zich niet van hare woning kunnende verwijderen, aan huis vlas zwingelen. Dit geschiedt in kleine houten getimmerten, een soort van geitenhok, annex of nabij het huis, eene enge tochtige ruimte.

De veiligheid der werklieden in eene zwingelkeet levert geen bezwaar op, omdat het gebouwtje slechts ééne verdieping heeft en de werklieden dus bij gevaar, bijvoorbeeld van brand, dadelijk buiten staan.

Hunne gezondheid wordt door de slechte inrichting benadeeld en voor hun welzijn wordt niet gezorgd.

Gevaar voor rampen en ongelukken bestaat alleen bij de nieuw ingevoerde braak- en zwingelwerktuigen, waardoor bij onoplettendheid verwondingen aan de hand voorkomen.

Van lucht, licht, verwarming, reiniging en afzonderlijke lokalen voor de beide seksen is in de zwingelketen geen sprake.

Glasramen worden in de zwingelketen niet geplaatst, omdat het licht nadeelig werkt op het vlas.

De duur van het verblijf, rusttijden enz. is reeds behandeld onder III.

De vlasbereiding schijnt niet op groote schaal te kunnen slagen. Groote inrichtingen voor vlasbereiding, die in de laatste jaren in Nederland zijn opgericht door Maatschappijen en particulieren, hebben steeds tot teleurstelling geleid en zijn verdwenen, zelfs in tijden dat de vlasbereiding bloeide.

Het is geen sterke plant, en het is te vreezen dat ingrijpende verbeteringen niet kunnen worden opgelegd, zonder haar, die sterk gebukt gaat onder de concurrentie van katoen en jute, in den laatsten tijd nog verzwaard door de algemeene malaise, ter dood te veroordeelen, wat voor duizenden in den lande een zware slag zou zijn. en aan den landbouw een nieuwe knak zou geven.

Toch zouden wettelijke voorschriften behooren gegeven te worden op de inrichting der werkplaatsen voor vlasbereiding, waar het braken en vooral waar het zwingelen van het vlas plaats heeft.

In de laatste jaren zijn hier en daar zulke werkplaatsen opgericht, waar het stof wordt verwijderd, zonder de arbeiders te schaden. Onder anderen had dit plaats door den heer M. Snaauw te Hendrik-ldo-Ambacht. De voordeelen aldaar verkregen zijn:

1°. dat de stofquaestie geheel is opgelost, zonder de werklieden of het fabrikaat te schaden;
2°. de arbeid die niet zwaar is, geheel wordt verricht door meisjes van 14 tot 18 jaren;
3°. de inrichting onkostbaar is.

Toen voor eenige jaren den heer Jenkins, secretaris der Engelsche Maatschappij van Landbouw, met eene opdracht van de Commissie van Landbouwenquête in Engeland, ons land bezocht, en verscheidene zwingelketen was binnengegaan, waarbij hij door het stof veel moest hoesten, bracht zijn geleider hem ook bij den heer M. Snaauw, en vroeg daarna: wel mr. Jenkins, wat is uwe opinie over deze fabriek? en zijn

antwoord was: die hebt gij reeds gehoord, ik hoest hier immers niet, this is perfection.

Scheveningen, 27 Januari 1887.

VAN AKEN.

9541. V. Wij bedanken u voor de gedane mededeelingen. Wij vinden daarin alleszins aanleiding om het een en ander nader te bespreken, hetgeen ook voor u aangenaam moet zijn ons nader toe te lichten.

Zoo wilde ik u al dadelijk - omdat dit een punt is, waarover de heer Car - sten verklaarbaarder wijze niet gerept heeft - nader hooren over die verhouding tusschen den eigenaar van de woning en den huurder.

Gij hebt gezegd dat, wanneer met Januari de vlas-arbeider zich wendt tot den eigenaar van eene woning, en men het over de huur eens wordt, het dan beschouwd wordt als eene stilzwijgende conditie, dat de overeenkomst omvat de huur van de diensten van den arbeider, en van al de leden van het arbeidersgezin, met een groote ruimte van macht voor den eigenaar van de woning. Heb ik dat goed begrepen?

A. Ja, en zonder reciprociteit.

9542. V. Gij hebt gezegd, dat de eigenaar van de woning een onbeperkt recht krijgt van beschikking, zoo ver zijn belang dit medebrengt, over de werkkrachten van man, vrouw en kinderen, maar dat hij geenerlei verplichting aanvaardt om dat gezin werk, en in dat werk voor het loopende jaar een bestaan te verzekeren?

A. Juist.

9543. V. Welke gronden van wetenschap hebt gij om die verhouding zóó voor te dragen als gij deedt?

A. Op grond dat ik gedurende de 30 jaren dat ik burgemeester was, die toestanden heb gadegeslagen en mede doorleefd.

9544. V Mijne vraag heeft meer ten doel om te weten of de arbeiders dat zonderlinge contract altijd prompt naleven?

A. Niet altijd. Somtijds gebeurt het, dat zij, indien ergens anders meer te verdienen is, den boer laten zitten en toch in de woning blijven; daarop volgt dan vervolging en uitzetting.

9545. V. Hebt gij ooit bijgewoond dat zulk eene zaak voor den kantonrechter kwam?

A. Neen.

9547 V. Hoe kunt gij dan zeggen, dan volgt de uitzetting?

A. Zij worden per week gehuurd

9547. V. Maar wanneer de man zijn huur betaalt, dan krijgt de eigenaar geen recht om hem uit te zetten, dus dat begrijp ik niet. Laat ik het rond uit zeggen, wat ik bedoel, dat maakt het discours gemakkelijker en aangenamer. Hebt gij in die 30 jaar waarin gij uw ambt hebt uitgeoefend wel eens gemerkt dat dit zonderlinge contract een onderwerp van kennisneming heeft uitgemaakt van eenig rechterlijk college, van den kantonrechter of van de rechtbank?

A. Van den kantonrechter.

9548. V. Te Ridderkerk?

A. Ja.

9549. V. In welken vorm, op welke manier?

A. Er wordt een contract geteekend. In den regel wordt er slecht betaald, vooral als zij bij een ander gaan werken laten zij de huur oploopen.

9550. V. Wij moeten elkander goed begrijpen. Gij zegt nu, wanneer in Januari de boeren-arbeider bij den eigenaar komt en eenvoudig zegt: ik kom vragen om eene woning te huren, hoeveel is de huur, en men wordt het eens over den prijs, dan wordt er een contract *geteekend*, waaruit de zeer zonderlijke verhoudingen voortvloeien, die gij zoo even geschetst hebt?

Dat zijn exeptiën; ik houd mij bij de hoofdzaak.

9551. V. Dan zal ik beginnen met de exceptiën. Gij zijt 30 jaar burgemeester geweest in Hendrik-Ido-Ambacht; waar ik heel goed weet, dat gij uitstekende herinneringen hebt achtergelaten. Maar ik heb ook wel eenige ondervinding opgedaan in IJselmonde, en ik heb nooit van die contracten iets gehoord en daarom bevreemdt het mij zoo, en nu wil ik u deze vraag doen: hebt u wel eens ooit zoo'n contract gezien?

A. Daar bestaan geen contracten van; maar u bedoelt misschien die exceptiën, die heb ik nooit gezien.

9552. V. Laten wij elkander goed verstaan. U hebt straks gezegd dat met eenvoudig mondeling te huren, zonder

verdere woordenwisseling, stilzwijgend eene overeenkomst wettig tot stand komt. Daarop hebt gij gezegd dat er gevallen zijn, dat die contracten *geteekend* wor den. Nu doe ik u de vraag: hebt gij die *ooit* gezien?

A. Neen.

9553. V. Hoe weet ge dan dat ze bestaan?

A. Zooals men in de gemeente dat dan hoort, van die praatjes, maar dat men wat op papier heeft gezet, is mij niet voorgekomen.

9554. V. Ik kan dit punt niet loslaten, want het handelt hier nu over eene bewering van nog al zeer ernstige vrijheidsverkorting van de arbeiders van die streek. Daarom kom ik nog eens op de zaak terug. Hebt gij ooit bijgewoond dat bij den kantonrechter te Ridderkerk eene quaestie te beslissen is gekomen over de geldigheid of niet geldigheid van dergelijke stilzwijgend of niet stilzwijgend aangegane overeenkomsten? Beantwoordt mij nu kort die vraag.

A. Neen.

9555. V. Dan moet ik u zeggen, dat ik dat vreemd vind. Gij zijt daar 30 jaren geweest en ik ben er ook niet onbekend; wij kennen dus die luidjes; er zijn beste, brave menschen onder, maar nu te zeggen dat ze zoo ontzaglijk onderworpen van aard zijn, dat zullen wij in het midden laten, maar het moet, dunkt mij, *indien* namelijk uwe bewering, waar wij nu over spreken, juist is, nog al dikwijls voorgekomen zijn dat dergelijke overeenkomsten aanleiding gaven tot quaestiën in rechten.

A. Ik heb nooit iets van dien aard bijgewoond, want ik was bij die zaken niet betrokken.

9556. V. Gij die daar op dat kleine Hendrik-Ido-Ambacht woondet, met een beperkten kring rond u, gij een wakkere burgemeester, zoudt toch wel geweten hebben dat Piet of Jan iets aan de hand had met dezen of genen eigenaar of boer. Hebt gij nu ooit beleefd dat er over zulk een overeenkomst een geding in rechten gevoerd is geworden?

A. Bijgewoond niet, maar ik weet wel dat bij herhaling menschen hun dienst hebben verlaten wegens wanbetaling.

9557. V. Dat zij uit hunne woning werden gezet als zij de huur niet betaalden, dát begrijp ik volkomen goed. Maar hebt gij nu ooit bijgewoond dat eenige kantonrechter, of de rechtbank te Dordrecht, bevel heeft gegeven om iemand uit zijne woning te zetten omdat hij niet zijne verplichtingen nakwam *die gij daar straks beschreven hebt*, om namelijk met eigen persoon en met al de zijnen al het werk te doen dat de eigenaar hem oplegt? Dàt is het punt waarop het aankomt?

A. Voor zoover mij bekend is, is die quaestie nooit door een rechtscollege behandeld. De vlasboer kan de man wel altijd uit zijne woning verwijderen wegens wanbetaling.

9558. V. De zaak is dus, dat de boer wel altijd het een of ander, bij voorbeeld wanbetaling, weet te vinden, om den arbeider uit zijne woning te verwijderen. Maar gij hebt nooit uitgemaakt gezien dat eene dergelijke slaafsche overeenkomst door de rechtbank geldig werd geacht?

A Ik twijfel er aan of alles wel op het papier komt, wat feitelijk geschiedt.

9559 V. De zaak komt dus hierop neer, dat het wel zoo ongeveer het idee van partijen is - maar zonder dat die overeenkomst echter kracht in rechten heeft - om den man op de wijze, zooals door u geschreven is, in dienst te stellen van den eigenaar der woning?

A. De man moet altijd ten dienste staan van den vlasboer, doch deze behoeft volstrekt niet te zorgen dat hij het geheele jaar door werk voor zijn huurder heeft.

9560. V. Maar, wanneer de huurder zorgt, dat hij prompt op tijd betaalt, dan heeft de eigenaar geen macht om hem te verwijderen?

A. Juist.

9561. V. Zoodat het beweerde slaafsche *werkcontract* bij slot van rekening blijkt niet heel veel bindende kracht te hebben!

En voor hoe lang loopt het huurcontract over de woning?

A. Van Mei tot Mei, doch de betaling geschiedt per week.

9562. V. Dus, goed begrepen, heeft de man, wanneer hij eenvoudig prompt per week betaalt, recht om te blijven?

A. Zeker.

9564. V. En trekken de arbeiders met hunne huisgezinnen, als het in de zaken

te pas komt, ook naar andere provinciën?

A. Ja.

9565. V. En dan wordt het geheele huishouden opgebroken?

A. Dan worden de zeer kleine kinderen, die nog aan de borst zijn, in de gauwigheid gespeend en bij familie, maar dikwijls ook naderhand naar de begraafplaats gebracht. De andere van 6 tot 8 jaren, die niet mede kunnen, gaan bij familie.

9566. V. Hebben zij dus nog wel eenige grens in het medenemen? Nemen zij kinderen van 6 tot 8 jaren niet mede?

A. Hoe ver zij gaan, zou ik nietdurven zeggen. Zij nemen ze zooveel mogelijk mede.

9567. V. Heeft dat dan geen schadelijken invloed op het schoolbezoek?

A. Ja

9568. V. Dat zult gij waarschijnlijk ruimschoots gezien hebben?

A. Er zijn alle middelen aangewend om daar verbetering in te brengen. Eerst heeft men de proef genomen om tweemaal 'sjaars aangifte van de kinderen voor de school te laten doen, maar eindelijk heeft men gezegd, dat de kinderen, die met de ouders weg waren gegaan naar Friesland. Groningen of Zeeland, weder terug konden komen. Zoo hebben wij het trachten te verbeteren, maar de menschen konden er niet van tusschen.

9569. V. Zij rekenden zich dus verplicht om met den boer mede te gaan naar eene andere provincie?

A. Ja

9571. V. Staat tegenover dat gaan naar andere streken ook een behoorlijk loon?

A. Het plukken wordt per bos betaald en daaraan wordt goed verdiend, maar overigens is het loon niet hoog, niet f 1 per hoofd. De reis gaat op kosten van den boer, die, wanneer hij eenige personen bijeen heeft, bijv. een veertigtal, een contract sluit met de spoorwegmaatschappij om ze tegen goedkooperen prijs te vervoeren. Op de plaats van bestemming aangekomen logeeren zij in de schuur, en dit gebeurt weken achtereen.

9572. V. Logeeren zij daar allen dooreen, oud en jong, ouders en kinderen?

A. Ja.

9573. V. Dus daar heerscht een zekere gemeenschap?

A. Ja.

9574. V. Is dat niet ondienstig?

A. Och, de ouders zijn altijd tegenwoordig; er is onder de jongelieden een zeer vrij verkeer, vandaar vroege huwelijken; maar van echtbreuk wordt nooit gehoord. Van het nemen van alle mogelijke voorzorgen bij engagementen, gelijk in den Haag geschiedt, verneemt men niets. Hoort men in den Haag van niet gelukkige huwelijken, in dorpenis dat eene zeldzanmheid onder die menschen Vóór het huwelijk communisme, maar niet meer daarna. Wanneer ik hoor vertellen wat zooal in den Haag gebeurt, dan moet ik zeggen dat mijne onbeschaafde luidjes zeer zedelijk zijn. Diefstal komt niet voor; wanneer in de gemeente gestolen wordt, heeft het een schipper van elders gedaan. Op de eenvoudigste vragen aan jongelieden kreeg ik vaak een antwoord, dat een dragonder zou doen blozen.

9575. V. Uw indruk op het punt van zedelijkheid is dus, dat de toestand iets afwijkt van den normalen, maar niet bepaaldelijk ongunstig is?

A. Volstrekt niet. Er heerscht ruwheid en al te groote vrijheid van spreken. maar dit heeft geen kwade bedoeling. Men zegt u daar dingen in het gezicht, die, als men ze hier hoorde, iemand woedend zouden doen worden; maar de menschen hebben er de bedoeling niet meê iets onaangenaams te zeggen.

9576. V. Wat nu de verhouding der aankomende jongensen meisjes tot hunne ouders betreft, is het gezag der laatste gering, niet waar?

A. Dat gezag bestaat niet. De ouders hebben niets over hen te zeggen.

9577. V. Gij schrijft dit hieraan toe, dat zij reeds vroeg op zich zelven staan?

A. Ja, er bestaat eene andere verhouding tusschen hen dan elders. Wanneer een jongen als timmermansknecht zal worden opgeleid, dan begint hij met zijn 14de jaar misschien een dubbeltje in de week te verdienen en blijft dus tot zijn 16de en 17de jaar afhankelijk van zijne ouders. Maar in dit geval is het juist omgekeerd. Zoodra een jongen 14 jaar is verdient hij misschien reeds twee-derde van het loon dat zijn vader en zijne moeder verdienen. Hij levert dus eene belangrijke bijdrage in de kosten van het huisgezin. Als de kinderen te huis komen zeggen zij: hier hebt gij

het geld voor den kost, en het overige behouden zij voor zich zelven om te verteren.

9578. V. Dus op zijn 14de jaar wordt zulk een kind van zijn kant van zijn ouders als het ware beschouwd als iemand die zich bij hen in den kost heeft ingehuurd?

A. Ja, en de ouders hebben niets te zeggen en geen ontzag over hen. Als burgemeester is het mij dikwijls voorgekomen dat ik trachtte het ouderlijke gezag in te roepen om iets gedaan te krijgen. Dan werd mij gezegd: doe gij het liever burgemeester, wij hebben niets over hen te zeggen.

9579. V. Dus van dien kant werkt het vroeg in verdiensten komen van dergelijke jonge kinderen al heel ongunstig?

A. Juist; heel ongunstig, om de maatschappelijke verhouding tusschen de ouders en kinderen.

9580. V. Als gij het voor het zeggen hadt, wat zoudt gij er tegen doen? Zoudt gij het toestaan van die verdiensten durven beletten door wettelijke bepalingen?

A. Neen, dat zou ik niet durven.

9581. V. Zoudt gij den moed niet hebben om dat cijfer van 12 jaar een klein beetje naar boven te brengen?

A. Althans niet tot het 14de jaar; wel tot het 13de jaar.

9582. V. Ik geloof dat er een misverstand tusschen ons bestaat. Ik bedoelde dit: zoudt gij het, naar uwe ondervinding van dat volkje, van den toestand van hetgeen zij noodig hebben enz. enz., goedkeuren als er bepaald werd dat kinderen onder de 14 jaren niet uit werken mochten gaan.

A. Ik zou daar een jaar willen afnemen. In die streken althans zou ik slechts tot den 13-jarigen leeftijd willen gaan.

9583. V. En waarom zoudt gij het werken tot het 13de jaar wèl, en boven het 13 jaar niet durven verbieden?

A Bij wijze van transactie, omdat de ouders het geld, dat de kinderen verdienen, niet kunnen missen.

9584. V. Wij zijn nu op een bedenkelijk punt. Gij zegt - bij zeer kalme redeneering - dat het uiterste wat gij zoudt durven doen, zou zijn het uit werken gaan en geld verdienen tot het 13de jaar te verbieden; maar om dit verbod uit te breiden tot boven het 13de jaar, daartoe zoudt gij niet genegon zijn. Gij zoudt dus voor de kinderen boven de 13 jaar, de aanleiding tot dien ongelukkigen toon, die ongepaste betrekking en houding tegenover hunne ouders niet durven wegnemen? Is er naar uw inzicht geen kruid voor gewassen om daarin verbetering te brengen?

A. Neen, in de tegenwoordige omstandigheden zeker niet Omdat de vlasbereiding eene zwakke plant is, die bij verzwarende conditiën geheel ten gronde moet gaan, en dat zou geen kleinigheid zijn voor den landbouw.

9585. V. Laat ons even bij ons punt blijven. Wilt gij zeggen, dat de verdienste van het hoofd van het gezin te gering is om daarmeê alléén te kunnen rondkomen?

A. Ja. Als de wet er tusschen komt, verminderen de werkkrachten, want het zijn allen specialiteiten in hun soort, die niet door andere werklieden vervangen kunnen worden. Het loon zou stijgen, en dat moge noodig zijn voor den arbeider, maar de boer zou ten gronde gaan; dat staat er naast.

9587. V. Is de slechte verhouding van kinderen van 14 jaar tot de ouders, altijd zoo erg geweest als nu?

A Toen ik burgemeester werd, vond ik den toestand reeds, en die is zoo gebleven. De reden daarvoor was mij altijd een raadsel, ik bleef er blind voor, totdat mijne

oogen zijn opengegaan door een artikel van dr. Kuyper in de *Standaard*, die heeft gezegd: dat is de verhouding die ontstaat wanneer de kinderen loon verdienen.

Toen ik dat las, zeide ik: dat is de oorzaak, hoe ben ik vroeger niet op dat denkbeeld gekomen? De ouders worden afhankelijk van de kinderen, wanneer die loon verdienen.

9588. V. Dus gij schrijft het kwaad toe aan de oorzaak, die gij daar zoo even vermeldt.

Ik moet u nu nog eens vragen: is de toestand sedert uw komst vóór 30 jaar beter of slechter geworden?

A. Die is dezelfde gebleven.

9589. V. Waren de loonen bij uwe komst in de gemeente hooger of lager?

A. Toen waren zij zoowat even hoog

als thans, later is er een bloeitijd gekomen tusschen 1860-1870, toen was het vlas tweemaal zoo hoog als thans.

9590. V. Merktet gij dat ook in de loonen? Welken invloed had dat op de huisgezinnen? Werd er meer jenever gedronken?

A. Men verteerde wat meer.

9591. V. Merktet gij daar iets van in uwe betrekking als burgemeester?

A. Ja als des Maandags de rapporten kwamen merkte ik, dat er in de herbergen meer gevochten werd en dat er nog al gescholden werd; daar zijn zij nog al ver in.

9592. V. Zeg ons nog eens dit: toen nu de loonen hooger werden, kondet gij niet bemerken, dat de standaard van leven van het volk een beetje beter werd, dat er een meer fatsoenlijke toon kwam?

A. Neen, daar heb ik niets van gemerkt.

9593. V. Dat is een droevig antwoord! Als de loonen laag zijn, moeten de kinderen geëxploiteerd worden om rondte kunnen komen, en als de loonen hoog zijn, wordt meer verteerd, leeft men wat ruwer. Als ik u vraag: gaat het dan wat beter in de gezinnen? zegt gij: neen. Daar had toch verandering ten goede in moeten komen. Niet waar?

A. Ja, dat had moeten gebeuren, maar het is niet geschied.

9594. V. Maar als men nu eens van den kant van den wetgever de hand had uitgestoken en men had eens bepaald, dat de kinderen beneden de 14 jaar niet uit arbeiden mochten gaan, dan zou het dan toen te doen zijn geweest?

A. Wanneer de zaken bloeien, zooals in 1869 de vlasbereiding, dan kunnen zij wat dragen, omdat er veel geld verdiend wordt. Het natuurlijk gevolg echter van den bloei eener industrie is dat zij zich grootelijks uitbreidt, en dan worden dus meerdere werkkrachten gevraagd. Op het oogenblik dat deze het zeerste noodig zijn, zou men, door het werken beneden de veertien jaar uit te sluiten, een deel van de zoozeer benoodigde werkkrachten daaraan onttrekken. Dat zijn twee dingen die elkander uitsluiten.

9595. V. Dus, naar u te hooren, zou eigenlijk het geschikte oogenblik om een begin te maken, nooit daar zijn. Gaan de zaken slecht, dan kan men er niet aan raken, want dan zou men de menschen hun brood ontnemen, en als de zaken goed gaan, moet men er ook de hand afhouden, want anders komt men tot dingen waar gij zoo even van spraakt?

A. Maar die bezwaren zouden bij mij niet zoo zwaar hebben gewogen, men had er toch toe moeten komen.

9595*bis*. V. Gij betreurt het dus, dat in de dagen van bloei die er geweest zijn, de hand niet aan het werk is geslagen, en men de zaak niet heeft verbeterd, want toen had het er door gekund?

A. Ja, ik heb toen ook met mijne zwakke krachten getracht het er door te krijgen, maar thans zou ik er den moed niet toe hebben.

9597. V. Gij zeidet daar dat kinderen beneden de 14 jaren niet mede uit vlassen gaan?

A. Ja. Ik heb in de zwingelketen nagegaan of de wet van 1874 nageleefd werd; maar ik heb weinig kinderen gezien die beneden de 14 jaren aan het werk waren. Een vlasboer wil niet gaarne jongens beneden de 14 jaren aan het werk hebben. Maar de jongens moeten het vak toch leeren, en daarvoor komen die kinderen van 13 tot 14 jaren bij hunnen vader in de keet een uurtje per dag werken. Somtijds waren zij

bij mijne opneming in de keet aanwezig, en somtijds ook niet. Kinderen van 12 jaren heb ik er nooit aan het werk gezien.

9597. V. Wanneer ik u goed begrijp, dan zou, als zij toch met een enkel uurtje per dag op te leiden zijn, dit toch kunnen samengaan met een overigens geregeld schoolbezoek?

A. Jawel.

9598. V. En gij zegt dat zij vóór hun 14de jaar niet geregeld arbeiden?

A. Ja, een vlasboer heeft liefst geene arbeiders onder de 14 jaar.

9599. V. Wij zijn het dus eens dat een geregeld arbeiden bij den boer niet onder de 14 jaar plaats heeft?

A. Ja.

9600. V. En wij zijn het ook eens dat het vak van dien aard is, dat het aanleeren op 12, 13-jarigen leeftijd met enkele uren per dag best kan geschieden. Maar wat zou dan beletten om het verbod op kinderarbeid tot op 14 jaar uit te breiden?

A. Dan kan het vak niet goed meer geleerd worden. De jongens moeten het vóór hun 14de jaar leeren om met 14 jaar werkkracht te kunnen zijn.

9601. V. Ik geloof, dat ik u aan dat *enkel* uurtje per dag niet te streng moet houden! Nu, gij hebt waarschijnlijk bedoeld dat zij op 12-jarigen leeftijd met een enkel uurtje beginnen om dan gaandeweg verder daarmede op te klimmen. Een verbod tot 13 jaar zou er dus door kunnen, maar verder zou men niet moeten gaan? Zoo bedoelt gij het?

A Juist, Mijnheer de Voorzitter.

9602. V. Gij hadt in uwe gemeente geene verordening krachtens artikel 82 der wet op het lager onderwijs?

A. Ik heb het wel geprobeerd en werkelijk een voorstel daartoe in den raad gebracht. Deze had er geen bezwaar tegen, maar enkel onder voorwaarde, dat de omliggende gemeenten ook zouden meedoen. Want - zoo redeneerde de raad niet ten onrechte - wanneer deze niet hetzelfde doen, dan komen onze vlasboeren in eene slechtere conditie en onze kinderen loopen toch weg naar andere gemeenten.

9603. V. Wij krijgen van u, als oudburgemeester, een staaltje van de moeilijkheden, die de toepassing der verordening, bedoeld bij art. 82 der wet op het lager onderwijs oplevert. De ééne gemeente heeft geen moed of geen lust om daartoe over te gaan. omdat zij bang is dat haar buurvrouw het goede voorbeeld niet volgen zal.

A. Nog sterker. Ik heb het er niet bij gelaten, maar, zoodra de gemeenteraad in principe een besluit genomen had, mij in aanraking gesteld met de besturen van verschillende omliggende gemeenten. Sommige wilden wel, andere hadden er niet den minsten lust in. De laatsten zeiden: dat is voor u, die midden in den kring zit, heel mooi en wel, maar wij die aan den buitenkant zitten, raken achter bij onze buren, die niet meedoen

Ik ben er een maand of drie mede bezig geweest en heb burgemeesters en wethouders gesproken, maar zonder vrucht.

9604. V. Gij kondt zoo de moeilijkheid wel verschuiven, maar niet opheffen? Een bleef altijd de lijdende partij? En daarop stuitte alles af?

A. Ja, *wij* zaten nog al goed; ik vond het dus vrij naar, dat *ik* moest beginnen, maar het kon niet anders.

9605. V. Zijn er nog meer industrieën waarop gij eene verordening volgens art 82 in uwe gemeente wenschelijk zoudt gevonden hebben?

A. Wij hadden steenbakkerijen, en daaromtrent heb ik opnemingen laten doen; doch in de laatste jaren zijn de IJsel-steenbakkerijen zoodanig verbeterd, dat daar geen kinderen beneden den wettelijken leeftijd meer werken.

9606. V. Gij hebt zeer in het begin van uwe mededeelingen gezegd, dat het werken van kinderen beneden de 12 jaar niet voorkwam dan bij den veldarbeid. Gebeurt dat veel?

A. Veel niet, maar het komt toch voor.

9607. V. Wat is uwe opinie daarover?

A. Dat de wet ook uit gebreid moest worden tot den veldarbeid.

9608. V. Gij meent dus dat de veldarbeid moest verboden worden tot het 12de jaar, evenals de fabrieksarbeid?

A. Ja.

9609. V. Wat hebt gij er van gezien?

A. Dat de kinderen door dien arbeid niet tot dien tijd kunnen schoolgaan, ofschoon zij er dezelfde behoefte aan hebben als de fabriekskinderen. Er is geen reden, waarom die kinderen vroeger van school zouden moeten gaan. Het is tegen hun belang. En bovendien geloof ik dat men van kinderen beneden 12 jaar niet veel nut kan hebben, althans bij arbeid die met verstand verricht moet worden.

9610. V. Dus gij ziet in de vrijheid die gelaten is om voor den veldarbeid kinderen beneden de twaalf jaren te gebruiken, niet veel anders dan kwaad?

A. Ja, ik zie er geen behoefte in voor de ondernemers, geen nut voor de ouders, slechts kwaad voor de kinderen. Mij dunkt gelijk recht voor allen. De kinderen van den landbouwer moeten gelijkstaan met de kinderen van den fabriekarbeider.

9611. V. Gaat in de vlasserij het werken van jongens en meisjes gelijk op met de volwassenen?

A. Ja

9612. V. Zij komen in de vroegte. Hoe laat begint men in den wintertijd?

A. Omstreeks 5 uren.

9613. V. Hebt gij het werken op dat uur wel nagegaan?

A. Ja, maar ik deed het niet dikwijls, omdat voor een bezoek in de zwingelkeet men zich bijzonder moet kleeden. Dat bezoek, wanneer ik het een enkele maal bracht, gold voornamelijk het brandgevaar. Er was eene bepaling gemaakt omtrent de lantaarns. Slechts éénmaal is er een geval van brand geweest door onvoorzichtigheid, andere gevallen van brand waren eenvoudig aangestoken Maar bij een bezoek in zulk een keet ziet men bij het eerste binnenkomen niets, slechts een flauw lichtje. Het gansche lokaal is vol stof, zoodat alle gezicht beneveld is En in die localiteit werken de menschen.

9614. V. De door u beschreven toestand, waarbij niets te zien was, geldt niet alleen voor den nacht in het duister, maar ook voor den dag?

A. Over dag is het niet zoo erg.

9615. V. Maar in den beginne kondet gij toch de menschen niet zien?

A. Men kon de menschen wel onderkennen, maar reeds des morgens was er zeer veel stof; men hoorde slaan, spanen op en neer gaan, alles in schemerlicht.

9616. V. Gij moest eene andere kleeding aantrekken met het oog op uw lakensch goed?

A. Anders zou men niet toonbaar zijn; de voorkoopers uit Rotterdam hebben steeds een grijsgeel pak aan.

9617. V. De heer Carsten zeide ons dat het goed ware ook iets voor de verwarming te doen; maar zoudt gij te dien aanzien geen brandgevaar vreezen?

A. Zeer zeker, dat ware zeer gevaarlijk. Ik heb het gezien dat een jongen op klaarlichten dag uit aardigheid een lucifer tegen een draad wierp, waardoor een zoo hevige brand ontstond, dat de menschen groote moeite hadden om zich te redden. De brandbaarheid van vlas is zoo ontzaglijk.

9618. V. Dus het zetten van kacheltjes in zwingelketen.....

A. Is onmogelijk.

9619. V. Gij verteldet ons van de afgrijselijke atmosfeer. Dat bespeurdet gij zeker ook wel aan het armbestuur?

A. Zeker. De menschen hielden het er niet lang uit. Een zwingelaar van 60 jaar zonder gebreken is een witte raaf, met wien ik zou kunnen rondreizen om hem te laten kijken De geboorten daarentegen zijn er ontzettend talrijk, wel een derde meer dan in Noordbrabant.

Dientengevolge is de kindersterfte er ook heel groot De menschen die jong sterven laten kinderen na, waarvoor het armbestuur zorgen moet. Daarom waren de armbesturen nog al zeer bezwaard. Ook doen zich vele ziekten voor, en in tijden van epidemieën werden zij er altijd mede bezocht. Toen ik er was, is er geen cholera-epidemie in ons land geweest of er deden zich bij ons gevallen voor.

9620. V. Gij zijt voorzitter van de Nederlandsche maatschappij voor vlasindustrie?

A. Geweest.

9621. V. Waar is die maatschappij gevestigd?

A. In Rotterdam.

9622. V. Wie is nu president?

A. De heer van Osenbruggen, lid van de Tweede Kamer.

9623. V. Die maatschappij heeft eenige jaren geleden eene prijsvraag uitgeschreven voor een model zwingelkeet. Wat is het verloop van die zaak geweest?

A. Wij hebben een plan bekroond en in druk uitgegeven, maar niemand heeft het gebouwd.

9624. V. Hoe kwam dat? Waren er te veel kosten aan verbonden? Was het model te grootscheepsch opgezet?

A. Neen, de ontwerper had de zaak goed opgezet. Ik weet de reden niet. Te Hendrik-Ido Ambacht zijn door den heer Snaauw en anderen fabrieken op gericht, waarbij de stofquaestie geheel is opgelost, maar in andere gemeenten van Zuidholland, bijv. in Oud-Beierland, worden volstrekt geen machines gebruikt. Als eene bijzonderheid deel ik nog mede dat op Oud-Beierland geene vrouwen in de zwingelkeet werken.

9625. V. Gij hebt gezegd dat op de prijsvraag, hoewel door den man die bekroond is, de zaak goed bekeken was, en gij niet hebt kunnen inzien dat met dit plan buitensporige kosten gemoeid waren, niemand van het plan gebruik gemaakt heeft. Niet waar?

A. Ja, maar men is gaandeweg wel meer machinaal gaan zwingelen.

9626. V. Zijn dat Amerikaansche machines?

A. De machines om te zwingelen zijn meer Belgische. Het braken geschiedt met Amerikaansche en lersche machines. Alles wat wij in het buitenland aangaande die zaken gezien en goed bevonden hebben, is door ons getracht hier te lande in te voeren.

9627. V. En gij hebt daarmede nog al succes gehad?

A. Ja, vooral met de braakmachines. De zwingelmachines hadden aanvankelijk ook nog al opgang, maar in den laatsten tijd is daarin weer stilstand gekomen.

9628. V. Waarom?

A. Het is een zwakke plant, en die het geprobeerd hebben op groote schaal, hebben echec geleden. Ook heeft men te Heerjansdam eene poging gedaan, maar 't gaat niet. Sommige vlasboeren hebben f 30 000 of f 40 000 in de zaak, maar met f 4000 kan men ook vlasboer zijn.

9629. V. Maar zijn aan de machines, zoo Amerikaansche als. Belgische, tot welker invoering uwe maatschappij het initiatief heeft genomen en die wel niet in den laatsten tijd, maar vroeger dan toch door steeds meerderen werden gebruikt, groote kosten verbonden?

A. Dat niet, maar het bezwaar is dat zij in verband moeten staan met eene stoommachine, en dat bezwaar is voor velen niet te overwinnen.

De heer Snaauw heeft eene stoommachine die zoo krachtig werkt, dat hij er volkomen stofzuivering door verkrijgt.

9630. V. Maar voor de lui die de middelen niet hebben om de kosten te maken voor eene dergelijke, betrekkelijk dure stoommachine, waarbij toch het een en ander komt kijken, zou daarvoor nu geen eenvoudiger middel zijn voor te schrijven, dat inderdaad verbetering zou aanbrengen?

A. Dat kan ik niet zeggen, daaraan twijfel ik.

9631. V. Wij hebben van den heer Carsten gehoord, dat bij het braken het plaatsen van horizontale platen bovenin al veel goed doet.

A. Dan is er ook een stoommachine bij in het spel.

9632. V. Die horizontale platen kunnen toch zeer goed geplaatst worden, zonder dat er een machine aan den gang is?

A Misschien zal dat wat geven, maar ik denk niet heel veel.

9633. V. Zijn er andere dingen, die wel wat zouden geven? Bij voorbeeld door den zolder weg te nemen, of de zolders boven de keten te verbieden, dan kan men beter ventileeren?

A. Dat zou wel goed zijn.

9633*bis*. V. Het zou ook goed zijn als er bepalingen werden gemaakt, waarbij verboden werd dat de gebouwen niet beneden den dijk werden opgericht?

A. Ja.

9634. V. Komt dit dikwijls voor?

A. Ja, men vindt die gebouwen in allerlei hoeken en gaten.

9635. V. Dus zij staan op plaatsen waar geen luchttrek is en dus alles blijft hangen?

A. Ja.

9636. V. Dus als men nu toch maar wilde, zouden er wel eenige bepalingen te maken zijn om den toestand te verbeteren, zonder al te zware eischen te stellen?

A. Ja, wel zeker, stofzuigers op bedekkingen zou men kunnen maken. Er zijn altijd wel verbeteringen aan te brengen, maar geheel voldoende waren zij te maken, wanneer die vlasboeren maar met stoom werkten.

9637. V. Maar hebt gij, terwijl gij in het gemeentebestuur waart, nooit getracht om eenige voorschriften te doen geven omtrent die verbeteringen op kleinere schaal? Of kondt gij dat er niet doorkrijgen?

A. Neen, want die gemeenten liggen daar zoo tegen en bij elkaar. Ridderkerk lag vlak tegen de gemeente aan, en als men nu hier iets verboden had, dan zouden de menschen allicht daarheen gaan. De maatregel moet dus algemeen gelden, als een uitvloeisel van de wet, anders gaat het niet.

9638. V. Waren er geen andere bezwaren waarmede gij te doen hadt?

A. Welke dan?

9639. V. Ik vraag het u.

A. O neen, ik geloof dat hetgeen ik deed opmerken, de hoofdbezwaren zijn.

9640. V. Was de gemeenteraad dan uit zijn eigen altijd gewillig om dergelijke dingen te doen? Of hebt gij daar wel eens last meê gehad?

A. Neen, als ik kon aantoonen, dat

andere gemeenten het eveneens deden, dan was de raad heel flink.

9641. V. Het was dus alleen de vrees voor den buurman, de aangrenzende gemeente, de vrees voor de concurrentie, maar anders zou men bij u en onder uw leiding wel gewild hebben?

A. Ja.

9642. V. Maar dan zou men daaruit afleiden dat als men maar een algemeenen maatregel nam, waaraan allen moeten gelooven, men niet te kampen zou hebben met groote bezwaren?

A. Dat geloof ik ook niet.

9643. V. Er is een punt waarop ik nog even wensch terug te komen. U, die het vak zoo goed kent, zou ik willen vragen of dit werk niet evengoed gedaan kan worden door volwassenen als door aankomende meisjes, met andere woorden, dat het niet een vak is, waarvan men beweren kan dat er een kinderhand voor moet zijn?

A. Neen.

9644. V. Zoodat het gebruik van die aankomende jongens en meisjes toe te schrijven is aan.....?

A. Gebrek aan werkkrachten.

9645. V. En dan toch ook aan het geldelijk belang van den ondernemer, die zulke jongens en meisjes goedkooper kan krijgen dan volwassenen?

A. Goedkooper kan ik niet zeggen, want in de zwingelarij werkt men gemiddeld 3 steen per dag, terwijl een vrouw er slechts 2½ kan afleveren.

9646. V. Wordt er dan bij dit vak zulk eene eigenaardige handigheid vereischt?

A. Er wordt voor dit vak eene zekere opleiding vereischt, en menschen die ander werk verrichten, zouden moeilijk kunnen vlassen. De eenige tactiek die in de vlasserij bestaat, is om alles glad te maken en lang te houden.

9647. V. Nu hebt gij ons nog enkele dingen gezegd die interessant zijn, bij voorbeeld dat de vrouw niet kan zwingelen als zij het niet van jongs af geleerd heeft. Maar zou de toestand van het gezin als de vrouw niet werkte, wel slechter zijn?

A. Neen.

9648. V. Maar dan wordt er toch minder verdiend?

A. Maar ook beter huisgehouden, het reparatiewerk van den zwingelaar behoeft dan niet buitenshuis te gaan enz. Het huisgezin waar de vrouw thuis blijft, is financieel beter af dan dat waar de vrouw medewerkt.

9649. V. Hebt gij gelezen wat pastoor Sloots eenigen tijd geleden hier voor deze Commissie over dat punt heeft medegedeeld?

A. Dat is mij niet bekend.

9650. V. Deze was ook van uwe meening, dat het werken van de vrouw buitenshuis.....

A. Niets aanbrengt. Integendeel het huisgezin wordt er armer door. In het algemeen kan men zeggen dat het gezin waar de vrouw thuis blijft, in beteren, althans in niet minderen, toestand verkeert dan waar dit niet gebeurt. Dat is de ervaring van alle deskundigen, van ieder lid van den raad, van alle armbesturen.

9651. V. Zijn die gezinnen ook in een ander opzicht dan het financieele, in een betere toestand?

A. Bij den gewonen veldarbeider houdt de vrouw het huisgezin ordelijk, rein en net. Hier echter gaat de moeder reeds vroeg van huis en laat de kinderen, die nog

niet mede uit werken kunnen gaan, onder de hoede van het oudste meisje, dat dan hoogstens 11 jaar is, dus vrij wel aan eigen zorg overgelaten, achter.

Op schafttijd komen zij wel voor een oogenblik tehuis, doch eerst des avonds keeren man en vrouw, jongens en meisjes in de woning terug, van onder tot boven vol met stof. De vrouwen beginnen dan met de rokken uit te slaan, en men wachte zich wel op dat oogenblik in hare nabijheid te komen. Zeer natuurlijk ontbreekt dan de lust om huiselijke zaken te verrichten of zich met handwerkjes bezig te houden. Een eerste vereischte zou zijn om zelf toilet te gaan maken, doch zelfs daartoe komt het niet eens. Zij blijven bij elkander hurken, totdat het 9 uren wordt en dan gaan zij naar bed.

Men kan dan ook met den eersten oogopslag zien of in een arbeidersgezin de vrouw al dan niet mede uit werken gaat. Dus financieel en zedelijk en huiselijk gaat alles hand aan hand.

9652. V. Gij hebt *en passant* aangehaald, wat gij ook straks gezegd hebt,

dat door het buitenshuis gaan werken van de vrouwen ook allicht een der andere kinderen zijn schoolgang kwijt raakt, want er moet er een op de kinderen passen. Niet waar?

A. Ja, er moet altijd een oppassertje zijn, hoe klein ook.

9653. V. Wij hebben vele punten met u besproken. Komt nog iets bij u op? Bedenk u eens.

A. Neen. Ik was er wel wat uit, maar ik was er 30 jaar in geweest. Toen 12 of 14 jaar geleden de heer Carsten informatiën nam voor het Staatstoezicht, heb ik die gegeven. Ook met andere heeren heb ik gesproken om op de hoogte te zijn, maar ik kan nu inderdaad niets meer zeggen!

9654. V. Er is dus geen punt meer te bepreken over de vlasserij?

A. Neen.

9652. De heer **Beelaerts van Blokland:** In den aanvang is door u gezegd dat in die keten geene ramen zijn, omdat het licht nadeelig werkt op het vlas. Maar is die nadeelige werking wel zoo zeker?

A. Juist dat punt heb ik besproken met den secretaris der Maatschappij voor Vlasindustrie, den heer Moll, die een groot pakhuis heeft, en deze heeft mij mondeling verzekerd dat er geen licht mocht zijn, en mij gisteren nog in een brief gemeld: Mijne overtuiging staat vast, dat het licht schadelijk is voor het fabrikaat.

Hij zeide dat in zijn pakhuis geen licht mocht komen. En dit is overal het geval.

9656. V. Is dit een algemeene regel?

A. Ja, een zwingelkeet met ramen ken ik niet, wel zijn er slagen aan, die alleen worden opengezet van de windzijde af.

9657. V. Hebt gij wel bemerkt dat het roten een leelijken reuk geeft, die nadeelig kan zijn voor de gezondheid?

A. Ik heb altijd gemeend dat die reuk nadeelig is, maar in den laatsten tijd schijnen de geleerden van eene andere meening te zijn. De reuk is erg hinderlijk, nog hinderlijker dan de reuk dien de grachten van Den Haag verspreiden, en dat zegt wat. Maar nooit heb ik eenig feit gezien dat het roten bepaald nadeelig is voor de gezondheid. Yroeger hebben wij dikwijls epidemische ziekten gehad, ook vele gevallen van koortsen, maar dat was van lieden die in Zeeland hadden gewerkt De gezondheidstoestand is echter in den laatsten tijd veel verbeterd. Het is evenwel niet te loochenen dat het rootwater het drinkwater verpest.

9658. V. Wordt het drinkwater vermengd met rootwater?

A. De dammen in de polders moeten gesloten blijven, dus in den regel komt het polderwater niet vóór October in den boezem. Daar echter dikwijls vóór October de waterstand in de polders hoog is, moeten de molens malen, en dan wordt het water verpest. Ik telegrapheerde dit dan terstond, volgens afspraak, aan den heer Carsten, die zich op de hoogte van den toestand kwam stellen, en daarna schreef ik mijn rapport.

9659. V. Ontstaan ziekten door dat slechte water?

A. Dat kan ik niet zeggen.

9660. V. Is men genoodzaakt boezemwater te drinken?

A. Er is geen ander water, er zijn geen regenbakken.

9661. De heer **Van Alphen:** Gij acht het wenschelijk veldarbeid door kinderen beneden de 12 jaren te verbieden; meent gij dat die arbeid zelf voor zulke jonge kinderen nadeelig is, of oordeelt gij het beter dat zij ter school gaan?

A. De veldarbeid op zich zelf is niet ongezond, omdat die steeds in de open lucht geschiedt; die lucht is beter dan de schoollucht.

9662. V. De **Voorzitter:** Zoudt gij ons ook iets over de steenfabrieken kunnen meedeelen, in verband met deze enquête?

A. Vroeger heb ik twee steenplaatsen gekend: van Elk en Thooft, waar mijns inziens de werkuren vrij lang waren. Doch in den laatsten tijd heb ik daarvan niets meer gezien.

9663. V. Reden genoeg om u dan daar niet over te vermoeien. Dan bedanken wij u zeer voor uwe mededeelingen, die ons alleszins welkom zijn geweest.

VAN AKEN.

Ver hoor van den heer J. Plaisier Azn.

9664. De **Voorzitter**. Mag ik uw voornaam, naam, beroep en woonplaats weten?
A. Jan Plaisier Arieszoon, 51 jaar, vlasboer te Ridderkerk.
9665. V. Drijft gij uwe zaak geheel op u zelven?
A. Geheel op mij zelven.
9666. V. Doet gij dat al lang?
A. Reeds 28 jaar.
9667. V. Huurt gij ook land buiten de provincie?
A. Jawel in de Haarlemmermeer.
9668. V. Ook in Friesland of Noordbrabant?
A. In Noordbrabant is het wel eens gebeurd, maar niet in Friesland.
9669. V. In de Haarlemmermeer wel meermalen?
A. Verscheidene keeren.
9670. V. Hebt gij het nog verleden jaar gedaan?
A. Jawel.
9671. V. Als gij gehuurd hebt, stuurt gij dan in eens het noodige volk daarheen?
A. Ja, om te wieden.
9672. V. En om te zaaien?
A. Neen, dat doen zij daar.
9673. V. Gaan er man, vrouw en kinderen heen?
A. Ja.
9674. V. Dat zijn dus geheele gezinnen, die zich verplaatsen?
A. Ja.
9675. V. Hoe oud zijn de kinderen die medegaan?
A. Van 12 jaar af
9676. V. Vroeger misschien wel jonger?
A. Dat kan wel eens gebeurd zijn, maar toch zal dat bij uitzondering geweest zijn.
9677. V. Verhuurt gij ook woningen?
A. Jawel.
9678. V. Hoeveel hebt gij er wel?
A. Zes.
9679. V. Wonen daar vlasarbeiders in?
A. Ja, zij zijn alle met vlasarbeiders bezet.
9680. V. Zijn dat alle jaren dezelfden?
A. Dat wisselt wel eens af. Ik heb er die er 10 à 12 jaar en ook wel, die er 4 of 5 jaar in zijn.
9681. V. Is dat een jaarhuur?
A. Ja, die loopt van Mei tot Mei.
9682. V. Als gij eene woning verhuurt aan een arbeider, brengt dat dan mede dat hij voor u moet werken, ja dan neen?
A. Ja, dat is eene verplichting, die op hem rust. Het gebeurt in den tegenwoordigen tijd wel eens dat de vlasboeren niet veel werk hebben, en hunne woningen vrij verhuren, maar het is eene uitzondering. Ik verhuur geen enkele woning vrij.
9683. V. Maar hoe ver gaat dat dan?

A. Zij verbinden zich om bij ons, als wij werk hebben, het geheele jaar te werken. Hebben zij bij ons geen werk, dan behelpen zij zich zooveel mogelijk, door bij landbouwers te werken; 's zomers tegen vast loon; 's winters is het stukwerk.

9684. V. Zij moeten dus met vrouw en kinderen altijd voor u klaar staan?

A. Ja, dat zijn zij verplicht; dat weten zij.

9685 V. Maar de arbeider is toch niet altijd zeker werk bij u te vinden?

A. Zeker is hij niet. Tegenwoordig, nu het met de vlasserij wat tegenloopt, zitten wij er niet zoo dik in als vroeger.

9686. V. Dus, Plaisier, dat contract is voor u nog zoo kwaad niet. Gij hebt de zekerheid volk te kunnen krijgen als gij het noodig hebt, terwijl gij hun niets behoeft te geven als er geen werk is?

A. Jawel, maar daarvoor genieten zij ook rechten, en krijgen zij bijv. een huisje voor 11 stuivers huur als het fl waard is. Ik heb op het oogenblik zelfs eene weduwe, die maar een dubbeltje huur betaalt in de wintermaanden, en in de zomermaanden een kwartje, ofschoon dat huisje wel wat min is, dat erken ik.

9687. V. Zijn die woningen allemaal gelijk?

A. Dat verschilt niet veel.

9688. V. Gij laat de menschen dus wonen beneden de waarde?

A. Ja.

9689. V. Waarom?

A. Omdat zij bij mij in het vlas werken.

9690. V. En heeft die weduwe ook kinderen?

A. Eene volwassen dochter, die ook medewerkt.

9691. V. En heeft die dochter kinderen?

A. Neen, die is ongetrouwd.

9693. V. Gij hebt de woning voor een prikje verhuurd. omdat de weduwe met hare dochter, die reeds eene volwassen jonge vrouw is, verplicht zijn bij u te werken?

A. Ja.

9694. V. Wij hebben de zaken van die andere woningen nu niet na te gaan, daarmede gaat het ongeveer hetzelfde, behalve dat er geen weduwe woont, maar mannen met vrouwen en kinderen?

A. Ja, geheele huishoudens.

9695. V. Gij gevoelt zeer goed. dat er een kwade kant voor den huurder aan is, maar daar staat tegenover, dat hij zooveel minder huur betaalt?

A. Ja, zoo is het.

9696. V. Gij moet mij eens vertellen, hebt gij wel eens capties met uw huurders gehad?

A. Dat is wel gebeurd.

9697, V. Omdat zij niet wilden werken?

A. Ja, dat zij wegliepen naar een ander.

9698. V. Wat gebeurde er dan?

A. Dat zij soms geen huur betaalden.

9699. V. Maar dan kondet gij ze uit de woning zetten?

A. Ja, maar in den regel lieten wij ze zitten tot Mei, in de hoop dat zij dan zouden vertrekken, en dan gingen zij ook wel.

9700. V. Wij begrijpen elkander, maar nu moet gij mij eens op deze vraag antwoorden: hebt gij ooit getracht een huurder in rechten te dwingen om voor u te werken, of hebt gij dat nooit durven doen? Als de menschen niet weg wilden, hebt gij u dan nimmer tot den kantonrechter begeven?

A. Neen, dat zou men niet kunnen, geloof ik; ik geloof, dat die menschen in dat opzicht buiten de wet vallen, daar is niets aan te doen.

9701. V. Dus zijn zij gebleven?

A Als ik mijn kans schoon zag, liet ik ze vertrekken.

9702. V. Dat wil zeggen: bij de eerste de beste gelegenheid om van hen los te komen, maakt gij u van hen los?

A. Ja, met Mei is de huur uit, en vertrekken zij in den regel.

9703 V. En daarmede is het uit?

A Ja.

9704. De heer **Smit:** Beschouwt gij het ook niet als een voordeel dat, wanneer de vlasboer werkvolk noodig heeft, hij bij voorkeur hen laat werken, die in zijn huisjes wonen, voordat hij vrije arbeiders neemt?

A. Ja, dat is het zeker; zij genieten de voorkeur.

9705 V. Dat is dus een voordeel dat gij niet genoemd hebt?

A. Ja, het gebeurt niet zelden in den tegenwoordigen tijd dat zij werk vragen. en dan kunnen die lieden het altijd krijgen.

9706. De **Voorzitter:** Dus gij begrijpt dat de goede trouw eischt om dan het eerste aan hen te denken?

A. Ja, dat gebeurt ook, dat doet iedereen.

9707. De heer **Goeman Borgesius:** Indien gij met zulk een arbeider een contract aangaat over de bewoning van een buisje, dan weet hij dus dat hij verplicht is om

voor u te werken, maar staat dan ook het loon dat hij krijgt vast of wordt daarover niet gesproken?

A. Neen, daar wordt niet over gesproken; het zomerloon staat vast. Het winterwerk echter is stukwerk, maar dat is niet gelijk het eene jaar door het andere; dat hangt af van de omstandigheden en hoe wij zelf opschieten met onze verdiensten.

9708 V. Dus zij verbinden zich, althans zedelijk, om voor u te werken, maar het hangt van uwe goedheid af hoe uvoor het winterwerk wilt betalen?

A Ja.

9709. V. Komt het dikwijls voor dat zij niet aan hunne verplichtingen voldoen?

A. Dat komt niet dikwijls voor.

9710. V. Schrijft gij dat hieraan toe, dat zij er zelf belang bij hebben om zich aan de overeenkomst te houden, met het oog op de toekomst, of zijn het werkelijk personen van zoo goede trouw, dat zij als zij eens iets op zich genomen hebben daaraan steeds voldoen?

A De meesten zouden het zich tot eene schande rekenen, wanneer zij den baas verlieten; maar er zijn er ook enkelen, die niemendal om den baas geven.

9711. V. Zijn er geen bazen - gij zult dat natuurlijk niet doen - die wel eens van de groote macht, die dat contract hun op de werklieden geeft, eenig misbruik maken, wat de uitbetaling van de loonen betreft? Hoort gij daarover wel eens klagen?

A. De arbeiders willen daarover wel eens klagen, maar om namen te noemen van boeren, die daarvan misbruik maken, dat zou ik niet durven en niet kunnen

9712. V. Ik moet dus uw antwoord zoo opvatten, dat door de arbeiders wel eens geklaagd wordt, maar dat gij de namen van de bazen, die reden tot klagen geven, niet kunt noemen?

A. Juist.

9713. De heer **Smit**: Is het loon van een arbeider die in een huis van den boer woont hetzelfde als dat van een vrijen arbeider, of is er verschil in, omdat eerstgenoemde verplicht is te werken?

A. In het loon is geen verschil. Maar die in een vrij huis wonen, komen wel eens bij ons en zeggen dan, 'van zwingelen ben ik wat benauwd, mag ik niet braken?' Met dit laatste kunnen zij in den regel wat meer verdienen. Zij hebben dus het voorrecht dat zij het werk kunnen krijgen, wat zij het liefst doen.

9714. De **Voorzitter**: Zij zeggen dan: van zwingelen ben ik wat benauwd! Is daar reden voor?

A. Dat zal ik u zeggen. De verdiensten bij het zwingelen loopen zoo uit elkander. De eene arbeider verdient soms veel meer dan een ander, die toch met dezelfde kracht werkt; daarom wordt er dikwijls verzocht om te braken. Maar een flink zwingelaar kan altijd meer verdienen als een braak.

9715. V. Dus in die spreekwijze van die menschen wil het niet zeggen, dat zij er benauwd van zijn, omdat zij het zoo gevaarlijk voor de gezondheid achten, maar omdat zij met het zwingelen niet zoo goed voort kunnen?

A. Juist Mijnheer Het zit hem alleen in de verdiensten.

9716. V. Dit daargelaten, is het toch een kwaad werk dat zwingelen en braken?

A. Ik geloof, dat het op den duur schadelijk voor de gezondheid is.

9717. V. Gij zwingelt en braakt zelf niet, maar gij ziet het toch dikwerf en moet op uw volk letten; maar hebt gij dan wel eens aan u zelf bespeurd, dat het er niet deugde?

A. Neen, dat heb ik nog niet kunnen ontdekken Ik heb lang gewerkt in het opmaakhok, dat is de plaats waar de laatste hand gelegd wordt, voordat het wordt verkocht. Daar is ook stof, en daar heb ik toch jaren achtereen gestaan.

9718 Dus gij hebt in uw jeugd meegedaan aan het opmaken van den steen, maar dan is het vlas toch reeds van de ergste stof gezuiverd?

A Het ergste stof krijgt men bij het zwingelen en het braken. Bij het zwingelen is het echter nog het kwaadst, omdat daar meer vluchtige stof is dan bij het braken.

9719. V. Gij leidt natuurlijk een andere levenswijze en blijft slechts korten tijd in de lokalen. Maar, volgens uw eigen ervaring, worden de menschen, die er van den vroegen morgen tot den donker toe in werken niet oud?

A. Er zijn er weinigen van 80 jaar onder.

9720. V. Dat wil ik nu wel gelooven!

A. Ja, maar er is toch eene oude vrouw van 63 jaren, die zit er toch altijd in te hakken.

9721. V Nu komt het al wat dichter bij.

A. Ik heb nog een man van 60 jaar, en ik heb hem gevraagd: hebt gij last van het stof? maar hij zeide: ‘neen’

9722. V. Maar dat zijn uitzonderingen, niet waar?

A. Dat zijn het.

9723. V. Wij zijn het er dus over eens, dat zij het beet krijgen op de borst?

A. Ik houd het stof voor nadeelig; maar of de menschen, die eene goede borst hebben er eene kwade van krijgen, durf ik niet uitmaken. Doch dat degenen, die op de borst niet zuiver zijn, er last van krijgen, daar twijfel ik niet aan. en men ziet het ook.

9724. V. Waar hebt gij uwe zwingelkeet?

A. Op mijn erf.

9727 V. Is het bij u zoo, dat er boven nog eene bergplaats is, een zolder?

A. Ja, daar maak ik tot Januari gebruik van.

9728. V. Maakt dat niet, dat het stof niet weg kan trekken?

A. Ja, het is nadeelig.

9729. V. Daar hebben de geleerde heeren dus gelijk in?

A. Ja; zij hebben niet altijd gelijk, maar daarin wèl.

9730. V. Doet men daar in uwe gemeente niets aan?

A. Er bestaat geen plaatselijke verordening op.

9732. V. Van het stuiven weten wij nu al vrij wat af. Wat gij zegt, klopt met wat wij gehoord hebben van anderen.

Maar leven die menschen nogal ordentelijk, of zijn er vele dronkaards onder?

A. Tegenwoordig weinig. Vroeger hadden zij nogal lust in Maandaghouden, en dan gebeurde het vaak dat, als wij uit stad terugkwamen, wij het werkvolk dronken vonden liggen. Maar dat is nu eene uitzondering. Ik herinner mij niet dat zij in dezen winter een dag aan den zuip zijn gegaan.

9733. V. Waaraan is dit toe te schrijven?

A. Ik denk dat de menschen wijzer zijn geworden.

9734. V. Zou het ook kunnen zijn omdat de verdiensten minder zijn?

A. Neen, tien jaren geleden waren de verdiensten beter dan nu, en toen was de toestand ook reeds gunstiger dan twintig jaar vroeger.

9735. V. Dus gij meent waarlijk dat op dit punt verbetering is waar te nemen?

A. Ja.

9736. V. Zijn er in uw dorp misschien lieden die zich daarvoor moeite geven?

A. Neen, maar ik heb altijd duidelijk doen bemerken dat het mij bitter slecht beviel als zij aan den drank zich te buiten gingen. Ik had misschien verder kunnen gaan, en hun de verkeerdheden van het misbruik kunnen aanwijzen, maar als vader heb ik mij niet over hen gesteld.

9737. V. Maar in het algemeen zijt gij niet ontevreden over den toestand, omdat die beter is dan vroeger.

Geldt dit alleen *uw* volk?

A. Neen. iedere vlasboer van Ridderkerk zal hetzelfde zeggen.

9738. V. Hoe oud zijn de kinderen boven de 12 jaren, die gij in dienst hebt?

A. Een van 12, een van 14 jaren, en dan kom ik tot een van 20 jaren.

9739. V. Hoeveel menschen hebt gij in dienst?

A. Omtrent 24.

9740. V. Blijven zij lang bij u?

A. Sommigen waren 20 jaren bij mij, anderen korter.

9741. V. Zijn er onder, die reeds als jongens bij u kwamen?

A. Neen, ten minste niet onder hen die nu 40, 50, 60 jaren zijn.

9742. V. Gij zegt, dat gij er een hebt van 12, van 14 en dan van 20 jaren. Komen er nooit geene kleine jongens bij u, om zoo gaandeweg wat te leeren en af te zien?

A. Geen enkel.

9743. V. Begrijp mij wel: ik denk in het geheel niet aan jongens, die gij in dienst zoudt hebben, maar ons is gezegd, dat, om de vlasserij goed te leeren, men daarmede jong beginnen moet. Doet men dit niet, dan krijgt men het nooit terdege beet. Daarom zou men de kinderen medebrengen van 12 jaren om wat te helpen en zoo langzamerhand er in te komen.

A. Dat is ook zoo, omdat de wet het toelaat. Als de ouders komen vragen om hunne kinderen wat te leeren, kan ik het immers niet weigeren. Ik neem het geheele huishouden aan om bij mij te werken.

9744. V. Gij neemt dus eigenlijk de heele familie aan?

A. Ja. Ik had ze liever niet.

9745. V. Maar het aanleeren kan toch evengoed op het 14de jaar begonnen worden?

A. Zeer gemakkelijk.

9746. V. Dus het zijn praatjes als men zegt dat zij op hun 12de jaar er mede zouden moeten beginnen?

A. Dat behoeft in het geheel niet; op het 14de gaat het net zoo goed als op het 12de jaar.

9747. V. Dus wat uw vak betreft zou het u niets kunnen schelen als de wet bepaalde, dat gij geen kinderen beneden de 14 jaar zoudt mogen in dienst nemen?

A. Neen, in het geheel niet, ik heb ze liever van 14 dan van 12 jaar.

9748. V. Dit betreft het winterwerk alleen?

A. Ja, want het zomerwerk is gezond,

dan zijn zij in de open lucht, en groeien zij harder dan als zij op de school zitten. Maar het is beter dat zij zoo laat mogelijk met het winterwerk beginnen.

9749. V. Dus is het winterwerk nadeelig voor hen?

A. Niet omdat het kinderen van 12 jaar zijn, maar het winterwerk is nadeelig; hoe jonger zij daarin komen, hoe minder passelijk.

9750. V. Dus komen wij tot dit goede resultaat dat gij, die er anders belang bij zoudt hebben om het anders te zeggen, voor uw zaak en bedrijf u er best in zoudt kunnen vinden als gij de kinderen eerst met het 14de jaar zoudt kunnen nemen, en dat gij. die weet wat het vak vereischt, ook meent dat het winterwerk voor kinderen kwaad is?

A. Ja.

9751. V. Is het zomerwerk goed voor de kinderen?

A Ja, dat is niet zwaar. Nu eens zijn zij dan eenige uren in het open veld, en dan weder binnen bezig. Dat werk is bepaald gezond.

9752. V. Ook bij regen en wind?

A. Als het regent komen zij biLnen, want dan kunnen zij buiten niets uitvoeren. Alleen als het vlas uit de slooten moet gehaald worden, moeten zij doorwerken; dat vlas moet eruit; maar dat duurt niet lang. Voor den wind komen zij niet binnen.

9753. V. Hoe oud zijn de kinderen die daarvoor in het open veld gebruikt worden.

A. Ik neem ze, zoover ik weet, nooit onder de 12 jaar.

9754. V. Doen anderen dat wel?

A. Als zij het doen, heel weinig, want zij hebben ze liever niet.

9755. V. Maar zij moeten toch mede?

A. Ja, zij zijn in de huur begrepen.

9756. V. En wat doet men met de jonge kinderen, die niet mede kunnen?

A. Die gaan naar school.

9757. V. Men moet toch beginnen ze uit te besteden?

A O! gij bedoelt de wieders?

9758. V. Juist de wieders, als zij naar de Haarlemmermeer gaan?

A. Dan blijven de moeders thuis met de kinderen die niet werken kunnen.

9759. V. Is dat gebruik, dat de moeders thuis blij ven?

A. Een gebruik is het niet, dat hangt al af van de grootte van een gezin. Zijn er 1 of 2 kinderen, dan worden die wel eens uitbesteed en gaat de moeder mede. maar zoodra er 3 zijn, dan gaat dat niet meer, en denken zij er niet aan, dan gaat alleen de vader met de grootere jongens en meisjes

9760. V. Dan komt er dus een heel aantal vaders en aankomende meisjes bij elkaar, niet waar?

A. Ja.

9761 V. En dan?

A. Ja, daar zullen we het nu hebben

9762. V. Nu, en dat is niet goed, niet waar?

A. Nou, goed is 't niet. Maar men moet niet vergeten, dat de hoofden der gezinnen er ook bij zijn, en die zijn ook niet gek en geven hun oogen den kost. Zij slapen wel in één vierkant maar of daar nu onzedelijke dingen gebeuren, daarvoor durf ik niet instaan, doch druk zal 't niet wezen, als het al gebeurt.

9763. V. Daar zullen wij nu maar over zwijgen.

Nu moet gij mij dit nog eens zeggen: de kinderen van 12 tot 16 jaar zijn al aan het verdienen?

A. Ja.

9764. V. Werkt dat allemaal goed of zit er ook een kwade kant aan?

A. Daar zie ik geen kwaden kant aan, dat jongens en meisjes van 14-16 daar al iets verdienen.

9765. V. Gij hebt niet opgemerkt, dat de goede verhouding van de kinderen tot den vader er niet beter op werd, als de kinderen al hunne eigene verdiensten hadden? als de vader voor een gedeelte begon te teren op het werk van de kinderen, bleef dan de vader de vader en de kinderen de kinderen?

A. Daar mankeert wel eens wat aan, maar dan zijn zij 20 jaar of ouder; zoodra zij merken, dat zij meer geld waard zijn dan de kost, worden zij wel eens wat lastig.

9766. V. Dus, zoodra zij het besef krijgen, dat de vader wat op hen overhoudt, wordt de verhouding minder?

A. Dat gebeurt wel, ik heb er de ouders wel over hooren klagen.

9767. V. Ziet gij wel, dat er een kwade kant aan is?

A. Ja, dan is er een kwade kant aan,

maar als zij niet werken, zou de kwade kant nog veel erger zijn.

9768. V. Gij spreekt nu van jongens van 20 jaar, maar ons is door menschen, die er evenals gij te goeder trouw over spraken, gezegd, dat het ook bij kinderen van 44, 15 jaar al voorkomt; hebt gij daar niets van gemerkt?

A. Neen; dat kan ik niet zeggen.

9769. V. Wat kunt gij nagaan, dat jongens van 14 of 15 jaar kunnen verdienen? Vertel ons dat eens, dan kunnen wij nagaan of er quaestie van kan zijn?

A. Ja, dat is ongelijk, bijv. in het wieden, 10-12 stuivers daags, en bij de bereiding loopt dat van 12-16 stuivers.

9770. V. En bij het zwingelwerk?

A. Dat is stukwerk, dat gaat verschillend.

9774. V. Als de jongen handig is?

A. Nu, dan verdient hij f 3,50 in de week, als hij 16 jaar is, maar jongens van 14 jaar zullen dat niet licht halen; die schat ik op f 2,50 tot f 3.00.

9772. V. Dus dien kwaden kant, dat zij een toon gingen aannemen tegenover hun vader, hebt gij niet bij jongens van 14-16 jaar opgemerkt? Wel komt dat, volgens u, voor als zij ouder worden?

A. Juist, als zij 20 jaar zijn of daar boven, dan is het mis.

9773. V. Nu, ja, dan worden het zelfstandige mannen. Hebt gij de centrale vlasscherij wel eens gezien in Friesland?

A. Neen, ik ben nooit in Friesland geweest.

9774. V. De machinale vlasscherij van Snauw, hoe werkt die?

A. Wat de stof aangaat, goed.

9775. V. Is daar de lucht beter?

A Daar is het zuiverder.

9776. V. Maar er hangt veel kapitaal aan?

A. Ja, maar daaraan niet alleen. Zij hebben bij de machine een stofzuiger, die goede diensten doet.

9777. V. Wordt die met stoom gedreven?

A. Ja.

9778. V. Wat kost zulk een inrichting ongeveer?

A. Ik denk van 3000 tot 5000 gulden.

9779. De heer **Smit:** Is de qualiteit van machinaal gezwingeld vlas even goed als van het vlas dat met de hand bewerkt wordt?

A. Vroeger ging het niet zoo goed, maar tegenwoordig hebben zij het op eene goede hoogte gebracht. Zij beweren dat zij even goed werk leveren als wij met de handen.

9780. De **Voorzitter:** In den laatsten tijd zijn er niet van die machinale vlasserijen bijgekomen?

A. Neen, de zaken gaan niet te best en de tijden zijn te ongunstig.

9781. De heer **Van Alphen:** Er zijn hooge, luchtige, frische gebouwen met stofzuigers, maar ook lage met zolders er boven, waardoor veel stof blijft hangen. Maken de kooplieden ook onderscheid in den prijs of het vlas uit de eene of uit het andere gebouw komt?

A. Neen.

9782. V. Dus de qualiteit van het vlas is dezelfde?

A. Jawel.

9783. V. Wij hebben namelijk gehoord dat er kooplieden waren, die geen vlas wilden uit de werkplaatsen waar het licht was, omdat het vlas daardoor zoude lijden.

A. Dat weet ik niet; ik kan het ook slecht gelooven.

9784. De heer **Smit:** Wordt er tegenwoordig nog met de handbraak gewerkt, of gaat alles met de machine?

A. De oude handbraak wordt nog steeds gebezigd.

9785. V. De oude Amerikaansche handbraak?

A. Neen, oorspronkelijk is het de oude Hollandsche handbraak.

9786. V. Ik dacht dat die de wereld was uitgegaan.

A. Neen, die is juist de wereld weder ingekomen; de machines zullen misschien nog eerder de wereld uitgaan dan de handbraken.

De heer Roos ...., dien u wel kent, kan nu niets meer doen met zijn gebouw; hij heeft slechts een paar maanden gewerkt, en nu heeft hij niets meer te verwerken.

9787. De **Voorzitter:** Wij danken u vriendelijk voor uwe komst. Uw verhoor is afgeloopen.

J. PLAISIER AZ.

Verhoor van den heer Willem Plaisier, te Heerjansdam.

9788. De **Voorzitter:** Mag ik uw naam, voornaam, beroep ouderdom en woonplaats weten?

A. Willem Plaisier, oud 43 jaren, vlasboer te Heerjansdam.

9789. V. Zijt gij van kindsbeen af in het vak geweest?

A. Och, men begint met eerst mee te loopen en zoo komt men langzamerhand in het vak, totdat men zijn eigen zaak krijgt, en dan is men er geheel in.

9790. V. Was uw vader ook in het vak?

A. Mijn vader is vroeg gestorven; dien heb ik niet gekend. Wij hebben toen voor onze moeder de zaak gedreven, met behulp van een gewonen onderbaas.

9791. V. Dus uw vader had de zaak al. En zit gij nog altijd op dezelfde stee?

A. Neen, mijn geboorteplaats is Ridderkerk. Eerst met mijn trouwen ben ik naar Heerjansdam getrokken.

9792. V. Gij werkt voor u zelf?

A. Ja.

9793. V. Hoeveel menschen hebt gij in uw dienst?

A. 30 of 40.

9794. V. Gezinnen of menschen?

A. Menschen.

9795. V. Houdt gij er ook woningen op na?

A. Zeven.

9796. V. En die verhuurt gij?

A. Ja.

9797. V. Dat brengt mede, niet waar, dat gij dan het gezin tegelijk huurt?

A. Ja. Voor een jaar verbindt dat volk zich aan mij en ik mij aan het volk.

9798. V. Zij verbinden zich, om, als gij hen noodig hebt, bij u te komen werken?

A. Ja.

9799 V. Gij verbindt u, om hen bij voorkeur te nemen?

A Ja

9800. V. Maar gij behoeft toch geen werk voor hen te maken als het er niet is?

A. Neen, maar men tracht toch werk voor hen te hebben.

9801. V. Dat is dus eene zaak van goede trouw?

A. Ja.

9802. V. Hebt gij in zulke zaken wel eens capties gehad?

A. Ja.

9803. V. Dat zij niet wilden komen?

A. Ja. Misschien een jaar of 12 geleden, toen er veel concurrentie was, heb ik wel eens volk verloren, tot mijn schade; en toen de spoorweg gelegd werd door lJsselmonde, waarbij veel geld voor hen. te verdienen was, heb ik er ook een stuk of vier, vijf ontijdig verloren. Ik had ze gaarne willen houden; maar de grootere verdiensten verlokten hen.

9804. V. En ge begreept dat ge dat eenvoudig hadt aan te zien?

A. Ja, er was niets aan te doen.

9805. V. Maar toen Mei gekomen was, hebt ge hen natuurlijk uit de woning gezet?

A. Ja.

9806. V. Die kwamen niet te goeder trouw de zaak na?

A. Neen.

9807. V. De kinderen moet gij ook gebruiken?

A. Ja; het spreekt vanzelf, dat die er in betrokken zijn.

9808. V. Pacht gij ook wel buiten af? Bijv. in de Meer?

A. In Groningen en Zeeland.

9809. V. Zendt gij er de lieden dan heen?

A. Ja.

9810 V. Gaan dan vrouw en kinderen mee?

A. In den wiedtijd, Mei en Juni, gaat de vrouw niet mee of het moet zijn dat het gezin er vanzelf toe leidt dat zij den man volgt.

9811. V. Stuurt gij ze ook weg om te zaaien?

A. Neen, het zaaien gebeurt door een man die er verstand van heeft. Dit is niet ieders werk.

9812. V. En hoe is het bij het plukken?

A. Dan gaan vrijwel allen mee.

9813. V. Gaan vrouw en kinderen, dan allen mee of blijven die thuis?

A. Als het gezin gedoogt dat de vrouw meewerkt, dan gaat ze mee Maar wanneer er jonge kinderen zijn of andere omstandigheden vorderen dat de vrouw thuis blijft, dan gaat ze niet mee. Het gebeurt vaak dat de man alleen gaat of vergezeld van aankomende jongens

9814. V. Men heeft ons ook gezegd dat het geheele huishouden wordt opgebroken, dat de kleine kinderen soms ontijdig worden gespeend. Is dat zoo?

A. Dat is misschien wel gebeurd maar ik heb er geen ondervinding van dat het zoo ruw toegaat.

9815. V. Ziet gij het dan tegenwoordig niet meer om u heen?

A. Neen.

9816. V. Lijdt het onderwijs der kinderen niet onder dat heengaan?

A. Ik geloof niet dat bij ons nog kinderen beneden de 12 jaar werken. Alleen komt het in den wiedtijd, Mei Juni voor, dat een gezin alle kinderen medebrengt, niet om te werken, maar omdat anders de kinderen niet onder toezicht zijn en dus zouden moeten besteed worden. Hen mede te brengen is voordeeliger.

9817. V. Koopt gij ook vlas dat gij zelf niet hebt doen zaaien en wieden?

A. Wij koopen ook vlas te velde.

9820. V. Hebt gij eene drukke zaak?

A. Ik heb des zomers 40 en des winters 30 menschen; dat is al een groote besogne, want de meesten zijn kleiner Ik werk niet met machines, behalve bij het braken van het vlas.

9821. V. De machines nemen immers niet meer toe?

A. Neen, niet omdat zij niet deugen, maar omdat de zaken slecht gaan. Hoe lager men zich houdt, hoe beter.

9822. V. Dat braken en zwingelen is een erge stuifboel, niet waar?

A. Ja, nogal.

9823. V. Is dat kwaad voor de menschen?

A. Ik geloof het wel, maar toch meen ik niet dat het zooveel ongezonder is dan in vele andere fabrieken. Zoo heb ik dezen zomer en winter geen enkele zieke gehad, en dat zegt wel iets op een 30- tot 40tal menschen, maar ik wil er niet mede gezegd hebben dat het een gezond werk is. Het kan toevallig zijn dat het zoo is.

9824. V. Maar over het algemeen is het toch een kwaad werk, niet waar? En de menschen worden er niet oud bij?

A. Ja.

9825. V. Kan er niet het een en ander gedaan worden, om die kooien en keten wat beter te maken voor die lieden?

A. Ja, mijn idee is, dat een flinke ruime keet altijd het beste is; een ruime keet geeft lucht en een nauwe keet niet. Het stof, dat bijv. tien man maken in een nauwe opgesloten, is veel bezwarender dan wanneer zij in eene ruime zijn, die eens zoo groot is. Dat is mijne overtuiging.

9826 V. Daarvoor zijn die machines, die stofzuigers, zeker goed?

A. Dat is een heel goede zaak.

9827. V. Maar zij zijn wat duur?

A. Ja, maar als men eene machinale zwingelarij heeft. niet, want dan heeft men reeds eene stoommachine.

9828. V. Is het bij u zóó dat men er van boven nogal wat stof kan kwijt raken, of is er een zolder boven?

A. Neen, geen zolder, maar een open til. Bij de meesten wordt die ruimte ingenomen door een voorraad vlas.

Dat het bij mij zoo is, is louter toeval

9829. V. Maar dat is beter?

A. Ja, daardoor heeft men meer inhoudsruimte.

9830. V. De middelen ter verbetering zijn er dus wel, maar men ziet op tegen de kosten?

A. Ja. Over het algemeen worden geen groote zaken gemaakt. De eene heeft bijv gebrek aan ruimte, maarzit tegen een dorp aan, zoodat hij niet kan uitbreiden; de andere heeft weer wat anders dat hem in den weg zit. Men kan hier ook niet alles wat men wel zou willen. Nu zal men voor eene bloeiende zaak gaarne geld uitgeven, maar niet voor eene zaak die, zooals deze, lijdende is.

9831. V. Hoeveel jongens hebt gij onder die 30 of 40 menschen, van 12, 14 of 16 jaar?

A. Drie of vier.

9832 V. En hoeveel meisjes van dien leeftijd?

A. Hetzelfde getal. Jonge menschen van 18 tot 21 jaar zijn er veel meer.

9833. V. Bij winterdag werken zij op stuk?

A Ja.

9834. V. Wat verdienen die jongens van 12-14 jaar?

A. De helft en ook wel iets minder van hetgeen een volwassen man verdient. Dat gaat al naar zij krachtig zijn.

9835. V. Verdienen die jongens wel een stuiver of 10 daags?

A. Wel minder ook, als zij er pas bij zijn.

9836. V. Zijn het ook praatjes dat zij er zoo jong bij moeten komen om het vak te kunnen leeren?

A. Ja, op hun 14de jaar is dat nog tijdig genoeg.

9837. V. Gij zoudt er dus geen bezwaar tegen hebben, dat zij tot dien leeftijd school gingen?

A. Gerust, dat kan. Vroeger heb ik er misschien wel anders over gedacht, maar tegenwoordig zou ik het beter vinden dat de jongens naar school gaan.

9838. V. De meisjes komen niet zoo jong, wèl?

A. Ook al; in den zomer is daar wel lichte arbeid voor te vinden.

9839. V. Bestaat er in uwe gemeente eene verordening op het roten?

A. Neen.

9840. V. Er is toch wel over gedacht?

A. Vanwege het polderbestuur meent u. Dat heeft echter geen betrekking op de gezondheid, maar op het uithalen van de dammen bij het roten.

9841. De heer **Van Alphen:** Is het hetzelfde, of het vlas machinaal of uit de hand bewerkt wordt?

A. Dat kan er naar zijn, dat hangt van het vlas af. Wanneer men sterk vlas heeft, dan kan men geregeld met het klappen van de machine doorgaan, maar minder sterk vlas, dat wat zachter is, wordt beter met de hand bewerkt.

9842. V. Maakt de koopman geen verschil uit welk gebouw het vlas gepresenteerd wordt, of het uit een hoog luchtig gebouw, dan wel uit een be dompt lokaal komt?

A. Dat zijn maar praatjes.

9843. De **Voorzitter**: Wij danken u, dat gij gekomen zijt; uw verhoor is afgeloopen.

W. PLAISIER.

Verhoor van den heer P. Landheer. (*Verkort.*)

9844 De **Voorzitter**: Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornaam, beroep, ouderdom en woonplaats op te geven?

A. Pieter Landheer, arbeider, wonende te Oud-Beijerland, oud 54 jaar.

9845. V. Werkt gij in het vlas?

A. Ja.

9846. V. Hebt gij dat altijd gedaan?

A. Ja.

9848. V. Is dat geen kwaad werk, dat gij doet?

A. Naar mijn oordeel niet, maar er kunnen zich wel zaken voordoen in het lichaam, dat het een kwaad werk wordt.

9849. V. Gij zoudt dus denken, dat het er meer van afhangt, hoe iemands aanleg is?

A. Ja, zijn lichaamsbouw van binnen.

9850. V. Maar gij zult wel ondervonden hebben, dat veel van uw tijdgenooten al dood zijn? of niet?

A. Ja, dat wel.

9851. V. En gij zijt toch nog zoo oud niet?

A. Neen.

9852. V. Dus gij gelooft niet dat het vak zoo kwaad is?

A. Neen.

9853. V. En dat stof?

A. Ik durf niet zeggen dat dat stof gezondheid geeft.

9854. V. Neen, want dat zou wel een beetje erg wezen. Maar gij ziet in dat stof niet veel kwaad?

A. Neen.

9855. V. Hebt gij het nooit op uwe borst?

A. Neen.

9856. V. En gij werkt altijd in dat stof?

A. Ja, altijd.

9860. V. Hoesten de menschen, die met u werken, niet veel?

A. Ja. Wanneer zij dan een vak kunnen krijgen, dat in de open lucht uitgeoefend wordt, dan verlaten zij de vlasserij.

9861. V. Zij beginnen al jong met het vak, op 12-, 13jarigen leeftijd, niet waar?

A. Jawel.

9862. V. Hebt gij niet gezegd dat ge zelf er ook zoo jong bij gekomen zijt?

A. Ja, toen ik 12 jaar was.

9863. V. Maar men zou het met 14 jaar toch ook nog best kunnen leeren?

A. Ja, dat zal wel waar zijn.

9864. V. Hoe laat komt gij 's morgens op het werk?

A. In mijne jongensjaren was d aar

omtrent geene vaste bepaling. Ik kreeg wel eens verlof om niet te veel van mij te vergen. In de eerste plaats mocht ik 's morgens zoo vroeg niet komen, omdat de baas het niet toeliet, in de tweede plaats omdat ik slechts medewerkte om mij in het vak te bekwamen, ten einde later tot steun van het huisgezin werkzaam te zijn.

9865. V. Dus de baas wilde niet hebben dat ge 's morgens in den donker daar kwaamt, omdat hij misschien bevreesd was voor brand?

A. Dat niet. Maar de zaak zal wel geweest zijn, dat de baas dacht dat jongelieden de werktuigen niet zoo hanteeren konden als de meer bekwamen, en dat hij daardoor wellicht schade zoude ondervinden.

Misschien is het ook wel, omdat hij de kinderen langzamerhand zich wilde laten ontwikkelen. Met zekerheid kan ik de oorzaak echter niet opgeven.

9866. V. Dus men heeft in uw jeugd het uiterste niet van u gevergd?

A. Neen.

9867. V. Maar dat kan toch wel gebeuren Niet waar?

A. Ja, dat kan wel. Maar ik acht, dat zoo iemand geen vaderhart in zich omdraagt. Bovendien moet het dan toch in het geheim geschieden, want, wanneer de baas het bemerkte, zou een dergelijke vader, die te veel van zijn kind eischte, zeker verhinderd worden daarmede voort te gaan.

9868. V. Gaat dikwijls het geheele gezin, man, vrouw en kinderen uit werken?

A. Ja, met den zomerdag, om te wieden en te plukken.

9869. V. Dat gebeurde dus in uwe jonge jaren ook wel?

A. Jawel.

9870. V. Maar, wanneer er kleine kinderen aan huis zijn, gaat dan de moeder ook mee?

A. Ja, wanneer er geen oudere kinderen zijn om te huis op te passen, besteedt de moeder de kleinen uit bij een buurvrouw, of brengt hen bij haar familie, en dan gaan de vrouwen, uit noodzaak, mede om behulpzaam te zijn.

9871. V. Zij gaan dus buiten af medewerken naar de Meer, of Friesland of Groningen?

A. Neen, die kinderen hebben, blijven altijd in de woonplaats. Zij gaan niet van huis af, en komen 's avonds weder naar hare woning terug.

9872. V. Dus, als er quaestie is van naar de Meer of naar Zeeland te gaan, dan gaat wel de man met de aankomende jongens en meisjes, maar de moeder en de kleine kinderen blijven te huis. Is dit zoo?

A. Ja, altoos in onze plaats.

9873. V. Dan danken wij u voor uwe mededeelingen.

P. LANDHEER.

Verhoor van den heer A. Van 't Zelfde.

9874. De **Voorzitter**: Wilt gij ons opgeven uw naam, voornaam, beroep, ouderdom en woonplaats?

A. Adriaan Van 't Zelfde, vlasboer en wethouder te Ridderkerk, oud 57 jaren.

9875. V. Hebt gij veel menschen in uw dienst?

A. 25.

9876. V. Werkt gij met een machine?

A. Neen.

9877. V. Gebruikt men die op Ridderkeik in het algemeen niet?

A. Zeer weinig.

9878. V. Gelooft gij dat die machines niet gunstig werken?

A. Het machinaal zwingelen is gunstig voor den arbeider. Verleden week ben ik, omdat ik hier voor de Commissie was opgeroepen, met onzen architect naar Rijsoord gereden, om daar eene nieuwe kolodsale inrichting te zien. Beneden bewerkt men den afval van het vlas en boven bewerkt men het vlas zelf. Ik moet zeggen dat mij dit uitstekend bevallen is. Door de sterke stofzuigers verdwijnt het stof, zoodat niemand daarvan hinder heeft.

Bij de lokken- en werkschudders was weinig stof, en ook daarin zou nog verbetering worden aangebracht, zoo dit van elders mogelijk bleek. Machines verdienen dus zeer zeker de voorkeur.

9879. V. Het is heel vriendelijk van u, dat gij opzettelijk daarheen gegaan zijt, nu kunt gij ons ook eens wat van die machines meêdeelen.

Is het daar nogal op grooten voet ingericht?

A. Ja.

9880 V. Is die machine eene buitenlandsche uitvinding?

A. Neen, zij werd te Hendrik-ldo-Ambacht uitgevonden.

9881. V. Werkte de machine te Rijsoord op de proef?

A. Zij werkte reeds voorgoed.

9882. V. Beviel u dat werk?

A. Ja zij veroorzaakte bijna geen stof voor den arbeider.

9883. V. Gelooft gij dat het goed is wat zij maakt?

A. Ja.

9884 V. Maar daarbij komt veel geld kijken?

A. Ja, veel.

9885. V. Zoodat dit voor velen een beletsel is, het op die wijze te doen?

A. In den toestand der vlasboeren is daar geen doen aan; om de financiën bestaat er geen gezicht meer op.

9886. V. Dat is ons meer gezegd. Maar te Rijsoord hebben zij toch iets goeds van dien aard opgericht.

A. Ja.

9887. V. Dus behalve dat ééne geval neemt het aanschaffen van machines niet toe.

A. Neen, omdat de tijden zoo slecht zijn. Een jaar of vier geleden sprak ik met mijnheer J. Smit, die mij vraagde, of ik niet wat doen wilde om het bezwaar van het stof weg te nemen. Ik ben al eens zoo ver geweest dat ik een bestek heb laten maken voor eene machine, maar op raad van de heeren Moenskamk en Plaisier heb ik er geen genomen, want zij zeiden mij: als gij volk kunt krijgen, laat dan de machine maar schieten. Ik ben van achteren hún zeer dankbaar, want ik had anders alle jaren heel wat geld verloren.

9888. V. Gaat het zoo slecht?

A. Ja, ik wil wel weten dat ik niet zoo heel ongelukkig ben, en toch moet ik alle jaren geld bijpassen. En een vlasboer heeft in den regel geen kapitaal.

9889. De heer **Smit**: Gaan de landpachten ook achteruit?

A. Niet zoozeer.

Wanneer wij een daalder of 34 stuivers per steen maakten, zouden wij het gestolen moeten hebben om er van te kunnen leven. Vroeger verkocht ik het voor 88 stuivers.

9890 V. Is die landpacht in dezelfde verhouding gedaald?

A. De landpacht is gedaald, maar niet in verhouding van den prijs van het vlas, Ik herinner mij dat in Zeeland die pacht vroeger f 105 was; die is gestegen tot 150 en verleden jaar bedroeg zij nog f 120.

9891 V. is dat per hectare?

A. Neen, f 120 per Gemet.

9892. V. Dat is dus ruim f 280 per hectare Die pacht komt mij veel te hoog voor in verhouding van de pachten voor andere gewassen.

A. Ja.

9893. V. De **Voorzitter:** Wat verdienen die aankomende jongens, die bij u werken?

A. Als zij pas aankomen, op hun 12de jaar, dan krijgen zij 7 of 8 stuivers; maar zij schieten al spoedig op en verdienen dan 12 of 14 stuivers. Die jongens werken niet zwaar; zij kunnen niet veel meer dan één kilo onder den arm dragen.

9894. Neemt gij hen nu en dan op het heele jaar door?

A. Gedurende het heele jaar.

9895. V. Hebt gij ook woningen?

A. Ja, 10.

9896. V. Die worden door u aan die lui verhuurd, en gij begrijpt dan dat zij verplicht zijn met vrouw en kinderen bij u te werken, en gij acht u eveneens te goeder trouw gebonden als er werk is het eerst aan hen te denken?

A. Ja.

9897. V. En als er geen werk is, moeten zij maar terecht zien te komen?

A. Dan gaan zij bij de boeren. Overigens heb ik in den winter volop werk; dezen winter heb ik nog vlas uit de gemeente gevaren.

9899. V. Maar als zij niet willen komen, kunt gij hen dan rechtens dwingen?

A. Volstrekt niet.

9900. V. Dat is dus bloot gebruik. Als de man niet kwam, zoudt gij de huur niet verlengen; maar contract is het niet?

A. Neen.

9901. V. Hebt gij nog iets in verband tot dit onderwerp mede te deelen?

A. Ja, ik wil nog wel iets zeggen over de stof in de keten. Het hindert

mij wel dat de menschen daarin moeten verkeeren. Nu is dat zoo erg niet, als het hier in den Haag afgeschilderd wordt, zoodat zij er van dood gaan. Ik heb nog een man in mijn dienst van 66 jaar, die is vlasbraker, en die heeft mij vóór mijn vertrek nog gezegd, dat ik gerust kan zeggen, dat hij geen last van stof had.

Men zou eene verordening kunnen maken, waarin bepaald werd om de keten iets breeder en hooger temaken, zonder zoldering of tilt en dat de zwingelaars een weinig van elkander moesten geplaatst worden, dan zou de stof zeer verminderen.

Ik heb maar een slechte keet, maar ik kan hem niet langer of breeder maken. Aan den eenen kant staat de drogerij, en daar mag ik niet te dicht bijkomen, aan den anderen kant is mijn inrij, aan den derden kant is de rijweg. Van de vlasboeren kan niets meer gevergd worden, er zijn er al veel over den kop gegaan; van de week zal er nog eene groote verkooping van een vlasboer plaats hebben. Ik zit aan alle kanten tusschen de vlasboeren.

9902. V. En hebt gij ons nog iets te zeggen, wat gij begrijpt dat ons van nut zou kunnen zijn bij ons onderzoek?

A. Ja, ik heb nog wel eens gedacht over het lot van die kinderen van 12 jaren die in de kooi bij mij werken. Ik heb bij mij een, die met zijn vader meekomt om 5 uur. en tot 's avonds 5 uur met hem meewerkt. Ik heb den vader al dikwijls gezegd: laat dien jongen tot zeven uur liggen, de verdiensten blijven hetzelfde, en van slaap groeien de jongens evengoed als van eten, maar de vader doet het niet.

9903 V. Waar eet zoo 'n jongen dan?

A. Bij zijn ouders thuis.

9904. V. Gaan zij schaften?

A. Ja, zij beginnen van 5 uur tot 7 uur, dan hebben zij een half uur rust, dan wordt weer gewerkt van 7½ tot 9 uur, en daarop gaan zij een vol uur eten.

9905. V. In de kooi?

A. Neen, zij gaan naar huis. Dan beginnen zij om 10 uur weer tot 12 uur. Dan ‘stappen’ zij een half uur zooals wij dat noemen, dan werken zij weer tot 2 uur, rusten dan weer een vol uur, en dan gaan zij door tot 5 uur.

9906. V. Zij hebben dus nogal dikwijls rust.

A. Ja. langer dan twee uur achtereen wordt nooit gewerkt.

9907. V. Kan dat ook zijn omdat zij het niet langer kunnen uithouden?

A. Neen, het is een gewoonte, daar men niet aan kan veranderen, en wij zijn geen groote bazen, al gaat het nu wat beter, nu mevrouw Smit haar werf wat heeft laten schieten, maar ik voor mij kan geen volk genoeg krijgen om mijn vlas te kunnen bewerken, zooals het behoort.

9908. V. Dus de loonen zullen redelijk hoog zijn?

A. Het zomerloon is van allen gelijk; maar het winterloon verschilt veel. want het hangt af van de handigheid. Het bedraagt van f 4 tot f 7,50.

9909. V. Hoe is het in de laatste jaren gesteld met het jeneverdrinken onde bevolking?

A. Daarin is een beterschap waar te nemen van 100 pet.

9910. V. Waaraan schrijft gij dat toe?

A. Dat kan ik niet zeggen. Toen ik een jongen was, een twintig jaar geleden, zag men ze dikwijls bij twintigtallen over den dijk rollen. Maar thans wordt er geen bepaald misbruik van. sterken drank meer gemaakt.

9911. V. Maar verdienen zij thans misschien niet genoeg meer om te kunnen drinken?

A. De verdiensten zijn ongeveer dezelfde als vroeger. Vroeger hadden wij groote kooien met volk, dan namen wij natuurlijk alle man. Nu zijn er langzamerhand scheepswerven bij ons gekomen, waar de kloeke mannen veelal naar toe gaan. De kooien zijn nu kleiner geworden, en hoe kleiner hoe zedelijker.

9912. V. Daarin is men dus ten goede vooruitgegaan?

A. De zedelijkheid is zeer vooruitgegaan, wij hebben nu niets geen last meer bij het werk.

9914. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe komst. Uw verhoor is afgeloopen.

AS. VAN 'T ZELFDE.

Verhoor van den heer mr. J.B. Van Osenbruggen. (*Verkort.*)

9915. De **Voorzitter:** Mag ik uw naam, voornamen, betrekking en woonplaats weten?

A. Mr. Johannes Barendinus Van Osenbruggen, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en kantonrechter te Ridderkerk, oud 52 jaren, wonende te Charlois.

9916. V. Wij zijn er u erkentelijk voor, dat gij op ons eenigszins abrupt verzoek tot ons zijt willen komen. Naar ons eerst zoo straks bleek, is niet de heer Van Aken, maar zijt gij president van de Maatschappij voor vlasindustrie.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

9917. V. Welke is de juiste naam uwer maatschappij?

A. 'Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der vlasindustrie', gevestigd te Rotterdam.

9918. V. Wie zijn er verder met u in het bestuur?

A. Secretaris is de heer C.E. Moll, wonende aan de Nieuwehaven te Rotterdam

9919. V. Bestaat die Maatschappij reeds lang?

A. Verscheidene jaren. Ik zou het jaar van oprichting niet durven noemen, maar het is toch zeker een 20tal jaren.

9920. V. Wat is het doel van die Maatschappij.

A. Het hoofddoel is, zooveel mogelijk te zorgen dat de vlasbewerking zoo goed mogelijk geschiedt, en secundair wordt het oog gehouden op het lot van den werkman in het vlas: maar daar dit natuurlijk van vele omstandigheden afhangt, is het dikwijls moeilijk tot groote resultaten te komen of op dat punt iets van belang tot stand te brengen. De hoofdzaak is de bewerking van het vlas tot de hoogst mogelijke volkomenheid te brengen. Vandaar dat op verscheidene tentoonstellingen inzendingen gedaan en eervolle bekroningen verkregen zijn.

9921. V. Welke middelen wendt de Maatschappij daartoe aan?

A. Zij looft prijzen uit, en heeft ingezonden onder andere op de tentoonstelling te Amsterdam, Parijs en Weenen.

9926. V. Afgescheiden van het presidium, dat gij van de maatschappij waarneemt, waardoor gij op de hoogte zijt van den toestand, woont gij gedurende eene reeks van jaren op het eiland, waar deze industrie in belangrijke mate gedreven wordt, zoodat gij daardoor en ook door uwe rechterlijke betrekking, op de hoogte zijt van de gebruiken en den toestand van dezen tak van industrie. Ik veroorloof mij met het oog daarop u eene vraag te doen. Er is heden beweerd, dat wanneer een vlasboer arbeiderswoningen verhuurt, de huurder daarmede stilzwijgend de verplichting aanvaardt voor zich, zijne vrouw en zijne kinderen, om het gansche jaar, zoo dikwijls de eigenaar dit in zijne zaken noodig heeft, gereed te staan om voor dien eigenaar te werken. Is u iets bekend van dergelijke verbintenis?

A. Neen.

9927. V. Ik heb ook gemeend het bestaan van dergelijke verbintenissen te moeten betwisten. Ik heb nooit bemerkt dat òf bij het kantongerecht te Ridderkerk òf bij de rechtbank te Dordrecht geschillen uit dergelijke verbintenissen voortvloeiende - die allicht zouden zijn voorgekomen - zijn berecht. Wordt dit door u bevestigd?

A. Mij is bekend, dat wel eens vaste arbeiders op boerenhofsteden vrije woning hebben, wat dan geacht wordt een deel van het loon te zijn; ik kan echter niet met

zekerheid zeggen dat er ooit sprake is van overeenkomsten als door u worden bedoeld; regel zijn ze zeker niet.

9928. V. Toch zijt gij reeds vele jaren op het eiland IJsselmonde woonachtig, zoodat gij het bestaan daarvan hadt kunnen kennen?

A. Ik woon sedert 25 jaren op het eiland, eerst als griffier, later als kantonrechter.

9929. V. Het schijnt dus, dat eene opvatting van goede trouw het besef medebrengt van eene *zedelijke* verplichting bij den arbeider, om voor den eigenaar te werken, en bij dezen om de huurders in de eerste plaats aan het werk te stellen, als dit er is.

Welke is in het algemeen de invloed

van het werken in het vlas, in zwingelketen en braakputten, met het oog op de zedelijkheid en de gezondheid der menschen?

A. Ik heb steeds gehoord dat het werken in vlas, voornamelijk het zwingelen, hoogst nadeelig is voor de gezondheid. Ik kan niet ontkennen dat er ook wel menschen op leeftijd zijn, die voortdurend, hun geheele leven lang. in de vlasserij zijn werkzaam geweest, zoodat ik niet *per se* zou durven zeggen, dat het werken in het vlas een vroegtijdigen dood moet ten gevolge hebben. Maar dit is zeker waar, dat ik van de geneeskundigen altijd heb gehoord dat voor hen, die aanleg hebben voor tering, longontsteking en dergelijke ziekten, het zeer pernicieus is om te werken in de zwingelketen, wel te verstaan in de ouderwetsche zwingelketen, zooals die nog voor verreweg het grootste gedeelte in gebruik zijn.

9930. V. Hebt gij als president van de Maatschappij voor vlasindustrie wel eens kennis gemaakt met de machinale inrichtingen daarvoor?

A. Die heb ik wel gezien.

9931. V. Is het uwe ervaring, dat daarbij in belangrijke mate minder stof ontwikkeld wordt?

A. Onmiskenbaar. Zeer zeker is dat eene zeer groote verbetering, en *moet* de machinale bewerking veel minder schadelijk zijn voor de gezondheid. Ik geloof dat dit een feit is. Het is alleen treurig, dat betrekkelijk nog zoo weinig machinaal wordt gearbeid. Maar wellicht is dit hieraan toe te schrijven, dat het zwingelen slechts een zeer klein deel van de bewerking van het vlas is, en misschien ook daaraan, dat het in den laatsten tijd voor de vlasboeren een zeer ongunstige tijd is geweest, terwijl het oprichten van machinerieën geld kost, waarvan men op het oogenblik niet al te ruim voorzien is.

9934. V. Is van gemeenteverordeningen krachtens art 82 der wet op het lager onderwijs niets tot stand gekomen?

A. Neen

9936. V. Hebt gij als kantonrechter, als president der vlas-maatschappij en als daar ter plaatse verblijf houdend, ons ook het een of ander mede te deelen omtrent den invloed der wet van 1874 op het bedrijf?

Heeft men zich gemakkelijk kunnen redden, toen de werkkrachten beneden de 12 jaar wegvielen en zou er geen bezwaar tegen zijn dat die leeftijd nog werd verhoogd?

A. Zooals de toestand nu is, geloof ik dat de kinderen dadelijk na hun twaalfde jaar in het vlas gaan werken, en vóór 1874 zullen zij niet veel jonger geweest zijn, op eene enkele uitzondering na, omdat dit werk eenige kracht vereischt, die men nog niet bij kleine kinderen vindt.

Dat het wenschelijk zou zijn dien arbeid te verbieden tot 14jarigen leeftijd, is natuurlijk; vooral indien zij die twee jaren op school kunnen doorbrengen, hoewel het niet wenschelijk schijnt om op veel hooger leeftijd te beginnen; althans men heeft mij wel eens medegedeeld dat, wanneer zij op hun 18de of 20ste jaar bij het vak kwamen, zij de noodige handigheid niet verkregen.

9937. V. Maar tusschen 12 en 18 jaar is nog eene groote marge?

A. O ja.

9938. V. Het doet mij daarom genoegen, dat ik de cijfers van 18 en 20 jaren heb hooren noemen, omdat andere deskundigen wel eenigermate in denzelfden geest spraken. Zij meenden dat men den leeftijd wel tot 14 jaar kon verhoogen; dat strijdt niet met uwe mededeelingen, want gij spraakt zelfs van veel hooger leeftijd.

9939. De heer **Van Alphen:** De heer Van Osenbruggen zou misschien nog iets bijzonders kunnen mededeelen?

A. Ik heb gezegd, dat machinale bewerking te verkiezen is, en dat in het algemeen de meeste keten, wel ⅞ en misschien nog meer, inderdaad lokalen zijn, die over het algemeen zeer ongunstig zijn ingericht. De andere getuigen zullen u dat ook hebben gezegd.

9940. De heer **Beelaerts van Blokland:** Er is door u medegedeeld, dat de toestand van de vlas-industrie kwijnend was. Dus moet men, als ik het wel begrijp, voorzichtig zijn met het maken van wettelijke bepalingen, die zouden strekken ten gunste van den arbeider, opdat de industrie daardoor niet zou worden geknepen. Maar zijn u ook

wettelijke bepalingen bekend, die u zoudt meenen dat strekten ten gunste van den werkman, zonder de industrie te benadeelen?

A. Nadeel voor de industrie kan alleen gelegen zijn in de kleine winstderving; men zal kapitaal moeten opnemen.

9941. V. En meent u dat er nog af kan?

A. De zaken gaan in de laatste jaren zeer slecht; ik geloof dus wel dat er eenig bezwaar zou zijn. Zeer veel affaires, die vroeger gedreven werden, verdwijnen, en over het algemeen is er veel geld in het vlas verloren.

9942. V. Het zou dus moeilijk zijn om bij de wet voorschriften te geven?

A. Ik geloof dat het er beter door zou worden, maar de boer zal op grootere lasten komen, en ik kan niet ontkennen dat onder de tegenwoordige omstandigheden daaraan nogal bezwaren verbonden zouden zijn.

9943. V. En zoudt u meenen dat een verbod van arbeid beneden de 14 jaar geen bezwaar zou zijn voor de industrie?

A. Naar hetgeen mij er van bekend is, geloof ik dat dit geen bezwaar voor de industrie kan opleveren; wel zou dit het geval zijn met den leeftijd van bo ven de 18 jaren, waarvan ik zoo straks gesproken heb, doch voor den leertijd tot 14 jaren niet.

9944. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe betoonde welwillendheid en voor de gegeven inlichtingen.

J.B. VAN OSENBRUGGEN.

Verhoor van den heer H.K. Westra. (*Verkort.*)

9945. De **Voorzitter:** Welke zijn uw voornaam, naam, beroep en woonplaats?

A. Harmen Klazes Westra, landbouwer te Kimswerd, gemeente Wonseradeel.

9946. V. Doet gij in vlas?

A. Neen, ik ben landbouwer en nog meer veehouder.

9947. V. Maar gij werkt toch in het vlas?

A. Neen.

9948. V. Er bestaat toch in Kimswerd eene centrale vlasbereidingsinrichting?

A. Jawel.

9949. V. Waarbij gij opzichter zijt?

A. Neen, ik ben wel mede-oprichter.

9950. V. Waarom hebt gij dit gedaan, wat was het doel met die oprichting? Vertel ons daar iets van.

A. Het is gedaan, omdat de hokken, waarin gewerkt werd, veel te klein waren. Wij hebben nu een grooter lokaal laten maken op den kouden grond, waar een goede 30 man kunnen werken.

9951. V. Dus is de geheele zaak maar voor 30 werklieden? Meer niet?

A. Ja, ruim 30.

9952. V. Er wordt machinaal gearbeid?

A. Neen, met de handen.

9953. V. Is dat eene naamlooze vennootschap?

A. Neen, het lokaal is opgericht door kerkvoogden.

9954. V. Gij zijt zelf kerkvoogd?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

9955. V. Was het doel om aan de menschen werk te verschaffen?

A. Neen, om een gezond lokaal te verkrijgen.

9956. V. Wordt er in uwe streek veel vlas verwerkt?

A. Ja, nogal aardig wat.

9957. V. Maar kerkvoogden oordeelden, dat dit in te slechte lokalen gebeurde?

A. Juist. Kerkvoogden hebben toen een gebouw opgericht, dat aan de eischen van licht en lucht voldoet en waaruit de stof kan opstijgen.

9958. V. Is er eene machine gemaakt tot verwijdering van de stof?

A. De stof trekt evenzoo op als de rook uit een schoorsteen.

9959. V. Van zich zelf?

A. Ja.

9960. V. Daar is dus geen kunstwerk voor gemaakt?

A. Neen, er is niets kunstmatigs bij.

9961. V. Hebt gij dan van boven eene groote opening? en hoe werkt dat?

A. Er zijn 8 houten kokers.

9962. V. Staan die er boven op?

A. Neen, er zijn acht verschillende kokers in den naad van het dak.

9963. V. En het lokaal zelf?

A. Het lokaal is verdeeld in 8 werkplaatsen, en van boven is één geheel, zonder zolder.

9964. V. Komt er lucht onder in het lokaal door openingen aan de kanten?

A. Anders niet dan door de binten en door de deur, daardoor kan er lucht inkomen.

9965. V. En hoe krijgt men dan den trek?

A. Door den wind die er op slaat.

9966. V. Is dat gebouw gezet door een man, die buitengewoon werk van die zaken had gemaakt, een deskundige, iemand uit Holland of buiten af.

A. Neen, naar onze eigene ervaring en goeddunken hebben wij het gebouwd. In het begin ging het met de kokers nog niet goed.

9967. V. Zegt gij dat het eerst niet goed ging met die kokers? Later dan wel?

A. Eerst waren er te weinig. Wij hebben er meer in gemaakt. Nu trekt de stof beter weg en hebben de menschen er geen last van.

9968. V. Wat doet men daar? Braken of zwingelen?

A. Braken.

9969. V. Waarom heet dat gebouw de *centrale* werkplaats?

A. Dat weet ik niet.

9970. V. Werken de 30 personen voor rekening van kerkvoogden of voor eigen rekening?

A. Voor eigen rekening.

9971. V. Ieder betaalt dus voor zijne werkplaats?

A. Ja.

9972. V. Hoeveel?

A. 15 centen per week en dat duurt ongeveer 20 weken.

9974. V. Wat hebben kerkvoogden er aan besteed?

A. Ruim f 2000.

9975. V. Het is dus meer eene zaak om een goed werk te doen? Of is zij mislukt?

A. Men had meer het oog op de gezondheid der menschen, die in strooien hutten werkten.

9976. V. Gij maakt dus ongeveer f 4½ per week, of f 100 per jaar?

A. Met die administratie ben ik niet bekend.

9977. V. Werken die menschen allen voor zich zelven?

A. Ja.

9978. V. Dus eigenlijk huisindustrie? En die onderneming noemt gij de centrale werkinrichting?

A. Bij ons wordt zij het nieuwe, groote braakhok genoemd.

9979. V. Waar wordt er gezwingeld?

A. Dat doen zij bij ons niet.

9980. V. Loopt het met het braken af?

A. Ja, en met het schoonmaken, alhoewel ik geen vlaswerker ben.

9981. V. Zijt gij niet bekend met den loop van de behandeling?

A. Neen, heel weinig.

9985. V. Werd er vroeger veel geklaagd dat de menschen het spoedig op de borst kregen, voordat die inrichting er was?

A. Ja, nogal een heele boel, met hoesten en zoo wat.

9986. V. Hoelang bestaat die inrichting nu?

A. 13 of 14 jaar.

9987. V. Ik heb u immers goed begrepen, dat die menschen, die daar nu te zamen komen werken, vroeger ieder voor zich in hun eigen huis werkten?

A. Ja

9988. V. Gij gelooft dus dat in die 14 jaren de toestand wel verbeterd is, dat de menschen het beter kunnen stellen?

A. Ja, zij hoesten niet zoo erg als vroeger; toen konden zij zich soms half dood hoesten.

9989. V. Gij gelooft dus dat men een goed en nuttig ding gedaan heeft, waarover gij tevreden zijt?

A Ja.

9994. De heer **Van Alphen:** Wordt in dat groote braakhok niets anders gedaan dan gebraakt?

A. Neen.

9995. De heer **Borgesius:** Zijn er in dat braakhok ook kinderen werkzaam?

A. Ja, maar niet beneden de 12 jaar.

9996. V. Wel daarboven?

A. Ja van 14 tot 16 jaar.

9997. V. Ook meisjes en vrouwen?

A. Neen.

10001. V. Weet gij ook of er bij u eene verordening bestaat naar aanleiding van art. 82 der schoolwet, waarbij aan de gemeenteraden de bevoegdheid is gegeven, ook den arbeid van kinderen buiten fabrieken en werkplaatsen te verbieden?

A. Ja zulk eene verordening bestaat er. Volgens deze mogen de kinderen

vóór 12 jaar niet van de school gaan om op het land te werken.

10002. V. Juist dat wilde ik weten.

Werd dat zoo erg gedaan, dat het verboden moest worden?

A. Ja en het gebeurt nog wel.

10003. V. Wordt er dan niet goed de hand aan de verordening gehouden?

A. De burgemeester geeft nu en dan drie weken permissie.

10004. V. Maar gebeurt het ook nog in die tijden van het jaar. waarvoor men geen bijzondere permissie heeft?

A. Neen, dan niet.

10009. De **Voorzitter:** Wij bedanken u dat gij gekomen zijt. Uw verhoor is afgeloopen.

H.K. WESTRA.

Personenregister

Aken, C. van oud-burgemeester van Hendrik-Ido-Ambacht 17
Carsten, dr. H. adjunct-inspecteur Geneeskundig Staatstoezicht 3
Landheer, P. vlasarbeider 40
Plaisier Az., J. vlasboer 32
Plaisier, W. vlasboer 38
Osenbruggen, mr. J.B. van kantonrechter, voorzitter Maatschappij voor vlasindustrie 44
Westra, H. Kl. landbouwer 46
Zelfde, A. van 't vlasboer 41

I

Tilburg in 1887

II

DE SPECTACULAIRE GROEI VAN TILBURG IN DE VORIGE eeuw trok allerwege de aandacht. Ook door de Enquêtecommissie werd de stad Tilburg als voorbeeld van een industriecentrum opgenomen in haar eerste lijst van te onderzoeken gebieden. Aan het begin van de negentiende eeuw was Tilburg nog maar een Brabants dorp - of beter gezegd een verzameling dorpen - maar rond 1820 waren er talloze textielfabrieken en werkplaatsen gevestigd die meer dan tweeduizend (thuis)wevers aan het werk hielden. Al in 1827 werd de eerste stoommachine in Tilburg in gebruik genomen. In april van dat jaar werd er een stoomvolmolen gebouwd, maar de arbeiders vreesden dat zij van werk beroofd zouden worden en gooiden bij de fabrikant de ruiten in.

Het is bij deze ene uiting van verzet gebleven. Tilburg groeide, de textielindustrie bloeide, en de arbeiders hielden zich er rustiger dan in de rest van Nederland. Zó zeer dat de enquêtecommissie in haar eindverslag kon concluderen ‘dat de verstandhouding tusschen patroon en werkvolk zeer gunstig is.’ (zie hierna, Eindverslag, p. 48). Anderen gebruikten zelfs termen als ‘gedwee’ en ‘gezeglijk’ met betrekking tot de Tilburgse arbeiders. Behalve de zeer machtige rooms-katholieke geestelijkheid, onder wie de legendarische monseigneur Zwijsen (de latere aartsbisschop van Utrecht), speelde daarbij de landelijke structuur van Tilburg een grote rol. Er ontstond ondanks de bevolkingsgroei nauwelijks een eerste begin van urbanisatie: Tilburg bleef een landelijk dorp. Rond 1850 telde Tilburg ongeveer 15.000 inwoners en was met haar 3500 arbeidsplaatsen in de textiel al op weg om ‘eene der belangrijkste fabriekssteden van Noord Nederland’ te worden. Maar het meest opvallend waren in Tilburg toen niet de fabrieksschoorstenen, maar de stukjes land die tot midden in de dorpskernen te vinden waren, ‘daar iedere woning aan de achterzijde op een tuin of op bouwland uitkomt.’ Alle arbeiders hadden een stukje grond waar zij aardappelen en groente verbouwden. Het belangrijkste voordeel daarvan was dat zij bij loonsverlaging of ontslag niet meteen honger leden

of aan de armenzorg vervielen. Zij waren dus weliswaar fabrieksarbeiders geworden, maar nog steeds hadden ze net als vroeger een eigen huisje en een stukje grond ter beschikking. In 1887 was de bevolking van Tilburg toegenomen tot 32.000 inwoners, dus meer dan verdubbeld in 37 jaar, maar ook toen kon de commissie nog steeds vaststellen - tot haar grote voldoening overigens - 'dat de meesten in het bezit zijn van een eigen huis en tuintje. Velen bezitten bovendien nog een stuk land, waarop zij hun eigen voorraad aardappelen telen, en houden een varken of eene geit.' Een bijna idyllische situatie.

Dat gold ook voor de woonomstandigheden. Want de stad telde in 1887 6.565 huizen, terwijl er 169 leeg stonden en 44 in aanbouw waren. Dat was bijvoorbeeld meer dan het dubbele van het aantal woningen dat in Maastricht beschikbaar was. Per gezin was in Tilburg een huis beschikbaar waar vijf personen in leefden. De bevolkingsdichtheid van Tilburg was vier inwoners per hectare, terwijl dat in Maastricht maar liefst 74 was!

Tilburg in 1887 was dus in veel opzichten het tegendeel van Amsterdam en Maastricht. Toch zullen we ook voor deze stad een kort overzicht geven van de bevolkingssamenstelling, de sociale structuur en de economische activiteiten. Daarvoor zullen we gebruik maken van de volks- en beroepentelling van 1889.

In dat jaar telde Tilburg 33.005 inwoners; 16.810 mannen en 17.095 vrouwen. Opvallend is dat er in Tilburg nauwelijks van een vrouwenoverschot sprake was, in tegenstelling tot de meeste Nederlandse steden. Als we in aanmerking nemen dat er 760 vrouwen in dienstbetrekking waren, blijkt er eerder een vrouwentekort te bestaan - een typerende karaktertrek van plattelandssamenlevingen in die tijd. De bevolking bestond uit 9.844 gehuwden, 529 weduwnaars en 1.004 weduwen. De overgrote meerderheid van de bevolking leefde in gezinsverband; slechts 357 personen (mannen en vrouwen) leefden afzonderlijk, 1023 waren in dienstbetrekking en 951 leefden in gestichten.

Van de bevolking was 74% ook in Tilburg geboren en 18% in Noord Brabant, zodat niet meer dan 8 procent van de bevolking van buiten de provincie afkomstig was. (In Amsterdam was dat 23%; in Maastricht 13%) Geen verbazing hoeft het te wekken dat in Tilburg de rooms-katholieke godsdienst domineerde: 97% van de bevolking gaf op tot dit geloof te behoren. Onkerkelijken werden er niet geteld.

De beroepsbevolking van Tilburg bestond uit 13.641 personen, waarvan 3.471 vrouwen en 10.170 mannen. Van de gehuwde vrouwen werkten er maar zeer weinig: in alle beroepen en functies bij elkaar waren het er nog geen 600; in loondienst waren niet meer dan 278 getrouwde vrouwen. Bijna algemeen wordt in de Tilburgse verhoren de arbeid van gehuwde

vrouwen afgewezen door geestelijkheid en ondernemers. Alleen in de textielnijverheid werkten ongeveer 230 gehuwde vrouwen, en dat waren meestal vrouwen die pas getrouwd waren en nog geen kinderen hadden. ‘Zoodra een meisje trouwt blijft zij tehuis. Eene enkele maal kan het gebeuren, dat men zulk een meisje niet kan missen, en dan blijft zij nog enkele maanden op de fabriek om andere meisjes te leeren, maar die gevallen zijn zeldzaam,’ aldus de enquêtecommissie.

Voor een betrouwbaar beeld van de sociale structuur in Tilburg in het jaar 1887 zijn we aangewezen op de cijfers van de mannelijke beroepsbevolking. Waar mogelijk zullen we de cijfers van de vrouwelijke beroepsbevolking verwerken.

De mannelijke beroepsbevolking bestond uit 10.170 personen. Daarvan behoorden 7.479 mannen tot de arbeidersklasse (73%), een bijzonder hoog percentage. Van de overigen waren 1.763 zelfstandige ondernemer of stonden aan het hoofd van een bedrijf (17%), terwijl 126 een bedrijf voor rekening van een ander uitoefenden (1%). Slechts 294 personen behoorden tot de opzichters, werkbazen en toezichthoudend personeel (3%). De overige 508 personen waren werkzaam in de vrije beroepen, onderwijs, ambtelijke diensten enz. (5%)

Tabel 1: Sociale structuur van de mannelijke beroepsbevolking van Tilburg in 1889

	aantal	**percentage**
Arbeidersklasse	7.479	73
Toezichthoudend en administratief personeel	294	3
Vrije beroepen, onderwijs enz.	508	5
Ondernemers voor rekening van een ander	126	1
Zelfstandige ondernemers en bedrijfshoofden	1.763	17
	10.170	100

Bron: Volks- en beroepentelling 1889

Vergeleken met de sociale structuur van de Nederlandse samenleving, telt Tilburg een opvallend hoog aantal arbeiders, terwijl het aantal employés (3%) bijzonder laag is. Ook het percentage in de vrije beroepen enz. is aan

de lage kant. Daarmee vertoont Tilburg het typerende beeld van een werkstad: de industrialisatie had er de bevolkingssamenstelling verregaand beinvloed, maar deze industrialisatie had nog nauwelijks een technisch en administatief kader gecreëerd. Ook in de verhoren blijkt dat slechts een klein aantal ‘meesterknechts’ voldoende is om de regelmaat en orde onder de duizenden Tilburgse fabrieksarbeiders te verzekeren.

Hoe de arbeiders verdeeld waren over de verschillende takken van nijverheid, is in de onderstaande tabel af te lezen:

Tabel 2: Mannelijke arbeiders in Tilburg naar beroepsgroep, 1889

Beroepsgroep	aantal arbeiders	in procenten van: beroepsbevolking	arbeidersklasse
1. glas/aardewerk	22	-	-
2. typografische vakken	55	1	1
3. bouwvakken en onderhoud	785	8	10
4. chemische nijverheid	5	-	-
5. hout en houtbewerking	154	2	2
6. kleding en confectie	228	2	3
7. kunstnijverheid	1	-	-
8. leerbewerking/schoenmakerij	345	3	5
9. metaalbewerking/smederij	630	6	8
10. scheepsbouw, rijtuig- en wagenmakerij	77	1	1
11. instrument- en wapenmakers	40	-	-
12. gas/electra/kaarsen/olie	18	-	-
13. voedings- en genotmiddelen	402	4	5
14. warenhandel	75	1	1
15. verkeers- en vervoerswezen/sjouwerswerk	568	6	8

16. losse arbeiders	52	1	1
17. huiselijke diensten	120	1	1
18. papierindustrie	2	-	-
19. textielindustrie	3.426	34	46
20. landbouw	522	5	7
	7.479	73	100

Bron: Volks- en beroepentelling 1889

Uit dit overzicht blijkt hoezeer Tilburg een monocultuur was: 46%, of bijna de helft van alle arbeiders, was er werkzaam in de textielnijverheid. Voor de vrouwelijke beroepsbevolking was dat 40% (1.024 van de 2.575 vrouwelijke arbeidskrachten). Daarnaast waren er alleen maar de gewone ambachtelijke sectoren (zoals bouwvakken) en de metaalnijverheid vertegenwoordigd. Deze laatste door de vestiging van een van de Centrale werkplaatsen van de Staatsspoorwegen in Tilburg, waar in 1887 ongeveer 600 arbeiders werkten. Een flink aantal arbeiders was nog werkzaam in de landbouw: 7%. Dit gegeven onderstreept nog eens het agrarische karakter van de Tilburgse samenleving.

De vrouwenarbeid in Tilburg vertoont een eenzijdig beeld. Er waren in totaal 2.575 vrouwelijke arbeidskrachten. We zagen al dat 40% daarvan in de textielnijverheid werkzaam was; daarnaast werkten 336 vrouwen in de kleding en confectienijverheid (13%) en 245 in de landbouw (10%). Behalve in de textielnijverheid werkte een grote groep vrouwen in huiselijke dienst: 886 vrouwen of 34%. Arbeid van gehuwde vrouwen kwam slechts heel sporadisch voor in de textiel en in de kledingindustrie. We moeten ook hier, evenals in de inleidingen op de delen Amsterdam en Maastricht (zie aldaar), aantekenen dat veel vrouwenarbeid zich aan onze waarneming onttrekt: de beroepentelling vroeg naar de hoofdbron van het inkomen, zodat incidentele en deelarbeid van vrouwen buitenshuis niet in deze statistieken is opgenomen.

Toch blijkt het beeld van Tilburg aardig te kloppen met de eerste indrukken die we aan het begin van dit overzicht gegeven hebben. Een bijna landelijke gemeenschap van arbeiders die in het algemeen over een eigen huisje en een stukje grond beschikten en die werkzaam waren in een industrie die de uitwassen van de industriële revolutie zorgvuldig vermeed. De enquêtecommissie treft er dan ook weinig aan wat haar afkeuring oproept. De kinderarbeid had daar nooit echt ingang gevonden en door samenwerking van ondernemers en geestelijkheid was het onderwijs er algemener en beter dan in de rest van Nederland. Door de mechanisering van het spoelen werd ook de huisarbeid van kinderen voor een groot deel overbodig gemaakt. De werktijden in de meeste Tilburgse textielfabrieken waren over het algemeen lang; in enkele fabrieken werd zeer lang (15 uur) gewerkt. De ondernemers dringen dan ook aan op een maximum-werkdag van 13 uur, zodat oneerlijke concurrentie niet meer mogelijk zal zijn.

Maar bij al deze positieve opmerkingen moet een waarschuwing geplaatst worden. Zowel uit het vooronderzoek als uit de verhoren met betrekking tot de Tilburgse textielindustrie kennen we alleen de mening van de ondernemers en de leidende bourgeoisie. In tegenstelling tot wat er bij Amsterdam en bij Maastricht gebeurde, heeft de enquêtecommissie met betrekking tot Tilburg *niet één* arbeider verhoord! Er werden 23 getuigen

verhoord, waaronder negen ondernemers en fabrikanten, elf ambtenaren, geestelijken en deskundigen en slechts drie meesterknechts uit de textielfabrieken. Het is niet duidelijk waarom de enquêtecommissie het in dit geval niet nodig vond om ook arbeiders te verhoren. Daardoor ontbreekt in dit deel van de enquête het geluid van de Tilburgse arbeidersklasse geheel en al.

Van een arbeidersbeweging was in Tilburg in 1887 nog helemaal geen sprake. Arbeidsonrust kwam er nauwelijks voor. Tijdens het verhoor van de burgemeester van Tilburg, J.F. Jansen, werd hem ook gevraagd of er in zijn gemeente ooit wel eens 'socialistische woelingen' hadden plaats gevonden. De burgemeester antwoordt daarop heel beslist:

> 'Die kennen wij bij ons niet. Ik zou niet één persoon kunnen aanwijzen, die socialistische begrippen koestert.'

Maar als de vragensteller, het commissielid Bahlmann, aanhoudt, komt de burgemeester van Tilburg met een merkwaardig verhaal dat een apart licht werpt op de omstandigheden waaronder de beginnende arbeidersbeweging in het zuiden van Nederland moest werken. Daarbij komt plotseling de rol van de (Eerste) Internationale op de proppen:

> 'Een jaar of 12 geleden is er uit Turnhout iemand in Tilburg gekomen, die trachtte de Internationale, zooals zij in dien tijd heette, ingang te doen vinden bij de werklieden. Om zich te verzekeren van lieden, die hem zouden steunen, liet hij onderzoeken wie de grootste stroopers in Tilburg waren, en trachtte die menschen op zijne zijde te krijgen. Hij belegde eene vergadering en de enkele personen die op de vergadering kwamen, kregen een gulden en een kaart, en waren dan lid van de Internationale. Zij werden uitgenodigd de vaksvergadering bij te wonen en een makker mede te brengen. De zaak is langzamerhand uitgelekt, de vrouwen werden ongerust, zij begrepen niet wat het was en wat het beteekenen moest, en gingen zich beklagen bij de politie. Toen heeft de politie een onderzoek ingesteld, en men is van den commissaris van politie van Turnhout te weten gekomen, dat men te doen had met een Hollander van slechte reputatie, die zich te Turnhout gevestigd had. De zaak is zoo zachtjes aan te niet gegaan en heeft geen kwade gevolgen gehad.'

Er zal wel iets aan de hand geweest zijn, maar de bijzonderheden die burgemeester Jansen hier oplepelt, zijn nogal onwaarschijnlijk. Zij doen overigens wel denken aan de verhalen die rond 1870 in Nederland over de Internationale in de bourgeois-pers verspreid werden.

Vermeldenswaard is in dit verband dat de Internationale in Nederland zich inderdaad op ongeschoolde en fabrieksarbeiders richtte - en kennelijk niet alleen in Amsterdam. Ook de Sociaal-Democratische Bond begreep dat de uitbreiding van de arbeidersbeweging juist onder die groepen

arbeiders moest plaats vinden als zij zich een massa-basis wilde verschaffen. Zo was het F. Domela Nieuwenhuis persoonlijk die al in het eerste jaar - verslag van de S.D.B. over het jaar 1882 opmerkte:

> ‘Er moet meer gewerkt worden om nieuwe banen te openen. Daar ligt nog geheel Twente, ons industriekwartier bij uitnemendheid, onbebouwd; de Zuidelijke provincies met *Tilburg* als middelpunt moeten nog ontgonnen worden.’

De S.D.B. is er echter nooit in geslaagd - ook niet ná 1887 - om in Tilburg werkelijke invloed te krijgen. De Tilburgse arbeiders in de grote textielfabrieken bleven afkerig van elk socialistische geluid; in 1886 stelt Domela Nieuwenhuis voor om vanuit Den Bosch te proberen om door te dringen in Tilburg ‘waar immers zoovele arbeiders wonen’. Ook die poging zou vergeefs blijken. Pas in 1894, het jaar waarin de S.D.B. in feite aan haar einde komt, wordt in Tilburg een afdeling opgericht.

De verhoren over de Tilburgse textielindustrie werden gehouden van maandag 31 januari tot en met donderdag 3 februari 1887 in het gebouw van de Tweede Kamer aan het Binnenhof in Den Haag. Een aantal van de belangrijkste fabrikanten uit Tilburg werd door de enquêtecommissie gehoord; onder hen was ook C. Eras, fabrikant in wollen stoffen, die trots meedeelt dat de 360 arbeiders in zijn fabriek tweemaal per dag, 's morgens en 's middags, gezamelijk bidden voor het werk (zie p. 49). Ook op andere fabrieken zou dat als iets vanzelfsprekends gebeuren. Na alle verhoren en verklaringen kan tenslotte één keer arbeidsonrust worden gesignaleerd: nadat de wevers van een fabriek loonsverlaging hadden gekregen, hadden ze zich verzet. Maar, zo voegt de zegsman er onmiddellijk aan toe ‘die quaestie is dadelijk hersteld geworden’ (zie p. 19) Geen wonder dat pastoor Smits van Tilburg de commissieleden er op wijst dat er toch maar niets boven ‘bijzonder onderwijs’ door fraters en nonnen gaat om het werkvolk rustig te houden. En als Goeman Borgesius hem voorzichtig vraagt of dertien uur werken per dag niet wat lang is voor twaalf- en dertienjarige jongens, antwoordt de eerwaarde zonder meer: ‘Het zou lang zijn wanneer de arbeid zwaar was, maar die is zoo licht, dat men het bijna geen arbeid kan noemen’ (zie p. 87). Op die wijze werkten ook in Tilburg de geestelijkheid en de ondernemers samen om in het jaar 1887 de arbeiders in het gareel te houden.

De Tilburgse verhoren

Zitting van maandag 31 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
BAHLMANN.
RUYS VAN BEERENBROEK.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer J.F. Jansen. (*Verkort.*)

10010. De **Voorzitter:** Wilt gij uwen naam, voornaam, beroep, ouderdom en woonplaats opgeven?

A. Johannes Franciscus Jansen, burgemeester van Tilburg, oud 63 jaar en wonende te Tilburg.

10011. V. Gij zijt nu al een kleine twintig jaar burgemeester van Tilburg, niet waar?

A. Juist 18 jaar.

10014. V. Er is in Tilburg eene tamelijk uitgebreide en uiteenloopende fabrieksnijverheid, niet waar?

A. Ja.

10014*bis*. V. Welke voornamelijk?

A. De voornaamste fabrieksnijverheid is die der wollen stoffen. Verder zijn er nog eenige fabrieken van werktuigen en is er nog een enkele meelfabriek.

10015. V. Er is ook nog eene steenbakkerij, niet waar?

A. Ja, er zijn nog eenige kleine steenbakkerijen. Wel wordt door een inwoner van Tilburg eene groote steenbakkerij gedreven, maar die is gelegen in Gilse-Rijen.

10017. V. In die kleine steenfabrieken werkt geen talrijk personeel?

A. Er werken weinig menschen.

10018. V. Werken daar ook kleine jongens, natuurlijk boven de 12 jaren?

A. De eenige fabriek, waar wij kinderen beneden de 12 jaren aan het werk gevonden hebben, is juist een dier steenbakkerijen. Eene enkele maal is daar tegen geverbaliseerd. De kinderen werden gebezigd voor het dragen van steenen, en waren onder de 12 jaar.

10019. V. Schrijft gij dit kwaad aan de persoonlijkheid van den fabrikant of aan de eischen van het vak toe?

A. Aan de persoonlijke winzucht van den fabrikant, die zijne eigene kinderen zoowel als die der buren bezigt. Zij verdienen een kleinigheid, en de ouders moedigen dit in den regel zeer aan.

10023. V. Is er niet een enkele sigarenfabriek?

A. Er zijn twee sigarenfabrieken? Op de grootste werken een 50, 60 jongens. Persoonlijk heb ik een onderzoek ingesteld, en er waren bepaald geen kinderen onder de 12 jaar. Dat was de fabriek van Van Roessel.

10024. V. Werken daar 50 of 60 jongens?

A. Werklieden, waaronder ook jongens.

10025. V. Maar een groot deel immers toch, 30 of 35? Of weet gij het niet precies?

A. Het gaf mij den indruk dat er een 50 menschen aan het werk waren. Ik geloof dat zich daaronder hoogstens een 15- of 20tal jongens bevonden.

10026. V. Werkten er ook vrouwen of meisjes?

A. Neen.

10030. V. Gij hebt ook nog eene steenhouwerij. Is die van eenige beteekenis?

A. Er zijn twee steenhouwerijen; die werken met 6, 8 of 10 menschen.

10031. V. En hoe werken die?

A. Meestal in de open lucht.

10032. V. Dat is een stoffig, gevaarlijk werk, niet waar?

A. Ge begrijpt dat het afkapsel van den steen, wanneer het met de lucht vermengd is, bij het inademen in de longen dringt, en het daarom een groot

voordeel is dat zij in de open lucht werken.

10033. V. Dus zomer en winter in de open lucht?

A. Ja; ik heb er een in mijn buurt en zie bijna altijd buiten werken.

10034. V. Gij zegt 'bijna altijd'. Dus is er toch gelegenheid om binnen te werken?

A. Ja.

10035. V. Is dat dan een tamelijk ruim lokaal?

A. Ja, en de deuren staan altijd open. Ik geloof dat men daar wel op bedacht is om het kwaad zooveel mogelijk te weren. Bij slecht weer werken zij binnen.

10036. V. Dus de werklieden hebben gelegenheid om bij sneeuw, regen, slecht weer naar binnen te gaan, maar de aard van het werk leidt er toe dat de werklieden zelven geneigd zijn meer in de open lucht te werken?

A. Ja.

10038. V. Gij weet dat het onderwerp van de enquête allereerst is de werking van de wet op den kinderarbeid. Gij waart reeds geruimen tijd burgemeester van Tilburg vóór de wet werd ingevoerd. Hebt gij iets eigenaardigs opgemerkt omtrent de werking en den invloed van die wet, of was er in Tilburg een dusdanige toestand, dat de wet daar practisch niet veel te beteekenen had?

A. Voor Tilburg had die wet niets te beduiden, want sedert 30 jaren is het een vaste regel, dat kinderen beneden de 12 jaren niet worden opgenomen. De groote menigte van de bevolking is Katholiek, en het is de gewoonte dat de kinderen niet op fabrieken komen, voor zij hunne eerste communie gedaan hebben, en dit is zoo omstreeks de 12 jaren. Ik heb dus omtrent de werking van die wet weinig kunnen opmerken, om de eenvoudige reden dat de toestand daar zoo is, dat de wet daar overbodig is. Een enkele maal worden kinderen beneden de 12 jaren opgenomen, maar dat is omdat de fabrikanten misleid zijn, maar dat is dan een quaestie van eenige maanden.

10039. V. Dus de invloed, waarschijnlijk op raad en aandrang ten goede, der geestelijkheid, was reeds te Tilburg vóór 1874, ten aanzien van de kinderen, zoodanig, als de wet van dat jaar algemeen verordende?

A. Ja, ook het verlangen der fabrikanten zelf werkte daartoe mede; zij nemen liever geen zoo jonge kinderen aan. Gewoonlijk worden zij aangenomen op aandrang van de ouders en van knechts, die reeds aan de fabriek werken, omdat zij dan f 2 à 3 in de week kunnen verdienen. Kinderen van 14 jaren zijn minder speelziek en oplettender; men heeft er meer aan. Eigenlijk is het eene gunst van den fabrikant, als hij kinderen van 12 jaren aanneemt.

10040. V. Dus is de aard van den hoofdtak der industrie te Tilburg, de wolweverij, zoodanig dat het eene dwaling zou zijn te meenen, dat het daarbij voor den goeden gang van het werk noodig is, kinderen van 12 à 13 jaren aan te nemen?

A. Zeker.

10041. V. Dus juist het tegendeel? Zij hebben veel liever kinderen van 14 jaren?

A. Ja.

10042. V. Indien de wet veranderd werd in den zin, dat het verboden werd om kinderen beneden de 14 jaren te werk te stellen, dan gelooft u, naar uwe kennis van de fabriekstoestanden van Tilburg, dat het dus geen kwaad zou doen?

A. Daaraan zou het geen kwaad doen. Ik zou vreezen dat kinderen tusschen de 12 en 14 jaren dan gebruikt zouden worden voor allerlei minder goede bezigheden, als in het bosch hout rapen, zoutsmokkelen enz.

10043. V. Dus m.a.w., zonder dat te dien opzichte bepaalde dwang wierd opgelegd, zoudt gij vreezen dat die kinderen tusschen 12, 13 jaren niet trouw de school zouden bezoeken?

A. Zeker.

10044. V. Zoudt gij wanhopen aan het welslagen der pogingen van meer ontwikkelde personen, zooals bijv. geestelijken en anderen, wanneer deze er zich voorspanden om de kinderen nog een jaar op school te houden?

A. Dat zou het kwaad wel temperen, maar men zou moeite krijgen met de ouders der kinderen zelve; die zouden het niet in de hand werken.

10045. V. Hebt gij nu niet meer het oog op een niet zeer loffelijken zucht

van de ouders om een beetje geld uit de kinderen te slaan?

A. Ja, dat wel.

10046. V. Die zucht heeft echter niets te maken met den leeftijd van 12 jaar. Indien men die kwalijk gezinde ouders hun gang liet gaan, dan zouden zij ook kinderen beneden de 12 jaar gaan exploiteeren. Als men te veel rekenschap met die zucht ging houden, zou men in plaats van vooruit, nog meer achteruit moeten gaan. Wat is daarop uw antwoord?

A. Ik zou meenen dat men onder den leeftijd van 12 jaar al heel weinig van de kinderen kan verwachten, zoodat het al heel onredelijk zou zijn indien de ouders wenschten ze dan reeds in fabrieken te plaatsen. Bovendien zijn zij aan den tegenwoordigen toestand gewoon en leggen zich daar gaarne bij neêr.

10052. V. Bestaat er op dit gebied ten uwent niet een zeer groote huisindustrie?

A. Ja, het aantal wevers, dat in huis weeft, is zeer groot.

10054. V. Zoudt gij, zonder er u op te willen behalen, er ons niet een beeld van kunnen geven? Bedraagt het bijv. op eene bevolking van 32,000 zielen, 100, 200 of 400 gezinnen?

A. Zeker *minstens* 400 gezinnen.

10055. V. En weet gij ook wat daar omgaat met kinderen beneden 12 jaar?

A. Daar kan ik dit van zeggen: In vroeger tijden, vóór de fabrieken zoo doelmatig waren ingericht en toen de industrie nog minder geperfectioneerd was, gingen de garens in strengen naar de wevers, en dan moesten die afgehaspeld of gespoeld en op klossen gebracht worden; maar tegenwoordig, nu de machinale spinnerijen bestaan, krijgen de wevers het garen gespoeld, en dus is daardoor zeker voor 4/5 de arbeid van de kinderen vervallen. Enkele fabrikanten, de zoogenaamde handfabrikanten, laten het nog doen, maar dat getal is zeer gering, de kinderen zijn dus zeer weinig noodig.

10057. V. Dus worden in die honderden gezinnen, naar u zoudt meenen, bijna geen kinderen gebruikt?

A. Er worden wel kinderen gebruikt, maar dat getal is, geloof ik, met 4/5 verminderd.

10058. V. Hoeveel scholen zijn er in Tilburg?

A. Er zijn 5 openbare scholen, en ik geloof 6 of 7 bijzondere scholen.

10059. V. Laat ons eerst die openbare scholen afhandelen. Er zijn 5 openbare scholen, hoeveel zijn er daaronder voor on- en minvermogenden?

A. Allen, die gratis onderwijs verlangen ontvangen dat.

Ik heb de cijfers in het hoofd. Er zijn 660 op de openbare scholen, daarvan ontvangen 130 gratis onderwijs. Op de bijzondere scholen zijn 5000 kinderen, en daarvan zijn er 3500, die gratis onderwijs ontvangen.

10060. V. Van wie gaan die bijzondere scholen uit?

A. Van de Roomsch-Katholieke parochiën.

10061. V. Uitsluitend?

A. Eene bijzondere school is geen Katholieke, die wordt gesubsidieerd door de gemeente, zij wordt bezocht door een 10- of 12tal kinderen.

10062. V. Is dat eene school voor meer uitgebreid lager onderwijs?

A. Het is eene school die voldoet aan de eischen der wet, en waar, behalve de verschillende vakken, die voorgeschreven zijn. ook wiskunde wordt onderwezen;

langs dien weg wordt zij met f 300 gesubsidieerd door de gemeente. De kinderen, die niet op de Roomsche scholen willen gaan, bezoeken deze inrichting.

10063 V. Zijn er in uwe gemeente ook fabrieks- of ambachtsscholen?

A. Ja. Wij hebben eene weefschool.

10064. V. Maar geene teekenschool?

A. Ja, de burger avondschool.

10066. V. Wordt die trouw en druk bezocht?

A. Ja, door een paar honderd jongens, meest toekomstige ambachtslieden, smeden, timmerlieden en koperslagers.

10067. V. Er bestaat in uwe gemeente geene verordening krachtens art. 82 van de wet op het lager onderwijs?

A. Neen.

10068. V. Gij verklaart dat waarschijnlijk hieruit, dat er in uwe gemeente bijna hoegenaamd geen arbeid van kinderen beneden de 12 jaren gevorderd wordt?

A. Wij hebben de behoefte van zulk eene verordening niet gevoeld, en eene verordening te maken, die niet noodig s, dat zou te veel ijver zijn.

10070. V. De Voorzitter: Gij zijt burgemeester, maar niet tevens fabrikant?

A. Neen.

10073. V. Het kon intusschen zijn, dat gij uit belangstelling of om eene andere reden bekend waart met de toestanden op fabrieken en werkplaatsen, wat betreft - want dit is het eenige punt waarover ik u wenschte te vragen - den aard en duur van het werk en de loonen. Weet gij ons daarover iets mede te deelen?

A. De aard van het werk is zoodanig, dat arbeiders en kinderen op de fabriek worden beziggehouden, maar in elk geval zeer lichten arbeid verrichten, vooral de kinderen, wier werk daarin bestaat, dat zij de gebroken eindjes draad weder aan elkander moeten hechten. Vandaar de naam draadmakers

De duur van den arbeid is in den regel, geloof ik, 13 uren; in enkele fabrieken 14 of 15 uren, maar dit vindt algemeene afkeuring. Des morgens heeft men een kwartier of een half uur schafttijd, des middags een uur en des namiddags een kwartier of half uur. Herhaalde malen heb ik echter fabrikanten gesproken, die meenden dat het schaftuur 's middags veel te kort was. Ik heb zelf gezien, dat vrouwen hare mannen met het eten te gemoet gingen, dat de man het onderweg moest opeten, omdat hij anders niet op tijd op de fabriek terug kon zijn.

Maar ik ben overtuigd dat al de fabrikanten, die ik gesproken heb, het afkeuren, en bereid zouden zijn uit eigen beweging den middagschafttijd op 1½ uur te stellen. Het zou mij zelfs niet verwonderen indien het spoedig geschiedde. Het is ten hoogste af te keuren dat die menschen slechts één uur hebben om te eten en zich bij hunne familie op te houden.

10074. V. Gij vermeldt ééne omstandigheid niet, die juist de verklaring van die zaak geeft en tot de afkeuring van dat ééne uur leidt, namelijk dat Tilburg eene gemeente is, die zoo wijd uiteen ligt, en de fabrieksbevolking er niet op één punt opeengehoopt is. Niet waar?

A. Ja, en de fabrikanten keuren het daarom af.

10075. V. Dat is zooeven door u gezegd. Maar ondertusschen houden de fabrikanten zich toch aan dat ééne uur. Gij hebt echter hoop dat het spoedig veranderen zal?

A. Ja, maar het gebeurt dat één fabrikant meer werkt dan de anderen, en door die concurrentie worden de anderen benadeeld en genoodzaakt zich aan dat uur te houden.

10076. V. Als dus de fabrikanten allen helpen wilden, of er wordt eene wettelijke verordening op gemaakt, zoudt gij gelooven dat de fabrikanten zich niet bekneld zouden gevoelen, maar het gaarne zouden doen?

A. Zij zouden het gaarne doen, als het maar algemeen was.

10077. V. Gij hebt met een enkel woord gezegd, dat zij algemeen 12 of 13 uren werkten?

A. Ik geloof dat men 13 uren als een minimum kan aannemen.

10078. V. Gij hebt gezegd dat ééne fabriek langer werkte dan de andere, maar dat dit algemeen werd afgekeurd. Maakt gij bezwaar om die fabriek te noemen?

A. Dat is eene fabriek van Mommers.

10080. V. Werkt men daar zooveel langer?

A. Of het op dit oogenblik gebeurt, durf ik niet zeggen, maar in den regel is het zoo.

10081. V. Hoe lang werkt men daar?

A. Wel eens 15 uren.

10082. V. Maar dit vindt, zooals gij zegt, geen goedkeuring onder de collega's. Waarom?

A. Omdat zij meenen dat daardoor van de werklieden te veel gevergd wordt, dat deze niet den noodigen rusttijd hebben en daardoor ook niet de noodige attentie aan hun werk kunnen besteden.

10083. V. Dus gij schrijft de afkeuring niet toe aan de vrees voor eene lastige concurrentie van dien fabrikant, maar wel aan het besef, dat bij de anderen levendig is, dat men een onredelijken, onverstandigen eisch stelt aan het werkvolk?

A. Zoo is het.

10085. V. Hoe is de toestand van de fabrieksbevolking in uwe gemeente? Hebt gij er last van? Hoe is zij gestemd? Hoe is hare zedelijke ontwikkeling? Gedragen zij zich goed?

A. De arbeiders zijn in den regel zeer geschikte menschen; in mijne betrekking had ik er weinig last van. In 8 maanden tijds hebben 3 oploopjes, samenscholingen, plaats gehad. Bij twee daarvan werden liedjes gezongen, wat uit nieuwsgierigheid veel volk bijeenbracht, ook om een grapje te hebben. Er was echter geen boos opzet, en met eene kleine politiemacht heb ik die zaak spoedig kunnen bedwingen. Het laatste oploopje had plaats, doordien een der fabrikanten het loon der werklieden, der wevers, had verminderd; nu vreesden de anderen dat ook hen dat lot zou treffen, wat samenscholing veroorzaakte. De fabrikant Mommers eindigde, met weder het vroegere loon uit,te betalen. Geen dezer drie oploopjes had een gevaarlijk karakter.

10086. V. Gij zijt dus over het arbeidersvolk zeer tevreden? - A. Ja.

10087. V. Was er bij het werkvolk van dienzelfden fabrikant niet nog eene andere reden, waardoor het geirriteerd werd?

A. Dat herinner ik mij niet.

10088. V. Was dat niet ten gevolge van eene loonsverlaging, die toegepast werd op afgedaan werk?

A. Daarover is men het niet volkomen eens geweest. Van verschillende zijden heb ik dit wel hooren zeggen. Wel meen ik dat het volgens den commissaris van politie was, omdat men voor de stukken, die zij thuis brachten, minder weefloon wilde betalen dan zij vroeger getrokken hadden.

10089. V. Dus wel iets in dien geest?

A. Ja, maar ik durf het niet positief zeggen, omdat ik het zelf niet geconstateerd heb.

10090. V, Is er geene eigenaardigheid onder uwe fabriekarbeiders, wat betreft de woonwijze, en gebeurt het niet veelal dat zij een klein stukje tuin hebben?

A. Een knap werkman, die goed oppast en zuinig is, brengt zijn geld op de spaarbank, en als hij 500 gulden bijeen heeft, koopt hij een stuk grond, neemt geld op en bouwt een huis met twee woningen. Gewoonlijk verhuurt hij de ééne woning en betaalt daarmede de renten van het opgenomen kapitaal; in de andere woont hij zelf, heeft een stuk grond; dan houdt hij klein vee, een varken, een geit, teelt zijn eigen groenten en aardappelen. Dan zijn dat zeer gelukkige menschen in hun stand.

10091. V. Teekent gij daar niet het beeld van een zeldzaam gelukkige?

A. Niet van een zeldzaam gelukkige; het komt nog al dikwijls voor. Er zijn natuurlijk anderen, die, helaas, veel te veel besteden voor het drinken van jenever, en dat gebeurt meestal des Zondags. Ik heb eene vrouw hooren zeggen: in de week drinkt mijn man niet, maar des Zondags heeft hij wel eens een borrel te veel gehad. Dat is een kanker, die aan den arbeider knaagt, zooals het trouwens in het geheele Rijk het geval is.

10092. V. Komt het Maandaghouden in Tilburg veel voor?

A. Bij de fabriekarbeiders volstrekt niet. Indien zij des Maandags niet op de fabriek kwamen, zouden zij des Dinsdags niet behoeven terug te komen.

10093. V. Het gevolg is dus, dat het niet voorkomt?

A. Als men kerels dronken over straat ziet loopen, dan zijn het timmerlieden, metselaars, opperlieden; dat zijn menschen die Maandaghouden, maar geen fabriekarbeiders; zelfs de wevers doen het niet.

10094. V. Dus heeft de politie des Maandags rust?

A. Zij heeft het althans tamelijk rustig; het is niet een van de rustigste dagen, want al ziet men des Maandags geen fabriekarbeiders, dan ziet men wel anderen dronken op straat.

10095. V. En de sigarenmakers?

A. Ook niet. Ik heb er de vorige week speciaal onderzoek naar gedaan bij Van Roessel. Zij doen het volstrekt niet, alleen werken zij des Maandags wat flauwer, en bezoeken zij op den uitgangsdag hunne familie, maar het eigenlijke Maandaghouden komt bij de sigarenmakers niet voor.

10096. V. Het Maandaghouden zit dus hoofdzakelijk onder het ambachtsvolk?

A. Ja.

10097. V. Gij hebt gezegd, sprekende van de fabriekarbeiders, dat de gevallen niet zeldzaam waren dat zij geld naar de spaarbank brengen, en dat zij dan, als zij vier- of vijfhonderd gulden bijeen hebben, daarvoor een eigen huis inrichten. Weet gij dat een fabriekarbeider in Tilburg die som van 400 of 500 gulden bij elkander kan krijgen?

A. Als hij een goed arbeider is, ja, dan kan hij het doen. Het gebeurt bijv. dat de zoon - soms twee zoons - van een fabriekarbeider thuis weeft, en het gezin zoodoende f30 in de week verdient. Dat behoort echter tot de gunstige uitzonderingen.

10098. V. Gij hebt nog een lichtbeeld in Tilburg, in verband met het punt, waarover wij nu spreken - namelijk dat de getrouwde vrouwen niet op fabrieken werken?

A. Ja, na een grondig onderzoek, door mij ingesteld, heb ik slechts ééne getrouwde vrouw ontdekt, die niet eens op de fabriek werkt, maar daar is om boodschappen te doen.

10099. V. Als zij getrouwd zijn, houdt dat dus op en zorgen zij voor het huisgezin?

A. Ja.

10100. V. Het gros van de werklui woont zeker bekrompen en naar?

A. Naar niet, zelfs vrij goed. Tilburg is vrij uitgebreid, en de meeste werklui wonen buitenafin een op zich zelf staand huisje.

10101. V. Is dat algemeen zoo?

A. Bijna algemeen, behoudens natuurlijk de uitzonderingen, die overal voorkomen. Er is ook een deel in de gemeente, dat meer in elkander gebouwd is, doch daar woont verreweg het kleinste aantal werklui.

10102. V. En wat verwonen diemenschen nu in zoo'n apart huisje?

A. Van f 0,75 tot f 1,10 per week.

10103. V. Werken in de fabrieken ook meisjes van 12 tot 16 jaar?

A. Van 12 jaar zouden zij geloof ik niet aangenomen worden, en ik betwijfel zelfs of er van 14 jaar zijn.

10104. V. Een verbod derhalve, dat meisjes beneden 14 jaar in fabrieken mogen werken, zou. zoo verklaart gij met wetenschap, voor de industrie geen slechte gevolgen hebben?

A. Volstrekt niet.

10105. V. Hoe is het met de moraliteit; komen er veel onechte geboorten voor in uwe gemeente?

A. Toevallig heb ik het nagezien; sedert lange tijden bepaalt zich dat tot 1 pet. van de geboorten. Verleden jaar hadden wij 1060 geboorten met 10 onechte kinderen. Dat is de regel, het eene jaar is het een beetje meer dan het andere, maar men kan aannemen dat het 1 pet. is.

10106. V. Die kinderen van 14 tot 16 jaar, die op de fabrieken komen werken, hebben die, althans tot hun 12de of 13de jaar, getrouw de school bezocht en dus behoorlijk lezen, schrijven, rekenen en nog wat geleerd?

A. De scholen worden vrij geregeld bezocht; de kinderen kunnen dus lezen, schrijven en rekenen, de meisjes ontvangen onderwijs in nuttige handwerken.

10107. V. Eén ding moet gij mij nog eens zeggen, wat mij niet duidelijk is. De kinderen gaan voor het grootste gedeelte op de bijzondere Katholieke scholen niet waar?

A Ja.

10108. V. Hoe lang?

A. In het algemeen blijven zij tot de communie.

10109. V. De jongens?

A. Ja.

10110. V. Blijven de meisjes langer?

A. Ja.

10111. V. Gij zegt, dat de kinderen in den regel pas op hun 14de jaar op de fabriek mogen komen?

A. De meisjes namelijk.

10112. V. Wat doen die meisjes dan tusschen haar 12de en 14de jaar?

A. Dan gaan zij naar de school of moeten huiswerk verrichten.

10113. V. En de jongens?

A. Ja, die gaan met hun twaalfde jaar naar de fabriek, en die ouder zijn, zullen wel niet veel gebruik maken van de school.

10114. V. Er kan eene kleine afwijking zijn, maar ik meen thans van u begrepen te hebben dat het geen regel was om de jongens reeds met hun twaalfde jaar op de fabriek aan te nemen, omdat de fabrikant er niet op gesteld was om ze vóór het 14de jaar te hebben, zoodat, als hij ze vóór dien leeftijd op de fabriek

neemt, dit gebeurt op verzoek van een knecht die zijn jongen gaarne bij zich wil hebben, of op dringend verzoek van den vader, of iets dergelijks. Behalve in die gevallen dus blijven er een paar jaar zoek, als de jongen op zijn twaalfde jaar de school verlaat en eerst op zijn veertiende op de fabriek komt. Hoe moet ik dat verstaan? Wat doen de jongens in dien tusschentijd?

A. Zij worden gebezigd tot ander werk; het is eene gunstige uitzondering, als zij zoo lang op de school blijven, maar in den regel is dit niet het geval. Dit acht ik juist nadeelig, omdat de kinderen uitgezonden worden om hout te sprokkelen, spelden te gaan zoeken of op straat te loopen.

10115. V. Over den toestand van de fabrieksarbeidersbevolking laat gij u zeer gunstig en tevreden uit. Die fabrieksarbeiders hebben in den regel een eigen woning, de rest heeft een geschikt, op zich zelf staand huisje, zij kunnen vooruitkomen en komen ook vooruit; er zit een goede geest in, gij hebt geen last van hen, en de toestand schijnt dus wat dit aangaat, zeer bevredigend te zijn te lilburg. Maar nu eens iets anders. Hebben de menschen ook doorzicht en opgewektheid om onder elkander te zorgen voor den kwaden dag; met andere woorden: hebben zij ziekenbussen, ondersteuningsfondsen en zorgen zij voor hun ouden dag? Hoe is te dien opzichte de toestand in Tilburg?

A. Men heeft in Tilburg verschillende ondersteuningsfondsen. Vooreerst bestaan er nog een aantal gilden in den vroegeren geest, waarvan de leden onder elkander geld bijeenbrengen en een fonds opgericht hebben, waaruit zij bij ziekte een ondersteuning van ongeveer f 3 per week ontvangen. Dezer dagen heb ik ook nog vernomen, dat de arbeiders zelf onder elkander een fonds gesticht hebben tot uitkeering bij ziekte. Dit fonds telt 350 leden en wordt beheerd door den meesterknecht van de IJzergieterij van Merex. De leden contribueeren 5 centen per week, en om de 14 dagen heeft er eene vergadering plaats. Wanneer de leden van dat fonds niet in staat zijn om te werken, dan krijgen zij eene uitkeering van f 3 per week. Verder heeft men nog begrafenisfondsen, waarin de werklieden deelnemen, maar die fondsen werken, helaas, niet zoo gunstig.

10116. V. Gij hebt daar drie punten besproken, die wij stuk voor stuk zullen behandelen.

Gij hebt in de eerste plaats gesproken van gilden; wat bedoelt gij daarmede?

A. Dat schijnen nog overblijfselen te zijn van de vroegere gilden, die zich echter nu hebben opgelost in gezelschappen van 20, 30 tot 50 leden, die dan een naam aannemen, een insigne dragen, een vaandel hebben en van tijd tot tijd vergaderen. Jaarlijks hebben zij een dag waarop zij pot verteren, met trommels en vaandels door de stad trekken en feest vieren. Men heeft het gilde van St. Joris, van St. Ambrosius, van St. Hubertus en meer anderen. En aan die gilden is dan ook verbonden eene soort van ondersteuningsbus.

10117. V. Die gilden zijn dus van zeer ouden datum?

A. Ja zeker.

10111. V. En de leden contribueeren daarvoor en helpen elkander onderling?

A. Ja.

10119. V. Die gilden zijn vaksgewijze ingedeeld?

A. Neen, niet algemeen, somtijds. De boeren hebben onder anderen een gilde. In het Chrispijngilde worden, geloofik, niets anders aangenomen dan schoenmakers, zadelmakers en dergelijken.

10120. V. Dat zijn vereenigingen, die geheel op eigen beenen staan en niet door de gemeente of op andere wijze ondersteund worden?

A. Zij hebben een hoofdman, zijn geheel vrij en houden zich zelf staande.

10121. V. En weet gij inderdaad dat zij goed werken en elkander ondersteunen als er behoefte is?

A. Ja.

10122. V. Gij ziet er dus niets aan dan goede kanten?

A. Ik weet er niets ten nadeele van; maar hun feest....

10123. V. 't Is ééns in 't jaar, dat de menschen wel eens genoegen mogen hebben!

Werkt de bus, die gij op de machinefabriek van den heer Mercx ontdekt hebt, alleen voor die fabriek?

A. Neen, zij neemt ook andere arbeiders aan. Ik geloof dat ieder, die zijne contributie betaalt, aangenomen wordt. De machine-industrie is niet van dien omvang, dat zij 300 werklieden telt; maar deze staan aan het hoofd.

10124. V. En die keeren ingeval van ziekte f3 in de week uit? - A. Ja.

10127. V. Gij weet niet of de ongelukkige hebbelijkheid bestaat, om die kas aan het einde van het jaar te verdeelen?

A. Neen, die kas wordt in wezen gehouden. Eene dergelijke vereeniging bestaat ook in de werkplaats van de Staatsspoorwegen. Er zijn ook nog verscheidene fabrikanten, die aan het werkvolk voorschrijven dat zij 's weeks 5 of 6 cents, naarmate van het geld dat zij verdienen, in de bus moeten storten, die dan in de fabriek zelve beheerd wordt.

10129. V. Is dit op vele fabrieken het geval?

A. Dit durf ik niet te zeggen, maar ik weet dat ze er zijn. Het is zoo bij F.A. Swagemakers en Zoon.

10131. V. Weet gij ook eenige bijzonderheden omtrent die bussen? Weet gij ook wat de werklieden contribueeren en wat zij ontvangen ingeval van ziekte?

A. Ik geloof dat ze 5 à 6 centen per week contribueeren en dat zij f 3 in de week ontvangen ingeval van ziekte. In den regel laten de fabrikanten zich ook niet onbetuigd.

10132. V. Gij zegt, dan krijgen zij f 3. Dus die ziekenbussen bemoeien zich niet met het verstrekken van geneeskundige hulp?

A. Neen, wanneer zij onvermogend zijn, worden zij behandeld door den armen-dokter der gemeente, en in den regel spreken ook de fabrikanten goed voor die menschen.

10137. V. Thans een woord over de begrafenisfondsen, waaromtrent gij zoo straks een minder aangenaam woord hebt gezegd.

A. Wanneer begrafenisfondsen goed waren ingericht en goed werden bestuurd, dan zou ik het eene zeer nuttige instelling vinden. Als dan een familielid zich laat inschrijven in een begrafenisfonds, is hij zeker dat bij zijn overlijden 70, 80 gulden beschikbaar zullen zijn om hem fatsoenlijk ter aarde te bestellen. Daar zou ik niets tegen hebben, maar het is een speculatiefonds geworden. Ik heb gezien dat op het hoofd van één persoon *zeven* verschillende lieden eene inschrijving in begrafenisfondsen genomen was. Wanneer zoo iemand er slecht uitzag of op zijn laatste beenen scheen te loopen, dan dacht men: dien zal ik eens laten inschrijven in een begrafenisfonds. Als hij gauw sterft, heb ik een mooi voordeel.

10138. V. Dat geval waarvan gij spreekt, betrof toch zeker een huisgenoot, dien men had laten inschrijven, of was het een wild vreemde?

A. Dikwijls een wild vreemde. Zoodra men vindt dat bij voorbeeld een buurman er minder welvarend uitziet, laat men hem verzekeren! Ik heb altijd getracht, die slechte handeling zooveel mogelijk in het licht te stellen, maar ongelukkigerwijze gebeurt het nog zeer dikwerf.

10139. V. Gij hebt zeker het oog op kleine kinderen?

A. De ouders, die in het fonds ingeschreven zijn, krijgen ook eene toelage als de kinderen sterven, zonder dat zij daarvoor behoeven te contribueeren, en dan gebeurt het wel eens dat een zeer onvoldragen vrucht bij den burgerlijken stand als levenloos ter wereld gekomen wordt aangegeven. De werking van die fondsen keur ik ten zeerste af.

10141. V. Nu nog eene vraag over de gilden. Bemoeien die zich met niets anders dan met twee zaken: elkander te helpen ingeval van nood en het hebben van een vroolijken dag eens in het jaar, of bemoeien zij zich ook met andere zaken?

A. Neen, alleen met twee zaken: het houden van vroolijke bijeenkomsten en het helpen van elkander.

10142. V. Bemoeien zij zich niet met de hooge politiek?

A. Daar houden zij zich geheel buiten!

10143. V. Houden die gilden zich ook bezig met het bevorderen van het onderwijs en dergelijke zaken?

A. Neen, alleen met de twee genoemde zaken.

10144. V. En hoe is het met den ouden dag van den werkman?

A. Wanneer een goed, oppassend werkman oud wordt, dan wordt hij, zooals men 't noemt, gepensionneerd, en kan hij zoolang hij leeft, soms f 3 of f 4 ‘s weeks, soms ook het loon, dat hij het laatst verdiend heeft, aan de fabriek gaan halen. Zoo ken ik een man van 90 jaar, die zelfs door den zoon van den fabrikant als gepensionneerde is overgenomen; en iedere week zijn geld gaat halen aan de fabriek. Ook zijn er vele gevallen, wanneer de oude werklieden aangehouden worden om boodschappen of andere kleine diensten te doen; wanneer de lieden goed oppassen, worden zij niet spoedig weggezonden.

10145. V. Het geval, door u medegedeeld is toch niet een op zich zelf staand geval?

A. Volstrekt niet. Het is slechts een sterk sprekend geval.

10146. V. Laat ik u de zaak gepreciseerd vragen: als de menschen oud en afgeleefd zijn - ik spreek altijd van degenen, die goed oppassen - worden zij niet door den fabrikant aan hun lot overgelaten?

A. In den regel niet.

10147. V. Ik vraag geen namen, want dan zou de vraag een hatelijk karakter krijgen, maar heeft de eene fabrikant daarvan meer het handje dan de andere, of kunt gij daaromtrent een gunstig getuigenis, tamelijk algemeen, daarvan afleggen?

A. Tamelijk algemeen.

10148. V. Dat moet dus merkbaar zijn bij het armbestuur?

A. Zeker; het aantal bedeelden is gering in verhouding tot de bevolking.

10149. V. Het aantal werklieden dat, te oud wordende om langer te kunnen werken, als zoodanig gedaan krijgt, ontvangt in den regel dus zooveel ondersteuning van de fabrikanten, dat zij niet tot het armbestuur behoeven te gaan?

A. Dat getal is niet groot.

10150. V. En daarin ziet gij derhalve het bewijs, dat de fabrikanten over het algemeen hunne menschen tamelijk wel verzorgen?

A. Ja.

10151. De heer **Bahlmann**: Hebt gij, hetzij in vroeger of later tijd, in Tilburg wel eens socialistische woelingen waargenomen?

A. Die kennen wij bij ons niet. Ik zou niet één persoon kunnen aanwijzen, die socialistische begrippen koestert.

10150. V. Maar heeft de internationale nooit pogingen aangewend om ontevredenheid te zaaien.

A. Een jaar of 12 geleden is er uit Turnhout iemand in Tilburg gekomen, die trachtte de Internationale, zooals zij in dien tijd heette, ingang te doen vinden bij de werklieden. Om zich te verzekeren van lieden, die hem zouden steunen, liet hij onderzoeken wie de grootste stroopers in Tilburg waren, en trachtte die menschen op zijne zijde te krijgen. Hij belegde eene vergadering en de enkele personen die op de vergadering kwamen, kregen een gulden en een kaart, en waren dan lid van de Internationale. Zij werden uitgenoodigd de vaksvergadering bij te wonen en een makker mede te brengen. De zaak is langzamerhand uitgelekt, de vrouwen werden ongerust, zij begrepen niet wat het was en wat het beteekenen moest, en gingen zich beklagen bij de politie. Toen heeft de politie een onderzoek ingesteld, en men is van den commissaris van politie van Turnhout te weten gekomen, dat men te doen had met een Hollander van slechte reputatie, die zich te Turnhout gevestigd had. De zaak is zoo zachtjes aan te niet gegaan en heeft geen kwade gevolgen gehad.

10153. V. Gij hebt gesproken van de gilden en hebt ons gezegd, dat het eenige doel van die gilden was om elkander te ondersteunen en om eens per jaar een prettigen dag te hebben. Maar is daar ook nog niet een geestelijk tintje aan, worden er geen missen gelezen bij overlijden en gaan de leden nict achter het lijk?

A. Ja dat is de gewoonte; als iemand van het gild sterft, wordt hij door de broeders begraven, er wordt een uitvaart gedaan, en dan betalen zij eenige kosten daarvan.

10154. De heer **Heldt:** Is het ook aan getuige bekend, of er fabrikanten zijn die hun geheele personeel of een deel daarvan verzekeren voor den ouden dag, en daarvoor in de eene of andere inrichting premiën betalen?

A. Neen, die ken ik niet.

10155. De **Voorzitter:** Wij hebben heel veel goeds van u gehoord, en dat is een verkwikking, maar nu komen wij, geloof ik, aan een ziek punt. Hoe is het met de gebouwen, met het oog op brandgevaar?

A. De gebouwen zijn over het algemeen goed, er zijn slechts een stuk of drie oude fabrieken; de nieuwe fabrieken laten ten aanzien van ruimte, licht en warmte, weinig te wenschen over, maar herhaaldelijk hebben wij er reeds over gesproken, dat er wat verbeterd moet worden met het oog op het brandgevaar, er zijn niet voldoende trappen aangebracht om te kunnen ontsnappen, wanneer de fabriek ter hoogte van de trappen in brand raakt, of om, wanneer het eene deel van de fabriek in brand staat, het andere te kunnen bereiken.

Voorts is het niet goed, dat de assen en couliesen, waarover de riemen loopen, zoo dicht bij de zolders zijn, omdat, als een werkman bij ongeluk gegrepen wordt door een riem, hij onmiddelijk tegen den zolder vermorzeld wordt. Ik heb dat wel eens bijgewoond. Wanneer de verdiepingen wat hooger waren, dan zouden de ongelukken niet zoo groot zijn. De gevaren voor ongelukken door de machines en ingeval van brand zijn, naar mijne meening, de twee punten waarin verbetering moet gebracht worden.

10156. V. Hebt gij in die moeilijkheid, om ingeval van brand uit de fabriek te komen, niet trachten te voorzien door eenigerlei verordening?

A. Eerst in het laatst van December 1884 is bij Koninklijk besluit uitgemaakt, dat burgemeester en wethouders bevoegd zijn voorschriften te geven op grond van de wet op de fabrieken. Nu zijn burgemeester en wethouders in die richting bezig geweest en hebben gewacht op de dingen die komen zouden.

10157. V. Gij hebt toch niet gewacht op den een of anderen grooten brand?

A. Neen, wij hebben gewacht op eenige voorschriften.

10158. V. Hebben burgemeester en wethouders dan niet het recht om voorschriften te dien opzichte te maken?

A. Ja.

10159. V. Waarom hebben zij dit dan nog niet gedaan?

A. Wij zijn ook van plan het te doen.

10160. V. De groote fabrieken in Tilburg, de wollenweverijen, hebben 2 of 3 verdiepingen, niet waar?

A. Twee verdiepingen is regel, van drie zijn er geloof ik niet.

10161. V. Maar laten wij elkander goed begrijpen. Hoeveel verdiepingen zijn er boven den beganen grond?

A. Boven den platten grond heeft men twee verdiepingen. De bovenste wordt meestal gebezigd voor drogerij.

10162. V. Er zijn dus drie étages?

A. Ja.

10163. V. Nu schijnt het nog al eens voor te komen, dat in vele fabrieken, en waar de étages zelfs eene groote lengte hebben, slechts één enkele trap is?

A. Dat komt nog al veel voor.

10164. V. En dan is het nog een houten trap?

A. Ja.

10165. V. Wanneer er dus op de eerste of tweede étage een ongeluk gebeurt, dan moet het geheele personeel, op die étages werkzaam, langs dien eenen trap het gebouw verlaten?

A. Ja, of zij moeten uit de ramen springen. Ik heb dit een paar malen gezien, maar het valt niet altijd even gelukkig uit; het blijft een gevaarlijk werk.

10166. V. Het schijnt dus waar te zijn, dat in dit opzicht de toestand niet al te best is?

A. Zeer slecht.

10167. V. Dat is dus eene bekende zaak, die de goede zorgen van uw bestuur nog behoeft. Van de machinerieën hebt gij ook een en ander medegedeeld. Gij hebt geen bepaalde fabriek op het oog, waar de onbeschermde raderen enz. bijzonder gevaarlijk zijn?

A. Ik heb verscheidene fabrieken gezien; sommige fabrikanten zijn er op bedacht, maar andere niet.

10168. V. Gij hebt gedoeld op één ongeluk. Komen die dikwijls voor?

A. Ik heb gezien hoe het lijk daar lag en daardoor is het mij bijzonder bijgebleven; maar het komt meermalen voor.

10196. V. Wij zullen over dat punt niet met u doorgaan, want gij komt

niet zoo dagelijks in de fabrieken. Maar zijn die lokalen niet over het algemeen wat laag?

A. Misschien wel voor de machinerieën, maar voor de menschen die er werken zijn ze hoog genoeg.

10170. V. Dus is er geen bedompte atmosfeer?

A. Neen.

10171. V. Hoort men dus weinig van borstkwalen en dergelijke ziekten?

A. In het algemeen hoort men er niet van, en de statistiek bewijst het tegendeel. De fabriekarbeiders zien er wel niet zoo volbloedig uit als iemand, die op het veld werkt, maar zijn in het algemeen vrij gezond. Ik heb het nog nagegaan bij de lotelingen, en gezien dat slechts 4 of 5 van de ingeschrevenen beneden de maat waren; dat is de helft minder dan de statistiek voor het geheele Rijk aanwijst. Wegens lichaamsgebreken werden er 20 afgekeurd, hetgeen gelijk staat met het cijfer van het geheele Rijk.

Het blijkt dan, dat sommigen lichaamsgebreken hebben, omdat zij met den vinger of hand tusschen de machine geraakt zijn. Telken jare bij de keuring voor de militie en de schutterij blijkt van die gebreken.

10172. V. Raadpleeg uwe memorie eens. In welke fabriek is in de laatste jaren dit voorgekomen?

A. Dit kan' ik mij niet herinneren, want dergelijke ongelukken gebeuren dikwijls, maar die ongelukken zijn ook toe te schrijven aan onvoorzichtigheid van de werklieden zelve.

10173. V. Maar die ongelukken ontstaan ook, omdat sommige gedeelten van de machines die beschermd konden zijn, niet beschermd zijn?

A. Ja. Maar ik herinner mij ook dat een fabrikant, die, omdat er een gebrek was aan de pomp en men daarom geen water in den stoomketel kon pompen, zijn werkvolk noodzaakte den stoomketel open te steken om door het zoogenaamde mangat water in de machine te brengen. De menschen kregen toen den vollen stoom in het gezicht, waardoor twee erg beschadigd werden en een is gestorven.

10174. V. Maar dat werd misschien gevorderd om grooter rampen te voorkomen?

A. Het was beter dat men het vuur had laten uitgaan.

10175. Bij wien gebeurde dit?

A. De man is reeds overleden.

10175. V. Is het al lang geleden?

A. Omtrent 10 jaren.

10177. V. Uit een lateren tijd echter liggen u zulke gevailen niet bij?

A. Neen.

10178. De heer **Bahlman:** Is het u bekend dat in verschillende fabrieken na den laatsten brand bij Van Rijckevorsel, verbeteringen werden aangebracht voor het naar beneden gaan, zooals trapladders als anderszins?

A. Dat is geschiedt bij Sträter, en, naar ik meen, ook bij Ledeboer.

10179. De **Voorzitter:** Hebt gij ons nog iets mede te deelen in verband met deze enquête?

A. Ik zou eene verduidelijking van de wet op den kinderarbeid wenschelijk achten. Zij zegt bijv. dat het verboden is kinderen beneden de 12 jaren in dienst te nemen of te hebben. Nu schijnt die redactie toe te laten, dat zulke kinderen wel mogen arbeiden voor hunne ouders of voogden. Ook behoorde het toezicht vergemakkelijkt te worden,

zoodat niemand kinderen beneden zekeren leeftijd in dienst mocht nemen dan met overlegging van de geboorteakte, en desnoods met attest van den geneesheer dat het kind tegen den arbeid bestand is.

10180. V. Over die punten zullen wij straks den kantonrechter nog wel hooren. Wij danken u voor uwe komst en uwe mededeelingen die wij met belangstelling hebben aangehoord.

J.F. JANSEN.

Verhoor van den heer M.W. Van Lierop. (*Verkort.*)

10181. V. De **Voorzitter**: Mogen wij uw voornaam, naam, beroep, ouderdom en woonplaats weten?

A. Martinus Wilhelmus Van Lierop, oud 47 jaar, hoofdagent van politie te Tilburg.

10182. V. Hoeveel agenten hebt gij onder u?

A. 16.

10183. V. Kunt gij daarmede alles ree houden?

A. Zeker.

10184. V. Hoe is de bevolking?

A. Over het algemeen niet lastig.

10185. V. En des Maandags?

A. In den laatsten tijd is de Maandag veel minder druk dan vroeger. Er zijn weinig Maandaghouders op dit oogenblik. Over het algemeen, zelfs des Zondags, niet meer zoo druk als voor eenige jaren.

10186. V. Hoelang zijt gij bij de politie te Tilburg?

A. 15½ jaar.

10187. V. Waaraan schrijft gij dat toe, dat het in den laatsten tijd beter is dan vroeger?

A. Dat de buitengewone verdiensten er niet meer zijn, zooals vroeger.

10188. V. Dus niet daaraan dat de menschen beter zijn geworden?

A. Neen, aan de slechte verdiensten.

10189. V. Komt gij veel in de fabrieken, of hebt gij er niet bepaald te maken?

A. Ik heb er niet bepaald mede te maken.

10190. V. Gij gaat dus nooit opnemen of er kinderen beneden 12 jaar werken?

A. Speciaal ga ik dat nooit in de fabrieken opnemen, wel op de buitenwerkplaatsen.

10191. V. Wat zijn dat?

A. Steenbakkerijen, metselaars enz, daar heb ik zelfs bekeuringen gedaan.

10192. V. Hebt gij misschien eene goede reden dat gij begrijpt, dat gij voor die zaak niet op de fabrieken behoeft te gaan?

A. Ja wel, dat is hoofdzakelijk deze, dat in Tilburg de kinderen hun eerste communie op het 12de jaar doen, en geen fabrikant neemt kinderen beneden dien leeftijd, omdat zij op de fabriek niet gemist kunnen worden en zij vóór dien leeftijd steeds weg moeten om naar de leering te gaan. Wij hebben wel toezicht, maar geen speciaal toezicht daarop te houden.

10193. V. Hebt gij wel eens bekeurd op de steenbakkerijen?

A. Jawel.

10194. V. Kwam het nog al eens voor?

A. Ik heb eene bekeuring gedaan, een agent heeft eene bekeuring gedaan bij de Staatsspoor, waar een vader zijn zoontje loontrekkend werk liet verrichten, en een maréchaussée heeft procesverbaal opgemaakt, wegens het aan 't werk stellen van een kind beneden de twaalf jaren; het kind hielp een metselaar voegen.

10195. V. Dat zijn echter hooge uitzonderingen. Gij gelooft niet dat in Tilburg kinderarbeid voorkomt; vandaar dat gij er in den regel minder naar kijkt?

A. Ja.

10196. V. Hoe oud zijn de jongens in den regel, als zij op de groote fabrieken komen?

A. Zij worden met hun 12de jaar toegelaten.

10197. V. Jawel; maar is het regel dat zij zoo jong komen, of neemt de fabrikant hen pas als zij een klein beetje ouder zijn?

A. In den regel komen zij op de fabriek als zij 12 jaar geworden zijn. Zij komen dan met een vader of broeder mede en leeren zoo spelende het vak; in de eerste jaren verdienen zij weinig of niets.

10205. V. Hebben vele arbeiders een eigen woning?

A. Een boel durf ik niet zeggen, want de massa is in Tilburg nog al groot, maar in de buitenwijken zijn er nog al heel wat die een huisje hebben met een stukje grond.

10206. V. En zijn de woningen nog al geschikt?

A. Ja, luchtig en frisch.

10207. V. Dus niet zoo, dat er 5, 6 en meer gezinnen in één pand moeten wonen?

A. Dat vindt men in Tilburg nergens.

10208. V. Zijn die woningen ruim?

A. Ja. In den regel hebben zij 2, 3 vertrekken en keuken.

10209. V. Gij beschrijft toch niet de gunstige uitzonderingen?

A. Ik bedoel in het algemeen de woningen van den werkenden stand; er zijn er wel minder, maar veel betere ook.

10210. V. Zijn de menschen ook veel in ziekenfondsen?

A. Er bestaan, als ik mij wel herinner, 4 of 5 ziekenbussen op fabrieken;

wekelijks worden daaraan eenige centen gecontribueerd, waarvoor dan het halve weekloon, f 4 à f 5, bij ziekte wordt betaald. Bovendien zijn er nog eenige vereenigingen, waarvoor 5 cent per week betaald wordt en f 3 per week bij ziekte uitgekeerd wordt. Er zijn ook nog vereenigingen waar minder gecontribueerd wordt; de werklieden krijgen soms de helft van hun loon van de fabriek en ontvangen dan nog een rijksdaalder uit het fonds. Zoo zijn er van die vereenigingen twee in Tilburg, die een aanmerkelijk getal leden hebben, de eene omstreeks 360 en de andere zoowat 300 Dan heeft men nog kleinere corporatiën, maar die zijn niet van belang.

10211. V. Dan zijn de gilden er ook nog?

A. Ja.

10212. V. Er zijn ook begrafenisbussen, niet waar?

A. Ja, verschillende.

10213. V. Merkt gij daar veel van?

A. Er wordt veel voor gewerkt in Tilburg. Van buiten tracht men zich ook in te dringen, dan wordt er een agent benoemd, die bij de menschen rondgaat. Er is bijna geen mensch zoo gering, of hij is in een begrafenisbus.

10214. V. Soms wel in meer dan één?

A. Ja, daar wordt wel op gespeculeerd.

10215. V. Hoe dan?

A. Bij voorbeeld door 2, 3, 4 menschen te laten inschrijven voor eigen rekening, om daar dan naderhand van te profiteeren; maar er zijn maar enkele personen, die daar hun werk van maken.

10216. V. En als het fabrieksvolk oud is geworden en niet meer kan werken, vervalt het dan aan den arme, of kijken de fabrikanten dan nog wel eens naar hen om?

A. De verhouding omtrent dit punt is zeer gunstig, hoewel ik niet betwisten zal, dat ook hier wel uitzonderingen op den regel zullen zijn. Nooit worden de menschen wegens ouderdom ontslagen; men laat ze zoo lang werken als ze maar eenigszins naar de fabriek kunnen komen; daarna worden zij in den Tegel wel ondersteund door de fabrikanten, die dit als hun plicht beschouwen.

10217. V. Eene bepaalde verplichting of eene verbintenis van de zijde der fabrikanten, om die menschen op hun ouden dag te verzorgen, wanneer zij niet meer werken kunnen, bestaat echter niet?

A. Neen.

10218. V. Maar dat belet niet, dat de fabrikanten uit vrijen wil de menschen, natuurlijk wanneer zij zekeren tijd trouw en goed in hun dienst zijn geweest, ondersteunen?

A. Ja, dat geschiedt ook wanneer er een ongeluk gebeurt. Wanneer een werkman bij voorbeeld zijn arm verliest, dan krijgt hij een ander soort werk; en komt hij te sterven, dan krijgen zijne weduwe en kinderen werk aan huis, zoodat zij hun brood kunnen verdienen en niet ten laste van het armbestuur komen. Dat gebeurt meermalen.

10219. V. Dus de verhouding tusschen fabrikanten en werkvolk vindt gij gunstig?

A. Gunstig, Mijnheer de Voorzitter.

10220. V. Maar dat is niet bij alle fabrikanten het geval?

A, Er zijn ook uitzonderingen.

10221. V. En die uitzonderingen hebben wel eens aanleiding gegeven tot kwaad bloed?

A. Dat juist niet.

10222. V. Er zijn toch wel eens oploopjes geweest?

A. Ja, maar niet ten gevolge daarvan; er heeft eens, toen de loonen afgeslagen waren, eene kleine demonstratie plaats gehad. Doch uit kwaad bloed jegens de patroons hebben er nooit oploopjes plaats gehad.

10223. V. Wat was dan de aanleiding?

A Er is wel eens een liedje gemaakt op een meisje dat drie vrijers had en dat gaf dan aanleiding tot oploopjes van nieuwsgierigen.

10224. V. Dat had dus geen kwaad karakter, er was geen kwaad bloed tusschen patroon en werklieden?

A. Neen, in mijn tijd is dat nooit voorgekomen.

10227. V. Weet gij ook fabrikanten op te noemen die zelven voor een ziekenfonds voor hunne werklieden gezorgd hebben?

A. Ja, Vincent Van Spaendonck; van andere fabrikanten heb ik het echter maar van hooren zeggen.

10228. V. Van die bus van den heer Van Spaendonck weet ge dus meer. Wat betaalt zij aan zieken?

A. f 4 in de week.

10229. V. Betaalt zij ook den dokter?

A. Neen; zij geeft niets dan die f 4.

10230. V. Aan den dokter moeten zij dus komen op eene andere wijze?

A. Ja.

10231. V. Hoe komen zij er dan aan?

A. Het kan komen vanwege de gemeente.

10232. V. De werklieden contribueeren aan dat fonds dat f 4 per week uitkeert; maar de fabrikant?

A. Die houdt er de administratie over.

10233. V. Weet gij of de fabrikant zelf er aan bijdraagt?

A. Ik zeg niet dat het zoo niet is, maar ik weet het niet.

10234. V. De heer **Van Alphen**: De werklieden krijgen f 4 uit dat fonds, maar dat krijgen zij zeker toch niet groot en klein? Of zijn het alleen volwassen personen?

A. Het zijn meest volwassen personen die er in zijn.

10235. De heer **Bahlmann**: De getuige heeft gezegd dat naar het werken van kinderen beneden de 12 jaren niet werd omgezien. Maar hebben de ambtenaren van de belastingen, die jaarlijks voor den aanslag in de patentbelasting rondgaan, er niet een oog over laten gaan?

A. Dat is wel mogelijk. Maar door ons wordt er niet speciaal op toegezien.

10236. De **Voorzitter**: Hebt gij nog iets mede te deelen aan de Commissie?

A. Neen.

10237. V. Dan is uw verhoor afgeloopen.

M. VAN LIEROP.

Verhoor van den heer J.H.A. Diepen. (*Verkort.*)

10238. De **Voorzitter:** Mogen wij uw voornaam, naam, ouderdom, beroep en woonplaats weten?

A. Johannes Hendrik Arnold Diepen, ow 71 jaar, voorzitter van de kamer van koophandel en fabrieken te Tilburg.

10239. V. Heeft u overigens geen beroep meer?

A. Neen, vroeger wel.

10240. V. Gij kent het onderwerp der enquête. Om de zaak geleidelijk te behandelen en tevens de punten te vermijden, die misschien met u minder ter bespreking in aanmerking komen, zal het goed zijn te beginnen met de werking van de wet op den kinderarbeid van 1874. Heeft deze wet in Tilburg groote omwenteling teweeggebracht of bestond daartoe geene aanleiding?

A. Geene aanleiding. Men heeft daarvan in Tilburg niets opgemerkt, want vóór den leeftijd van 12 jaren worden zij daar niet in het werk gesteld, althans niet in fabrieken of dergelijke inrichtingen.

10241. V. Gij bevestigt dus de verklaring die wij ook reeds van andere zijde, met name van mijnheer den burgemeester van Tilburg vernomen hebben, dat dank zij

andere invloeden, in Tilburg ook vóór 1874 het werken van kinderen beneden den leeftijd van 12 jaren op fabrieken zoo goed als niet voorkwam?

A. Dat kan ik volkomen bevestigen.

10242. V. Gij kunt misschien over dat feit nog een meer eigenaardig licht laten vallen, want als ik mij niet bedrieg, dan zijt gij in vroegere jaren belast geweest met het schoolopzienerschap; niet waar?

A. Van 1858-1880. Op het platteland zag men toen zeer veel schoolverzuim van kinderen van 10 à 11 jaar, die gebruikt werden voor veldarbeid. Maar in fabrieken in Tilburg heb ik dat nooit kunnen waarnemen; misschien dat een enkel boerenkind van school afbleef, maar in den regel heeft het schoolverzuim in Tilburg niet bestaan.

10244. V. Is dat niet te danken geweest, met name aan den invloed van de Roomsch-Katholieke geestelijkheid?

A. Ja, grootendeels zou ik durven zeggen; maar ook aan de fabrikanten, die begrepen dat kinderen van 10 à 11 jaar minder geschikt waren om in fabrieken bezig te zijn door speelzucht en onoplettendheid, waardoor men minder goed werk kon verwachten. De geestelijkheid is daarop echter ook van zeer grooten invloed geweest.

10245. V. En na de wet van 1874 zooals de zaken nu gaan, neemt men dan de kinderen op de fabrieken allen

in dienst op hun 12de jaar, of is de fabrikant, om de reden die gij zelf heb aangeraakt, in zijn eigen welbegrepen belang soms huiverig om kinderen beneden de 14 jaar aan te nemen?

A. Er is zeer veel voor om de kinderen op hun 12de jaar te nemen of wanneer zij 12½ jaar oud zijn. Het is voor de ouders niet onverschillig op welke fabriek hunne kinderen geplaatst worden. Zij geven natuurlijk de voorkeur aan de patroons, die den besten naam hebben. Eerst dan wanneer daar geen plaats is, wordt plaatsing op eene fabriek gezocht die een minder goeden naam heeft.

Den leeftijd van 12 tot 14 jaar vond men zeer goed, omdat dan de kinderen gehoorzaam zijn. Een jongen van 15 jaar, die al lang op straat geloopen of, zooals ten platten lande veelal gebruikelijk is, in bosschen bladeren gezocht of hout geraapt heeft, bezigheden die minder goed zijn voor jonge menschen, zijn niet zoo onderdanig als voor den werkman, dien zij ter zijde moeten staan, wel dienstig is. Daarom meen ik dat de leeftijd van 12 tot 13 wel de beste is om te beginnen.

10246 V. Al zijt gij geen fabrikant meer, zoo mag ik u toch wel vragen of de aard van het wolweversvak in Tilburg het, naar uw deskundig oordeel, bepaald noodig maakt dat de kinderen zoo vroeg moeten beginnen of kunnen zij het niet evengoed leeren, als zij er wat later bijkomen?

A. Te leeren wel. Het werk van die jongens in de eerste tijden bepaalt zich hiertoe, dat zij de draden die in den spinmolen breken, handig en vlug hechten, vandaar de benaming ‘draadmaker’. Die arbeid is spoedig te leeren.

10247. V. Behalve het draadmaken, heeft men ook nog het kaardenkloppen?

A. Kaardenkloppen is een zeer eenvoudig en licht werk.

10250. V. Dat is dus ook het werk van de jongens?

A. Ja. Wat men in de fabriek kaardenkloppen noemt, geschiedt op de volgende wijze: Wanneer het laken bijna klaar is, wordt het geruwd en dat geschiedt door kaardbollen. die het best geteeld worden in Frankrijk, hoewel men ze hier te lande ook vindt. De kaardbol is een distel, die de wol uit de stof haalt. Die distel geraakt nu vol wolvezels en de kaardenklopper haalt die vezels met een ijzeren machinetje er uit.

10251. V. Hij maakt dus de kaarden weder schoon en bruikbaar?

A. Ja.

10252. V. Ik vraag het daarom, omdat ik wil doen uitkomen, dat het inderdaad werkzaamheden zijn, waarvan men niet kan beweren, dat, als men ze niet op het veertiende jaar geleerd heeft, men ze het geheele leven lang niet meer leeren kan?

A. Dat geloof ik wel, maar op jongeren leeftijd zijn zij meer gedwee.

10253. V. Moeten die jongens, die op 12- 13-, 14-jarigen leeftijd op de fabriek komen, lang werken? Veel uren daags?

A. De fabrikant heeft gaarne dat de jongen bij den spinner staat. Als men aan dat kaardenkloppen een uur bezig is geweest, kan men wel eens wat gaan spelen, een luchtje gaan scheppen. Bij de draadmakers gebeurt dat ook, dat de jongens van tijd tot tijd eens naar buiten kunnen gaan. De draadmaker loopt meestal op en neer, van tijd tot tijd staat hij eens stil.

Dat werk behoeft de jongens van 12, 13-, 14-jarigen leeftijd niet zoo te vermoeien.

10254. V. Maar hoe lang duurt het?

A. Dat is verschillend; de eene fabriek werkt langer dan de andere.

10255. V. Nu komt u op het punt. Er zijn fabrieken die lang, er zijn er die korter werken. Misschien dat op het oogenblik de meeste, zoo niet alle fabrieken korter werken dan zij wenschen, maar dit is willen wij hopen, een abnomale toestand. Er is toen, meen ik, een tijd geweest dat het goed ging, toen waren er wel enkele fabrieken - ik zal nu geen namen noemen, want dat zou een weinig indelicaat worden - die wat veel vergden?

A. In de vergadering van de kamer van koophandel is die zaak ook besproken geworden en enkele leden waren van oordeel dat sommige fabrikanten in Tilburg wel wat veel van den werkman vorderden. Ik heb toen meer inlichtingen dienaangaande gevraagd, maar men wilde liefst geen namen noemen.

10256. V. Dat is eene discussie die

een drietal jaar geleden in de kamer van koophandel heeft plaats gehad?

A. Pardon, vóórdat wij de vragen hebben beantwoord.

10262. V. De huisindustrie is immers te Tilburg nogal algemeen?

A. Niet zooveel meer als in vroegere jaren. Dat hebben wij ook in de Kamer behandeld, dat, naar gelang er meer machinale weefgetouwen komen, er minder in de huizen gewerkt wordt. Anders komt de wever ketting halen en maakt daarvan in huis het stuk. Daarbij kunnen wel kinderen gebruikt worden, maar dat gebeurt in hun eigen huis.

10263. V. Dat is juist het punt, waarover ik met u, die den toestand kent, wil spreken. Als ik u goed begrijp is het uwe meening dat ten gevolge van de grootere ontwikkeling, die het machinale gedeelte van den arbeid verkregen heeft, het aan huis weven te Tilburg belangrijk is verminderd?

A. Ja.

10264. V. Maar, het bestaat toch nog altijd?

A. Ja.

10265. V. Heeft men het mis als men meent dat er te Tilburg nog eenige honderden van die huisgezinnen zijn?

A Misschien 2- à 300.

10266. V. Dit komt tamelijk overeen met hetgeen wij van anderen gehoord hebben. Zijt gij zeker dat daar geene kinderen beneden de 12 jaren gebruikt worden?

A. Daarvan ben ik niet zeker. Het werk dat die kinderen doen noemt men spoelen, dat is het brengen van het garen op de klosjes. Met die klosjes, die door de ketting op en neer gaan, wordt het stuk gemaakt. Dat brengen van het garen op de klosjes zouden de kinderen kunnen doen, maar dit geschiedt tegenwoordig ook veel machinaal. Ik weet dit van mijn zoon, die fabrikant is, terwijl de heer Carsten, daaromtrent deswege door mij vóór een paar dagen onderhouden, mij zeide dat bij hem die klosjes grootendeels machinaal worden gespoeld.

10267. V. Kunnen de kinderen in andere opzichten medewerken bij dat huisweven?

A. Dat is van weinig beteekenis; wellicht kunnen zij een en ander aanbrengen.

10268. V. Meent gij - en als oudschoolopziener kunt gij deze vraag beter dan anderen beantwoorden - dat die huisindustrie belangrijk het schoolbezoek der kinderen tegenwerkt, ten einde langs dien weg iets voor het gezin te kunnen verdienen?

A. Dat geloof ik niet; naar mijn oordeel bezochten de kinderen van fabrieksarbeiders getrouw de school; vooreerst weet ik dit uit eigen ervaring, en ten andere begrijp ik dat de kinderen veeleer *na* den schooltijd een kwartier of een half uur aan den huisarbeid een handje helpen. Zijn de kinderen niet te huis, dan verrichten dien arbeid de overige leden van het gezin. Ik geloof niet dat het eenigen invloed heeft op het schoolverzuim.

10269. V. Gij begint met te zeggen dat uws inziens de kinderen der fabrieksarbeiders trouw de school bezoeken, doch mijne vraag gold meer de thuis werkende arbeiders.

A. Ik was dan een oogenblik in dwaling. Ik beschouw echter de thuiswerkende ook als fabrieksarbeiders omdat zij mede het laken fabriceeren.

10270. V. Gij bedoelt dus, dat ook door de kinderen der thuiswevers, naar uw beste weten, de school niet wordt verzuimd?

A. Daarvan durf ik mij overtuigd houden.

10271. V. Gij onderstelt ook dat daaraan de hand wordt gehouden?

A. Ja, door den invloed der geestelijkheid, die wil dat de kinderen lezen, schrijven en rekenen kunnen, voor zij tot de eerste communie worden toegelaten

10272. V. Die invloed is dus krachtig genoeg om de ouders terug te houden van de vroegere exploitatie der kinderen?

A. Ja.

10275. V. Zijn er teekenscholen voor den ambachtsstand in Tilburg?

A. O ja, de burgeravondschool, maar er is geen stadsteekenschool. De burgeravondschool wordt door veel leerlingen bezocht, ver over de honderd, wel bijna tweehonderd. Al die jongens van 14 tot 16 jaar en ouder oefenen meestal een beroep uit, timmerman, steenhouwer, schilder vooral. Die jon-

gens genieten ook onderwijs in andere vakken, zooals Nederlandsche taal, aardrijkskunde, kennis der natuur, enz.

10276. V. Loopen de uren van de lessen aan die avondschool niet in elkander met uren waarop juist op de fabrieken gewerkt moet worden?

A. Zooals ik zooeven gezegd heb zijn het meestal ambachtslieden die daar komen.

10277. V. Dus niet kinderen van fabrieksarbeiders?

A. Minder.

10278. V. Van hoe laat tot hoe laat moeten die kinderen van fabrieksarbeiders, die jongens van 12-16 jaar, op de fabrieken werken?

A. Zoo lang - om eene uitdrukking te gebruiken, die in Tilburg algemeen bekend is - als de fabriek draait.

10279. V. Maar hoe laat draait zij?

A. Dat is verschillend Tegenwoordig tot 's avonds 8 uur.

10280. V. En hoe laat begint men?

A. Zoodra als men zien kan. Er zijn echter wel fabrieken, die wanneer zij het druk hebben en er spoed-bestellingen moeten geëffectueerd worden, wat vroeger met gaslicht beginnen. Zij eindigen gewoonlijk echter 's avonds om 8 uur.

10281. V. Ik zal u op den man af iets vragen, maar ik vraag geene namen; dat delicate punt raak ik niet aan Zijn er fabrieken, van welke gij gelooft dat het werk voor jongens van 12 tot 16 jaar er wel een beetje lang duurt?

A. Ik ken er geene. Zelfs heb ik in de kamer van koophandel met verwondering gehoord, dat men dit te veel overdreef. Wij hebben later een brief verzonden, waarin wij die quaestie behandeld hebben, hoofdzakelijk omdat er, wanneer er aan de machinerie een gebrek is, dit 's nachts hersteld wordt.

10282. V. Dát is eene geheel exceptioneele zaak. In zulke gevallen moeten in iedere huishouding, in iedere particuliere zaak de handen uitgestoken worden op welk uur van den dag of nacht ook.

Maar om eens bij dit punt te blijven. Gij hebt toch ook wel eens *gehoord* dat er in Tilburg fabrieken zijn, waar 16 uren gewerkt werd door volwassenen en jongens ook?

A. Ja, maar die het gezegd heeft wilde geen namen noemen.

10283. V. Maar in de kamer van koophandel is de zaak toch een paar jaar geleden besproken geworden?

A. Zeker.

10284. V. En er waren toen onder de heeren, die dat wat te bar vonden; niet waar?

A. Ja, maar men weet niet waarom de een dat van den ander zou vertellen.

10285. V. Maar het feit was toch zoo?

A. Degeen, die het gezegd heeft verdient alle geloof.

10286. V. De fabrieksbevolking in Tilburg schijnt zich nogal gunstig te onderscheiden. De menschen zijn tevreden over de patroons en de geest schijnt goed te zijn?

A. Ja, ik kan bevestigen dat het goed marcheert met den werkman.

10287. V. Hebt gij wel eens slechter tijden, in dit opzicht, gekend?

A. Neen.

10288. V. De verhouding is dus altijd goed geweest?

A. Ja. Eens hebben de wevers eener fabriek bij eene loonsvermindering die een gevolg was der concurrentie, zich verzet, maar die quaestie is dadelijk hersteld geworden.

10289. V. Het is derhalve een unicum in de geschiedenis der Tilburgsche industrie dat zich die zaak heeft voorgedaan?

A. Ik beschouw het zoo.

10290. V. Het leven van den arbeider, zijne woning, zijn bestaan, is dat alles in Tilburg ook niet tamelijk goed?

A. Ik houd het voor zeer goed, wanneer ik het vergelijk bij hetgeen men in groote steden ziet. De menschen hebben allen eene woning, die zoodra men de voor- of achterdeur open doet, dadelijk toegang geeft tot de open lucht. velen hebben er een tuintje bij, waar zij aardappelen kunnen verbouwen. Ik geloof, dat men op dit gebied zeer tevreden mag zijn.

10291. V. Dat een arbeider een eigen woning heeft is geen zeldzaamheid?

A. Er zijn er verscheidenen, die spaarzaam zijn, die leggen wat over, zooals men dat zegt; een metselaar of aannemer is licht genegen een woning te bouwen, er wordt geld opgenomen, dat

langzamerhand wordt afgelost, en zoo komen die menschen vooruit. Bovendien geeft de spaarbank ook nogal zeer gunstige berichten, waarvan de burgemeester u zeker gesproken zal hebben.

10292. V. Dit punt wensch ik juist met u te behandelen.

Is die spaarbank van ouden datum, of bedoelt gij de Rijkspostspaarbank?

A. Die spaarbank is niet zoo heel oud.

10293. V. Behoort die spaarbank aan het Nut of aan anderen?

A. Eenige heeren uit Tilburg maken het bestuur uit, ik geloof, dat de burgemeester aan het hoofd staat.

10294. V. Wanneer is die spaarbank opgericht?

A. Zij zal misschien 20 jaar bestaan.

Dan hebben wij spaarbanken in vele fabrieken. Bij voorbeeld, in onze fabriek, die ik met mijn vader gedreven heb betaalden wij, als een werkman bij ons kwam, 99 percent van het loon, dat wil zeggen van iederen gulden hielden wij één cent in. Daarvan werd een fonds gevormd, waaruit de zieken betaald werden als zij er waren, en in den regel was dat zóó voordeelig dat wij met Kerstmis f 1,50 konden uitkeeren aan den volwassen man en f 0,75 aan de jongeren. Dat was dus eene particuliere spaarbank als men wil. Maar ook de gemeente - spaarbank marcheert zeer goed; zij wordt flink bestuurd, en telkens ziet men in de weekbladen van Tilburg, hoeveel er is ingebracht. De resultaten zijn zeer gunstig.

10295. V. Dus om nu nog even bij dit punt te blijven, de woningen der fabrieksarbeiders zijn goed. Gij spreekt daar van een luchtje voor en een luchtje achter, maar zijn dat nu idealen van eenige uitverkorenen, of is dat tamelijk algemeen?

A. Neen, dat is de algemeene toestand, behoudens natuurlijk enkele uitzonderingen.

10295*bis*. En dus ook bij gehuurde weekwoningen van gewone arbeiders, die het nog niet zoo ver hebben gebracht een eigen woninkje te bezitten?

A. Ja. Er zijn arbeiderswoningen gebouwd voor meerdere werklieden, maar in den regel wonen zij afzonderlijk. Men heeft bij ons niet die cités ouvrière, waar zij allen als in eene kazerne wonen.

10296. V. Maar heeft dat uit elkander wonen niet een kleine schaduwzijde met het oog op den schafttijd van één uur 's middags? Is dat uit dien hoofde voor velen niet te kort?

A. Bij onze fabriek werd de bel om kwart voor twaalf geluid. Wij gaven dus vijf kwartier schafttijd.

10297. V. Maar dit schijnt toch niet algemeen gedaan te worden?

A. Ik geloof niet dat het ergens anders geschiedt.

10298. V. In alle andere fabrieken moet men het dus met een uur doen. En is dit om bovengenoemde reden niet wat bezwaarlijk?

A. Jawel.

10299. V. De getrouwde vrouwen blijven te huis, niet waar, en zorgen voor de huishouding?

A. Dat is regel.

10300. V. Het werken van getrouwde vrouwen op de fabriek komt te Tilburg niet voor?

A. Ik geloof niet, dat men dat vinden zal; misschien is er hier een enkel geval. Vroeger is het wel eens gebeurd, dat een meisje, hetwelk trouwde, verzocht om nog

eenigen tijd werkzaam te mogen zijn, maar ik meen dat dit niet meer bestaat en zij, zoodra zij gehuwd zijn, weggaan.

10301. V. Wat is uw indruk daarvan, dat getrouwde vrouwen niet in de fabrieken werken, maar voor de huishouding zorgen? Begrijpt gij dat de verdiensten van de vrouw er bij moesten komen of wel dat het beter is zooals het nu is?

A. Ik geloof dat het in meer dan één opzicht, en bepaaldelijk voor de huishouding, beter is dat zij te huis blijven. Als zij groote dochters hadden, konden deze voor de huishouding zorgen, maar die zouden dan zelf wel op de fabriek gaan werken. Dat is echter bij ons niet aangenomen.

10302. V. Ik moet nog op een paar punten, die gij straks aangeroerd hebt, terugkomen. Gij hebt gezegd, dat gij op uwe fabriek hun een kwartier extra gaaft en de menschen afbeldet kwartier vóór 12, maar hun toch het volle uur betaaldet. Werkten zij dan niet op stuk?

A. Die moesten het er op toegeven. De wevers worden betaald per stuk, de

spinners bij de 100 strengen die zij afleveren. Andere personen, zooals ruwers enz., worden per uur betaald.

10303. V. Ik releveer dit punt alleen om geen onduidelijkheid te doen ontstaan.

A. Men kan aannemen dat minstens een vierde van de personen op stuk werken, en die hebben er geen voordeel van.

10304. V. Gij hebt gezegd dat gij uitbetaaldet 99 pct. en dat gij 1 pct inhieldt voor het fonds. Welke was de werking van het fonds? Was dit om ingeval van ziekte eene geldelijke uitkeering te geven?

A. Ja

10305. V. Dus niet om doctor en apotheker te betalen?

A. Neen. Dit fonds werd beheerd door 3 of 4 van de knapste werklieden, die zorgen dat de zieke het geld ontvangt, maar die tevens controleeren dat het geld niet langer uitbetaald wordt dan noodig is. En dit werkt goed.

10306. V. De fabriek, die gij uwe fabriek noemdet, is thans in andere handen?

A. Ja.

10307. V. En zijn die tradities bewaard?

A. Ik weet niet of de tegenwoordige fabrikant die handelwijze vervolgt. Bij mijn zoon geschiedt dit niet, omdat het te moeilijk is; van den een moet 9, van den ander 10 cent afgehouden worden. Ten einde dit nu gelijk te maken, laat men de volwassenen 8 en de jongens en meisjes 4 cent per week betalen met hetzelfde doel. De werkman onderwerpt zich gaarne daaraan, en die dit niet verkiest te doen, heeft de vrijheid heen te gaan.

10308 V. Hoe komen de menschen aan geneeskundige hulp in geval van ziekte?

A. De behoeftige fabrieksarbeider wordt dan in het gasthuis opgenomen, en dat wordt door de gemeente vergoed. Wordt hij niet in het gasthuis verpleegd, dan weet ik niet of de doctoren het wagen voor hunne hulp al dan niet betaling te ontvangen.

10309. V. Ten aanzien van de wijze waarop werkelijk geneeskundige hulp wordt verleend, weet gij dus geen bepaalde verklaring af te leggen?

A. Neen.

10310. V. En bij het voorkomen van een ongeluk, bestaat dan in het algemeen het besef, dat de fabrikant naar de menschen omziet, of zijn daarvoor fondsen? Wat is in één woord daaromtrent de gewoonte?

A. De gewoonte is, dat men medelijden heeft met hen en dat de fabrikant dokter en chirurgijn voor hen betaalt.

10311. V. Zij zijn dus niet eenvoudig overgelaten aan hun lot in Tilburg?

A. Neen.

10312. V. En als zij oud worden en niet meer kunnen?

A. Dat hangt af van den patroon. Men ziet zeer dikwijls dat, daar de ouders zorgen voor de kinderen, brave kinderen, als zij niet met een te groot huisgezin belast zijn, ook wederkeerig zorgen voor de ouders. Andere oude werklieden worden door sommige fabrikanten geholpen of gepensionneerd. Ik zou daarvan verscheidene voorbeelden kunnen aanwijzen.

10313. V. Dat is dus geen zeldzaamheid?

A. Ik geloof het niet; ik weet althans dat het bij mijn zoon bestaat.

10314. V. Zijn er speciale fondsen voor hen of hangt het af van hetgeen de fabrikanten doen?

A. Dat wordt eene goedheid van den fabrikant en staat in verhouding tot de verdienste van den werkman. Daar zijn er die f 1 en ook die f 3 's weeks ontvangen.

10315. V. Zijn de ongelukken frequent in Tilburg?

A. Ja, het gebeurt nogal eens.

10316. V. Kleinere ongelukken, het verliezen van een halven vinger, enz.?

A. Ook de hand wel eens, er gebeuren ook groote ongelukken.

10317. V. Maar de zoogenaamde kleine ongelukken, die toch ernstig genoeg zijn, schijnen nogal dikwijls voor te komen?

A. Ja, nogal eens.

10418. V. Is er ook een reden voor te bedenken?

A. Ik zou denken meest onvoorzichtigheid. Juist daarom heb ik in den aanvang gezegd dat een kind van 12 jaar gedweeër is dan een jongen van 15. Ik heb gezien dat een jongen van 14 jaar gezegd werd op te passen, maar juist

het tegenovergestelde deed. Zij krijgen soms spelende een ongeluk.

10319. V. Dus zou ik daaruit de conclusie moeten trekken, dat die zoogenaamde kleine ongelukken zich bij volwassen werklieden niet voordoen?

A. O, ja zeker, daar doen zij zich ook voor.

10320. V. En die hebben toch hun jaren van school gemaakt in dat opzicht; zou het ook aan iets anders kunnen liggen, met andere woorden zijt gij er wel volkomen gerust op dat alles gedaan wordt wat kan om bewegende deelen af te sluiten in de fabrieken?

A. Ja, da s .....

10321. V. Gij zegt dat zoo zuchtend?

A. Ja, dat is zoo moeielijk te beantwoorden. Wanneer een fabrikant werkelijk veel over heeft voor zijn werkvolk, zorgt hij dat overal de noodige ruimte bestaat.

10322. V. Maar dan moet ik toch zeggen dat, na hetgeen door u en door den burgemeester van Tilburg is medegedeeld, men een gunstigen indruk krijgt van de toestanden in Tilburg.

Daaruit blijkt, dunkt mij, dat de fabrikanten niet onverschillig zijn voor de positie van hun werkvolk. Maar zouden er niet nog enkele voorzorgsmaatregelen te nemen zijn? Is bijv. voor 't geval van brand niet meer in het belang van het volk te doen?

A. Men zou gaarne steeds twee trappen hebben.

10323. V. Is inderdaad de toestand zoo dat er nu voor tamelijk breede of lange lokalen op tweede of derde verdiepingen maar ééne trap is in de meeste fabrieken?

A. In de meeste groote fabrieken - o.a. waar ik gewerkt heb en in die waar nu mijn zoon is - zijn twee trappen.

10324. V. Te oordeelen naar al hetgeen hierover geschreven en gesproken is, moet het aanwezig zijn van twee trappen toch niet zoo heel algemeen zijn?

A. Ik geloof dat de kamer van koophandel er terecht op gewezen heeft dat in de meeste groote fabrieken twee trappen aanwezig zijn.

Het tegenovergestelde gerucht is waarschijnlijk daaruit ontstaan, dat bij een brand van eenige maanden geleden verscheidene personen uit de vensters hebben moeten springen. Ongelukken zijn er toch niet gebeurd.

10325. Hebt gij, naar aanleiding dezer enquête, nog eenige mededeelingen te doen, die gij meent dat nuttig kunnen zijn?

A. Neen Mijnheer de Voorzitter! Gij hebt de zaak zoo à fond behandeld dat ik niets meer weet op te merken.

10326. V. Dan bedanken wij u zeer voor uwe komst, en ook uwe kamer voor haar rapport.

J.H.A. DIEPEN.

Verhoor van den heer Mr. A.M. Sassen. (*Verkort.*)

10327. De **Voorzitter:** Mogen wij uw naam, voornamen, ouderdom, betrekking en woonplaats weten?

A. Alphonse Marie Sassen, 42 jaar, schoolopziener in het district Tilburg, wonende te Ooisterwijk.

10328. V. Gij waart reeds geruimen tijd schoolopziener in het district?

A. Ja, van af de invoering der wet op het lager onderwijs, sedert 1880.

10329. V. In uw arrondissement vallen Heusden, Waalwijk, Oirschot, Boxtel, Oisterwijk, enz.?

A. Ja

10329*bis*. V. Hebt gij u vóór 1880 al met onderwijs-zaken beziggehouden?

A. Dat heb ik wel, toen was ik woonachtig te Breda en was lid van de plaatselijke schoolcommissie voor lager en middelbaar onderwijs, en als zoodanig heb ik mij met het onderwijs beziggehouden?

10330. V. Hoe lang hebt gij in Breda gewoond?

A. Van 1870 tot 1877.

10331. V. Gij woondet dus in Breda toen de wet van 1874 werd ingevoerd?

A. Ja.

10332. V. Hebt gij in Breda iets gemerkt van de invoering van die wet?

Gaf dat aanleiding tot groote veranderingen, of waren daar geen toestanden, die krachtens die wet behoorden veranderd te worden?

A. Jawel, het is na 1874 in Breda aanmerkelijk verbeterd. Daar heeft ech-

ter niet alleen de wet van den heer Van Houten op gewerkt. Ook de toestanden van het onderwijs zelf in Breda hebben in den laatsten tijd enorme veranderingen ondergaan. Er is daar zeer veel gedaan. Er zijn goede gebouwen opgericht, en door omstandigheden is het onderwijzend personeel kunnen vernieuwd worden. Er is een fonds gekomen van Dr. Van Cooth, ik meen van f 30 000, waarvan de renten jaarlijks worden besteed voor cadeaux aan de kinderen, die trouw de school bezoeken. Ook wordt van verschillende zijden op het schoolgaan gewerkt. In hoeverre de wet-Van Houten daarop van invloed is geweest, zou ik niet kunnen zeggen, maar zeker is het dat door die wet, bij de industrieele bevolking van Breda, Tilburg, enz., de overtuiging is gevormd en het eene gewoonte is geworden dat de kinderen tot hun twaalfde jaar school moeten gaan.

10333. V. Is het in Breda met zijne talrijke Protestantsche bevolking ook onder de Protestantsche en niet uitsluitend onder de Katholieke ouders gebruikelijk dat kinderen tot het 12de jaar schoolgaan?

A. Het is algemeen.

10334. V. Maar, waar het nu op aankomt, werd vóór de wet van 1874 in Breda een sterk gebruik gemaakt van kinderen beneden de 12 jaar in fabrieken en werkplaatsen?

A. Dat durf ik niet bepaald te zeggen.

10335. V. Over de werking van de wet van 1874 in Tilburg behoeven wij niet verder te spreken, want als wij nagaan de verklaringen, door een paar uitstekend betrouwbare getuigen hier heden afgelegd, dan schijnt de toestand in Tilburg reeds vóór 1874 van dien aard te zijn geweest, dat de kinderen tot hun 12de jaar de school bezochten en niet op fabrieken en werkplaatsen werkten. Is dit ook naar uw beste weten inderdaad het geval?

A. Het is mij door alle hoofden van scholen bevestigd.

10336. V. Gij hebt waarschijnlijk ook wel de overtuiging, dat de wet van 1874 feitelijk behoorlijk wordt nageleefd?

A. Ja.

10337. V. Wij zullen dan overgaan tot een ander punt, waarover wij nog weinig getuigen hebben gehoord, namelijk art. 82 van de wet op het lager onderwijs van 1878. Gedeputeerde Staten van Noordbrabant hebben in 1880 eene circulaire uitgevaardigd aan de gemeentebesturen, waarbij zij aanbevalen het tot stand brengen van plaatselijke verordeningen krachtens art. 82. Zij deden dat nogal met eenigen aandrang en wezen er op dat nog slechts enkele gemeenten in de provincie van de bevoegdheid gebruik hadden gemaakt. Zij voegden er bij: ‘de vrees, dat hieruit ongelegenheden voor de ingezetenen kunnen ontstaan, is naar onze overtuiging niet gegrond’, en zij drongen aan dat die verordeningen zouden gemaakt worden, en wel binnen betrekkelijk korten tijd.

Nu heb ik hier in afschrift voor mij de rapporten, die gij in de laatste jaren aan Gedeputeerde Staten over de werking van art. 82 uitgebracht hebt. Dat ziet er niet zeer rooskleuring uit. Gij schrijft:

Over 1882. ‘Algemeene verbodsbepalingen zijn noodig, want de ondervinding in 1882 van de werking der gemeentelijke voorschriften, houdende beperking van kinderarbeid opgedaan, heeft geleerd dat deze over het algemeen weinig nut stichten. De vrees, in het vorig verslag geuit, dat in de bestaande omstandigheden ontduiking

hier en niet handhaven der bepalingen *daar* in deze verlammend zou werken, is gegrond gebleken.'

Over 1883. 'Zooals reeds opgemerkt, wordt zooveel als niets gedaan om het geregeld schoolbezoek te bevorderen. Deze zorg kan met geen hoop op goed gevolg aan den gemeentelijken wetgever overgelaten blijven.'

Over 1884. 'Ten aanzien van deze gewichtige aangelegenheid (bevordering van het schoolbezoek) bleven bijna alle gemeentebesturen onverschillig.'

En eindelijk: *Over* 1885. 'Ten aanzien van dit punt valt helaas! slechts te bevestigen hetgeen in vorige jaren is medegedeeld Onverschilligheid van de zijde der gemeentebesturen, zelfs daar waar voor het oog der wereld eene verordening is gemaakt tot verbod van arbeid door kinderen beneden de 12 jaren. Wettelijke regeling is het eenige

hulpmiddel vooral tegen het tijdelijk schoolverzuim.'

Daar zult gij waarschijnlijk uwe rapporten wel in herkennen. Niet waar? Welnu, doe ons het genoegen en licht dat alles een weinig toe.

A. Door Gedeputeerde Staten is eene circulaire uitgevaardigd, en dientengevolge zijn van den kant van het schooltoezicht de gemeentebesturen aangezet om verordeningen in het leven te roepen. Omdat vooral voor plattelandsgemeenten wetgevende arbeid dikwijls niet zeer gemakkelijk is, heb ik bij die aansporing aan de gemeentebesturen er eene concept-verordening bijgevoegd. Dit concept luidt aldus:

> 'Art. 1 Het is verboden gedurende de schooltijden, uitgezonderd die der avondschool, huis-, tuin- of veldarbeid of persoonlijke diensten te laten verrichten door kinderen, die den ouderdom van twaalf jaren niet hebben bereikt.'
> 'Onder veldarbeid is ook begrepen het hoeden of drijven van vee.'
> 'Art. 2. Strafbaar wegens overtreding van art. 1 zijn zij, door wie het kind met arbeid of dienstverrichting is belast en zij voor wie het die verricht heeft.'
> 'Deze laatsten zijn niet strafbaar, wanneer zij het bewijs leveren, dat zij van den arbeid of dienstverrichting geen kennis hebben gedragen en dat zij de overtreding onmiddellijk, na daarvan kennis te hebben bekomen, hebben doen ophouden.'
> 'Art. 3. Overtreding van deze verordening wordt gestraft met een geldboete van één tot vijf gulden.'

Ten gevolge van deze aanschrijving zijn in 15 gemeenten verordeningen tot stand gekomen. In twee gemeenten, Werkendam en Geertruidenberg. waren zij vrij overbodig; terwijl in twee der overige dertien iets is gedaan; te Almkerk werden een paar processen-verbaal opgemaakt en te Moer-Gestel bleef het bij eene bedreiging. De verordeningen bleven dus voor de 15 gemeenten eene mystificatie; ze werden eenvoudig op het papier gebracht om Gedeputeerde Staten en ons te believen; ik geloof niet dat de uitvoering ooit in de bedoeling heeft gelegen.

10338. V. Waarom niet?

A. Ik meen dat er onverschilligheid heerschte; er zijn gemeentebesturen, die veel voor de inrichting van het onderwijs over hebben; maar vooral de mindere man doet zijne kinderen veel door schoolverzuim lijden, waarvan weinig notitie schijnt genomen te worden.

10339. V. Dan had men toch beter gedaan de verordeningen niet te maken?

A. Dit ware veel eerlijker geweest, Mijnheer de Voorzitter.

10340. V. Zou er geen ander motief in het spel zijn geweest?

A. Ik zou het niet denken, want zoowel op de openbare als bijzondere school wordt even sterk over schoolverzuim geklaagd. Op de zusterscholen, gelijk men die in het district Tilburg bijna uitsluitend heeft, klaagt men evenzeer daarover. Eene enkele uitzondering vindt men op eene bijzondere school, waar het hoofd, eene zuster, haren invloed op den pastoor en deze weder op den burgemeester uitoefende. Doch over het algemeen heerscht er onverschilligheid.

10341. V. Dus kan het schraal rendement van het werk van het kind wel gemist worden?

A. Wel zeker. Het sterkst bewijs is dit. Tilburg is eene kom, waaruit overal als stralen bebouwde wegen uitschieten, zoodat een kind onlangs op school Tilburg terecht een groot dorp noemde. Op die uithoeken heeft men evenzeer landbouw als

industrie. En nu doet zich het opmerkelijk feit voor, dat in Tilburg onder den landbouwstand geen schoolverzuim voorkomt. Wanneer dus de behoefte bestond voor den landbouwer, dan zou men daar natuurlijk hetzelfde verschijnsel als elders op het platteland zien.

10342. V. Zij gaan dus trouw ter school?

A. Ja. Er is een uithoek, de zoogenaamde heikant, daar is een heel oud onderwijzer, die het schijnt verwaarloosd te hebben, en daar is veel schoolverzuim.

10343. V. Dat heeft dus zijn eigenaardige oorzaak?

A. Ja.

10344. V. Om even op die buitengemeenten terug te komen, waar die verordeningen gemaakt zijn, hadt gij geen

moeite om de gemeenteraadsleden er toe te brengen? waren zij gemakkelijk er voor te winnen om die verordeningen te maken, of hadt gij moeite te doen om ze er toe te krijgen?

A. Ik heb mij nogal moeite gegeven, denkende: als het eenmaal tot stand gekomen is, dan zal er wel de hand aan gehouden worden. Ik sta op vriendschappelijken voet met de meeste burgemeesters, en van den anderen kant bestond de aandrang van Gedeputeerde Staten. Ik houd het er voor in gemoede, dat men ons een pleizier heeft willen doen.

10345. V. Op papier?

A. Ja.

10346. V. Dat is goedkoop. Dus het hart was er niet bij?

A. Neen, bepaald niet.

10347. V. En men hield er de hand niet aan, alleen uit onverschilligheid?

A. Ik geloof van ja.

10348. V. Zouden er geene belangen mede gemoeid zijn?

A. Het is eenvoudig gebruikelijk onder den boerenstand om de kinderen van school te houden, en te laten rondscharrelen, vooral in de heistreken. In de kleistreken is het een ander geval; daar verdienen de kinderen van hun tiende jaar af 's zomers een duitje met te helpen in den stal, op het veld met het poten van aardappelen, het snijden van graan, enz. Dat neemt echter niet weg, dat in de lange tusschentijden, waarin niets te doen valt, de kinderen toch thuis blijven. Slechts enkele ouders zenden hunne kinderen naar school. In de hei verdienen de kinderen niets; daar helpen zij ook op het veld en in den stal of sprokkelen hout in de bosschen; zij leiden een ellendig vadzig leven.

10349. V. Ik bedoelde iets anders, het eigenbelang van sommige raadsleden, waarom zij de verordening niet willen maken of niet willen gehandhaafd zien, daarin ook geen rol?

A. In een gesprek, dat ik met een onderwijzer had, zeide deze: de raadsleden zelve hebben jongens in hun dienst, die met hunne koeien langs den dijk loopen.

10350. V. Wij hebben dus twee factoren: deels de onverschilligheid der ouders, deels het eigenbelang van sommige potentaten, die zelf de kinderen gebruiken in strijd met de verordening?

A. Ja.

10351. V. Maar lieten de burgemeester en de veldwachter, die geroepen waren voor de naleving der verordening te zorgen, dan maar Gods water over Gods akker loopen?

A. Ja. Dikwijls heb ik aan de burgemeesters gevraagd, waarom zij de verordening niet handhaven, maar dan kreeg ik ten antwoord, och dat wordt moeilijk, als de omringende gemeenten er geen hebben, want de kinderen gaan dan naar eene andere gemeente. Verschillende gemeentebesturen zijn dan ook van meening, dat alleen de wetgever hier voorziening kan brengen.

10352. V. Dat argument van de beduchtheid voor de omliggende gemeenten hebben wij ook bij een ander onderwerp dezer enquête al vernomen, maar toen werd dit aangehaald als grond, waarom men niet wilde overgaan tot het vaststellen eener verordening.

Hier echter geldt het de handhaving eener bestaande verordening, en nu begrijp ik niet hoe de burgemeester, die wat ik gaarne aanneem, met u op goeden voet stond, dat tegenover u, die het schooltoezicht vertegenwoordigdet, zoo licht kon opvatten.

Die burgemeesters deden dan doodeenvoudig hunnen plicht niet. Als zij de verordening niet wilden maken, dat stond hun vrij, maar toen de verordening er eenmaal was, moesten zij haar uitvoeren; hebt gij hen nooit eens doen gevoelen, dat de zaak zoo toch niet ging?

A. Zooals ik u reeds zeide, het antwoord was altijd ontwijkend, zij kunnen den veldwachter er wel heen zenden, maar dat gaat moeilijk, zeggen zij.

10353. V. Eene bekeuring laten instellen is toch zoo moeilijk niet?

A. Maar de burgemeesters hechten veel aan hunne populariteit. Zij beloven dan wel den veldwachter te zenden, maar voegen er dan dadelijk bij, dan trekken wij op de eerste vergadering de beste de verordening weder in, laat ik den veldwachter liever maar eens laten waarschuwen!

10354 V. Art. 82 helpt dus niet. Dat is duidelijk uit uwe verklaring.

Een ding moet gij echter nog eens

wat duidelijker maken: zooals gij zelf gezegd hebt werkt in de stad Tilburg - andere getuigen hebben het ook gezegd - de geestelijkheid met uitstekend goed succes op den minderen man om hem te bewegen, dat de kinderen tot hun 12de jaar naar school gaan, en zij weten de kinderen ook van de fabrieken af te houden; maar waarom kan men door haar hetzelfde niet gedaan krijgen op het platteland? Of, laat ik mijne vraag anders doen, want u zoudt mij nu kunnen zeggen, dat gij niet geroepen zijt om bij de geestelijkheid te gaan aankloppen, hoe expliceert u het, dat de geestelijkheid wel wist het goede doel te bereiken en het bereikte in Tilburg, en het niet deed op het platteland?

A. Een *laisser aller*, de gewoonte, het is van oudsher zoo geweest, om de kinderen 's zomers in de velden te laten rondloopen. Of het misschien geweest is, dat men er min of meer tegen opzag om de lieden tot hun plicht te brengen, weet ik niet. Elk jaar wordt er tweemaal gepreekt, dat de kinderen trouw de school moeten bezoeken, maar het blijft daarbij, er wordt zooveel gepreekt, dat niet opgevolgd wordt. Zoo gaat het hier ook.

10355. V. U weet dus geen bepaald antwoord op de vraag te geven, waarom het goede effect wel is gebleken bereikbaar te zijn in Tilburg, maar niet op het platteland?

A. Neen, eene verklaring weet ik er niet van te geven.

10356. V. Dan zullen wij er verder niet over praten. Wij zullen nu maar alle gemeenten samen nemen, want of er eene verordening is of niet, komt op hetzelfde neer: voor welk werk gebruikt men in de plattelandsgemeenten die kinderen?

A. Wanneer u de vraag hadt omgekeerd, Mijnheer de Voorzitter, en gevraagd hadt: voor welk werk gebruikt men ze *niet*, zou het antwoord gemakkelijker zijn geweest.

10357. V. Dus u wilt zeggen, zoowat voor alles?

A. Ja

10358. V. Met name?

A. Werken in den stal, rijden met paarden, aardappelen poten en rooien, den graanakker zuiveren, bij den oogst lezen, grassnijden, houtsprokkelen, eikels zoeken en, wat het kwaadste nog is, koehoeden.

10359. V. En dat alles samen is dan wat men noemt ‘den veldarbeid!’ En hoe oud zijn die kinderen?

A. Ik durf wel zeggen dat zij tusschen de 8 en 12 jaar zijn.

10360. V. Waarom zeidet gij daareven dat het koehoeden zoo kwaad was?

A. De jongens gaan dan met de koeien het veld in, gaan in het gras liggen en voeren allerlei kwajongenswerk uit. Alle hoofden van scholen hebben mij dan ook verzekerd, dat wanneer de kinderen in het najaar terugkomen, zij zeer onhebbelijk en verwilderd zijn, en de ergsten in dat opzicht zijn degenen die met de koeien in het veld zijn geweest.

10361. V. Wat zijn nu de goede kanten van die verscheidene soorten van arbeid van kinderen van 8, 9, 10, of 11 jaar? Of zijn er geen goede kanten aan?

A. Er komt een tijd in het najaar, dat het kind werkelijk voor den minderen man van groot nut is. Dan is het een zeer drukke tijd De vader gaat werken bij vreemden, en het kind gaat met zijne moeder naar de akkers om aardappelen te rooien. Ik zou dus zeggen, dat, als in dit opzicht eenige consideratie kon gebruikt worden, het wenschelijk zou zijn. Het geldt slechts de maanden September en October.

10362 V. Gij hebt in 1884 een advies uitgebracht aan den Commissaris des Konings in Noord Brabant. Ge zult u nog wel herinneren, dat gij daarin geschreven hebt, dat

de beperking van den veldarbeid tot een paar perioden in het jaar ‘een zegen zou wezen.’ Verklaart gij dat heden ook nog?

A. Ik ben nog altijd van die overtuiging.

10363. V. Hoe zoudt gij dat wenschen?

A. Ik zou het liefst wenschen leerplicht.

10364. V. Wat zoudt gij willen, wat betreft het verbieden van werk voor kinderen?

A. Om het belang van de ontwikkeling der kinderen met het belang der

ouders te vereenigen, zou ik het werken verbieden tusschen de schooltijden en vrijlaten gedurende de vacantiën. Dan kon de vacantie met het oog daarop geregeld worden. Het is vrij algemeen dat de kinderen op Zaterdag vrij van school zijn; dat is in een jaar reeds 52 dagen. Daarbij zou de vacantie verlengd kunnen worden en zoo aan alle redelijke bezwaren te gemoet worden gekomen.

10365. V. Dus gij zoudt die vacantietijden wenschen te zien vallen in de periode, waarin dit het meest overeenkomt met de eigenaardige cultuur van de streek, en de arbeid van kinderen op het veld het meest noodzakelijk is. Op die wijze acht gij het mogelijk te combineeren het geregeld schoolbezoek en de behoeften voor den landbouw?

A. Ja. In het voorjaar, wanneer gepoot moet worden is er ook nog een korte tijd, maar dit is niet zoo erg. Maar in het najaar zijn de kinderen voor den landbouw zeer noodig.

10366. V. Maar van dit alles verwacht gij geene wezenlijke resultaten, zoolang het wordt overgelaten aan den plaatselijken wetgever?

A. Juist. Art. 82 brengt ons geen stap verder.

10367. V. Zou het geneesmiddel gezocht moeten worden in eene uitbreiding van de wet van 1874.

A. Ja.

10375. De heer **Bahlmann.** V. Zijn u ook andere soorten van veldarbeid bekend, waarbij kinderarbeid noodig is? Ik weet niet of gij in de Betuwe bekend zijt met de kerseboomgaarden. Ook daar moeten in den pluktijd, als er handen te kort schieten, de kinderen medewerken. Trouwens dat is lichte arbeid Maar zijn u geen andere landbouwindustriën bekend, waarin de kinderen een deel van het jaar moeten medewerken? Ik noem de hop-industrie; of bestaat die niet in uw district?

A. In een klein gedeelte wel. Bruikbaar zijn de kinderen altijd; de vraag is echter, of zij bij den arbeid gemist kunnen worden.

Ik noemde het aardappelenrooien; maar in eene andere streek kunnen de kinderen weder op een anderen tijd noodig zijn. Ik zie echter niet in, waarom dat niet gevarieerd kan worden, zoodat men in Gelderland de groote vacantie gaf als de kersen geplukt moeten worden en in de Hooge Meijerij als de aardappelen worden gerooid.

10376. V. Ik ben het volkomen met u eens maar veroorloof mij op te merken, dat aan Gedeputeerde Staten of aan den gemeenteraad eene zekere *marge* gelaten moet worden bij het bepalen van den vacantietijd?

A. Zeker.

10377. V. Het zou dus eene wet moeten zijn met vele dispensatiën?

A. Waarbij de bevoegheid gegeven werd gedurende 2 maanden vacantie te geven, te regelen door het gemeentebestuur in verband met het schooltoezicht.

10378. De **Voorzitter:** Geheel in aansluiting met wat wij zoo even bespraken, wensch ik u te vragen of in de gemeenten, waarmede gij van nabij bekend zijt, een groot aantal kinderen bestaat dat doorloopend veldarbeid doet, ik bedoel kinderen van 8 tot 12 jaar?

A. Ja, en dat begint in de maand Maart reeds en duurt tot in de maand October; dan komen zij wel eens een dag of 8 op school, en dan blijven zij weer een maand weg, komen dan weder een paar dagen en blijven dan weder weken weg. Zoo is de toestand algemeen; er zijn uitzonderingen, die vóór het beweren pleiten, dat de kinderen bij den veldarbeid kunnen gemist worden. In het oog houdende dat er geen

regel is zonder uitzondering, zeg ik: de kinderen beginnen de school te verzuimen in Maart en in April en dat duurt tot het begin van November.

10379. V. Gij hebt den toestand in het advies, dat wij zoo even bespraken, genoemd een school voor luiheid en landlooperij; is dat nog uwe opinie?

A. Ja. vooral in de heistreek, waar de kinderen in de bosschen werken, is het eene fataliteit.

10380. V. Waarom?

A. Gij begrijpt, dat de kinderen in de bosschen zonder toezicht loopen; de jongens en de meisjes verwilderen daardoor.

10381. V. Dat zijn dus kinderen van 10 tot 12 jaar?

A. Ja

10387. V. Wij kunnen nu nog wel over fabrieken en werkplaatsen spreken, maar dit ligt, dunkt mij, minder in den aard uwer betrekking. Hebt gij wel-

licht uit eigen beweging nog eenige mededeelingen te doen die ons van nut zouden kunnen zijn?

A. Ik heb nog eene enkele opmerking te maken. Zoo goed als de toestand in Tilburg is voor kinderen van arbeiders beneden de 12 jaar, zoo ongelukkig is hij in mijn oog voor kinderen boven de 12 jaar. U hebt zeker opgemerkt dat de kinderen met het 12de jaar niet alleen de dagschool verlaten, maar dan ook voor goed van alle onderwijs afscheid nemen, Dit is zoo sterk, dat de burgeravondschool, bepaald een geluk voor Tilburg, slechts circa 50 leerlingen heeft van 12-14 jaar, allen kinderen van meer gegoede ambachtslieden. Maar ik geloof niet, de directeur zou het kunnen zeggen, dat er één kind van een arbeider van dat onderwijs gebruik maakt.

Jaarlijks gaan, reken ik, 400 à 500 kinderen van de school af, en men moet dus tot de conclusie komen, dat per jaar hoogstens 25 kinderen nog verder onderwijs genieten.

Er zijn nog kinderen van den ambachtsman, nog iets meer dan de fabrieksarbeider, zoodat ik kan zeggen dat van 25 kinderen van den arbeidenden stand die de school verlaten, er geen enkel meer is dat onderwijs geniet. Ik schrijf dat daaraan toe, dat de kinderen op de fabrieken te laat aan het werk worden gehouden.

10388. V. Gij komt juist op een punt. dat wij straks met een anderen getuige besproken hebben, namelijk dat de arbeidsuren in den avond samenloopen met de uren waarin gelegenheid gegeven is om nog eenig onderwijs te krijgen.

A. Ja

10389. V. Tot hoe laat worden zij dan in den regel op de fabrieken aan den arbeid gehouden?

A. Minstens tot 8 uur; ik meen dat dat zoowat het normale uur is om te eindigen.

10390. V. En welke zijn de schooluren van die avondscholen?

A. De herhalingschool bestaat niet meer. De burgeravondschool begint, als ik wel heb, te 8 uren. Maar men begrijpt, dat kinderen die van den morgen tot den avond in de fabriek gewerkt hebben, niet veel lust meer hebben om te 8 uren nog naar school te gaan.

10391. V. Welk zou dan het geneesmiddel zijn?

A. Beperking van den werktijd.

10392. V. Nu komen wij dus op het fabrieksterrein. Er wordt beweerd, dat men de aankomende jongens op de fabriek niet vroeger gedaan kan geven, zonder den gang der werkzaamheden op de fabriek op schromelijke wijze te storen Zijt gij daarvan op de hoogte?

A. Dit wordt gezegd, maar ik kan dit niet beoordeelen.

10394. V. Hebt gij over die quaestie met goedgezinde fabrikanten gesproken?

A. Ja, zij hebben mij verklaard dat het bezwaarlijk zou gaan.

10395 V. Hebt gij hun niet een denkbeeld aan de hand gegeven, dat, zoo ik wel heb, in een stuk van u van vroegeren datum is voorgesteld, dat er namelijk genoeg aanbod is van aankomende jongens en meisjes om dat personeel eenigermate te kunnen verwisselen?

A. De fabrikanten zijn op dit stuk niet zeer consequent; wel hebben zij verklaard liever geen kinderen van 12 à 14 jaar te hebben.

10396. V. Maar als er nu eens een wettelijk verbod was? Zou het thans eigenlijk niet daarop nederkomen dat niemand de eerste wil zijn om de kinderen de fabriek te doen verlaten?

A. Dat zal het wel zijn.

10397. V. Wat heeft uw goedgezinde fabrikant daaromtrent gezegd?

A. De goedgezinden zijn gewoonlijk zeer decisief: zij zeggen dat het niet anders kan, dat het altijd aldus geweest is, en dat de ouderen de jongeren niet kunnen missen.

10398. V. Hebt gij ook met slechtgezinde fabrikanten gesproken?

A. Neen, alle fabrikanten zijn zeer humaan tegenover hun werkvolk.

10399. V. De slechtgezinden zijn alzoo in de minderheid?

A. Ik heb hen niet ontmoet.

10400. V. Ik neem dat alles gaarne aan. Wij hebben tot nu toe omtrent Tilburg niets dan goeds gehoord, ook van u, maar juist daarom zeg ik: de menschen zijn goed, het blijkt uit alle zaken; gij spreekt met hen en krijgt den indruk, dat het wel kan; waarom doen zij het dan niet?

A. Ik geloof uit gewoonte. Hoe wordt

niet op vele plaatsen beweerd dat de gehuwde vrouw niet gemist kan worden, en te Tilburg is er geene enkele op de fabriek!

10402. De **Voorzitter:** Dat is eigenlijk de vraag van den heer Bahlmann niet. Zijne vraag komt hierop neêr: Zouden de fabrikanten zich naar uwe meening niet heel goed kunnen schikken in een verbod om kinderen beneden de 14 jaar aan te nemen, hen overigens vrij latende om degenen, die ze boven de 14 jaar in dienst hebben, den gewonen tijd te laten werken, zooals dat in den gewonen gang van zaken te pas komt?

A. Dus gij bedoelt om geheel en al den kinderarbeid tot het 14de jaar te verbieden. Zooals ik gehoord heb zouden de fabrikanten daar niet veel tegen hebben, maar hoofden van scholen, mannen, die toch zeer milde en vooruitstrevende beginselen hebben, hebben mij verklaard, dat het naar hunne ondervinding wenschelijk was dat de jongens niet later met den industrieelen arbeid beginnen, omdat zij in het tegenovergestelde geval minder goede arbeiders worden; daar ook het arbeiden iets is, dat in de jeugd geleerd moet worden.

Naar men mij zeide, zou het allerwenschelijkst zijn dat de arbeid beperkt werd, zoodat jongens van 12 tot 14 jaar gelegenheid hadden 's avonds nog wat onderricht te krijgen, in wat hunne richting het meest paste; niet alleen herhalingsonderwijs, maar ook meetkunde en teekenen. Daardoor zou dan de mogelijkheid ontstaan, dat zij gelegenheid kregen zich op te werken.

10406. De heer **Goeman Borgesius:** Is er in Tilburg altijd gelegenheid om 6jarige kinderen op school te krijgen?

A. Ja, op het oogenblik is die gelegenheid voldoende; de scholen zijn zeer toegenomen in den laatsten tijd, vooral de bijzondere.

10406*bis*. De **Voorzitter:** Moet ik daaruit begrijpen, dat, indien op de openbare school geen plaats is, er op de bijzondere school wel plaats is; ik vraag dat, omdat gij uitdrukkelijk spreekt van bijzondere school?

A. De arbeiderskinderen gaan uitsluitend op de bijzondere school; een enkel meisje in de afdeeling Korvel, dat wat ver van de zusters woont, gaat naar de openbare school?

10407. V. Hebt gij wel nagegaan, of de kinderen, die na afgeloopen schooltijd op de fabriek komen, vrij goed ontwikkeld zijn, zoodat zij goed kunnen lezen en schrijven?

A. Hetgeen ik op de school gezien heb, zou mij doen zeggen, dat zij goed lezen, schrijven en zelfs rekenen kunnen, maar daar zij niets onderhouden, zal het zeer tegenvallen wanneer zij bij de militie onderzocht worden. Dat is een zeer hetreurenswaardige toestand.

10408 V. Gij vreest, dat, wanneer er geen herhalingsonderwijs gegeven wordt, het geleerde spoedig zal verdwijnen?

A. Ja.

10409. V. Is u dit gebleken bij de militie?

A. Neen. maar het zal wel zoo zijn.

10410. De heer **Van Alphen:** Gij zijt van gevoelen, dat het wenschelijk zou zijn den arbeid der kinderen te beperken tot het 14de jaar, met de gelegenheid om herhalingsonderwijs te kunnen bijwonen; zoudt u denken dat daar te Tilburg trouw gebruik van zou gemaakt worden? Dat de ouders zoodanig herhalingsonderwijs voor hunne kinderen begeeren?

A. Wanneer het op de bijzondere school gegeven werd, zou geen kind te huis blijven, en de hoofden en onderwijzers der bijzondere scholen zouden het zeker zeer toejuichen.

10411. V. Ik vraag meer naar de gezindheid van de ouders; daarvan hangt het dan toch af?

A. Och, de ouders hebben geen gezindheid; het Noordbrabantsche volk is zeer volgzaam. Wanneer het van geestelijke zijde aanbevolen wordt, gebeurt het ook.

10412. V. Nog eene vraag. U zeidet straks, dat van de burgeravondschool te Tilburg zoo weinig gebruik gemaakt wordt, maar zoudt u dit niet ten deele daaraan toeschrijven, dat het onderwijs uitsluitend technisch is, zoodat het voor de fabriekarbeiders als in Tilburg zijn, de wolwevers, niet bijzonder aantrekkelijk is? Immers dezen hebben weinig te maken met meet-, schei- of natuurkunde?

A. Wij hebben de proef ook op andere scholen genomen, maar er komt niemand bij het herhalingsonderwijs. Wanneer u echter die burgeravondschool zoo exclusief beoordeelt, oordeelt u niet juist.

10413. V. Het was eene onderstelling mijnerzijds.

A. Hoezeer dit onderwijs geapprecieerd wordt, kan uit het volgende feit blijken. Uit Oisterwijk bijv. gaan elken dag 12, 13 jongens per spoor naar Tilburg om dit onderwijs te genieten.

10414. De **Voorzitter:** Uit welken stand?

A. Uit den kleinen ambachtsstand. Ik zal dit duidelijk maken. Dit jaar hebben de kinderen van de administratie van het spoor zoogenaamde arbeidskaarten gekregen. Verleden jaar was dit niet het geval; een retourbiljet kost 35 of 40 cents, dat konden de meesten moeilijk betalen en nu waren er verschillende kinderen, die elken avond 3 uren te voet aflegden om dat onderwijs te genieten. Nu ben ik het geheel eens, dat het wellicht voor een fabrieksarbeider minder nuttig is, maar ik zie niet in waarom een fabrieksarbeider dit ook altijd moet blijven en niet kan veranderen, waarom hij bij voorbeeld, als hij de capaciteiten daarvoor heeft, geen ambachtsman of zoo iets kan worden.

10415. V. Wat leert men op die school?

A. De gewone vakken van het lager onderwijs, rechtlijnig en handteekenen, wiskunde en de beginselen van scheikunde. Als ik even mag doorgaan, kan ik nog een voorbeeld aanhalen. Eene weduwe uit den tamelijk goeden stand verloor haar man, en was daardoor verplicht hare kinderen op eene fabriek te doen. Die vrouw tobde en maalde, dat hare kinderen fabriekarbeiders moesten worden, en wist eindelijk te bewerken, dat zij dat onderwijs konden ontvangen. Op dit oogenblik is de een nu verver, en de ander klompenmaker, en de vrouw spreekt nog altijd over het geluk, dat hare kinderen dat onderwijs konden genieten.

10416. V. Laat er geen de minste onzekerheid blijven bestaan omtrent de vraag, waar het eigenlijk op nederkomt. Gij wilt hebben, dat de kinderen van 12 tot 14 jaar niet verstoken zullen zijn van onderwijs. Dat acht gij noodig. Wanneer u gevraagd wordt: Wilt gij dan hebben dat er een verbod komt, om kinderen beneden 14 jaar op fabrieken te sturen? dan zegt ge: Neen, want èn uit eigen ervaring èn uit overleg met goedgezinde hoofden van scholen ben ik overtuigd, dat een verbod aan jongens om vóór hun 14de jaar op fabrieken te gaan, leiden zou tot verkeerdheden; zij zijn dan op een leeftijd, dat zij aan arbeid gewend moeten raken en dat zij het werk moeten gaan leeren. Van een verbod van het gaan op fabrieken tot aan hun 14de jaar wilt gij dus niet weten. Gij wilt ze alzoo op de fabrieken hebben na hun 12de jaar. Maar nu zegt de fabrikant: Als de jongen op onze fabriek komt tusschen 12 en 14 jaar, moet hij gelijk op en even lang mededoen met al de anderen, anders loopen mijne werkzaamheden in de war; ik kan er mij niet bij nederleggen om hem vroeger naar huis te enden.

Dat zijn dus twee partijen tegenover elkander. Dat is een moeilijk geval. Gij wilt den jongen op de fabriek hebben om te leeren werken, en de fabrikant zegt: dat is goed, maar als hij komt, moet ik hem geheel hebben.

Terwijl gij zoudt willen hebben dat hij op een zeker uur in den vroegen avond gedaan kreeg, wanneer hij intellectueel en physiek nog niet te veel afgewerkt is, om het herhalingsonderwijs met vrucht te kunnen genieten. Zoo is het probleem, niet waar?

A. Ja.

Ik wensch nu nog eene mededeeling te doen over eene andere industrie, die vrij belangrijk is, de schoenmakerijen. De kinderen worden door dit werk lichamelijk benadeeld. De kinderen komen op hun 12de jaar, men kan niet zeggen op den winkel, want het is in den regel een enkel vertrek. Dit is zoo in de geheele Langstraat. Die kinderen zitten van den vroegen morgen tot des avonds in eene gebogen houding met den schoen tusschen de maagstreek en de knie. Dit is zeer nadeelig voor het gestel. Meermalen heb ik gehoord dat te Oisterwijk bij jonge menschen dikwijls maagkwalen voorkomen, die later overgaan in longongesteldheden.

10417. V. Hoe oud zijn die kinderen?

A. Van 12 jaar af.

10418. V. Niet jonger?

A. Neen.

10420. V. Wellicht moeten de kinderen zekere kracht voor dien arbeid hebben?

A. Het is een gebruik, dat zij zoo jong medewerken aan het zoogenaamde draadbereiden enz. Die kinderen bezoeken getrouw de school tot na hunne eerste communie, die gewoonlijk op het 12de jaar wordt gedaan.

10421. De heer **Van Alphen:** Moeten die kinderen het vak leeren, of arbeiden zij om iets te verdienen?

A. Heide.

10422. V. Verdienen zij dan reeds van den aanvang af?

A. Zij doen het grovere werk en verdienen daarvoor eene kleinigheid.

10423. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe mededeelingen. Uw verhoor is afgeloopen.

A.M. SASSEN.

Verhoor van den heer Verster.

10424. De **Voorzitter:** Wilt gjj uw voornaam, naam, ambt en ouderdom opgeven?

A. mr. Abraham Henricus De Balbian Verster, kantonrechter te Oisterwijk, 56 jaren oud.

10425. V. Zijt gij geruimen tijd kantonrechter te Oisterwijk?

A. Sedert 1871, en vóór dien tijd kantonrechter te Boxtel.

10426. V. Gij hebt dus te Tilburg in die rechterlijke betrekking de invoering van de wet van 1874 beleefd. Hebt gij bij die gelegenheid eenige verandering in de bestaande toestanden kunnen waarnemen, of waren die van dien aard dat de wet van 1874 daartoe geene aanleiding in Tilburg gegeven heeft?

A. In Tilburg waren de toestanden reeds vroeger zoodanig, dat de kinderen vóór hun twaalfde jaar niet werkten in de fabriek. Het was eene uitzondering als dat gebeurde. In dien tijd heb ik gehad hoogstens tien processen-verbaal van vervolgingen wegens kinderarbeid; dat waren in den regel steenbakkers die misbruik maakten. Maar op de fabrieken heb ik, voor zoover ik het heb kunnen nagaan, nooit een verbaal gehad.

10427. V. Was dat op de steenbakkerij van Smulders?

A. Ja.

10428. V. Hebt gij in latere jaren ook wel eens eene overtreding te diens laste te onderzoeken gehad?

A. Ja in den laatsten tijd ook, maar hij is er nu uitgescheiden.

10429. V. Met het bakken of met het overtreden?

A. Met het bakken.

10430. V. Dus staat de fabriek stil?

A. Ja.

10431. V. Hebben zich af en toe in de latere jaren nog wel overtredingen voorgedaan, die te uwer kennis zijn gekomen?

A. Neen.

10432 V. Gij zijt waarschijnlijk wel overtuigd dat dat niet ligt aan gebrek aan ijver van het politietoezicht, maar dat inderdaad de toestand in Tilburg zuiver is?

A. Ik geloof inderdaad dat die heel zuiver is. Er wordt te veel toegezien door andere autoriteiten, dat er niet onder de 12 jaren gewerkt wordt.

10433. V. Gij bedoelt waarschijnlijk dezelfde autoriteit, die wij heden door andere getuigen meermalen en altijd op zeer loffelijke wijze hebben hooren memoreeren, namelijk de geestelijkheid?

V. Die kan ook ik als zoodanig met lof vermelden.

10434. V. Gij komt als kantonrechter - en daarover bestaat reden om tevreden te zijn - weinig met de wet van 1874 in aanraking, maar de bevolking ziet gij natuurlijk in ruime mate en gij zijt alleszins in de gelegenheid om den meer of minderen welstand op te merken onder verschillende omstandigheden. Hoe is in het algemeen uw indruk van den toestand van de fabrieksarbeiders in Tilburg? Gij zijt misschien wel in de gelegenheid geweest, om te dien opzichte eenigerlei vergelijking te maken met de toestanden elders. Gelooft gij dat de fabrieksarbeider te Tilburg relatief een tamelijk gelukkig leven leidt, tamelijk tevreden is?

A. In vergelijking met andere plaatsen, geloof ik dat men in Tilburg heel tevreden is, hoewel de toestand eenigszins minder is geworden.

Ik zelf heb een wever van het ge-

touw geroepen en ben daarmede een zaak begonnen. Deze wever werkte met andere menschen voor mij bij zich aan huis.

Ik heb den indruk gekregen, dat zij die thuis werken het beter hadden en ook gelukkiger waren, dan zij die in de fabrieken werkten.

Dat thuis werken is echter zeer verminderd sedert de toepassing van de machines en daarmede de huiselijkheid en de tevredenheid. Toch is de toestand te Tilburg gunstig te noemen in verhouding tot andere plaatsen.

10435. V. Dus niettegenstaande de vermindering van het thuiswerken is naar uw oordeel de toestand in Tilburg gunstig?

A. Zeer gunstig.

10436. V. Uit welke uiterlijke kenteekenen leidt gij dit af?

A. Uit het feit ook, dat er weinig misbruik wordt gemaakt van sterken drank. De lui die achteruitgaan, maken zich daaraan meestal schuldig, reeds van jongs af; maar zulke gevallen zijn in Tilburg uitzondering. De drankwet was voor Tilburg niet bepaald noodzakelijk, al heeft zij ook goed gedaan.

10437. V. Tilburg had dus de wetten op den kinderarbeid en het drankmisbruik beide, wel kunnen missen?

A. Dat is misschien wel wat sterk uitgedrukt.

10438. V. Welnu, dat dan daargelaten. Ik wensch echter meer bepaald het antwoord op de vraag: uit welke uiterlijke teekenen laat zich de meer welvarende toestand van de fabrieksarbeiders in Tilburg onderkennen? Is daaromtrent geen mededeeling te doen of zijn er geen observatiën te maken? Komt het b.v. in Tilburg voor, dat de arbeiders in bedompte, krotterige vertrekken wonen, of is dit anders?

A. Over het algemeen is dat goed.

De gewoonte is dat de winkeliers bij de week betaald worden, in de volkstaal heet dat een boom, dat is een heele ceel. Die boom wordt meestal betaald. Wanneer er eene schuldvordering is te innen, komen de menschen nogal eens bij mij, zij gaan liever niet naar den deurwaarder, want dat kost geld. Velen komen uit Oisterwijk, Haren en verschillende dorpen bij mij, als ik Donderdags en Vrijdags om half 8 des morgens op het raadhuis zitting houd, maar het is mij zeer weinig voorgekomen, dat er klachten kwamen van winkeliersschulden; daaruit kan men zien dat het den menschen goedgaat; want anders zouden zij die schulden niet betalen.

10439. V. Is u ook bekend, dat het inderdaad geen zeldzaamheid is onder de fabrieksarbeiders dat zij in een eigen woning wonen?

A. Dat zijn meest wevers.

10440. V. Thuiswevers?

A. Ja.

10441. V. Er was ons van ochtend - misschien is het feit u niet volkomen bekend, en waarom zou dit niet - van meer dan eene volkomen vertrouwbare zijde medegedeeld, dat het nogal frequent voorkomt dat de fabrieksarbeiders het zoover brengen dat zij in een eigen woning zitten en dat ook de arbeiders die gehuurde woningen hebben, in waarlijk dragelijke omstandigheden verkeeren. zoodat de toestanden vrij wat beter zijn dan in menige andere fabriksstad?

A. Dit laatste is waar, maar van het wonen van fabrieksarbeiders in eigen woningen weet ik niet.

10442. V. Zijn er ook verordeningen krachtens art. 82 der wet op het lager onderwijs in uw kanton?

A. Ja, drie; te Oisterwijk, Berkel en Gilse-Rijen

10443. V. Maar als ik het goed begrijp, worden die eenvoudig als niet geschreven beschouwd?

A. Ja, ik heb er nog nooit eenig effeet van gezien.

10444. V. Die verordeningen bestaan dus alleen pro forma?

A. Ja. U kent de dorpen niet zooals ik, die er 28 jaren heb gewoond. Er zijn vele waar onder anderen de politie nog veel te wenschen overlaat. De bewoners van vele dorpenregeeren zich gaarne zelven, en het gaat er niet slechter om. Als ik bij voorbeeld iemand door een arbeider iets laat zeggen, dan helpt dit soms beter dan dat ik een veldwachter zend.

10445. V. Maar welke beweegredenen zijn het dan. dat aan de eenmaal krachtens art. 82 gemaakte verordeningen de hand niet wordt gehouden?

A. Dat weet ik niet.

10446. V. Kan het zijn dat de machthebbenden in die plaatsen er zelf niet mede gediend zijn?

A. Ik geloof dat dit het geval is, maar ik heb er geen bewijs voor.

10447. V. Gehuwde vrouwen komen op de fabrieken in Tilburg niet voor?

A. Neen.

10448. V. Die houden zich dus bezig met hare huishouding?

A. Ja. Het is mogelijk dat zij in huis noppen en pluizen en daar een weinig mede verdienen; maar in hoofdzaak houden zij zich bezig met de huishouding, en dat is een groot element van geluk voor de arbeiders.

10449. V. Gij hebt dus bij uwe aanrakingen met het volk waarschijnlijk meermalen gelegenheid gehad, den gunstigen invloed waar te nemen van het zijn der vrouw in de huishouding en het niet gaan werken van de vrouw in de fabrieken.

A. Ja.

10450. V. Het schijnt eene lastige vraag te zijn wat voor kinderen van 12 tot 14 jaar het meest wenschelijk en tegelijkertijd bereikbaar zou wezen. Hebt gij wel eens van fabrikanten opgemerkt of zij het werken van kinderen van dien leeftijd onmisbaar achten, of hoe zij er over denken?

A. Ik geloof dat zij hen onmisbaar achten. Ik meen dat bij spinnerijen de arbeid van kinderen moeilijk gemist kan worden.

10451. V. Ja, maar ook die boven 14 jaar zijn nog kinderen.

A. Het komt er op aan, hoeveel er betaald wordt.

10452. V. Maar het is niet hetzelfde of de handen van kinderen van 12 of 13 jaar of van 14 jaar het werk in de spinnerijen doen? en zou het, wat het technische betreft, niet even goed zijn als men zich door kinderen van 14 jaar en daarboven liet helpen?

A. Neen, dat is niet hetzelfde. Die draden aan elkander te hechten is veel beter werk voor de handen van meisjes van 16 of van 17 jaar dan van jongens van 14.

10453. V. Dus voor de techniek van het vak is het kind van 12 jaren geen noodzakelijk vereischte?

A. Neen.

10454. V. Nu eene andere vraag. Zijt gij bekend met de inrichting van het personeel op de fabriek? Is het waar of is het gezocht en dus niet waar, dat fabrikanten, zonder den gang hunner zaken in eene ondragelijke verwarring te brengen, zich niet kunnen vinden in eene beperking van den arbeidstijd voor het jongere personeel alleen? Zou het mogelijk zijn om jongens van 14 en 15 jaren des avonds om 5 of 6 uren van de fabriek weg te laten gaan? Hebt gij soms wel eens over den invloed die dergelijke regeling op den gang van het fabriekswerk zou hebben, met fabrikanten gesproken?

A. Fabrikanten waren van oordeel dat de jongens niet gemist kunnen worden. Maar uit hetgeen ik van hen vernam, kreeg ik den indruk dat het meer eene quaestie van geld is dan van onmogelijkheid, want als zij voor die jonge kinderen volwassen mannen moesten nemen, zouden dezen natuurlijk langer moeten werken. Liet men de kinderen weg, dan zou dit den fabrikant geen nadeel doen, wel het gezin waartoe de kinderen behooren, want dit zou een tantième van de inkomst missen.

10455. V. Gij hebt wellicht mijne vraag niet juist begrepen, en daarom zal ik haar herhalen. Loopt het werk in de fabrieken derwijze, dat de jongens niet een à twee uren vroeger kunnen gemist worden, vóór het werk van het volle volk is afgeloopen?

A. Dat geloof ik niet.

10456. V. De jongen maakt dus naar uwe meening met den volwassen man één geheel uit?

A. Op de spinnerij ja.

10457. V. Wanneer alzoo de jongen naar huis wordt gezonden om wat te te gaan leeren, is de volwassen man alléén niet meer in staat om het werk behoorlijk gaande te houden?

A. Dat geloof ik niet.

10458. De heer **Bahlmann:** Gij hebt natuurlijk dikwerf omgang met fabrikanten gehad Stel u nu voor dat er eene wet komt waarbij het werken van kinderen beneden de 14 jaren wordt verboden. In dat geval zou men in plaats van jongens meisjes nemen van 16-18 jaren. Gelooft gij dat het in het alge-

meen belang der zedelijkheid wenschelijk zoude zijn dat dergelijke arbeid voor jongens wierd vervangen door meisjes?

A. Volstrekt niet wenschelijk. Men streeft er juist in Tilburg naar om de meisjes zoo min mogelijk met de mannen saam te doen werken.

10466. De **Voorzitter:** hebt gij nog eene andere bemerking te maken?

A. Nog iets, dat ook in verband met Oisterwijk staat.

Juffrouw Jacobs heeft hier gesproken over het lange staan. Ik zou op het omgekeerde willen wijzen, namelijk op het lange zitten.

In Tilburg zijn meisjes bij modisten, die leerlingen heeten, maar eigenlijk in dienst zijn. Zij komen 's morgens om 8 uren, gaan van 12 tot half twee uren naar huis, om daarna tot 's avonds 8, 9 en 10 uren onafgebroken in hetzelfde locaal zittende door te werken.

Ook heeft men in Oisterwijk schoenmakerijen, waar jongens van 13-15 jaren, die een gulden verdienen, uren achter elkander in kleine hokjes zitten.

Ik geloof dat dit kwaad is.

10467. V. Dat bezwaar aangaande de schoenmakerijen zal zich ook vooral aan den kant van Waalwijk vertoonen?

A. Ja, vroeger waren in Oisterwijk veel leerlooierijen, die thans nagenoeg opgeruimd zijn. In plaats daarvan zijn de schoenmakerijen gekomen.

10468. V. Wij bedanken u vriendelijk voor uwe komst. Uw verhoor is afgeloopen.

A.H. VERSTER.

Zitting van dinsdag 1 februari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BAHLMANN.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer G.J.D. Pollet. (*Verkort.*)

10469. De **Voorzitter:** Mag ik uw voornamen, naam, beroep, ouderdom en woonplaats weten?

A. Guillaume Joseph Désiré Pollet, lid van de firma Pollet en Zonen, wollenstoffenfabrikant, oud 45 jaar, wonende te Tilburg.

10470. V. Zijt gij al lang in de zaken?

A. Van 1857 af.

10470 V. Hebt gij een groot getal werklieden in uwe fabriek?

A. 80 volwassen mannen, 10 jongens van 15 tot 18 jaar en 15 ongehuwde vrouwen.

10473. V. Hebt gij in vergelijking met andere fabrieken, in uwe fabriek eene afwijkende verhouding wat betreft het personeel? Ik bedoel daarmede of gij minder jongens en meisjes in uwe fabriek hebt in proportie tot uw volwassen personeel dan in andere fabrieken het geval is?

A. Ik geloof dat dit ongeveer hetzelfde is in bijna alle fabrieken; de eene mag er eens wat meer, de andere wat minder hebben, de verhouding zal wel zoo ongeveer dezelfde zijn.

10474. V. Ik doe u de vraag daarom omdat u, zooals gij zeidet, 80 volwassen mannen en 15 jongens van 12-18 jaar hebt; nu leest men echter in het rapport van de kamer van koophandel, dat op de fabrieken werken ongeveer □ volwassen mannen, □ meisjes boven de 15 jaar en □ jongens van 12-18 jaar. Daaruit zou men afleiden dat het getal jongens tot dat der volwassen mannen staat als 1:3 en dat is niet zoo bij u; hebt 15 jongens en 80 volwassen mannen en uwe fabriek marcheert, zooals bekend is, uitnemend. Hoe is dat verschil te verklaren?

A. Het is mogelijk dat sommigen meer jongens in het werk hebben om goedkooper te werken. De kamer van koophandel heeft dat □ maar globaal nagegaan, statistisch zou men het echter juist kunnen geven.

10475. V. U weet wel dat dit punt

niet onbelangrijk is met het oog op deze enquête. Moeten wij soms aannemen, dat de andere verhouding ten opzichte van de werkkrachten in andere fabrieken om de goedkoopte is?

A. Misschien.

10476. V. Maar u drijft uwe zaken dan toch op een anderen voet, namelijk in zoover dat u niet in dienst hebt, een zoo groot proportioneel cijfer van aankomende jongens. Kan dat niet zitten in eene andere inrichting van uwe fabriek, of is uwe fabriek normaal ingericht?

A. Mijne fabriek is gewoon ingericht. Slaat het rapport van de kamer van koophandel ook op de werkplaatsen?

10477. V. Ik geloof het niet. Waart gij nog lid van de kamer van koophandel toen dat rapport werd opgemaakt?

A. Ik ben nog lid van de kamer van koophandel en heb indertijd aan het samenstellen van dat rapport medegewerkt.

10478. V. De desbetreffende passage uit het rapport luidt:

'In de fabrieken werken ongeveer □ volwassen mannelijke arbeiders, □ meisjes boven de 15 jaren en □ jongens van 12-18 jaren.'

En dan volgt er: 'In de ambachten arbeiden alleen mannelijke, ongeveer □ volwassen en □ jongens van 12-18 jaren. Vele meisjes werken te huis of zijn dienstmeid.'

A. Het verschil kan daarin zitten dat wij hebben eene machinale weverij, waarop alleen volwassenen werken. Maar er zijn fabrieken, die eene spinnerij, eene volderij en eene kaarderij, maar geen weverij hebben, en op die fabrieken werken misschien meer jongens dan op onze fabriek.

10479. V. Om even bij dit punt te blijven, hoe expliceert gij den zoo even door mij voorgelezen zin in het rapport van de kamer van koophandel:

een vijfde meisjes boven de 15 jaar, en

een vijfde jongens van 12=18 jaar.

Worden de meisjes onder de 15 jaar minder of in het geheel niet te werk gesteld?

V. Wellicht zijn er enkele meisjes van onder de 15 jaar op de fabrieken, maar meest allen zijn zij boven dien leeftijd. De jongens komen met het 12de jaar. De meisjes onder de 15 jaar zijn in den regel te klein en te zwak om stukken op de schouders weg te dragen. De jongens hebben meer loopenden arbeid, hoofdzakelijk draadmaken, wat volstrekt niet zwaar is.

10480. V. Dat draadmaken schijnt grootendeels het werk van de jongens te zijn, dat naar het zeggen van u en ook van andere getuigen een zeer lichte arbeid moet zijn. Zijn dan daarvoor de meisjes niet te gebruiken?

A. Dit wordt in Tilburg niet gedaan, en ik geloof dat dit ook beter is. De meisjes doen meer zittenden en gemakkelijken arbeid; de jongens zijn vlugger. die moeten van het eene eind der spinnerij naar het andere loopen om de gebroken draden aan te knoopen; dit gaat trouwens niet zoo goed met de meisjeskleederen aan. De jongens dragen in den regel niet anders dan een broek en een vest, hetgeen natuurlijk gemakkelijk zit.

10481. V. Maar nu eene andere vraag. Zijn de aankomende jongens, die bij u trouwens al zeer weinig in getal zijn, reeds op een leeftijd van 12 jaren zoo onmisbaar voor het nijverheidsbedrijf? Zou niet met den 14jarigen leeftijd bij voorbeeld eene proef te nemen zijn?

A. Men moet niet uit het oog verliezen, dat in eene huishouding met 6 à 7 kinderen, waar alleen de man werkt, de ouders er reeds te voren op rekenen, dat hun kinderen, zoodra zij 12 jaren oud zijn, op de fabriek kunnen komen. Een bijslag op het wekelijksch inkomen van twee of drie gulden is dan ook eene mooie bijdrage. Bovendien is het de vraag of, wanneer men den leeftijd van 12 tot 14 jaren brengt, er genoeg arbeiders zullen zijn. De jongens kunnen dan maar twee jaren lang draadmaken, want op hun 16de jaar zijn zij voor dat werk te groot en worden zij voor andere bezigheden gebruikt.

10482. V. Dus als ik u goed begrijp, is de aard van het werk, dat zij leeren moeten, niet zoodanig dat zij dat inderdaad alleen maar zouden kunnen meester worden als zij reeds op hun 12de jaar begonnen. Zij zouden later evengoed geschikte werklieden kunnen worden, als zij begonnen met hun 14de jaar. Maar er zijn twee argumenten, waarom

gij het wenschelijk zoudt achten dat zij op hun 12de jaar begonnen, en dat is in de eerste plaats het belang der verdiensten van het huisgezin, en in de tweede plaats uwe behoefte aan werkkrachten. Is dat de zaak niet?

A. Dat is de zaak. Als zij maar van hun 14de tot hun 16de jaar als draadmakers blijven, zouden zij de helft der verdiensten moeten missen.

10483. V. De jongens, die gij hebt, zijn van 12 tot 16 jaren. Daartusschen ligt een tusschenruimte van 4 jaren. Loopen er nu jongens onder, die inderdaad maar 12 jaren zijn, of geldt ook op uwe fabriek de gewoonte om ze pas met hun 13de jaar te nemen?

A. Dat is naar gelang wij jongens noodig hebben. Zoodra zij hunne eerste communie gedaan hebben, zijn zij boven de 12 jaren, en dan worden zij genomen als zij noodig zijn. Zijn zij niet noodig, dan loopen zij een half jaar ledig, want zij gaan niet meer naar school, en dat is geheel verkeerd. Zij gaan dan naar het bosch en leeren er allerlei ondeugendheid. Zij gaan hout en bladeren zoeken om wat te verdienen, maar leeren er allerlei slechtheden. De jongens komen er bijeen en de meisjes ook, en dat is zeer slecht. Als de kinderen niet mochten werken vóór hun 14de jaar, zou ik er voor zijn dat zij naar school moesten gaan, dat zij dus geen straatloopers werden, want dan komt er niets meer van terecht, dan zijn ze geheel bedorven, en zeker uit een zedelijk oogpunt. want in de bosschen wordt hun niet veel goeds geleerd. Daar schuilt allerlei schuim van volk, dat niets te doen heeft, en dit werkt voor die jongens zeer verkeerd. In den regel worden de jongens aangenomen, wanneer er behoefte aan is, op hun 12de jaar of iets er over.

10485. V. Maar nu eene andere zijde van de quaestie. Gij keurt af, en dit laat zich goed verstaan, dat de jongens met hun 12de jaar van de school zouden gaan, terwijl zij dan nog geen gelegenheid zouden hebben om op de fabriek te komen, want daardoor zouden de jongens tot leegloopen worden gedwongen. Zou het echter niet mogelijk zijn, dat de jongens op hun 12de jaar op de fabriek kwamen, maar dat er dan voor hen tijd overschoot om 's avonds nog wat te leeren?

A. De machines moeten blijven werken, en als de jongens een paar uren vroeger weggingen, zouden ze moeten stilstaan, zoodat ook de andere werklieden zouden moeten vertrekken, dat sluit in elkander.

10486. V. Zou daarop niets te vinden zijn?

A. Alleen een maximum van arbeid voor alle arbeiders.

10487. V. Dat denkbeeld-werd door u ook vóór drie jaren warm verdedigd in de kamer van koophandel; maar zouden de jongens, die gij wat ten goede wilt laten leeren, niet op eenige wijze te vervangen zijn voor die avonduren?

A. Men kan geen arbeiders bekomen voor een paar uren.

10488. V. Zou men dan die jongens niet kunnen omwisselen?

A. Dat gaat niet, want die jongens zijn met het werk bekend, anderen niet. De jongens verdienen in den regel 4 cent per uur, en daarvoor komen zij niet voor een paar uren naar de fabriek; wat zouden zij dan het andere gedeelte van den dag moeten doen? De jongens, daar wat in zit, gaan naar de Zondagsschool, waaromtrent de heer Dijkhoff beter inlichtingen zal kunnen geven.

Daar zijn ook jongens, die er niets om geven en er niets geleerd hebben. Maar ik heb meesterknechts op de fabriek, die allen van werklieden afkomstig, langzamerhand opgeklommen zijn, en die goed bij de hand waren, des Zondags naar de school gingen en goed lezen, schrijven en rekenen konden.

10489. V. Maar voor u zou het toch geen overwegend bezwaar zijn, om geene jongens van 12 jaar meer te mogen nemen, wanneer de jongste leeftijd 14 jaren was, omdat gij er zoo weinig hebt?

A. Wij zouden er ons in schikken als het niet anders kon. In elk geval zou dit beter zijn; dan wanneer de jongens slechts 8 of 9 uren daags mochten werken.

10490. V. Dus gij zoudt, om bij uwe zaak te blijven, er u wel in kunnen schikken, zoo er wettelijk bepaald werd, dat de jongens eerst op hun dertiende of veertiende jaar op de fabriek mochten komen?

A. Ja, in elk geval liever dan dat zij

maar 8 of 9 uren mochten werken, terwijl de volwassenen 12 tot 13 uren moeten werken. Ook liever dan dat men de jongens na hun 14de jaar niet zoo lang zoude mogen laten werken als volwassenen, omdat men anders het bezwaar van vervangen krijgt.

10491. V. Indien dergelijke bepaling kwam, zou dat voor u een onoverkomelijk iets zijn?

A Neen, onoverkomelijk zou het niet zijn, maar men kan dat zoo direct niet zeggen.

10492. V. Met een overgangstijdperk zou het toch wel te vinden zijn?

A. Ja, maar dan zou het voor Tilburg altijd zeer goed zijn, dat de jongens verplicht waren de school te bezoeken tot hun 13de jaar, want als zij tot dien tijd op straat loopen, dan worden zij voor hun geheele leven bedorven, want dan worden zij onwillig.

10493. V. Hoe laat komen de jongens op uwe fabriek, hoelang werken zij, hoelang hebben zij rusttijd, op welk uur vertrekken zij? Vertel ons dat eens.

A. De jongens komen in den winter 's morgens om 8 uur en werken dan tot 's avonds 9 uur. Om 12 uur hebben zij een uur om te gaan eten; dan gaan zij allen naar huis. Om 4 uur staat de fabriek een kwartier stil, dan gaan zij bij goed weder op de plaats buiten zitten; bij kwaad weder blijven zij in de fabriek en eten daar hun boterham op met thee of koffie. Des zomers begint het werk om half zes of zes uur, op sommige fabrieken om vijf uur, en dat duurt tot 's avonds 7 à 8 uur, naar gelang van de werkzaamheden, en dan hebben ze 's morgens om 8 uur ook een kwartier rust om hun boterham op te eten.

10494. V. Begrijp ik het goed, dan duurt de werktijd 's zomers 12½ uur, zij beginnen 's morgens om 6 uur en eindigen 's avonds om 8 uur; dat is 14 uren. Daar gaan af, twee kwartieren en een uur, dus 1½ uur rusttijd; blijft over 12½ uur werktijd. Gij hebt gezegd dat men 'szomers wel eens om 5 uur 'smorgens begint te werken. 's Zomers komt er dus wel eens een half uur werktijd bij?

A. Juist. 's Zomers is de maximum effectieve werktijd 12 à 13 uren, en 's winters 11 à 12 uren.

10495. V. De tegenwoordige tijd is voor Tilburg zeker ook niet best?

A. Het gaat redelijk, wij hebben niet te klagen

10496. V. Dat is gelukkig; maar het is toch beter geweest?

A. Ja, vroeger was het drukker; soms was het zelfs te druk.

10497. V. Wat bedoelt u met ‘te druk’?

A Dat de fabrieken het werk niet af konden krijgen, en er de hand mede moesten lichten om gereed te komen. Dat is echter wel 25 jaar geleden; ik herinner er mij weinig van.

10498. V. Maar het is vrij wat korter geleden, dat er fabrikanten waren die 16 uren lieten werken, in plaats van 12 of 13?

A. Ja, er zijn fabrieken waar 16 uur gewerkt wordt.

10499. V. Wat bedoelt gij met werken?

A. Effectief werken, en dan is 16 uren te veel, dat is niet zooals het behoort. Gelukkig gebeurt het maar bij enkelen.

10500. V. In dat geval hebben de lui tusschen 12 en 1 uur niet vrij?

A. Neen, dan eten zij onder de hand en gaan dadelijk weder aan den slag.

10501. V. En die werktijd loopt dus hoe lang?

A. Zooals ik gehoord heb, want gezien heb ik het niet, van 6½ 's morgens tot 's avonds 10 uur. En dan werkt een gedeelte van het volk van 12 tot 1 uur door. Dat is te veel, op die wijze kan iemand niet gezond blijven. In drukke tijden kan dat misschien bij andere fabrikanten ook voorkomen.

10502. V. Ja, nood breekt wet.

A. Ja, als de werklieden om 10 uur naar huis gaan, dan moeten zij nog eten, dus wordt het elf uur vóór dat zij naar bed kunnen gaan; zij staan dan weer om half 6 op.

10503. V. Dan blijft er niet veel tijd tot slapen over?

A. Natuurlijk niet, die menschen werken minder met het hoofd en dan schijnt men minder behoefte aan slaap te hebben. Wanneer die menschen zoo een maand of drie gewerkt hebben, dan zien zij er bleek uit, dat kan ook niet anders, zij komen ook nooit uit.

10504. V. Ik vraag niet naar den naam

dier fabriek, dat zou u niet aangenaam zijn, niet waar?

A. Neen.

10505. V. Maar één vraag moet gij mij nog eens beantwoorden: hoe komt het toch, dat deze ééne fabriek het zoo ontzettend druk heeft en dus wel zoo veel van het volk moet vergen?

A. Dat zal ik u eens duidelijk maken. Wanneer het niet druk is, werkt men maar elf uur, maar wanneer er veel commissiën komen, dan willen sommige fabrikanten direct daaraan voldoen.

In onze fabriek is eene betere tijdsverdeeling, de bestellers moeten wel wat langer wachten, maar de werklieden hebben daardoor minder te lijden.

10506. V. Kan er in uw vak op voorraad gewerkt worden?

A. Dat gaat moeilijk, dan zouden wij soms te lang met ons goed blijven zitten.

10505*bis*. V. Maar er is toch wel iets eigenaardigs in, dat dit speciaal in ééne fabriek voorkomt?

A. Ja.

10507. V. U lacht daarom? maar er zal wel eene reden voor zijn?

A. Er zijn enkele fabrieken, die somtijds 14 uren werken, wanneer zij geen volders genoeg hebben; om nu het werk bij te houden, werken zij een paar nachten in de week door met de volderij. Ik vind dat zoo'n fabrikant dan maar meer volkommen moest zetten. Het is beter dat de machines stilstaan, dan dat de werklieden te lang werken.

10508. V. Het is dus, als ik het wel begrijp, eene quaestie van kapitaal; met wat meer kapitaal vast te leggen, zou men minder van het arbeiderspersoneel behoeven te vergen?

A. Juist, dat meen ik.

10509. V. U zeidet straks, toen wij over jongens spraken: Ja, zoo'n jongen van 13 à 14 jaar, die moet in de verdiensten komen, want anders is de man de eenige winnende hand. Maar de vrouw dan?

A. Als de vrouw 5 à 6 kinderen heeft, heeft zij genoeg met het huishouden te doen. De gehuwde vrouw is in Tilburg niet op de fabriek, ik geloof geen enkele. De statistiek zou dit kunnen uitwijzen.

Zoodra een meisje trouwt blijft zij thuis. Een enkele maal gebeurt het wel dat men zulk een meisje niet kan missen, en dan blijft zij nog ongeveer een maand op de fabriek om andere meisjes te leeren, maar die gevallen zijn zeldzaam.

Dat er geen getrouwde vrouwen op de fabrieken werken, laat zich misschien hieruit verklaren, dat er op de fabrieken te Tilburg niet veel meisjes werken en men dus altijd genoeg meisjes voor het werk krijgen kan, zoodat er geen incompleet bestaat, dat door getrouwde vrouwen moet aangevuld worden. Dat werken van getrouwde vrouwen op de fabrieken acht ik een groot misbruik. Ik heb bijvoorbeeld op sommige fabrieken te Verviers vrouwen in hoogst zwangeren toestand zien werken in gezelschap van jonge meisjes en jongens. Dat acht ik verkeerd.

10510. V. Gij bemerkt waarschijnlijk den goeden invloed op het gezin, wanneer de vrouw thuis blijft en niet in de fabriek werkt?

A. Zeer zeker. Vooreerst worden de kleine kinderen beter verzorgd, en in de tweede plaats vindt de man, van het werk komende, een goed gekookt maal en eene zindelijke woning, wat niet het geval kan zijn wanneer de vrouw op de fabriek werkt.

Wanneer de vrouw thuis blijft, op de kinderen past en het huishouden ordelijk en netjes houdt, dan geloof ik dat de man ook van zelf huiselijk zal worden. Een toestand zooals elders veel voorkomt, bestaat bij ons niet. In Verviers bij voorbeeld, worden kinderen van 6 of 7 weken naar crèches gebracht; de vrouwen gaan naar de fabriek, om ze bij het eindigen van het fabriekswerk weder te halen. Dan moet het eten nog worden gekookt, het huis schoongemaakt, enz. Zulk eene huishouding kan onmogelijk goed zijn.

10511. V. Wat gij zegt, hebben wij ook van andere getuigen vernomen. De arbeiderswoningen in Tilburg zien er over het algemeen goed en netjes uit; zij zijn luchtig en zindelijk, niet waar?

A. In den regel zijn het woningen zonder verdiepingen met een kleinen tuin en twee of drie vertrekken. Door de voordeur komt men in het groote vertrek en door de achterdeur in het kleine. Die wat buitenaf wonen, houden

dan nog gewoonlijk een varken en eene geit. Lucht is er genoeg, zoogenaamde kazernes vindt men in het geheel niet.

10512. V. Dus de algemeene toestand dien gij hier beschrijft is in Tilburg goed?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter.

10513. V. Nog iets. Het is volstrekt geen zeldzaamheid, dat de werklieden eigen woningen hebben?

A. Het gebeurt zeer veel, dat zij, hetgeen van hun weekloon overblijft, naar de spaarbank brengen.

Wanneer dit daar dan tot een voldoend bedrag gestegen is, bouwen zij meestal een huis van twee woningen. In het eene trekken zij zelf; het andere wordt door hen verhuurd, bij wijze van geldbelegging.

10514. V. Dus er zijn een aantal werklieden die geld naar de spaarbank kunnen brengen?

A. Het zijn in den regel menschen, wier kinderen ook reeds geld verdienen.

10515. V. Wat verdient gewoonlijk een volslagen werkman?

A. Wanneer hij niets bijzonders is, gemiddeld f 7 à f 7,50 per week, voor zoover het per uur werken betreft Dan zijn er nog machinale wevers, die per streng betaald worden, en, als zij vlug zijn, f 10 tot f 12 per week kunnen maken.

10516. V. Wanneer gij bemerkt dat zij vlug zijn, vermindert gij dan niet het tarief?

A. Dat wordt niet licht gedaan. In jaren is het althans in Tilburg niet gebeurd.

10517. V. Dus de fabrikanten in Tilburg kunnen het aanzien, dat zulk een man door flink en vlug werken wat meer verdient?

A. Dat kunnen zij goed aanzien. Misschien wordt er op de handwevers wel eens iets afgedongen, maar dat geschiedt dan door de kleine fabrikanten, niet door de groote. Dit komt daarvan, dat de kleine moeilijk kunnen concurreeren tegen de groote, die meer kapitaal en bedrevenheid bezitten. Maar zoo gaat het tegenwoordig in alle industrieën. Men moet het ergens op zoeken. Het hangt ook af van de drukte. Als het bijv. wat drukker wordt, gaan de wevers direct loopen als zij te weinig verdienen.

10518. V. Daar wilde ik juist op komen. Gij hebt een 120 huiswevers?

A. Wij noemen hen buitenwevers omdat zij buiten de fabriek werken.

10519. V. Hebben die menschen dan eene inrichting van zich zelven en voor zich zelven?

A. Die wevers bewonen wat grooter huizen en hebben daarin eene afzonderlijke kamer, waarin 2 getouwen, soms 3 en zelfs wel 4 staan. Daar hebben zij in den regel 3 groote jongens van 20 jaren.

10520. V. En werken die op stuk?

A. Per streng.

10521. V. Wat verdienen zij in de week?

A. Dit hangt geheel af van de vlugheid van den werkman. Hoe sterker het garen is, hoe vlugger het werk gaat, maar wanneer men neemt garen van dezelfde sterkte, dan ziet men allicht een verschil van 30 à 40 pct. in het resultaat van den eenen werkman tegenover dat van den ander. Een wever maakt een stuk in 8 dagen, anderen doen er 12 à 13 dagen over. Een vlug werkman kan rekenen op eene verdienste van f 10 à f 12 per week, terwijl sukkelaars niet meer verdienen dan f5 à f 6.

10522. V. Is het volk over het algemeen geschikt?

A. Zeer geschikt en gewillig; tot nu toe heb ik er geene moeite meê gehad.

10523. V. Zijn de werklui van hun kant tevreden?

A. Wanneer zij werk hebben, zijn ze tevreden; hoe meer werk hoe liever. Het is een feit, dat de ouders er te Tilburg niet tegen op zien om de kinderen 14 en 15 uren te laten werken, eenvoudig omdat zij daardoor meer ontvangen. Ik houd het er voor, dat wanneer een maximum werkuren bepaald werd, vooral wanneer dit maximum niet te laag werd gesteld, vele misbruiken zouden worden gekeerd.

Bij een maximum zouden misbruiken voor de toekomst worden vermeden, en de Tilburgsche industrie zou daaronder niet lijden, gelijk ook de kamer van koophandel aangeeft in haar verslag.

10524. V. Zoudt gij dan de buitenlandsche concurrentie niet vreezen, bij het stellen van zulke beperkende bepalingen?

A. Deze mogen niet te streng zijn; wanneer bijv. kinderen slechts 8 à 10 uren daags mochten werken, ware de concurrentie niet vol te houden.

10525. V. Alles moet maat houden; maar als werd verboden 14 à 16 uren te werken, en daarentegen toegestaan, gelijk bij u, een arbeidsdag van 12 à 13 uren, hoe is het dan met de buitenlandsche concurrentie?

A. Die zou ik volstrekt niet vreezen.

10526. V. Welke zijn de kwaadste buitenlandsche concurrenten?

A. De Duitschers in bukskins en wollen stoffen, vooral de Saksers.

In Saksen vooral moeten de loonen zeer laag zijn. Men heeft mij wel gezegd, dat een volwassen arbeider daar f4 's weeks ontvangt.

10527. V. Dat alles belet echter niet dat, als de beperkende bepalingen niet overdreven werden, gij daarin geen kwaad zoudt zien?

A. Geen kwaad.

10528. V. Over de positie van den werkman hebben wij gesproken. Die is inderdaad, volgens u en andere getuigen, te Tilburg goed en aangenaam. Hoe is het met de zedelijkheid in Tilburg?

A. Die is vrij goed. Volgens de statistiek van het afgeloopen jaar waren er maar 10 onechte geboorten op eene bevolking van 31000 zielen. Voor eene fabrieksplaats is dit zeer gunstig. Worden meisjes door jongens bedrogen, dan is het in den regel haar vrijer. Maar in den regel, als het dan zoover is, trouwen zij; eerstens werken daar de fabrikanten zooveel mogelijk op, en dan de geestelijkheid. Ik vind het niet meer dan billijk, dat als een jongen zijn kost kan verdienen, hij het meisje trouwt dat hij bedrogen heeft. Was het zoo niet, dan kregen wij meiden met kinderen loopen. De regel is, dat de fabrikant vraagt wie de gelukkige is; zegt zulk een jongen van ja, dan moet hij trouwen of de fabriek verlaten, en dan kan hij in den regel ook geen werk meer vinden bij andere fabrikanten.

10529. V. Dus bestaat er dan bij de fabrikanten de wil om de zaak op den goeden weg te brengen?

A. Ik geloof dat dit in het belang der fabrikanten is om goede werklieden te behouden.

10530. V. Drinken zij?

A. Des Zondags ja, dan wordt wel eens een goede borrel gebruikt.

10531. V. Houden zij Maandag?

A. Neen, dat kennen zij niet, wel metselaars, enz. Zoodra er een des Maandags te laat komt, en men bemerkt dat het daaraan ligt, wordt hij voor een dag teruggestuurd. Ook mag op de fabriek volstrekt geen sterke drank medegebracht worden.

10532. V. Het Maandaghouden is dus onbekend?

A. Geheel en al. De fabrikanten doenhun best het tegen te houden. Van Maandag komt Dinsdag en zoo blijft men aan den gang; dat is verkeerd.

10533. V. De gebouwen zijn minder goed ingericht tegen brandgevaar. Ik zal daarover niet veel vragen, omdat wij daarover reeds het een en ander gehoord hebben. Gij hebt te dien opzichte, geloof ik, betere maatregelen genomen?

A. Wij hebben aan onze fabriek, die 50 meter lang is, twee trappen: een aan den rechter- en een aan den linkervleugel. Die trappen zijn echter meer aangebracht voor het gemak van de werklieden dan tegen brandgevaar.

10534. V. Dat bestaat toch niet overal?

A. Aan de meeste groote fabrieken zijn twee trappen Dat dit stelsel van twee trappen bij brand goed is, heeft men ondervonden toen er eenigen tijd geleden brand uitbrak in eene fabriek, die ongeveer 45 meter lang is, en waar maar ééne trap was. De menschen, die in den tegenovergestelden vleugel van de trap werkten, moesten, daar de brand in het midden uitbrak, door de vlammen loopen om de trap te bereiken. Zij gaven er dan ook de voorkeur aan om uit de ramen te springen.

10536. V. En begin van brand is in Tilburg geene zeldzaamheid uit den aard van het bedrijf?

A. Neen, maar het zou voor fabrieken, die eene groote lengte hebben, aanbeveling verdienen om aan de twee uiteinden trappen te hebben.

10537. V. Hebt gij ook uit eigen beweging eenige opmerkingen of mededeelingen te doen in verband tot deze enquête?

A. Ja, zooals ik reeds zeide, indien

er beperkende maatregelen genomen werden ten opzichte van de fabrieken in Tilburg, dan zouden die moeten gelden voor allen gelijkelijk.

In Engeland bestaat eene wet voor *half-time*, maar dat zou bij ons verkeerd werken, omdat de contrôle dan te groot moet worden.

Neemt men bijv. aan, dat jongens en meisjes 10 of 12 uren mogen werken en de volwassenen 14 uren, dan zouden de eersten 2 uren vroeger naar huis moeten, doch wie zou controleeren kunnen of dat werkelijk gebeurt? Dat is bijna onmogelijk. De inspecteur zou moeten nazien of de jongens er zijn, maar die fraudeeren willen, zorgen dan wel dat zij niet te vinden zijn. Als echter voor alle fabrieken geldt, dat ouden en jongen 12 of 13 uur mogen werken, dan kan de inspecteur controleeren wanneer zij beginnen en wanneer zij uitscheiden. Dan geloof ik, dat het goed was, dat er een verplichte rusttijd van minstens een uur werd ingevoerd, tegen 12 uur; dat zou zeer goed werken, denk ik, vooral om het misbruik van het doorwerken te voorkomen, als het een beetje druk is, want het doorwerken gebeurt soms wel eens op 6 of 7 fabrieken.

10538. V. Zou één vol uur niet een beetje kort zijn voor Tilburg, omdat de huisjes zoo ver van elkander liggen?

A. Anderhalf uur zou ik nog beter vinden, maar ik sprak ook van *minstens* een uur; het zou niet schaden, want die rusttijd zou toch van den effectieven werktijd worden afgetrokken.

10542. V. Thuis-wevers, wevers, buitenwerkers, zooals men ze noemt, hebt gij er een 100, 120 in dienst. Gelooft gij, dat in die huizen of huisjes misschien de kinderen heel jong, ik bedoel beneden de 12 jaar, aan het werk gezet worden?

A. Dat geloof ik niet, want zij gaan naar school.

10543. V. Hoe komt het, dat allen naar school gaan? Zit er dat zoo in bij het volk?

A. Ja, èn de geestelijkheid èn de fabrikanten, die die familiën kennen, werken er zooveel mogelijk op, dat de kinderen naar school gaan en niet op straat loopen. Daar de scholen gratis zijn, hebben de menschen er niet tegen, want de fabrikant wil ze niet hebben beneden de 12 jaar. Dat bestaat sedert 1854 of omstreeks dien tijd.

10544. V. Kunnen de jongens en meisjes van boven de twaalf jaar over het algemeen aardig en goed lezen en schrijven? hebben zij goed geleerd op school?

A. Ja, vrij goed. Lezen kunnen zij allen heel goed, schrijven, ja .... zoowat.

10545. V. Gij hebt straks gezegd, als er zoo erg veel van hen gevergd werd, was hun dat wel aan te zien, maar de menschen, die tegenwoordig op de fabrieken werkzaam zijn en de aankomende jongens en meisjes, is dat op het oog een gezond geslacht?

A. Ja, zij zien er tamelijk gezond uit.

10546. V. Dat zal wel in verband staan met de omstandigheid, dat zij ruimere en luchtiger woningen hebben dan op andere fabrieken?

A. Het werk is niet zwaar, en, als de werktijd niet overdreven is, gaan de menschen eens wandelen.

10547. De heer **Bahlmann:** Behalve het rapport van de kamer van koophandel hebben wij er ook een ontvangen van het Departement van het Nut van 't Algemeen. Daarin staan verschillende zaken, die mijns inziens geheel onjuist zijn. Er wordt onder anderen gezegd: ‘De schrobbelaars werken ook gedurende de schafttijden en krijgen dan overgeld.’ Ik geloof wel dat het in enkele fabrieken gebeurt, maar is het regel dat de schrobbelaars altijd in den schafttijd doorwerken?

A. Dit kan alleen plaats hebben in die enkele fabrieken, waar des middags doorgewerkt wordt, maar op andere fabrieken is dat nooit het geval.

10548. V. Gij kent de werkzaamheden, die verricht worden in de droogkamer of in de zoogenaamde hel. Het is daar zeer warm en het werk allesbehalve pleizierig. Gelooft gij dat het werk in de droogkamer nadeelig is voor vrouwen, en dat het beter is dat werk door mannen te laten verrichten?

A. Bij ons op de fabriek wordt dat werk steeds door mannen verricht. Gewoonlijk wordt de stoom, wanneer men in de droogerij werkt, uit de droogbuizen gelaten; dan worden de raampjes

open gezet en koelt het vertrek af. Natuurlijk is het dan nog eenigszins warm, maar niet in die mate dat het nadeelig werkt op de gezondheid. Wanneer de menschen in die droogkamer gewerkt hebben, dan gaan zij een half uur uitrusten op een speciaal daarvoor bestemd, niet al te koel vertrek.

Op flinke fabrieken wordt zoo gehandeld.

10549. V. Denkt gij dat 13 uren staan of loopen, voor het draadmaken door jongens op 12jarigen leeftijd, de lichalijke ontwikkeling belemmert?

A. Zeker niet, wanneer zij maarniet te lang werken, anders wel.

10550. V. Op uwe machinale fabriek werken geene vrouwen, slechts volwassen mannen aan de weefgetouwen. Er zijn echter fabrieken, onder anderen die van Ledeboer, waar, zooals ik zelf gezien heb, vrouwen aan de weefgetouwen worden gebezigd. Acht gij het niet beter dat dit werk door mannen geschiedt?

A. De lichamelijke arbeid is niet zwaar, maar toch zou het uit een zedelijkheidsoogpunt wellicht beter zijn, dat geen mannen en vrouwen dooreen aan de weefgetouwen werkten. In Verviers werkten meestentijds alleen vrouwen aan de machinale getouwen.

10551. V. Vreest gij niet, dat wanneer de wetgever er toe overging om beperkende maatregelen te nemen, hetzij ten opzichte van den arbeidstijd, hetzij ten opzichte van den leeftijd, dat men dan in Tilburg eerder zou overgaan om vrouwen aan de machinale weefgetouwen te zetten, zooals dit te Verviers geschiedt, waar ook werkelijk goedkooper gewerkt wordt?

A. Het zou mogelijk kunnen zijn, dat, wanneer de leeftijd voor de jongens van 12 op 14 jaren gebracht werd, wegens het daardoor ontstane tekort aan jongens, meer meisjes hier en daar aan het werk zouden moeten gezet worden.

10552. V. En gij zoudt denken, dat dit niet in het belang der zedelijkheid kon zijn?

A. Juist.

10553. V. Dus verhooging van den minimum-leeftijd voor kinderen zou, volgens u, ten opzichte van de zedelijkheid nadeelige gevolgen kunnen hebben, omdat men daardoor te Tilburg er licht toe zou overgaan om meer arbeid van vrouwen te eischen?

A. Misschien wel.

10554. De **Voorzitter:** Gij bedoelt, dat dit het geval zou zijn, wanneer het mannelijk en vrouwelijk personeel door elkander aan het werk gezet werd?

A. Ja.

10555. De heer **Bahlmann:** Gij hebt gesproken over het *half-time-system*, volgens hetwelk de kinderen acht uren in de fabrieken werken en dan door eene andere ploeg afgelost worden, maar is het u bekend dat aan die fabrieken ook fabrieksscholen verbonden zijn?

A. Dat is mij onbekend, maar ik heb het aangehaald, omdat ik vind dat het voor een inspecteur onmogelijk is contrôle te houden, als een gedeelte van het werkvolk slechts sommige uren mag werken, en het andere meer.

10556 V. De burgemeester heeft gisteren gezegd, dat hij het aantal buitenwevers te Tilburg globaal schatte op een 400. Ik heb mij terstond verbaasd over dat cijfer. Gij hebt thans medegedeeld, dat er aan uwe fabriek 120 verbonden zijn; bij Eras 200; bij Sträter 80 of 100. Dus zijn wij reeds over de 400. Moet het aantal dus niet grooter zijn? Zou het wel niet 1000 bedragen?

A. Ik denk wel meer dan 1000; misschien 1500. Er zijn er althans zeer veel, en er zou wel eene statistiek van te maken zijn.

10557. De **Voorzitter:** Gij geeft een geheel globaal cijfer op. De burgemeester zeide gister uitdrukkelijk, dat hij het cijfer slechts zeer in het ruwe noemde, zonder er éénigszins op behaald te willen worden. Ik denk dat gij ook uw cijfer zoo beschouwd wenscht te hebben?

A Ja, want het zou meer en minder kunnen zijn.

10558. De heer **Van der Sleyden:** Wij hebben zoo even vernomen, dat jongens van 12 jaar op de fabriek komen en dan verder geen onderwijs meer genieten. Nu wensch ik te vragen of de arbeiders, die daaruit groeien, voldoende ontwikkeld zijn met het oog op hetgeen zij te verrichten hebben, of dat gij het beter zoudt vinden dat die jongens ook op lateren leeftijd onderwijs genoten en

daardoor beter geschikt werden voor hun werk?

A. Voor het gewone werk zijn zij voldoende ontwikkeld. Maar zit er wat in en hebben zij de ambitie om later meesterknecht te worden, dan is het goed dat zij wat meer leeren. Maar zij, die deze begeerte hebben, gaan naar de Zondagsschool, waar sommigen zelfs blijven tot hun 25ste en 30ste jaar.

10559. V. Ik had het oog op den gewonen arbeider, die arbeider is en blijft. Is voor dezen het onderwijs, dat het kind tot zijn 12de jaar heeft ontvangen, voldoende en ontwikkelend?

A. Ik geloof dat de gewone werkman dan eene voldoende ontwikkeling heeft ontvangen. Hij kan lezen, schrijven en wat rekenen. Al die groote geleerdheid is voor zijn vak niet noodig.

10560. V. Het komt mij voor dat er nog geen sprake is van het opdoen van groote geleerdheid, wanneer voor het kind tusschen de 12 en 14 jaren de gelegenheid wordt geopend het vroeger geleerde in schrijven en rekenen te onderhouden, of zijn bevattingsvermogen nog wat te ontwikkelen. Nu ziet men dikwijls de treurige gevolgen, wanneer op 12 jaren alle onderwijs eindigt, want het gebeurt dat de jongens op 20 jaren niets meer weten van wat zij geleerd hebben.

A. Wanneer de fabrieksarbeider later een bepaald ambacht wil leeren, dan ware meer onderwijs nuttig, maar dit acht ik voor den gewonen arbeider onnoodig.

10560 *bis*. V. Wij hebben gehoord dat de meisjes eerst op haar 15de jaar in de fabriek komen; ik meen echter dat zij reeds op het 12de jaar de school verlaten; wat doen zij dan tot haar 15de jaar?

A. Zij helpen de moeder in het huishouden, gaan naar de naaischool of worden kindermeisjes.

10561. V. Heeft de overigens loffelijke gewoonte. om aan te dringen op het sluiten van een huwelijk wanneer er omgang tusschen arbeiders en arbeidsters bestaat, niet het gevolg dat vele vroege en ontijdige huwelijken in Tilburg worden aangegaan?

A. Ik zeide reeds dat de fabrikant op het sluiten van het huwelijk aandringt, als de jonge man den kost verdient; is dit laatste niet het geval, dan wordt het huwelijk gemeenlijk ontraden door den fabrikant. Een jongmensch van 20 jaren verdient al een aardig geld.

10562. V. Dus meent gij, omdat men weet waarop het staat, dat men zich eenigszins in acht neemt?

A. Dat is moeilijk te beantwoorden. Als men het vooruit wist, zou men het niet doen.

10563. V. De quaestie is deze: worden vele huwelijken te vroegtijdig aangegaan, ja dan neen?

A. Ik geloof niet te vroeg; als zij op hun 22ste of 23ste jaar trouwen, is dit beter dan dat zij blijven loopen. Alleen komen er dan meestal veel kinderen. Voor de ouders is het een harde tijd tot de kinderen grooter worden, vooral wanneer het huisgezin talrijk is. Maar later als de kinderen grooter worden, beginnen de ouders er bovenop te komen. Daarom zou het misschien niet goed zijn, 14 jaren verplichtend te stellen, daar de ouders het geld van die kinderen vóór dien leeftijd zouden moeten missen.

Voor de toekomst van de jongens zal het niet schaden, want het lezen, schrijven en rekenen zal er dan beter inzitten.

10564. V. Ik meen van u vernomen te hebben, dat gij een werkelijken duur van 12 à 13 uur niet te lang acht. Toch is dat meer dan in andere fabrieksstreken gebruikelijk is, ik meen dat elders de werkelijke arbeid niet meer bedraagt dan 10 à 11 uur. Hebt gij wel eene vergelijking gemaakt tusschen de toestanden in Tilburg en elders, en meent gij dat het werk in Tilburg zooveel lichter is dan elders?

A. De arbeid in Verviers is in den regel ook 12 uur en langer. Daar zijn sommige fabrieken, waar 's nachts doorgewerkt wordt; daar heeft men twee ploegen, die ieder 12 uur werken. 's Middags gaat daar natuurljjk een uur af.

10565. V. Gij maakt steeds eene vergelijking met Verviers, waarom niet met Nederlandsche toestanden?

A. Ik maak eene vergelijking met Verviers, omdat daar ongeveer hetzelfde fabrikaat is als in Tilburg. De Twentsche nijverheid laat de weverijen slechts 10

à 11 uur werken, maar het zijn, naar ik verneem, ook weverijen en geen spinnerijen. De weverij is een arbeid, die nog al oplettendheid vereischt, dus zou 13 uur werken wel wat vermoeiend zijn.

10566. V. Gij zijt dus van meening, dat het werk te Tilburg minder afmattend is en daarom langer kan volgehouden worden?

A. Gedurende 12 of 13 uren kunnen zij het best volhouden.

Ik heb eens eene statistiek opgemaakt van eene machinale weverij, waar 14 uren gewerkt werd, loopende over twee maanden. Het volgende jaar werd er 12 uren gewerkt, en maakte ik weer eene statistiek op. Bij vergelijking bleek mij, dat bij den 12urigen werktijd evenveel werd afgeleverd als vroeger bij den 14urigen. Dat lag daaraan, dat de menschen, die 12 uren werkten, vol ijver waren, omdat zij per streng betaald werden. Degenen, die 14 uren werkten, werden moe en werkten flauw.

10567. V. Daaruit volgt, dunkt mij, dat, volgens u, 12 uren de maximumtijd is gedurende welken gewerkt mag worden?

A. Wanneer men een maximum stelt, moet men het niet te laag nemen. Het kan toch gebeuren, dat er langer dan 12 uren moet gewerkt worden, bijv. wanneer eene fabriek extra werk heeft.

10568. V. De heer **Goeman Borgesius:** Zijt gij ook bekend met de spinnerijen en weverijen in Twenthe?

A. Neen in het geheel niet.

10569. V. Dan vrees ik dat gij de vraag, die ik u wilde doen, niet zult kunnen beantwoorden.

Het is mij bekend, dat in Twenthe, althans in Enschedé, de jongens bij groepen van de fabriek uit, enkele uren naar school gaan, en dat terwijl de arbeid op de fabriek doorgaat.

Hoe schikt men dat daar? Gij toch verklaart de jongens zelfs niet voor een paar uren te kunnen missen. In Twenthe schijnt men daar iets op gevonden te hebben, want in Enschedé wordt de fabriksschool door de jongens van alle of van bijna alle fabrieken bezocht. Hoe kan dat?

A. In Twenthe heeft men uitsluitend spinnerijen en weverijen; die takken van industrie zijn daar geheel afgescheiden. Nu meen ik dat de spinnerijen voor het grootste deel kinderen in het werk hebben. Misschien zijn de zaken daar er op ingericht de machines te kunnen laten stilstaan, zoolang de kinderen naar school zijn.

In Tilburg is het werk echter zeer verschillend.

Weverijen, spinnerijen, alles vindt men daar bij elkander. Wanneer in Tilburg een gedeelte stilstaat, moet alles stilstaan, misschien is dat in Twenthe een geheel ander geval; daar is, naar ik vermeen, eene fabriek uitsluitend spinnerij of wel uitsluitend weverij, maar in Tilburg zou zoo iets niet mogelijk zijn.

10574. V. Zijn in Tilburg de fabrieksarbeiders allen in ziekenbussen? Hoe gaat het met de arbeiders zelf en met hunne gezinnen, in tijden, dat de man, ten gevolge van ziekte, niet voor zijn gezin werken kan?

A. Er zijn enkele arbeiders in ziekenfondsen, maar niet zeer velen. In de grootste fabrieken krijgen de arbeiders, bij ziekte of ongeluk, in den regel de helft van hun weekgeld uitbetaald. Dit geldt echter niet voor kinderen, want die hebben die behoeften niet.

10575. V. Gij zegt daar: *in den regel*; bedoelt gij daarmede, dat die uitbetaling bij ziekte in sommige fabrieken wel, en in andere niet plaats heeft?

A. Ja.

10576. V. Dus er zijn in Tilburg fabrieken, waarvan de eigenaars geen notitie nemen van hunne zieke werklieden?

A. Zeker.

10577. V. Maar wat wordt er van den werkman, wanneer hij eindelijk weg moet omdat hij versleten raakt?

A. In de meeste fabrieken worden de arbeiders, als zij 40, 50 jaren daar gewerkt hebben, gepensionneerd; als zij volstrekt niet meer kunnen werken, op 70-, 80 jarigen leeftijd, krijgen zij hun halve weekgeld. Maar dikwijls komt het voor, dat een werkman niet meer geschikt is voor zijn gewone werk; dan geeft de fabrikant hem wat lichter arbeid; hij verdient dan wel wat minder, maar de man is er toch tevreden mede. Dat is ten minste de handelwijze op flinke fabrieken.

10578. V. Wanneer ik het dus goed begrepen heb, is het eene uitzondering,

wanneer oude werklieden ten laste van het armbestuur komen?

A. Dat zijn uitzonderingen.

10579. V. Gij spraakt daar van werklieden van 70, 80 jaren. Mag ik daaruit opmaken, dat bij dien arbeid die leeftijd dikwerf wordt bereikt? Door getuigen hebben wij voor andere industrieën hooren verklaren dat een man van 50 jaren eene uitzondering was. In den regel werden zij tusschen 40 en 45 jaren sukkelachtig, en veel verder brachten zij het niet. Geldt dat ook voor Tilburg?

A. In den regel niet. Wanneer een werkman niet meer geschikt is voor het zwaarste werk. krijgt hij ander.

10580. V. Statistieken hebt gij niet?

A. Die bestaan niet. Enkel is uit de bevolkingsstatistiek op te maken dat het sterftecijfer in Tilburg zeer laag is.

10581. V. Staat u op het oogenblik een bepaald cijfer voor den geest?

A. Dat niet, maar zooals ik reeds zeide, door de bevolkingsstatistiek na te gaan is mij gebleken, dat Tilburg tegenover andere plaatsen een betrekkelijk laag sterftecijfer aanwijst.

Dezer dagen sprak ik echter dr. Van der Heyden, een zeer knap geneesheer, die, op mijne bemerking omtrent het lage sterftecijfer, er op wees, dat daarentegen het ziektecijfer in Tilburg hoog was. Dit wordt voor een gedeelte toegeschreven aan het slechte drinkwater.

10582. V. Dan wil ik u eene meer preciese vraag doen, dien ge waarschijnlijk wel zult kunnen beantwoorden. Hoeveel werklieden boven de 50 jaar hebt gij in uwe fabriek?

A. Dit zou ik eens moeten nagaan Er zijn er nog al veel

10583. V. Kunt gij het niet ongeveer opgeven? Het kan natuurlijk een enkel jaar verschillen; maar hebt gij geen gegevens daaromtrent?

A. Ik heb er misschien wel 25; maar het kan iets meer of minder zijn.

10584. V. Ik wenschte alleen eenigermate de verhouding te kennen tusschen uw geheele getal werklieden en het getal van hen boven de 50 jaar, want ofschoon men daar natuurlijk geen conclusie uit mag trekken voor de andere fabrieken, geeft het toch eenige aanwijzing.

A. Een fabrieksarbeider begint in den regel op zijn 12de jaar, en is hij 50 jaar oud, dan heeft hij reeds bijna 40 jaar gewerkt. Men laat zoo iemand niet gaan, maar houdt hem. Ik geloof, dat in dat opzicht de geest, die tusschen patroons en werklieden heerscht, zeer goed is.

10585. V. Hoe gaat het met de oplegging van boeten? Is daar bijv. op uwe fabriek een reglement voor, waarbij dat geregeld is?

A. Wanneer de werklieden eene fout in een stuk maken, wordt hun een bagatel afgetrokken, opdat zij het niet meer zouden doen; maar het wordt zeer zelden toegepast.

10586. V. Als dat moet geschieden, doet gij het dan zelf, of laat ge het aan de bazen over?

A. Altijd zelf; het wordt nooit aan de bazen overgelaten.

10587. V. Worden voor het te laat komen geen boeten opgelegd?

A. Als het een enkele maal gebeurt dat de werklieden te laat komen, dan ontvangen zij eene waarschuwing. Gebeurt het evenwel meer, dan worden zij eenvoudig een

halven dag naar huis gezonden. In den regel zijn het dezelfde personen waarmede dit gebeurt.

10589. De heer **Bahlmann:** Zijn er op uwe fabriek, evenals bij den heer Eras, ziekenfondsen, waarvoor de werkman 2, 3 of 4 centen van den gulden bijdraagt? Die centen gaan dan in een fonds, waaruit het ziekengeld betaald wordt en waarvoor ook de patroon wat bijdraagt.

A. Neen.

10590. V. Dus in geval van ziekte wordt de helft van het loon uit de kas van de fabriek betaald?

A. Ja.

10591. V. Zou het wenschelijk zijn dat daaromtrent eene wettelijke regeling werd gemaakt?

A. Ja.

10592. V. Ik doe de vraag, omdat door industrieelen uit Maastricht en anderen daarop werd aangedrongen.

A. Bedoelt gij eene gemeentelijke kas?

10593. V. Ik bedoel eene wet, waarbij fabrikanten en arbeiders werden verplicht tot het instandhouden van ziekenen ondersteuningsfondsen, gelijk in Duitschland eene wet ten aanzien van ongelukken bestaat.

A. Zoodanige wet zou goed en niet goed kunnen werken. Stel dat een arbeider 20 jaren aan eene fabriek en aan een ziekenfonds bijgedragen heeft; hij verlaat die fabriek; heeft hij nu al dan niet recht op het door hem bijgedragen geld? Zoo ja, dan moet het worden uitgekeerd, en op die wijze zou het fonds te niet gaan.

10594. V. Gij hebt dus bezwaar tegen de regeling van dergelijke zaak, omdat zij tot groote moeilijkheden zou leiden; niet echter uit beginsel?

A. Neen.

10595. De **Voorzitter:** Hebt gij ons verder nog iets mede te deelen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

10596. V. Dan danken wij u voor uwe inlichtingen.

G. POLLET.

Verhoor van den heer C. Eras.

10597. V. Mag ik uw voornaam, naam, ouderdom beroep en woonplaats weten?

A. Cornelis Eras, oud 60 jaar, fabrikant in wollen stoffen te Tilburg, onder de firma H. Eras en Zoon.

10598. V. Dagteekent die firma van uwen vader?

A. Neen, mijn vader was kleermaker; de zaak dagteekent van 40 jaar en is door mij opgericht.

10599. V. Gij kent dus de zaken in Tilburg door en door. Hebben er in den loop dier jaren groote veranderingen in de fabrieken aldaar plaats gegrepen?

A. Zeker. Toen ik in de fabriek kwam, hadden wij één of twee stoommachines. Doch Tilburg is verder en verder opgeklommen, en wat men vroeger met de hand werkte, is later alles machinaal gegaan.

10600. V. Hetgeen niet belet dat een groot aantal werklieden buitenwerkers zijn?

A. Ja, vooral wevers. Wij hebben bijv. 360 werklieden, en daarvan zijn zeker 200 buitenwevers en 20 vrouwen die thuis werken

10601. V. Dus de helft van uw personeel bestaat uit buitenwerkers?

A. Ja, sommige fabrieken hebben echter meer binnen- dan buitenwerkers.

10602. V. Die menschen, die bij zich aan huis werken, gebruiken die de kinderen al op zeer jeugdigen leeftijd voor het werk?

A. Op het 12de of 13de jaar.

10603. V. Niet vroeger?

A. Als ze de eerste communie gedaan hebben, op het 11½ de of 12de jaar, dan gaan de kinderen reeds op den weefstoel zitten; dat zijn in den regel de besten en zij lijden er niets door.

10604. V. Dat is eene tweede beschouwing. Gaan zij overigens tot de tweede communie trouw school?

A. Ja, in den regel wel.

10605. V. Hoeveel werklieden hebt gij aan uwe fabriek?

A. Ik heb 137 werklieden, waarvan 114 mannelijke en 23 vrouwelijke. De mannelijke werklieden bestaan uit 79 mannen, 12 jongens van 16-18 en 23 jongens van 12-16; ongehuwde vrouwen 22 en één meisje onder de 16 jaar.

10607. V. Zijn de jongens, vallende in de door u genoemde rubriek van 12-16, meerendeels beneden de 13 of 14 jaar, of daar boven?

A. Er zijn jongens bij beneden de 13 jaar.

10608. V. Maar het leeren van het vak is niet van dien aard, dat zij het, wanneer zij later begonnen, het niet goed zouden leeren?

A. Dat zou geen hinder doen.

10609. V. Zij kunnen dus het vak wel leeren ook als zij wat later beginnen. En uit het belang van den fabrikant bezien, is het toch ook niet precies noodig dat de jongens 12 jaar zijn als zij beginnen.

A. Neen, dat kan evengoed 13 zijn.

10611. V. Hoe laat komt het volk aan de fabriek?

A. In den zomer om 5 uur, en dan werken zij met een tusschenpoozen van 8½ tot 9 uur voor rust en ontbijt, aan een stuk door tot 12 uur. Dan gaan zij schaften.

10612. V. Ja, tot één uur. En om 1 uur komt de rest en dan wordt er gewerkt tot?

A. 8 uur, half 9, maar acht uur is de gewone tijd; als het heel druk is, wordt het wel eens een half uur later.

Bovendien is er rust van 4 uur tot half 5.

10613. V. Dus dan blijven er 13 à 14 uren werktijd over?

A. Ja, in den zomer.

10614. V. Laten wij nu den winter eens nagaan.

Hoe laat komen de werklieden des winters op?

A. Om 8 uur; ook wordt er wel eens een uur vroeger met licht gewerkt, en dan van 1 tot 9 of half tien.

10615. V. Maar daar gaat in den achtermiddag nog een half uur af.

A. Ja.

10616. V. Dus dat wordt dan weer een werktijd van een uur of 13?

A. Ja, wij hebben in den zomer van 13-14 uren werktijd en 's winters van 12-13. Daar zijn nu kinderen van 12-13 jaar die een uur minder werken, omdat zij hun werk toch af kunnen; bij de jongens van 16-18 hangt het er van af welk soort van werk zij doen.

10617. V. Wanneer u zegt, dat die jongens een uur minder werken, dan wil dit niet zeggen dat zij vroeger uitscheiden en heengaan? Zij blijven immers even lang op de fabriek?

A. Neen, zij gaan eerder weg.

10618. V. Dus u weet dan uwe zaken gaande te houden, terwijl het jeugdige personeel al naar huis is?

A. Ja, de machine loopt onder voor de wolwerkers en boven voor de spinners. Is nu beneden zooveel gedaan dat de spinners boven het werk kunnen bijhouden, dan draaien zij het licht uit en gaan heen, dat is ten voordeele van den fabrikant. De spinners werken per streng en de jongens gaan gelijk met hen op, maar worden betaald per uur dat de fabriek draait. Zij werken dikwijls 2 tot 3 uur minder als er veel wol in bewerking is.

10619. V. Dus als algemeene regel wordt gerekend, voor de jongens, in den winter een werktijd van 11-12 uur en in den zomer van 13-14 uur?

A. De doorsnede is, 11-12 en 13-14 uur.

Wanneer men bij voorbeeld 40 werklieden heeft, dan gaan er gemiddeld een tiental vroeger heen; dat komt door de kleine jongens die vroeger gedaan hebben.

10620. V. Er blijft dus voor die jongens al zeer weinig gelegenheid over om des avonds naar eene school te gaan en iets te leeren, vooreerst omdat zij er geen tijd voor hebben en in de tweede plaats omdat de jongens te veel afgewerkt zijn om op de schoolbanken te gaan zitten?

A. De jongens zijn blijde wanneer zij des avonds thuis zijn.

10621. V. Dus die jongens leeren niets meer dan wat zij tot hun 12de jaar op school geleerd hebben?

A. Er zijn nog Zondagsscholen.

10622. V. Maar buiten die Zondagsscholen kunnen zij niets leeren?

A. De jongens waar wat in zit oefenen zich nog wat of nemen les.

10623. V. Wat verdienen die aankomende jongens van 13, 14, 15 jaren bij u in de week?

A. De jongens van 12-16 jaren verdienen van f 2,50 tot f 3, en die van 16-18 jaren van f 3,50 tot f 5,50.

10624. V. Dat is dus het gemiddelde werkloon voor die jongens?

A. Ja.

10625. V. En de volwassen man van f 7,50, tot f 10?

A. Die verdienen f 7,50, f 8 tot f 10 toe.

10626. V. De buitenwerkers verdienen wellicht wat meer?

A. In den regel verdienen zij minder dan de fabrieksarbeiders. Zij hebben niet zoo geregeld elken dag werk, en al is dit het geval, verdienen zij toch minder, omdat zij niet zoo doorwerken. Wanneer een wever op de fabriek f 10 en met thuis weven f 8 kan verdienen, zal hij toch dit laatste verkiezen, omdat hij dan meer vrijheid heeft. Willen zij een dag in hun tuintje werken, dan doen zij het, maar op de fabriek moeten zij op uur en tijd zijn.

10628. V. De arbeiderswoningen in Tilburg zijn over het algemeen nog al netjes niet waar?

A. O ja, geheel anders dan in andere fabrieksteden. Velen hebben een klein tuintje.

10629. V. En hebben vele arbeiders ook een eigen woninkje?

A. Ja. Ik ben nog zeer tegen het doorwerken 's middags, dat in Tilburg veel geschiedt. Wanneer de fabrikant

het druk heeft, dan blijft de machine doordraaien tusschen twaalven en éénen, en moet de werkman zijn middagmaal onder het werk door opeten. Dit keur ik ten zeerste af. Bovendien ben ikzelf werkman geweest, en nu heeft mijne ondervinding mij geleerd, dat het voor den fabrikant ten slotte toch niets uithaalt. Hetzelfde geldt voor het nachtwerk. Dat alles kan slechts dienen om het aantal ongelukken te vermeerderen, terwijl de fabrikant slecht werk krijgt.

Men moet toch niet vergeten dat de menschen, die moeten doorwerken, toch reeds den geheelen dag gebonden zijn. Zij, die aan den volmolen staan, moeten zelfs, wanneer zij naar achter moeten, een buurman vragen om op te passen.

10631. V. Hoeveel uren op den dag dus achter elkander?

A. Gewoonlijk van 5 uur 's morgens tot 8 of 9 uur 's avonds aan één stuk. Ik weet niet, of zij dan 's morgens een half uur hebben gehad om te schaften. Maar ik keur dat doorwerken af. Sommige fabrikanten zeggen dat dat beter is dan dat die menschen door de zon loopen; maar die menschen willen ook wel eens de open lucht hebben.

10636. V. Getrouwde vrouwen werken niet in de fabrieken? Dat vindt gij zeker goed?

A Ja, hoe minder vrouwen in de fabrieken hoe beter.

10640. V. Als het volk in uw dienst oud wordt, wat doet gij er dan mede wanneer zij niet meer kunnen werken?

A. Die worden door weldenkende fabrikanten geholpen. Zelfs wanneer een werkman wat minder goed is geweest, helpt de fabrikant toch. Ook krijgen zij dan wat van de Conferentie van de St. Vincentius- Vereeniging. Wij hebben een fonds waarin de werkman van 1 tot 6 centen per week kan bijdragen. In geval van ziekte ontvangt hij evenveel gulden per week ondersteuning als hij centen per week heeft gestort.

10641. V. Hoe is dit fonds ingericht?

A. Dit fonds is tien jaren geleden door ons opgericht; wij hebben daarvoor f 300 à f 400 bijgedragen, maar wij verklaarden daarmede vrij te willen zijn. Tot nu toe is dit fonds altijd goed gegaan, want men heeft altijd geld over gehad.

10642. V. Er schijnt in dat fonds ruimte gelaten te zijn voor de deelneming?

A. De werkman kan er zich inkoopen voor wat meer of wat minder. Van de 20 werklieden treden minstens 19 toe. Wij vragen hen niet of zij dit willen doen, zij moeten het op het kantoor komen vragen.

10643. V. Hun wordt dus in dat opzicht geen dwang aangedaan, maar de menschen zijn met de toetreding gediend?

A. Juist.

10644. V. Hoeveel wordt gewoonlijk ingelegd?

A. Een gehuwd man die f6 à f 7 per week verdient komt meestal tot het volle bedrag. Ik geloof niet dat er vier zijn, die niet toetraden.

10645. V. Beheert *gij* dat of *zij?*

A. Neen, de man die in de week bij het volk loopt, houdt de centen in en duwt ze in de bus.

10646. V. Maar zoolang het onbeheerd in die bus is, werpt het geene rente af?

A Neen, het wordt ook niet op rente gezet. Met kerstmis worden er voor hen brooden gebakken, soms een zeshonderdtal, omdat het fonds te veel geld heeft. Menschen die genoeg verdienen, weigeren dat brood, zoodat het gebeurt dat één

man, 6, 7 brooden krijgt. Als men hun geld geeft, neemt dat iedereen Dit is iets wat goed werkt.

10647. V. Gebeurt dit op de meeste fabrieken?

A. Daar zijn er meer, doch niet velen.

10649. V. Gebeuren er wel ongelukken in uwe fabriek met de machines?

A. Eenmaal is er een man gevallen en gestorven; tweemaal heeft er iemand eene verwonding gekregen.

10651. V. Bestaat daar ook een of ander fonds voor om daarin te voorzien, of wordt dat aan u overgelaten?

A. Er bestaat geen fonds voor, maar de weldenkende fabrikant zorgt voor de weduwe en kinderen, dat zij hun brood verdienen kunnen.

10652. V. Vervallen die menschen dus niet aan de armen?

A. Niet licht.

10653. V. Is dat in 't algemeen zoo in Tilburg?

A. Ik geloof, dat dit bij de meeste weldenkende fabrikanten zoo is.

10654. V. De geest van de fabrikanten tegenover het volk en van het volk tegenover de fabrikanten schijnt in Tilburg nog al goed te zijn?

A. Ik geloof dat die in Tilburg zeer goed is. Maar dat ligt nog al veel aan de patroons zelven.

10656. V. Wat bedoelt gij daarmede?

A. Als de lieden goed behandeld worden, maken zij het vanzelf goed. De werkman moet voor den fabrikant het werk verdienen, zelf kan hij het niet. Als men zelf werkman geweest is dan weet men er alles van. De toestand in Tilburg is goed.

10657. V. Gij zegt het en alle getuigen voor u zeiden het eveneens. Het is inderdaad zeer aangenaam om dat te hooren.

Dus gemor, geklaag en verzet bestaat er niet. En de lui zoo maar wegjagen, aan den dijk zetten, gebeurt ook niet?

A. Neen, dat wordt niet lichtelijk gedaan. Er ontbreekt niets anders aan, dan dat er meer werk kon zijn.

10658. V. Ik moet toch zeggen dat, te rekenen naar de uren, die de lui met werken mogen doorbrengen, er nog al voorraad van werk schijnt te zijn. Kon er nog wat bij?

A. Tilburg moet het werk te moeilijk zoeken. Alle winkels die in Tilburg opkomen doen in gebreid goed of in kleeren. De gemeente zou eens zoo groot zijn als de vreemden behandeld werden als wij; als wij gelijke rechten hadden. Voor ons land is gemaakt een kanaal van invoer en niet van uitvoer. Als op het goed geen 15 pet. te heffen is, is het de moeite niet waard er aan te beginnen.

Bovendien werken de Duitschers voor minder loon, dan hier te lande uitbetaald wordt.

10659. V. Laat ons niet te ver van huis gaan en bij de eigenlijke zaken blijven.

Een kwaad ding schijnt in Tilburg nog te zijn het gevaar bij brand in de fabrieken?

A. Dat is niet tegen te spreken. De meeste fabrieken hebben slechts één trap. Wij hebben ook al, uit ondervinding geleerd, buiten een houten ladder aangebracht.

10661. V. Dat kwaad is dus een van de weinige verkeerde dingen in Tilburg?

A. Ja; de meeste fabrieken hebben maar één uit- en ingang.

10662. V. Maar daarin wordt, omdat men er het verkeerde van inziet gaandeweg verbetering gebracht?

A. Natuurlijk, nu de zaak meer en meer besproken wordt is de aandacht meer op dit punt gevestigd en acht men zich verplicht voorzorgen te nemen. Dat was vroeger zoo niet. Men dacht er niet aan, omdat er niet over gesproken werd, nu wordt vanzelf daartoe meer opgewekt.

10664. De heer **Bahlmann:** Wordt er op uwe fabriek nog gebeden bij het begin van het werk?

A. Dat wordt tweemaal daags gedaan, des morgens en des middags.

10665. V. Weet gij of dit op meer fabrieken in Tilburg gebeurt?

A. Ja, dit geschiedt op verschillende fabrieken.

10666. De **Voorzitter:** Wij danken u er voor, dat gij gekomen zijt.

C. ERAS.

Verhoor van den heer S.C.M. Soer.
(*Verkort.*)

10667. De **Voorzitter:** Mag ik uw voornamen, naam, beroep, ouderdom en woonplaats weten?

A. Sigbert Clemens Maria Soer, arts, doctorandus in de medicijnen, oud 25 jaar, wonende te Tilburg.

10668. V. Gij zijt, zooals uw ouderdom duidelijk maakt, nog niet zeer lang gevestigd te Tilburg?

A. Gedurende twee jaar.

10671. V. Hoe is in het algemeen de sanitaire toestand van de arbeidersbevolking in Tilburg? Nog al gunstig of ongunstig?

A. Men moet de arbeiders te dezen opzichte in twee categorieën verdeelen: de thuis- en de fabrieksarbeiders, de wevers thuis en die op de fabrieken. Van de eersten is de toestand werkelijk vrij gunstig, die van de laatsten laat nu en dan te wenschen over.

De thuiswerkers zijn voortdurend in vrij goede positie; de grond is tamelijk goedkoop en de woningen zijn daardoor ruim gebouwd. Ook zijn zij goed geventileerd en goed verlicht. De fabrieksarbeiders daarentegen wonen dicht bij de

fabriek en daardoor wat meer opeengehoopt, dan de thuiswerkers, die meer buitenaf hun huisjes hebben en overal verspreid zijn.

40675. V. Maar zij hebben dan toch ruimte en lucht en dat schijnt niet alleen het geval te zijn bij de zoogenaamde huiswerkers, maar ook bij de fabriekarbeiders?

A. Maar bij degenen die thuis werken is de toestand in den regel nog beter.

10676. V. Bemerkt gij in Tilburg dikwijls en veel van kwetsuren door machines veroorzaakt, dat de menschen vingers verliezen of met handen en armen tusschen de machines geraken?

A. Dat gebeurt nog al dikwijls.

10680. V. Zijn er ook, zooals dit bij sommige fabrieken voorkomt, algemeen verspreide bepaalde ziekten of kwalen van de ademhalingswerktuigen of zoo iets dergelijks?

A. Dat komt nog al veel voor.

10681. V. Zóóveel dat gij het in verband brengt met den aard van het bedrijf? En dat gij daaruit de conclusie durft trekken dat het bedrijf schadelijk is voor de gezondheid, dat de atmosfeer bedorven is of dat de lokalen ongezond zijn?

A. Het hangt er van af of de werkman geheel gezond is, of het werk dat hij doet wel geheel gezond is enz. Bij voorbeeld het ruwen werkt zeer ongunstig door de groote ontwikkeling van stof. Wanneer iemand daardoor eene ziekte van de ademhalingswerktuigen krijgt, wordt dit meestal dadelijk beter als hij buiten de fabriek blijft; gaat hij echter opnieuw daarin werken, dan wordt de ziekte dadelijk veel erger en soms doodelijk.

10682. V. Maar geschiedt dit ruwen tegenwoordig niet in afgesloten werktuigen, zoodat het stof onmiddellijk geevacueerd wordt?

A. Dat weet ik niet.

10684. V. Hebt gij gelegenheid gehad om in Tilburg eenigerlei andere gebreken op te merken, die zich opvallend voordoen?

A. Breuken. Gij hebt mij straks gevraagd of ik mij ook ergens speciaal op toelegde en dat is juist op breuken. Daar ik iederen dag minstens 15 breuklijders met alcoholinjecties behandel, maakt dit natuurlijk op mij den indruk, dat er ook erg veel breuklijders in Tilburg zijn.

10685 V. Hebben anderen dien indruk ook?

A. Andere medici misschien niet, omdat zich bij dezen minder breuklijders aanmelden. Zij zijn misschien juist van een tegenovergesteld gevoelen.

10686. V. Maar ieder, die' het cijfer hoort, vindt het toch zeker zeer belangrijk?

A. Men moet echter in het oog houden dat al die patiënten geen Tilburgers zijn; ik kreeg die ook uit andere plaatsen. Het grootste contingent wordt echter door Tilburg geleverd.

10687. V. Is dat veel, juist onder *fabriekarbeiders?*

A. Ja.

10688 V. Waar schrijft gij dat aan toe?

A. De geheele theorie van het ontstaan van de breuken, is nog niet opgehelderd, zooals met een aantal medische zaken het geval is. Men denkt in het algemeen dat zij ontstaan door verhoogde drukking in de buikholte bij plotselinge inspanning.

10697. V. Wanneer gij hier nu waart op een medisch examen, wat gelukkig niet het geval is, en de professor vroeg u aan welke oorzaken zijn die breuken toe te schrijven, wat zoudt gij dan antwoorden?

A. Dat ik het niet weet.

10698. V. En zoudt gij dan niet druipen?

A. Dat is wel mogelijk, maar de groote heeren zijn het er niet over eens, dus ik zal mij wel wachten eene uitspraak te doen.

10704. V. Men zou dus tot de conclusie moeten komen dat er geen recht - streeksch verband is tusschen den arbeid in de weverijen en het voorkomen van breuken?

A. Ja.

10705. V. Gij weet waarover de enquête loopt; zijn er ook soms punten waarover gij ons iets zoudt kunnen mededeelen?

A. In het algemeen heb ik kunnen opmerken, dat het lot van den werkman afhangt van zijne huisvrouw. Is

deze inderdaad net en zindelijk, dan is er geen gebrek, krijgt de man behoorlijk eten en gaat hij goed gekleed. De slechtste huisvrouwen zijn die, welke vroeger op de fabriek hebben gewerkt. Zij, die tot haar huwelijk thuis gebleven zijn, zijn daarentegen de beste huishoudsters.

10706. V. Nu zijt gij nog in Tilburg, waar de getrouwde vrouw in het geheel niet werkt op de fabriek; hoe zal het zijn daar waar zij als getrouwde vrouw op de fabriek werkt! Naar uwe ondervinding kan men dus zelfs het onderscheid waarnemen tusschen vrouwen die vóór haar huweljk wèl of niet op de fabriek zijn geweest?

A. Ja. De buitenwevers te Tilburg hebben in den regel een klein stuk land, waar zij hun eigen aardappelen bouwen. Zij mesten een varkentje ieder jaar, zij hebben zoodoende hun eigen vleesch en vet, zij telen hun aardappelen enz. Zij zijn spaarzaam. Wanneer een Hollandsch werkman in Tilburg komt, zooals ik heb kunnen waarnemen aan de werkplaats van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, waarbij ik als chirurg verbonden ben, en daar een inkomen heeft eens zoo hoog als een Tilburger, dan gebeurt het dikwijls dat hij met dat hooge inkomen toch nog gebrek lijdt, terwijl de Tilburger er niet alleen meê rond komt, maar na eenige jaren zijn eigen huis heeft en een tamelijk welgesteld man wordt.

10707. V. Waar schrijft gij dat aan toe?

A. Aan de vrouwen.

10708. V. Zoodat volgens u de Hollandsche vrouw niet deugt?

A. Dat niet, maar dat zij zich niet met de Tilburgsche toestanden kunnen vereenigen. Zij komen uit een stad, kennen geen landbouw, zelfs geen geit voêren, en hebben niet het overleg in het huishouden wat een Tilburgsche heeft om inkoopen te doen; zij leven meer van den eenen dag op den anderen en zijn niet zoo spaarzaam.

10709. V. Zijt gij chirurg aan de werkplaatsen van de Exploitatie-Maatschappij?

A. Ja, maar een ander is er als medicus.

10710. V. Vanwege de Maatschappij wordt dus gezorgd voor genees- en heelkundige hulp?

A. Het is een fonds van de werklieden, dat door de Maatschappij bestuurd wordt. Er zijn 550 werklieden lid van, die 3 pet. van hun loon er aan bijdragen. In geval van ziekte melden zij zich bij ons aan, of wij gaan naar hen toe, en geven een bewijs af dat zij ongesteld zijn. Zij krijgen dan van dien dag af de helft van hun loon en gratis geneeskundige hulp en medicamenten. Blijven zij langer dan 6 weken ziek, dan krijgen zij een rijksdaalder per week meer.

10711. V. De heeren medici worden dus vanwege het ziekenfonds gesalarieerd?

A. Ja.

10712. V. Over dit punt kunnen wij echter morgen met den heer Oberstadt, die ook opgeroepen is, nader spreken.

Zijn er dergelijke inrichtingen bij andere fabrieken?

A. Zoover ik weet niet. Er is wel een fonds van de werklieden onder elkander, waaruit zij een rijksdaalder of een daalder uitkeering krijgen.

10713. V. Zij verkrijgen daarvoor echter geene geneeskundige hulp. Hoe komen zij dan dááraan?

A. Die moeten zij zich zelf verschaffen, of als zij heel hulpbehoevend zijn wenden zij zich tot de St. Vincentiusvereeniging, die verschillende afdeelingen telt (er zijn 5 parochiën) of anders tot het gemeentebestuur. Maar dat doen zij niet licht Zij leenen liever bij de buren en maken eer schuld dan het te ontvangen van het armbestuur.

10714. V. Er heerscht onder die menschen dus al een zeer goede geest?

A. Ja, vooral hebben zij een sterken afkeer van het gasthuis. Een Tilburger is, ook in het vooruitzicht van betere verpleging, er niet toe over te halen om de zijnen naar het gasthuis te zenden. Het gaan naar het gasthuis is voor hem synoniem met doodgaan.

10715. V. Nu ja, maar dat kan een dwaaloegrip zijn dat ook in groote steden heerscht. Zij zijn dwaaselijk bang voor eene slechte behandeling en hebben de vrees dat zij naar de sectiekamer zullen gebracht worden?

A. Neen, dat vreezen zij niet, want zij weten heel goed dat zulks niet gebeurt.

10716. V. Dus bij ziekte zorgen de fabriekswerklieden in Tilburg liever voor zich zelven, dan dat zij om hulp bij de stad aankloppen?

A. Ja.

10717. V. Weet gij ook hoe het met de werklieden gaat als zij te oud worden om te werken?

A. In Tilburg heerscht een goede geest; de kinderen geven hun loon aan de ouders en wanneer de vader of moeder alleen blijft staan, als al de overige kinderen weg zijn, neemt de overblijvende heel dikwijls de zorg op zich en blijft bij zijn ouders, wanneer zij hem noodig hebben. Voor de werklieden is het gelukkig als zij veel kinderen krijgen, want in den goeden tijd - nu is het wat minder - verdienen de kinderen na hun 12de jaar reeds wat geld, dat zij bij de ouders brengen, die het opsparen als een appeltje voor den dorst.

10718. Gij zijt nog niet op het punt, waar ik komen wilde. De verhouding tusschen de kinderen en de ouders is dus goed en aangenaam, maar weet gij ook of *de fabrikanten* iets doen voor hunne werklieden, die jarenlang bij hen in dienst zijn geweest?

A. Ik geloof, dat sommige fabrikanten, zooals de heer Pollet, pensioen geven, maar anderen ken ik, die niets doen en bij ongelukken niet eens naar hunne werklieden omzien.

10719. V. Als gij zegt: er zijn er, bedoelt gij dan daarmede niet: er is er een?

A. Neen, er zijn er meer.

10721. V. Die niet aan oude of ongelukkige werklieden doen?

A. Ja.

10722 V. Ik kom nog even op de breukengeschiedenis terug. De jongens zijn al vroeg naar de fabriek gegaan, op hun twaalfde jaar. Kan het nu ook wezen, dat zij zoo'n breuk al lang hebben, en dat zij die in hun jonge jaren hebben gekregen?

A. Het kan gebeuren, maar in het algemeen zie ik weinig personen tusschen de 12 en 16 jaren.

10723. V. In de fabrieken?

A. Neen, met breuken.

10724. V. Maar mijn vraag is, kunnen zij een breuk tusschen de 12-16 jaar krijgen, terwijl dit pas ontdekt wordt als zij op lateren leeftijd voor uwe oogen komen?

A. Dat is mogelijk, ja.

10726. V. Maar hebt gij eenige reden om aan te nemen dat zij die breuken op jeugdigen leeftijd en bij vroege werken in de fabriek krijgen.

A. Neen, dat is louter eene gissing geweest, zonder deugdzamen grond.

10732. De **Voorzitter:** Wij bedanken u voor uwe inlichtingen; uw verhoor is afgeloopen

S.C.M. SOER, *arts*.

Verhoor van den heer dr. H.P.M. Van der Horn van den Bos. (*Verkort*)

10733. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornamen, qualiteit, ouderdom en woonplaats op te geven?

A. Hendricus Petrus Maria Van der Horn van den Bos, directeur der Rijks hoogere burgerschool en der burgeravondschool, oud 38 jaar, wonende te Tilburg.

10734. V. Zijt gij reeds lang directeur der burgeravondschool?

A. Van September 1880 tot December van dat jaar tijdelijk, en sinds dat tijdstip definitief.

10735. V. Het schijnt dat de burgeravondschool te Tilburg nog al bloeit. Is dat niet zoo?

A. Er profiteeren een groot aantal van het onderwijs op die school, voornamelijk van het onderwijs in het teekenen en in de reken- en wiskunde. Het is inzonderheid in de laatste jaren, dat deze laatste vakken meer beoefend worden dan voorheen.

10739. V. Is het ook niet een feit, dat uwe avondschool bezocht wordt door jongens van buiten af, voor wie dat schoolbezoek nog al zware eischen stelt?

A. 10 à 12 komen van Oisterwijk, van elders niet.

10740. V. Zijn het zoons van ambachtslieden, die van Oisterwijk komen.

A. Timmerlieden, metselaars en schilders, die voornamelijk het teekenonderwijs volgen.

10743. V. Hoeveel jongens zijn erop de avondschool te Tilburg?

A. Wanneer ik de 10 à 12, die van

Oisterwijk komen, buiten rekening laat, dan bedroeg in de laatste jaren het gemiddelde getal 200 leerlingen uit Tilburg.

10744. V. Komen die trouw op?

A. Vrij trouw, maar men moet er de hand aan houden.

10745.V. Met wat inspanning en go e de woorden, met wat toewijding uwerzijds en van uw onderwijzend personeel, krijgt gij het gedaan dat de jongens trouw komen?

A. Ja. Er komen geregeld elken avond gemiddeld 150 leerlingen, terwijl 8 à 9 moedwillig verzuimen. Om dit laatste zooveel mogelijk te keeren, wordt door den betrokken leeraar op een gedrukt formulier vermeld dat de leerling afwezig was, met verzoek den directeur omtrent de reden van die afwezigheid in kennis te stellen. Dat formulier moet den volgenden schooltijd gesteld worden in mijne handen of in die van den betrokken leeraar, en uit de invulling van het formulier blijkt dan of er werkelijke redenen voor de afwezigheid waren. Is er willekeur, dan volgt eene vermaning, en bij herhaling wordt gestraft; dan mag het onderwijs een of twee avonden niet worden bijgewoond, maar dit is den leerlingen niet aangenaam, zoodat wij de straf zoo min mogelijk toepassen.

10746. V. Hoe laat begint de avondschool?

A. Er zijn twee schooltijden: van 6-7 en 7-9 uren. Dit is aldus geregeld omdat onze lokalen voor het teekenonderwijs te klein zijn. Het lokaal voor het hand-, lijn- en machine-teekenen is te klein. Nu komen de eerstbeginnenden iederen avond, behalve des Zaterdag, van 6-7, en de meergevorderden van 7-9. Des Zaterdags wordt sedert de laatste drie jaren van 7 - 9 uren aan hen, die het verlangen, onderwijs gegeven in de gymnastiek. Hiervan maken ongeveer 30 à 40 gebruik.

10749. V. Wat nu het teekenonderwijs aan de avondschool betreft, wordt deze niet bezocht door kinderen, die op fabrieken werken?

A. Neen, die heb ik niet. Ik herinner mij eens een jongen ingeschreven te hebben, wiens vader wever was en die ook aan het weefgetouw stond. Maar het zal zich tot één bepalen, het is zeer zeldzaam. Het zijn bijna uitsluitend timmerlieden, schilders, metselaars, koperslagers, ambachtslieden in 't algemeen; anderen heb ik niet.

10750. V. Hebt gij wel eens onderzocht wat de reden daarvan kan zijn, wat de bezwaren zijn. die beletten dat de jongens van de fabrieken uwe avondschool bezoeken?

A. Vroeger heb ik wel eens met fabrikanten daarover gesproken, in den laatsten tijd minder. Ik geloof dat het bezwaar dit is, dat de fabrieken gewoonlijk op die uren nog werken, wanneer bij mij avondschool is.

10751. V. Daarvoor is zeker het zetten van het onderwijs voor eerstbeginnenden op uwe avondschool op het vroege uur weinig geschikt? Als die eerstbeginnenden 's avonds wat later konden geholpen worden, zou dat het bezoek van de fabriekskinderen wellicht eenigszins in de hand werken?

A. Ik geloof het niet.

10752. V. Gij gelooft zeker, dat het kind, dat een langen dag achter den rug heeft, afgewerkt van de fabriek komt en dankbaar is, dat het kan rusten en naar bed gaan, en ongeschikt is om dan nog onderwijs te genieten?

A. Met diegenen, die om 9 uur eerst van de fabrieken komen, is dat zeker het geval.

10753. V. Dus het gaan op de fabrieken is het beletsel?

A. Ik durf zeggen, dat ik van de fabrieken geen enkelen leerling krijg.

10754. V. Het verschil in stand is, dunkt mij, zoo groot niet tusschen de kinderen van ambachtslieden, die trouw en met liefhebberij de school bezoeken, en de kinderen van fabrieksarbeiders?

A. Neen ik doe echter opmerken, dat de kinderen van de werklieden van de centraal werkplaats van de staatsspoor daarop eene uitzondering maken. Van dezen heb ik wel leerlingen. De centraal werkplaats zorgt tegelijk voor teeken-onderwijs en wel voor het machine-teekenen.

Vroeger had ik die jongens bijna allen, dat liep tusschen de 40 en 45. Er bestond toen ook een vereeniging aan de werkplaats van fabrieks- en handwerksnijverheid, die het schoolgeld althans van de ijverigsten bekostigde. Ik legde dan ieder jaar een staat over om-

trent vorderingen, vlijt en gedrag gedurende den cursus. Dat is dit jaar opgehouden. Misschien is dit een gevolg van het feit, dat aan die werkplaats zelve een dagcursus wordt gehouden, omdat men terecht heeft begrepen dat de jongens, na den heelen dag gewerkt te hebben, van dat onderwijs van 7 tot 9 uur 's avonds niet veel vrucht trekken.

Ik heb met den directeur der werkplaats wel eens overleg gepleegd over de vraag, of het niet mogelijk zou zijn onderwijs te geven in machine-teekenen, zooals op de hoogere burgerschool plaats heeft.

Daartegen gold echter het bezwaar, dat de wet op het middelbaar onderwijs daarin niet voorziet. De zaak had gecombineerd moeten worden met het onderwijs in het lijnteekenen, zooals dat geschiedt aan de hoogere burgerschool. Op dit bezwaar is dit afgestuit. Ik heb daarover gecorrespondeerd met den inspecteur, en toen heeft de centrale werkplaats zelve in dat onderwijs voorzien. Desniettegenstaande heb ik nog altijd leerlingen van de centrale werkplaats, die mijn onderwijs in het rekenen, de wiskunde, het handteekenen en machine-teekenen volgen.

10758. De heer **Van Alphen:** Is het onderwijs op de burgeravondschool kosteloos?

A. Neen, het kost f 1,50 per wintercursus.

10762. De **Voorzitter:** Hebt gij ons nog eenige mededeelingen te doen?

A. Neen.

10763. V. Dan danken wij u voor uwe inlichtingen.

VAN DER HORN VAN DEN BOS.

Verhoor van den heer J. Dijkhoff.

10764. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornaam, beroep, ouderdom en woonplaats op te geven?

A. Jacobus Dijkhoff, 49 jaar, hoofdonderwijzer aan eene bijzondere Katholieke school te Tilburg.

10765. V. Bekleedt gij ook eene geestelijke betrekking?

A. Neen.

10766. V. Zijt gij altijd bij het onderwijs geweest?

A. Van mijne jeugd af en gedurende 35 jaren in Tilburg.

10767. V. Gij kent dus niet alleen het onderwijs, maar Tilburg zelf ook?

A. Wel het onderwijs. Met de toestanden te Tilburg ben ik alleen in zooverre bekend als ik met de ouders der kinderen in aanraking kom.

10768. V. Maar wanneer gij reeds 35 jaren lang een goed deel van het opkomend geslacht der Tilburgers op uw school hebt gehad, moet gij met de bevolking toch langzamerhand in eene uitgebreide connectie zijn gekomen. Ik zou dus denken, dat gij met de Tilburgers nogal bekend zijt?

A. Wel zoowat.

10769. V. Van welken aard is uw school?

A. Het is een school voor lager onderwijs.

10770. V. Van wie gaat zij uit?

A. Van de geestelijkheid. Het is een der vijf kostelooze parochie-scholen, die te zamen 3000 kinderen tellen.

10771. V. Laat ons bij uwe school blijven. Hoeveel kinderen zijn dáár?

A. Op het oogenblik 629.

10772. V. Hoeveel onderwijzers hebt gij?
A. Op het oogenblik 7.
10773. V. Hebt gij jongens en meisjes?
A. Alleen jongens?
10774. V. Gij hebt ook bij uwe school eene bewaarschool?
A. Ja.
10775. V. Hoe oud komen de kinderen daar?
A. Vóór hun 5de jaar. Met hun 6de jaar gaan zij naar de dagschool.
10776. V. Hoelang kunt gij de kinderen op uwe school houden?
A. Tot elken ouderdom.
10777. V. Ik verbeeld mij toch dat er zekere grens gesteld is?
A. Gewoonlijk tot 16 jaar, maar zelden blijven zij zoo lang.
10778. V. Zij zullen dat niet kunnen uithouden?
A. Als jongelieden niet terecht kunnen komen en verlangen op de school aangenomen te worden, dan geschiedt dit, zonder op den leeftijd te letten. Wij hebben er een gehad van 25 jaar.

Die had een mankement gekregen en kon niets doen. Die is toen op de school geplaatst. Er is dus volstrekt geen beperking van ouderdom, maar in den regel zijn de kinderen van 12, 13 of 14 jaar. De meeste gaan tusschen het 12de en 13de jaar van school.

10779. V. Wij zullen u maar niet vragen naar het onderwijs dat aan die volwassenen gegeven wordt, want dat valt buiten ons kader.

Maar de kinderen blijven voor het grootste gedeelte totdat zij hunne communie hebben gedaan?

A. Ja.

10780. V. Is het dan gedaan met het schoolgaan op de lagere school?

A. Ja.

10781. V. Maar zij komen tot hun 12de jaar en daaraan houdt gij trouw de hand?

A. Daarop ziet men geen uitzondering, des zomers noch des winters. Slechts in twee tijden van het jaar, bij het aardappelzetten en aardappelrooien, wordt voor een halven dag verlof gegeven om thuis te blijven. Dit is hoofdzakelijk om op de kinderen te passen, terwijl de ouders op het land werken. Maar dat verlof vermindert van jaar tot jaar.

10782. V. Dus gij hebt een zeer trouw schoolbezoek?

A. Buitengewoon; ik geloof niet dat er in Nederland een tweede voorbeeld gevonden wordt. Dit kan door de schoolopzieners bevestigd worden. Wij kennen geen schoolverzuim in geen enkele onzer scholen, en onze scholen worden bezocht door ruim 3000 jongens en meisjes uit den minderen stand, wier ouders met hard werken den kost moeten verdienen. Het onderwijs is kosteloos.

10783. V. Gelooft gij dat de kinderen van uwe gezindte te Tilburg tusschen 6 en 12 jaren *allen* de school bezoeken?

A. Ik ken in Tilburg slechts 3 kinderen die niet de school bezoeken.

10784. V. Gij blijkt nu toch Tilburg nog al goed te kennen, als gij zoo op uw vingers weet na te rekenen dat er in heel Tilburg slechts drie kinderen zijn die niet de school bezoeken! In het begin spraakt gij zoo aarzelende over uwe locale kennis?

A. Bij het begin van een schooljaar vraag ik in de school wie nog kinderen uit den vreemde kent, die niet schoolgaan. De kinderen in Tilburg worden reeds op hun 4de of 5de jaar aangemeld, maar de vreemde blijven wel eens achter. Hiervan geven wij kennis aan de geestelijkheid, en deze neemt de zorg op zich. Vooral aan de geestelijkheid heeft Tilburg den vooruitgang in het onderwijs te danken.

10785. V. Dus allen die in den leerleeftijd vallen en zich hebben aangemeld komen trouw op?

A. Ja.

10786. V. Meent gij dat het verlaten van uwe school op 12jarigen ouderdom daaraan te wijten is, dat de kinderen dan aan fabrieken of in werkplaatsen kunnen komen? Met andere woorden gelooft gij, dat, zoo die gelegenheid om iets te verdienen niet bestond, de kinderen wellicht nog een jaar langer van uw onderwijs zouden genieten?

A. De hoofdreden ligt in de behoeften der huisgezinnen, die gewoonlijk te Tilburg zeer talrijk zijn. Door dat buitengewoon aantal kinderen heerscht er groote behoefte, zoodat er wat verdiend moet worden om aan den kost te blijven. Daarom schroomt ook de Tilburgenaar den arbeid niet.

10787. V. Dat is braaf en goed, maar zoudt gij het niet beter vinden als de kleine Tilburgenaar nog een jaar langer onderwijs genoot en niet op zijn 12de jaar op eene fabriek geplaatst werd?

A. Ik geloof dat de kinderen te Tilburg genoegzaam verstandelijk ontwikkeld zijn, en dat zij, die behoefte gevoelen aan meer uitgebreid lager onderwijs, daartoe gelegenheid in overvloed hebben. De kinderen kunnen goed lezen, schrijven en rekenen en zijn niet onbekend met de overige vakken van lager onderwijs.

10788. V. Maar verloopt het niet, blijft het geleerde er in?

A. Daarvoor zijn de Zondagsscholen, met ruim 1300 leerlingen. Konden de herhalingscholen er stand houden, dat zou heel gewenscht zijn.

Ik heb er van 12, 13 tot 25 en 30 jaar toe. Het is wel gebeurd dat jongelui van in de 40 zich aangaven als jongelui van 30 om nog lezen te leeren.

10789. V. Hoeveel Zondagsscholen hebt gij?

A. Drie, en nog twee voor de meisjes.

10790. V. Zijn er op die vijf Zondagsscholen te zamen 1300 leerlingen?

A. Ja, ruim 1300.

10791. V. In den regel zijn zij van 13-18 jaar?

A Ja, en ook oudere.

10792. V. Daar krijgen zij eenvoudig herhaald lager onderwijs?

A. Hoofdzakelijk, om de kinderen te geven waaraan zij het meest behoefte hebben.

10793. V. Is het kosteloos?

A. Alles kosteloos, de leermiddelen worden ook kosteloos verstrekt.

10794. V. Gelooft gij dat dit juist maakt waarom zij komen?

A. Volstrekt niet, daar zit het niet in, in geenen deele. Wij hebben zelfs bij wijze van proef ingevoerd een schoolgeld van een dubbeltje in de maand te heffen. Wij hebben daardoor geen leerlingen verloren, maar hadden integendeel dat jaar er 50 meer dan het vorige.

10796. V. Komen op die Zondagsscholen ook kinderen van fabriekarbeiders?

A. Meestal zijn het fabriekarbeiders en ook ambachtslieden.

Het grootste gedeelte bestaat uit fabriekskinderen.

10797. V. Als gij 3000 kinderen op de lagere scholen hebt, hoe komt het dan dat gij er maar 1300 op de Zondagsscholen hebt?

A. Er zijn er velen die wèl op de dagsschool, maar niet op de Zondagsschool komen. Tot het bezoeken van de Zondagsschool wordt niemand gedwongen. Die de Zondagsschool niet geregeld bezoekt, wordt reeds wanneer hij voor de tweede keer verzuimt, niet meer toegelaten. Op het geregeld komen zijn wij zeer streng.

10798. V. Maar gij wendt uw invloed niet aan om kinderen op de Zondagsschool te krijgen, hetgeen gij wel doet voor de lagere school?

A. Wij doen veel om maar tetoonen dat wij alles voor de kinderen over hebben; verder gaan wij niet.

10799. V. Als ik goed verstaan heb, dan hebt gij gezegd: als wij maar herhalingsonderwijs konden geven? Wat bedoelt gij daarmede?

A. Van herhalingsonderwijs heb ik niet gesproken. Ik heb gezegd: als wij herhaald onderwijs in den loop van de week konden geven, dan zou dat onderwijs zeer bevorderd worden.

10800. V. Hadt gij daarbij de avondschool of eene bijzondere school op het oog?

A. Ik heb zooeven willen zeggen dat wij in de week niet kunnen geven wat wij Zondags doen.

10801. V. Dus het was niet uwe bedoeling dat gij het wenschelijk acht, maar niet bereikbaar, helaas! dat 's avonds de kinderen van 12 tot 16 jaar herhalingsonderwijs krijgen?

A. Als het kon gebeuren.

10802. V. Dat had ik uit u begrepen.

A. Er is geen mogelijkheid op.

10803. V. Waarom niet?

A. Om gebrek aan personeel. Die overdag bezig is, behoeft inderdaad 's avonds niet afgetobt te worden. Ik heb menigen onderwijzer gesproken van eene herhalingsschool, maar de lust gaat er af, als ook de lust bij de leerlingen ontbreekt. Het is geen kleinigheid een heelen dag voor eene klasse te staan.

10804. V. Neen, dat begrijp ik, en ook dat men met de kinderen zit, als die een heelen dag op de fabriek zijn geweest?

A. Ja, dat is een groot bezwaar. Dat ontneemt bij de onderwijzers den prikkel. Mijnheer de Voorzitter! Ik heb over de punten, die hier in aanmerking kunnen komen, rijpelijk nagedacht en die zelfs grootendeels op schrift gebracht. Mag ik dat kortheidshalve maar voorlezen?

10805. V. Gaarne, deel ons dat eens mede.

A. Omtrent den invloed van de wet van 1874 op de kinderen kan ik niets verder zeggen dan dat daaruit resulteert dat de kinderen tot 13 jaar op school blijven. Er zijn misschien 30 of 35 kinderen, die vóór hun 13de jaar de school verlaten.

10806. V. Vóór hun 13de jaar?

A. Ja zeker, tot hun 13de jaar.

Punt 1. *De gezinnen*:

Over de gezinnen kan ik niets mededeelen, over de vraag naar andere werkkrachten

evenmin; ik geloof dat dit volstrekt niet bestaat.

Punt 2.

Plaatselijke verordeningen, krachtens art. 82 *der wet op het lager onderwijs* (*van* 17 *Augustus* 1878, *Staatsblad n*°. 127) *vastgesteld*. Voor zoover mij bekend is, bestaan die in Tilburg niet wellicht omdat zij geene reden van bestaan hebben.

Aard en duur (*in de onderscheiden jaargetijden*) *van den arbeid van kinderen beneden* 12 *jaren, buiten de fabrieks- en ambachtsnyverheid, in gemeenten waar zoodanige verordeningen niet bestaan:* Alleen in het najaar worden enkele kinderen voor den veldarbeid bij het zetten en in het voorjaar bij het rooien van de aardappelen gebruikt; dit is meer een indirecte hulp, de kinderen passen dan op de kleintjes. Slechts 2 of 4 halve dagen wordt in deze twee tijden op de bijzondere school verlof gegeven om de school te verzuimen. Bovendien zijn op ruim 3000 kinderen van de arbeidersklasse die kosteloos onderwijs ontvangen, op de bijzondere scholen er slechts 3 die zich schuldig maken aan schoolverzuim. Men kan aldus zeggen, dat Tilburg geen schoolverzuim kent, wat vooral te danken is aan den ijver der Roomsch-Katholieke geestelijkheid.

Punt 3.

Zondagsarbeid enz. Zondagsarbeid wordt voor zoover ik weet door de ondervinding op de Zondagsscholen alleen verricht op de ateliers van den Staatsspoorweg; op de fabrieken gebeurt het alleen bij defect aan de machines. De kinderen op de Zondagsschool krijgen geen verlof om weg te blijven, wanneer zij geen kennis geven van de reden waarom, daardoor weet ik het voorgaande natuurlijk.

Punt. 4.

De lichamelijke toestand der arbeiders enz. Over den lichamelijken of gezondheidstoestand kan ik slechts oordeelen naar het uiterlijk. De jongelieden in de onderscheiden takken van fabrieks- en ambachtsnijverheid arbeidende, zien er over het algemeen gezond en frisch uit. Tot bewijs van den gunstigen gezondheidstoestand in het algemeen, zou ik hier kunnen bijvoegen, dat te Tilburg reeds jarenlang eene talrijke godsdienstige vereeniging bestaat uit leden boven de 16 jaar, die bijna uitsluitend behooren tot de arbeidende klasse, waarvan de afgestorven leden gemiddeld den 52- en 53jarigen leeftijd bereikten. Een paar jaar geleden heb ik dit vernomen.

De verstandelijke toestand. De kinderen hebben over het algemeen een gezond verstand en een flink oordeel, practisch, mag ik zeggen, zooals de Tilburgers

De zedelijke toestand. De zedelijke toestand der jongelieden, in zoover ik dien in 5 Zondagsscholen, met ruim 1300 leerlingen van 12-25 jaar heb kunnen beoordeelen,

verdient alle lof. Ook heb ik altijd met lof hooren spreken over den zedelijken toestand van Tilburg als fabriecksstad.

Verbetering dier toestanden door beperking of verbod van arbeid. Eene wettelijke beperking omtrent den duur van den arbeid van jongens van 12-18 jaar komt mij niet wenschelijk voor. Werden echter de dagloonen goed geregeld en de jeugdige werklieden in de vrije uren nuttig beziggehouden, dan zou zulk eene wettelijke beperking nuttig kunnen zijn en dan zou eene wettelijke beperking misschien wenschelijk wezen. Doch het tegendeel zou te vreezen zijn. Een dikwerf hoog noodig stoffelijk voordeel zouden de huisgezinnen dan moeten missen en een karig voedsel het gevolg zijn, dat niet minder de gezondheid zoude krenken dan een lange arbeidsdag. Daarenboven zou door die vrije of liever gezegd ledige uren feitelijk de moraliteit der jeugd een groot gevaar loopen. Wat toch werkt noodlottiger voor de jeugd dan gebrek aan behoorlijke bezigheden, vooral in groote steden en fabrieksplaatsen? Ik keur ten sterkste af een overdreven langen arbeidsdag, waardoor de gezondheid der jeugdige arbeiders gekrenkt wordt. Gelukkig is echter in Tilburg in den laatsten tijd die lange arbeidsdag zeldzaam geworden, hij is wel lang, maar zeldzaam overdreven lang.

10808. V. Maar zij werken toch 13, 14 uren?

A. Op verre na niet allen.

10809. V. Maar vindt gij het voor kinderen van 12 tot 14 jaar niet wat te veel?

A. Als de arbeid zwaar was wel.

10810. V. Dat schijnt echter in Tilburg niet het geval te zijn. Maar als jongens van 12 tot 14 jaar, 12, 13 uren in de fabriek moeten werken, dan maakt dit toch - gij hebt het straks gezegd - de jongens ongeschikt om verder iets uit te voeren?

A. Straatloopen kunnen zij toch wel.

10811. V. Natuurlijk, want het zouden geene jongens zijn zoo zij op dien leeftijd den Hemel niet dankten, wanneer zij eens goed op straat konden loopen. Daar zouden gij en ik, zoo oud als we zijn, in die omstandigheden nog naar verlangen; dat is dus zeer begrijpelijk. Maar dit is zeker, dat hij er na zijn 12de jaar niets meer kan bijleeren; het onderwijs is dan voor den jongen geheel afgeloopen.

Gij zegt: de Zondagsschool. Maar gij zult het mij, hoop ik, niet ten kwade duiden, wanneer ik meen dat de Zondag ook bestemd is voor rustdag, voor dag van ontspanning op fatsoenlijke, betamelijke manier. Gaat men nu dien dag nog bestemmen om de jongens te laten onderwijzen, wat blijft er dan van hun leven over?

A. Mijnheer de Voorzitter? Die leertijd is niet zoo lang, dat er geen gelegenheid tot ontspanning zou overblijven.

10812. V. Maar wanneer die dan zoo kort is, zal er bij den jongen ook niet veel inkomen?

A. Er is nog een middelweg tusschen kort en lang. Over het algemeen is de leertijd op de Zondagsschool zoo geregeld, dat die 's morgens en 's namiddags een uur à vijf kwartier duurt.

10813. V. Het is zeker een loffelijke instelling, en zoo is het ook voor den jongen veel beter dan wanneer hij in het geheel geen onderwijs kreeg. Zoudt gij, die weet wat de kinderen in den regel uit een oogpunt van onderwijs waard zijn, het echter niet beter achten wanneer zij gelegenheid hadden om des avonds in de week nog wat te leeren?

A. Ik ben 30 jaren aan het onderwijs geweest en ik moet verklaren, dat wij er den moed niet toe hebben.

10817. V. Begrijp ik u goed, dan is uw bezwaar tegen deze zaak, dat er in den loop van den dag reeds te veel van de kinderen gevergd zou zijn en dat uw onderwijzend personeel, hetzij in getal, hetzij in krachten, te kort zou schieten. Dat zijn uwe twee bezwaren, niet waar?

A. Ja.

10818. V. Wat hebt gij nog verder genoteerd?

A. Het volgende: verlenging van den leertijd der kinderen van de arbeidende klasse acht ik niet noodig en niet wenschelijk, vooral in eene stad als Tilburg, waar kinderen van 12 en 13 jaren getrouw de school bezoeken. Die zijn voor hun stand genoeg onderwezen en voor hen die behoefte gevoelen aan voortgezet lager onderwijs bestaat voldoende gelegenheid. De lagere scholen te Tilburg, zoowel openbare als bijzondere, zijn toegankelijk voor kinderen van zes jaren en daarboven. Daar ontvangen ook nog ruim 1300 kinderen boven de 12 jaren onderwijs in vijf Zondags- of herhalingsscholen.

10819. V. Zijn er nog andere punten, in verband met deze enquête, waarover gij wenscht te spreken?

A. Ik heb verder niets meer te zeggen.

10820. V. Dan danken wij u voor uwe mededeelingen. Uw verhoor is geëindigd.

J. DIJKHOF.

Verhoor van den heer J.A.A. Kerstens.

10821. De **Voorzitter:** Ik verzoek u ons op te geven uw naam, uwe voornamen, uwe woonplaats, uw beroep en uw ouderdom.

A. Jacobus Adrianus Anthonius Kerstens, wethouder en ambtenaar van den burgerlijken stand, president van de Vincentius-vereeniging, fabrikant, wonende te Tilburg, oud 73 jaren.

10822. V. Uwe betrekking van president der Vincentius-vereeniging brengt u veel in aanraking met personen van minderen stand te Tilburg. Kunt gij ons eenige mededeelingen doen, in verband met het onderwerp dezer enquête?

A. De stoffelijke welstand is te Tilburg niet ongunstig; de levenswijze is er zeer goedkoop. De meeste menschen, met eenige zorg en vlijt, hebben eene geit, mesten een varken en hebben een hoekje grond. Tilburg is zeer ruim uiteen gebouwd, gelijk men weet; de lieden hebben dus lucht en licht in over-

vloed in hunne woningen. Door dat varken en die geit kunnen zij een stukje grond bekomen; zij huren dit om het met aardappelen te bepooten, wat bij een weinig zorg zelfs voor talrijke gezinnen zeer goede vruchten geeft. Ik ken zulke gezinnen waar veel welstand is, terwijl andere met groote verdiensten tot armoede vervallen; de vrouw is dan gemeenlijk geene huishoudster en de man maakt misbruik van sterken drank, de hoofdramp van onze Nederlandsche arbeiders.

10824. V. Over het algemeen schijnen de Tilburgsche vrouwen de goede kunst van ordentelijk huis te houden wel te verstaan?

A. Dat gaat redelijk wel, nochtans niet bij allen. Een groot gedeelte dier meisjes werkt in de fabriek, komt om 12 uren thuis en vindt gereed wat moeder gekookt heeft; zoo ook des avonds. Van huishoudelijk werk komt bij die meisjes weinig in. Trouwen die meisjes zeer jong, dan laat dat huishouden veel te wenschen over.

10825. V. Gij komt dus omtrent dit punt tot tweeërlei conclusie:

1°. keurt gij het in hooge mate af, dat getrouwde vrouwen in fabrieken werken, wat trouwens in Tilburg niet voorkomt;

2°. heeft de ervaring ook u geleerd dat getrouwde vrouwen, die als jong meisje jarenlang op de fabriek hebben doorgebracht, geene bijzonder goede huishoudsters zijn.

A. Juist. Dienstmeisjes zijn in den regel betere huishoudsters dan fabrieksmeisjes.

10826. V. Gij meent dat door het lang blijven in die fabrieken, zij gewend zijn om thuis alles kant en klaar te vinden, zoodat die meisjes minder geschikt voor het huishouden zijn?

A. Juist.

10827. V. Vandaar dat uwe vereenigingen er op uit zijn om ze een anderen weg uit te zenden als juist naar de fabrieken?

A. Juist, ofchoon het noodzakelijk is voor die gezinnen, dat die meisjes in de fabrieken werken. Het is geen kleinigheid voor een werkman om van een jongen van 12 jaren twee of drie en een halven gulden meer of minder voor het huisgezin in de week te ontvangen. Ik zou het betreuren als eene ramp, wanneer er eene wetsbepaling kwam, waarbij bepaald werd, dat kinderen ouder moesten zijn vóórdat zij op eene fabriek konden toegelaten worden, in de eerste plaats voor het huisgezin, in de tweede plaats voor de jongens zelven. Wanneer de leertijd bepaald werd tot het 14de jaar, zouden de jongens van 11-14 van 9-12 uren en van 2-4 uren naar school gaan, en den overigen tijd rondloopen en eigenlijk worden straatbengels, waaraan in Nederland inderdaad geen gebrek is.

10828. V. Houdt die beschouwing met een klein weinig verband met deze omstandigheid, dat het op de fabrieken, zooals die in Tilburg gedreven worden, inderdaad voor de jongens tamelijk wel is uit te houden?

A. Het is er zeer goed voor hen uit te houden; zij werken spelende en hebben heel licht werk.

10829. V. Dit oefent natuurlijk op uw oordeel een zekeren invloed uit?

A. Ja, zeker.

10830. V. Als gij eens de voorbeelden naast uw deur zaagt, dat kinderen van 12 à 13 jaren op de fabrieken in een ondragelijken toestand verkeerden, zou dan uw oordeel misschien niet anders luiden?

A. Dat weet ik niet, ik weet niet of de toestanden ergens anders zoo ondragelijk zijn.

Ik heb in Twenthe wel eenige fabrieken gezien, maar niet genoeg om daarover een juist oordeel te vellen.

10831. V. Maar gesteld dat er fabrieksplaatsen waren, waar het inderdaad slecht voor de kinderen was, zou dan uw oordeel anders luiden?

A. O ja. Ik wensch voor die kinderen het beste, zoowel voor hun stoffelijk als zedelijk welzijn.

10832. V. Om nu meer speciaal aan de zijde van de quaestie te komen, waarover gij in uwe betrekking van den president van de Vereeniging Vincentius à Paulo beter dan andere getuigen licht kunt laten opgaan - gij occupeert u met armenzorg?

A. Eigenlijk heel weinig. De vereeniging zorgt voor stoffelijke ondersteuning, omdat zij, zonder deze, volstrekt

geen invloed op de menschen zou hebben, maar haar hoofdwerk is de zedelijkheid te bevorderen.

10833. V. Gij occupeert u dan toch met stoffelijke ondersteuning van armen?

Wat leert uwe ondervinding u?

Als de werklieden in Tilburg oud worden en niet meer bruikbaar zijn, komen zij dan ten laste van philantropische inrichtingen? Of zorgen goedgezinde fabrikanten voor hunne werklieden?

A. Ja, wanneer de werklieden onbruikbaar zijn, krijgen zij pensioen uit mijn beurs. Worden zij ziek, dan ontvangen zij ondersteuning mede uit mijn beurs.

Dat is bij het grootste gedeelte van de fabrieken het geval. De eene fabrikant zou zich tegenover den anderen schamen dat niet te doen.

10834. V. De algemeene geest onder de fabrikanten te Tilburg brengt dus mede, de menschen van 50 of 60 jaren niet aan de poort te zetten? Dat komt niet voor?

A. Neen. Het is eene hooge zeldzaamheid, ja ik durf zeggen dat het nooit gebeurt, dat iemand die te oud is om te werken, aan de deur wordt gezet, wanneer hij lang aan de fabriek gewerkt heeft, in zoo'n geval wordt er voor hem gezorgd.

10835. V. Dat zal dan in belangrijke mate de liefdadige instellingen en het stedelijk armbestuur ten goede komen?

A. Wel wat; maar het spreekt van zelf dat niet allen zoo oud worden en bovendien zijn er nog armen die niet van fabrikanten komen.

10836. V. Wat gebeurt er in Tilburg als een werkman ziek wordt?

A. Dan krijgt hij, al naar zijn gezin groot is, ondersteuning van den fabrikant.

10837. V. Altijd in geld?

A. Ja; alleen de Vincentius-vereeniging ondersteunt hoofdzakelijk in natura, door het geven van bons, voor gort, brood, steenkolen, kleederen, enz op grond der ondervinding dat geld wel eens misbruikt wordt.

10838. V. Hoe verkrijgt men medische hulp?

A. Als men die niet zelf betaalt, van stadswege.

10839. V. Men schijnt er eene eer in te stellen dat zoolang mogelijk zelf te betalen? Is dat ook uwe ondervinding?

A. Ja dat is zoo, en eveneens stelt men er prijs op om een huwelijk niet pro deo aan te gaan; in het afgeloopen jaar slechts 5. Dat is een soort van eergevoel onder die menschen. Ook brengt hun eergevoel mede om geen geneeskundige hulp van de armen te krijgen. Als het zoo ver komt, dat zij er toe overgaan, dan moet de nood al zeer hoog gestegen zijn.

10840. V. Dus uw oordeel is over het algemeen gunstig?

A. Ik geloof dat Tilburg, voor zoover mij bekend is, eene uitzondering maakt op tal van andere plaatsen.

10841. V. En waaraan schrijft gij dat toe?

A. Ons volk is godsdienstig en volbrengt dus zijne plichten nauwkeurig. Ik ben het eens met den heer Hartog, van de stearine-kaarsenfabriek, die voor deze vergadering verklaarde, dat hij het betreurde, dat de godsdienstzin in ons land afnam Hij vond dit een ramp voor de werklieden. Wat den zedclijken toestand betreft, die is allergunstigst. Als ambtenaar van den burgerlijken stand heb ik dit eenigszins kunnen nagaan. Mij is gebleken dat in de laatste jaren op onze bevolking, 32 000 zielen, waarvan een groot deel fabrieksarbeiders zijn, slechts 10 onwettige geboorten hebben plaats gehad. Zoodra een meisje in zekere omstandigheden verkeert, wordt

door de geestelijkheid er op aangedrongen om haar getrouwd te krijgen. Maar ook dat komt niet zooveel voor als de publieke opinie wel denkt, want dit zou moeten blijken uit de registers van den burgerlijken stand, welnu, in het afgeloopen jaar zijn slechts 7 gevallen voorgekomen van getrouwde vrouwen die bevallen zijn, voordat zij 9 maanden getrouwd waren. Men zal toestemmen dat dit zeer weinig is op eene bevolking van 32 000 zielen.

10842. De heer **Bahlmann:** Zoudt gij niet denken dat het aantal onwettige geboorten en geforceerde huwelijken minder zou worden, wanneer de militiewet geen belemmerende bepaling voor het huwen bevatte?

A. Ja, dat zou wel kunnen zijn. Er is echter nog eene zaak, waaraan de wet-

gever misschien iets zou kunnen doen. De wet heeft verboden om onzedelijke platen en photographieën ten toon te stellen, zou zij nu niet eveneens kunnen verbieden om van die vuile blaadjes voor twee cents aan de menschen in handen te stoppen? Ook zou ik het wenschelijk vinden dat die Nieuw-Malthusiaansche brochures en dergelijke werden verboden. Dit zou de zedelijkheid bevorderen, die een van de grondslagen is van het welzijn der maatschappij.

10843. De **Voorzitter:** Hebt gij verder geene mededeelingen te doen?

A. Ik zou het ook wenschelijk vinden wanneer er iets meer kon gedaan worden tegen het drankmisbruik. Ik zou wenschen dat de kroegen des morgens niet vóór 8 uren zouden mogen geopend worden en om 8 uren des avonds moesten gesloten zijn. Want de ondervinding leert, dat vooral metselaars, timmerlieden en dergelijken, die vroeg naar hun werk moeten gaan, zich niet daarheen begeven zonder een 'spatje' genomen te hebben.

10844. V. U is wethouder, niet waar?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter!

10845. V. Zoudt gij dan niet meenen, dat eene dergelijke regeling, als gij verlangt, tot de competentie van het plaatselijk gezag behoort?

A. Dat weet ik niet.

10847. De heer **Bahlmann:** Gij hebt gesproken over de ondersteuning van de fabrieksarbeiders in geval van ziekte, en, vergis ik mij niet, dan hebt gij op dit punt eenige ondervinding, want gij zelf hebt voor uwe fabriek een ziekenfonds opgericht, waarin door de fabrieksarbeiders gedeeltelijk gecontribueerd werd?

A. Een aantal jaren geleden heb ik een fonds opgericht, waarin ieder ar beider moet contribueeren 5 centen, en ieder meisje of jongen 2½ cent per week. Daarbij had ik de vrijheid gegeven om het stoomwater te verkoopen; de opbrengst daarvan kwam in het fonds. Nu had ik bij de oprichting de bepaling gemaakt dat het opperbestuur, de willekeurige beschikking over het fonds, aan mij zouden verblijven. De verkoop van het stoomwater begon mij echter al spoedig te vervelen, dat geloop, vooral in den zomer, van half Tilburg om warm water was al te lastig; dit heb ik dus opgeheven, maar de wekelijksche opbrengst daarvan ben ik toch in het fonds blijven storten.

Een meesterknecht, die veel invloed had bij het volk en wegging, wenschte toen het fonds op te heffen en te verdeelen. Het eerste heb ik toegestaan, maar het laatste geweigerd. Ik heb gezegd dat alles op den laatsten cent aan de zieken zou worden uitgekeerd. Eindelijk raakte de kas uitgeput en heb ik uit eigen beurs de zieken ondersteund, tot hetzelfde bedrag dat zij vroeger uit het fonds trokken.

10848. V. Er bestaan bij verschillende fabrieken dergelijke ziekenfondsen.

Het is natuurlijk voor groote fabrikanten gemakkelijker dan voor kleine, die slechts 13 of 14 werklieden hebben. Maar zoudt gij het wenschelijk vinden, in navolging van Duitschland, een *Versicherungs-zwang* in te voeren, zoodat aan de fabrikanten bij wettelijken maatregel de verplichting werd opgelegd om dergelijke zieken-, ondersteunings- en pensioenfondsen te stichten en te onderhouden?

A. Ik zou er volstrekt geen bezwaar in zien, wanneer iedere fabrikant op zich zelf daartoe gedwongen werd. Maar wanneer het eene algemeene zaak wordt, dan krijgt men een bestuur, eene geheele administratie, en dan wordt het vanzelf zeer kostbaar. Wanneer iedere fabrikant echter in het bijzonder daarvoor zorg draagt, vloeit alles in de beurs der werklieden. Eene verplichting zou ik echter zeer goed vinden, omdat

het niet aan alle fabrikanten convenieert uit hun eigen beurs bij te dragen, wat dan ook dikwijls niet geschiedt.

10849. De **Voorzitter:** Ik dank u voor uwe inlichtingen; uw verhoor is afgeloopen.

J.A.A. KERSTENS.

Zitting van woensdag 2 februari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BAHLMANN.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer J.F. Mutsaerts. (*Verkort.*)

10850. De **Voorzitter:** Wilt gij uw naam, voornamen, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven?

A. Johannes Franciscus Mutsaerts, oud 53 jaar, fabrikant van wollen manufacturen als associé der heeren L.V. Ledeboer en Zonen, wonende te Tilburg.

10851. V. Zijt gij reeds lang in de zaken?

A. Sedert 1849 in de firma L.V. Ledeboer en Zonen, Rotterdammers, zooals u bekend zal zijn.

10852. V. Gij hebt een tamelijk talrijk personeel, zoo in als buiten de fabriek?

A. Wij hebben buiten de fabriek ongeveer 125 wevers en in de fabriek ruim 100 werkmenschen.

Op de fabriek zijn 36 meisjes, waarvan 19 weefsters zijn. In tegenstelling van al onze concurrenten hebben wij aan onze machinale weefgetouwen weefsters en geen wevers. Zij zijn in een afzonderlijk locaal bijeen. Een meesterknecht is er bij om het werk na te gaan. Verder 11 jongens van 12 tot 16 jaar, 7 van. 16 tot 18 jaar, en boven dien leeftijd 51 personen; te zamen ruim 100. Dat is de werkelijke toestand.

10854. V. Aan uwe fabriek bestaat dus de bijzonderheid, dat gij voor het weven vrouwen gebruikt, terwijl andedere weverijen mannelijk personeel in dienst hebben. Welke is de reden daarvan?

A. Wij meenen dat de weefsters minstens evengoed werken als de wevers. Maar de vrouwelijke weefsters kosten ons niet zooveel als de mannelijke. Wij zien dus in het gebruiken van vrouwen niet alleen een indirect, maar ook een direct voordeel. Wanneer de weefsters per streng bij voordeeld 4 cent zouden ontvangen, zouden de mannelijk wevers 5 cent per streng moeten hebben; dus het loon is 25 pet. goedkooper.

10855. V. Dit is zoo duidelijk, dat ik niet begrijp, dat de concurrenten dit ook niet begrijpen?

A. Wanneer wij een honderdtal weefgetouwen hadden, zouden wij niet in staat zijn weefsters te bezigen, want honderd weefsters zijn er niet, maar wij hebben slechts 19 weefgetouwen. Wij hebben altijd vrouwelijke weefsters gehad en ondervinden nooit moeite om open plaatsen door anderen aan te vullen. Die weefsters verdienen ook een vrij goed dagloon, ongeveer f 1 daags.

10856. V. Dus dat de andere fabrikanten geene vrouwen in dienst hebben, is eenvoudig hieraan toe te schrijven, dat er te Tilburg niet zooveel vrouwelijk personeel beschikbaar is om alle weefgetouwen door vrouwen te bedienen. Begrijp ik dit goed?

A. Gedeeltelijk; er zijn veel meisjes die wel geschikt zouden zijn, maar liever niet aan eene fabriek werken, zij weven dus tehuis.

10857. V. Maar bij u werken zij toch aan de fabriek?

A. Ja, maar als wij er bijv. 80 moesten hebben, zouden wij die niet weten te krijgen. Wanneer echter de meisjes tehuis geen weefwerk hebben wegens slapte, willen zij wel bij ons werken, en dat gebeurt dan ook, maar alleen in geval van nood. De meisjes moeten tehuis het weven aan een handgetouw geleerd hebben.

10858. V. Dat alles begrijp ik, echter vat ik nog niet dat de andere fabrikanten er zich niet op toeleggen die even

goede en beterkoope werkkracht te bekomen; wat is daarvan de reden?

A. Ik heb de reis herwaarts gedaan met een concurrent, die mij zeide volstrekt geen meisjes te willen hebben; hij heeft nooit vrouwen en dat is algemeen te Tilburg het geval. Men vindt er zelden vrouwen aan de machinale getouwen.

20859. V. Gaarne hoorde ik dit nader door u verklaren. Het is mij nog niet duidelijk: de meisjes werken evengoed en goedkooper, hoe komt het dan dat anderen die niet nemen? Gij zegt, dat zij geene meisjes willen hebben. Om welke reden dan?

A. Wij zijn er zeer tevreden over en hebben er plaats voor. Wij kunnen ze ook krijgen. Bij andere fabrikanten is er geen aanbod van meisjes.

10860. V. En bij u wel?

A, Omdat wij *enkel* meisjes hebben. Van den beginne aan hebben wij dat gehad en er ons lokaal naar ingericht.

10861. V. Schrijft gij dat hieraan toe, dat zij bij u een afzonderlijk lokaal hebben? Op andere fabrieken werkt men met jongens en mannen. Waarom nemen uwe concurrenten dan ook afzonderlijk geene meisjes?

A. Dat weet ik niet, want deze weefsters werken evengoed als mannen en wij behoeven niet zoo hoog te betalen.

10862. V. Dan moet ik dit punt verder laten rusten.

Hoelang werken die meisjes, hoe laat komen zij?

A. Zij werken door elkander 12 uur daags, zij komen in den winter om half acht en blijven tot's avonds half negen; des zomers is de werktijd van 6 à 6½ tot acht uur 's avonds.

10863. V. En van twaalf tot één gaan zij naar huis, en in den voor- en achtermiddag hebben zij een kwartier pauze, niet waar?

A. Ja.

10864. V. Hoe oud neemt gij de meisjes op haar jongst?

A. De jongeren 19 à 20 jaar, daar beneden zijn er weinig of geen; een spoelster zal 16 jaar zijn; trouwens de andere meisjes die wij op de fabriek hebben, zijn allen 18, 20, 21 à 22 jaar.

10865. V. Meisjes van 12 à 14 jaar zijn dus niet op uwe fabriek?

A. Neen een enkele om garens te spoelen.

10866. V. Wat de getrouwde vrouwen betreft, is uwe fabriek waarschijnlijk in dezelfde positie als alle andere fabrieken in Tilburg, dat zij er namelijk nooit op komen?

A. Wij hebben nooit eene getrouwde vrouw gehad; omdat het in de Schets stond heb ik er nota van genomen, maar ik geloof niet dat er ooit eene getrouwde vrouw in Tilburg op eene fabriek geweest is; ik heb er althans nooit van gehoord.

10867. V. Gij bevestigt dus, dat in de Tilburgsche fabrieken de algemeene usance is, dat de getrouwde vrouwen voor haar huishouden zorgen, en niet op de fabrieken gaan werken?

A. Ja.

10868. V. En uw indruk omtrent de gevolgen daarvan is waarschijnlijk ten gunste van dien maatregel?

A. Ja.

10869. V. Jongens hebt gij weinig op uwe fabriek?

A. Jongens van 12 tot 16 jaar hebben wij er 11.

10870. V. Hoe oud neemt gij de jongens op hun jongst?

A. Liefst op hun 14de, ook op hun 13de en 12de, maar natuurlijk nooit onder hun 12de jaar.

10871. V. Waarom liefst op hun 14de jaar?

A. Omdat de jongens er dan beter uitzien en wat beter onderlegd zijn; zij hebben dan twee jaren lang de Zondagsschool bezocht. Ik neem ze ook liefst niet ouder dan 14 jaar, omdat ze jong hun vak moeten leeren. Wij hebben ze liever van 13 dan van 12 jaar.

10872. V. Neemt gij ze in den regel eerst op hun 14de jaar?

A. Neen al naar het valt; maar wij hebben het liefst jongens van 13 en 14 jaar.

10873. V. Vertel ons nu eens iets buiten uwe fabriek. Het gros van de jongens is natuurlijk Katholiek, en doet communie met het 12de jaar. Het schoolgaan houdt dan op. Wat voeren zij nu uit van hun 12de tot hun 13de of 14de jaar, voordat zij op de fabriek komen?

A.Ik mag niet te veel van andere fabrieken zeggen; maar ik geloof dat zij dan wel op een kleiner soort fabrie-

ken gaan, waar iets minder loon wordt uitbetaald, die misschien een cent of een halve cent per uur minder betalen. Als wij geen andere konden krijgen, zouden wij daartoe ook wel geforceerd worden, doch nu is dat niet het geval.

10874. Moet ik uit uw antwoord begrijpen, dat de jongens, die dan op 13-, 14jarigen leeftijd bij u komen, reeds bij een ander zijn geweest?

A. In den regel is dat zoo; wij nemen geen jongens die niets kennen, maar wij betalen dan ook beter.

10875. V. Daaruit zou ik dan de conclusie trekken, dat die jongens van 12 tot 14 jaar niet ledig loopen?

A. Juist, ofschoon ik het toch wenschelijker zou vinden dat zij wat langer school gingen.

10876. V. Heeft het ook eene kwade zijde als zij het bedrijf wat laat beginnen?

A. Dat zal ik nu niet beweren, ofschoon ik het wel goed acht dat zij het vak van draadmaker zoo vroeg mogelijk leeren, want als een jongen reeds 14 jaar is en dat dan nog leeren moet, is hem dat te min, te nietig, hij heeft dan al wat geleerd en dan gaat er dat niet zoo in.

10877. V. Overdrijft gij nu niet? Andere getuigen hebben toch verklaard dat zij dat werk toch op dien leeftijd nog wel kunnen leeren?

A. Ja.

19878. V. Nu de volwassen mannen, hoe lang werken die?

A. Nu 12 of 13 uur, in den zomer is het wel eens 14 uur geweest.

10879. V. Die werken dus gedurende denzelfden tijd als de jongens?

A. Ja, dat gaat tegen elkander op, maar het gebeurt dat boven, waar de selfactings zijn, het werk wat spoediger klaar is; dan kunnen de jongens wat vroeger weggaan. De spinners en de jongens hebben dat gaarne, want zij worden toch betaald en het is een voordeel voor ons, want wij kunnen gas sparen.

10880. V. Worden de jongens per dag of per uur betaald?

A. Per uur, maar dat uur, dat zij minder werken dan de schrobbelaars, wordt ook betaald.

10881. V. Over dat uur of dat anderhalve uur krijgen zij dus loon?

A. Ja, want wij hebben er voordeel van, als de jongens zonder licht werken.

10882. V. Er zijn ook fabrieken, die met electrisch licht werken, welke zijn dat?

A. Er is maar een, die van Swagemakers.

10883. V. Hebt gij bij uwe fabriek een ziekenfonds.

A. Pardon, dat hebben wij niet. Eenige van onze concurrenten hebben het wel, en daarom hebben wij eenige jaren geleden met een paar van onze menschen er eens over gesproken, maar die waren het niet eens met ons.

Hoewel wij het overigens eens waren, drukte mijn associé, mijnheer Ledeboer, er op, dat de menschen 1% moesten bijdragen, en dat was, als wij zelf er een zekere som bij gaven, naar zijne meening, nog te weinig. Een paar meesterknechts daarentegen, waarmeê er over gesproken werd, vonden echter dat het genoeg zou zijn Daar is het toen bij gebleven.

10884. V. En hoe gaat het dan, als de menschen ziek worden?

A. Wij betalen de daarvoor benoodigde gelden zelf. Wij hebben eene inkomst van 80 gl. uit het stoom water, van den afgevallen stoom, wat verkocht wordt voor een halve cent de emmer. Dan hebben wij de nieuwjaarsrekeningen en de verdere rekeningen in het jaar, waarop zoogenaamd 1% voor de meid wordt gekort, dat levert

ook een kleine 100 gulden op; dan komt daar nog bij de opbrengst van den verderen afval; die verschillende sommen worden gebruikt, als de menschen ziek worden. Is het eene ziekte van 8, 10, 12 dagen, dan krijgt de zieke half geld; zijn de menschen oud, dan krijgen zij evenzeer half geld; zoo hebben wij er nog een stuk of 3, 4, die 3 gl. per week genieten. Verder ondersteunen wij de menschen, Wij gevoelen dat dit onze plicht is en wij zorgen dat in dit opzicht alles naar behooren loopt.

10885. V. Uit hetgeen gij daar zegt blijkt mij, dat het bij uwe firma bestaande ziekenfonds in een tamelijk primitieven toestand verkeert?

A. Dat ben ik geheel met u eens.

10886. V. Gij legt op zijde en boekt wat van de door u genoemde toevallige baten ingekomen is en bestemt dat voor het ziekenfonds. Maar is dat bedrag groot genoeg om aan de eischen van een ziekenfonds te voldoen? Kunt gij daarmede rondkomen? Met andere woorden: kunt gij, wat ik gaarne op uwe verklaring aanneem dat geschiedt, bij ziekte daaruit aan de werklieden de helft van hun loon uitkeeren? Of moet de kas van de firma wel eens bijspringen?

A. Het laatste is het geval, doch niet altijd, want wij betalen niet allen het halve weekloon uit. Dat hangt van de omstandigheden af. Wanneer het een werkman betreft, die jaren lang bij ons gewerkt heeft, aan wien wij gehecht zijn, en hij van ons of van de Vincentius à Paulo-vereeniging niets heeft, dan handelen wij naar omstandigheden.

10887. V. Wat noemt gij een man die jaren lang bij u gewerkt heeft?

A. Wij hebben 25 werklieden, die al 15 jaren bij ons zijn; zij krijgen dan een zilveren horloge.

10888. V. Ik neem gaarne aan dat de zaak goed loopt, ik ding op de waarde er van niets af, maar het blijft zoo doende toch geheel en al eene zaak van goeden wil en beleid van uwe firma. Eenigerlei zeker vooruitzicht voor den man of zijn gezin op ondersteuning in geval van ziekte, eenig recht daarop bestaat dus niet?

A. Dat bestaat niet.

10889. V. Maar menschen, die nu 7, 8, 10, 12 jaren bij u geweest zijn, wat gebeurt daarmede?

A. Wij helpen hen altijd.

10890. V. Aan dat cijfer van 15 jaar, zoo straks door u genoemd, behoeven wij dus niet vast te houden. Het schijnt bij uwe firma regel te zijn, dat de man steeds ondersteund wordt als hij vast bij u werkt, niet maar een blauwen Maandag bij u geweest is?

A. Zoo is het. Wij onderzoeken of de werkman tot een conferentie of tot een gilde behoort, en als hij dan bij ons komt en onderstand vraagt, helpen wij naar omstandigheden. Maar wanneer het een goed werkman is, en hij komt een gulden bijv. te kort, dan krijgt hij dien van ons.

10891. V. Dus uw steun is suppletoir aan dien van andere philantropische instellingen?

A.Juist, wij zorgen dat hij niet te kort komt.

10892. V. Maar, wanneer de werklieden niet meer geschikt zijn om te werken, wat dan? Zij kunnen, geloof ik, in uw bedrijf een hoogen leeftijd bereiken?

A. Wanneer zij tamelijk gezond en krachtig zijn, worden zij 70 zelfs 72 jaar oud. Maar op een leeftijd van 65 jaren zijn zij gewoonlijk versleten. Zoo zijn er op het oogenblik drie. Wij hebben tegen de menschen gezegd: ‘gaat stilletjes naar huis met je vrouw leven’. Den een hebben wij f 3, aan de anderen f 4 gegeven. Een van hen heeft een wagentje met twee honden gekocht en scharrelt nu, ik weet niet met wat voor negotie. De man is nu van het werken af en voor zich zelf gelukkig. Hij heeft nu natuurlijk meer dan f 3.

10893. V. Maar ook daarvoor bestaat hoegenaamd geen fonds onder de werklieden bij u?

A. Neen. Zij hebben geen recht op iets, maar zij meenen het wel, want wij hebben wel meer menschen gehad die wij 25 jaar lang f 3 betaald hebben; zij denken dat zij dat tot hun dood krijgen zullen, en dat zal ook wel. Maar nu krijgen wij een groot gasthuis voor mannen en vrouwen, op zeer goede en groote schaal ingericht. Dat zal

aan mijn associé en mij aanleiding geven om te overwegen, of die menschen daar niet geplaatst zouden kunnen worden, want de uitgaven zijn voor ons nog al aanzienlijk, en morgen komen er misschien weder bij. Wij kunnen dat niet altijd volhouden, maar ik zal thans daaromtrent niets verder zeggen.

10899. V. Ik ben even op dit punt moeten doorgaan Natuurlijk is de goede naam uwer firma te welbekend, dan dat de door u vooropgestelde feiten op uwe verzekering niet gaarne zouden worden aangenomen. Gij laat uwe werklieden noch bij ziekte, noch op hun ouden dag aan hun lot over. Fondsen bestaan er echter niet, zoodat zij geene rechten kunnen doen gelden. Gij vindt intusschen vermoedelijk den bestaanden toestand ook niet goed?

A. Evenmin voor ons als voor den werkman.

10900. V. Dan iets anders. Ongelukken komen weinig op uwe fabriek voor, zegt gij? Zijn er bijzondere voorzieningen, om met bewegende deelen van machines, zonder opzet of verregaande roekeloosheid, niet in aanraking te komen?

A. Wij hebben in de laatste 10, 15 jaren weinig ongelukken gehad. Het ergste is geweest een man die zijn arm heeft verloren; deze werkt nog op onze fabriek en heeft hetzelfde loon behouden. De menschen gaan te roekeloos met de machines om, en van de aanwezige voorzieningen wordt geen gebruik gemaakt.

10901. V. Zijn in uwe fabriek de bewegende deelen van de machines zooveel als eenigszins mogelijk is afgeschut en afgesloten?

A. Ik geloof dat in dit opzicht onze fabriek ten minste evengoed is als andere fabrieken. Het is echter best mogelijk dat er nog verbeteringen zijn aan te brengen, die voor de veiligheid nog grooter waarborgen zouden opleveren.

10902. V. Gelukkig is uwe ondervinding dat er weinig ongelukken voorkomen?

A. Ja, heel weinig.

10903. V. Werkt het volk goed, komt het prompt op, houdt het Maandag, is het gewillig?

A. Wij zijn zeer tevreden. Het volk is gewillig en komt prompt op. Onze fabriek laat in dat opzicht niets te wenschen over, en ik geloof dat bij andere fabrieken in Tilburg hetzelfde het geval is.

10904. V. Gij laat u geheel in denzelfden geest uit als alle vorige getuigen uit Tilburg; alles goed en gunstig, hetgeen inderdaad aangenaam is te vernemen.

A. Maar daarom is bij ons niet alles zoo rooskleurig, dat het een ‘Dorado’ mag genoemd worden. Er zijn vele zaken die ik anders zou wenschen. Zoo is de afstand van de woningen van de arbeiders van de fabrieken te groot. Ik heb bepaald medelijden met de menschen, als zij naar huis gaan en in een uur weer terug moeten zijn

10905. V. Geeft gij ze geen 1½ uur?

A. Neen, ik kan geene exceptie maken.

10906. V. Deed de oude heer Diepen dat nooit?

A. Het is mogelijk, maar ik weet het niet. Dit weet ik wèl dat, wanneer een 5- of 6-tal fabrikanten het voorbeeld gaven, het algemeen navolging zou vinden. Ik zou er sterk vóór zijn. Ik geloof ook wel, dat alle eerste fabrieken van de plaats bereid zouden zijn toe te treden tot dien maatregel.

10907 V. Gij kwaamt daar op een punt, dat zeker van belang is, maar niet slaat op mijne vraag.

Mijne vraag was deze: of het volk goed was, en daarop hebt gij een antwoord gegeven in zeer gunstigen en bevredigenden zin.

Om elkander eehter goed te verstaan, herhaal ik nog eens de vraag, of naar uwe overtuiging, natuurlijk in het algemeen gesproken, geen kwaad van het Tilburgsche werkvolk is te zeggen?

A. Volstrekt niet, integendeel.

10908. V. En hoe is de geest van het volk tegenover de patroons?

A. Heel goed, zelfs zoo, dat als er iets mocht haperen, dit eerder aan de patroons dan aan het volk zou geweten moeten worden. De menschen zijn goed, en wel in elk opzicht; wij hebben dat zelf ondervonden, want wij hebben er een 25, die meer dan 25 jaar bij ons zijn.

10909. V. Hebben die menschen naar hun stand en hunne middelen te Tilburg nog al een tamelijk redelijk leven; wonen zij nog al goed, of bekrompen?

Gij hebt zeker wel eens gezien hoe het in andere, groote fabrieksteden is; maakt Tilburg daarop eene gunstige uitzondering?

A. Ik heb veel op dat terrein gezien, ook in andere landen, maar wat het punt van woningen betreft, mag ik met vrijmoedigheid verklaren, dat het te Tilburg beter gesteld is dan overal elders.

Wanneer ik andere plaatsen met Tilburg vergelijk, bij voorbeeld Helmond, waar mijne vrouw vandaan is, dan is het verschil in de woningen kolossaal Er is in de laatste jaren eene aanzienlijke verbetering gekomen, doordat de werkman het beter heeft gehad. De werklieden hebben, voor een groot ge-

deelte, een stukje grond kunnen koopen en eene eigen woning kunnen bouwen. Ik ben eens met mijne vrouw in de wijk, zoogenaamd ‘de Hasselt’ gaan wande len; zij was buiten zich zelve toen zij daar kwam, en zeide: is dat nu de armenwijk van Tilburg? Zij heeft te Amsterdam aan het hoofd gestaan van eene liefdadige inrichting en honderden en duizenden gezinnen bezocht, maar het verschil tusschen Amsterdam en Tilburg viel haar zeer op.

De woningen zijn meestal uitstekend; er zijn misschien een honderd, of nog enkele meer, die veel te wenschen overlaten, maar dat wordt met den dag beter.

10910. V. Gij spraakt daar van toestanden elders en noemdet Helmond, hebt gij daar vroeger gewoond?

A. Mijne vrouw is er vandaan.

10911. Hebt gij nog andere fabriekspiaatsen in ons land bezocht buiten Helmond.

A. Ik ben wel op andere plaatsen geweest, maar die heb ik niet bezocht met het oog op de industrie, ik ken dus den toestand van de werklieden daar niet.

10912. V. Is er in Tilburg ook een spaarbank voor het volk?

A. Ja.

10913. V. Wordt daar veel gebruik van gemaakt?

A. O ja, heel veel, buitengewoon veel.

10914. V. Hoe staat het met het misbruik van sterken drank? Komt dat veel of weinig voor?

A. Ik meen van dr. Van der Heyden gehoord te hebben, dat wij de vierde stad zijn wat betreft het drankmisbruik.

10915. V. Ja, maar ik zou liever uw eigen verklaring hebben. Hebt u last er van, dat uw volk zich te buiten gaat?

A. Neen, een enkele keer mag dat eens zijn, als zij de geboorte van een kind gaan aangeven of zoo iets, maar anders niet.

10916. V. Komt Maandaghouden wel eens voor.

A. Neen.

10917. V. Hebt gij uit u zelf nog eenige mededeelingen te doen?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, naar aanleiding van de Schets die ik het genoegen had van u te ontvangen, zou ik wel eenige verbeteringen willen aan de hand doen. Ik zal u mijne gedachten daarvan eens mededeelen, als het geoorloofd is. Den maximum- werktijd zou ik bepaald willen zien op 13 uur; langer zou niet gewerkt mogen worden.

Verder moet naar mijn meening de rusttijd des middags van 1 uur op 1½ uur gebracht worden, vooral des zomers.

Dan zou ik wenschen, dat de fabrikanten genoodzaakt werden om langs de muren van de fabriek ijzeren ladders te hebben of twee stel trappen, ter voorkoming van ongelukken bij brand. Ik moet hierbij doen opmerken dat in Tilburg zeer dikwijls brand is, maar er nog nooit een mensohenleven bij een brand is omgekomen.

10918. V. Er is veelal maar ééne trap, en de werklieden moeten ingeval van brand uit de vensters springen, niet waar?

A. Wij hebben op elke verdieping een luik, en daarbij een ladder, waarmede de menschen zich kunnen redden. Ik herhaal echter; wij hebben nog nooit een menschenleven te betreuren gehad.

Dan zou ik, hetzij met medewerking van den Staat, hetzij met die van de gemeente, een ziekenfonds willen opgericht zien.

Ik geloof dat de fabrikanten gaarne zelf daartoe 1 pet. zouden bijdragen. Ik heb een klein schetsje gemaakt om mijne denkbeelden hieromtrent te verduidelijken.

Mijns bedunkens kan een pensioenfonds voor werklieden alléén door het Rijk worden opgericht, evenals het zich reeds bemoeid heeft met het sparen, door 't instellen van de Rijkspostspaarbank, en wel op zoodanige wijze, dat het zich alleen met de fabrikanten en werkbazen in verbinding stelt, door bijv. dezen te verplichten, wekelijks iets van het werkloon in te houden, bijv. 1 pet. van 't loon, hetwelk wordt ingeschreven op een pensioenboekje. dat t eigendom en in bewaring van den arbeider blijft, die verplicht is het bij de uitbetaling van zijn werkloon mede te brengen en te laten inschrijven, terwijl de werkgever er een register op nahoudt waarin hij op den naam van den arbeider het ontvangene bedrag inboekt, en

na daarvan bijv. maandelijks een staat te hebben opgemaakt, welk totaal bedrag hij tegen quitantie bij den ontvanger van de registratie of een ander daartoe aan te wijzen persoon stort.

Gaat nu de arbeider naar een anderen patroon, dan wijst zijn boekje aan, dat hij geregeld gestort heeft, en gaat daarmede bij zijn nieuwen patroon voort tot hij bijv. op 65jarigen leeftijd met zijn boekje bij het Rijk aanklopt, om pensioen te erlangen.

Wordt hij vóór dien leeftijd invalide, dan wordt zijn pensioen natuurlijk zooveel kleiner, terwijl als hij sterft vóór hij zijn pensioen verdiend heeft, zijne erven in zijne plaats treden.

10919. V. Met andere woorden: het is u opgevallen dat menschen, die werkzaam zijn op de fabricken waar goed geregelde ziekenfondsen bestaan, bij het verlaten van zulk eene fabriek hunne gestorte bijdragen geheel en al kwijt zijn, en daarom zoudt gij het beter vinden dat er een algemeen fonds werd opgericht, waardoor aan dat bezwaar zou worden te gemoet gekomen.

A. Ja, waardoor zij dus niet meer blootstaan aan de nukken der fabrikanten.

10929. De heer **Van Alphen:** De getuige heeft straks gezegd eenige verlichting voor de fabriek te gemoet te zien uit dat geprojecteerde gasthuis. Dat is dan zeker geen gasthuis in den Hollandschen zin, om zieken op te nemen, maar een gesticht voor oude mannen en vrouwen?

A. Ja, het is voor oude mannen en vrouwen bestemd.

10930. De heer **Bahlmann:** Gij hebt gezegd, dat gij op uwe fabriek ongeveer 19 weefsters aan de machinale weefgetouwen aan het werk hebt. Gij hebt gezegd, dat die vrouwen evengoed werken als de mannen. Maar gij weet, dat alle Tilburgsche fabrikanten niet zoo denken. Velen vinden den arbeid van vrouwen niet zoo goed. Zij praten onder het werk meer dan mannen. Hebt gij in dit opzicht geen treurige ondervinding?

A. Het is een feit, dat alle fabrikanten zeggen: wij willen geene vrouwen hebben; maar wij bevinden er ons goed bij.

10931. V. Ik heb de weefgetouwen bij u gezien. Maar ik heb niet gezien, dat er veiligheidsmaatregelen zijn genomen voor het uitspringen van de spoel. In de fabriek van Van den Bergh heb ik opgemerkt, dat een draadwerk was aangebracht, dat de spoel wanneer die er uitvloog, opving. Is het bij u nooit gebeurd, dat de spoel uit het weefgetouw vloog en iemand het gezicht beschadigde?

A. Het is meermalen gebeurd dat de spoel er uitvloog, maar ongelukken hebben daardoor nooit plaats gehad. Ik ken evenwel de voorzorgsmaatregelen niet van andere fabrieken, en zal die gaarne onderzoeken.

10932. V. Gij wenscht een normalen arbeidsdag van 13 uren: is daaronder dan de schafttijd begrepen?

A. Neen, dan zou die dag 14 à 14½ uur moeten zijn.

10933. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe mededeelingen.

J.F. MUTSAERTS.

Verhoor van den heer F.A.L. Van den Bergh. (*Verkort.*)

10934. De **Voorzitter:** Mag ik uw naam, voornamen, betrekking en woonplaats weten?

A. Ferdinand Adolf Leonard Van den Bergh, fabrikant te Tilburg, oud 39 jaren.

10937. V. Gij hebt geen zeer talrijk vrouwelijk personeel aan uwe fabriek?

A. 25 à 30 vrouwen.

10938. V. Zijn dat meisjes beneden de 18 jaren?

A. Meestal meisjes van 16-22 à 23 jaren, en slechts ééne weduwe van omstreeks 50 jaren.

10939. V. Waarom neemt gij die meisjes niet jonger?

A. Er zijn voldoende grootere te krijgen, en dan nemen wij liever geen jongere.

10940. V. Wat doen die meisjes van haar 12de tot haar 16de jaar?

A. Voor het grootste gedeelte zijn zij werkzaam thuis met het pluizen van stukken, voorzoover dit nog gedaan wordt. Dit is echter in de laatste jaren

door wijziging in het fabrikaat veel verminderd. Velen worden nu gebezigd om hout te sprokkelen in de omstreken van Tilburg of zijn in het huishouden werkzaam. Daar ziet men nog al veel kinderen sprokkelen in de bosschen.

10941. V. Dat is geen zeer ontwikkelende arbeid?

A. Dat ben ik geheel met u eens. Ik heb mij er dikwijls van overtuigd, omdat ik veel buiten kom en jager ben, en dus veel in het veld kom. Vele kinderen ziet men in de omstreken van Tilburg door de bosschen gaan.

10942. V. Dan komen wij misschien tot deze niet zeer gunstige conclusie, dat die kinderen tot hun 12de jaar prompt schoolgaan, van het 12de tot het 15de à 16de jaar wat verwilderen in de bosschen en op hun 15de à 16de jaar in de fabrieken komen?

A. Ik geloof dat dit wel wat sterk is uitgedrukt, dat zij uitsluitend in de bosschen zouden sprokkelen; want voor zoover mogelijk helpen zij in het huisgezin en pluizen zij wol, snijden gras en dergelijke dingen.

10943 V. Dat is toch minder wenschelijk?

Ik ben het eens dat dat niet wenschelijk is, maar er is voor hen geen werk te vinden, vooral in de laatste jaren, nu er overvloed van volk is. Anders is het gesteld met de jongens, die worden reeds op hun 12de jaar gebezigd in de fabrieken.

10944. V. Het leeren van die jongens en meisjes eindigt met het 12de jaar?

A. Ja, in den regel, met de tweede communie meestal, dus ook wel vóór het 12de jaar

10945. V. Maar dan er tegen aan?

A. Ja.

10946. V. Zij gaan allen, totdat zij hun communie doen, trouw school?

A. Ja, bijna allen.

10947. V. Zou er voor die jongens en meisjes van 12 en 13 jaar, naar uwe kennis van de toestanden, niet op de een of andere wijze verbetering in te brengen zijn, want de bestaande toestand, zooals gij dien geschetst hebt, is niet goed?

A. Ik geloof dat het zeer wenschelijk zou zijn als de kinderen tot hun 14de jaar onderwijs konden genieten, zoowel in het belang van den werkman als van den industrieel.

10948. V. Waarom?

A Omdat daardoor het gehalte van den werkman zeer zou verbeteren Wij hebben over het algemeen goede werklieden wat werkzaamheid, goedheid van karakter betreft, maar het intellect van den werkman, hoewel niet laag in vergelijking met dat in andere streken, is niet hoog. Wij zijn nu zeer dik wijls verplicht onze meesterknechts uit Verviers en andere vreemde plaatsen te doen komen. Wanneer het onderwijs verbeterd werd, geloof ik dat wij goede directeuren en meesterknechts uit ons eigen land zouden kunnen krijgen.

Dat zou ook vanzelf weder gunstig werken op het gehalte der industrieelen zelven, omdat men te allen tijde gezien heeft dat de industrieelen zich uit den werkenden stand opheffen. Hoe beter dus die stand, hoe meer dat ten goede zal komen aan de industrie en daarop kan het onderwijs een grooten invloed uitoefenen.

10949. V. Maar met het sprokkelen van hout in de bosschen en grassnijden zal toch al bitter weinig verdiend kunnen worden?

A. Zeer weinig ja, maar het heeft voor den werkman dit voordeel, dat hij daardoor in de gelegenheid gesteld wordt een varken te mesten en eene geit te houden. Die er zorg voor hebben, zijn zelfs al heel licht in staat om een winterprovisie aardappelen

te poten. In dit opzicht zijn de omstandigheden voor den werkman bij ons al zeer gunstig. Wat die kinderen dus doen brengt inderdaad wel voordeel aan het gezin.

10950. V. Dat begrijp ik niet. Als de meisjes anders niet uitvoeren dan zulke nesterijen wat eigenlijk niets meer is dan tijdverbeuzelen, dan kan dat toch geen inbrengst afwerpen van eenige beteekenis?

A. Dat hout hetwelk zij sprokkelen komt het huishouden ten goede en het voer dat zij zoeken voor varken en geit heeft voor die menschen nog al beteekenis. Het ligt trouwens voor de hand dat zij die dingen doen, zoolang zij geen andere bezigheden hebben.

10950*bis*. V. Ik bedoel dit, en ik ge-

loof wel, dat wij elkander begrijpen zullen: gij hebt gezegd, dat, als de kinderen tot hun veertiende jaar op school bleven, dit zeer goed voor hen zou zijn en zeer dienstig voor de industrie -gij hebt dit alles zeer duidelijk uit elkander gezet - maar nu moet gij mij eens antwoorden op deze vraag: acht gij dien luttelen arbeid, die toch geen zeer groote geldelijke voordeelen afwerpt, waarlijk zóó noodzakelijk voor het ge zin, dat alleen om die reden al het goede dat gij opgenoemd hebt, op zijde geschoven en de maatregel ontraden zou moeten worden om de kinderen tot hun veertiende jaar van het werk te houden?

A. Ik zou meenen, dat het wenschelijk zou zijn, dat zij tot hun 14de jaar op school moesten blijven. Ik acht het verlies, dat de huishoudens daardoor zouden lijden niet gering, maar dat zou niet opwegen tegen het groote voordeel, ook voor de industrie, dat het gevolg zou zijn als zij tot het 14de jaar op school bleven.

10951. V. Als ik u dus goed begrijp zijt gij volstrekt niet blind voor het nadeel, dat door het gemis van die kleine inkomsten der kinderen zou geleden worden, maar het groote voordeel, aan den anderen kant, voor de ontwikkeling van het kind en ook voor den gang van de industrie weegt bij u zóó zwaar, dat gij, bij hetgeen gij weet van de toestanden in Tilburg, niet terug zoudt deinzen voor een maatregel, die de kinderen tot het 14de jaar uit de fabriek hield, maar dat gij dien zoudt toejuichen?

A. Daarmede ben ik het geheel eens.

10952. V. Gij zeidet straks, een klein beetje buiten de vraag die ik deed, een en ander omtrent den toestand en de gesteldheid van den werkman te Tilburg, die inderdaad in vergelijking althans met die van andere fabrieksplaatsen gunstig schijnen te zijn. Dat werd immers goed verstaan?

A. Ja, in vergelijking met andere fabrieksplaatsen, zoover ik die hier te lande ken, zijn de toestanden in Tilburg zeer gunstig.

10953. V. Welke toestanden kent u in ons land?

A. Ik ken de katoen-industrie in Twenthe.

10953. V. Vertel ons daar een en ander van, in vergelijking met de toestanden te Tilburg.

A. De toestanden van de arbeiders in de wol-industrie te Tilburg is in zoover gunstig vergeleken bij de Twentsche toestanden, dat de loonen, zonder hoog te zijn, niet bepaald laag zijn, dat het getal werkuren, zonder kort te zijn, in den regel niet te groot is - behoudens uitzonderingen natuurlijk, er zijn fabrikanten die langer laten werken dan de regel is - 13, 14 uren is de gewone regel en dat is niet overmatig. Verder zijn de lokalen over het algemeen goed. De wol-industrie eigent zich daartoe bijzonder, omdat men verplicht is alles ruim te plaatsen en voldoende te verwarmen, en deze industrie niet zooveel stof afwerpt als de katoenbewerking. Van den anderen kant moet ik erkennen dat er gevaren aan onze industrie verbonden zijn met het oog op de gezorgheid en het leven van de werklieden doch de omstandigheden zijn ook te dien opzichte gunstiger dan bij de katoen-industrie.

De katoen-industrie eigent zich daar niet zoo goed toe In de spinnerij heerscht een warmere temperatuur en vliegen veel meer stofdeeltjes rond dan bij ons het geval is. In de weverij vindt men dit nog in sterkere mate. Door het pappen van de ketting is de lucht geheel en al bezwangerd met stof, en ik meen te weten dat men om de ketting go te doen weven de lucht in dergelijk weeflokalen vochtig houdt. Die vochtige en met stofdeeltjes bezwangerde lucht is natuurlijk schadelijk voor de gezondheid, en in dit opzicht verkeert men dan ook te Tilburg in veel gunstige omstandigheden.

Daarbij komt dat voor de katoen-industrie veel meer kinderen en vrouwen gebruikt worden dan voor de wol-industrie. Te Tilburg zijn er weinig vrouwen en kinderen in de fabrieken werkzaam.

Ik geloof dan ook dat de wol-industrie beter is dan eenige andere industrie in ons land.

10955. V. In het uiterlijk voorkomen en in de wijze van wonen in Tilburg, ontdekt gij in Tilburg gunstige verschijnselen?

A. Ja, ik moet er bepaald op wijze

dat de werkmanswoningen in Tilburg over het algemeen zeer goed zijn Voor f 1, f 1,25 f 1,40 heeft de werkman eene woning met 2 of 3 vertrekken en veelal een tuintje er bij.

10956. V. Aan ziekenfondsen wordt in Tilburg niet veel gedaan, die zijn niet populair?

A. Die komen bijna niet voor.

10957. Wat gebeurt er dan bij ziekte?

A. Ik geloof dat in de meeste gevallen als de patroon hart heeft voor zijn werkman, zijne diensten op prijs stelt, zijn loon in geval van ziekte geheel of gedeeltelijk wordt uitbetaald. Is de ziekte van langen duur, dan krijgen zij soms half geld. Maar anderen zien ook wel eens hun loon geheel ophouden.

10958. V. In het algemeen is het dus overgelaten aan den goeden wil van de patroons en die ontbreekt naar het schijnt in Tilburg volstrekt niet. Maar een *recht* op ondersteuning heeft de werkman niet?

A. Neen.

10959. V. Vindt gij dit goed?

A. Ik zou het in het belang van den werkman en van de industrie in het algemeen wenschelijk vinden, wanneer de werkman gewaarborgd was tegen gebrek in geval van ziekte.

10960. V. Met Staatsgeld?

A. Dat weet ik niet; daarover durf ik geen bepaald oordeel uitspreken. Ik geloof echter niet dat dat doenbaar zoude zijn.

10961. Dus, gij zoudt begrijpen, dat het moest geschieden door contributie van den werkman en misschien met een bijdrage van den fabrikant. Dan zoudt gij er niet afkeerig van zijn?

A. In dat geval zou ik er voor wezen.

10962. V. Komen er in uwe fabriek weinig groote of kleine ongelukken voor?

A. Niet veel, maar enkele gevallen zijn er toch. Verleden jaar hebben nog twee werklieden van tusschen de 30 en 40 jaren een ongeluk aan de hand gehad.

10963. V. Door de stoommachine?

A. Ja.

10964. V. Was het in beide gevallen een gevolg van onvoorzichtigheid, of hadden de ongelukken kunnen voorkomen worden, wanneer de werktuigen bedekt waren geweest?

A. Louter onvoorzichtigheid. Maar men kan dit den werkman niet zoo erg ten kwade duiden, want het is zeer begrijpelijk, dat hij iederen dag in zijn omgang met de machines onvoorzichtiger wordt.

10965. V. Zou het ook indiscreet zijn te vragen of gij ook iets voor die menschen gedaan hebt?

A. Ik heb al dien tijd hunne heelkundige behandeling bekostigd en hun volle loon uitbetaald totdat zij op de fabriek zijn teruggekomen.

10966. V. Dan verheugt het mij, dat ik de vraag gedaan heb.

En het is geen op zich zelf staand feit in Tilburg, dat men op die wijze voor de menschen zorgt?

A. Neen.

10967. V. En wat is daarvan het gevolg? Dat is zeker goed?

A. Wij hebben over het algemeen een tevreden volk. Het volk is ook niet lastig.

10968. V. Dus de patroons zijn goed voor het volk en het volk is over het algemeen goed voor de patroons?

A. Ja.

10969. V. Gij hebt de Schets gezien en weet de punten waarover de enquête loopt. Wilt gij uit eigen beweging misschien nog een of ander mededeelen?

A. Ja, ik weet niet of een der andere heeren uit Tilburg er over gesproken heeft, doch er is ééne zaak die ik wenschte aan uwe opmerkzaamheid niet te laten ontgaan. Er bestaat namelijk te Tilburg een tak van industrie, die ik meen dat èn voor den werkman èn voor de algemeene gezondheid zeer nadeelig is. Dat zijn de vellenblooterijen. In korte woorden zal ik zeggen wat daaronder verstaan wordt. Het zijn de vellen met de wol er op, die uit Amerika en andere streken worden aangevoerd; de wol wordt daarvan afgenomen en de vellen, voor zoover zij geschikt zijn, worden gebruikt voor schoeisel enz. Die vellen worden eenige dagen in koud water geweekt en dan in het zoogenaamde smoorhok gehangen. Na eenige dagen ontstaat er ontbinding, en bij het begin van die ontbinding worden de vellen er uitgenomen en van de wol ontdaan. Dat is op zich zelf reeds een der smerigste baantjes, die er zijn. Waren die vellen nu maar altijd van gezonde schapen, dan zou er misschien nog zooveel ge-

vaar niet bij zijn; maar het komt zeer veel voor, dat zij ook zijn van schapen, die aan de eene of andere besmettelijke huidziekte zijn gestorven. Die vellen worden in Amerika verzameld, op de markt te Antwerpen aangevoerd en verkocht. Zij zijn goedkooper dan de gewone vellen, vooreerst, omdat ze in de machinale vellenblooterijen moeilijk te gebruiken zijn daar de vellen door de huidziekten te veel verrot zijn en daarin dus, zoodra de wol er af is, gaten vallen, en ten tweede omdat men niet gemakkelijk een industrieel vindt die ze wil bewerken. Het verwerken van die vellen van aan besmettelijke huidziekten gestorven schapen kan niet anders dan zeer slecht zijn voor het personeel, dat ze bewerken moet. Nadat die vellen van de wol zijn ontdaan, worden ze gedroogd en gezonden naar de lijmkokerijen, die, zoover ik weet, in Tilburg niet bestaan. Ik meen, dat de bewerking van die vellen voor den werkman en voor de bevolking in het algemeen nadeelige gevolgen moet hebben. Ik ben jarenlang in de gelegenheid geweest dit op te merken, omdat naast onze inrichting eene vellenblooterij bestond. In den regel zagen de werklieden er slecht uit en er heerschte voortdurend eene verpestende lucht.

10970. V. Die inrichting kan niet anders opgericht worden dan met speciale vergunning en onder bepaalde voorwaarden?

A. Het zou wenschelijk zijn, dat dergelijke inrichting niet in de kom der gemeente mocht bestaan.

10971. V. Dit hangt van uw gemeentebestuur af.

Een punt, waarvoor gij u als lid van de kamer van koophandel in eene vergadering in Januari 1884 vrij warm hebt getoond, betreft den duur van den arbeid: is die duur in sommige opzichten niet bovenmatig lang?

A. Ik acht dien in sommige opzichten te lang; regel is 12 à 14 uren, maar bij uitzondering wordt ook langer gewerkt. Een korten werkdag acht ik in het belang van het gehalte van den werkman en van de industrie. Anderen meenen dat een lange werkdag voor hunne industrie noodig is, maar mijns inziens is de man krachtiger, opgewekter bij een dag, gelijk bij ons, namelijk van 's morgens 6 tot 's avonds 8 ure.

10972. V. Is dat ook de werktijd van de jongens?

A. Ja, van allen.

10973. V. Neemt gij jongens van 12 jaren aan?

A. Ja, wij hebben er 12 à 14 die 12 14 tot 16 jaren oud zijn.

10974. V. Werken die jongens even als de volwassenen van 's morgens 6 tot 's avonds 8 uren?

A. Ja.

10975. V. Zou er niets te doen zijn, in het belang van de ontwikkeling dier jongens dat, bij wijze van algemeenen maatregel, hun eenige vrije tijd gelaten werd om iets te kunnen leeren?

A. Hoewel ik het wenschelijk zou vinden voor de jongens zelve zou het in onze industrie moeilijk toe te passen zijn. Die jongens bedienen de spinmachines, selfactings en mullejennies, en deze moeten zooveel mogelijk werk als kaardmachine produceeren. Wanneer die eenigen tijd door de jongens moeten verlaten worden, zouden zij stilstaan en eene geheele stoornis in de fabriek veroorzaken.

10976. V. Zou daarop niets te vinden zijn?

A. Ja, op alles is iets te vinden, en hier zou de fabrikant meer spinmachines moeten aanschaffen en zijne inrichting veranderen.

10977. V. Zou het dus te vinden zijn met een spinmachine meer te nemen? Leg ons dat eens uit.

A. Gesteld eens dat men thans werkt met zes machines, die zooveel garen spinnen als zes assortimenten (hiermede worden bedoeld kaardmachines) leveren. Zou die spinmachine gedurende eenige uren op een dag moeten stilstaan, dan zou men verplicht zijn om meer spin- machines aan te schaffen.

10978. V. En meer jongens te nemen?

A. Ja, wanneer het doenbaar was een deel van de jongens naar huis te zenden en anderen te nemen, maar ik geloof niet dat het zou gaan.

10979. V. Maar niet een dubbel personeel?

A. Neen, dat niet.

10980. V. Gij zoudt de oplossing dus

zoeken in een grooter getal machines, zoodat elk korter behoefde te werken en vroeger kon stilstaan?

A. Dat is, geloof ik, de eenige oplossing.

10981. V. Zouden daar groote sommen mede gemoeid zijn?

A. Somtijds, somtijds niet. Wanneer eene inrichting eenmaal gemaakt is zou het zeer moeilijk kunnen zijn eene machine bij te plaatsen. Die plaats zal den fabrikant ontbreken; maar bij een nieuwen aanleg van eene fabriek, zou het zooveel niet schelen.

10982. V. Gij hebt de portée van de vraag wel begrepen, maar ik wil haar toch nog wat meer preciseeren.

Het zou wenschelijk zijn dat jongens van 12 tot 14 jaar nog wat leerden, maar het schijnt ook wenschelijk te zijn dat jongens van 12-14 jaar aan den arbeid gezet worden.

Het schijnt dat de fabrikanten zeggen: ik wil wel jongens aannemen van 12 jaar, maar dan neem ik ze geheel en al, en laat ze niet vroeger dan het andere volk los; zij moeten dan denzelfden tijd arbeiden als een gewoon werkman.

Ik heb u nu duidelijk gezegd voor welke moeilijkheid men staat. Weet gij, behalve de oplossing, die gij hebt aangegeven, geene andere of wèl?

A. Ja, deze dat de fabrikant er eerder toe komen zal in tijden wanneer er voldoende werkvolk te vinden is, uitsluitend jongens van 14 jaar aan te nemen.

10982. V. Dan komt men voor de andere moeilijkheid namelijk dat een ander deskundige weer zegt: dan blijven de jongens tot hun 14de jaar geheel uit de fabriek, en leeren zij niet arbeiden; dat is ook een. kwaad?

A. Ik geloof, dat hoe men het opvat, het niet bepaald noodzakelijk is dat de jongens op hun 12de jaar op het werk komen. Op 14jarigen leeftijd is hij nog even geschikt om het vak te leeren en beter nog dan als hij 12 jaar is.

10984. V. Ik begrijp dat goed. Om de vereischte handigheid in het vak te krijgen, behoeft men het niet op zijn 13de jaar te beginnen. Maar de deskundigen, tegenover wie ik gaarne uwe verklaringen wil vernemen, zeggen, het speciale vak nu eens daargelaten, dat jongens van 12 jaar aan het werk gezet moeten worden, omdat dat goed voor hen is, en dat bezwaar zou niet opgelost worden als er eene bepaling werd gemaakt dat de jongens niet vóór hun 14de jaar mogen arbeiden. Begrijpt gij de moeilijkheid?

A. Ik ben het geheel met u eens, indien dit zoo begrepen moet worden dat de jongens vóór dien leeftijd in het geheel niets zouden mogen doen, geen enkele bezigheid; maar ik zou denken dat als zij dien tijd onderwijs genoten, het voor de jongens het best zou zijn.

10985. V. En dan niet arbeiden?

A. Neen.

10986. V. Gij schijnt de oplossing van de moeilijkheid om de kinderen tot 14 jaren te laten leeren en toch op 12jarigen leeftijd aan het vak te gaan, niet anders te kunnen oplossen dan door het aanbrengen van meer spinmachines?

A. Ja, of door meer jongens van 14 jaar te nemen.

10987. V. Maar dan lost gij het andere bezwaar niet op. Of begrijpt gij, dat een sterker personeel van jongens zou noodig zijn, omdat de jongens van 12 tot 14 jaar vroeger gedaan zouden krijgen; bedoelt gij dat?

A. Ik geloof niet, dat de fabrikanten dan jongens van 12-14 jaar zouden nemen.

10988. V. Dus gij zoudt denken, dat de jongens pas op hun 14de jaar zouden worden aangenomen in dat geval?

A. Ik geloof niet dat het te Tilburg gemakkelijk zou te regelen zijn om de jongens van 12-14 jaar gedeeltelijk op de fabriek te laten werken en de overige uren naar school te zenden.

10989. V. Van twee kwaden het minste kiezende, zoudt gij dan in het belang van den werkman en van de industrie verkiezen, dat de jongens tot hun 14de jaar op school bleven?

A. Zeker acht ik het een groot bezwaar, dat de inkomsten van de gezinnen gedurende een paar jaar zouden verminderd worden, want de moeilijkste jaren voor den werkman zijn als de kinderen nog klein zijn. Als zij grooter worden en wat verdienen, dan komt er een tijd van welvaart, maar niettegenstaande dit alles, zou ik het wenschelijk

vinden, als het regel werd, dat de jongens niet voor hun 14de jaar op de fabriek werden toegelaten.

10990. De heer **Bahlmann:** Gij hebt gezegd dat ziekenfondsen te Tilburg bijna niet voorkomen. Ik zal u er nu eenige opnoemen wier bestaan mij persoonlijk bekend is. Er zijn ziekenfondsen bij:

De werkplaatsen van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen,
H. Eras & Zonen,
B.J. Sträter,
F.A. Swagemakers & Zn.,
Swagemakers Caesar,
Hoeben,
Franken van Brunschot,
Vincent van Spaendonck,
en bij de Gebr. Diepen.

Verder zijn er nog eenige geweest, maar die zijn ontbonden, wegens tegenkanting van de zijde der werklieden. Zoudt u niet meenen, na dit gehoord te hebben, dat uw antwoord straks wat te ver ging?

A. Ja, ik wist niet dat er zooveel ziekenfondsen waren, maar het doet mij genoegen te vernemen dat het zoo is. Mijn antwoord van straks moet dus gewijzigd worden.

10991. V. Zooals gij weet, ben ik in uwe fabriek geweest. U was toen naar eene wolveiling te Antwerpen en tot mijn spijt heb ik u toen dus niet gesproken. Met genoegen heb ik uwe fabriek bezichtigd, en gezien dat het een van de best ingerichte van Tilburg is, wat betreft de localiteit. Nu hebt u ook gesproken van ongelukken in de fabrieken en ik meen dat u ook gezegd hebt dat bij u eenige jaren geleden een ongeluk is voorgekomen door het uitschieten van een spoel bij een machinaal weefgetouw, die terecht kwam in het oog van een werkman die er naast aan het werk was Ik meen dien man gezien te hebben en vernam dat hij op uw kosten naar Utrecht is gegaan en behandeld is door dr. Snellen en later al dien tijd door de fabriek is onderhouden?

A. Inderdaad heeft ongeveer 1½ jaar geleden een van onze wevers een spoel in het oog gekregen. Bij die gelegenheid hebben wij van dr. Snellen in Utrecht vernomen dat het nog al dikwijls voorkwam dat werklieden in weverijen door de spoel verwond werder. Wij hebben toen terstond maatregelen genomen om dat gevaar te voorkomen en tusschen al de weefstoelen ijzeren draadnetten doen hangen. In Twenthe heb ik slechts in sommige weverijen gezien dat men voorzorgsmaatregelen tegen dit gevaar had genomen, maar het zou wenschelijk zijn, dat dit in alle weverijen plaats had.

10992. De **Voorzitter:** Dus het ge vaar is met een kleinigheid te voorkomen?

A. Ja.

10993. De heer **Bahlmann:** Ik ben ook in uwe fabriek op den droogzolder, of de zoogenaamde hel, geweest en heb daar uw personeel bezig gevonden met het vasthaken van de lakens of de flanellen op de ramen. Acht gij die werkzaamheid niet beter geschikt voor man nelijk personeel; gelooft gij niet dat juist de contrôle over het volle personeel op dien droogzolder, waar ook jongens werken, den fabrikant aanleiding kan geven tot minder aangename ontdekkingen?

A. Bij ons zelven hebben wij daarmede geen moeite, omdat ons vrouwelijk personeel op den droogzolder uitsluitend werkt met twee getrouwde vrouwen op

leeftijd. De zedelijkheid zal er dus niet onder lijden. Wat het werk zelve betreft, alles kan natuurlijk door mannen verricht worden, maar uit den aard der zaak is dit werk beter aan vrouwen toevertrouwd, ten minste in ons vak Diezelfde vrouwen toch moeten het goed verder behandelen, het pluizen en opmaken. Neemt men daar nu mannen voor, dan moet eene geheel andere inrichting worden gemaakt.

10994. V. Gij weet natuurlijk ook dat de hitte in de droogkamer, wanneer de ramen nog niet opengezet zijn, verschrikkelijk is. Ik ben zelf in eene fabriek op de hel geweest en kon het er niet uithouden. De fabrikant zeide mij dan ook: het is een zeer zwaar werk en ik ben altijd de eerste die den droogzolder opgaat, en de ramen openzet. Wanneer dan de stoom vervliegt is het er natuurlijk uit te houden.

Zoudt gij het dus niet beter vinden, daar de vrouwen toch altijd een zwak-

ker geslacht zijn, om dat werk geheel aan de mannen over te laten? Ook, wanneer de stoom nog niet geheel weg is en de ramen gedeeltelijk openstaan, is het op de droogzolders zeer benauwd.

A. Ik geloof dat het voor mannen en vrouwen al even benauwd is, het is altijd een hoogst onaangenaam werk. Bovendien kan men in drukke tijden de warmte niet geheel laten weggaan, dan wordt er wel gewerkt in zeer verhitte gedeelten. Dit moet op den duur wel nadeelig zijn, zoowel voor mannen als voor vrouwen.

Nu is het wel mogelijk, dat de vrouw minder goed daartegen bestand is, maar in den regel verrichten de vrouwen dit werk slechts gedurende enkele jaren, daar zij gewoonlijk in den leeftijd van 23 en 25 jaren huwen, terwijl de mannen het hun geheele leven lang zouden doen. Daarom geloof ik, dat het in vele gevallen schadelijker voor de gezondheid der mannen zou zijn.

10995. V. Wij hebben zooeven gehoord van den heer Mutsaerts, dat hij zoowat de eenige was in Tilburg, die vrouwelijk personeel aan den machinalen weefstoel liet werken. Gij weet, dat er op de fabriek van Ledeboer en Co. - ik mag er gerust over spreken - een afzonderlijk lokaal voor vrouwen aan het machinale weefgetouw is. Nu zegt de heer Mutsaerts, dat vronwelijk personeel het evengoed kan doen als mannelijk personeel? Ge weet, andere fabrikanten denken er anders over.

A. Ik zelf prefereer mannen, en wij hebben dan ook uitsluitend mannen in de weverij. Ik geloof dat eene handige vrouw het evengoed kan doen, en die zijn er ook. Maar voor mij is een der bezwaren, dat eene vrouw in den regel op 22-, 23- of 24jarigen leeftijd huwt en men dus telkens van personeel moet veranderen, terwijl men een man, die eenmaal gevormd is, behoudt en later minder moeilijkheid heeft.

10996. V. Dat is de technische zijde der quaestie; maar hoe denkt gij over de zedelijkheid? Vrouwenarbeid is goedkooper; maar er zijn fabrikanten die geen vrouwen willen hebben, omdat zij meer dan het mannelijk personeel van hare plaats afgaan, praten enz. Kunt gij daar inlichting over geven?

A. Ik zou het niet verkiezen, dat mannen en vrouwen met elkander werkten; ik ben er voor, dat mannen alleen werken. Ik kan mij niet voorstellen, dat de orde gemakkelijk te handhaven zou zijn, als men mannen en vrouwen met elkander liet werken, vooral jeugdige vrouwen, hetgeen ik zeer zou af keuren.

10997. V. Wij hebben gisteren van een dokter gehoord, dat er in Tilburg onder het werkvolk nog al veel gevallen van breuken voorkomen. Kunt gij daarvoor eene reden opgeven? Ligt in den aard van het fabriekswerk eenige aanleiding dat de mannen gemakkelijk een breuk krijgen?

A. Ik geloof wel dat het mogelijk is bij de handweverijen, omdat daar de voeten mede werken, maar anders kan ik mij niet voorstellen dat het werk aanleiding geeft tot het verkrijgen van breuken.

10998. De heer **Van der Sleyden:** Worden op uwe fabriek boeten toegepast?

A. Ja, wij passen boeten toe voor het te laat komen, namelijk 5 centen voor elke 5 minuten, totdat het een half uur bedraagt. Na een half uur te laat mogen de werklieden niet meer binnen gelaten worden en moeten zij zich om 9 uren aan het kantoor vervoegen, om de reden van het te laat komen te verklaren. In de fabriek worden ook boeten toegepast voor kleine vergrijpen. Die boeten bedragen 5 centen voor elk vergrijp. De grootste straf voor hen is evenwel dat zij zelf naar het kantoor moeten gaan om te zeggen dat zij boeten gekregen hebben. Als dit 1 of 2 malen

gebeurd is heeft dit zulk een indruk gemaakt, dat het opleggen van boeten verder niet meer noodig is.

De pas aankomende jongens vooral moeten langs dien weg aan orde en regel gewend worden; als zij een paar malen 5 cts. boete hebben moeten betalen en aan het kantoor zijn geweest, zijn zij spoedig genezen. Het een half uur te laat komen komt zeer zelden voor, en zooal, dan worden daarvoor gegronde redenen opgegeven. In de laatste jaren wordt daaromtrent geen boete opgelegd. Wij hebben de boeten zoo laag mogelijk gesteld, omdat met kleine boeten evengoed als met groote het doel wordt bereikt.

10999. V. Heeft het bedrag der boeten eene bepaalde bestemming?

A. Neen, het blijft het eigendom der fabriek, maar het is bijna niets.

Bij volwassenen slaagt men veelal beter door een gemoedelijk woord, wat bij kinderen doorgaans minder ingang vindt.

11000. V. De **Voorzitter:** Wij danken u zeer voor uw inlichtingen.

F.A.L. VAN DEN BERGH.

Verhoor van den heer C. Mommers.

11001. De **Voorzitter:** Mag ik uw voornaam, naam, ouderdom, beroep en woonplaats weten?

A. Christiaan Mommers, oud 50 jaren, stoom-wolfabrikant te Tilburg.

11002. V. Drijft gij de zaken alléén, of met associés?

A. Alleen.

11003. V. Hoelang bestaat uwe fabriek?

A. Mijne stoom-wolfabriek bestaat 14 jaren en mijne handwerkfabriek 25 jaren.

11004. V. Dus zijt gij 25 jaar geleden in het klein begonnen en vooruitgekomen?

A. Ja. Ik heb nu twee groote fabrieken: ééne in Frankrijk en ééne in Tilburg. Als werkman ben ik begonnen.

Ik ben zeven jaar werkman geweest alvorens fabrikant te worden. Getrouwd zijnde had ik van mijne vrouw f 300. Die heb ik besteed om wol te koopen. Ik heb gelegenheid gevonden om een associé te krijgen voor de eerste 10 jaren. Onze producten zijn gezocht geworden in het buitenland, in Duitschland, Zweden en Noorwegen. Wij hebben een jaar of wat met goed resultaat gearbeid. Toen werden wij daarbij geslagen, omdat wij door de hooge rechten Duitschland moesten verlaten. Vandaar zijn wij naar Frankrijk gegaan. Daar heb ik gewerkt tot de rechten gekomen zijn. Toen moesten wij kiezen of deelen, wilden wij onze Fransche clandisie aanhouden. Ik had vijf zonen. Mijn oudste zoon was 20 jaar oud en sprak: vader, laten wij onze clandisie niet verliezen, laten wij eene fabriek in Frankrijk trachten te vinden, dan zal ik ze wel drijven. Toen zeide ik: beste zoon, gij zijt een jongen van 20 jaar, op uwe jaren is het in Frankrijk zeer gevaarlijk; ik heb alle mogelijke moeite aangewend het tegen te houden. Niettegenstaande dat, ben ik, door den ijver van mijn zoon bezield, er toe overgegegaan.

Die zoon werkt nu reeds sedert vijf jaren in Frankrijk; hij is gevestigd te Lisieux in Normandië. Ik moest eene nieuwe clandisie in Holland vestigen. Ik heb tot mijn bedienden en volk gezegd: Mannen! bedenkt u wel, dat gij netjes en goed moet werken, omdat wij ons in Holland moeten indringen en onze clandisie vermeesteren. Wij zijn goed geslaagd. Binnen drie maanden had ik het geluk te kunnen zeggen, dat wij volop werk hadden; en dat hebben wij tot heden behouden. Nu werkt mijn oudste zoon in Frankrijk en ik met mijn twee andere zoons in Holland.

11005. V. Vertel eens wat van Frankrijk.

A. Mijn zoon werkt daar met ongeveer 300 arbeiders De kinderen beneden 15 jaar werken 12 uren. Zij moeten minstens 12 jaar zijn.

Die kinderen gaan om 7 uur naar school en blijven daar tot half negen. Ingevolge de wet komt een politie-agent. wanneer een kind de school verzuimd heeft, op de fabriek, met de aanzegging dat die jongen niet mag arbeiden. Gebeurt dat twee of driemaal, dan worden de ouders gestraft.

11007. V. Ga door, gij hebt nog wel meer te vertellen

A. Van Frankrijk weet ik niets meer te zeggen.

11008. V. Hoe gaan daar de zaken?

A. Uitstekend, bijzonder goed.

11009 V. Gij werkt daar met 300 menschen?

A. Ja, mannen en vrouwen.

11010. V. En wat maakt gij?

A. Bukskins.

11011. V. Zijn daar ter plaatse meer zulke fabrieken?

A. In dat genre zijn wij de eenigste in Frankrijk; ons artikel is meer bestemd voor het land, terwijl de Fransche fabrieken zich meer bepalen tot het maken van lichtere stoffen.

11012. V. En waar is uw debouché?

A. Uitsluitend in Frankrijk zelf.

11013. V. Werkt gij uitsluitend met Franschen?

A. Wij hebben een 30 man medegenomen uit Geldrop en Eindhoven, maar de resultaten lieten te wenschen over. De geest van den Tilburgschen werkman, ‘netheid, werkzaamheid, geen misbruik maken van drank’, zat er niet in. Op een stuk of 6, 7 na hebben wij die menschen franco teruggestuurd.

11014. V. Waarom hebt gij geen Tilburgers medegenomen?

A. Die heb ik medegenomen en die zijn er nog.

11015. V. En de andere werklieden?

A. Er is er geen een van Geldrop of Eindhoven gebleven.

11016. V. Zat daar de goede geest niet in?

A. Neen, zij dronken, en werkten weinig; dat was het geval niet met de Tilburgers.

11017. V. Dus die fabriek gaat goed?

V. Die gaat uitstekend.

11018. V. En hoe gaat het in Tilburg? Hoeveel man hebt gij daar aan het werk?

A. Te Tilburg 100 man en 50 mannen en vrouwen, die buiten werken; er is altijd voldoende werk.

11019. V. Daar hebt gij zeker niets anders dan Tilburgsche werklieden?

A. Ja.

11020. V. En die zijn goed?

A. Ja.

11021. V. Zijn de werklieden te Lisieux goed?

A. Ja, die zijn uitstekend.

11022. V. Zijn zij evengoed als te Tilburg?

A. Wat de zeden betreft zijn de Tilburgers beter, de toestand te Tilburg is onverbeterlijk, de verhouding tusschen de patroons en de werklieden is zoo goed als zij maar zijn kan

11023. V. En hoe is de toestand in Frankrijk?

A. Daar werkt alles meer onder elkander; ik kan er zoo geen naam voor vinden. Wij als Hollanders kunnen daar niet best tegen. Getrouwde vrouwen, jonge meisjes en mannen werken bij elkaar.

11024. V. Gij bedoelt dus, dat de toestand te Tilburg beter is dan die in Frankrijk?

A. Ja, wat de zeden betreft.

11025. V. Maar zij werken goed?

A. Uitstekend, ja dat wel.

11026. V. Zijn zij handiger?

A. Vif, die menschen werken in 12 uur meer af dan de Hollanders in 15 uur.

11027. V. Worden zij op stuk betaald?

A. Ja, maar sommigen hebben vast geld.

11028. V. Maar het gros?

A. Dat werkt op het stuk.

11029. V. Hier in Tilburg ook?

A. Ja.

11030 V. Dus hier hebben de werklieden denzelfden prikkel om vif te zijn als uw Franschen te Lisieux?

A. Ja, maar dat zit er hier niet in.

11031. V. Dit neemt echter niet weg dat de Tilburgers beste werklieden zijn, niet waar?

A. Ja.

11032. V. Gij laat lang werken op uw fabriek?

A. Ja, dat is ongelijk, - dat zal ik u eens zeggen.

11033. V. Gij lacht er om, want gij weet dat het heel erg bij u is.

A. Veertien uren.

11034. V. Zeg het maar, wel 16!

A. Dat is zelden voorgekomen.

11035. V. Maar het *is* toch voorgekomen; dat was wat erg.

A. De werklieden hebben mij nooit daar aanmerking over gemaakt, integendeel. Het bewijs is dat mijn eerste werkman, van mijn beginnen af, 25 jaar bij mij is geweest, ik heb er die 18, 17, 15 jaar bij mij zijn. En ik heb meê van het beste volk van Tilburg; zij hebben mij wel eens gevraagd: mogen wij niet wat langer werken, want 8 uur is wel wat vroeg voor ons mannen om uit te scheiden.

11036. V. En zij begonnen om 4 uur?

A. Dat is nooit gebeurd.

11037. V. Half vijf dan?

A. Ook niet.

11038. V. 5 uur dan?

A. Het vroegste was half zeven.

11039. V. In den zomer?

A. Neen, in den winter.

11040. V. En 's zomers dan?

A. Om 5 uur.

11041. V. Daar hebben wij het! Wel degelijk dus 5 uren! En dan werken zij tot 's avonds 8 uur?

A. Neen, dat is nooit gebeurd, behalve een jaar of 5, 6 geleden.

11042. V. Juist, dat is het juist, daar spreek ik over, toen werkten de menschen wel eens tot 9 uur. En zij begonnen?

A. Om 5 uur.

11043. V. Dus gij liet de arbeiders werken van des morgens 5 uur tot des avonds 9 uur? dat is 16 uren, net zooals ik u straks zeide.

A. Ja.

11044. V. En werken de jongens ook zoo lang?

A. Mijne jongens doen het ook.

11045. V. Uw eigen zoons? Goed; maar moeten, buiten uw eigen jongens, de jongens die gij huurt, ook zoolang werken?

A. De jongens van 12-13 jaar gaan eerst naar den catechismus en komen in den winter om 8½ uur op de fabriek.

11046. V. Maar dan gaat het op uwe fabriek anders dan bij andere fabrikanten?

A. Dat geloof ik niet.

11047. V. Gij spraakt daar van de jongens, die pas hunne communie hebben gedaan en des morgens nog een weinig vrijen tijd hebben om naar den catechismus te kunnen gaan. Maar deedt gij, behalve de kleine jongens, de jongens van 13-14 jaar in den drukken tijd ook werken van des morgens 5 uur tot des avonds 9 uur?

A. Ja, de jongens die voor de spinnerij werken. Als het werk afgeloopen is, kunnnen zij echter naar huis gaan.

11048. V. Nu vertelt gij dat het zoo kón, maar de zaak is toch immers, dat het ook werkelijk gebeurde?

A. Ja.

11049. V. Dat is vijftien jaar geleden?

A. Ja.

11050. V. Des ochtends schijnt gij het dus voor de jongens te kunnen schikken?

A. Ja.

11051. V. En des avonds ook?

A. Jawel, want de kleine mannekens werken met groote mannen en als het werk afgeloopen is, kunnen zij weggaan.

11052. V. Maar als nu de catechismus in plaats van 's morgens 's avonds werd gehouden, zoudt gij dan daarvoor vrij kunnen geven?

A. De kleine mannekens werken 12 uren, tegen de groote mannen 14.

11053. V. Dát is geen antwoord. Gij zoudt het dus kunnen schikken dat *des avonds* een paar uren vrij vielen voor de kleine mannekens?

A. Het zou wel kunnen.

11054. V. Maar het gebeurt niet?

A. Als zij vlug werken zijn zij ook vlug weg.

11055. V. Zou het nu niet te maken zijn, dat de jongens van 13 jaar, als zij des avonds nog wat leeren moeten of willen, daarvoor gelegenheid kregen?

A. Dat zou wel kunnen gaan. Dit zou hierop gevonden kunnen worden, doordien de kleine mannekens, waarvan er acht of negen werken, wanneer het goed garen is, veel spoediger gereed kunnen komen, daar zij aan de groote machines werken, die de andere overtreffen. De kleine mannekens kunnen dan niets meer doen, dan stilletjes bij de machines staan, daar zij geen werk meer kunnen maken.

11056. V. Getuige, luister nu eens goed naar wat ik u vragen ga: wanneer er eene wet kwam, dat de jongens 's avonds om 6 uur de fabriek moesten verlaten, zoudt gij het dan weten te klaren?

A. Wanneer de anderen van vijf uur 's morgens tot 8 uur des avonds doorwerken, dan zou dat voor de kleine mannekens best kunnen.

11057. V. Ik zal mijne vraag nog eenmaal herhalen. Zoudt gij, als er eene wet kwam, dat de ‘kleine mannekens’ om 6 uur van de fabriek afmoesten, zoudt gij dan niet in de war zitten?

A. Wel, Neen.

11058. Zoudt gij het dan kunnen klaren?

A. Ja.

11059. V. Dan zou de boel niet in de war loopen?

A. Het werk zou toch doorgaan.

11060. V. Dus het *kan*?

A. Ja, het kan

11061. V. Ik zal mijne vraag nòg wat duidelijker maken. Gij zoudt wel kans zien uwe fabriek als een knap fabrikant op gang te houden en toch aan

de kleine mannekens 's avonds gelegenheid te laten nog wat onderwijs te krijgen?

A. Zeker.

11062. V. Waarom doen zij het dan te Tilburg niet?

A. Onderwijs wordt 's avonds niet gegeven.

11063. V. Maar als het gegeven werd, zouden zij er dan niet kunnen komen?

A. Zij gaan nu reeds soms vroeger weg; dat ligt aan het werk. Ik zou er als fabrikant een regel op kunnen maken.

11064. V. Dus als ik het wel begrijp, heeft dat weggaan der jongens nu reeds plaats, vroeger dan de grooten; maar het is nu onregelmatig, en als gij er voor gezet wierdt, zoudt gij er zeer goed een regel op weten te maken en gingen de jongens op een behoorlijk uur weg?

A. Ja.

11065 V. Het doet mij genoegen dat gij dat vertelt, en er dus op mijn zoo herhaald vragen zóó stellig bij blijft.

Dus nog eens, het *kan*?

A. Het kan.

11066. V. Gij hebt wel eens nesten met het volk gehad?

A. Met mijn eigen volk nooit.

11067. V. Waren het dan vreemden?

A. Ja.

11068. V. Er is toch wel eens wat gebeurd?

A. Ja, maar er zou meer gebeurd zijn als ik mijn werkvolk niet had weten terug te houden. Ik zeide: Mannen, blijft bedaard.

11069. V. Hadt gij niets met uw eigen volk?

A. Neen.

11070. V. Waarom kwamen zij dan bij u?

A. Dat was de concurrentie.

11071. V. Dus het opstootje ontstond niet door uwe werklieden, maar door anderen?

A. Ja.

11072. V. Was er niets gebeurd met uw eigen volk?

A. Niets

11073. V. Hadt gij uwe tarieven niet verlaagd?

A. Ja, ik wilde mijne tarieven, die hooger waren, gelijk maken met die van andere fabrikanten. Ik moest naar Frankrijk en vóór ik vertrok zeide ik tegen mijn bediende: gij zegt tegen de menschen, dat zij na dezen scheer nog eene scheer krijgen tegen denzelfden prijs. Daardoor wisten zij ongeveer drie weken te voren dat de loonen zouden verminderd worden. Toen ik terugkwam uit Frankrijk en ik langs eene zekere fabriek passeerde met een heer uit de conferentie, riep het werkvolk uit de ramen mij na.

11074. V. Had uw employé het volk soms niet gezegd wat gij hem hadt opgedragen?

A. Ja.

11075. V. Het is dus niet waar dat gij het loon verminderd hebt nadat het werk reeds verricht was, maar gij hebt te voren gewaarschuwd?

A. Ja, minstens drie weken vooruit.

11076. V. Hebben zij dat geweten?

A. Allen

11077. V. En werden zij toch boos op u?

A. Neen, andere lieden zijn een paar dagen doorgegaan.

11078. V. Wat kon het aan die anderen schelen?

A. Toen ik mijne zaak begon, trachtte ik zooveel mogelijk de concurrentie te trotseeren. Ik deed alle moeite om mijn volk werk te geven, maar verlangde het niet meer dan anderen te betalen. In de sociëteit werd mij door een fabrikant gevraagd, of ik niet te weinig betaalde; waarop ik antwoordde f 500 aan den armen van Tilburg te willen geven tegen f 25 als zij mij een fabrikant konden aangeven, die zóóveel betaalde als ik.

11079. V. Laat ons nu niet verder op dit punt ingaan; ik wenschte u alleen in de gelegenheid te stellen hier te zeggen, wat van de zaak is. Gij schrijft dus dat opstootje niet toe aan uw eigen volk?

A. Neen.

11080. V. Het beweren dat het zou plaats hebben gehad, omdat gij onaangenaam en hard voor uw volk waart en het op slag hadt gewaarschuwd, is dus onwaar?

A. Juist.

11081. V. Gij zeidet, dat gij rondgingt voor de conferentie met een ander; bedoeldet gij een geestelijke?

A. Neen, een burger.

11082. V. Zit gij in een armbestuur?

A. Alleen in de conferentie van Vinentius en ik kom daardoor bij armen aan huis.

11083. V. Zijn er vele armen?

A. Niet veel. Tilburg is eene van de gelukkigste plaatsen, omdat er werk is. De menschen zijn er vlijtig, hebben er een stukje land, hun eigen huis en mesten er een zwijn, zoodat zij in hunne eerste behoeften kunnen voorzien. Gebrek wordt er niet geleden, ook zijn fabrikant en werklieden daar één lichaam.

11084. V. Is de verhouding in Frankrijk ook zoo?

A. Ja, doch meer op zekeren afstand. In Tilburg spreekt een patroon met zijne menschen.

11085. V. Dus is de geest in Tilburg goed?

A. Ja zeker.

11087. De heer **Bahlmann:** Bij mijn bezoek op uw fabriek heb ik eene bijzondere machine gezien om te drogen. Zijn dergelijke machines ook op andere fabrieken in Tilburg?

A. Bij Eras, Ledeboer en bij mij. In Frankrijk op alle fabrieken.

11087. V. Nu gij de machinale droging hebt, kunt gij nu den gewonen droogzolder of hel geheel en al missen?

A. Ja.

11088. V. Dus hebt gij nu geen personeel dat op droogzolders moet werken?

A. Neen.

11089. De **Voorzitter:** Hebt gij nog iets mede te deelen?

A. Ja, ik wenschte het een en ander te zeggen omtrent de meisjes onder de 20 jaren. Die meisjes worden later geen geschikte vrouwen. Zij kennen niets van het huishouden, zij leeren alleen machinewerk op de fabrieken. Van de tien nette mannen, die met zulk een meisje trouwen zijn negen reddeloos verloren. Daarom was het beter dat de meisjes onder de 20 jaar eerst naar eene breien naaischool gingen, dat zij dan in dienstbetrekking kwamen om zoo doende later als degelijke huisvrouwen te kunnen optreden. Ik zou wenschen dat de mannen als zij 's middags te huis kwamen, zij het ontbijt opgeruimd vonden, hetgeen nu niet altijd het geval is.

De man wordt nu uithuizig. Onder den schijn van eene boodschap te gaan doen, bezoekt hij gelegenheden waar hij voor 5 centen wat te drinken kan krijgen. Dat is een kwaal, waaraan wel wat gedaan mag worden.

11090 V. Gij zegt al weer hetzelfde wat anderen vóór u gezegd hebben, namelijk dat de getrouwde vrouwen, die in haar jeugd op de fabriek geweest zijn, niet de beste zijn, omdat zij niet hebben leeren huishouden.

Hadt gij het voor het zeggen, dan zoudt gij dus ook de jonge meisjes van de fabrieken houden?

A. Juist ik heb er maar 5 à 6 op mijne fabriek, maar ik heb ze niet noodig.

11091. V. De industrie in Tilburg heeft ze dus niet noodig; en om de goede redenen, door u aangevoerd, acht gij het voor de toekomstige huisvrouwen noodig, dat zij in hare jeugd op geene fabriek gaan werken?

A. Ja.

11092. V. Dan dank ik u. Uw verhoor is hiermede afgeloopen.

CHR. MOMMERS.

Verhoor van den heer G.J. Paré.

(*Verkort*.)

11093. De **Voorzitter:** Mogen wij naam, voornamen, beroep, ouderdom en woonplaats weten?

A Gerardus, Jan Paré, oud 35 jaar, predikant te Tilburg.

11094. V. Zijt gij al lang te Tilburg?

A. Een jaar.

11095. V. Waar hebt gij vroeger gestaan?

A. Het eerst te Midwoud, daarop te Uitgeest en later te Haastrecht bij Gouda.

11096. V. Hebt gij soms ook kennis gemaakt met de steenbakkerijen aan den IJsel?

A. Weinig.

11098. V. Met de fabrieken hebt gij zeker op uwe verschillende standplaatsen niet te doen gekregen?

A. Neen, niet anders dan te Uitgeest, waar men eene fabriek van schoppen heeft.

11102. V. Merktet gij op uwe vorige standplaatsen wel eens iets van getrouw of niet getrouw schoolbezoek?

A. Te Haastrecht was het schoolbezoek zeer slecht.

11109. V. Hoordet gij in geen van die

standplaatsen van zoogenaamde veldarbeid? Of is dat een onbekende term voor u?

A. In die streken heeft men dat niet. Het is daar alles weiland, in Haastrecht en Noordholland, en daar gebruikt men de kinderen niet voor dat doel.

11110. V. Dus zij blijven eenvoudig thuiszitten en leegloopen?

A. In Haastrecht voor een goed deel, maar in Noordholland wordt de school zeer trouw bezocht.

11112. V. En nu zijt gij in Tilburg in eene Katholieke omgeving. Gaan de kinderen dáár niet uitstekend trouw school?

A. Wat het Protestantsche deel der bevolking betreft, waarover ik kan oordeelen, ja.

11113. V. Maar uw oogen gaan toch ook wel eens buiten het kleine kuddeke, dat direct aan uwe zorgen is toevertrouwd. Hoeveel zielen is uwe gemeente sterk?

A. 700 zielen.

11114. V. U hebt zeker wel eens bemerkt, dat algemeen de kinderen uitstekend trouw de school bezoeken?

A. Ja, maar ik weet er te weinig van om er over te kunnen oordeelen.

11115. V. Zijn er onder uwe geloofsgenooten in Tilburg velen uit de arbeidende klasse, of zijn het meer gezeten burgers?

A. Ik denk dat de grootste helft van mijne gemeente uit arbeiders bestaat.

11116. V Zijn er ook fabrieksarbeiders onder?

A. Geen enkele, uitgenomen die van de werkplaatsen van den Staatsspoorweg.

11118. V. Dus gij hebt een 50- à 60tal gezinnen uit de arbeidende klasse, welke tot uwe gemeente behooren. Hoe is de welvaart in die gezinnen?

A. Over het algemeen gunstig.

11119. V. Wat voor soort van arbeid verrichten die menschen?

A. Zij zijn op de werkplaatsen van de Staatsspoorwegen of mindere beambten aan die Maatschappij.

11121. V. Ge zijt immers ook in het bestuur van de afdeeling van het Nut van 't Algemeen?

A. Jawel.

11122. V. En als zoodanig hebt gij een stuk ingezonden in antwoord op onze circulaire van October. Hebt gij daaraan nog iets toe te voegen tot nadere inlichting?

A. Voor zoover ik weet, kan ik er niets aan toevoegen.

11123. V. In dat stuk zegt gij, dat de lichamelijke ontwikkeling door 13 uren staan of loopen in de fabriek reeds op 12jarigen leeftijd wordt belemmerd. Is dat eene opmerking die gij zelf hebt gemaakt, of kunt gij voor de juistheid daarvan uit eigen wetenschap instaan?

A. Wat de opmerkingen in het verslag betreft, daarvoor kan ik niet instaan, want het is gemaakt door eene commissie van deskundigen uit het Departement, omdat het bestuur niet genoegzaam op de hoogte van de zaak was.

11124. V. Zou ik u mogen vragen, wie in die commissie van deskundigen zitting had?

A. De heeren Oberstadt, Roessingh van Iterson, Gallée en Cardinaal; laatstgenoemde is lid van het bestuur.

11126. V. Verder wordt nog in het stuk aangevoerd, dat de jongens op 12jarigen en de meisjes op 15- à 16jarigen leeftijd aan de fabriek komen, na eenig schoolonderwijs genoten te hebben. Ik meende toch van alle getuigen gehoord te

hebben, dat het schoolonderwijs tot het 12de jaar zeer trouw gevolgd werd. Hoe verklaart gij dus die uitdrukking: *eenig onderwijs?*

A. Ik zou u daaromtrent geen mededeelingen kunnen doen.

11127. V. Over den ouderdom der kinderen, die op de fabrieken gaan, weet gij waarschijnlijk niets te zeggen, want zij behooren niet tot uwe gezindheid?

A. Ik weet het wel van fabrikanten, waarmede ik heb omgegaan, en van fabrieken die ik gezien heb. Meestal, wanneer zij boven de 12 jaar zijn, trachten zij op fabrieken en ook op werkplaatsen te komen.

11128. V. Omdat ik geheel instem met hetgeen gij zegt, frappeert het mij dat gij schrijft: ‘de meisjes komen op 15- à 16jarigen leeftijd op de fabrieken’.

A. Dit is eene vergissing. Het zijn de jongens, die op dien leeftijd op de fabrieken komen.

11129. V. In het rapport van het Nut staat toch, de jongens komen op 12jarigen en de meisjes op 15- à 16jarigen leeftijd. Maar mondeling zegt ge, dat de meisjes op 12jarigen leeftijd komen. Daarom zou ik gaarne eene verklaring van die uitdrukking hebben.

A. Die uitdrukking is aan een misverstand te wijten.

11130. V. Wat is u bekend van den leeftijd, waarop de jongens te Tilburg in de bouwvakken gaan? Dit is nu niet het terrein der fabrieken, waarop het verklaarbaar en begrijpelijk is dat gij meer vreemd zijt. Maar bijv. de metselaars timmerlieden en dergelijke, wat weet ge daarvan?

A. Feitelijk weet ik er zeer weinig van, omdat al de kinderen der werklieden, die tot mijne gemeente behooren, geplaatst worden op het atelier van de Staatsspoorwegen.

11131. V. Hoe oud zijn de kinderen die op uwe catechisatie komen?

A. Van 12 tot 19 à 20 jaren.

11132. V. Hebt gij er velen?

A. Ruim 90.

11133. V. Wat doen de kinderen van 12, 13 en 14 jaren die uwe catechisatie bezoeken?

A. Allen zijn geplaatst op de ateliers van de Staatsspoorwegen.

11134. V. Dus van de andere vakken weet gij niets te vertellen?

A. Niets.

11140. V. Hoe is de algemeene geest onder de arbeidersbevolking? Hoewel gij nog niet lang te Tilburg waart, hebt gij daaromtrent wellicht eene vergelijking gemaakt met andere gemeenten; is hot volk rustig, woelig, lastig, ordelijk? Leeft het ordentelijk? Zijn er teekenen van misbruik van sterken drank? Hoe is het met de zedelijkheid?

A. In het algemeen acht ik den toestand onder de fabriekarbeiders gunstig.

11141. V. Dus ongeregeldheden, gelijk vaak voorkomen in groote en kleine fabrieksteden, hebt gij te Tilburg niet waargenomen? - A. Neen.

11142. V. Wellicht zijt gij, ook bij verschil van geloof, in aanraking geweest met fabrikanten: hoe laten deze zich over de bevolking uit?

Of komt gij alleen in aanraking met de Protestantsche fabrikanten?

A. Ja, uitsluitend.

11143. V. Laten deze zich in het algemeen gunstig over de bevolking uit?

A. Ja. Er zijn natuurlijk bij uitzondering gezinnen, waar het minder goed gesteld is.

11144. V. Kunt gij ons ook soms iets mededeelen, dat in het belang dezer enquête is?

A. Twee zaken. Vooreerst is de bestrating in de arbeiderskwartieren zeer slecht, bijna onbegaanbaar, en ten tweede klaagt men over het slechte drinkwater nabij de arbeiderswoningen.

11145. V. Hebt gij ook hooren klagen over slecht drinkwater *in de fabrieken?*

A. Neen.

11146. De heer **Bahlmann:** In het rapport, door de afdeeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ons toegezonden, staan verschillende mededeelingen, die op mij den indruk maken van bepaald onjuist te zijn. Ik lees daarin bijv. dat er geen ziekenfondsen op de fabrieken bestaan en dat er geen pensioenen verleend worden

aan afgewerkte fabriekarbeiders. Nu hebben wij van verschillende getuigen gehoord, dat er wel degelijk ziekenfondsen bestaan en aan afgewerkte menschen, zelfs van 90 jaar, pensioen wordt uitgekeerd. Ik zou zelfs een 20tal fabrieken kunnen noemen, waar ziekenfondsen bestaan. Dat is dus in strijd met genoemd rapport. Waarop gronden zich die mededeelingen in dat rapport?

A Ik heb dat rapport eenvoudig geteekend in mijne qualiteit van secretaris van de afdeeling, gelijk ik alle stukken, die opgezonden worden, teeken. De samenstelling van het rapport was echter opgedragen aan personen, die beter dan ik en de andere leden van het bestuur op de hoogte van de zaak waren.

11147. V. Maar uit de namen, die gij hebt opgegeven, moet ik opmaken dat er geen enkele wolfabrikant onder is. De heer Cardinaal is leeraar aan de hoogere burgerschool, de heer Oberstadt hoofd van het atelier, de heer van Iterson is in den algemeenen dienst van de Exploitatie-maatschappij, de heer Gallée is mij persoonlijk niet bekend, maar ook, geloof ik, aan een van die inrichtingen verbonden; het zijn dus eigenlijk geen van allen deskundigen?

A. Ik geloof dat zij hunne inlichtingen hebben ingewonnen op de fabrieken zelve en daarop heb ik gebouwd.

11148 De **Voorzitter:** Ik dank u voor uwe komst. Uw verhoor is afgeloopen.

G.J. PARÉ

Verhoor van den heer A.D. Smits.

11149. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornamen, betrekking, ouderdom en woonplaats op te geven?

A. Antonius Donatus Smits, pastoor te Tilburg, oud 55 jaar.

11150. V. Gij zijt al geruimen tijd in Tilburg?

A. Ruim 11 jaren.

11151. V. Gij zult u wel den noodigen tijd gegeven hebben om bekend te worden met menschen en toestanden?

A. Voor een deel ten minste, want, zooals u misschien bekend is, is Tilburg zeer uitgestrekt, vandaar dat wij niet alle toestanden kunnen kennen; maar uit mijne buurt weet ik er wel het een en ander van.

11152. V. Er zijn immers vijf parochieën in Tilburg?

A. Ja.

11153. V. Maar uwe kennis zal wel wat verder gaan dan uw eigen parochie, niet waar?

A. Ja, wij zijn heel wel met elkander; de mijne grenst aan eene zeer groote parochie, waar de toestanden al ongeveer dezelfde zijn, zoodat ik gerust mag zeggen de toestanden daar wel wat te kennen.

11154. V. In vroegere tijden was monseigneur Swijzen werkzaam in Tilburg?

A. Ja, die was er pastoor.

11156. V. En waarschijnlijk heeft die goede herinneringen achtergelaten?

A. Goede, op allerlei gebied, op godsdienstig zoowel als op maatschappelijk, mag ik zeggen.

11156. V. Hij heeft veel gedaan voor trouw schoolbezoek?

A. Ja en voor het onderwijs in 'talgemeen.

11157. V. En zijn die traditiën onder zijn opvolgers bewaard?

A. Getrouw, ik durf zeggen, dat wij zoo mogelijk nog meer hebben gedaan dan door hem werd voorgesteld.

11158. V. Die pogingen van u en uwe ambtgenooten om schoolverzuim tegen te gaan schijnen al heel veel succes in Tilburg gehad te hebben?

A. Ik heb een school in mijne parochie, met 475 jongens; al de jongens die in de termen vallen om de school te bezoeken, komen er, er is geen een die de school verzuimt. Een jongen blijft wel eens gaarne de school uit, maar zij maken er geen regel van en zoo is het overal elders; daar ben ik zeker van Daar wordt van onzentwege voor gewaakt. Als de kinderen wat grooter worden, dan zorgen de fabrikanten er voor, maar dan geldt dit natuurlijk andere scholen, zooals Zondagsscholen, die zij later bezoeken.

11159. V. En nu de meisjes, gij spraakt tot nu toe alleen van de jongens.

A. De meisjes gaan ook trouw ter school, gij zult dezer dagen wel gehoord hebben, dat ...

11160. V. Doe maar alsof wij nog hoegenaamd niet gehoord hadden.

A. Bij ons bestaat de regel dat de kinderen, die bij ons op school komen, daar blijven tot hunne aanneming, de H. communie. Die H. communie mogen zij niet doen, of zij moeten op 1 Januari van het jaar, waarin zij die willen afleggen hun elfde jaar hebben gepasseerd, zoodat zij twaalf jaar of bijna twaalf zijn, wanneer zij de H. communie doen. als de kinderen niet geregeld naar school gaan, dan wordt de communie voor een jaar uitgesteld

Wij oefenen eenigen drang op hen, en dat is noodig, vooral in eene zoo uitgestrekte gemeente. Dat gaat zeer goed, niet alleen met de jongens, maar ook met de meisjes.

11161. V. Op de meisjes komen wij straks terug, maar in Tilburg hebt gij uitstekend succes op uwe pogingen en wordt de school uitstekend goed bezocht; maar vertel ons nu eens, wat de andere getuigen ons niet hebben weten op te helderen, waarom heeft hetzelfde niet plaats in de plattelandsgemeenten?

A. Ook ik moet daarop het antwoord schuldig blijven; men zal daar op het

aannemen niet denzelfden regel hebben; het gebeurt daar misschien vroeger.

11162. V. Zouden zij daar dan gemakkelijker zijn.

A. Neen, maar misschien neemt men ze daar vroeger aan. Wij hebben, zooals ik zeide, daaromtrent eene bepaling.

11163. V. Is dat dan een locaal voorschrift?

A. Ja, het is een locaal gebruik; er is wel een algemeen voorschrift van den bisschop om de kinderen niet aan te nemen vóórdat het twaalfde jaar is begonnen. Dat is de regel maar op elken regel heeft men uitzonderingen; wij maken die niet, maar elders gebeurt dat misschien wel. Vandaar dat er ook eenig verschil kan zijn.

11164. V. U is al 11 jaar in Tilburg; was u vroeger in eene plattelandsgemeente?

A. Neen.

11165. V. Gij hebt dus geen eigen ervaring van plattelands toestanden. Wij hadden daarvan zoo gaarne eene oplossing gehad. De vraag is deze: de Katholieke geestelijkheid heeft volkomen succes in Tilburg bij het bevorderen van trouw schoolbezoek; dat kan niet beter, het blijkt duidelijk uit alles. Hoe komt het nu, dat in zekere plattelandsgemeenten, in de buurt van Tilburg, in hetzelfde schooldistrict, de kinderen zoo slecht de school bezoeken? want de invloed van de geestelijkheid - en wij mogen dit te geruster zeggen, omdat wij dien in zoo goeden zin bespreken - zal toch op het platteland waarschijnlijk even groot zijn als in de stad Tilburg. En de goede wil die bij de geestelijkheid te Tilburg bestaat zal ook bij die op het platteland niet ontbreken. Hoe verklaart gij dat verschil op zoo korten afstand?

A. Voor een goed deel zal het wel daaraan toe te schrijven zijn, dat wij aan het hoofd van onze scholen fraters en zusters hebben, die het getrouw schoolgaan steeds trachten te bevorderen. Is een kind bij voorbeeld niet op school geweest, dan wordt daarvan aan de ouders kennis gegeven, en wanneer het twee of drie malen voorkomt wordt het van de lijst geschrapt, wat natuurlijk voor de ouders zeer onaangenaam is.

11166. V. Dus op het platteland, waar geen *bijzondere* scholen bestaan, zal men wellicht niet zoo scherp op het schoolgaan letten.

Dat is in elk geval eene verklaring, hoe dan ook tot nog toe hadden wij er geen ontvangen.

Over de gesteldheid der localen en fabrieken behoeven wij u geen vragen doen, want ik denk niet dat gij daar veel zult komen?

A. Zeer zelden, zoo prettig is het er niet. Maar toch durf ik welzeggen, dat uit een oogpunt van gezondheid, tegenwoordig de meeste fabrieken weinig te wenschen overlaten. Vroeger was dit anders.

11167. V. Dat is ook door anderen gezegd. Maar hoe staat het nu met den lichamelijken en intellectueelen toestand der arbeiders en arbeidsters, volwassenen en jongen die op fabrieken en werkplaatsen zijn? Welken indruk hebt gij daaromtrent ontvangen?

A. De gezondheidstoestand der kinderen, wanneer zij op 12jarigen leeftijd naar de fabriek gaan, komt mij uitmuntend voor; zij zijn zeer gezond.

Ook hunne verstandelijke ontwikkeling is over het algemeen wel voldoende, zoodat zij op 12jarigen leeftijd de kennis hebben opgedaan, die zij in hunne maatschappelijke positie noodig hebben De arbeid die van de kleine mannekens op 12- tot veertienjarigen leeftijd gevorderd wordt, want jonger komen zij meen ik, niet op de fabriek, is zoo luttel, dat hij zelfs spelend verricht wordt. Zij worden hoofzakelijk gebruikt voor het draadmaken, dat volstrekt geen inspanning vordert.

Wanneer zij, ouder geworden, zwaarderen arbeid te doen hebben, dan is die arbeid toch niet van zoodanigen aard, dat zij daartegen niet bestand zouden zijn. De Tilburgers toch zijn over het algemeen gezond en sterk. Sommigen zien wel wat bleek door het altijd binnenshuis zijn, doch dit wordt gedeeltelijk geredresseerd door den weg dien zij tusschen de fabriek en hun soms nog verder dan een kwartier verwijderde woning hebben af te leggen. Dientengevolge genieten zij nog al van de frissche lucht, willens of niet willens,

waardoor natuurlijk de gezondheid moet bevorderd worden.

11168. V. Dat zijn nu de jongens en meisjes in het algemeen waar gij over gesproken hebt. Daarbij hebt ge iets gezegd, dat geheel strook met hetgeen ook anderen gezegd hebben, maar waarover ik van u wel eens iets wil hooren. Gij zegt: De meisjes komen zoo jong niet op de fabrieken, maar eerst op haar 14de of 15 jaar. Weet gij nu wat die meisjes doen tusschen haar 12de en 14de jaar?

A. Sommigen die later op eene fabriek zullen gaan, trachten bij deze of gene van hare kennissen of bij hare moeder het een of andere fabriekwerk te leeren, zooals wolpluizen en doppen, van die kleine werkzaamheden die later de hoofdzaak zijn van hetgeen door de meisjes op de fabriek verricht wordt. Anderen weder zullen hare ouders in het huisgezin behulpzaam zijn of gaan naar eene naaischool om zich in handwerken te bekwamen.

11169. V. Dat zijn nu alles goede dingen die gij noemt; maar doen zij niet ook dingen, die ook beter waren dat ze niet deden?

A. Dat kan wel zijn.

11170. V. Laat ik preciseeren wat ik bedoel. Worden zij wel niet door de ouders op dien jeugdigen leeftijd gebruikt om in de bosschen hout te gaan sprokkelen, gras te snijden enz., en zijn dit nu bezigheden die wel aanbeveling verdienen?

A. Die zijn volstrekt niet recommandabel. Het geschiedt wel, maar ik mag er toch gerust bijvoegen, dat het uitzonderingen zijn. Dat zijn ouders van het minste allooi, die hunne kinderen aan het verderf overgeven.

11171. V. Gij meent dat ouders, die zoo slecht voor hunne kinderen zorgen door ze in de bosschen te laten loopen - iets wat gij afkeurt - eene exceptie zijn, maar dat het meerendeel der kinderen op betamelijke wijze met breien en naaien wordt beziggehouden, totdat zij den leeftijd hebben bereikt dat zij op de fabriek kunnen komen?

A. Ja.

11172. V. Zijn er nu te Tilburg voor dat onderwijs in naaien, breien en dergelijke handwerken geschikte gelegenheden?

A. Vooreerst de zusterscholen en verder eenige naaischolen, waar 5, 6 à 10 meisjes onder toezicht werkzaam zijn.

11173. V. Zijn die zusterscholen sterk bevolkt door meisjes van dien leeftijd?

A. Ja, hoeveel durf ik niet zeggen, want die scholen liggen buiten mijne gemeente.

11174. V. Maar gij meent toch dat de zusters er haar werk van maken, om de kinderen van 12, 13 en 14 jaren de nuttige handwerken te leeren?

A. Ja.

11175. V. Gaan de jongens na de eerste communie gemeenlijk terstond naar de fabriek?

A. Ik zeide reeds, dat zij de eerste communie niet altijd op hun 12de jaar doen, sommigen doen die op hun 11½jarigen leeftijd, en dan blijven eenige tot hun 12de jaar op school; de anderen verlaten de school en blijven lanterfanten tot zij 12 jaar zijn.

11176 V. Zijn zij met hun 12de jaar niet meer in de school te houden?

A. O neen, men behoeft het zelfs niet te beproeven.

11177. V. De wet van 1874 schijnt u dus in de hand gewerkt te hebben, want thans kunt gij de kinderen tot hun 12de jaar houden?

A. In 1886 zijn ongeveer de helft van hen die nog geen 12 jaren waren gebleven.

11178. V. En zonder de wet zoudt gij ook die helft hebben verloren?

A. Ja, maar het is slechts een verschil van eenige maanden.

11179. V. Wanneer de wet van 1874 dat cijfer van 12 jaren wat verhoogde en zij u dus te hulp kwam, zoudt gij ze dan nog niet een weinig op school kunnen houden?

A. Ik zou het niet gaarne op mij nemen om daartoe mede te werken, omdat ik zeker zoude zijn van fiasco te maken.

11180. V. Waarom.

A. De kinderen zijn op een leeftijd gekomen dat zij kunnen arbeiden; zij hebben het noodige onderricht ontvangen voor hunne positie en gaan dus eenvoudig niet meer ter school.

11181. V. Schat gij uwen invloed in deze niet wat laag? Als de wet van 1874 in plaats van 12 jaren 13 bepaalde.

zoude men zich daarin niet evenzeer schikken?

A. Ja. Maar het is al mooi wanneer men dien tijd van 12 jaar houden kan. Een enkele achterblijver, wegens ziekte als anderzins, blijft wat langer, maar de overigen verlaten op hun 12de jaar de school.

11182. V. Laten wij de zaak eens in den grond beschouwen. Zit de groote moeilijkheid, die gij zoudt vreezen, niet hierin, dat de ouders er niet van zouden willen weten, omdat de jongens nu op hun 12de jaar op de fabriek kunnen komen en geld kunnen gaan verdienen? Als de wet dat nu eens verbood, zou dan die wet er niet evengoed ingaan als de wet van 1874 er ingegaan is?

A. Ik durf het niet zeggen. Mij dunkt zij hebben althans de gelegenheid gehad om de noodige kennis op te doen als zij 12 jaar zijn.

11183. V. Maar men zegt dat het er nog heel dunnetjes opzit?

A. Ik weet niet of gij de Tilburgsche jongens van het fabriekvolk kent, maar ik zou zeggen dat zij tegenover die van andere plaatsen nog al goed onderwezen zijn.

11184. V. Ik spreek niet uitsluitend van de Tilburgsche toestanden, maar in 't algemeen, kinderen die tot hun 12den verjaardag de lagere school bezocht hebben en verder geen onderwijs ontvangen, daar *moet* het al zeer spoedig verloopen. Het lezen mag er inblijven, het schrijven wordt toch heel min en de rest raakt geheel en al zoek.

A. Dat wil zeggen, dat lezen, schrijven en rekenen de drie hoofdzaken zijn waaraan ze in hun later leven het meeste zullen hebben.

11185. V. Maar zou het geen geluk voor de kinderen zijn als zij wat langer konden leeren?

A. Wij kunnen ze niet langer dan tot hun 12de jaar op de school houden; er is geen mogelijkheid toe. Zij kunnen nu eenmaal op dien leeftijd geld gaan verdienen. Wij kunnen niet alles gedaan krijgen. Met onderscheidene omstandigheden moeten wij rekening houden.

11186. V. Dat is nu wat de jongens en meisjes betreft. Hoe is het nu met de volwassen menschen?

Gij hebt, meen ik, al gezegd dat de toestand van den gewonen fabriekarbeider in Tilburg, over het algemeen gunstig is; en hetzelfde hebben wij van verschillende getuigen reeds gehoord?

A. Juist. De toestand is over het algemeen gunstig.

11187. V. Getrouwde vrouwen komen op de Tilburgsche fabrieken niet voor?

A. Ik ken er ten minste niet eene.

11188. V. Er schijnt ééne fabriek te zijn, waar men er eene op nahoudt. maar dat is dan ook al. Gij vindt dat natuurlijk een groot geluk?

A Zeer zeker, want is de vrouw op de fabriek. dan kan zij hare huishouding niet waarnemen en loopt thuis alles in de war.

11189. V. Toch brengen de vrouwen, die op de fabrieken werken, wat geld in?

A. Ja, maar die winst gaat aan den anderen kant, door de verwaarloozing van het huishouden, verloren.

11190. V. Hebt gij wel opgemerkt dat de goede huisvrouwen te Tilburg - altijd in dien stand natuurlijk - niet juist gezocht moeten worden onder de vrouwen, die in hare jeugd op de fabrieken werken?

A. Er worden wel goede onder gevonden, maar onder de categorie die niet op de fabrieken hebben gegaan, maar bijv. in goede diensten zijn geweest, is dat aantal grooter.

11191. V. Gij meent dus ook, dat de meisjes op de fabriek allicht een plooi krijgen die niet bevorderlijk kan zijn om er later een goede huishoudster van te maken?

A. Althans minder goede.

11192. V. Hoe is het gesteld met de zedelijkheid van de aankomende jongens en meisjes, en ook de zedelijkheid in het algemeen?

A. Daar is bij ons geen reden van klagen over.

11194. V. Misbruik van drank komt onder dien stand weinig voor?

A. Dat zou ik niet durven toestemmen; dat gebeurt nog al te veel. Nu geloof ik wel dat wevers minder bestand zijn tegen zoo iets dan menschen die in de open lucht leven. Maar men ziet ze nog wel eens, zooals men dat noemt, een klein beetje boven hun theewater; dat is het grootste ongeluk, als men dat zoo noemen mag, voor Tilburg. Het

grootste euvel is misbruik van sterken drank.

11195. V. Maar dat misbruik is toch belangrijk minder dan in andere fabrieksplaatsen?

A. Over andere fabriekplaatsen kan ik niet oordeelen; ik ben vroeger in Nijmegen geweest, en daar waren geen fabrieken, althans niet van beteekenis.

11196. V, Als er onder uwe arme werklieden ziek worden, merkt gij dan wel, of zij ondersteund worden door de fabrikanten?

A. Zeer dikwijls; ik zou denken, dat het regel is.

11197. V. Dus de fabrikanten te Tilburg laten hunne werklieden niet aan hun lot over?

A. Zij stellen veel belang in hun werklieden; ik heb menigwerf ondervonden, dat de fabrikanten bij ziekte het geheele weekloon uitbetaalden en nog bovendien verschillende versnaperingen en andere zaken aan de zieken zonden.

11198. V. Dus ook in dit opzicht bestaat er eene goede verhouding?

A. Ja.

11199. V. Gij zeidet zooeven, dat gij veel met het fabrieksvolk verkeerdet. Merkt gij dan wel eens iets - de een is natuurlijk anders dan de ander - van een geest van wrevel, van ontevredenheid, van beklag over de hardvochtigheid en geest van uitzuiging van de patroons?

A. Neen, daar heb ik nooit iets van gemerkt; in het minst niet.

11200. V. Dus dat bestaat in Tilburg niet?

A. Neen.

11201. V. Het is op andere plaatsen anders. Dus als u te Tilburg met de patroons spreekt, dan beklagen zij zich niet over hun volk, en omgekeerd evenmin?

A. Neen, evenmin.

11202. V. Is er ook het een of ander in de Schets die u is toegezonden, waarover u misschien uit u zelf het een of ander kunt mededeelen, dat in het belang van ons onderzoek zou zijn?

A. Ik geloof het niet. Ik heb die schets eenige malen nagezien; heel veel tijd heb ik er natuurlijk niet aan kunnen besteden, omdat nog verschillende bezigheden op mij rusten, maar ik meen het voornaamste wat ik daaromtrent wist, u zoo getrouw mogelijk te hebben gecommuniceerd

11206. De heer **Goeman Borgesius:** Hebt gij het werkvolk wel eens hooren klagen over te langdurigen arbeid?

A. Neen; maar wel heb ik ze hooren klagen, dat zij niet lang genoeg mochten werken. Wanneer de zaken minder druk gaan en zij werken een uur of twee uren minder, dan willen zij daarover wel eens klagen

11208. V. Op de meeste fabrieken is de werktijd 13 uren? - A. Ja.

11209. V. Vindt gij dit voor jongens van 12, 13 jaar niet een zeer langen tijd?

A. Hij zou lang zijn wanneer de arbeid zwaar was, maar die is zoo licht, dat men het bijna geen arbeid kan noemen. Zij behoeven zich volstrekt niet in te spannen. Wanneer dan ook des middags of des avonds de jongens de fabriek verlaten, dan zijn zij zoo levenslustig dat men kan zien dat zij geen groote vermoeienissen hebben ondergaan.

11210. De heer **Bahlmann:** In het bisdom van 's Hertogenbosch bestaat eene aanschrijving van monseigneur den Bisschop, dat de kinderen na de eerste heilige communie nog een jaar lang op de catechisatie moeten komen. Heden morgen hebben

wij gehoord dat dit niet alleen des Zondags maar op elken weekdag moet geschieden. Een fabrikant uit 't Goirke deelde ons mede, dat de kinderen vóórdat zij 's morgens naar de fabriek gaan, eerst de catechisatie bijwonen.

Is dit in uwe parochie ook zoo?

A. Ja.

11211. V. Een heel jaar na de eerste communie?

A. Ja. In den winter van December tot Paschen, moeten zij geregeld elken werkdag van Maandag tot Vrijdag de catechisatie bezoeken.

11214. De **Voorzitter:** Nog een enkele vraag over een straks reeds besproken onderwerp, met name de Zondagsscholen. Worden die trouw bezocht?

A. Ja. Mijnheer de Voorzitter.

11215. V. Door jongens en meisjes?

A. Door beiden.

11216. V. Gezamenlijk?

A. Neen, afzonderlijk.

11217. V. Tot op welken leeftijd?

A. Zij kunnen er komen zoolang zij het verkiezen, maar in den regel is dit tot het 16de of 17de jaar, en dan nog het meest tot het 16de.

11219. V. Komen de fabriekskinderen ook nog al trouw?

A. Zeer veel. Het wordt geheel aan hunne vrije keus gelaten.

11220. V. Wat leeren zij daar?

A. Het is een herhalingsschool van lager onderwijs, lezen, schrijven en rekenen, om, wat zij eenmaal geleerd hebben, te blijven onderhouden.

11221. V. Hebt gij zelf ons nog iets te zeggen?

A. Neen.

11222. Dan, mijnheer Smits, danken wij u zeer, dat gij gekomen zijt. Uw verhoor is afgeloopen.

A.D. SMITS.

Verhoor van den heer F. Oberstadt. (*Verkort.*)

11223. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornaam, ouderdom, betrekking en woonplaats op te geven?

A. Ferdinand Oberstadt, oud 51 jaar, ingenieur chef der centrale werkplaats van de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen, te Tilburg.

11224. V Gij hebt daar een zeer talrijk personeel onder u?

A. Wij hebben 600 man; dat wisselt wel eens af naar mate van de werkzaamheden. maar het getal blijft altijd vrij constant 600 man, omdat ook de werkzaamheden tamelijk constant zijn.

Deze werklieden zijn in verschillende groepen verdeeld, smeden, ketelmakers, locomotief-bankwerkers, wagen-bankwerkers, draaiers, kopergieters, koperslagers, schrijnwerkers, wagenmakers, schilders. zadelmakers en eindelijk sjouwers, menschen die geen bepaald vak uitoefenen. Wij doen slechts reparatiën. Dikwijls worden wagens aanbesteed in het binnen- of buitenland, maar het model wordt gewoonlijk door ons gemaakt. Dan wordt ook gezorgd, ten einde regelmatig te kunnen doorwerken, en onze werklieden aan den gang te houden, dat wij, evenals particulieren, bestellingen krijgen voor rijtuigen en goederenwagens.

Bij bestelling maken wij rijtuigen en wagens, bij deraillement wordt gerepareerd. Het eerste model maken wij somtijds, opdat de fabrikant wete waaraan zich te houden.

11227. V. Dat technisch gedeelte uwer werkzaamheden is interessant om aan te hooren, maar het ligt minder op het het gebied van deze enquête.

Zijn onder uw personeel van omtrent 600 lieden ook de 80 door u opgegeven jongens begrepen?

A. Onder de jongens verstaan wij eigenlijk zoons van bij ons werkende menschen; wij nemen die bij voorkeur van de vaders die bij ons werken en die daarom vragen. De jongste jongen is boven de 13 jaren; sedert verleden jaar hebben wij geen jongens aangenomen. De leertijd duurt tot het 18de jaar. Zij hebben vier jaar noodig om hun vak te leeren. Wij zetten die jongens aan het vak van hun vader, omdat deze zich het meest voor zijn zoon interesseeren zal. Aldus noemen wij die leerlingen van 18 jaar

nog ‘jongens’. Maar zoodra zij hun vak kennen, krijgen zij direct het loon van den volwassen werkman.

11228. V. Werkt de jongen, als bij op de fabriek komt per stuk of per uur?

A. Per uur, maar hij verdient nog zeer weinig, omdat hij nog geen diensten doet. Daarvoor leert hij echter zijn vak. Hij krijgt 2, 4, 6 tot 8 cents per uur, en dit klimt totdat op zijn achttiende jaar de werkmeester verklaart dat de jongen het recht heeft evenveel te ontvangen als een volwassen werkman. Dan krijgt hij dus het volle loon, nadat zijn vader hem tot een knap werkman gevormd heeft. Die jongens staan zoo mogelijk onder leiding van hun eigen vader.

11229. V. En bij die methode bevindt gij u goed, gij kweekt daardoor langzamerhand een geschikt personeel op?

A. Wij hebben een zeer geschikt personeel, en er heerscht een tevreden toon onder. Ik geloof niet dat in onze werkplaatsen een man zou optreden die te klagen heeft. Gij zoudt kunnen vragen wien gij wilt. Die menschen zijn zeer tevreden met hun lot.

11230. V. Zijn het meestendeels Tilburgers?

A. In den beginne hebben wij men-

schen moeten nemen uit verschillende steden; die menschen hebben zich in Tilburg gevestigd. Sedert 27 jaar bestaat die werkplaats - waaraan ik 12 jaar verbonden ben, ik ben reeds 20 jaar bij de Maatschappij - en alleen in geval van nood nemen wij menschen uit eene andere plaats; wij hebben om zoo te zeggen een vasten kring. Wij nemen niet gaarne werklieden die uit groote steden komen en dergelijken, omdat die menschen weder geheel andere inzichten hebben als ons werkvolk. Ons werkvolk is veel bescheidener en ook knapper; zij kennen hun vak beter, zij zijn er in opgevoed om zoo te zeggen.

11231. V. Met *ons* werkvolk bedoelt gij met name het Tilburgsche?

A. Ja, ik bedoel die werklieden, die van ouders-werklieden afstammen. Er komen er wel van buiten af, maar het gros is van de plaats zelve. Zij verlaten niet graag de werkplaats, ofschoon het wel voorkomt dat heel knappe werklieden, wanneer zij 18 jaar geworden zijn, aan mij vragen of zij in den vreemde mogen gaan werken om zich verder te bekwamen en daarna weder terug mogen komen. Dat verlof wordt meestal verleend. Ik antwoord dan dat zij terug mogen komen, mits er plaats is. Ik zie gaarne dat jeugdige werklieden met dat doel naar den vreemde gaan. De Maatschappij gaat zelfs zoo ver van werklieden in den vreemde te sturen. Loopen zij echter, weg omdat elders de loonen tijdelijk gestegen zijn, dan mogen zij niet terugkomen. Gaan zij om die reden heen, dan zeg ik hun: pas maar op; het is nu heel druk in de industrie; de markt van de loonen is zeer hoog; maar hier hebt gij geregeld werk. Mocht gij later hier terug willen komen, dan wil ik u niet meer hebben, dan heb ik niets meer met u te maken. Zoo zijn er ook, uitzonderingen natuurlijk, die door de Maatschappij naar het buitenland gezonden worden, bij voorbeeld naar Engeland, om de smederij en de ketelmakerij te leeren, met de bedoeling om er plaatsvervangers van te maken als de oude bazen sterven, en waarborgen wij hun werk bij terugkomst.

11233. V. Gij komt ook buiten uw eigen personeel zeker wel met veel ander werkvolk in aanraking. Dat is in Tilburg een goed slag van menschen, niet waar?

A. Ja, althans men merkt er nooit iets bijzonders op.

11234. V. De menschen zijn rustig en werkzaam?

A. Ik zou niet anders kunnen zeggen.

11235. V. Ook de patroons zijn immers zeer tevreden?

A. Ja. In Tilburg heeft het het karakter van een groote familie. De menschen, die bij een patroon zijn, blijven en gaan bij erfenis in dezelfde familie over. De patroons die ik ken, zijn vaders voor hun personeel.

11236. V. En het personeel, is dat van zijn kant tevreden over de patroons?

A. Ja, ik heb altijd gehoord dat die menschen ingenomen zijn met hunne patroons.

Ik bedoel dan de patroons van de oude fabrieken, die de beste namen hebben.

11237. V. Gij, die als deskundige op de hoogte zijt, erkent dus, dat de verhoudingen te dezen opzichte in Tilburg goed zijn?

A. Ja, volkomen goed, ik kan het niet anders zeggen, ik heb nooit eenigerlei klachten gehoord.

11238. V. De werklieden van de fabrieken in Tilburg genieten dus, in vergelijking met de werklieden in de groote koopsteden, eene zekere aisance, zij hebben eene eigene, tamelijk goede ruime woning en wonen niet met hunne vrouwen en kinderen op ééne bedompte, krotterige kamer?

A. Ik moet zeggen, dat men in de werkliedenstand, evenals in alle standen, ook een aristocratie heeft. Daar zijn werklieden, die hetzelfde verdienen als een ander en de een lijdt groote armoede, terwijl de ander in een zeer goeden toestand verkeert.

Volgens mijn inzicht, ik heb gedurende 30 jaar veel met volk omgegaan, geloof ik dat dit daaraan toe te schrijven is, dat het zeer veel daaraan ligt welke vrouw zij hebben

Ik heb een werkman, een smidsbaas, wiens eene zoon officier van de artillerie is, terwijl zijn tweede zoon later waarschijnlijk smidsbaas bij mij zal worden, hij is nu in Engeland op eene smederij

geweest. En dat gaat alles van het gold van den oude.

Ik heb een kopergietersbaas, wiens zoon hoogstens 18 jaar telt en in den vreemde reeds een mooi loon verdient en later zeker zijn vader zal opvolgen. Ik ken werkliedenfamilies, die zeer fatsoenlijk en net leven, de gezinnen van vrouwen die vroeger meid bij ons waren en waar mijn vrouw nu nog dikwijls heengaat als zij bij voorbeeld in de kraam komen, en herhaaldelijk zegt zij mij: wat leven die menschen toch net. Toch verdienen zij niet meer dan anderen, die voortdurend in de schulden zitten.

Dergelijke verschillen schrijf ik meestal toe aan de vrouw.

Hoewel u mij hier niet pertinent naar vraagt, wensch ik toch mijne denkbeelden mede te deelen.

Fabrieksmeisjes kunnen nooit behoorlijke huisvrouwen worden, en wanneer de werkman het geluk heeft om een fatsoenlijk meisje te trouwen, dat een jaar of vijf, zes, in een goed huishouden heeft gediend, en dus weet hoe huis te houden, dan is zulk een man zeer gelukkig, terwijl hij, wanneer hij een fabrieksmeid huwt, die niets van het huishouden weet, bij zijn thuiskomst niets in orde vindt, naar de kroeg loopt en zich te gronde richt.

De vrouw speelt daarin een heele groote rol, en dit pleit tegen den arbeid van vrouwen op de fabriek, dunkt mij.

11239. V. Dat pleit zelfs zeer sterk tegen vrouwenarbeid op de fabriek. Want niet alleen is het af keurenswaardig dat getrouwde vrouwen op de fabriek werken, maar de schadelijkheid van het werken van vrouwen op de fabriek is zelfs merkbaar bij de getrouwde vrouw, die als meisje op de fabriek gewerkt heeft. Zoo is het, niet waar?

A. Juist.

11240. V. Dus a fortiori laat zich daaruit afleiden dat in de huishoudens de toestand nog slechter moet zijn, wanneer de getrouwde vrouw op de fabriek werkt?

A. Zeker, oneindig slechter.

11241. V. Onder het gewone fabrieksvolk te Tilburg - ik spreek nu niet van uw eigen volk, maar in het algemeen - heerscht, natuurlijk met sommige uitzonderingen, een zekere welstand.

De meesten toch hebben een woning en de gehuurde woningen zijn in elk geval ruimer en beter dan die in andere steden; zij hebben er een klein stukje grond bij met een varken of eene geit. De toestand is dus veel gunstiger dan elders?

A. Dit is wel zoo. Het is natuurlijk veel een gevolg dat wij op het land wonen, waar alles veel goedkooper is dan in groote steden. Daarom is het zoo wenschelijk om groote fabrieken in kleine plaatsen op te richten, als dit eenigszins mogelijk is. Maar ik sprak van eene zekere aristocratie onder het werkvolk, omdat een goede bankwerker, kopergieter en smid, mijns inziens veel hooger staat dan een gewoon fabrieksarbeider.

11242. V. Ik weet niet of gij in andere fabrieksplaatsen van ons land bekend zijt. Is de toestand der fabrieksarbeiders in Tilburg niet gunstiger dan die van hunne gelijken in andere fabrieksplaatsen?

A. Dat geloof ik wel. Eigenlijke ellende heb ik er nooit gezien.

11243. V. Dat is al veel gezegd voor eene fabrieksplaats!

A. Er zijn natuurlijk ook vele weldoende menschen.

11244. V. Maken de jongens, die gij op uw fabriek in dienst hebt, van 12-18 jaren, lange dagen? Hebben zij veel werkuren?

A. Wij werken, in alles bij alles, slechts 10 uren per dag. Wel hebben wij een tijd gehad dat er 12 uren gewerkt werd, maar ik houd het thans streng op 10 uren, omdat ik een langeren arbeid nadeelig voor de Maatschappij acht. Een werkman toch, die 10 uren gewerkt heeft, is uitgeput.

11245. V. Wordt er niet dikwijls geluierd?

A. Dat kunnen de werklieden bij ons niet doen, omdat zij aangenomen werk hebben. Ik geef aan een werkman een bepaalden prijs voor een bepaald werk. Het prijstarief is zoo genomen, dat de werkman 20 à 30 percent daarboven verdienen kan.

In dat opzicht zou dus volstrekt geen

toezicht noodig zijn: de man doet wat hij kan om meer dan het tarief te verdienen. Verdient hij meer boven de dertig percent, dan wordt het hem boven dit maximum niet uitbetaald; maar daarentegen wordt hem toch het geheele werkloon uitbetaald, wanneer hij minder dan zijn loon verdient.

11246. V. Dus kunt gij het aan zijn eigen ijver overlaten, omdat hij bij aanneming werkt; maar gij zoudt het wel zeker niet durven doen als zij bij het uur betaald werden?

A. Dan zou er een voortdurend toezicht noodig zijn en zou er wel iemand naast moeten blijven en daardoor de kosten van het toezicht aanzienlijk stijgen.

11247. V. Ik zal over dat punt zwijgen, want wij zouden zoodoende aan den zoogenaamden normalen arbeidsdag en geheel buiten de enquête geraken.

De jongens, hebt gij straks gezegd, werken bij het uur. Hoe lang werken zij?

A. 10 uren, en zij hebben alle mogelijke vrijheden. Als zij de burgeravondschool willen bezoeken, kunnen zij naar huis gaan. Wilden zij andere scholen bezoeken - maar die bestaan niet - dan zouden zij ook kunnen gaan Voor onderwijs geven wij aan de jongens alle mogelijke vrijheid. Buitendien hebben wij in de fabriek nog eene teekenschool, waar wij aan jongelieden, die zich bijzonder onderscheiden en waar wij zien dat aanleg in zit, vrij teekenonderwijs geven, en gedurende den tijd, dat zij onderwijs ontvangen, worden zij betaald. Wij kunnen daar 17 jongens toelaten en dat onderwijs is voor hen van buitengewoon nut, want zij krijgen er begrip van teekenen.

Dit onderwijs wordt 3 malen per week gegeven; de cursus duurt drie jaren.

11248. V Gij zegt: daar worden 17 jongens onderwezen?

A. Er zijn slechts 17 plaatsen; de ruimte is niet grooter. Maar dat personeel wisselt, omdat de cursus slechts drie jaren duurt.

11249. V. Wordt hun het loon uitbetaald over de lesuren?

A. Ja, het komt ten laste van de Maatschappij.

11250. V. Hebt gij goede resultaten van dat onderwijs gezien?

A. Uitstekend.

11251. V. Deze jongens behooren natuurlijk tot de élite?

A. Het zijn de geschiktste jongens, die het meest uitmunten door ijver en goed gedrag; meestal zijn het zoons van werklieden van de fabriek.

11252. V. Zijn er ook andere onderwijs-inrichtingen, die door jongens van uwe fabriek des avonds bezocht worden?

A. De burgeravondschool.

11553. V. Hoeveel jongens van uwe fabriek gaan er heen?

A. Twintig ongeveer.

11254. V. Die avondschool wordt in het algemeen druk bezocht?

A. Door 200 jongens ongeveer

10255 V. Als ik mij niet bedrieg, begint die school voor de eerstbeginnenden om 6 en voor de meergevorderden om 7 uur. Hoe schikt zich dit met de werkuren op uwe fabriek?

A. Wij werken slechts tot 6 uren, en de jongens, die de burgeravondschool bezoeken, kunnen om 5½ uur heengaan.

11256. V. Komt dat half uur van vroeger heengaan ten laste van de jongens?

A. Ja.

11257. V. In elk geval schikt gij het zoo, dat de jongens de avondschool kunnen bezoeken; zij kunnen te 7 uren daar zijn?

A. Ja.

11258. V. En die 20 bezoeken de school trouw?

A. Ja, daarop wordt gelet en zelfs zekere macht uitgeoefend; wanneer een jongen de avondschool niet heeft gevolgd, heeft hij niet de voorkeur om op de teekenschool te komen. De avondschool wordt dus in zekeren zin door mij gesteund.

11262. V. Komt misbruik van sterken drank bij u voor?

A. Er zullen wel lieden onder mijn talrijk werkvolk zijn die van sterken drank houden, maar er staan zulke strenge straffen op, dat zij zich daarvoor wel zullen hoeden. Het werkvolk staat in Tilburg in een zeer goeden reuk. Het zou mij zeer verwonderen wanneer uit deze enquête iets anders bleek.

11263. V. Daar behoeft gij niet bang voor te wezen!

A. Wij hebben, zooals ik zeide, strenge politiemaatregelen genomen. Bijv. een werkman, die met de politie in aanraking komt en omtrent wien de burgemeester mij zegt, dat de man schuldig is, die wordt onmiddellijk ontslagen en kan nooit meer, waar ook, bij de Maatschappij geplaatst worden. Door dien maatregel hebben wij eene groote macht over het werkvolk. Al die maatregelen, die wij genomen hebben, strekken om het volk werkelijk te beschermen. Wanneer er uitbetaald is, gebeurde het wel dat er den volgenden dag te laat kwamen, omdat zij in eens eene veel te groote som in handen hadden. Toen heb ik gezegd: wie den volgenden dag te laat komt, wordt dubbel gestraft. Nu hebben wij een toestand van dien aard, dat het veel is als in een geheel jaar twee menschen wegens dronkenschap ontslagen worden. De algemeene geest is goed; bepaalde dronkaards zijn er niet.

11264. V. Gij hebt zooeven gezegd, dat de werklieden bij de uitbetaling in eens eene groote som in handen krijgen. Betaalt gij elke week of om de 14 dagen?

A. Om de 14 dagen, op den vijfden en twintigsten der maand.

11265. V. Waarom doet gij dat?

A. De administratie is daardoor eenvoudiger. Wij zouden nog liever om de maand betalen; want de administratiekosten moet men hier wel bij in aanmerking nemen.

11266. V. Kan de man in die loopende 14 dagen toch wat geld toucheeren? Geeft gij *à compte's?*

A. De Maatschappij geeft geen *à compte*, maar er is eene aparte inrichting, die daarin voorziet.

11267. V. De werklieden worden dus bij de veertien dagen betaald, maar bij uwe inrichting bestaat nochtans deze faciliteit, dat de man op eene andere wijze eene *à compte* verkrijgen kan?

A. Ja.

11268. V. De werklieden behoeven dus niet gedurende 14 dagen te wachten om geld te kunnen aanraken?

A. Ja, onder zekere voorwaarden. Zij kunnen slechts ééne keer in de 9 maanden eene *à compte* vragen.

11269. V. Wij zijn bezig elkaâr niet te verstaan. Laat mij mijne vraag daarom nog eens preciseeren. Er zijn groote fabrieken in het genre van uw werkplaats, waar, evenals bij u, het loon wordt betaald om de 14 dagen. Bij sommige daarvan heeft men echter uit consideratie met den werkman en om te gemoet te komen aan de bezwaren, die uit een zoo lang wachten op geld verbonden zijn, de gelegenheid geopend om aan het einde der eerste week ongeveer de helft te ontvangen van wat de verdiensten in 14 dagen vermoedelijk zal bedragen. Is er zulk een à compte bij u? Dat was mijn vraag.

A. Dat doen wij niet; wij betalen precies om de 14 dagen.

11270. V. Zoodat het loon op den 15den dag reeds kan ontvangen worden?

A. Ja.

11271. V. Misschien heeft u mijne vraag bevreemd, en daarom wil ik u tot opheldering er van zeggen, dat er fabrikanten zijn, die ook *rekenen* per quinzaine, maar die, om hen moveerende redenen, er nog 14 dagen overheen laten gaan eer er wordt *uitbetaald*.

A. Neen, dat geschiedt bij ons niet....

11271*bis*. V. Dus, gij vindt u wel genoopt in het belang van de comptabiliteit om de loonen uit te rekenen en te betalen per 14 dagen, maar gij weet het zoo in te richten, dat zij inderdaad op den 15den dag hun geld krijgen?

A. Zij behoeven niet op hunne verdiensten te wachten.

11272. V. Gij hebt nog iets gezegd, waarover ik nog eens wensch door te spreken. Gij zeidet zooeven, dat gij hadt weten te keeren - en dat was zeker goed van u gezien - dat te strenge straffen werden toegepast.

Hebt gij een boetenstelsel?

A. Ja, wanneer ik het als politie-maatregel noodig acht boeten te heffen, dan wordt dit door aanplakking aan de deur bekend gemaakt.

11273 V. Dus dan weten de werklieden waar zij aan toe zijn?

A. Ja, zij weten welke straffen er op hunne overtredingen staan.

11274. V. Heeft zich langzamerhand een heel Code Pénal ontwikkeld ten gevolge van al die boete-bepalingen, of worden er, wat ik bij u eer verwacht, al zeer weinig boeten geheven?

A. Wanneer een werkman een stuk bederft of eene herstelling niet goed uitvoert, dan krijgt hij eene kleine boete.

11275. V. Wat noemt gij eene kleine boete?

A. Tien cent, maar daar staan ook premiën tegenover.

Bij ons bestaat een zeer uitgebreid premiestelsel voor alle werkzaamheden. Voor een locomotief, die goed gerepareerd wordt, zoodat zij bij het uitgaan uit de werkplaats geen aanmerkingen oplevert, wordt aan den chef-werkman f2.50 uitbetaald. Wanneer een locomotief zoo goed gerepareerd wordt, dat zij een groot aantal K.M. - het juiste cijfer herinner ik mij niet - zonder nieuwe reparatie kan loopen, wordt nog een premie toegekend. Evenzoo gaat het met de wagens en rijtuigen. Daartegenover staan echter de boeten, dat is inhouding van de premiën. Doet de locomotief bijv. niet lang genoeg dienst, dan wordt de premie eenvoudig niet gegeven, dat is de boete.

11277. Maar de werklieden kunnen dan toch nooit, wanneer zij niet het beste werk geleverd hebben, in de positie komen van iets te moeten bijbetalen

A. Neen, nooit. De werkman wordt alleen in staat gesteld om, als hij bijzonder goed werkt, buitengewoon loon te krijgen.

11278. V. Bestaan er voor kleine fouten, zooals te laat komen als anderzins, boeten?

A. Ja, kleine boeten van 10 cents. Wanneer bijv. een werkman in de werkplaatsen rookt - wat streng verboden is - dan schrijft de portier hem op, ik krijg daarvan bericht en dan wordt de man gestraft met 10 cents boete.

11279. V. Dus toen gij daar straks spraakt van streng straffen ...

A. Dat sloeg alleen op de dronkenschap.

11280. V. En hebt gij daarmede bedoeld dat tegen dat soort van overtreding streng gewaakt werd, maar dat de boete toch laag was?

A. Juist.

11281. V. Wat doet gij met de boeten?

A. Die worden gestort in het ziekenfonds.

11282. V. Verhaal ons eens iets van dat ziekenfonds.

A. Sedert 20 jaren hebben wij een ziekenfonds, waaruit de werklieden geneeskundige hulp en geneesmiddelen krijgen. Daarvoor betalen zij ook 2% van hun loon.

Dan hebben zij ook het recht om vrouw en kinderen onder de 12 jaar in het fonds te doen opnemen. Daarvoor betalen zij f5 per jaar, iets waarover de doctoren zeer klagen, want de vrouwen laten voor elke kleinigheid den dokter halen, zij zijn daarin nog al vrijpostig.

Wanneer nu een werkman ziek wordt, betalen wij 6 maanden lang het halve daggeld, evenzoo bij verminking. Kan hij, ten gevolge eener verminking, in zeer langen tijd niet werken, dan krijgt hij na die zes maanden, zoolang het ziekenfonds bestaat, een kwart van het daggeld

Maar buiten ons fonds bestaan er in Tilburg nog andere inrichtingen door de werklieden onderling tot stand gebracht. Bij voorbeeld: ‘Vooruitzicht’. Daaruit krijgen de werklieden ingeval van ziekte ook geld. Verder het ‘Algemeen nut’. Er is echter eene bepaling dat de werklieden niet gelijk van beide vereenigingen lid kunnen zijn, anders zou het kunnen gebeuren dat een zieke werkman meer verdiende dan een werkende.

Verder betalen wij uit ons fonds bij een sterfgeval f50 en aan de weduwe nog eens f50, wanneer er kinderen zijn.

Enfin, dat beslist de commissie.

Buitendien hebben de werklieden zich nog verbonden, om, wanneer een hunner sterft, ieder 25 cents te betalen, zoodat de weduwe eenigszins geholpen wordt, hetzij aan een winkeltje of iets dergelijks.

Dan bestaat er nog zooveel ‘espritde-corp’, dat, wanneer een weduwe met vele kinderen achterblijft, wij wel een middel weten te vinden om haar vrouwenarbeid te verschaffen. Laatst gebeurde het nog dat een magazijnknecht stierf, die 20 jaren lang trouw en eerlijk gediend had. Toen hebben wij gezorgd dat zijn weduwe zadelmakerswerk aan huis kreeg, waaraan zij een bestaan heeft.

11283. V. Laat ons nog even nagaan, hetgeen gij ons zoo al verteld hebt. Wij zullen even op zijde laten de particuliere

inrichtingen, ter loops door u vermeld, en ons bepalen tot uw eigen inrichting.

In de eerste plaats dan het ziekenfonds, waarvan het profijt voor den werkman, behalve in vrije genees- en heelkundige hulp, bestaat in de helft van het weekloon, voor eenigen tijd, en een vierde gedeelte van dat loon, wanneer het te lang duurt. Is de deelneming in dat fonds vrij of verplicht?

A. Verplicht, Mijnheer de Voorzitter.

11284. Wordt de administratie gevoerd door u of door het volk zelf?

A. De werklieden kiezen uit hun boezem 3 bestuursleden; de boekhouder van de werkplaats wordt aangewezen door de Maatschappij en heeft eene stem, en ik ben de voorzitter. Ik en de boekhouder hebben dus 2 stemmen en de werklieden 3. Wij hebben eene maandelijksche vergadering, waar elk werkman zich kan aanmelden om zich te beklagen, te bedanken, enz

11285. V. En dan stelt het bestuur den dokter en den chirurg aan?

A Wij hebben 2 doctoren, 1 apotheker, en die allen worden door het werkvolk zelf gekozen, niet door het bestuur.

11286. V. Is die keuze blijvend of tijdelijk?

A Zij geldt voor 5 jaren.

11287. V. Dus zijn zij onderworpen aan eene herkiezing?

A. Ja.

11288. V. Om een aan die ziekenbus annex punt te behandelen, - merkt gij er bij het werkvolk wel eens wat van, dat er in Tilburg zoovelen zijn die een breuk hebben?

A. Ja, er komen veel breuken voor.

11289. V. Hoe komt dat?

A. Dat weet ik niet.

11290. V. Maar gij bevestigt het feit?

A. Ik heb dikwijls gehoord dat er vele breuken onder het werkvolk voorkomen, maar niet enkel onder de werklieden van mijne fabriek, ook elders.

11291. V. Dat in het voorbijgaan. Nu verder uw fonds. Het fonds bestaat 20 jaren. Is het altijd met de 2 pet. toegekomen?

A. Ja, nu is er eene bate van f 9000. De Maatschappij past bij ingeval er bij epidemieën te kort komt, maar nu is er eene bate. De Maatschappij heeft een maximum gesteld, met bepaling dat het excedent onder de werklieden moet verdeeld worden. Vroeger was het maximum bepaald op f5000. Toen ik aan de Maatschappij kwam, heb ik voorgesteld dit bedrag te verhoogen en dit is gebeurd.

11292. V. Dit wil zeggen dat de werklieden onder zekere omstandigheden een excedent verdeelen?

A. Ja, maar daardoor verliest het fonds eene groote kracht. Alle boeten gaan in het ziekenfonds.

11293. V. Heeft het volk wel eens gemord dat het te zware percentage moet bijdragen?

A. Nooit.

11294. V. Zij weten toch dat het fonds zoo sterk is geworden?

A. Ja. Wel hebben eens enkelen gewenscht dat tot verdeeling wierd overgegaan, doch toen ik de menschen onder het oog bracht dat ieder slechts zeer weinig zou bekomen, hebben zij daaraan gehoor gegeven.

11295. V. Er zijn fondsen die jaarlijks heelemaal verdeeld worden, en gij begrijpt wat er dan van terecht komt! maar de werking van uw ziekenfonds is dus gunstig?

A. Zeer gunstig.

11300. V. Worden de kosten uit ongelukken voortkomende, uit diezelfde kas bestreden?

A. Ja.

11301. V. Is er een pensioenfonds?

A. Neen, maar er bestaat vooruitzicht op. Het is echter de vraag, of men daarmede sympathie bij den werkman zal wekken. Voor een pensioenfonds is het kapitaal van 9000 gulden te gering. Doch er zijn zulke uitstekend ingerichte levensverzekerings-maatschappijen, dat ieder werkman daarbij evenzeer baat zal vinden als bij ons. Onze maatschappij kan het toch niet goedkooper doen dan die levensverzekerings maatschappijen.

De werkman moet het toch zelf betalen, want de Maatschappij kan het niet betalen, en de conditiën die de Maatschappij gesteld heeft op levensverzekering en pensioen voor hare ambtenaren, zijn toch niet veel voordeeliger dan die van de gewone levensverzekering-maatschappijen. Ik zie er dus niets geen heil in om met onze paar duizend opgespaarde guldens een pensioenfonds

te maken. Het zou dunkt mij te ver gaan.

11302. V. Hoe gaat het nu als zij zoo oud worden?

A. Och, wij zijn nog al goede menschen, wij houden ze zoolang totdat zij sterven. Wij hebben nog nooit iemand wegens ouderdom ontslagen. Mij is nog onlangs door de directie gevraagd wat die oude menschen aan het ziekenfonds gekost hebben, en toen is mij gebleken dat juist die oude lieden het minst aan het ziekenfonds gekost hebben in de laatste vijf jaren. Ik heb een werkman gehad, die om zoo te zeggen aan zijn machine gestorven is.

11303. V. Maar, als de toestand zoo is, welke motieven hebt gij dan om de menschen nu te engageeren om een pensioenfonds op te richten? Dan hebben zij immers geen pensioen noodig?

A. Wij hebben weinig oude menschen, omdat wij geen werklieden aannemen die niet onder de 35 jaar zijn.

Wij hebben dus zeer jong werkvolk. Wij nemen ze niet ouder dan 35 jaar aan, opdat zij niet te spoedig ten laste van het ziekenfonds zullen komen.

Nu is onder die 600 man voor het oudere werkvolk wel lichter werk te vinden; en zoo doende kunnen wij menschen van 60 jaar nog gebruiken.

11304. V. De moraal van de zaak is dus, dat bij u de menschen niet aan de armen behoeven te vervallen, als zij oud zijn?

A. Tot nu toe is dat ten minste bij ons nooit voorgekomen. Wanneer een pensioenfonds noodig mocht worden - ik ben er een voorstander van - dan is de quaestie wie het moet oprichten. Het spreekt vanzelf dat wij het niet goedkooper kunnen doen, dan andere maatschappijen.

11306. V. Gij hebt gezegd dat bij overlijden het ziekenfonds f 50 uitkeerde voor de begrafenis en f 50 voor de erven. Zijn zij niet bij u in begrafenisbussen?

A. Neen, daarvoor zijn aparte bussen, waaraan geheel vrijwillig wordt bijgedragen, door de werklieden onderling. Die gaan mij niet aan.

11307. V. Dus zij krijgen bij sterfgeval van de Maatschappij f50.

A. Ja, en onder zekere conditiën krijgen ook de nablijvenden f50.

11308. V. Maar komt het niet voor dat zij bovendien nog in een begrafenisbus zijn?

A. Jawel, maar dat gaat geheel buiten mij om, daarin zijn zij volkomen vrij. In twee fondsen mogen zij niet tegelijkertijd zijn, maar dat regelen die maatschappijen zelve.

11309 V. Komt het niet voor, dat zij bij sterfgeval van kinderen daaruit een voordeeltje halen?

A. Dat geloof ik niet, wat zij alsdan ontvangen, hebben zij wel noodig.

11310. V. Hebt gij ons straks niet gezegd, dat gij ook hebt een voorschotsinstelling?

A. Dat is onze hulpkas.

11311. V. Vertel daar dan nu eens wat van.

A. Wij hebben altijd geld disponibel, en wanneer nu een werkman geld noodig heeft, bij voorbeeld bij gelegenheid van de communie of wanneer hij aardappelen wil koopen, dan kan hij een voorschot krijgen tot f 25, en dat moet hij gedurende 9 maanden weer terugbetalen, en dan geeft hij mij een bewijs en dan houd ik f 3 per maand van zijn loon af. Vroeger was het voorschot grooter, maar er werd misbruik van gemaakt. Ik heb ondervonden dat, als. men te veel voorschot geeft, de hulpkas, in plaats van voordeelig, nadeelig op het moreel werkt.

11312. V. Uwe werkplaatsen zijn zeer groot en uitgebreid niet waar, zij zijn ruim en luchtig?

A. Ja, uitstekend, de heer Bahlmann is met mij rond geweest en die kan het getuigen.

11315. V. Kunt u uit u zelf ons nog een of ander mededeelen?

A. Alleen dit, wat de werkliedenquaestie betreft, moet men de arbeiders verdeelen in twee deelen: degenen die een vak kennen en degenen die er geen kennen. De eersten, de menschen dus die hun vak verstaan, hebben geen grond tot klagen, en u zult er ook geen vinden die het doet. Wie echter wel klagen, zijn zij die geen vak kennen.

Bij mijne werkmeesters, bij mijne ingenieurs komen dagelijks menschen om werk. Wanneer men die menschen vraagt wat zij kennen, dan zeggen zij: alles. En wanneer iemand zegt, dat hij alles

kent, dan zeg ik: hij kent niets! Over deze lieden zou, mijns inziens, de enquête moeten loopen; want de flinke werklieden in ons land klagen niet.

11329. De heer **Van der Sleyden:** Omtrent de uitbetaling van het loon bleef een enkel punt mij onduidelijk: gij hebt gezegd dat het loon wordt uitbetaald om de 14 dagen, naar ik meen verstaan te hebben den 5den en den 20sten van elke maand. Wordt nu op den 20sten het loon over de eerste helft der maand uitbetaald en op den 5den der volgende maand de tweede helft?

A. Dat is zoo, er zijn eenige dagen noodig voor het opmaken der admini stratieve bescheiden. Het is onmogelijk de menschen terstond op den laatsten dag te betalen. De kassier heeft omtrent drie dagen noodig om voor geld, enz. te zorgen.

11330. V. Ik dank u voor uwe nadere verklaring.

11334. De **Voorzitter:** Indien niemand betreffende het onderwerp der Enquête meer eenige vraag te stellen heeft, sluit ik dit verhoor, na den heer Oberstadt onzen vriendelijken dank voor zijne mededeelingen betuigd te hebben.

F. OBERSTADT.

Zitting van donderdag 3 februari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
BAHLMANN.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer A. Janssens. (*Verkort*).

11335. De **Voorzitter:** Wees zoo goed uw voornaam, naam, beroep, ouderdom en woonplaats op te geven.

A. Adrianus Janssens, meesterknecht bij de heeren Pollet en Zoon, fabrikanten te Tilburg, oud 48 jaar.

11336. V. Zijt gij al lang bij de heeren Pollet.

A. 32 jaar.

11340. V. Heel veel jongens zijn er niet op de fabriek van de heeren Pollet?

A. Op de fabriek, waar ik werk, zijn 4 jongens van 12 tot 16 jaar.

11341. V. Hoeveel volk is er van boven de 18 jaar?

A Ongeveer 34.

11347. V. Komen de jongens, die even 12 jaar zijn, en pas hunne communie gedaan hebben, niet later?

A. Neen. De jongens komen op naar de werkuren zijn.

11348. V. Moeten zij dan geen catechismus houden?

A. Ja, daarvoor hebben zij 's winters eenige uren vrij; 's zomers wordt er geen catechismus gehouden.

11349. Dus dan komen zij *niet* gelijk op?

A. Dien tijd niet.

11350. V. Dus waar gij zoo even ja zeidet, bedoeldet gij eigenlijk neen!

En wanneer wordt de catechismus gehouden?

A. Alle dagen, behalve Zaterdag.

11351. V. En dan loopt het werk toch?

A. Ja, het is wel lastig, maar het wordt er naar geregeld.

1135. V. Gaan de jongens gelijk met het volk naar huis?

A. 's Avonds, als de boel stil staat, gaan allen gelijk naar huis.

11353. V. Maar de jongens gaan toch wel eens 1½ uur vroeger heen?

A. Als er geen werk is, maar als er bijwerk is niet altijd.

11356. V. Wat is het werk van de jongens?

A, Draadmaken.

11357. V. Maar als er genoeg draad gemaakt is voor boven, dan kunnen de jongens toch weg, niet waar?

A. De draad moet boven gemaakt worden.

11358. V. Dus bij u gaan de jongens niet vroeger weg?

A. Bij ons valt het zelden voor.

11359. V. Evenals het thans geschikt wordt voor de kleine jongens, die naar

den catechismus gaan, zou het misschien ook geschikt kunnen worden, dat de jongens 's avonds een uurtje vroeger weggingen?

A. Dat zou nadeelig zijn voor de werklieden en voor de fabrikanten, wanneer er 's morgens en 's avonds een uurtje afgenomen werd; dat zou lastig zijn.

11361. V. Zou er niets op te vinden zijn, om al de jongens 's avonds wat minder te laten werken?

A. Ik geloof het niet.

11362. V. Als gij eene machine meer hadt, zoodat er meer draad gemaakt werd, zou dat niet helpen?

A. Bij elke machine dient een jongen te zijn, in sommige fabrieken staan er wel twee aan een molen.

11363. V. Wat verdienen die jongens?

A. De jongens van 12 tot 16 jaar van 3 tot 4 centen per uur.

11365. V. En ongetrouwde jonge vrouwen, boven de 18 jaar, die zijn er wel, niet waar?

A. Jawel, 7 ongetrouwde vrouwen.

11366. V. En in de andere fabriek ook 7 of 8; er zijn er 15 samen, niet waar?

A. Ja.

11367. V. En werken die gelijk met ulieden op?

A. Ja.

11368. V. Hoe lang is de werkdag bij mijnheer Pollet?

A. In den winter beginnen wij om 8 uur, maar bij het lengen der dagen wordt dat vroeger, nu komen wij om half acht.

11369. V. En dan werkt gij tot?

A. Tot 8 à 9 uur in den winter.

11370. V. Tot 's *avonds* 8 uur, bedoelt gij, en wat zit daar dan voor rusttijd in?

A. Nu hebben wij 's middags een uur en 's achtermiddags een kwartier uur, maar bij zomerdag 's morgens ook een kwartier.

11371. V. Want dan komt gij vroeger?

A. Ja, om half 6 à 6 uur.

11374. V. Komen er dikwijls ongelukken voor op de fabrieken? Kleinigheden?

A. In de 24 jaren, dat ik meesterknecht ben, is er maar één ongeluk gebeurd, namelijk dat twee jaren geleden een werkman een paar vingers heeft verspeeld.

11378. V. Het werkvolk is oppassend, niet waar?

A. Ja, zeer oppassend.

11379. V. Dat schijnt overal in Tilburg het geval te zijn?

A. Er loopt wel eens een kwade onder de goeden, maar in den regel zijn zij allen oppassend.

11381. V. Gij zijt met uw 16de jaar in het vak gekomen?

A. Ja.

11382. V. Wat hebt gij vóór dien tijd gedaan?

A. Bij mijn vader thuis gewerkt.

11383 V. Was uw vader wever en werkte hij thuis?

A. Ja.

11384. V. Hebt gij het vak al van jongs af geleerd?

A. Na mijne communie.

11385. V. Dus, hoewel de wet van 1874 toen nog niet bestond, zijt gij toch tot uw 12de jaar op school gebleven?

A. Ik ben niet tot mijn 12 jaar op school gebleven, omdat mijn vader het onderwijs bij den meester niet kon bekostigen en er nog geen andere scholen bestonden.

Maar sedert dien tijd zijn er meer fraterscholen gekomen en gaan zij allen tot hun 12de jaar naar school.

11386. V. Gaan zij trouw naar de school?

A. Ja.

11387. V. Maandaghouden doet het volk in Tilburg niet?

A. De fabriekarbeiders niet; onder de ambachtslieden komt het wel voor.

11388. V. Ziekenfondsen en dergelijken, zooals die in andere plaatsen voorkomen, schijnen in Tilburg niet in den smaak van het fabrieksvolk te vallen?

A. Bij enkele fabrieken zijn zij wel, bij ons echter niet.

11391. V. Hoe gaat het dan met de menschen als zij ziek worden?

A. Dan wordt hun gewoonlijk door den fabrikant het halve daggeld uitbetaald.

11392. V. Uit goedheid?

A. Ja.

11393. V. Is dit tamelijk wel de algemeene regel?

A. Jawel.

11394. V. De menschen raken dus niet broodeloos?

A. Neen, er wordt goed voor hen gezorgd.

11395. V. Zij krijgen dus hun halve daggeld thuis; maar hoe komen zij dan aan den dokter of meester?

A. Den dokter of meester moeten zij zelf betalen, behalve in het geval dat zij op de fabriek een ongeluk krijgen. Dan betaalt de fabrikant het.

11396. V. Weet gij ook, dat het volk zijn uiterste best doet om zelf den dokter of meester te betalen, en dat zij het zoolang mogelijk uitstellen om voor niet hulp van de armen te krijgen?

A. Zij blijven van de armen weg, zoolang het maar eenigszins kan.

11397. V. Zij zoeken dus daarvoor hun eigen middeltjes bij elkaar, om niet ten laste van de stad te komen?

A. Dat is zoo; maar zij worden ook door de heeren fabrikanten ondersteund. De één heeft het trouwens harder van doen dan de ander.

11398 V. Hoelang duurt het uitbetalen van het halve loon, want de man kan wel zoo lang ziek zijn?

A. In den regel ontvangt hij het zoo lang, tot hij weer op de fabriek komt.

11399. V. Dus het geschiedt niet maar voor een korten termijn?

A. Dat is bij ons nog niet voorgevallen.

11406. V. Gij zijt reeds vele jaren meesterknecht bij de heeren Pollet. Worden daar boeten geheven?

A. Als zij te laat komen, wordt er soms eene kleine boete opgelegd, om hun dat af te wennen, want het zijn doorgaans dezelfden, die dat doen; of zij worden gestraft, doordat men hen een halven dag naar huis zendt.

11408. V. Is het veel, dat als boete wordt opgelegd?

A. Neen, 10 of 15 cents.

11410. V. Zijn er nu nog geen andere boeten? Bedenk u eens.

A. Als zij eene fout in het werk maken, worden zij wel eens gestraft met een dag naar huis zenden, of als zij eene fout maken bij de machinale weverij, wordt het afgetrokken, om het hun af te wennen.

11411. V. Maar wie legt die boeten op?

A. Voor de weverij doet mijnheer het, die de wevers betaalt, en ik voor het andere volk, dat ik betaal.

11412. V. En dat opleggen van de boeten staat aan u?

A. Ja.

11413. V. En doet gij dit - ik bedoel dit niet in kwaden zin - geheel naar eigen opvatting, of kent gij daarin vooraf den patroon?

A. Als ik zie, dat ze dikwijls te laat komen, straf ik ze.

11416. V. Zijn dat de twee eenige redenen waarvoor boeten worden opgelegd; voor het te laat komen en voor het begaan van fouten?

A. Ja.

11417. V. Maar die sommen beloopen geen bedragen van eenigerlei belang?

A. Wat gekort wordt, heeft geene beteekenis.

11418. V. Genieten de jongens, die op de fabriek gaan, nog onderwijs?

A. Zij bezoeken de Zondagsschool.

11420. V. Gaan ze er trouw heen?

A. Die school wordt druk bezocht.

11421. V. Is dit alles? Wordt aan het teekenen nog iets gedaan?

A. Wel door de jongens die op een ambacht zijn.

11422 V. Zijn er getrouwde vrouwen op de fabrieken in Tilburg?

A. Zoover ik weet, neen.

11423. V. Vindt gij dat goed? Meent gij dat het beter is dat de getrouwde vrouw in het huishouden is en niet op de fabriek werkt?

A. Ik geloof dat het beter is dat zij in het huishouden blijven.

11424. V. Dus vindt gij het goed zooals het is?

A. Ja, getrouwde vrouwen op de fabriek zijn niet goed voor jonge meisjes.

11425. V. Hoe bedoelt gij dat?

A Zij vertellen dingen, die de jonge meisjes niet behoeven te hooren.

11427. V. Heeft het werkvolk te Tilburg aan één uur schafttijd genoeg om naar huis te gaan?

A. De menschen zorgen dat zij zoo dicht mogelijk bij de fabriek wonen.

11428. De heer **Bahlmann:** Gij zijt 24 jaren meesterknecht bij den heer Pollet, en weet dus den loop der loonen van volwassenen. Welk was hun loon in 1860?

A. 5½ à 6 cent in het uur, en dit is van lieverlede verhoogd.

11429. V. In 1873 was het loon het hoogst, bij de hooge wolprijzen, niet waar?

A. Toen was er druk werk. Sedert dien tijd is het 10 cents gebleven; voor enkelen 10½ cent.

11430. V. Heeft in den laatsten tijd geene vermindering van loon plaats gehad voor hen, die per uur werken?

A. Neen. bij ons niet.

11431. V. De wevers buiten de fabriek worden betaald per streng. Is dat loon verminderd?

A. Bij sommige fabrieken is het loon per streng verminderd.

11433. V. Het loon per streng verschilt ook bij dezelfde fabriek ten opzichte van het werk: voor baaien wordt immers minder betaald dan voor buckskin?

A. Ja, voor fries wordt van 8 tot 10 cents betaald; voor buckskin van 18 tot 20 cents; ratiné en floconné wordt nog hooger betaald

11434. V, Hoe fijner dus het werk, hoe beter de huiswever betaald wordt?

A. Juist.

11436. V. Gij hebt gezegd dat gij tot uw 12de jaar geen schoolonderwijs hebt kunnen genieten, omdat uwe ouders het niet konden betalen. Kunt gij lezen en schrijven?

A Ja.

11437. V. Hoe hebt gij dat geleerd?

A. In den tusschentijd.

11438. V. Op de Zondagsschool?

A. Ja. en te huis van mijn broeder, en bij de heeren op het werk heb ik mij altijd een weinig geoefend.

11439. V. De heer **Van Alphen:** Gij hebt gezegd dat de lieden die ziek zijn zich zelven van dokter en apotheker voorzien, en geen geneeskundige hulp van de gemeente verlangen Waarom is dat, is de bediening van gemeentewege niet best?

A. Jawel, maar zij doen het om eer en fatsoen op te houden.

11440. De **Voorzitter:** Hebt gij nog iets mede te deelen?

A. Neen.

11441. Dan is uw verhoor afgeloopen.

A. JANSSENS.

Verhoor van den heer C. Hosemans.

11442. De **Voorzitter:** Wilt gij uw naam, voornaam, beroep, ouderdom en woonplaats opgeven?

A. Cornelis Hosemans, meesterknecht bij den heer Eras, oud 30 jaar, wonende te Tilburg.

11443 V. De heer Eras heeft maar ééne fabriek?

A. Neen, hij heeft meer fabrieken.

11444. V. Wij zullen echter alleen spreken over de fabriek, waar gij zijt. Hoeveel volk hebt gij onder u?

A. Ik ben meesterknecht bij twee fabrieken, die bij elkander staan. Op die twee fabrieken werken te zamen 137 menschen, die allen onder mijn toezicht staan.

11445. V. Zijn daar veel jongens onder?

A. 23 kleine jongens.

11446. V. En hoeveel meisjes?

A. Er zijn 22 à 23 meisjes van boven de 16 en één meisje onder de 16 jaren.

11447. V. Zitten er bij u mannen of vrouwen aan de weefstoelen?

A. Alleen mannen.

11448. V. Er zijn wel fabrieken waar alleen vrouwen zijn?

A. Dat geloof ik wel.

11449. V. Waarin zit dat?

A. In 't voordeel. Vrouwen zijn goedkooper te krijgen.

11450. V. En werken zij evengoed?

A. Dat kan ik niet zeggen, want bij ons is dat nooit gebeurd.

11451. V. Maar hoe verklaart gij het dan dat er zoo weinig fabrikanten zijn die vrouwen voor dat werk gebruiken? In Tilburg is er maar één?

A. Ik geloof niet dat vrouwen zoo goed op haar werk letten als mannen.

11452. V. Niet?

A. Neen; mannen staan meer voor hun vak dan vrouwen.

11453. V. Ook voor dat soort van werk?

A. Ja zeker.

11454. V. Gij zijt zeker vroeg bij het vak gekomen?

A. Van mijn 16de jaar af.

11455. V. Wat deedt gij vóór dien tijd?

A. Ik ben tot mijn 16de jaar op school geweest.

11456. V. Op welke school waart gij tot uw 16de jaar?

A. Op de Fransche school bij Bosten in Tilburg.

11457. V. Was dat eene school van de stad?

A. Neen, het was eene particuliere school.

11458. V. En toen zijt gij op uw 16de jaar op het vak gekomen?

A. Ik ben een half jaar te huis geweest, en in dien tijd heb ik weven moeten leeren, en daarna ben ik op de fabriek gekomen.

11459. V. Dus zijt gij pas begonnen op uw 16de jaar?

A. Ja.

11460. V. En nu zijt gij 30 en zijt al meesterknecht, en hebt dus de kunst toch wel beet kunnen krijgen?

A. Ja.

11461. V. Dus gij levert het bewijs op, dat de jongens, om het vak te leeren, niet op hun 12de jaar behoeven te beginnen?

A. Ja, maar in veel huishoudens is het noodig voor de inkomsten.

11462 V. Ik bedoel nu meer speciaal het leeren van het vak?

A. Ja, dat kan men wel driejaar later leeren, als de inkomsten het maar toelieten.

11463. V. Als men maar alleen op de inkomsten let, dan zouden de kinderen wel op hun 10de jaar kunnen beginnen?

A. Tien jaar is wel wat vroeg, dan zijn het nog te veel kinderen; het is al erg genoeg, dat zij op hun 12de moeten beginnen, maar in huishoudens waar 5 of 6 kinderen zijn en er soms twee zijn, die boven de 12 jaar zijn en de ouders moeten dan de verdiensten van de kinderen verliezen, dan is het al te erg.

11464. V. Waarom zegt gij: het is al erg genoeg, dat zij op hun 12de jaar beginnen?

A. Omdat ik het in alle opzichten beter voor een kind zou vinden, als het op zijn 14de jaar op de fabriek kwam, maar de oudelui kunnen het niet missen en moeten ze dus wel naar de fabriek zenden.

11465. V. Hebt gij wel bijgewoond, dat het anders gebeurd is?

A. Dat niet.

11466. V. Maar vertel ons eens, waarom die meisjes in den regel later dan de jongens op de fabriek komen? Het schijnt dat de jongens in die gezinnen, die dan voor hunne kinderen niet zoo goed zorgen als uwe ouders voor u, op hun 13de jaar naar de fabriek worden gezonden, maar het schijnt ook dat men dat met de meisjes niet doet; die beginnen met hun 14de, 15de jaar, is dat niet zoo?

A. Ja.

11467. V. Maar waarom?

A. Wel dat is natuurlijk, het werk dat de meisjes en de vrouwen moeten doen in de fabrieken, het knoop plissen of dichten, leeren zij van de moeders.

11468. V. Dus dat leeren zij thuis?

A. Ja, van de moeders, omdat deze dat geregeld thuis moeten doen, en als de meisjes 15, 16 jaar oud zijn, en plaats kunnen krijgen op de fabriek, dan gaan zij daarheen.

11469. V. Maar jongens en meisjes beiden gaan tot hunne eerste communie, dus tot hun 12de jaar, prompt naar school in Tilburg?

A. Ja, allemaal.

11470. V. En het werkvolk? Hebt gij daar wel eens moeite mee of zijn zij geschikt?

A. Neen, heel geschikt; ik heb er nooit moeite mee. Ik sta er van 's morgens tot 's avonds bij, maar ik heb er nooit last van.

11471. V. Zijn zij tevreden?

A. Ja, voor zoover ik kan oordeelen, is de werkman tevreden, maar dat zeggen alle fabrikanten niet.

11472. V. Maar, zoover gij er over kunt oordeelen, zegt gij gerust dat - ja, er zal wel een of andere anders onder zijn - het gros tevreden is?

A. Ja, maar er is verschil. Als de zaak goed floreert, en de patroon goed verdient, kijkt hij er ook niet naar om den werkman goed te betalen, maar floreert de zaak niet, dan is het voor den werkman ook niet best. De zaken zijn in de laatste jaren niet beter maar wel slechter geworden.

11473. V. Maar gij hebt tot nog toe geen klagen?

A. Neen, bij ons niet, maar dit is eene uitzondering.

11474. V. Maar naar hetgeen andere getuigen uit Tilburg ons medegedeeld

hebben, schijnt het volk in Tilburg overal tevreden te zijn?

A. De toestand wordt toch ieder jaar minder gunstig De loonen worden minder en men kan meer volk dan noodig is krijgen. Een 8- of 9tal jaren geleden zonden wij 800 stukken goed naar Duitschland en Frankrijk en toen kon men bijna geen volk krijgen. Nu moet dat goed hier verkocht worden en zoeken de groote fabrikanten de klanten te krijgen van de kleinere fabrikanten, die tegen de grooten natuurlijk niet concurreeren kunnen en die het weder op het loon der werklieden zoeken.

11475. V. Hoe is het met de huiswevers gesteld?

A. In verhouding hetzelfde als met de fabriekswerklieden.

11476. V. Zijn er vele huiswerkers

A. Ja.

11477. V. Worden daar veel kleine jongens en meisjes bij het werk gebruikt?

A. Ja, met hun 12de jaar beginnen zij het vak te leeren.

11478. V. Maar ook daar gaan de kinderen tot hun 12de jaar school?

A. Ik geloof niet dat tegenwoordig in Tilburg kinderen onder de 12 jaar niet naar school gaan.

11479. V. Maar gaan die kinderen onder de 12 jaar tusschen de schooluren niet zoowat scharrelen aan het weefgetouw?

A. Ja, een half jaar voordat zij van school gaan, komen zij 's avonds om 5, 5½ uur. uit de school thuis, springen op een stoel om onder toezicht het weven te leeren.

11480. V. Werken de jongens op fabriek even lang als de groote werklieden?

A. Neen, niet even lang; in den regel hebben zij tegenwoordig 's avonds om 5, 6 uur gedaan; zij werken dus twee uren minder dan volwassenen.

11481. V. Hoe laat komen zij 's morgens?

A. Om half acht, zoo gauw als het licht wordt.

11482. V. En om 5, 6 uur hebben zij gedaan?

A. Ja.

11483. V. Zouden zij dan 's avonds nog niet wat onderwijs kunnen ontvangen?

A. 's Avonds, het uur van eindigen, zijn de jongens niet meer te houden; dadelijk zijn zij op straat. Al gaf men hun een dubbeltje om aan het een of ander te helpen, ik geloof niet dat zij het doen zouden, zoo blij zijn zij uit de fabriek te kunnen gaan.

11484. V. Zondags gaan zij echter naar de school?

A. Jawel.

11485. V. Er zijn geen getrouwde vrouwen op de fabriek?

A. Nergens in Tilburg.

11486. V. Maar wat doen zij te huis?

A. Vooreerst het huishouden. En dan zijn er ook nog wel, die in huis voor de fabriek werken, zooals pluizen, noppen en haspelen, alles heel licht werk.

11487. V. De arbeiderswoningen te Tilburg zijn over het algemeen goed?

A. Ja, uitstekend.

11488. V. De vrouwen houden er meest een varken of een geit op na?

A. Ja, zij boeren er zoo wat bij. En dan hebben zij meest een klein stukje tuingrond, waarop zij allerlei groenten poten.

11489. V. Er heerscht dus een zekere welvaart?

A. Dat is zeker.

11490. V. Zij hebben nog al dikwijls een eigen huisje?

A. Jawel, maar dat dateert toch reeds van vroegeren tijd, toen de wevers nog f 12 en f 13 verdienden. Nu zij maar f 5 en f 6 verdienen, komt daarvan niet meer in.

11491. V. Wat bedoelt gij met vroegeren tijd?

A. Toen wij nog niet afgesloten waren van Frankrijk en Duitschland.

11492. V. Dat is dus wel 10 of 12 jaren geleden?

A. Neen, nog pas 6 of 7 jaar, meen ik, wat Duitschland betreft; met Frankrijk is het nog korter. 6 à 7 jaar geleden stuurden wij 800 stukken naar Duitschland en hadden daar veel volk voor. Het was het 4de of 5de jaar dat wij de zaak dreven. Als het had voortgeduurd, zou een goed werkman bij ons meer dan ⅓ meer verdiend hebben dan tegenwoordig; maar nu wordt alles afgesloten. Duitschland en Frankrijk voeren hier aan; ons kleine landje wordt overstroomd door andere landen.

11494. V. Dus hebben dat die ongelukkige inkomende rechten gedaan?

A. Ja.

11495. V. Hadt gij toen langere dagen?

A. Ja, 13 of 14 uren; 14 uren is wel het langste.

11496. V. Zijt gij nooit op 16 uren gekomen?

A. Neen, zoolang ik er ben niet; 15 n den zomer hebben wij wel gehad.

11497. V. Wat verdient gij, Hosemans?

A. f 22 per week.

11498. V. Maar het gros van het volk wordt betaald bij het stuk?

A. Ja, de wevers krijgen bij het stuk betaald.

11499. V. Vertel mij eens waarom bestaat bij het volk te Tilburg geen zin om ziekenfondsen te maken?

A. Ik geloof dat het volk er wel voor zou zijn, als de patroons er meer werk van maakten.

11500. V. Dat begrijp ik in het geheel niet. Zou het dan aan de patroons liggen?

A. De patroon kan op de fabriek voorstellen een fonds op te richten, in het belang van het volk en ook in het belang van den patroon zelf, want dan behoeft deze de lasten niet alleen te dragen. Hij kan dit dan wel enkele maanden doen maar niet voortdurend; in elk geval geen jaren. Maar als ieder wat betaalt, de grooten 5 cents en de kleinen 2½ cent per week, dan kunnen in geval van ziekte de grooten f 4 en de kleinen f 2 per week ontvangen. Maar dat is dan niet voor vast; dit is voor hoogstens vier maanden en als die vier maanden om zijn dan trekken ze niet meer Het is slechts eenmaal gebeurd dat een werkman langer dan 4 maanden ziek was, maar toen is hem toch de f 4 per week uitbetaald.

11501. V. Begrijp ik het goed dat op uwe fabriek een fonds is?

A. Ja.

11502. V. Gij hebt ons al eenigermate medegedeeld hoe dit fonds werkt. In den regel wordt het weekgeld gedurende vier maanden uitbetaald, maar als een enkele keer de ziekte wat langer duurt, ziet men er niet te nauw op.

A. Wij hebben alle reden om te roemen op onzen patroon. Is een man ziek, dan wordt de dokter gehaald en ontvangt de werkman f 4 uit het fonds, gedurende den tijd van zijne ziekte of de vrouw van den zieken man, maar dat zijn uitzonderingen.

11503. V. Dat uw patroon het uitbetaalt?

A. Ja.

11504. V. Maar dan gaat hij toch uit eigen middelen buiten het fonds?

A. Ja.

11505. V. Wie beheert het fonds?

A. De kas berust altijd bij de oude moeder Eras; is er wat veel in bij een gelukkig jaar, dan gaat het naar de spaarkas.

11506. V. Gij deelt dus niet aan het einde van het jaar?

A. Met Kerstmis krijgt de man vier brooden (mikken).

11507. V. Blijft het daarbij?

A. Ja.

11508. V. En gaat de rest in de spaarbank?

A. Ja.

11509. V. Gij hebt dus een aardig fonds?

A. Het is niet rijk, maar wij komen er meê rond.

11510. V. Is dat de moeder van uw patroon die het beheer over de kas heeft?

A. Zij bewaart alleen de boekskes van de spaarbank en de kas ook.

11511. V. Bemoeien de menschen zich daarmede niet?

A. Neen.

11512. Wordt het nagegaan of de menschen inderdaad ziek zijn, die dit voorgeven te zijn.

A. Daarvoor sta ik.

11513. V. Gij controleert dat dus?

A. Ja.

11514 V. Gaan de boeten ook in dien pot?

A. Er zijn bij ons geene boeten.

11515. V. Weet gij het volk ree te houden zonder boeten? - A. Ja.

11516. V. Komen zij op hun tijd?

A. Soms 5 minuten te laat, maar daarop wordt niet gelet. Over het algemeen komen zij op tijd.

11517. V. En als zij wat verknoeid hebben?

A. Ja, als zij den fabrikant schade berokkenen, dan moeten zij het betalen.

11518. V. Komt dat wel voor?

A. Heel zelden, en dan hebben zij één of twee kwartjes te betalen.

11519. V. Dus met rijksdaalders beboet men bij u niet?

A. Neen.

11520. V. Wat gebeurt er met de oude werklieden?

A. Wij hebben nog geen oude mannen, die afgedankt zijn.

11521. V. Uwe fabriek bestaat toch al lang?

A. Maar er zijne geene werklieden bij ons, die er zoo lang gediend hebben, dat zij niet meer werken kunnen. In andere fabrieken zijn die wel.

11522. V. Hoe lang bestaat uw fabriek?

A. Ik geloof 40 à 45 jaar.

11523. V. Het komt dus hierop neder dat, als een werkman oud en minder geschikt wordt, hier of daar in de fabriek wel een werkje wordt gevonden om hem nog een broodje te kunnen verschaffen?

A. Zeker, dan kunnen dergelijke menschen altijd nog aan minder zwaar werk gezet worden. Zooals ik gehoord heb van andere fabrieken, worden zij door de fabrikanten ook altijd geholpen.

11524. De heer **Goeman Borgesius:** Hebt gij straks niet gezegd dat de loonen in den laatsten tijd zoo gedaald waren dat een goed werkman tegenwoordig maar 5 à 6 gulden verdienen kan?

A. Een goed wever, die te huis weeft, heb ik gezegd.

11525. V. Verdient een goed werkman op de fabriek meer?

A. Een goed wever op de fabriek verdient meer.

11526. V. Hoeveel kan die wel maken?

A. Bij ons 10 à 11 gulden in de week, ook wel eens 12 gulden.

11527. V. Maar wanneer die te huiswevers geen kinderen hebben, die in de jaren vallen om te kunnen werken, terwijl hunne vrouwen den grootsten tijd noodig hebben voor het huishouden en de kleine kinderen, dan is dat toch een armoedig bestaan en kan men toch niet bij hen van welvaart spreken?

A. Neen, zeker niet.

11528. V. Straks hebt gij toch gezegd dat in die huisgezinnen nog al welvaart heerscht?

A. Ja, als de man goed werkt en een goeden patroon heeft, die hem goed betaalt, en een vrouw en kinderen, die wat te werken hebben. Maar als dat niet het geval is natuurlijk niet. Het gebeurt nog al veel dat er geen werk genoeg is, zoodat alle vrouwen niet te te werken hebben.

11529. V. De meeste thuiswevers zullen dan wel trachten op eene fabriek te komen?

A Neen; de meesten houden er niet van op eene fabriek te gaan werken. Zij zeggen: vrijheid gaat boven alles en is beter dan opgesloten te zijn in de fabriek, waar men 's morgens om 7 ingaat om er eerst 's avonds uit te komen. Dat schrikt velen van de fabriek af; vandaar dat de menschen in de fabrieken beter betaald moeten worden.

11530. V. Dat laat zich verklaren. Maar een ander deskundige heeft verklaard dat de toestand van de thuiswevers beter was dan van de fabriekwevers. Gij onderschrijft deze verklaring dus niet?

A Neen.

11531. V. Hebben die thuiswevers in den regel tuintjes of niet?

A. Zeker. Zij poten aardappelen of mesten een varken. Dat kunnen de fabriekwevers niet doen. Zij zouden hooge daggelden moeten uitkeeren om het werk te laten doen.

11532. V. Ik merk daaruit dat de thuiswevers, die 5 of 6 gulden verdienen, op de eene of andere wijze in staat zijn die inkomsten te vermeerderen. Is hot niet door weverswerk, dan door een beetje te boeren?

A. De thuiswevers kunnen niet meer verbouwen dan voor eigen gebruik noodig is. Hij heeft geen tijd daarbij tevens voor koopman te spelen.

11533. V. Over het algemeen kunnen zij echter op die wijze van die vijf of zes gulden bestaan?

A. Velen leven er van. Bij den gedrukten handel wordt de toestand er echter niet beter op.

11534. De heer **Bahlmann:** Gij vertelt dat gij, na het gewone onderwijs genoten te hebben, geweest zijt op de Fransche school bij den heer Borsten. Gij

zijt dus niet begonnen als draadmaker, maar als wever?

A. Ja, ik had thuis het weven al geleerd.

11535. Hoe is de betaling per streng voor de verschillende stoffen, baaien, ratiné, bukskin, floconné, enz.?

A. Voor het friesch wordt 10 en voor het fijne 8 centen betaald.

11536. V. En voor de bevers?

A. Ook zoo in dezelfde verhouding.

11537. V. En voor castors en eskimo's?

A. Dat weet ik precies niet, dat wordt op eene andere fabriek gemaakt.

11538. V. Wij kunnen dus aannemen dat het loon per streng nog al uit elkander loopt?

A Ja. Van 8 tot 20 centen voor de huiswevers.

11539. V. Is het loon voor de huiswevers verminderd in den laatsten tijd?

A. Zeker.

11540. V. Is het loon per uur aan de fabrieken in den laatsten tijd verminderd?

A. Voor de schrobberaars niet, voor andere werkzaamheden wel. De overvloed van volk maakt dat werkzaamheden die vroeger 8 of 10 centen per uur kosten, nu te verkrijgen zijn voor 5 of 6 centen.

11541. V. Vertel mij nog eens even, gij woont op het Goirke en gij weet zeker, dat er verleden jaar een standje, een relletje geweest is bij de fabriek van Mommers, weet gij daar de reden ook van?

A. Natuurlijk betrof het de betaling.

11542. V. Hoe dat zoo?

A. Men zeide dat hij de wevers veel minder betaalde, men sprak van 4 en 5 centen per streng; ik kan hot niet bewijzen, maar het werd gezegd.

11543. V. Het zat dus in de huiswevers en niet in de werklieden op de fabriek?

A. Ja.

11554. De **Voorzitter:** Hebt gij uit u zelf ons niets mede te deelen?

A. Neen.

11555. V. Niets?

A. Ja, toch, een ding; dat zou ik haast vergeten. Het 's middags doorwerken komt in Tilburg meer in gebruik, en dat is slecht. De man, die als hij 's morgens komt geen zon heeft gezien, en 's avonds als hij weggaat evenmin, mag 's middags wel een uurtje hebben om te gaan eten, en moet niet verplicht zijn om zijn eten op de fabriek te gebruiken.

11556. V. Maar bij u gebeurt dat toch niet?

A. Neen, maar op verschillende andere plaatsen in Tilburg gebeurt het, en als dat niet tegengegaan wordt, zou het zich uitbreiden.

11557. V. Maar gij zeidet dat er weinig werk was?

A. Weinig werk?

11558. V. Ja, dat heb ik begrepen uit hetgeen gij hebt gezegd. Gij klaagdet dat gij zoo afgesloten waart?

A. Zeker, maar er wordt toch gewerkt. Alle krachten worden ingespannen, en 's middags wordt doorgewerkt om 's avonds het licht uit te sparen.

11561. V. Het verhoor is gesloten; ik dank u voor de gegeven inlichtingen.

C. HOSEMANS.

Verhoor van den heer A. Vermeer.

11562. De **Voorzitter:** Welke zijn uw voornaam, naam, ouderdom, beroep en woonplaats?

A. Adriaan Vermeer, 72 jaar oud, vroeger armverzorger, thans arm-regent te Tilburg.

11563. V. Hebt gij geen beroep?

A. Ik ben particulier.

11564. V. Dus gij zijt niet met de fabrieken bekend?

A. Neen.

11565 V. Gij zeidet daar: ‘vroeger armverzorger, thans arm-regent’, Zijt gij dit van de kerk of van de stad?

A. Van de stad.

11566. V. Hoe zijt dat in elkander? Behoort het bij burgemeester en wethouders?

A. Ja.

11567. V. Is dan de zorg voor het armbestuur aan u overgelaten?

A. Neen. Er is een president, 4 of 5 regenten en 3 arm verzorgers.

41568. V. En gij zijt geweest?

A. Armverzorger vóór 12 jaren en nu ben ik benoemd tot regent.

11569. V. Worden de armverzorgers gesalarieerd?

A. Alles is gratis, uitgenomen de secretaris, dien wij amanuensis noemen.

11570. V. Alles wordt dus verricht uit goeden wil, uit liefde voor de zaak?

A. Ja.

11571. V. De armverzorgers komen zeker in de huishoudens om de gelden te besteden, contrôle te houden enz.

De regenten hebben zeker meer het opperbestuur?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter.

11572. V. De armverzorgers zijn dus zooveel als armbezoekers?

A. Ja.

11573. V. Maar de beslissing over het bedrag der bedeeling is aan regenten opgedragen?

A. Juist.

11574. V. Dus gij hebt alleszins aanleiding gehad om in den langen tijd, dat gij armverzorger geweest zijt, te zien wat er onder de arme lieden omgaat?

A. Dat wil zeggen, mijne ondervinding dateert altijd van 12 jaar geleden. Pas in het vorige jaar ben ik tot regent benoemd.

11575. V. Maar gij zijt toch, meen ik, twaalf jaren lang armverzorger geweest?

A. Neen, ik ben 12 jaren geleden, 2 jaren lang armverzorger geweest. Om de twee jaar worden altijd nieuwe personen in de betrekking gekozen.

11576. V. Zijn er te Tilburg veel armen?

A. Op het oogenblik werden er het geheele jaar door bedeeld 250 gezinnen, en enkel voor de wintermaanden omstreeks 100.

11577. V. Te Tilburg ontvangen dus slechts 250 gezinnen doorloopende hulp?

A. Juist.

11578. V. Gijlieden krijgt alleen menschen, die bij de Vincentius-vereeniging of de kerk niet terecht kunnen komen?

A. Ja. Bestond Vincentius niet, dan zou het er heel anders uitzien. Wij moeten nu al heel schraal bedeelen, maar dan was er geen redden aan.

11579. V. Geeft gij ook geneeskundige hulp?

A. Ja.

11583. V. Gij zijt toch wel bekend met het fabrieksvolk. Hoe komen zij aan dokter en meester als zij die noodig hebben?

A. Dan komen zij, die het niet uit eigen beurs kunnen betalen, bij den armmeester en krijgen een briefke voor den dokter, ook als zij niet van het armbestuur trekken.

11584. V. Stellen zij hot niet nog al lang uit om dat briefje te vragen? Betalen zij niet liefst uit eigen beurs, als hot er een beetje door kan?

A. Dat geloof ik niet; misschien worden sommigen door eergevoel gedreven om uit eigen beurs te betalen, maar als de menschen een briefke vragen dan krijgen zij het ook.

11585. V. Hoeveel kost het armbestuur dat gij beheert.

A. Jaarlijks bedeelen wij ongeveer 15 à 16000 gulden; de inkomsten bedragen f 16700. Wij krijgen een subsidie van f 9200, en de rest wordt uit eigen middelen bestreden.

11586. V. En betaalt gij daaruit dokter en meester, zoodat deze moeten gaan waarheen gij hen zendt?

A. Tilburg is verdeeld in een noordelijken en een zuidelijken kant. De dokter van de noorderkant heeft f 800 traktement, die van den zuiderkant f 1000; de chirurgijn

van den noorderkant heeft f 400, die van den zuiderkant f 700; de vroedvrouw van den noorderkant heeft f300, die van den zuiderkant f350.

11587. V. De bevolking der weverijen te Tilburg is over het algemeen in redelijken doen, niet waar? Zij wonen nog al redelijk?

A. De woningen zijn nog al goed, geloof ik. Groote armoede bestaat in Tilburg zoozeer niet, en de fabrieken gaan tamelijk goed; er wordt nog al wat verdiend. Maar wat de menschen verdienen is buiten mij.

11588 V. Waar komen die 250 gezinnen, die gij doorloopend bedeelt, van daan? Bestaan die uit fabrieksarbeiders of meer uit den ambachtstand?

A. Ik geloof dat de meeste uit fabriekarbeiders bestaan, hoewel sinds de invoering van de armenwet in 1870 een massa van de omliggende plaatsen gekomen is. Honderden huishoudens zijn van buitenaf gekomen, toen er veel werk aan de fabrieken was, die, toen de zaken minder werden, armlastig geworden zijn.

11589. V. Maar voor het volk, dat lang, trouw en goed gewerkt heeft op de fabriek, zorgt immers de fabrikant,

als het te oud is geworden om te werken?

A. In den regel geeft de fabrikant het halve salaris of de huishuur en die niet verzorgd worden door den fabrikant, komen ten laste van het oude mannenen vrouwenhuis. Overigens zijn er velen, die geen ondersteuning noodig hebben.

11590. V. Velen zegt gij?

A. Ja zeker, een massa. Die altijd op eene fabriek gewerkt hebben totdat zij oud geworden zijn en daarbij fatsoenlijk en oppassend geweest zijn, hebben geen hulp noodig, noch van het armbestuur noch van den patroon. Het zijn uitzonderingen, die daaraan behoefte hebben.

11591. V. Maar als zij niet kunnen rondkomen, is het toch geen zeldzaamheld, dat de patroons de hand naar hun uitsteekt?

A Dat is geen zeldzaamheid, maar gebeurt heel veel. Er zijn fabrikanten die aan zulke menschen f 3, f 4, f 5 in de week geven. Zoo geeft de heer Boogaers aan een man die tusschen de 70 en 80 is, en die hij niet langer wil laten werken, f 5 in de week.

11592. V. En het jenevergebruik?

A. Dat laat wat te wenschen over; ik geloof dat dit bij ons al is als op andere plaatsen.

11595. De heer **Van Alphen:** Gij geeft aan die huisgezinnen f 1, 1,50 of minder tot ondersteuning, maar zijn dat dan menschen die buitendien nog wat verdienen?

A. Zeker.

11596. V. Maar zij verdienen dus niet genoeg. Komt dat, omdat zij in slechte bedrijven zijn of omdat het gebrekkige personen zijn?

A. Het zijn èn gebrekkige personen èn menschen die hun vak niet kennen, opperlieden enz.

11597. De heer **Goeman Borgesius:** Is het getal huisgezinnen, dat bedeeld wordt, in de laatste jaren toegenomen of verminderd?

A. Toegenomen; en dat komt voornamelijk door de vele buitenlieden die van de omliggende dorpen in Tilburg zijn gekomen. Zoodra er een zomer is met weinig werk, dan staan zij zonder verdiensten.

11598. V. Maar zij, die goed hun vak verstaan verdienen altijd hun brood?

A. Zeer zeker; onder die lieden van buiten zijn er wel die hun vak goed kennen, maar meestal is dat niet het geval.

11599. De heer **Beelaerts van Blokland:** Hebt gij ook weeskinderen te verzorgen?

A. Neen, er is een weeshuis, dat, naar ik geloof, van liefdadige giften bestaat, maar daarmede hebben wij niets te maken.

11600. V. Weet gij ook of die weeskinderen in de leer gedaan worden op een ambacht, of dat zij naar de fabriek gezonden worden?

A. Ik geloof dat allen een ambacht kunnen leeren, maar zeker weet ik het niet. Er zijn, die op hun 16de of 17de jaar uit eigen wil het huis verlaten en dan een ambacht leeren of doen wat zij willen.

11601. V. Gij spraakt daar straks met een woord over het misbruik van sterken drank; is dit volgens uwe meening vermeerderd, verminderd, of hetzelfde gebleven?

A. Verminderd niet.

11602. V. Eer vermeerderd?

A. Ik meen van ja.

11603. De **Voorzitter:** Hebt gij soms nog eenige mededeelingen te doen.

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.
11604. Dan is uw verhoor afgeloopen.
ADR. VERMEER.

Verhoor van den heer D.F. Bierens.

11605. De **Voorzitter:** Welke zijn uw naam, voornamen, beroep, woonplaats en ouderdom?
A. Daniel Frans Bierens, oud 46 jaar, meesterknecht bij de firma de wed. H.M. Roozendaal te Tilburg.
11606. V. Zijt gij al lang meesterknecht bij de firma?
A. 8 Jaren, maar ik ben er ongeveer 30 jaren werkzaam.
11607. V. Gij hebt een talrijk personeel?
A. 32 man.
11608. V. Er zijn weinig jongens onder?
A. Drie beneden de loting, maar boven de 16 jaar.
11609. V. Waarom hebt gij er geen onder de 16 jaar?

A. Omdat wij die niet gebruiken kunnen voor het dragen van natte stukken, manufacturen en wol.

11610. V. Werken die jongens bij u in de fabriek gelijk op met het volwassen volk?

A. Ja.

11611. V. Hoe lang werken zij?

A. Des zomers van 's morgens 5 tot 's avonds half 8, en des winters omgekeerd, van 's morgens half 8 tot 's middags 5.

11612. V. Dat is dus geen erg lange dag; en gaan zij tusschen in nog schaften?

A. Ja, van kwart vóór 12 tot 1 uur.

11613. V. Gij geeft hun dus vijf kwartier?

A. Ja.

11614. V. Ligt uwe fabriek misschien wat buitenaf?

A. Neen; wij hebben twee fabrieken, eene aan de rivier en eene in de kom der gemeente.

11615. V. Gij doet niets anders dan verven?

A. Neen.

11616. V. Gij krijgt de wol gewasschen?

A. Gewasschen, maar enkele stukken droog en andere nat; dat hangt van den fabrikant af.

11617 V. Wat verdienen de jongens in uwe fabriek?

A. Als zij beginnen f 4 of 4,50 in de week, en dat klimt wel tot f 6,50 en f 7.

11618. V. Worden zij betaald per week?

A. Ja.

11619. V. Wordt niets gewerkt op stuk? A. Neen.

11620. V. Kunt gij het met het volk nog al gemakkelijk vinden?

A. Zeer gemakkelijk.

11621. Zijn zij niet lastig?

A. Volstrekt niet.

11622. V. Dus ook in uwe fabriek is men tevreden over het werkvolk?

A. Best tevreden.

11623. V. Zijn er onder uw werkvolk personen, die gij reeds lang in uw dienst hebt?

A. Er zijn er 6 à 7 boven de 25 jaren dienst.

11624. V. Zijn dat oude menschen?

A. Er zijn er onder van 70 jaren.

11625. V. Kunt gij die steeds aan het werk houden?

V. Ja, ze krijgen gemakkelijker werk, bijv. aan een haspel draaien.

11626. V. Krijgen die ook minder loon?

A. Neen, het gewone loon is f 6½; er zijn enkelen die f 7 ontvangen.

11627. V. Hebt gij een ziekenfonds?

A. Neen, als ze ziek worden trekken ze het halve geld, zonder contributie.

11628. V. Dus dit betaalt de firma?

A. Ja.

11629. V. Zonder termijn?

A. De termijn is drie maanden, maar feitelijk wordt het uitbetaald zoo lang ze ziek zijn, of totdat ze sterven. Er wordt zoo nauw niet op gekeken, wanneer de ziekte wat langer duurt.

11630. V. In uwe fabriek hebben geen ongelukken plaats met machines?

A. Neen, want behalve eene stoommachine voor de spoelderij houden wij er geen machines op na.

11631. De heer **Bahlmann:** De ververij van de firma Roozendaal heb ik niet bezocht, wel die van den heer Francken van Brunschot te Broekhoven. Ook de heer Pollet heeft eene ververij Nu heb ik in de fabriek van den heer Francken Van Brunschot gezien dat het er sterk dampte, waartegen houten kokers zijn aangebracht, die den stoom naar buiten leiden, zoodat de temperatuur in de fabriek aangenamer wordt. Dat is eene geheel nieuwe inrichting; wordt die ook bij u gevonden?

A. Wij hebben van boven een dubbele kap; in den winter is het warm, maar in den zomer staat alles open, en dan dampt het volstrekt niet.

11632. V. Werkt gij met verfstoffen die nadeelig voor de gezondheid zijn?

A. Ja, met citropikrine; overigens is het verven niet ongezond, integendeel, ik acht het zeer gezond.

11633. V. De menschen zijn altijd in eene warme atmosfeer?

A. Ja.

11634. V. Ondervindt gij nooit dat men ziek wordt door het werken met vergiftige stoffen?

A. Men wordt daarvoor gewaarschuwd; van alle verfstoffen, die wij verwerken, wordt op de bussen geschreven of zij vergiftig zijn of niet.

11635. V. Ik meen dat bij de heeren Hoeben, Francken van Brunschot en Vincent van Spaendonck ziekenfondsen zijn?

A. Ik geloof ook dat men daar contributie betaalt.

11636. V. Heeft uw patroon dat nooit begonnen?

A. Neen.

11637. V. Bestaat er in uwe fabriek voldoende gelegenheid om zich te reinigen?

A. Ja, wij wasschen ons bij het verlaten der fabriek.

11638. V. Van enkele verfstoffen kan men echter niet alles wegwasschen. Worden de nagels er niet donkerblauw van?

A. Van blauwzwart wel, doch dat kan gemakkelijk afgebeitsd worden.

11639. De heer **Van Alphen:** Worden de verfstoffen die schadelijk voor de gezondheid worden geacht, in uwe fabriek gestampt en gewreven, of komen zij geheel bereid?

A. Wij krijgen alles kant en klaar.

11640. De **Voorzitter:** Hebt gij nog iets mede te deelen?

A. Neen.

11641. V. Dan is uw verhoor afgeloopen.

D.E. BIERENS.

Verhoor van den heer A.L.A. Diepen. (*Verkort.*)

11642. De **Voorzitter:** Wilt gij uw voornamen, naam, betrekking, woonplaats en ouderdom opgeven?

A. Armand Léon Arnold Diepen, fabrikant van lakens en wollen stoffen te Tilburg, oud 40 jaar.

11643. V. Uwe firma is Gebroeders Diepen?

A. Ja.

11644. V. Hebt gij een talrijk personeel aan uwe fabriek verbonden?

A Ongeveer 150 menschen, waarvan een kleine 70 in de fabriek, de anderen zijn buitenwevers, ook pluisters.

11645. V. Het personeel, dat gij hebt, van jeugdigen leeftijd, is zeer gering, niet waar?

A. Het bestaat uit zes jongens tusschen 12 en 18 jaar, ik heb er twee van 18, de anderen zijn er boven.

11646. V. En hoe staat dat met de meisjes?

A. Ik weet niet precies hoe oud de meisjes zijn. Ik weet wel dat allen het voorkomen hebben van te zijn 18 à 19 jaar.

11647. V. En zijn er ook een stuk of vier die ouder zijn?

A. Ja. Er is zelfs een ongehuwde vrouw bij van 60 jaar.

11648. V. Gehuwde vrouwen hebt gij op uwe fabriek niet, daar ons reeds gebleken is dat in geheel Tilburg geen gehuwde vrouw op de fabriek gaat werken?

A. Juist.

11649. V. Hoe zijn de werktijden des zomers en des winters?

A. 's Winters wordt er geregeld gewerkt van 's ochtends 8 tot 's avonds 9 uur, waarvan afgaat ongeveer 1½ uur schafttijd, dat is een werktijd van 11½ uur.

's Zomers wordt er gewerkt van 's ochtends 6 tot 's avonds 8 en ook van half zes tot half acht, waarvan ongeveer 2 uren schafttijd afgaan. Die schafttijd duurt een half uur langer omdat 's zomers- 's morgens op de fabriek koffie gedronken wordt, hetgeen 's winters niet gebeurt.

11650. V. Dat is immers zoo wat de gewone Tilburgsche campagne?

A. Daaraan stoor ik mij niet; het is eene regeling die ik zelf gemaakt heb.

11651. V. Ik vraag alleen of dat niet de gewone werktijd in Tilburg is?

A. Daar kan ik u niet juist op antwoorden. Mijn fabriek staat buiten de kom der gemeente, en daar ik zelf ook niet binnen Tilburg woon, zoo ben ik niet precies op de hoogte van al die toestanden.

11653. V. Uw jongens, zooveel of weinig gij er dan hebt, maken denzelfden dag als het volle volk?

A. Ja, daar is geen verschil in. Het zou ook moeilijk anders kunnen.

11654. V. Hebt gij ook jongens die pas hun eerste communie hebben gedaan?

A. Ja.

11655. V. Die komen dan toch zeker wat later te werk?

A. Neen, gelijk met de anderen, an-

ders zou ik ze niet kunnen gebruiken. De jongens helpen de spinners. Wij noemen ze draadmakers.

11656. V. Laten wij dáár thans niet over sproken. Ik bedoel de jongens, die de eerste communie gedaan hebben, die moeten immers nog de catechismus bijwonen?

A. Nu u mij die vraag doet, herinner ik mij zeer goed dat mij nu en dan gevraagd wordt dat jongens de fabriek mogen verlaten om naar den catechismus te gaan. Maar ik heb niet altijd jongens van dien leeftijd. Ik neem ze wel op hun 12de jaar, maar dan blijven zij tot hun 18de, totdat zij op een ambacht gaan; het gebeurt dus dikwijls, dat ik niets dan oudere jongens heb, maar als het verlof gevraagd wordt, dan geef ik het.

11657. V. Dus is het te schikken?

A. Ja, als nu mijn zes jongens tegelijk moesten gaan, dan zou ik een spinner moeten laten stilstaan.

De jongens zijn aan hetzelfde werk bezig, dus kunnen er wel een of twee gemist worden.

11658. V. En scheiden allen des avonds tegelijk uit?

A. Ja.

11659. V. Zoodat de gelegenheid voor hen om 's avonds nog bijv. de avondschool te bezoeken moeilijk te vinden is?

A. Ik weet dat er een Fransche avondschool is in mijn wijk, maar of de jongens daarvan gebruik maken, is mij niet bekend.

11660. V. Maar gij zult natuurlijk wel bekend zijn met het bestaan der burgeravondschool?

A. Zeker, maar daar gaan de jongens van mijn fabriek niet heen. Er is echter, zooals ik zeide, in mijn wijk eene Fransche school, en daar ik om half acht in den zomer en om 9 uur in den winter sluit, is er gelegenheid om haar te bezoeken.

11661. V. Mag ik u opmerken dat de gelegenheid om de burgeravondschool te bezoeken er niet is? De burgeravondschool, waar de jongens teekenen en dergelijke zaken leeren, begint voor de eerstbeginnenden om 6 uur, voor de meergevorderden om 7 uur. De gelegenheid om die inrichting te bezoeken bestaat dus voor de jongens van uwe fabriek niet?

A. Ik had meer het oog op de avondschool in mijn wijk.

11662. V. Is dat eene bijzondere school?

A. Het is waarschijnlijk een bijzondere cursus van de openbare lagere school, maar ik heb er geen onderzoek naar gedaan. Wij weten dat die school om 10 uur uitgaat, en daarom zeide ik dat de gelegenheid bestond om dat onderwijs te ontvangen voor die jongens.

Maar ik geloof niet dat dit het onderwijs is, waarvan de fabrieksjongens gebruik zullen maken.

11663. V. Voor het Fransch begrijp ik dat, maar ik bedoelde meer teekenonderwijs en de vakken die op een gewone burgeravondschool geleerd worden. Gij zeidet zooeven die jongens tot hun 17e à 18de jaar te houden, totdat zij een ander ambacht zoeken. Wat bedoelt gij met die uitdrukking?

A. De jongens trachten op dien leeftijd meer te verdienen dan als draadmaker het geval is want zoolang zij dat vak uitoefenen veranderen hunne verdiensten niet. Nu spreekt het vanzelf dat de ouders, wanneer de jongens 17 of 18 jaar oud zijn, hun positie trachten te verbeteren. Dit kan op verschillende wijze plaats hebben. In de

fabriek vallen wel eens plaatsen als ruwersknecht, voldersknecht, scheerdersknecht of dergelijke open, doordat de jongens die daar werken in dienst moeten gaan; anderen daarentegen worden smid of kiezen een ander ambacht.

11664. V. Ik kan mij begrijpen dat indien de toekomst van die jongens, die op jeugdigen leeftijd op uwe fabriek komen, beperkt en besloten is binnen het vooruitkomen op uwe fabriek, altijd toch uit machinaal werk bestaande, zij aan verder onderwijs geene behoefte hebben, hoewel dit altijd te bejammeren valt. Maar nu zegt gij zelf, dat bij die jongens en hunne ouders, om niet ver te zoeken redenen, de zucht nog al bestaat om ongeveer op hun 18de jaar een ambacht te gaan uitoefenen. Zoude het dan ook niet mogelijk zijn dat zij op de burgeravondschool onderwijs kregen, bijvoorbeeld in het teekenen?

A. Ik geloof dat zij die een ambacht willen uitoefenen zeer wijs zouden doen als zij de burgeravondschool bezochten.

Ik ben dit volmaakt met u eens. Maar uit den aard der zaak gaan de meeste jongens naar de fabrieken.

11665. V. Ik ben op de vraag gekomen, omdat gij zelf mededeeldet dat de jongens als kwajongens op de fabriek komen om draad te maken, maar tegen hun 18de jaar een ambacht gaan zoeken?

A. Dit hangt natuurlijk veel af van de vraag naar arbeiders op de fabrieken. Uit den aard der zaak echter, gaan er oneindig veel meer aan het weefgetouw dan op een ambacht.

11666. V. Die jongens schijnen, ten gevolge van den gang der werkzaamheden in uwe fabriek, niet in de gelegenheid te zijn om des avonds teekenen ander onderwijs te genieten, dat op de burgeravondschool juist voor dat doel gegeven wordt?

A. Wanneer de vaders het mij vroegen, zou ik het gaarne toestaan.

11667. V. Uitstekend. Dus de goede wil ontbreekt u niet; wanneer het u maar gevraagd werd, zou het aan u niet liggen. Daaruit volgt dus, dat uw bedrijf niet van dien aard is, dat zij niet zouden kunnen gemist worden?

A. Zoo is het.

11668. V. De wet van 1874 op den kinderarbeid, die u natuurlijk bekend is, heeft voor Tilburg geen groote beteekenis gehad?

A. Ik geloof dat het, althans wat Tilburg betreft, de bekrachtiging is geweest van goede reeds bestaande toestanden.

11669. V. Van oudsher bestaat in Tilburg de goede traditie, dat de kinderen vóór hun 12de jaar getrouw de school bezoeken en van fabrieken en werkplaatsen verwijderd worden gehouden?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter.

11670. V. Het is ons natuurlijk niet onbekend, dat gij u ook bezighoudt met zaken van publieken aard, en studie maakt ook van hetgeen buiten uwe eigenlijke fabriek ligt Daarom wenschte ik wel van u te vernemen of het, naar uwe meening, in het belang van het opkomend geslacht wenschelijk zou zijn, het verbod van indienstneming van kinderen beneden den leeftijd van twaalf jaren eene kleine verhooging te doen ondergaan?

A. Als gij mijne opinie vraagt, zou ik mij beslist verklaren tegen elke uitbreiding van de wet van 1874. Het is waar, wie de verslagen leest, vindt toestanden die medelijden opwekken; dat kan ik niet ontkennen. Ik ben de eerste om medelijden te hebben met den jongen wanneer hij moet werken op eene wijze die men zou zeggen dat boven zijne krachten gaat; maar men mag niet vergeten - ik geloof dat iedere economist het daaromtrent met mij zal eens zijn - dat de mensch op de wereld op de eene of andere wijze te lijden heeft. Arbeid is een lijden; wil men daaraan ontsnappen, dan vervalt men in een ander lijden, en dat is gebrek. Nu is de vraag of men eene wet zou mogen maken, die aan den werkman de vrije keuze ontnam tusschen het lijden dat hij arbeid noemt of het lijden dat gebrek en ellende heet. Ik zou nooit tot zoodanige wet durven medewerken. Bovendien, als ik mij bijna zou laten medeslepen wanneer ik de verslagen lees die over de Amsterdamsche toestanden, onder anderen op de drukkerijen, en ik bedenk dat de menschen in Amsterdam en elders waarschijnlijk ook zoo denken over mijne fabriek en de jongens die in Tilburg werken, en ik dan weet dat het die jongens zoo goed gaat en zij opgeruimd zijn en krachtig groeien en er hoegenaamd geen reden bestaat om medelijden met hen te hebben, dan zou het mij niet verwonderen dat in de schildering van de Amsterdamsche toestanden

overdrijving heerscht; ook heeft zich reeds op menig punt geduchte tegenspraak doen hooren. Dit weegt bij mij zwaar, dat aan den werkman de vrije keus wordt benomen Deze is de competente rechter omtrent zijn lot. Wil hij zijne kinderen tot eene hoogere positie opvoeren, wil hij ze meer onderwijs doen geven, wil hij gedurende een paar jaren de inkomsten opofferen, die anders de jongens hem zouden bezorgen, dan is dit zijne zaak. Om den werkman te verplichten eene inkomst van een paar honderd gulden te moeten missen, die jongens van 12 jaren hem zouden kunnen bezorgen, ik veroorloof mij dit te noemen een onrechtvaardige wet.

11671. V. Zoudt gij soms niet een

stap verder willen gaan en de wet van 1874 willen intrekken?

A. Neen, ik heb gezegd dat de wet van 1874 is eene bekrachtiging van een bestaanden, goeden toestand. Ik ben geen rechtsgeleerde, maar ik meen dat eene wet eene goede wet is te noemen wanneer zij bekrachtigt wat uit zichzelf reeds bestaat en goed is. Maar het is mij niet bekend dat door partijen, noch door werklieden noch door patroons, gevraagd wordt de wet van 1874 uit te breiden.

Het is mij niet bekend dat klachten van kinderen plaats hebben. Zoodanige wet kan dus niet worden vergeleken met de vorige, die uit zichzelf goede toestanden bekrachtigde.

11672. V. Welke wet?

A. Eene eventueele. Verder wensch ik de aandacht te vestigen op eene oeconomische stelling. Het is eene dwaasheid te meenen dat, wanneer een deel van de lieden minder arbeidt, er meer arbeid voor de andere lieden zal zijn. Deze zelfde dwaling wordt helaas ook verkondigd in de bekende brochure van den Nieuw - Malthusiaanschen Bond, waarin wordt aangeraden de gezinnen te beperken. Tevens wordt daarin gezegd dat, naarmate er minder werklieder zullen zijn, de loonen zullen stijgen. Dit is eene schromelijke, naïeve dwaling, die van kortzichtigheid getuigt. Men let alleen op de arbeiders als concurrentie aandoende aan andere arbeiders; maar men let niet op het feit dat de arbeider op zijne beurt iemand is die behoeften heeft en voor wien gearbeid moet worden. Voor dezelfde waarde waarvoor iemand arbeidt en daarbij schijnbaar concurrentie aandoet aan zijn mede-arbeider, voor die zelfde waarde moet voor hem gearbeid worden.

Wanneer men van de veronderstelling uitgaat, dat als men een jongen uit het werk stoot, er daarom méér werk zal zijn voor andere jongens of lieden, en dat het loon daarom rijzen zal - vergist men zich in hooge mate.

Ik spreek niet in mijn eigen belang en geef daarvan mijns inziens het grootste bewijs, want in den toestand waarin ik als patroon verkeer, heb ik liever jongens van 14 dan van 12 jaren. Ik neem echter jongens van 12, omdat de ouders mij dat verzoeken.

11673. V. De beleefdheid legde mij de verplichting op u niet te storen in hetgeen gij wenschtet in het midden te brengen. Met het oog echter op den beperkten kring, door het mandaat der Kamer voor onze enquête getrokken, moet ik mij bepalen tot de twee vragen van ons onderzoek.

Wij mogen onzerzijds daar niet buiten gaan, daargelaten dat wij, als een getuige behoefte gevoelt over het een of ander punt zich uit te spreken, hem de gelegenheid daartoe niet op een malgracieuse wijze wenschen af te snijden. Wij moeten ons zoo goed mogelijk bepalen tot de vragen *a* en *b*. Dat in het oog houdend, wensch ik u een paar vragen in verband met die onderwerpen te doen.

Is de toestand van de lokalen in de fabrieken in Tilburg over het algemeen voldoende.

A. Ja.

11674. V. Naar wij van andere getuigen vernamen is, met uitzondering van eventueel brandgevaar, de gesteldheid van de lokalen, met het oog op de gezondheid van de arbeidende bevolking op de fabrieken, zeer bevredigend in het algemeen. De toestand van den arbeider binnenshuis werkende, is ook bevredigend, niet waar?

A. Ja.

11675. V. Bevestigt gij ook dat zij over het algemeen - er zullen natuurlijk wel uitzonderingen zijn - zich mogen verheugen in geschikte en ruime woningen, met een stukje grond er bij, zoodat zij zich in vrij wat gelukkiger toestand bevinden dan de meeste vakgenooten in andere plaatsen?

A. Ja.

11676. V. Draagt gij soms kennisvan den toestand van fabrieken in andere plaatsen?

A. Ja, maar mijne kennis daarvan is natuurlijk oppervlakkig, want ik heb er niet gewoond. Te Verviers heb ik in 14 dagen 30 fabrieken bezocht. Ik heb fabrieken gezien in Leiden, Helmond, Roermond, Aken, Hamburg, Dison, enz.

Ik heb nooit den indruk gehad alsof het de menschen slecht ging. Slechts

eene fabriek te Verviers maakte daarop eene uitzondering; daar was de spinnerij op zolder.

11677. V. Lagen alle fabrieken, waar gij op doelt in uw vak?

A. De meesten, maar niet alle. Te Roermond bezocht ik bijv, de papierfabriek.

11678. V. Met fabrieken van anderen aard is u minder bekend?

A. Ik heb te Hilversum eene fabriek gezien .....

11679. V. Ja; dat is eene tapijtfabriek, dus ook textile

A. Ook de groote katoenspinnerij heb ik daar gezien; eene machtig mooie inrichting, waar de menschen het veel beter hebben dan tehuis; ruim, licht, luchtig, warm.

Over het algemeen maakt men zich een verkeerd denkbeeld omtrent den toestand der fabriekarbeiders.

11680. V. Permitteer mij de vraag of u misschien niet eenigszins generaliseert, want uwe observatiën, en daar is trouwens stof genoeg voor, bepalen zich toch blijkbaar meer uitsluitend tot het gebied der textiel-industrie?

A. Ook van de ijzer-industrie heb ik een en ander gezien.

11681. V. Daarvan hebt gij tot nog toe niet gesproken.

A. Ik heb alleen gewaagd van algemeene indrukken; als gij mij bijzonderheden wilt vragen, zal ik daar gaarne op antwoorden.

11682. V. Welke fabrieken in die lijn hebt gij op het oog?

A. De machinefabriek in Tilburg, ook in Verviers.

11683. V. Maar in ons land?

A. Dat herinner ik mij niet?

11684. V. Ik doe u de vraag, omdat gij zoo in 't algemeen van ijzerfabrieken spraakt. Uwe observatie bepaalt zich dus waarschijnlijk alleen tot de fabriek van den heer Smulders?

A. Ja, en van Mercx. In Verviers zag ik er velen, maar ik heb altijd den indruk gekregen, dat de menschen er zeer goed waren.

11685. V. Is er misschien geen eigenaardige omstandigheid, die misschien veel bijbrengt tot den bevredigenden toestand van de arbeidersbevolking, namelijk de totale absentie van de getrouwde vrouw op de fabriek? Die komt er te Tilburg niet op voor.

A. Neen, dat komt niet voor; om de waarheid te zeggen, vat ik niet welk gevaar men zou kunnen toeschrijven aan de presentie der getrouwde vrouwen.

11686. V. Ik ging uit van de stelling, dat daarin geen quaestie lag om u naar te vragen, maar ik wil het gaarne doen.

De getrouwde vrouw komt op de fabrieken te Tilburg niet voor, niet waar?

A. Wanneer op mijne fabriek een meisje trouwt, dan vraagt zij gewoonlijk nog eenige maanden te blijven en dat wordt toegestaan.

11687. V. En blijft het daarbij?

A. Ja.

11688. V. Op dit oogenblik hebt gij geen gehuwde vrouw in uw dienst?

A. Neen.

11689. V. Vertrouwbare getuigen hebben ons medegedeeld, dat algemeen op de fabrieken te Tilburg geen getrouwde vrouwen werken. Nu doe ik u deze vraag: acht gij dat een geluk of een ongeluk? Vindt gij het goed of verkeerd? Wat is in dezen uwe opinie, of hebt gij er geen opinie over?

A. Ik kan mij niet voorstellen dat het uit een oogpunt van zedelijkheid slecht zou werken, maar aangezien ik er geen ondervinding van heb .....

11690. V. Ik gaf geen toelichting bij mijn vraag, omdat ik zulks voor u overbodig rekende, maar ik wil gaarne, zoo noodig dan, die toelichting geven. Kan het niet-zijn van de gehuwde vrouw op de fabriek, en bij gevolg dus het verblijf van de vrouw in haar eigen huishouden, anders dan een gunstigen invloed hebben, en kan het anders zijn dan een misstand, indien zij dagelijks uit haar huishouden moet loopen om naar de fabriek te gaan werken?

A. Op die wijze is de vraag duidelijker.

11691. V. De vraag is zoo natuurlijk duidelijker, en als ik iemand van minder ontwikkeling voor mij gehad had, zou ik haar aanstonds met die grootere duidelijkheid gedaan hebben, maar ik had gedacht dat u ook zonder dat zoudt hebben gevat wat de bedoeling was. Als de getrouwde vrouw den geheelen dag op de fabriek is, hetgeen zooals u weet, evengoed als ik, op sommige plaatsen

het geval is, zou dit dan niet steeds een nadeeligen invloed hebben? Gelooft gij niet dat Tilburg zich gelukkig mag rekenen dat de toestand daar zoo is, dat de gehuwde vrouw niet op de fabriek is?

A. Zeker, dat ben ik geheel met u eens.

11692. V. Dan zijn wij het nu eens. Uwe opinie is dus dat er reden van dankbaarheid is, dat de toestand van Tilburg in dat opzicht zoo is als hij is?

A. Ja.

11696. V. Waaraan schrijft gij het trouwe schoolbezoek in Tilburg toe?

A. Zooals ik reeds gezegd heb aan de zorg van de geestelijkheid, in overeenstemming met de patroons Vóór de wet van 1874 bestond die toestand reeds, en zoo is het tot heden gebleven.

11697. V. Is het werk dat die aankomende jongens op uwe fabriek verrichten opwekkend en geschikt voor hunne ontwikkeling, of is het eentonig en geestdoodend?

A. Eentonig is alle werk, geestdoodend is geenerlei werk. Volgens mij zijn de verstandelijke vermogens van de werklieden niet minder dan die van onzen stand, alleen de wetenschap is anders. Zij hebben wetenschap van hun vak, wij van letterkunde en talen. Wanneer men mij iets van sterrenkunde vraagt, dan zal ik daarop evenmin kunnen antwoorden als een werkman op vragen over letterkunde. Overigens kunt gij u niet voorstellen hoe begaafd die werklieden zijn, en daarvan wordt natuurlijk ook door den fabrikant partij getrokken. Men kan niet zonder verstand werken als scheerder- of voldersbaas. Het wordt wel eens voorgesteld alsof eigenlijk fabrieksarbeiders machines zijn, het zou er aardig uitzien met onze lakens als dit zoo was.

11698. V. Het spreekt vanzelf dat de stelling door u vooropgesteld, dat géénerlei werk geestdoodend is, een antwoord behelst op mijne vraag. De zeer machinale arbeid, die dan toch wellicht op deze of gene fabriek verricht wordt - en waarvan wel voorbeelden zijn - is dus, naar uw oordeel, niet geestdoodend.

Maar om op een ander punt te komen: hebt gij over het gedrag der werklieden reden van tevredenheid of van klagen? Hoe is daaromtrent uw oordeel?

A. Het zijn geen van allen engelen, maar over het algemeen heb ik stof tot tevredenheid. Wat het gedrag aangaat, heb ik hoegenaamd geen reden tot klagen, ook niet over baldadigheid.

11699. V. Gij hebt ook geen last van Maandaghouders?

A. Neen, dronkenschap komt in het geheel niet voor.

11700. V. Het schijnt dat ook dooru bevestigd wordt, wat alle getuigen uit Tilburg omtrent het gedrag der werklieden aldaar verklaard hebben. Het zijn natuurlijk niet allen engelen, maar *en gros* bestaat er alle reden tot tevredenheid over hun gedrag, dat gunstig afsteekt bij dat van vele vakgenooten van elders. Is dat misschien ook - voor een deel althans - hieraan te danken, dat de Tilburgsche patroons van hun kant blijken geven van eene goede gezindheid ten opzichte van hun volk?

A. Ik geloof, dat het karakter te Tilburg niet anders is dan elders. Er kunnen brutale patroons zijn en goede, en zoo vindt men ze ook in andere plaatsen.

Ik ben van meening dat de patroons in den regel een hart hebben voor het werkvolk. Ik ga niet mee met hen die meenen dat de patroon een beul is. Ik zeg niet dat er geen uitzonderingen zijn op den regel. Maar de goede verstandhouding, die te Tilburg bestaat, hangt van vele omstandigheden af. De werkman doet het zijne, de patroon doet het zijne en de godsdienst doet het zijne. De menschen zijn er kalm en tevreden.

Dit alles werkt tot den goeden toestand mede. Ik geloof niet dat die betere toestand alleen daaraan is toe te schrijven dat de patroons daar zooveel beter zijn.

11707. V. Maar wij zijn het eens dat de hulpvaardigheid en de welgezindheid van de patroons in Tilburg voor het werkvolk mede een factor is?

A. De verhouding is er inniger.

11708. V. Wat bedoelt gij daarmede? Inniger dan wat en waar?

A. Vertrouwelijker.

11709. V. Vertrouwelijker, dan wat en waar?

A. Dan op sommige plaatsen.

11710. V. Welke plaatsen bedoelt gij? Ik doe die vraag, omdat ik bespeur dat, al betreurt gij met mij de minder gun-

stige verhoudingen, gij het bestaan daarvan bedoelt, gij er toch ook kennisvan draagt.

A. Daar waar eene groote industrie bestaat, kan de omgang tusschen patroons en werklieden niet zoo vertrouwelijk zijn als waar slechts eene kleine industrie is, gelijk te Tilburg.

11711. V. Men komt dus tot de conclusie, dat, dank zij de gesteldheid en den omvang der Tilburgsche industrie, de mogelijkheid geschapen is van eene zoo goede gezindheid tusschen patroons en werklieden als te Tilburg word aangetroffen, waartoe zeer zeker ook de straks genoemde factoren bijdragen?

A. Ja.

11712. V. In één opzicht schijnt te Tilburg een minder gewenschte toestand te bestaan, naast zooveel goeds dat men slechts roemen kan en dat men met genoegen hoort: het schijnt, dat omtrent de oprichting en het instandhouden van fondsen tot voorziening tegen ziekte, ongeluk en ouderdom, weinig zin bestaat, althans niet onder het werkvolk; ik geloof ook niet dat de arbeiders daarop aandringen. Welke is daaromtrent uwe meening?

A. Ik acht het zeer goed een ziekenfonds te hebben; in mijne fabriek bestaat het. Vooreerst wordt dit gevoed door vaste bijdragen van de werklieden, ten tweede worden de boeten, die gering zijn, daarin gestort, en ten derde stort ik zelf wel eens wat daarin.

11713. V. Bestaat dat fonds van de oprichting uwer zaak af?

A. Ja

11714. V. Hoe groot is de contributie?

A. Ongeveer één percent. Dat gaat naar een vast cijfer. Een man draagt 's weeks 8 centen, eene vrouw 4 centen bij. Verleden jaar heb ik een reglement daarvoor samengesteld en een bestuur laten kiezen door de werklieden zelven. Men heeft de uitkeering bepaald op f 3 voor een man en f 1,50 voor eene vrouw. Zij beheeren dat fonds onderling; het fonds berust bij een der bestuursleden, waartoe een mijner kantoorbedienden gekozen is.

11715. V. Is dat fonds in stand kunnen blijven, zonder dat gij daartoe al te ruim hebt moeten bijdragen?

A. Dat is niet noodig geweest, men komt er zeer goed, niettegenstaande men zelfs verleden jaar eene vrouw heeft gehad die de fabriek heeft verlaten. Het reglement stelt namelijk vast, dat iemand die de fabriek verlaat wegens ouderdom, nog gedurende een jaar uit dat fonds trekt.

11716. V. In geval van ziekte?

A. Pardon, wegens ouderdom; het is eene vrouw die ik van de fabriek van mijn vader had overgenomen. Zij hebben de bepaling gemaakt dat de menschen wegens ouderdom ook geholpen zullen worden.

11717. V. Het komt bij u dus wel eens voor dat arbeiders wegens ouderdom van de fabriek afgaan?

A. Ja, hoewel het uitzonderingen zijn. Ik heb 16 jaar geleden mijn eigen zaak opgezet. Destijds was mijn vader nog fabrikant onder de firma J.N. Diepen en C^{o}. Wegens familie-omstandigheden, te lang om te verhalen, had ik een eigen fabriek begonnen. Na het ophouden der firma van mijn vader, heb ik eenige menschen van zijn fabriek bij mij genomen. Vandaar dat ik op het oogenblik er twee heb die

gepensionneerd worden, anders zou ik zulke oude werklieden niet hebben, daar op mijn fabriek, die eerst 16 jaar bestaat, zulke oude niet zouden moeten voorkomen.

11718. V. Bij u worden dus de menschen, die niet meer werken kunnen, niet aan hun lot overgelaten?

A. Neen.

11721. V. Komen er wel ongelukken voor?

A. Ik heb in 16 jaren in het geheel 4 ongelukken gehad. Twee zeer onbeduidende: menschen die hunne voeten verbrand hebben; een door eigen onvoorzichtigheid; iemand die met de hand in de schrobbelmolen gezeten heeft en een stukje van zijn vinger verloren heeft; en een - mede door eigen onvoorzichtigheid - iemand die kunsten maakte aan een drijfriem, en mede naar boven gehaald werd, waardoor zijne twee armen gebroken zijn.

11722. V. Ik zal niet vragen hoe het verder met die menschen gegaan is, daar ons reeds gebleken is dat het bij u geene gewoonte is de menschen zoo maar aan hun lot over te laten?

A. Ja, ofschoon ik er niet toe verplicht ben. want ik heb geen reglement gemaakt, keer ik de helft van het loon uit, ook in geval van ziekte.

11723 V. Er is ook een ziekenfonds; komt dan de zieke *de facto* in het genot van zijn volle loon?

A. Neen. Hij krijgt slechts 2 of 3 gulden uit het fonds en 3 of 4 gulden - al naardat het loon bedraagt - van mij. Dat duurt echter niet heel lang ls iemand bijv. gedurende 6 weken ziek, dan krijgt hij mijne bijdrage slechts gedurende de eerste weken.

11724. V. Natuurlijk; maar het is uwe gewoonte niet om er niet naar om te zien, en zoover dat gaat, zorgt gij voor uwe menschen?

A. Ja.

11725. V. Met het heffen van boeten zijt gij zeker niet streng?

A. Dat is onbeduidend, maar er moet in het belang der orde, de hand aan gehouden worden.

11726. V. Zooveel en zoo weinig er van komt, gaat naar de ziekenkas?

A. Ja, alleen bij slecht werk, waardoor nadeel berokkend wordt, komt de boete te mijner beschikking.

11727. V. Hebt gij uit eigen beweging nog eenige mededeelingen te doen in verband met het onderwerp der enquête, dan zullen wij die gaarne hooren.

A. Aangezien de enquête het heil van den werkman bedoelt, heb ik niets anders mede te deelen, dan dat mijne economische studiën mij geleerd hebben, dat het heil van den werkman het best bevorderd kan worden door hem meer werk te bezorgen. Zooals ik in het werk, dat ik u toegezonden heb, heb nedergelegd, is het gebrek aan werk een gevolg geweest van stoornissen in het onderlinge ruilverkeer, het ruilverkeer is verstoord door den vrijhandel Het best zou zijn om van dat stelsel terug te komen en het stelsel van bescherming te adopteeren. Daardoor zoude het werk terugkeeren. Het spreekt vanzelf dat ik dit niet behoef uit te leggen.

11729. V. Die uitlegging zou, voor mij althans, niet zoo geheel en al overbodig zijn. Het boekje, dat gij zoo goed geweest zijt ons aan te bieden, hebben wij met belangstelling gelezen. Op dit oogenblik kunnen wij daarover echter niet spreken.

Zoudt gij ons nog andere zaken, de enquête rakende, wenschen mede te deelen, wij hebben allen tijd, en willen dan zeer gaarne uwe beschouwingen hooren.

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

11740. De heer **Bahlmann:** In de fabriek van Ledeboer in Tilburg zijn omstreeks 19 vrouwen aan de machinale weefgetouwen geplaatst. Gij weet dat dit in Verviers algemeen gebruikelijk is. Zoudt gij ook vreezen, wanneer de wetgever eventueel er toe overging om den leeftijd te brengen van 12 op 14 jaar voor den kinderarbeid, dat, omdat vrouwenarbeid goedkooper is, de jongens van 12-14 jaar geremplaceerd zouden worden door vrouwen, om op die wijze meer werkkracht tegen lager prijs te verkrijgen en meer *concurrenzfähig* te blijven?

A. Neen. Ik ga uit van het diepere economische beginsel, dat mijns inzien het ware is, dat waar men arbeid opheft zulks geen vermeerdering van arbeid aan anderen bezorgt.

Wanneer men aan jongens van 12 tot 14 jaar het werk ontzegt, ontzegt men het tevens aan werklieden in andere vakken, waarin voor die jongens gewerkt werd, dan ontstaat in die vakken disponibele arbeid en die arbeid levert dan wederom aan den fabrikant de noodige arbeidskracht.

Verdient bij voorbeeld een jongen f 200, dan koopt het gezin daarvoor voedsel, huisvesting, kleeding, schoenen, verdient hij niets, dan arbeiden bakkers, kleermakers, schoenmakers, enz. zooveel minder, ook daar ontstaat gebrek aan arbeid, daar zijn jongens te veel en die vullen dan bij den fabrikant de ledige plaats aan.

In dit begrip ligt voor mij de grief die ik heb tegen de uitbreiding van de wet op den kinderarbeid.

Hoe zou het ook anders mogelijk zijn dat in de wereld, waar dan veel dan weinig menschen sterven, hier veel daar weinig geboren worden, op enkele uitzonderingen na, toch ieder zijn brood heeft?

Ik kom dan ook op tegen den Nieuw-Malthusiaanschen Bond, die de werk-

lieden diets maakt dat door inkrimping van hun aantal de loonen zullen stijgen.

Dat is niet mogelijk!

11741. De **Voorzitter:** Ik dank u voor uwe mededeelingen. Uw verhoor is afgeloopen.

ARMAND DIEPEN.

Verhoor van den heer H.B. Swagemakers van Alphen.

11742. De **Voorzitter:** Mag ik uw naam, voornamen, ouderdom, beroep en woonplaats weten?

A. Hubertus Bernardus Swagemakers, oud 51 jaren, fabrikant te Tilburg.

11743. V. Wat fabriceert gij hoofdzakelijk?

A. Dommets en flanellen.

11744. V. Gij werkt met stoom?

A. Ja.

11745. V. En hebt gij een talrijk personeel?

A. In de fabriek 110 man; daarbuiten een 40 of 50 man

11746. V. Uw firma luidt?

A.F.A. Swagemakers en Zonen.

11747. V. Vrouwen en meisjes hebt gij luttel weinig?

A. De verhouding van de mannen tot de meisjes zal zijn □ meisjes en □ mannen.

11748. A. Gij komt hier op den staat voor als hebbende 14 meisjes van 16 tot 18 jaar en 8 volwassen vrouwen, dus te zamen 22; komt dat uit? Meisjes beneden 16 jaar zijn er niet bij u?

A. De meisjes beginnen gewoonlijk te werken op haar 15de jaar.

11749. V. Het schijnt regel te zijn, dat de meisjes niet aan het werk gaan vóór haar 15de jaar; welke reden bestaat daarvoor?

A. Omdat wij ze voor dien leeftijd niet kunnen gebruiken.

11750. V. Is het dan zwaar werk?

A. Neen, het is licht werk, maar zij moeten eene zekere handigheid hebben. De meisjes worden gebruikt voor het ramen van de stukken. Voor die werkzaamheden is het noodig, dat de meisjes eene zekere lengte hebben, zij mogen niet te klein zijn.

11751. V. Wat de jongens betreft, die worden nog al vroeg aangenomen, niet waar?

A. De jongens worden aangenomen zoodra zij de eerste communie gedaan hebben, dus op hun 12de jaar.

11752. V. Voor het vak behoeft dit anders niet, zij zouden het vak even goed kunnen leeren, al begonnen zij wat later niet waar?

A. Dat zou wel kunnen, maar het zou minder wenschelijk zijn. In de eerste plaats naar ik meen voor de arbeiders zelf en in de tweede plaats ook voor de werkzaamheden.

11753. V. Goed, maar om het vak te leeren is het niet noodig, dat zij op hun 12de jaar beginnen?

A. Ik geloof dat zij het vak op hun 14de jaar even goed kunnen leeren als op hun 12de.

11754. V. Maar als u zegt dat het niet goed zou zijn voor de arbeiders zelf, dan bedoelt u dat het de inkomsten van het gezin zou verminderen?

A. Juist.

11755. V. En voor de werkzaamheden, daarmede bedoelt u dat het niet in het belang van de ondernemers zou zijn, die heel gaarne die jeugdige krachten aanwenden die nog geen aanspraak op groot salaris maken, en dus minder kostbaar zijn?

A. Juist.

11756. V. U hebt 20 van die jongens van 12-16 jaar op uw fabriek?

A. Het juiste getal heb ik niet voor den geest.

11757. V. Gij zijt op den staat, dien den heer Bahlmann zoo vriendelijk is geweest met het behulp van het bestuur van Tilburg op te maken, uitgetrokken voor 20 jongens van 12-16 jaar, 18 jongens van 16-18 jaar en 52 volwassen mannen. Is dit juist?

A. Dat zal wel zoo wat uitkomen. Wij hebben 107 arbeiders te zamen, mannen, jongens en meisjes.

11758. V. Ja dat komt uit, de cijfers zijn gelijk. Die jongens die gij in dienst hebt, hoe laat komen die 's winters?

A. 's Winters vangt de fabrieksarbeid aan zoo wat om 8 uur, als het licht is. Wij hebben in zeker jaar eens een tijd gehad, dat wij des morgens om 6 uur begonnen te werken en des avonds om 8 uur eindigden. Maar wij hebben

er van afgezien en beginnen liever des morgens met daglicht te werken. Al naar gelang van het jaargetijde beginnen wij des morgens om 7½, 7, 6½, 6 uur en vroeger.

11759. V. Op welk uur begint men het vroegst te werken?

A. Om 5 uur.

11760. V. En wanneer gij des morgens om 5 uur begint te werken, werkt gij dan in den zomer door tot 8 uur?

A. Ja, dat hangt ook van de drukte in de fabriek af.

11761. V. Werkt men soms nog langer?

A. Nooit.

11762. Dus het maximum is 15 uren?

A. Neen slechts 13 uren.

11763. V. Gij spreekt van 13 uren, behalve de rusturen?

A. Men werkt van 5-12 en van 1-8 met een kwartier rust des morgens en een kwartier des namiddags. Dat zijn de langste dagen, maar in den winter hebben wij gewoonlijk dagen van 12 uren arbeid.

11764. V. Werkt uw personeel per streng of per stuk?

A. Het werkt op weekgeld, per stuk en per streng, al naar gelang der omstandigheden.

11765 V. Evenals al de getuigen uit Tilburg, zijt gij zeker wel tevreden over de arbeidsbevolking in Tilburg?

A. Wij hebben in Tilburg een goed volk, over het algemeen is het tevreden; de toestand is van dien aard dat ik voor mij daarin niet veel verbetering zou weten te brengen. Alleen zou ik wel wenschen, als dit kon gevonden worden, dat de menschen die om 12 uur 's middags de fabriek verlaten, in plaats van om één uur om half twee konden terugkomen.

11766. V. Er zijn er wel meer die dit willen, maar men schijnt het toch niet te doen?

A. Dat ligt aan de fabrikanten.

11767. V. Maar waarom doen zij het dan niet?

A. Omdat het geen usance is, wij hebben er vroeger nooit over gedacht.

11768. V. Deed de oude heer Diepen het niet?

A. Maar, Mijnheer de Voorzitter, de oude heer Diepen is al jarenlang uit de zaak.

11769. V. Ik noem dien naam, omdat gij zeidet, dat er nooit aan gedacht was.

A. Natuurlijk bedoelde ik, voor zoover mij bekend is.

11770. V. In ieder geval is de algemeene opinie, dat het eene goede verbetering zoude zijn. Doch dit daargelaten, de inrichting der fabrieken is goed?

A. Over het algemeen wel.

11771. V. Klachten over slechte ventilatie of verlichting, of over benauwde inrichting, komen dus, enkele uitzonderingen misschien daargelaten, niet voor?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter.

11772. V. Gij laat ook met kunstlicht werken?

A. Wij hebben verlichting door electriciteit en door gas.

11773. V. Gij zijt te Tilburg de eenige fabrikant, die van electrisch licht gebruik maakt?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

11774. V. Gebruikt gij gas en electriciteit tegelijk?

A. Wij hebben hoofdzakelijk electrisch licht in de spinnerij, omdat deze in een zeer groot lokaal gevestigd is. Wij hebben nog altijd het oude systeem met de *lampe-Serrin*. Er zijn tegenwoordig wel betere stelsels, maar men verandert niet zoo heel licht. In het overige gedeelte van de fabriek wordt gas gebrand, omdat het moeielijk met electrisch licht te bewerkstelligen is.

11775. V Hebt gij het electrisch licht reeds lang?

A. Zoo wat zeven jaren.

11776. V. Heeft niemand u nog nagevolgd?

A. Nog geen mensch.

11777. V. Gij bevindt er u toch goed bij?

A. Zeer zeker.

11778 V. Het zal zeker voor het volk in de werkplaatsen eene betere temperatuur geven?

A. Ik kan daar geen onderscheid in vinden. Bovendien het lokaal, dat verlicht wordt door electrisch licht, is zoo groot in omvang en zoo luchtig, dat het er niet op aankomt. De heer Bahlmann heeft het wel eens gezien.

11779. V. Dát is dan voor u de reden niet geweest om het aan te leggen?

A. De reden is in de eerste plaats geweest bezuiniging; de stoommachine

had zooveel kracht, dat zij ook hiervoor gebruikt kan worden; en in de tweede plaats de assurantie, want andere fabrieken moeten eene premie van 8 per mille betalen, en wij betalen eene lagere premie. Dit is echter niet uitsluitend toe te schrijven aan het electrische licht, maar ook aan de omstandigheid dat de fabriek een ‘Reikhem’ is. Een Reikhem is een gebouw platgronds, zonder verdieping, waarbij het licht van boven komt door verscheidene kleine kappen; dat licht wordt in het noorden aangebracht. Het zijn doelmatige lokalen, maar zij nemen zeer veel plaats in.

11780. V. En hoe is het volk? Is de geest onder hen goed en tevreden?

A. Goed en tevreden.

11781. V. Zij hebben eene eigen woning niet waar?

A. Ja, met een tuintje dat ze zelf bemesten en bovendien telen zij zelf hunne aardappelen. Zij houden veelal een varken en een geit.

11782. V. En de getrouwde vrouwen blijven van de fabriek weg?

A. Er zijn geene getrouwde vrouwen op de fabriek.

11783. V. Vindt gij dit goed?

A. Ja.

11784. V. Kent gij den toestand in andere fabriekplaatsen van ons land?

A. Ik ken eenigszins den toestand in Eindhoven, en voorzoover ik weet werken ook daar geene getrouwde vrouwen op de fabrieken. In andere fabriekplaatsen ben ik niet bekend.

11785. V. Hoe is het met het onderwijs? Is er voor jongens die bij u werken nog gelegenheid wat te leeren?

A. De jongens gaan ter school tot hun 12de jaar. Dan komen zij op de fabriek en bezoeken de Zondagsschool, de jongens tot hun 17de en 18de, de meisjes dikwijls tot hun 20ste jaar. Die Zondagsschool wordt gehouden 's morgens van 9-10 en 's middags van 2-3 uren. Daar. wordt niet alleen het geleerde onderhouden, maar wordt ook bijgeleerd. Er zijn te Tilburg meisjes noch jongens in fabrieken, die niet lezen, schrijven en wat rekenen kunnen.

11786. V. Van teeken- of burgeravondscholen komt niets in voor de fabrieksjongens?

A. Dat is onmogelijk: het werk aan de fabriek eindigt zomer en winter te acht uren; als de jongens dan naar huis gaan, kunnen zij best de teekenschool laten varen.

11787. V. Heeft het volk bij u een ziekenfonds?

A. Ja, gedurende twee jaren.

11788. V. En hoe ging het voor dien tijd?

A. Als de menschen een ongeluk beliepen, werd de geneeskundige hulp door ons betaald en bij ziekte werden zij zooveel mogelijk geholpen. Wegens de oprichting van het fonds hebben zij thans daarop rechtmatige aanspraak.

11789. V. Wat betalen zij daarvoor?

A. Ieder die meer dan 6 cts. per uur verdient, stort per week 6 cts en ontvangt bij ziekte f 0,90 per dag, en ieder die minder dan 6 cts. per uur verdient stort 3 cts. per week en ontvangt bij ziekte f 0,45 per dag.

In 1886 hebben wij uitgekeerd aan 8 personen voor 236 dagen, dat maakt f 212,40; aan twee personen voor 65 dagen ad 45 cents, dat maakt f 29,25. De ontvangsten bedroegen f 274,83; het batig saldo was f 33,18.

11790. V. Is de deelneming in dit fonds verplichtend voor uwe werklieden?

A. Ja.

11791. V. Hoe gaat het met uwe oude werklieden die niet meer arbeiden kunnen?

A. Oude lieden hebben wij niet op de fabriek. Worden zij echter zóó oud dat zij niet meer kunnen werken, dan worden zij door ons gepensionneerd.

11792. V. Dus laat gij hen niet aan hun lot over?

A. Volstrekt niet. Als zij 40 jaar gewerkt hebben, verdienen zij dat men voor hen zorgt.

11793. V. Hebt gij misschien nog het een en ander aan de Commissie mede te deelen in verband met de punten van deze enquête?

A. Misschien komt het niet te pas dat ik het aanhaal, maar ik heb vroeger in een verslag gelezen, dat de heer Justus van Maurik mededeelde dat in Tilburg kinderen van 8 tot 10 jaar nog voor het werk gebruikt werden. Ik moet daarop antwoorden dat dit reeds een geruimen tijd geleden is, zeker wel acht

à tien jaar, en dat het niet meer voorkomt. Vroeger werd het garen tot strengen gesponnen, en dan moesten die strengen bij de buitenwevers afgespoeld worden tot klosjes om ze in de weefspoelen te zetten. Maar sedert dien tijd spinnen zij niet meer op strengen en wordt de inslag direct op klosjes gespannen. Die klosjes worden ter hand gesteld aan den wever, die ze onmiddellijk in zijn spoel brengt; zoodoende vervalt de arbeid van het afspoelen van de strengen en zijn die kinderen, die vroeger dit bij de buitenwevers aan huis deden, niet meer noodig. Betrekkelijk den sterken drank heb ik alleen te zeggen dat daarvan op de fabriek geen gebruik gemaakt wordt. Betrekkelijk het werken van overuren kan ik zeggen, dat dit zeer zelden voorkomt.

11794. V. De gewone werkdag in Tilburg is ook al tamelijk lang! Er schiet niet veel tijd voor overuren over!

A. Men moet bedenken dat 's winters de werktijd maar 12 uren is, en niet zooals 's zomers 14 uren.

Ten opzichte van het werken van jongens van 12 jaar in de fabrieken, moet ik u mededeelen dat dit mijns inziens voor het onderhoud van die menschen noodig is. Wij hebben een werkman, die een vast weekloon verdient van f 11, die heel prompt, braaf en oppassend is, en ook eene heele prompte vrouw heeft, die goed haar huishouden behartigt. Die man heeft tot mij gezegd; meer loon durf ik niet vragen; dat is al wel. Maar ik heb 8 kinderen en kan het niet meer rukken. Dat is niet voldoende meer.

Gij moest zoo goed zijn mij f 2 's weeks te geven op voorschot voor mijn jongen, die over een half jaar op de fabriek zal komen werken; dan is mijn oudste 12 jaar en wordt de zaak mij lichter.

11795. De heer **Bahlmann:** Gelooft gij ook dat die jongens, die nu op 12jarigen leeftijd als draadmaker beginnen, wanneer de wet het verbod tot 14 jaren verhoogde, niet verliezen zouden in gezeggelijkheid; met andere woorden, dat het doorbrengen van de 2 jaren in de bosschen, het veldarbeiden, het zout-smokkelen en dergelijken meer hen minder geschikt zullen maken om later onder opzicht te staan?

A. Ik ben het volkomen met u eens.

Wanneer de jongens tot hun 14de jaar moeten te huis blijven, dan vrees ik, dat zij van hun 12de tot hun 14de jaar niet naar school zullen gaan, want het is niet verplichtend Ik vrees met u, dat het rakkers zullen worden, die in de bosschen hout zullen rapen.

Als die rakkers op de fabriek komen, zullen zij niet zulke goede werklieden worden, als wanneer zij op jeugdiger leeftijd begonnen. De geest van het vrije leven zal er te veel in zitten, ik geloof dus, dat het het best is voor de jongens om maar op 12jarigen leeftijd te beginnen

11796. V. Gij weet, dat ik tweemaal op uw fabriek geweest ben, maar dat ik niet het genoegen gehad heb u of uw broeder te spreken, ik heb toch ten slotte maar de vrijheid genomen om uwe fabriek te bezichtigen.

Gij hebt gesproken van een ‘Reikhem’; schrijft gij het aan het bezit van een ‘Reikhem’ toe, dat gij electrisch licht kunt gebruiken?

Begrijpt gij mijne vraag niet goed? Hoe lang bestaat uw ‘Reikhem’?

A. Ik begrijp u zeer goed, mijn Reikhem bestaat acht jaar.

11797. V. Eerst zijt gij begonnen met gas, niet waar?

A. Ja.

11798. V. Later zijt gij overgegaan tot het electrische licht?

A. Ja. Electrisch licht kan op andere fabrieken, die niet als ‘Reikhem’ zijn ingericht, ook zeer wel worden ingevoerd, maar dan moet men een andere soort licht hebben, de gloeilampjes, en wanneer wij niet tegen de kosten opzagen, geloof ik zelfs, dat wij er al dadelijk toe zouden overgaan.

11799. De **Voorzitter:** Wij danken u voor de gegeven inlichtingen.

H.B. SWAGEMAKERS VAN ALPHEN.

Personenregister

Bergh, F.A.L. van den fabrikant 68
Bierens, D.F. bedrijfsleider 106
Diepen, A.L.A. fabrikant 108
Diepen, J.H.A. voorzitter Kamer van Koophandel 16
Dijkhof, J. schoolhoofd 54
Eras, C. fabrikant 46
Horn van den Bos, Dr. H.P.M. van der directeur h.b.s. 52
Hosemans, C. bedrijfsleider 99
Jansen, J.F. burgemeester 3
Janssens, A. bedrijfsleider 96
Kerstens, J.A.A. fabrikant 58
Lierop, M.W. van hoofdagent van politie 13
Mommers, Chr. fabrikant 76
Mutsaerts, J.F. fabrikant 62
Oberstadt, F. hoofd-ingenieur bij Staatsspoorwegen 88
Paré, G.J. dominee 80
Pollet, G.J.D. fabrikant 34
Sassen, mr. A.M. onderwijsinspecteur 22
Smits, A.D.r.k. pastoor 83
Soer, S.C.M. arts 49
Swagemakers van Alphen, H.B. fabrikant 116
Vermeer, A. agent van het armbestuur 104
Verster, mr. A.H. de Balbian kantonrechter te Oisterwijk 31

Eindverslag

Verslag der commissie.

De Commissie, door de Tweede Kamer der Staten-Generaal benoemd tot het houden eener enquête omtrent de volgende vragen:

a. Welke is de werking van de wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* no. 130), ook in verband met art. 82 van de wet van 17 Augustus 1878 *(Staatsblad* n$_o$. 127)? In hoever geven de bestaande toestanden aanleiding eene aanvulling en uitbreiding der eerstgenoemde wet in overweging te nemen?

b. Welke is de toestand van fabrieken en werkplaatsen hier te lande, met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden? In hoeverre worden tot verbetering van dien toestand maatregelen van overheidswege vereischt?

heeft de eer, nu zij verplicht wordt haren nog slechts gedeeltelijk volbrachten arbeid af te breken, hierbij aan de Kamer over te leggen de verbalen der gehouden verhooren van deskundigen en getuigen en de bescheiden, haar door onderscheidene hoofden van departementen van algemeen bestuur, openbare ambtenaren, gemeentebesturen, kamers van koophandel en fabrieken, vereenigingen en bijzondere personen medegedeeld. Tevens wenscht zij in het kort rekenschap te geven van de wijze, waarop zij tot uitvoering van den haar opgedragen last werkzaam was, en van de uitkomsten, die haar onderzoek aanvankelijk opleverde.

§ 1. *Samenstelling en werkzaamheden der Commissie.* -

In de zitting der Kamer van 13 October 1886 werden tot leden der Commissie voor de enquête, waartoe dienzelfden dag besloten was, benoemd de heeren Beelaerts van Blokland, Bahlmann, Ruys van Beerenbroek, Goeman Borgesius, Heldt, Smit, Van Alphen, Verniers van der Loeff en Van der Sleyden. De Commissie koos den heer Verniers van der Loeff tot haren voorzitter, den heer Goeman Borgesius tot haren onder-voorzitter en den heer griffier mr. J.D. Veegens tot haren rapporteur. In het begin van November 1886 verwierf de heer Van der Sleyden bevordering in den Staatsdienst en hield hij dientengevolge op lid der Kamer te zijn; na opnieuw tot lid der Kamer te zijn gekozen, werd hij den 29sten November wederom tot lid der Commissie benoemd.

De Commissie ving haren arbeid aan met het opmaken eener schets van hoofdpunten van het onderzoek, die den 29sten October 1886 vastgesteld en terstond daarna gedrukt werd. Zij begreep daarbij het stellen van vragen te moeten vermijden, ten einde te voorkomen, dat sommige deskundigen en getuigen bij de af te nemen verhooren met vooraf gereed gemaakte en op schrift gebrachte antwoorden verschenen. Ofschoon zij geen termen vond, om de schets door middel der *Staatscourant* te doen openbaar maken, achtte zij het niet noodig geheimhouding van den inhoud daarvan te verzoeken. Het stuk werd dan ook, spoedig na de nader te vermelden verzending aan vereenigingen enz., in de meeste dagbladen opgenomen.

Reeds dadelijk bleek het der Commissie gewenscht, onder aanbieding van een zeker aantal afdrukken der schets, de medewerking der hoofden van sommige departementen van algemeen bestuur in te roepen tot het verkrijgen van gegevens, die bij het in te stellen onderzoek van nut konden zijn.

Van den aanvang af was het onzeker in hoever de overige werkzaamheden der Kamer, met name die betreffende de herziening der Grondwet, der Commissie den noodigen tijd zouden laten om hare omvangrijke taak vóór 1 Juni 1887, den door de Kamer bepaalden termijn, te volvoeren. In verband daar-

mede was het van belang, het bij de verdeeling van den te verrichten arbeid zooveel doenlijk daarheen te leiden, dat elk onderdeel daarvan op zichzelf een geheel vormde en als zoodanig zijne beteekenis had. Hiertoe kon op tweeërlei wijze worden te werk gegaan. Men kon zich aanvankelijk tot zekere groepen van gemeenten, of wel tot zekere takken van nijverheid bepalen. Beide methoden van werken boden eigenaardige voordeelen aan. Geen van beide werd dan ook geheel ter zijde gesteld. Toch meende de Commissie, alles wel overwogen, den voorrang te moeten schenken aan het onderzoek der toestanden in enkele groepen van gemeenten, die wegens den aard der aldaar gedreven nijverheid tot zekere hoogte als typen zouden kunnen dienen. Was men met die gemeenten gereed, dan zouden eenige takken van nijverheid, over het geheele land verspreid, op zich zelf een voorwerp van onderzoek moeten uitmaken.

Voor de te onderzoeken groepen van gemeenten viel de keuze der Commissie aanvankelijk op Amsterdam met de aangrenzende gemeenten Nieuwer-Amstel en Watergraafsmeer in het midden, Maastricht (met Meerssen), alsmede Tilburg, in het zuiden, de Groninger veenkoloniën - Oude Pekela, Onstwedde, Zuidbroek, Sappemeer, Hoogezand, Muntendam, Veendam, Wildervank, Borger, (Nieuw Buinen) - in het noorden des lands. Later werden daaraan toegevoegd: voor Overijsel de Twenthsche gemeenten Almelo, Wierden, Hellendoorn, (Nijverdal), Vriezenveen, Borne, Enschede, Lonneker, Oldenzaal, Hengelo, Haaksbergen, Goor, Delden, Diepenheim, Rijssen, benevens de Geldersche gemeente Neede, en voor Zuid-Holland de gemeente Leiden. Voorts werd de aandacht der Commissie reeds spoedig gevestigd op een kleinen, doch voor het onderwerp der enquête belangrijken tak van nijverheid, namelijk de vlasindustrie.

Tot voorbereiding van het onderzoek en tot opsporing van geschikte deskundigen en getuigen, ook uit werklieden, was de Commissie genoodzaakt verschillende middelen aan te wenden, waarover men in §§ 2 en 3 van dit Verslag eenige nadere bijzonderheden zal vinden. Het geen daaromtrent te dezer plaatse gezegd wordt, is meer van algemeenen aard.

Vooreerst liet de Commissie een formulier drukken, geschikt om voor elke fabriek of werkplaats afzonderlijk met een aantal gegevens, de namen en woonplaatsen van geschikte getuigen daaronder begrepen, te worden ingevuld. Van dit formulier werd (met uitzondering van de provincie Limburg, waarover zie § 3) aan den burgemeester van elke gemeente, waarover het onderzoek zich heeft uitgestrekt, een aantal exemplaren gezonden, overeenkomstig het vermoedelijk getal ondernemingen van nijverheid, in die gemeente aanwezig, met verzoek aan de onder hem geplaatste ambtenaren te willen opdragen, om zich naar de fabrieken en werkplaatsen te begeven en de formulieren aldaar in te vullen. Aan dit verzoek werd door al de betrokken burgemeesters met bereidwilligheid voldaan. Ofschoon de van hen terugontvangen formulieren vrij wat schifting en beoordeeling vereischten, maakten zij toch een belangrijken grondslag van het onderzoek uit.

In de tweede plaats werd in elke te onderzoeken gemeente op de plaatsen, voor het doen van aanplakkingen bestemd, eene aankondiging aangeplakt, waarbij patroons, werklieden en alle anderen, die over in de gemeente bestaande toestanden betreffende het onderwerp der enquête uit eigen ervaring inlichtingen meenden te kunnen geven, werden uitgenoodigd binnen een gestelden termijn hunne namen en woonplaatsen op te geven, met beknopte opgave van de onderwerpen, waaromtrent zij de Commissie

meenden te kunnen inlichten. Tegelijkertijd werd dezelfde aankondiging door middel der *Staatscourant* openbaar gemaakt.

Een derde middel ter verkenning van het terrein was het bezoek van fabrieken en werkplaatsen door leden der Commissie in persoon, al dan niet vergezeld door den ingenieur bij het stoomwezen of den geneeskundigen ambtenaar, tot wiens ressort de gemeente behoorde.

Na door deze en andere middelen het onderzoek zoo goed mogelijk te hebben voorbereid, kon de Commissieden 4 den

Januari 1887 met de verhooren van deskundigen en getuigen een aanvang maken. De oproepingen geschiedden door middel van brieven, die vergezeld gingen van een exemplaar van de schets en van een bewijs van ontvangst en bereidverklaring om te verschijnen, dat onderteekend terug verwacht werd Aan de op deze wijze gedane oproepingen werd steeds gevolg gegeven. Alleen verzochten enkele opgeroepenen om redenen van gezondheid als anderszins verschoond of wel op een anderen dan den door de Commissie bepaalden tijd verhoord te worden, welke verzoeken alle werden ingewilligd. Dagvaarding volgens de wet is in geen geval noodig geweest.

Bij de keuze van deskundigen en getuigen werd getracht naar de grootst mogelijke verscheidenheid. Zooveel doenlijk wenschte de Commissie personen te hooren, die in verschillenden werkkring persoonlijke bekendheid met de onderscheidene takken van nijverheid verkregen hadden en verschillende levensbeschouwing waren toegedaan, ambtenaren en ambtelooze burgers, patroons, opzichters, werkbazen, meesterknechts en werklieden. Elke zienswijze moest voor haar ontwikkeld, elk beweerd feit aan tegenspraak onderworpen kunnen worden.

De verhooren werden voortgezet tot en met den 3den Februari 1887, toen zij wegens de bijeenkomst der Kamer moesten worden afgebroken 146 deskundigen en getuigen werden gehoord, waarvan 65 omtrent Amsterdam, 50 omtrent Maastricht, 8 omtrent de vlasindustrie en 23 omtrent Tilburg. Met betrekking tot Amsterdam kon het onderzoek hiermede geenszins als voltooid beschouwd worden; de Commissie moest zich voorbehouden dit gedeelte van het onderzoek nader te hervatten. Zij zou zulks, ware de gelegenheid haar gegund, insgelijks gedaan hebben ten aanzien der vlasindustrie, met name ook wat die in de provincie Friesland betreft.

In afwijking van de gedragslijn, bij vroegere enquêtes gevolgd, besloot de Commissie de processen - verbaal der verhooren nog vóór den afloop van het onderzoek openbaar te maken Het reglement van orde der Kamer liet haar daartoe vrijheid, en hare bevoegdheid ten deze werd door de geschiedenis der wet van 5 Augustus 1850 (*Staatsblad* n°. 45) boven redelijken twijfel verheven. Het kwam haar voor, dat de aard van het onderwerp tot de meest mogelijke, en ook tot de snelst mogelijke openbaarheid drong. Gelegenheid tot tegenspraak van afgelegde verklaringen moest ook aan personen, die niet verhoord waren, in de ruimste mate gegeven worden.

De afgelegde verklaringen leidden op enkele punten tot protesten en tegenspraak. Deze laatste nam echter geen groote verhoudingen aan en betrof meerendeels niet zoozeer hetgeen door verhoorde deskundigen en getuigen was gezien en oudervonden als hetgeen zij op hooren zeggen verklaard hadden, waaraan reeds uit dien hoofde minder waarde viel toe te kennen. Aan een verzoek, om alsnog een aantal nieuwe getuigen te hooren over onderwerpen, die bereids veelzijdig waren toegelicht, terwijl de requestrant bij zijn verhoor met den inhoud der dienaangaande afgelegde verklaringen bekend gemaakt en tot tegenspraak daarvan in de gelegenheid gesteld was, meende de Commissie geen gehoor te mogen geven.

Voorzoover het bijeenzijn der Kamer zulks toeliet, hield de Commissie zich in de maanden Februari en Maart 1887 met de voorbereiding van verdere verhooren onledig. Zoodra een reces haar daartoe gelegenheid zou geven, wenschte zij de enquête betreffende Amsterdam te voltooien en voorts de Groninger veenkoloniën, Twenthe en Leiden binnen den kring van haar onderzoek te trekken. De noodige stappen

werden daartoe gedaan; openbare ambtenaren werden tot medewerking uitgenoodigd en van opdrachten voorzien, bouwstoffen verzameld, inlichtingen van verschillenden aard ingewonnen. Tegen het einde van Maart waren met name voor Twenthe de voorbereidende werkzaamheden zeer ver gevorderd. Dank zij de hulp der burgemeesters van de Twenthsche gemeenten, waren de bovengemelde formulieren voor de aldaar aanwezige fabrieken en werkplaatsen ingevuld en was de algemeene oproeping van hen,

die der Commissie inlichtingen mochten willen geven, alom aangeplakt. Ook was de burgemeester van Leiden uitgenoodigd zijne medewerking te willen verleenen tot het verkrijgen eener statistiek van de aldaar aanwezige fabrieken en werkplaatsen, welke in het begin van Mei werd ingezonden.

De Commissie besloot met de verhooren van deskundigen en getuigen uit Twenthe den 18den April een aanvang te maken. De uitvoering van dit besluit werd echter verijdeld door den gang van de werkzaamheden der Kamer, die er toe leidde dat zij, na op den 30sten Maart tot nadere bijeenkomst te zijn gescheiden, reeds aanstonds na de Paaschweek, den 19den April, weder bijeenkwam, om onafgebroken tot den 24sten Juni samen te blijven. Onder deze omstandigheden moest niet alleen de arbeid der Commissie onvoltooid blijven, maar kon, tot haar groot leedwezen, met het oog op de te verwachten ontbinding der Kamer, ook van voortzetting van hare verhooren geen sprake zijn. Wanneer zij dan ook den 24sten Mei verlenging van den termijn voor het onderzoek, die den 1sten Juni zou zijn verstreken, tot den 1sten Augustus vroeg en verkreeg, zoo kon zij daarmede niet beoogen verdere verhooren af te nemen, maar alleen den noodigen tijd te winnen ter overweging van de aanvankelijke uitkomsten der enquête en ter bewerking van dit haar Verslag, met afsnijding van elken twijfel aangaande hare bevoegdheid, ook om inmiddels zoo noodig nog enkele schriftelijke inlichtingen aan te vragen.

Bij den verrichten arbeid werd de Commissie, behalve door de heeren griffiers, getrouw bijgestaan door de ambtenaren ter griffie, door den directeur der stenographische inrichting en door de stenografen, behooren de uitnemende diensten, die de griffier der Kamer[1)], dank zij ook zijne ervaring bij eene vroegere enquête opgedaan, gepaard aan zijne degelijke kennis van de materie der onderwerpelijke, in deze zaak heeft bewezen, hier met bijzondere waardeering te worden vermeld.

De raadpleging van de processenverbaal der verhooren wordt vergemakkelijkt door een aan dit Verslag toegevoegd register, dat door den stenograaf J. Boudewijnse met zijne bekende nauwkeurigheid is bewerkt,. Ook de correctoren der *Nederlandsche Staatscourant*, benevens de directeur en het personeel der Algemeene Landsdrukkerij, met name de meesterknecht ter zetterij A.M. Schroevers, verdienen een woord van hulde voor de ijverige zorgen, door hen aan het veelvuldige drukwerk der enquête besteed.

Waar in de volgende bladzijden schriftelijke bescheiden worden aangehaald, geschiedt dit alleen door vermelding van letter en nommer; eene eenigszins nadere omschrijving van elk stuk is in de bijlagen te vinden. Naar eene afgelegde verklaring wordt verwezen door het noemen van het cijfer der gestelde vraag.

Bij de samenvatting van de uitkomsten der gehouden enquête in enkele hoofdtrekken, die men in de volgende bladzijden zal vinden, worden vooreerst. een viertal paragrafen (§§ 2-5) gewijd aan de verkregen gegevens voor ieder onderdeel in het bijzonder. Elke dezer paragrafen is door een van de leden der Commissie bewerkt. De overige paragrafen (§§ 6-16) bevatten aanschouwingen en wenken omtrent hetgeen te doen zij, zoo tot het bijeenbrengen van verdere gegevens als tot aanvankelijke verbetering en aanvulling der wetgeving. Deze paragrafen zijn, met uitzondering van § 9, door den rapporteur der Commissie ontworpen.

1) Mr. J.D. Veegens, Rapporteur der Commissie.

Bij kennisneming van de beschouwingen der Commissie verlieze men tweeërlei niet uit het oog. Vooreerst, dat zij op verre na niet het geheele maatschappelijk vraagstuk, gelijk het zich hier te lande vertoont, te onderzoeken, maar zich binn en de grenzen haar door het besluit der Kamer aangewezen, te bewegen had. In de tweede plaats, dat zij door de onvolledigheid van haar onderzoek bij het maken van gevolgtrekkingen uit verzamelde feiten tot de grootst mogelijke omzichtigheid verplicht was.

§ 2. *Amsterdam*.

- Verschillende redenen hebben de Commissie geleid tot het besluit, het in te stellen onderzoek te beginnen met de hoofdstad des Rijks. Vooreerst was zij overtuigd aldaar, zoowel op het terrein van fabrieksals van ambachtsnijverheid veel te zullen aantreffen, wat met het oog op de haar opgedragen taak van gewicht was, omdat in Amsterdam een groot aantal takken van nijverheid vertegenwoordigd zijn. In de tweede plaats meende zij het vertrouwen te mogen koesteren in de hoofdstad nog meer dan elders tal van personen te vinden, bereid niet alleen bouwstoffen aan te brengen, maar ook de voorbereiding van het onderzoek te bevorderen. Zij mocht immers met eenigen grond verwachten dat juist te Amsterdam, waar het vereenigingsleven onder de arbeidende klasse tot groote ontwikkeling is gekomen en van waar zoo dikwijls stemmen zijn vernomen om op uitbreiding van de wet op den kinderarbeid aan te dringen, in groote mate te rekenen zou zijn op de medewerking der arbeiders, en dat vooral uit die klassen velen zich uit eigen beweging zouden aanmelden om gehoord te worden en inlichtingen te geven.

Niet al die verwachtingen zijn bij het ingesteld onderzoek vervuld geworden. Wel heeft de Commissie geen berouw Amsterdam in den kring van haar onderzoek te hebben opgenomen; - wel is het haar gelukt hoogst belangrijke getuigen te hooren, zoowel vakmannen als belangstellende deskundigen, die òf door eigen ervaring met de veelsoortige arbeidstoestanden in de hoofdstad bekend waren, òf door studie van deze materie over wettelijke regeling behartigenswaardige wenken konden geven; - wel heeft het ingesteld onderzoek over de toestanden in verschillende bedrijven en takken van nijverheid nieuw, zij het ook niet altijd gunstig licht verspreid, en is er reden van erkentelijkheid tegenover zoovelen, die geen tijd en moeite hebben ontzien om ook in het zoeken van geschikte getuigen behulpzaam te zijn; - maar ondanks dit alles mag de Commissie niet ontveinzen, dat zij vooral bij den voorbereidenden arbeid op moeilijkheden is gestuit, die in den beginne niet, of althans niet in die mate waren voorzien.

In de eerste plaats was het natuurlijk noodig het terrein te verkennen, een globaal overzicht te verkrijgen van de feitelijke toestanden, te weten te komen bijvoorbeeld welke industriën er bestaan, of en zoo ja in welke mate kinderen en vrouwen als arbeidskracht worden gebezigd enz. Om eenigszins stelselmatig te kunnen werken moest men zelfs, vóórdat getuigen werden opgeroepen, weten in welke takken van industrie de toestanden meer of minder gunstig zijn, waar vermoedelijk de grootste misbruiken worden aangetroffen en uit welk oogpunt eenig onderdeel bijzonder onderzoek vereischt.

Welnu, het verkrijgen van een dergelijk overzicht als *entrée en matière* kostte reeds veel moeite, en zelfs is het der Commissie ondanks der verschillende wegen, die tot bereiking van het doel zijn ingeslagen, niet gelukt voor de hoofdstad een even voldoend en volledig overzicht te verkrijgen, als dit bijvoorbeeld voor de provincie Limburg en voor Tilburg het geval is geweest.

Reeds de uitgebreidheid van het terrein leverde eigenaardige moeilijkheden op. Op de patentregisters van Amsterdam komen niet minder dan ongeveer 3400 inrichtingen van nijverheid voor. Door die menigte van ondernemingen, bedrijven en neringen van allerlei aard was men reeds als vanzelf genoopt eene min of meer willekeurige schifting te maken Maar dit was niet de grootste zwarigheid. Veel erger

was het al schielijk tot de ontdekking te komen, dat men hier in den volsten zin des woords stond voor een *terra incognita;* dat er wel onbepaalde geruchten liepen over min gunstige toestanden in deze of gene industrie, maar dat bij onderzoek het dikwijls het best bleek te zijn daar, waar men de grootste misbruiken verwachtte, en omgekeerd; dat zelfs de vakvereenigingen, op enkele zeer te waardeeren uitzonderingen na, niet geheel op de hoogte waren van 't geen er in haar vak omgaat, en bovendien uitsluitend behoorden tot de verschillende takken van ambachtsnijverheid, zoodat van dien kant met betrekking tot de fabrieksnijverheid weinig of niets

te vernemen was; dat buiten die vereenigingen op medewerking van de zijde der werklieden niet te rekenen viel, wegens de algemeen heerschende vrees, dat zij wellicht later door hunne patroons zouden worden ‘gezocht.’ Genoeg om te doen beseffen, dat de Commissie bij de voorbereiding te Amsterdan met groote moeilijkheden te kampen had.

Aan het verzoek om zakelijke inlichtingen naar aanleiding der schets van hoofdpunten, welke aan de kamer van koophandel en fabrieken, aan tal van vereenigingen en aan eenige particulieren werd toegezonden, werd ver van algemeen voldaan. De meeste vereenigingen van industrieelen gaven òf geene of slechts onvoldoende inlichtingen en deelden bijna in het geheel geen feiten mede, die tot grondslag van nader onderzoek konden strekken. Van eenige vereenigingen van werklieden kwamen belangrijke rapporten in, maar een overzicht van den toestand der verschillende takken van nijverheid verkreeg men niet, en slechts uit enkele vakken, tot de ambachtsnijverheid behoorende, werden getuigen opgegeven.

De openbare oproeping van allen, die zich in staat gevoelden zakelijke inlichtingen te verstrekken, om zich daartoe bij de Commissie aan te melden, had weinig resultaat. Slechts zeer enkele personen gaven aan die uitnoodiging gehoor, terwijl bij onderzoek bleek dat zij, die naar eigen meening iets wetenswaardigs hadden mede te deelen, daarom nog niet geacht konden worden zóó op de hoogte te zijn, dat hunne oproeping gerechtvaardigd was.

Door tusschenkomst van den Minister van Binnenlandsche Zaken werd eene opgave verkregen van alle bedrijven en industrieele inrichtingen, die op de patentregisters voorkomen, met opgave van het aantal personen, die er werken, en de beweegkracht die er wordt aangewend.

De inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht in Noordholland werd uitgenoodigd der Commissie behulpzaam te willen zijn tot het verkrijgen der volgende opgaven:

a. een nominatieve staat van de fabrieken en werkplaatsen in de gemeenten Amsterdam, Nieuwer-Amstel en Watergraafsmeer (met de namen der aan het hoofd daarvan staande personen). waarin sedert 1°. Januari 1884 kwetsing, verwonding of verminking van arbeidende personen is voorgekomen, waarvoor genees- of heelkundige bijstand is ingeroepen, en zulks met opgave van de namen der getroffenen en met beknopte aanduiding van de aanleiding, den aard en de beteekenis van het bekomen letsel;

b. een nominatieve staat van de fabrieken en werkplaatsen in de genoemde gemeenten (met de namen der aan het hoofd daarvan staande personen), onder welker arbeiders (mannen, vrouwen, jongens of meisjes) gedurende het aangeduide tijdperk ziektegevallen zijn waargenomen, die naar deskundig oordeel waren toe te schrijven aan den aard van het bedrijf, aan de gesteldheid der lokalen of aan den aldaar verrichten arbeid, en zulks met vermelding, zooveel mogelijk, van het getal en den aard der voorgekomen gevallen;

c. eene aanwijzing van de genees- en heelkundigen in de genoemde gemeenten, die door den aard hunner praktijk meer bijzonder met den gezondheidstoestand der arbeiders in fabrieken en werkplaatsen en van hunne gezinnen van nabij bekend mogen geacht worden.

De Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid stelde op verzoek der Commissie den ingenieur voor het Rijkstoezicht op het stoomwezen in het derde district ter harer beschikking, om haar zooveel mogelijk voor te lichten omtrent den toestand van fabrieken en werkplaatsen, meer speciaal in verband met de vraag aan welke gevaren de werklieden blootstaan. Met den meesten ijver heeft deze ambtenaar, de heer H.W.E. Struve. zich van die taak gekweten, en door tal van inlichtingen ook bij het voorbereidend werk de Commissie aan zich verplicht.

Intusschen was dat alles nog op verre na niet voldoende om een zoo lang overzicht te verkrijgen als noodig was om met de getuigenverhooren betreffende Amsterdam een aanvang te maken. Enkele leden der Commissie trachtten door het verzamelen van gegevens op de plaats zelve het nog ontbrekende aan te vullen, maar stuitten ook daarbij op groote bezwaren.

In dit stadium besloot de Commissie zich te wenden tot het hoofd der gemeente Amsterdam met het verzoek eenige geschikte politie-ambtenaren te willen aanwijzen, ten einde ten behoeve van het voorgenomen werk in de industrieele inrichtingen zelve al die gegevens te verzamelen, welke de Commissie behoefde om met vrucht het onderzoek te kunnen voortzetten. De burgemeester der hoofdstad betoonde zich niet alleen bereid aan dat verzoek te voldoen en zijne ambtenaren overeenkomstig de wenschen der Commissie te doen werken, maar deed ook persoonlijk al het mogelijke om der Commissie hare taak te vergemakkelijken, zoodat zij het zeker niet het minst aan zijne medewerking te danken had, dat zij in betrekkelijk korten tijd in staat was de verhooren te beginnen.

Zeven inspecteurs werden aangewezen om in de hun aangewezen wijken zich op de hoogte te stellen van de bestaande toestanden en voor elke fabriek of werkplaats afzonderlijk een formulier in te vullen.

Aan elken inspecteur werden circa 60 formulieren ter hand gesteld, en alle kwamen, zoo volledig mogelijk ingevuld, bij de Commissie terug. Er werden in het geheel ruim 400 fabrieken en werkplaatsen bezocht, waaronder: 48 diamantkloverijen en slijperijen, 1 slijperij van edelgesteenten, 1 gasfabriek, 11 brood- en meelfabrieken, 6 azijnmakerijen, 5 bierbrouwerijen, 1 biscuitfabriek, 1 boterfabriek, 5 koffiebranderijen, 15 koffieverlezerijen, 9 fabrieken van verduurzaamde levensmiddelen, 5 likeurstokerijen, 15 mineraalwaterfabrieken, 1 eau-de-cologne-fabriek, 21 sigarenfabrieken, 1 bitterfabriek, 3 cacaomolens, 6 grutterijen, 5 korenmolens, 4 meelmolens, 1 oliemolen, 1 rijstmolen, 2 specerij- en krijtmolens, 1 stroopfabriek, 1 patentoliefabriek, 1 pepton-fabriek, 1 salmoniakfabriek, 1 snuiffabriek, 1 stearinefabriek, 1 ijsfabriek, 1 zwavelzuurfabriek, 1 bedveerenfabriek, 3 borstel fabrieken, 2 brikettenfabrieken, 1 de kenwasscherij, 1 lijm- en vernisfabriek, 3 goud- en zilversmederijen, 6 hoedenen pettenfabrieken, 1 kaarsenfabriek, 1 kapokbereiderij, 2 katoenspinnerijen, 5 kleerenconfecties, 1 koolteerfabriek, 1 kurkenfabriek, 2 leerlooierijen, 6 meubelfabrieken, 1 krijt- en verfmolen, 1 volmolen, 3 passementfabrieken, 1 trijpperserij, 6 ververijen, 1 zeepziederij, 1 huidenzouterij, 1 asphaltfabriek, 2 pompen blokmakerijen, 2 brandspuitfabrieken, 4 droogdokken, 7 stoomwerktuigfabrieken, 1 voor houtbereiding, 1 voor houtbewerking, 1 ketelmakerij, 6 kistenmakerijen, 1 loodaschbranderij, 2 metaalwarenfabrieken, 1 gipsmolen, 2 rijtuigmakerijen, 9 scheepstimmerwerven, 4 spiegel- en lijstenfabrieken, 5 steenhouwerijen, 1 timmerfabriek, 1 ventilatiefabriek. 1 vijlenkapperij, 6 ijzer- en kopergieterijen, 3 fabrieken van chemicaliën, 1 chininefabriek, 1 drukrollenfabriek, 3 kartonfabrieken, 1 kunstlakkerij, 1 lakstokerij, 1 lettergieterij, 1 lijstenfabriek, 1 patentoliefabriek, 1 sigarenkistmakerij, 7 steendrukkerijen, 6 chocoladefabrieken, 7 suikerraffinaderijen, 4 suikerwerkfabrieken, 15 grofsmederijen, 22 boek- en courantdrukkerijen en 31 houtzaagmolens.

Uit deze opgave blijkt, welk eene groote verscheidenheid van bedrijven de hoofdstad des Rijks aanbiedt, ook al bepaalt men zich uitsluitend tot fabrieken en grootere werkplaatsen. Behalve die 400 inrichtingen zijn er natuurlijk nog honderde kleinere, als meubelmakers-, schoenmakers-, timmermanswerk plaatsen, enz., maar de taak van de bovengenoemde politie-inspecteurs was reeds van te grooten omvang, om hun ook nog op te dragen hun onderzoek tot de eigenlijke ambachtsnijverheid uit te strekken. Van welken omvang de kleine nijverheid te Amsterdam is, bewijst o.a. het rapport van de meubelmakersvereeniging '*Amstels Eendracht*'. Het bestuur

van die vereeniging heeft enkele leden aangewezen, om ten behoeve der enquête zooveel mogelijk de kleinere meubelmakers- en beeldhouwerswerkplaatsen na te gaan en daarover rapport uit te brengen. Ruim honderd werkplaatsen werden door hen bezocht, waarbij over 't algemeen een ongunstige toestand geconstateerd werd, vooral in de kelderlokalen en op de bovenverdiepingen. Over 't algemeen blijkt te Amsterdam de toestand van de kleine nijverheid, wat de localiteiten betreft, veel meer te wenschen over te

laten dan die der groote industrie.

Om op het onderzoek der inspecteurs van politie terug te komen, zij namen persoonlijk de localiteiten in oogenschouw, en wonnen bij den patroon of directeur de noodige inlichtingen in, maar daarbij bepaalden zij zich niet. Waar het mogelijk was, vulden zij het formulier niet in, vóórdat zij ook met werklieden van de fabriek hadden gesproken, en namen van geschikte getuigen konden opgeven. Voor sommige fabrieken werden de opgaven nog nader gecontroleerd en aangevuld, waarbij meestal bleek, dat de eerst verstrekte inlichtingen juist geweest waren.

Ook de burgemeesters van Nieuwer-Amstel en Watergaafsmeer droegen aan onder hen geplaatste beambten op, de in hunne gemeenten aanwezige fabrieken en werkplaatsen na te gaan en daaromtrent formulieren in te vullen.

Allengs was nu het terrein geëffend en een overzicht verkregen, voldoende om tot de verhooren van deskundigen en getuigen over te gaan. De formulieren van de inspecteurs waren daarbij een geschikte leiddraad, ofschoon de invulling toch nog niet volledig genoeg was om er systematische tabellen uit samen te stellen, gelijk die voor de provincie Limburg kunnen worden overgelegd. Voor de samenstelling eener volledige nijverheids-statistiek betreffende Amsterdam kunnen de door de Commissie verzamelde bescheiden ongetwijfeld van nut zijn, maar daartoe zal toch op menig punt het onderzoek aangevuld behooren te worden en tot alle inrichtingen van nijverheid moeten worden uitgestrekt. In het gemeenteverslag van de hoofdstad worden om de vijf jaren reeds opgaven verstrekt van het aantal werlieden, in de verschillende fabrieken en werkplaatsen arbeidende, maar die hebben betrekkelijk weinig waarde, vooreerst omdat een zeer groot aantal ondernemers geen inlichtingen verstrekken, zoodat de voor hen bestemde kolom wit moet blijven, maar in de tweede plaats ook omdat er te weinig wordt gespecificeerd om, met het oog op eene arbeidswetgeving, die statistiek met vrucht te kunnen raadpleggen.

Gelijk werd opgemerkt, zijn ook de rapporten, thans door de politie-inspecteurs samengesteld, nog onvolledig. In verscheidene van die rapporten is zelfs het cijfer der werkkrachten niet ingevuld, omdat men de beambten afscheepte met de uitvlucht, dat het moeilijk was op te geven of zeer afwisselend was. Bij andere, waar het totaalcijfer wel is ingevuld, is men niet te weten kunnen komen, hoe dat aantal is verdeeld over geslacht en leeftijd. Om het onderzoek niet gecompliceerd te maken, was aan de inspecteurs niet verzocht na te gaan hoeveel kinderen van 12, 13, 14 jaren respectievelijk in elke fabriek werkten, maar alleen hoeveel jongens en meisjes *beneden* 18 jaren er werden aangetroffen. De Commissie kon met het oog op den korten tijd, die voor het voorbereidend onderzoek beschikbaar was, moeilijk verder gaan, en kon er ook mede volstaan, omdat de rapporten slechts behoefden te dienen als basis voor de eigenlijke enquête. Dit neemt echter niet weg, dat voor eene goede nijverheidsstatistiek meer specificatie van leeftijd wenschelijk ja noodig moet geacht worden, al ware het alleen omdat het groot verschil maakt, of er in den eenen of anderen tak van nijverheid vele twaalfjarigen dan wel vele zeventienjarigen worden aangetroffen.

Nog veel moeilijker zal het zijn, voor eene zoo groote stad als Amsterdam eene nauwkeurige statistiek op te maken van de werktijden, in verband tot rusttijden, overwerk, nachtwerk, Zondagswerk. Men moet ten deze meestal afgaan op de opgaven der patroons, en bij de enquête kwam meermalen aan het licht dat die opgaven,

ofschoon te goeder trouw gedaan, niet altijd met de werkelijkheid overeenstemmen. Dikwijls noemt de een overwerk, wat een ander als gewonen arbeid beschouwt, en ook de appreciatie van 't geen veel of weinig overwerk is schijnt zeer te kunnen uiteenloopen. Daarbij komt, dat uit den aard der zaak zij, die veel van hun personeel vergen, geene geregelde rusttijden gunnen en veel overwerk vorderen, er niet bijzonder op gesteld zijn daarvan mededeeling te doen, en, zoo zij er aan kunnen ontkomen liever eene exceptie opwerpen dan op bepaalde vragen pertinent te antwoorden. Meermalen bleek dan ook tijdens de verhooren, dat in fabrieken, waar blijkens

de politie-rapporten de werkdag niet buitensporig lang en het overwerk luttel was, toch in werkelijkheid ook van jeugdige werkkrachten een zoo overmatige arbeid geëischt werd, dat de patroons zelf het lot van die kleinen minder gunstig noemden.

Aan de inspecteurs van politie was ook bepaaldelijk opgedragen voor elke fabriek in het bijzonder na te gaan of er gevaar voor brand is, of de werklieden bij brand gemakkelijk kunnen ontkomen, of de werktuigen groot gevaar voor ongelukken opleveren en of er dikwijls ongelukken voorkomen, of de lokalen schadelijk zijn voor de gezondheid of overmatig bezet met werkvolk. Natuurlijk hing bij de beantwoording dier vragen veel af van de per soonlijke opvatting van den ambtenaar. Waar de een reeds gevaar ziet, zal de ander bij het in acht nemen van de noodige omzichtigheid de veiligheid volkomen verzekerd achten Dit bleek ook hier. Allen vulden de kolommen blijkbaar zoo conscientieus mogelijk in, maar de één was meer optimistisch dan de ander. Van deze ambtenaren kon trouwens ook niet verwacht worden, dat zij in deze materie allen deskundigen zouden zijn en dus met voldoende kennis van zaken zouden kunnen beoordeelen, in hoever bijv. werktuigen voldoen aan eischen van veiligheid. Daarom werd dan ook, met het oog op brandgevaar, nog een afzonderlijk onderzoek ingesteld door ambtenaren van de brandweer, en het resultaat van dat onderzoek werd eveneens aan de Commissie overgelegd. Bovendien werd, ten deele met het oog op brandgevaar, maar vooral met het oog op den aard en de plaatsing der werktuigen, aan den heer H.W.E. Struve, den ingenieur van het stoomwezen, eene lange lijst van fabrieken en werkplaatsen ter hand gesteld, om die nog eens aan eene opzettelijke inspectie te onderwerpen. Toen de heer Struve als deskundige voor de Commissie verscheen, was het door hem in te stellen onderzoek nog niet geheel afgeloopen, en werd hem te kennen gegeven dat er wellicht termen zouden zijn hem later opnieuw te hooren. Nu het afnemen van verdere verhooren onmogelijk bleek, verzocht de Commissie den heer Struve aangaande den toestand van eenige nog door hem geïnspecteerde fabrieken een schriftelijk rapport in te dienen.

Onder de verdere schriftelijke bescheiden, die aangaande Amsterdam bij de Commissie zijn ingekomen, zijn er verscheidene die geene bijzondere vermelding behoeven. Opmerkelijk is het dat door de vereenigingen, niet of niet uitsluitend den werkmansstand omvattende, in het geheel geen zakelijke inlichtingen werden verstrekt. De kamer van koophandel en fabrieken verklaarde ‘zich niet in staat te gevoelen omtrent de door de Commissie gestelde hoofdpunten eenige zakelijke inlichtingen te verstrekken, omdat - zoo drukt zij zich uit - ‘de bedoeling van deze Uwe vraag ons niet geheel duidelijk is.’ Intusschen had bedoelde kamer over de meerdere of mindere wenschelijkheid van uitbreiding van de wet op den kinderarbeid reeds in 1877 eene zeer besliste meening. In antwoord op eene circulaire van den Minister van Justitie schreef zij destijds:

‘De Staat zal op onoverkomelijke bezwaren stuiten, zoo hij het, wij erkennen dit gaarne, aanlokkelijke denkbeeld wil ten uitvoer leggen om tusschen beide te treden wanneer kinderen boven 12 jaren, hetzij vrijwillig, hetzij gedwongen, arbeid verrichten, welke niet geëvenredigd is aan hunne lichamelijke ontwikkeling.....

Afgescheiden van dit alles achten wij uit het oogpunt der persoonlijke vrijheid eene uitbreiding der wet van 19 September 1874, zooals door Uwe Excellentie wordt bedoeld, niet wenschelijk. Ook zijn wij huiverig aan de tusschen komst van den Staat grootere uitbreiding te geven dan bij genoemde wet reeds is geschied. Wij meenen

dat er vrijheid van overeenkomst moet bestaan tusschen werkgever en werknemer, en niet uit het oog mogen verloren worden de bijzondere omstandigheden, waarin dikwerf de werkgever, zoowel als de persoon die werk vraagt, geplaatst is. Ons komt het voor, dat uitsluitend op de beide partijen de taak rust, zorg te dragen dat er geen arbeid of werk wordt gevorderd of gevraagd, ongeëvenredigd aan de lichamelijke ontwikkeling, onverschillig of een dergelijke overmatige

arbeid opgedragen wordt aan mannen, vrouwen of kinderen.

Alleen de kracht, de invloed der beschaving, het particulier initiatief en de wetten der vrije arbeidsmarkt moeten en zullen ook uitsluitend de werkgevers en werknemers dwingen die taak nauwgezet te vervullen; - geene wettelijke bepalingen.

Uitgaande van dat beginsel, hebben wij gemeend de door Uwe Excellentie tot ons gerichte vragen niet afzonderlijk te mogen bespreken, maar ons te bepalen tot de eerste vraag, en als antwoord daarop Uwe Excellentie te verzoeken de wet van 19 September 1874 *niet* verder uit te breiden en vooralsnog de Staatsvoogdij en bescherming te bepalen tot kinderen beneden den 12jarigen leeftijd.'

Op dit standpunt is kennis van feiten volkomen overbodig, omdat *a priori* wordt aangenomen, dat bescherming van Staatswege van kinderen boven 12 jaren eene inbreuk zou zijn op de persoonlijke vrijheid en de vrijheid van overeenkomst. Toch is de onderstelling niet gewaagd, dat de kamer van koophandel en fabrieken wellicht in 1877 eenigszins anders zou hebben geadviseerd indien zij destijds reeds kennis gedragen had van hetgeen door de enquête thans aan het licht gekomen is, dat namelijk vele jongens en meisjes ook in de hoofdstad des Rijks, onder de werking van de 'wetten der vrije arbeidsmarkt', verplicht worden 24 tot 36 uren achtereen in fabriek of werkplaats door te brengen. Over de vraag, tot hoever de bescherming zich moet uitstrekken en hoe zij moet worden verleend, kan zeker nog verschil van gevoelen bestaan, maar dat ook aan kinderen, die reeds den twaalfjarigen leeftijd bereikt hebben, niet alle bescherming mag worden onthouden, dat zal zeker voortaan slechts door weinig voorstanders van het *laissez faire, laissez passer* meer ontkend worden. Juist in dit opzicht zijn de verhooren omtrent Amsterdam bijzonder leerzaam geweest, vooral ook omdat er uit blijkt, dat overmatige arbeid van kinderen voorkomt niet in enkele, maar in tal van bedrijven en industrieën, en niet het minst daar, waar men dien met het oog op de beweging in de pers het minst zou verwachten, zooals bij courantdrukkerijen.

Behalve van de kamer van koophandel en fabrieken, zijn nog schriftelijke antwoorden ingekomen van de Amsterdamsche afdeelingen van de maatschappijen tot Nut van 't Algemeen on tot bevordering der Bouwkunst en van de maatschappij voor den Werkenden Stand. Het Amsterdamsch Nutsdepartement schrijft dat het geen gevolg kan geven aan de uitnoodiging der Commissie, omdat de tijd te kort was; de Amsterdamsche afdeeling van 'Bouwkunst' bepaalt zich tot de verklaring, dat het nuttig is 'dat een jongen op zijn 14de jaar een vak beginne aan te leeren'; de Maatschappij voor den Werkenden Stand geeft te kennen, dat het terrein der enquête buiten hare bemoeiingen ligt.

De andere schriftelijke bescheiden, op Amsterdam betrekkelijk, zijn afkomstig van particulieren en van werkliedenvereenigingen. Laatstgenoemde zijn het grootst in aantal en bevatten ook nog de meeste zakelijke mededeelingen. Ziehier een kort overzicht van eenige rapporten:

a. De diamantslijpersvereeniging. Zij verklaart dat door de diamantslijpers geen kinderen beneden 13 jaren worden toegelaten; het eerste jaar worden de leerlingen 'uitsluitend gebruikt voor het verrichten van boodschappen en kleine diensten'. Alle fabrieken, op eene enkele uitzondering na werken 5½ dagen per week (de dag berekend op 12 uur werkens); en aangezien het diamantslijpen grootendeels door Israëlieten wordt uitgeoefend, beginnen de werkdagen op Zondag en eindigen zij Vrijdag namiddag.

b. De scheepstimmerliedenvereeniging '*Eendracht*'. Zij meent alleen te moeten wijzen op het groote gevaar voor ongelukken. 'Indien' - zoo drukt haar secretaris zich uit - 'ons een ongeluk overkomt op onze werkplaatsen, dan worden wij onmiddellijk op de minuut afgeschreven, dus dan krijgen wij geene ondersteuning. Daarom zou de vereeniging wenschen dat bij de wet bepaald werd, dat den werkman, die een ongeluk krijgt, eene toelage werd verstrekt, of dat in geval van dood aan de weduwe eenige

ondersteuning werd gegeven, evenals aan 's Rijks werven.'

c. De meubelmakersvereeniging '*Amstels Eendracht*' In dit rapport wordt zeer geklaagd over den treurigen toestand van het meubelmakersvak, wat h.i. voornamelijk hieraan te wijten is dat ieder, bekwaam of niet, een patent kan nemen om baas te worden. Verder wordt, behoudens eene enkele uitzondering, eene ver van rooskleurige beschrijving gegeven van den toestand der meubelmakerswerkplaatsen, in hoofdzaak overeenkomende met hetgeen bij de verhooren door de getuigen D. Selling en J.C. Siebenlist is medegedeeld.

d. De stukadoorsvereeniging '*Eendracht maakt ons sterk*.' Deze vereeniging beklaagt zich over 'slechte steigers zoowel binnen- als buitenshuis', waardoor de werklieden dagelijks zijn blootgesteld aan allerlei gevaren, en over het vele overwerk, dat ook des nachts en des Zondags van hen wordt gevorderd. Zij zou wel wenschen dat overwerk alleen geoorloofd werd tegen dubbel loon.

e. De broodbakkersvereeniging '*Loon naar werk*'. Deze vereeniging beklaagt zich dat aan hare leden geen loon naar werk wordt gegeven. Zij schrijft het gebrek aan werk vooral toe aan den te langdurigen arbeid, die van de werklieden, ook van de jongens, gevorderd wordt. Bij de *particuliere* bakkers wordt, schrijft zij, over 't algemeen 100 uur per week gewerkt, en door de jongens in den regel nog langer; van Vrijdag- tot Zaterdagavond 24, ja soms 26 à 27 uur achtereen. Bij de *broodfabrieken* is de arbeidstijd veel korter. Nadere bijzonderheden zijn bij de verhooren medegedeeld door den getuige G. LOOHUYS.

Hieraan sluit zich aan eene niet onbelangrijke bijdrage, uit eigen beweging geleverd door een geëmployeerde bij eene broodfabriek, die van zijne fabriek de volgende tabel inzond:

'De werkzaamheden beginnen in den nacht van Zaterdag op Zondag te 1 uur en eindigen Zaterdag 6 à 7 uur. Werkzaam zijn:

1°. bakkers, verdienende f 12 tot f 15 's weeks:
eerste ploeg bij dag gedurende 12, 12, 12, 12, 12, 12 = 72 uur, verwisselt per week;
eerste ploeg bij nacht gedurende 24, 12, 12, 12, 12 en 24 = 96 uur, verwisselt per week.

2°. Jongens van 13 tot 16 jaar, verdienende f 2,50 tot f 5 per week;
eerste ploeg per dag gedurende 15, 13, 13, 13, 13, 13 en 12 = 92 uur, verwisselt per week;
tweede ploeg bij nacht gedurende 24, 14, 14, 14, 14 en 16 = 86 uur, verwisselt per week;
eerste ploeg bij dag gedurende 12, 12, 12, 12, 12, 12 en 13 = 85 uur, verwisselt per week;
tweede ploeg bij nacht gedurende 12, 12, 12, 12, 12 en 25 = 85 uur, verwisselt per week.

3°. Karrijders, die met kar en paard bezorgen, verdienende f 6 tot f 8,75 per week:
Zondag namiddags van 1 tot 6 uur en alle overige dagen van 's morgens 2 tot 's avonds 6 uur; zijn beurtelings 2 of 3 dagen 's weeks van 's morgens 9 tot 1 uur vrij.

4°. Karrijders, die met de handkar bezorgen, verdienende f 4 tot f 6 's weeks:
Zondags van 1 tot 6 uur, en de overige dagen van 's morgens 4 tot 's avonds 6 uur. Van 's morgens 9 tot 1 geen brood bezorgende werken zij in de fabriek.

Bepaalde tijd voor schaften wordt niet gegeven; ieder eet een stuk brood als er gelegenheid voor is.

De machinist werkt van iedere 12 uur, bij nacht of bij dag, gedurende 6 uren en verdient f 12,50 's weeks.

De magazijnmeester werkt alleen 's nachts van 's avonds 9 tot 's morgens 10 uur en blijft Zaterdags doorwerken tot 6 à 7 uur. Van Zaterdag op Zondag werkt hij niet. Hij verdient f 13,50 's weeks.

De man, die daags als magazijnmeester fungeert, is tevens kantoorbediende. Hij werkt zoowel Zondags als andere dagen van 's morgens 9 tot 's avonds 9 uur. Om de 14 dagen heeft hij echter een Zondag vrij. Hij verdient f 25 in de maand.'

f. De schildersvereeniging: '*Vooruitgang zij ons doel*' In dit vak komt kinderarbeid weinig voor; wel nacht- en Zondagsarbeid. Over de meeste schilderswerkplaatsen valt niet te klagen; alleen over de kelderlokalen met klin-

kerbevloering. ‘Aan ongelukken op het werk zijn de beoefenaars van het schildersvak zeer veel blootgesteld. Vooral is dit het geval met buitenwerk (gevels) Men gelieve vooral op de nieuwe wijze van bouworde en de toepassing daarvan te letten, waardoor de schilder menigmaal de moeilijkste en allergevaarlijkste middelen te baat moet nemen om het werk te kunnen bereiken; het is dan ook geen wonder dat er aanhoudend ongelukken voorkomen, waarbij vele met verlies van het leven. Op een gemiddeld ledental in onze vereeniging van 150 leden zijn in enkele van de laatste jaren 18 ongelukken door vallen voorgekomen, waaronder die onmiddellijk den dood ten gevolge hebben gehad, en vele waardoor de personen een geruimen tijd hunne gewone werkzaamheden niet konden uitoefenen.’

Toezicht op de trappen, ladders, steigers, touwen wordt zeer noodig geacht. Er zijn firma's, die om het jaar of althans om de twee jaren alle gereedschappen laten nazien, maar of alle dat doen, weet men niet te zeggen. Streng toezicht wordt te meer gewenscht geacht, omdat de patroons niet gewoon zijn ten behoeve der gezellen eene verzekering tegen ongelukken te sluiten. De schilders zeggen: ‘zoolang men valt, wordt men betaald, maar wanneer men eenmaal ligt houd de betaling op.’

Bij de verhooren zijn aangaande het schildersvak nadere bijzonderheden medegedeeld door den president der vereeniging, getuige A. Post.

g. De afdeeling Amsterdam van den algemeenen Nederlandschen typographenbond. Deze vereeniging heeft een zeer uitvoerig en belangrijk rapport ingeleverd, voornamelijk over den kinderarbeid in het typographenvak. ‘De duur van den arbeid’ - zoo leest men daarin - ‘is voor alle kinderen van elken leeftijd 10 à 11 uur per dag, en de kinderen moeten evenzeer als de volwassenen aan het overwerk deel nemen, ja soms nog langer werken dan de volwassenen. De rusttijden worden bij sommige patroons zeer ongeregeld toegestaan; van de twaalf halfuren schafttijd in de week bijv. wordt minstens de helft niet op den bepaalden tijd toegestaan. Ieder, die met den aard van het typographenvak op de hoogte is, zal moeten erkennen dat voor kinderen een werktijd van 10 à 11 uren per dag meer dan voldoende is; maar als dan in aanmerking neemt het overmatig en zeer onregelmatig werken, dan twijfelen wij niet of U zult met ons oordeelen, dat aan zulke misbruiking van kinderen moet paal en perk gesteld worden. Wat een bedroevenden aanblik levert het niet op die kleinen, na een dag en nacht doorgewerkt te hebben, te zien voortsukkelen met verbleekte wangen en als het ware slapend waar ze staan; hun voorkomen teekent dan meer den afgeleefden grijsaard dan den levenslustigen knaap.’ Op deze en andere gronden wordt aangedrongen op uitbreiding van de wet op den kinderarbeid tot het 14de jaar. ‘Het is wel eenigszins waar’ - zoo schrijven de typographen - ‘dat in de meeste arbeidersgezinnen de geringe verdiensten der kinderen eene welkome ondersteuning zijn, maar daartegenover staat nog hooger eene genoegzame algeheele volksontwikkeling, benevens het wegnemen van een kanker, aan zoovele takken van nijverheid knagende, daar toch thans vele volwassen arbeiders de plaats moeten ruimen voor die ongelukkige kleinen.’

Uitvoerig wordt verder gerapporteerd over den toestand der drukkerijen en zetterijen met het oog op gevaar voor gezondheid en veiligheid. Zeer wordt geklaagd over onreinheid en gemis van ventilatie, waardoor de inademing van looddeelen nog bedenkelijker wordt. Van ééne drukkerij wordt verhaald dat aan de werklieden, toen zij klaagden dat het privaat eene ondraaglijke lucht verspreidde, gezegd werd: we zullen er carbolzuur plaatsen, maar daarvan moet gij dan zelf de kosten betalen, Van

eene lettergieterij wordt gezegd, dat er in eene zeer beperkte ruimte bij eene verdiepingshoogte van 2½ meter 8 smeltvuren worden gevonden, en dat in Augustus 1886 de thermometer aldaar, op een afstand van 2 meter van een der vuren, nog 101° Fahrenheit aanwees.

Evenzeer wordt geklaagd over het gevaar voor ongelukken ten gevolge van het dicht op elkander plaatsen van machines in eene beperkte ruimte, zoodat men bijna niet passeeren kan zon-

der met een wiel in aanraking te komen.

Deze en andere klachten gaven de Commissie aanleiding, eerst tot eene correspondentie met het bestuur van bedoelde vereeniging, en daarna tot het hooren van verscheidene getuigen uit het typografenvak. Als zoodanig werden gehoord de werklieden H. Rommerts, H.J.J. Zegers, A. Rot, E.R. Gotze, E. Jacobsen en B. Holsderver Van de werkgevers in dat vak verschenen voor de Commissie de heeren H. Regenboog, chef der firma Ellerman, Harms en C°., en B. Preijer, chef der expeditie van het *Algemeen Handelsblad*, die in hoofdzaak bevestigden wat aangaande den kinderarbeid en andere punten door werklieden was medegedeeld. De firma Holdert en C°. kwam echter in een schrijven aan de Commissie op tegen een deel van hetgeen door den getuige E.R. Gotze was getuigd. In de eerste plaats merkte zij op, dat blijkens de werklijsten de knaap, bedoeld in de vragen 3514-3534, in dat jaar gemiddeld gewerkt heeft per week 72 uren, en zulks met een maximum van 93 en een minimum van 50 werkuren. Verder kwam zij op tegen hetgeen Gotze gezegd had onder de vragen 3556-3559. Zij beriep zich op het feit, dat twee met namen genoemde werklieden, wien in hare werkplaatsen een ongeluk was overkomen door eigen onvoorzichtigheid, desniettemin van hunne patroons ondersteuning hadden bekomen, met welke feiten getuige Gotze daarop verklaarde niet bekend te zijn geweest.

h. De vereeniging van koper- en blikslagers en aan het vak verbonden gezellen: '*Door Eendracht Vooruitgang*' verklaart 'eene verbeterde wet op den arbeid' wenschelijk te achten, maar zelf geene bouwstoffen te kunnen bijbrengen.

i. De scheepsoptuigersvereeniging: '*Nog tijdig ontwaakt*'. Deze vereeniging beklaagt zich 'over het nacht en dag doorwerken op stoombooten, zonder het volk, daarop werkzaam, af te lossen, met een werktijd van somtijds 50 à 60 uren achter elkander.' Haars inziens zijn daarvan de gevolgen: 'ongelukken bij massa' en slechte verdeeling van den arbeid, en zij beweert dat het ook in het belang der ondernemers zou zijn dag- en nachtploegen in te stellen, omdat men dan altijd 'frisch volk' zou houden. Hare tweede grief is dat 'de aannemers van stoombooten en zeilschepen jongens in hun werk gebruiken beneden 18 jaren, die maar al te vaak op gevaarlijke punten geplaatst worden geen doorzicht hebben van den stoom, waarmede altijd gewerkt wordt'. Verder wordt in het rapport aangedrongen: 1°. op verbod van arbeid op Zondag, vooral omdat Zondagsarbeid ten gevolge heeft dat er Maandags geen werk is; 2°. op het in het leven roepen van een fonds tot het geven van ondersteuning in geval van ongelukken bij het werk.

k. De vereeniging '*Handwerkers Vriendenkring*.' Deze vereeniging meent dat er weinig of geen toezicht is op de handhaving van de wet op den kinderarbeid. 'Ontduikingen', schrijft zij, 'zijn zeer gemakkelijk, en hebben onder anderen plaats in de diamantsnijderswerkplaatsen, waar niet zelden kinderen beneden 12 jaren werken, evenals de ouderen, van des morgens dat zij opstaan totdat zij des avonds naar bed gaan, zonder bepaalden schaft- of rusttijd.' Ook de kleermakers, die voor confectiemagazijnen werken, worden geholpen door kinderen beneden 12 jaren 'schromelijk lang zonder rusttijd'. Bij het kleerenmaken (zie daarover het verhoor van den heer P.H.A. Schröder) is in drukke tijden, als tusschen Paschen en Pinksteren, een werktijd van 24 uren niet vreemd, ja zelfs wordt het wel eens tweemaal 24 uren. '*Handwerkers Vriendenkring*' zou wenschen dat de wet niet alleen beter werd gehandhaafd, maar dat ook het verbod van kinderarbeid tot 14 jaren werd uitgebreid.

Ook acht zij wenschelijk, ‘eene verzekering van Staatswege tegen ongelukken in en door den dienst bij den patroon’. Verschillende fabrieken (diamantslijperijen) worden door haar opgenoemd, waar òf gevaar is voor brand of ongelukken, òf de ventilatie veel te wenschen overlaat. Het tabakrooken zou zij op diamantslijperijen òf geheel verbieden, òf slechts onder beperkende voorwaarden toegelaten willen zien, omdat het zeer nadeelig is voor de gezichtsorganen; aan de eigenaren zou zij de verplichting willen opleggen de machines minstens één uur

per dag te laten stilstaan, en in dat uur de werkplaatsen te laten luchten of reinigen; de invoering van remtoestellen, waardoor op elke kamer de verbinding kan afgekoppeld worden, zou zij verplichtend willen zien; en verder zou zij nog wenschen dat geen leerling in eene diamantslijperij werd toegelaten zonder een attest van den doctor, dat zijn gezichtsorganen het werken aldaar toelaten.

l. 'De Amsterdamsche bestuurdersbond der sociaal-democratische vereenigingen.' Deze bond weigert zijne medewerking, omdat hij verbetering in den toestand der werklieden niet mogelijk acht zonder algemeen stemrecht en omdat hij twijfelt aan de onpartijdigheid van de Enquête-commissie, waarin geen arbeiders zitting hebben.

m. De kleedermakersvereeniging '*Voor Allen door Allen*', 'ziet in die enquêtewet, zooals die ingevuld moet worden, geen heil'.

n. 'De Amsterdamsche afdeeling der ijzer en metaalbewerkingsvereeniging'. Deze vereeniging verwacht niets van eene commissie, niet gekozen door de geheele Nederlandsche bevolking, en heeft geen tijd om een volledig overzicht te geven, maar wil toch niet achterwege blijven met te antwoorden, opdat 'ons niet naar het hoofd geslingerd worde: toen wij iets wilden doen, toen wildet gij niet'. In eene huishoudelijke vergadering benoemde zij daarom eene commissie, bestaande uit twintig leden, beoefenende verschillonde bij den bond vertegenwoordigde vakken. Die vakmannen waren vuurwerkers, bankwerkers, plaatwerkers, metaaldraaiers, ijzergieters, kopergieters, ketelmakers, koperslagers, blikslagers, loodgieters, zinkwerkers en machinisten, en werden speciaal belast met het inzamelen van gegevens. Naar aanleiding van de rapporten van al die leden werd een centraal rapport opgemaakt en aan de Commissie opgezonden. Zeer wordt in dat rapport geklaagd over misbruik van kinderarbeid, vooral bij smids- en ketelmakerswerk, daar de jongens dikwijls nog langer moeten werken dan de volwassenen. Sterk wordt aangedrongen op verhooging van leeftijd in de wet op den kinderarbeid en op het oprichten van vakscholen. Ook voor de veiligheid in werkplaatsen en fabriekeu behoort volgens het rapport veel meer gedaan te worden. Bij de verhooren is het rapport in bijzonderhedeu nader toegelicht door de getuigen W. Ansing en J. Heuperman, voorzitter en secretaris der vereeniging.

o. De werkliedenvereeniging '*Patrimonium*'. Deze vereeniging verklaart zich tegen uitbreiding van Staatsbemoeiing en is tegen uitbreiding van de wet op den kinderarbeid, die haars inziens evenzeer ten nadeele als ten goede heeft gewerkt. Van de werkzaamheid der Commissie verwacht zij ook daarom weinig goeds, omdat '*Patrimonium's* leden eene geheel andere levens- en wereldbeschouwing zijn toegedaan dan de meerderheid der Volksvertegenwoordigers, ja ook dan de meerderheid van de leden der Commissie'. Bij de verhooren is de voorzitter van *Patrimonium*, de heer K. Kater, voor de Commissie verschenen om verschillende punten van het rapport nader toe te lichten en nadere inlichtingen te geven.

p. De vereeniging tot bevordering van het onderwijs aan ambachtsscholen. Deze vereeniging dringt aan op verhooging van den leeftijd, waarbeneden het verboden is kinderen te doen arbeiden, tot 13 jaren, en wel op den volgenden grond:

'Volgens herhaalde mededeelingen van onderwijzers bij het lager onderwijs wordt de leeftijd van 13 jaren gesteld, opdat de kinderen na een getrouw schoolbezoek deze met vrucht zouden kunnen verlaten om op de ambachtsschool over te gaan.

De vereeniging sluit zich bij het gevoelen dier onderwijzers aan:

omdat, al wordt ook aan eene ambachtsschool het primaire onderwijs voortgezet, de leerlingen nog niet genoeg physisch ontwikkeld zijn om de gereedschappen in de practische werkplaatsen der school te kunnen hanteeren;

omdat eene ondervinding van meer dan 25 jaren heeft geleerd, dat het vak-teekenonderwijs aan leerlingen beneden den dertienjarigen leeftijd wegens gebrek aan genoegzame ontwikkeling niet kan gegeven worden.'

q. De schuitenvoerdersknechtsvereeni-

ging '*Eendracht maakt Macht*'. Deze vereeniging beklaagt zich dat er ook 's nachts moet worden gewerkt, en ook op Zondag, 'een dag waarop wij aanspraak hebben, maar die lang zoo meer verwaarloosd wordt alsof er geen Zonof rustdag bestaat'. Zij zou verder wenschen dat er een fonds werd opgericht om aan de werklieden, wien een ongeluk overkomt, eene tegemoetkoming te verstrekken.

r. De rijtuig- en wagenmakersgezellenvereeniging '*Loon naar Werken*'. Kinderarbeid komt in dit vak niet voor, evenmin als vrouwenarbeid. De opleiding laat echter 'op bijna alle werkplaatsen te wenschen over'. De vereeniging beweert al het mogelijke te doen om daarin verbetering te brengen maar 'van medewerking van de patroons is daarbij bijna geen sprake'. De werktijd is 11 à 12 uur per dag, maar soms wordt hij opgevoerd tot 15 à 16 uren. Van wenken tot verbetering onthoudt zij zich, 'om de patroons niet in het harnas te jagen'.

s. De timmergezellenvereeniging '*Concordia inter Nos*'. Zij betreurt het, dat zoovele jongens bij het timmervak gaan, zonder voldoend lager onderwijs genoten te hebben. Als zij bij het vak zijn, is de tijd dien zij in de werkplaats of in het te bouwen perceel moeten doorbrengen - in den zomer van 's morgens 5 tot 's avonds 8 uur met twee uren schafttijd - te lang om nog herhalingsonderwijs bij te wonen. Sommige patroons zorgen dat hunne leerlingen teekenonderwijs krijgen, maar niet alle. Verplicht herhalingsonderwijs tot het 16de jaar zou de vereeniging wenschelijk achten. In de tweede plaats verlangt zij strenger toezicht bij het bouwen van huizen en pakhuizen. 'Onderscheidene malen is het voorgekomen dat door het gebruiken van slechte materialen, het onvoldoende voorzien van de noodige koppel-, schoor- en stutwerken de schromelijkste ongelukken ontstaan (het laatste op den Korten Nieuwendijk) waardoor menschenlevens verloren gaan, - voornamelijk ook op de bouwsteigers, die in de meeste gevallen zeer slecht zijn voorzien, en waarop dikwijls zware vrachten van metselmaterialen worden neergezet, terwijl de knecht er niets aan kan doen, omdat hij, zoo hij er over klaagt, veeltijds wordt bedreigd met ontslag.' Ook dringt de vereeniging zeer aan op een nader onderzoek naar de werkplaatsen; 'zoo zijn er tal van kelders of onderstukken, die te weinig daglicht ontvangen, zoodat de werklieden het grootste deel van den dag, althans des winters, bij kunstlicht moeten werken; die werkplaatsen zijn ook veel te laag van verdieping en hebben weinig ventilatie, terwijl het er nog des te benauwder is door de uitwaseming van den grond, en soms ook door den slechten afvoer van faecaliën.' Het gevaar voor ongelukken acht zij het grootst in de stoomtimmerfabrieken.

t. De vereeniging '*Neêrlands Werkman*'. Deze vereeniging meent het geven van zakelijke inlichtingen aan vakvereenigingen te moeten overlaten, maar dringt o.a. aan op 'verscherpt toezicht op kinderarbeid of liever in het geheel geen kinderarbeid' en op het in het leven roepen van eene wet, die de patroons verplicht bij het voorkomen van ongelukken hulp en steun te verstrekken.

u. De vrouwenvereeniging '*Onderlinge Samenwerking*' De vereeniging wijst op de ellende, veroorzaakt door arbeid van kinderen, maar vooral van vrouwen en meisjes op de fabrieken. Zij acht het een hoogst treurig feit, dat meer en meer de mannen worden afgewezen, omdat de fabrikanten het wel met kinderen en vrouwen kunnen doen, en ziet daarin de hoofdreden waarom zulke mannen aan den drank verslaafd geraken of 'plaatsen bezoeken waar gepredikt wordt om land en volk ongelukkig te maken'. H.i. gaat menig huishouden stoffelijk en zedelijk verloren door het werken van vrouwen en meisjes op de fabrieken, als bijv. op de waskaarsenfabriek.

v. De steenhouwersvereeniging '*Eendracht maakt macht*'. De vereeniging klaagt zeer over den slechten toestand van de meeste steenhouwerswerkplaatsen: 'open loodsen met pannen gedekt, waarvan de meeste niet eens zijn bestreken, dus van boven open, en des winters met rietmatten dichtgezet, waardoor de werklieden door het ontbreken van licht te veel van hunne oogen moeten vergen. Van verwarming

is ook in den winter geen sprake. Bovendien zijn de werkplaatsen te klein voor het personeel dat er werkt.' Verder keurt zij het af dat jongens gebruikt worden om karren met steenen te trekken, wat zwaar werk is en maakt dat zij 'half versleten' zijn als zij het vak gaan leeren. 'Voor de jongens is 's zomers de werktijd van 5½ uur 's morgens tot 8 à 9 uur in den avond, in den winter van licht tot donker.' Bij het verhooren verscheen als getuige de secretaris der vereeniging G.Th. Brusselaars, maar den 15den Maart schreef C. Van Kasteel, voorzitter van het hoofdbestuur van den steenhouwersbond in Nederland, namens de Amsterdamsche afdeeling van dien bond een brief aan de Commissie, waarin hij verzocht nog nieuwe getuigen uit dat vak, o.a. hem zelf te hooren, omdat Brusselaars gezwegen had waar hij had moeten spreken en op andere punten (vraag 1134 en 1147) overdreven had.

w De Amsterdamsche mandenmakersvereeniging. De vereeniging verklaart aangaande kinderarbeid niet veel opheldering te kunnen geven, 'omdat er weinig leerlingen bij het vak bijkomen en zij die er bijkomen er toch in den regel maar heel kort bij blijven, omdat er in de werkplaats niemand is die zich het lot van een jongen aantrekt. De baas is er gewoonlijk niet bij, en de gezellen hebben genoeg met zich zelf te doen om in hun onderhoud te voorzien.' Over den toestand der werkplaatsen wordt zeer geklaagd. 'Op eene enkele uitzondering na' - zoo wordt gemeld - 'zijn de werkplaatsen ellendig, in vochtige kelders, met te weinig licht en te weinig lucht, zonder verwarming, maar met een bedorven atmosfeer, en daar zit dan de arbeider op een plank, een paar duim van den vochtigen grond af te werken; voornamelijk in den winter is het ellendig'

x. De tabakswerkersvereeniging '*Door Eendracht saamgebracht*'. De vereeniging spreekt de vrees uit dat de getuigen, die opgeroepen worden, niet naar waarheid zullen durven spreken, 'om reden zij dan gevaar loopen van broodeloos te geraken'. Haars inziens zal blijken, dat er gronte grieven in het vak bestaan; dat bijv de werktijd veel te lang is, 'daar er vele sigarenmakers dag en nacht moeten werken', terwijl in vele gevallen de vrouw nog mede moet werken om in de noodzakelijkste levensbehoeften te voorzien. Nadat daarop onder anderen de sigarenfabrikant Van Maurik gehoord was, wendde bedoelde vereeniging zich nogmaals tot de Commissie om tegen de beweringen van bedoelden getuige protest aan te teekenen. De president der vereeniging verklaarde zelf drie maanden bij dien patroon in dienst te zijn geweest en te kunnen getuigen dat hij, aan blokwerk arbeidende, van Maandag tot en met Zaterdag hard moest werken om f 6 à f 7 in de week te verdienen, en dat anderen met f 5 naar huis gingen, ofschoon het ook geen Maandaghouders waren. Als verdere grief wordt nog aangevoerd dat de 'tabak zoo kort aan wordt gegeven dat men in de meeste gevallen te kort komt'.

Tijdens en ook na de verhooren kwamen er nog eenige missives in, waarvan zeer enkele de strekking hadden om op te komen tegen deze of gene verklaring van een deskundige of getuige. Zoo kwam de firma Gebr. Peters op tegen hetgeen de heer Heynes had getuigd aangaande den werktijd op zijne fabriek. 'De werkuren' - zoo schrijft zij - 'beperken zich op de fabriek van des morgens zes (in korte winterdagen zeven) tot des avonds zes uren, met tusschenruimte voor behoorlijken schafttijd; alleen in een paar drukke maanden, Maart en April, werken de arbeidsters een paar uur langer, d.w.z. tot 8 uur, enkele dagen, en wel de oudste der meisjes, tot 10 uur, en waarvoor natuurlijk overwerkgeld wordt betaald. Daar de werkzaamheden zich hoofdzakelijk bepalen tot het uitzoeken van veeren, kan van vermoeienis minder

sprake zijn' Zoo trachtte een werkman, genaamd H.M. Kamphuijzen, in eene uitvoerige memorie te betoogen, dat aangaande den toestand der werkplaatsen en ook over andere punten door verschillende getuigen nog te gunstige verklaringen waren afgelegd, terwijl hij met tal van voorbeelden van zijn minder gunstig oordeel rekenschap zocht te geven. Met schrille kleuren schetste hij o.a. het ellendig lot van meisjes en

vrouwen in fabrieken en hoe daardoor tal van huishoudingen te gronde gaan.

Ook aan missives met betuiging van instemming met voor de Commissie afgelegde verklaringen ontbrak het niet. Zoo had bijv. de verklaring van getuige W. Ansing, president van de ijzer- en metaalbewerkersvereeniging, bijzonderen indruk gemaakt op een persoon, die in zijne jeugd dezelfde behandeling had ondervonden als het knaapje, waarvan Ansing gewaagde. ‘Ook ik’ - zoo schreef hij aan de Commissie - ‘heb als 13jarig kind in functie als smidsjongen den geheelen dag de blaasbalg moeten trekken en voorslaan, des zomers van 's morgens vijf uur tot 's avonds tien uur moeten werken, terwijl ik te huis komende menigmaal geen voldoend voedsel vond om de hongerige maag te stillen. Des winters was onze dag van 's morgens 6½ tot 's avonds 9, ook wel 10 uur, en enkele keeren 's nachts en Zondag overwerken, en dat voor een loon van 15 à 18 stuivers in de week; in den beginne was het zelfs slechts 6 stuivers in de week. Ook is het mij gebeurd, dat ik in den winter in den donker naar het werk ging en slaapdronken tegen een voorwerp aanviel, dat mij bijna een oog kostte; en toch moest ik onmiddellijk weder mijn werk hervatten, hetwelk bij de slagen van den voorhamer mijn hoofd deed dreunen.’

Zoo gaf het lezen van de verhooren over den kinderarbeid op de drukkerijen een werkman aanleiding om er op te wijzen, dat de toestand op de boekbinderijen, waar ook vele jongens en meisjes werkzaam zijn, niet beter is. Enkele feiten werden daarbij genoemd om te doen zien, dat ook daar de werktijd van kinderen boven 12 jaar buitensporig lang is.

Zoo vond een derde in de verklaringen aangaande de nadeelige gevolgen van het vroeg in den morgen open zijn der kroegen eene reden om dienaangaande nog iets naders mede te deelen. ‘Volgens de hier bestaande politieverordening’ - zoo schreef hij - ‘mogen de tapperijen geen sterken drank verkoopen in den zomer 's nachts van 12-4 en des winters van 12 tot 5 uur. De meeste hebben echter nog nachtpermissie, dat wil zeggen, zij mogen tot 2 uur 's nachts open blijven, zoodat dergelijke lokalen *hoogstens* drie uur in een etmaal gesloten zijn. Of er nu in dat vroege uur jenever gebruikt wordt? Wel zeker, en niet enkel door lieden, die tot het bouwvak behooren, zooals de heer v.M. beweert, maar door tal van anderen, die zich in eene stad als Amsterdam zoo vroeg op straat bevinden, zoo bijv. allen die zich naar groenten- of vischmarkt begeven, bakkers die de nachtwerkers op de fabriek moeten aflossen, depôthouders, die brood aan de fabrieken moeten afhalen, enz. enz. Ik was in 1884 tot 1885 eigenaar van eene tapperij in de nabijheid van eene broodfabriek; daar werd het werkvolk 's morgens om 6 uur afgelost, en allen die van de fabriek kwamen, gingen, op eene enkele uitzondering na, een borrel nemen. En het waren volstrekt niet alleen bakkers, die zoo vroeg de kroeg bezochten, dikwijls ook koetsiers, geëmployeerden, enz.’

Het bovenstaande bevat een beknopt overzicht van eenige schriftelijke rapporten betreffende de toestanden te Amsterdam, die eenigermate als aanvulling zijn te beschouwen van de verhooren van deskundigen en getuigen. Uit den aard der zaak zou de arbeid der Commissie vruchtbaarder geweest zijn, indien haar de gelegenheid was geschonken deze verhooren verder voort te zetten, want er zijn tal van bedrijven, waartoe het onderzoek in de hoofdstad zich nog niet heeft uitgestrekt. Toch is datgene, wat omtrent Amsterdam aan het licht kwam, niet zonder invloed gebleven op de beschouwingen, die hieronder zullen worden aangetroffen. De aanvankelijke uitkomsten van dit onvoltooid gebleven onderzoek wijzen immers onmiskenbaar op

de noodzakelijkheid om eensdeels verdere gegevens te verzamelen, anderdeels de bescherming, van overheidswege verleend, reeds dadelijk in sommige opzichten uit te breiden.

§ 3. *Limburg*.

- Ten einde de vereischte gegevens ten behoeve der enquête zoo volledig mogelijk omtrent de 124 gemeenten der provincie Limburg te verzamelen, is in elke dier gemeenten uit het ten raadhuize berustend register der patentplichtigen over het laatste dienstjaar (1885-1886) een staat opge-

maakt van al die patentplichtigen, zoowel fabrikanten als ambachtslieden, welke met hulp werken.

Bij al de op die staten voorkomende patentplichtigen, ten getale van 1940, is vervolgens, onder leiding van een van de leden der Commissie, een onderzoek ingesteld, waarvan het resultaat in daarvoor vooraf vastgestelde tabellen is opgeteekend. Dat onderzoek heeft in alle gemeenten geloopen over den aard van het werk, over de kracht der gebezigde stoomwerktuigen, het getal der werklieden, hun leeftijd en kunne, den dagelijkschen werktijd, den aanvang en het einde daarvan, den etenstijd en de andere rusttijden, het overwerk, nachtwerk en Zondagswerk en de loonen, terwijl bovendien in de gemeenten Maastricht, Roermond en Venlo aanteekeningen zijn gemaakt omtrent den toestand on de inrichting der werklokalen, de wijze van verlichting, het meer of minder brandgevaar, de middelen van ventilatie, de werktuigen alleen door jongens en meisjes bediend, en omtrent de vraag of overmatige arbeid van jongens of meisjes wordt gevorderd. Op deze wijze is een overzicht verkregen over den toestand van 11 156 arbeiders, volgens leeftijd en kunne verdeeld als volgt:

7011 mannen;

986 jongens van 16 tot 18 jaren;

1207 jongens van 12 tot 16 jaren;

240 gehuwde vrouwen;

733 ongehuwde vrouwen;

365 meisjes van 16 tot 18 jaren:

614 meisjes van 12 tot 16 jaren:

Dank zij de bereidwillige medewerking in de gemeenten Maastricht, Roermond, Vaals en Venlo van de plaatselijke besturen en politie, en wat betreft alle overige gemeenten van de officieren en brigade-commandanten der Koninklijke marechaussee, liep dat geheele onderzoek zoo spoedig af, dat van de resultaten daarvan kon worden gebruik gemaakt bij de getuigenverhooren voor de gemeente Maastricht, die den 17den Januari 1887 een aanvang namen.

Die verhooren werden verder voorbereid door een persoonlijk onderzoek in fabrieken en werkplaatsen, waarbij het bedoelde lid der Commissie werd ter zijde gestaan door de heeren A.A. BEKAAR, ingenieur van den Waterstaat, als daartoe op verzoek der Commissie door den Minister van Waterstaat Handel en Nijverheid aangewezen, en dr. E. WINTGENS, adjunct-inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht voor de provinciën Noordbrabant en Limburg.

Die tabellen, nader omgewerkt en alphabetisch volgens de gemeenten gerangschikt, vindt men in bijlage T. Daarin komen in iedere gemeente de fabrieken en ambachten, eveneens alphabetisch volgens hunne soort gerangschikt, voor.

Het blijkt daaruit dat in de navolgende fabrieken, werkplaatsen en ambachten wordt gearbeid:

a uitsluitend door mannen; azijnsteker, barbier, bloemist, brander-distillateur, cementwerk, chocoladefabriek, drogist, gasfabriek, houtdraaier, houtzager,

huidenzouter, kaarsenfabriek, ketelsteenfabriek, klompenmaker, koekbakker, kopergieter, kruidenier, landbouwwerktuigenfabriek, loodwerker, marmerwerker, messenmaker, mineraalwaterfabriek, mouter, plafonneur, plakker, pruikenmaker, steenhouwer, stoelendraaier, straatmaker, stijfselfabriek, vergulder, verver, vernissenfabriek, vijlenkappen, zinkwerker en zijdespinner;

b. door mannen en jongens: aannemer, bakker, beeldhouwer, beeldsnijder, behanger, behangselpapierfabriek, bekleeder van stoelen, bierbrouwer, blikslager, boekbinder, borstelfabriek, geweerfabriek, glasschilder, glazenmaker, goudsmid, graveur, hoedenmaker, hoefsmid, houthandelaar, horlogemaker, huisschilder, kabinetwerker, kachelmaker, kalkbrander, kleermaker, koperslager, kunstboterfabriek, kuiper, leerlooier, leidekker, linnenfabriek, lintwerker, mandenmaker, metselaar, meubelmaker, molenaar, molenmaker, olieslager, orgelmaker, pompenmaker, pottenfabriek, radmaker, rijtuigfabriek, schilder, scheepstimmerman, schrijnwerker, siroopfabriek, slachter, slotenmaker, smid, steendrukker, steenkolenmijnen, stoomhoutzaagmolen, stoommeelmolen, stoomspinnerij, stukadoor, tabakskerver, timmerman, tingieter, verfstoffenfabriek, wagenmaker, wever, ijzergieterij, zadelmaker, zeepziederij, zinkwitfabriek en zoutziederij;

c. alleen door vrouwen: boordenfa-

briek, stiksters, strijksters en waschvrouwen;
d. door vrouwen en meisjes: kleermaakster, modiste, naaister en papieren voorwerpenfabriek;
e. alleen door meisjes: kunstbloemenfabriek, passementwerker;
f. door mannen en vrouwen: bleeker, carboniseerderij, handschoenfabriek, lakenwever, meubel- en beddengoedfabriek;
g. door mannen, vrouwen, jongens en meisjes: aardewerkfabriek, boekdrukkerij, dekenfabriek, glasfabriek, katoenspinnerij, lakenfabriek, pannenfabriek, papierfabriek, pettenmaker, pijpenfabriek, schoenmaker, sigaren- en tabakfabriek, spijkerfabriek, steenbakkerij en wollenstoffenfabriek;
h. door mannen, jongens en vrouwen: turfspinnerij;
i. door mannen, jongens en meisjes: kunstwolfabriek en schoensmeerfabriek;
k. door mannen, vrouwen en meisjes; blauwverver, goudborduurder en vermicellifabriek.

Tot de voornaamste fabrieken en werkplaatsen, alphabetisch gerangschikt, behooren, buiten Maastricht, de navolgende met het daarbij vermeld aantal arbeiders:

de beeldhouwerswerkplaatsen van: *a*. den heer F. Stolzenberg te Roermond, met 54 mannen en één jongen van 12-16 jaren, en *b*. den heer J. Thissen te Roermond, met 10 mannen, 4 jongens van 16-18 jaren en 2 jongens van 12-16 jaren;

het beeldsnijdersatelier van den heer J, A. Oor te Roermond, met 22 mannen, 1 jongen van 16-18 jaren en 2 jongens van 12-16 jaren;

de behangselpapierfabriek van den heer B. Deuss te Roermond, met 24 mannen en 5 jongens van 16-18jaren;

de bierbrouwerij van den heer E. Smeets te Gulpen, met 20 mannen;

de boekdrukkerijen van: *a*. den heer C. Weyerhorst te Heerlen, met 26 mannen, 5 jongens van 16-18 jaren en 2 van 12-16 jaren; *b*. van den heer M. Alberts te Gulpen, met 14 mannen, 2 jongens van 16-18 jaren, 1 jongen van 12-16 jaren en 3 gehuwde vrouwen; *c*. van den heer A. Goossens te Venlo, met 6 mannen, 5 jongens van 16-18 jaren, 6 jongens van 12-16 jaren en 7 meisjes van 12-16 jaren;

het cementwerk van den heer Kalff e a. te Vaals, met 18 mannen;

de glazenmakerij van den heer F. Nicolas te Roermond, met 24 mannen, 6 jongens van 16-18 jaren en 4 jongens van 12-16 jaren;

de katoenspinnerij van de firma Ph. Claus te Roermond, met 40 mannen, 4 jongens van 16-18 jaren, 2 ongehuwde vrouwen, 9 meisjes van 16-18 jaren en 3 meisjes van 12-16 jaren;

de kunstwolfabriek van den heer P. Pastor te Vaals, met 11 mannen; 7jongens van 16-18 jaren en 11 meisjes van 12-16 jaren;

de lakenfabrieken van: *a*. den heer Th. Binterim te Vaals, met 40 mannen, 2 jongens van 16-18 jaren, 14 jongens van 13-16 jaren, 1 gehuwde vrouw, 7 ongehuwde vrouwen, 8 meisjes van 16-18 jaren en 1 meisje van 13-16 jaren; *b*. den heer R. Perrink te Vaals met 28 mannen;

de pannenfabrieken: *a*. van de Naamlooze Vennootschap te Echt, met 37 mannen, 10 jongens van 16-18 jaren en 7 jongens van 12-16 jaren; *b*. van de Gebrs. Theunissen te Tegelen, met 16 mannen, 2 jongens van 16-18 jaren en 2 jongens van 12-16; c. van den heer C. Canoy te Tegelen, met 12 mannen, 2 jongens van 16-18 jaren en 4

jongens van 12-16 jaren; *d*. van den heer P. Kissen te Tegelen, met 12 mannen en 6 jongens van 12-16 jaren;

de papierfabrieken: *a*. van de firma Schrammen en Cie. te Meerssen, met 45 mannen, 12 jongens van 12-18 jaren, 18 vrouwen en 5 meisjes van 12-18 jaren; *b*. van den heer B. Deuss te Maasniel, met 20 mannen en 10 meisjes van 16-18 jaren;

de pijpenfabriek van den heer J. Trumm te Weert, met 8 mannen, 1 jongen van 16-18 jaren, 2 jongens van 12-16 jaren, 1 gehuwde vrouw, 1 ongehuwde vrouw en 1 meisje van 16-18 jaren;

de porseleinfabriek van den heer L. Regout te Meerssen, met 62 mannen, 37 jongens van 12-18 jaren, 21 vrouwen en 41 meisjes van 12-18 jaren;

de schoenmakerswerkplaats van den heer M. Levenbach te Sittard, met 5

mannen, 4 jongens van 12-16 jaren, 1 gehuwde vrouw, 4 ongehuwde vrouwen, 5 meisjes van 16-18 jaren en 9 meisjes van 12-16 jaren;

de sigaren- en tabaksfabrieken van: *a*. van de weduwe Hennekens te Beek, met 53 mannen, 25 jongens van 16-18 jaren en 18 jongens van 12-16 jaren; *b*. van den heer H. Esser te Venray met 11 mannen, 3 jongens van 16-18 jaren en 8 jongens van 12-16 jaren; *c*. van den heer A. Esser te Venray, met 14 mannen en 5 jongens van 12-16 jaren; *d*. van den heer F. Arnoldts te Sittard, met 7 mannen, 4 jongens van 16-18 jaren, 6 jongens van 12-16 jaren, 1 gehuwde en 1 ongehuwde vrouw; *e*. van den heer A. Kreekamp te Tegelen, met 14 mannen. 1 jongen van 16-18 jaren en 2 jongens van 12-16 jaren; en *f*. van den heer A. Smeets te Sittard, met 5 mannen, 3 jongens van 16-18 jaren, 5 jongens van 12-16 jaren en 3 gehuwde vrouwen;

de steenbakkerijen van: *a*. den heer H. Canoy te Tegelen, met 30 mannen, 15 jongens van 16-18 jaren en 20 jongens van 12-16 jaren; *b*. van den heer G. De Rijk te Tegelen, met 18 mannen, 4 jongens van 16-18 jaren, 3 jongens van 12-16 jaren en 1 meisje van 12-16 jaren; *c*. van de heeren Canoy-Russel te Tegelen, met 12 mannen, 2 jongens van 16-18 jaren en 1 jongen van 12-16 japen; *d*. van den heer F. Otten te Bergen, met 18 mannen en 2 jongens van 12-16 jaren; en *e*. van den heer P. Frusch te Beek, met 8 mannen, 3 jongens van 16-18 jaren, 2 jongens van 12-16 jaren, 2 meisjes van 16-18 jaren en 3 meisjes van 12-16 jaren;

de domaniale steenkolenmijn te Kerkrade met 273 mannen, 32 jongens van 16-18 jaren en 2 jongens van 13-16 jaren;

de stoommeelmolens van: *a*. den heer J. Thewissen te Venlo met 24 mannen, 4 jongens van 16-18 jaren en 3 jongens van 12-16 jaren; *b*. den heer C. Trup te Roermond, met 27 mannen en 1 jongen van 12-16 jaren en *c*. den heer R. Smeets te Roermond met 19 mannen en 1 jongen van 12-16 jaren;

de turfspinnerij van den heer W. Schellings te Horst met 30 mannen:

de ijzergieterij van den heer H. Hillen te Tegelen met 26 mannen en 9 jongens van 16-18 jaren;

de naamloozeijzerfabriek te Tegelen met 28 mannen en 4 jongens van 16-18 jaren:

de naamlooze zinkwitfabriek te Eysden met 27 mannen.

De duur van den dagelijkschen werktijd ligt in de meeste fabrieken en werkplaatsen tusschen 9½ en 12 uren, na aftrek van de rusttijden, die overal tusschen de werkuren gegeven worden; uitzonderingen maken vooral sommige steenbakkerijen, waar slechts gedurende de zomermaanden gewerkt wordt, maar dan dikwijls van des morgens vier tot des avonds negen of tien ure, evenwel met verschillende rusttijden.

Overwerk heeft nagenoeg nergens plaats, nachtwerk slechts in enkele fabrieken en uitsluitend door mannen (boven 18 jaren) met uitzondering van de glasblazerij, waar ook jongens van 12 tot 18 jaren des nachts arbeiden.

Vrouwen of meisjes verrichten in geene enkele fabriek of werkplaats nachtarbeid.

Des Zondags wordt in geene fabriek of werkplaats gearbeid, met uitzondering van: 1°. de glasblazerij de firma P. Regout en C°., waar tot des Zondagsmorgens 6 uur door de glasblazersploegen wordt gewerkt; 2°. de papierfabriek, waar de papiermolens tot 6 uur des Zondagsmorgens loopen. om dan stil te staan tot den volgenden morgen 6 uur: 3°. het onderhouden van vuren onder verschillende ovens, bijv. in de aardewerkfabrieken en de glasfabriek, in de zinkwitfabrieken, welke voortdurend brandende moeten gehouden worden, en waarbij derhalve ook des

Zondags de stokers, en bovendien in de glasfabriek de smelters werkzaam moeten blijven; 4°. bierbrouwerijen en branderijen, waar des Zondags somtijds een paar uren tot het omzetten van het mout moeten worden besteed.

Nog zij hier geconstateerd dat door alle fabrikanten en werkgevers, aan wie inlichtingen zijn gevraagd, deze met de meeste voorkomendheid zijn gegeven, en dat bij het bezoeken van fabrieken en werkplaatsen steeds groote welwillendheid in het verleenen van toegang en het verstrekken van gegevens en ophelderingen is betoond.

Maastricht. -

De uitkomsten van het onderzoek en van de verhooren van deskundigen en getuigen ten opzichte van de gemeente Maastricht zijn de navolgende geweest[1].

1. De wet op den kinderarbeid van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130) wordt behoorlijk nageleefd, en met nagenoeg volkomen zekerheid kan worden aangenomen, dat thans het arbeiden van kinderen beneden twaalfjarigen leeftijd in fabrieken en werkplaatsen niet voorkomt. Was dit in de eerste jaren na de invoering der wet eene enkele maal wel het geval, dan geschiedde dat meestal ten gevolge van verkeerde opgaven der ouders, die, ten einde zoo spoedig mogelijk van den arbeid van hun kind eenige winst te behalen, een hoogeren leeftijd dan den werkelijken aan den fabrikant opgaven en dien staafden door overlegging van schriftelijke bescheiden, welke niet het aangeboden kind golden, maar diens anderen broeder of zuster[2], en waarin soms zelfs vervalschingen werden gepleegd.

Van de groote fabrieken, die ook de meeste kinderen als werkkracht gebruiken, hebben *de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek* en de *Société Céramique* als regel aangenomen, de kinderen eerst op dertien jarigen leeftijd in de fabriek toe te laten, zoodat daardoor in die fabrieken vanzelf de hand aan de uitvoering der wet gehouden wordt. De firma P. Regout & Cie volgt voor hare aardewerk afdeeling zooveel mogelijk denzelfden regel; er zijn echter, bij uitzondering, tijden waarop zij de kinderen reeds op twaalfjarigen leeftijd aanneemt[3].

De invloed, dien de wet op den kin derarbeid heeft gehad, is een zeer gunstige, en allen, die daaromtrent hebben verklaard, zijn eenstemmig omtrent hare nuttige werking. Voor hare invoering werden tal van kinderen op zeer jeugdigen leeftijd, soms van 7 en 8 jaren, naar de fabriek gezonden, en daar gedurende een groot aantal uren, niet alleen over dag, maar in de glasblazerij ook des nachts, aan het werk gehouden[1]. Zij verrichtten daar bezigheden, die zeer zeker hunne zwakke krachten verre te boven gingen. Dit had een hoogst nadeeligen invloed op hunne lichamelijke, verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. Het reeds op zoo jeugdigen leeftiid voortdurend werken in lokalen, welke dikwijls uit een hygiënisch oogpunt te wenschen overlieten, aan een arbeid, waarvoor, al was hij ook soms op zich zelf niet te zwaar, door zijn langen duur het kind niet berekend was, kon niet anders dan nadeelig werken op de lichamelijke ontwikkeling. Voor de vorming van het verstand bleef onder die omstandigheden geen tijd over, en de kinderen groeiden in onwetendheid op. Hun verblijf te midden van personen van meer gevorderden leeftijd, wier ongebonden taal zij maar al te vaak te hooren kregen, bedierf hen ook op zedelijk gebied. Zelfs kinderen, die vroeger eerst op elfjarigen leeftijd de school verlieten om in fabrieken te gaan werken, waren na een paar jaren wegens de doorgestane ellende niet meer te herkennen[2].

Aan geregeld schoolgaan viel voor die kinderen natuurlijk niet te denken. De gevolgen daarvan bleven dan ook niet uit. In 1874 konden 12 pet. der kinderen, die

(1) Bij dit résumé zijn de indeeling en de volgorde der schets van hoofdpunten (Bijlage I) in acht genomen.
(2) 6582, 8302, 8652.
(3) 6591, 7649, 8299.
(1) 5961, 6079.
(2) 6080.

ongeveer den 12jarigen leeftijd hadden bereikt, lezen noch schrijven, terwijl thans die verhouding is verminderd tot ruim 3 pet.[3]. Ten gevolge van de invoering der wet is het schoolbezoek toegenomen[4], ofschoon ook thans nog niet alle kinderen tot hun twaalfde jaar geregeld schoolgaan Dit is ten deele toe te schrijven aan den behoeftigen toestand der ouders zoodat de kinderen op de eene of andere wijze behulpzaam moeten zijn in het huishouden, vooral daar, waar de verdiensten van den vader niet toereikend zijn om in het onderhoud van zijn gezin te voorzien, en ook de moeder verplicht is, hetzij op de fabriek, hetzij elders, buitenshuis eenig geld te verdienen.

Door het missen van de verdiensten der jeugdige kinderen zijn zeer zeker in

(3) 5962.
(4) 5962, 6078.

den beginne, na de invoering der wet, in meerdere huisgezinnen moeilijkheden van stoffelijken aard ontstaan, maar die schijnen veelal spoedig door het nalaten van niet geheel onvermijdelijke uitgaven uit den weg te zijn geruimd, zoodat de gezinnen niet in materieele welvaart zijn achteruitgegaan(1). Dat de ouders, om de verdiensten van hunne kinderen beneden 12 jaar niet geheel te missen, middelen zouden hebben gevonden om die kinderen toch te laten werken, zonder de wet te overtreden, is niet gebleken; wel worden kinderen beneden 12 jaren gebezigd om in het huishouden, vooral bij afwezigheid der beide ouders, behulpzaam te zijn. Ook komt het nog voor dat kinderen vóór den twaalfjarigen leeftijd de school verlaten, die er op uit moeten gaan om, zooals het heet, den kost te verdienen, die òf moeten gaan bedelen òf naar buiten op het land gaan en zien wat zij krijgen kunnen(2).

Ter vervanging van den verboden kinderarbeid zijn in sommige takken van nijverheid, b.v. de behangselpapierfabricage(3), aanvankelijk de jongens beneden 12 jaren door meisjes boven dien leeftijd vervangen, maar voor dezen zijn na eenigen tijd weder jongens boven 12 jaren in de plaats gekomen.

In de aardewerk-afdeeling van de fabriek der firma P. Regout en Cie. werden vóór 1874 slechts weinig kinderen beneden 12 jaren gebezigd, en die wet heeft daar volstrekt niet gehinderd(4). Bij de glasblazerij, waar daarentegen vele kinderen beneden dien leeftijd werden gebezigd, zijn ten gevolge van de invoering der wet de loonen der jonge werklieden verhoogd(5)

Over het algemeen heeft de toepassing der wet op de nijverheid geen nadeeligen invloed uitgeoefend; zij verkeerde destijds in bloeienden toestand, veel meer dan thans, en heeft door de invoering der wet niet geleden(6).

II. In de gemeente Maastricht bestaat geene plaatselijke verordening krachtens art. 82 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127). Daartoe schijnt de noodzakelijkheid ook niet aanwezig te zijn. Het is bij de enquête niet gebleken, dat buiten de fabrieks- en ambachtsnijverheid kinderen beneden 12 jaren tot arbeid gebezigd worden, van veldarbeid kan te Maastricht geen sprake zijn, en naar naburige gemeenten worden de kinderen ook niet uitgezonden tot het verrichten van zoodanigen arbeid

Aanmoediging tot regelmatig schoolbezoek van de zijde van het gemeentebestuur zoude geen verbetering aanbrengen, omdat daarvoor reeds op andere wijze zoo goed wordt gezorgd, dat elke verdere bemoeiing gerust achterwege kan blijven Alle genootschappen van weldadigheid namelijk, zooals de vereeniging der Dames de Charité, van den H. Vincentius à Paulo, Dorcas, beijveren zich om het schoolgaan te bevorderen. Zij hebben alle als algemeenen regel aangenomen dat geen huisgezin bedeeld wordt, wanneer de kinderen niet schoolgaan. Ook de geestelijkheid is zeer streng op dat punt, en geen kind wordt in de Christelijke leer onderwezen, ten einde zich voor te bereiden voor de eerste Heilige Communie, dat niet schoolgaat(1).

(1) 5962.
(2) 6076.
(3) 8649.
(4) 6583.
(5) 8266.
(6) 5962, 6584.
(1) 5962.

Bovendien wordt door de onderwijzers der scholen, die door de meeste kinderen uit de behoeftige klasse worden bezocht, het schoolbezoek aangemoedigd door het uitdeelen van kleederen en levensmiddelen aan hen, die trouw ter school komen. Het onderwijzend personeel wordt daarin door de ingezetenen en eene bijzondere vereeniging gesteund[2].

III. De voornaamste fabrieken, waarin jongelieden van 12-16 en van 16-18 jaren van een of van beider kunne, ongehuwde of gehuwde vrouwen, gebezigd worden, zijn:

de firma P. Regout & Cie, aardewerken glasafdeeling;
de Société Céramique;
de Koninklijke Nederlandsche Papapierfabriek;
de sigaren- en tabaksfabriek van den heer E.G. Philips;
de behangselpapierfabrieken der firma J.H. Rutten en der Gebrs. Regout;
de dekenfabriek van den heer J. Regout;

(2) 6101.

de spijkerfabriek van de firma Th. Regout;
de vermicellifabrieken van: *a*. den heer A. Blauduin, *b*. den heer Ch Blauduin en c. den heer J. Pagnier.

Voorts worden nog in de navolgende fabrieken, werkplaatsen en ambachten jongelieden tusschen den leeftijd van 12 tot 18 jaren als werkkracht gebruikt:

behangers; blikslagers; boekdrukkers; borstelfabrieken; glazenmakers; goudsmeden; kabinetwerkers; kachelmakers; kleermakers; kuipers; kunstbloemenfabrieken; leidekkers; meubelmakers; modisten en naaisters; werkplaatsen waar papieren voorwerpen worden vervaardigd; pompenmakers; rijtuigmakers; schoenmakers; schrijnwerkers; sigarenmakers; slotenmakers en smeden; steendrukkers; wevers; ijzergieterijen; zadelmakers; zeepzieders.

Vooraf zij bemerkt, dat in geene enkele fabriek, met uitzondering van de glasblazerij voor zooveel betreft jongens van 12 tot 18 jaren, des nachts of des Zondags door jongens en meisjes beneden 18 jaren, gehuwde of ongehuwde vrouwen arbeid verricht wordt.

In de fabriek der firma P. Regout & Cie., afdeeling aardewerk, arbeiden:

341 jongens van 12-16 jaren; 128 jongens van 16-18 jaren; 318 meisjes van 12-16 jaren; 144 meisjes van 16-18 jaren; 262 ongehuwde vrouwen; 127 gehuwde vrouwen; 784 mannen boven de 18 jaren.

De jongens, die door een geneesheer gekeurd worden vóór dat zij worden toegelaten[1], worden gebezigd tot het dragen van vormen, het aangeven van gereedschappen, het wegbrengen der gevormde voorwerpen naar de droogkasten; na eenige jaren worden de geschikten als leerlingen opgeleid in het aardvormersvak[2]. Sommigen worden gebezigd tot het beschilderen van reeds gebakken en verglaasde aarden voorwerpen, eenigen leeren graveeren.

De meisjes van 12- tot 18jarigen leeftijd worden gedeeltelijk gebruikt tot het bovengenoemd beschilderen van voorwerpen; vooral de jongsten worden tot dat werk gebezigd; voorts tot het bedrukken van gebakken voorwerpen met figuren, het sorteeren, wegvoeren en uitpakken van het aardewerk; sommigen, tusschen den leeftijd van 15 tot 18 jaren, helpen bij het verglazen door het afvegen en wegvoeren der verglaasde voorwerpen. Ook worden jongens en meisjes gebruikt tot het maken van stiften en triangels, welke tusschen het verglaasd aardewerk bij het bakken worden geplaatst.

Ook de gehuwde en ongehuwde vrouwen vinden werk bij het schilderen, het drukken, het sorteeren, wegvoeren en inpakken van het aardewerk, en bovendien, vooral de ongehuwden, bij het verglazen, het laden van het aardewerk in de cassetten, waarin het in de ovens wordt gebracht, het wegvoeren van het gebakken aardewerk onmiddellijk nadat het uit de ovens is gehaald.

De duur van den arbeid is voor allen dezelfde, en wel des morgens van 7 tot 12 uur, en des namiddags van 1½ tot 6½ uur, telkens met een rusttijd van 10 minuten voor het koffiedrinken. Van 12 tot 1½ uur verlaten allen de fabriek tot het gebruiken van het middagmaal. Overwerk komt niet voor, evenmin nacht-of Zondagswerk.

(1) 6595.
(2) 6984, 6989.

Het loon der jongens, die bij het aardvormen worden gebezigd, bedraagt in den aanvang 40 cents daags en klimt langzamerhand op[1]. Voor alle anderen wordt het, behoudens eene enkele uitzondering, per stuk berekend. De verhouding van het loon van vrouwen tot dat van volwassenen is ongeveer als van 2 tot 3[2]; een meisje verdient 50 tot 60 cents daags, een man f 1,10 tot f 1,20; doch als vrouwen goed geoefend zijn, gaat haar loon soms tot een gulden per dag[3] Speciale werklieden, zooals de aardvormers en anderen, verdienen intusschen een veel hooger dagloon.

Met uitzondering van de jongens die teeken- of graveeronderwijs ontvangen, wordt door de fabriek voor geen onderwijs gezorgd. Gedurende den arbeid staan allen in de werkzalen onder toezicht van opzichters.

In de glasafdeeling van de fabriek der firma P. Regout & Cie. arbeiden:

(1) 7087.
(2) 6724.
(3) 6725.

111 jongens van 12-16 jaren; 55 jongens van 16-18 jaren; 21 meisjes van 12-16 jaren; 22 meisjes van 16-18 jaren; 65 ongehuwde vrouwen; 418 mannen.

De jongens van 12-18 jaren worden gebezigd bij het blazen en vormen der glazen voorwerpen, tot het vasthouden der vormen, het aanbrengen van het gesmolten glas. het brengen der vervaardigde voorwerpen naar de koelovens; na eenige jaren klimmen zij in de glasblazersploeg waartoe zij behooren op, en worden langzamerhand met werkzaamheden belast, die meer bedrevenheid vorderen; in dezelfde mate klimt hun loon, dat aanvankelijk 40 cents daags bedraagt.

Het glasblazen is de eenige fabrieksarbeid te Maastricht, die ook voor jongens beneden achttien jaren aanhoudend dag- en nachtwerk vereischt, van des Maandags morgens 6 tot den volgenden Zondag des morgens te 6 uren. Bij de glasovens wordt dus met twee soorten van ploegen gewerkt, dag- en nachtploegen, die iedere week afwisselen, zoodat ook de jongens, 4 in getal, van elke ploeg om de veertien dagen eene week zes achtereenvolgende nachten geheel van nachtrust verstoken zijn. Het aantal arbeidsuren en rusttijden is nagenoeg hetzelfde als in de aardewerkafdeeling dier fabriek, met dien verstande, dat de arbeiders der nachtploeg al de rusttijden in het werklokaal doorbrengen, terwijl die der dagploegen het middagmaal buiten de fabriek gaan gebruiken.

Het loon, dat voor de eerstbeginnenden 40 cents daags bedraagt, vermeerdert naar mate van hunne bedrevenheid, en zij ontvangen vooraf vastgestelde percenten van hetgeen door de ploeg van zeven personen, waartoe zij behooren en waarvan de glasblazer de meester is, wordt verdiend; al het werk wordt per stuk berekend[1].

Behalve bij het glasblazen, zijn jongens beneden 18 jaren ook werkzaam bij het glasslijpen; hieraan werken ook meisjes beneden 18 jaren, terwijl deze laatsten bovendien tot het sorteeren, het inpakken en het vervoeren van het vervaardigd glaswerk worden gebezigd. Ook gehuwde en ongehuwde vrouwen vinden bij die werkzaamheden arbeid, het loon wordt voor allen per stuk berekend; de duur van den arbeid is geheel dezelfde als in de aardwerkafdeeling. Gedurende den etenstijd van 12 tot 1½ uur verlaten ook al de arbeiders de fabriek.

Bij den algemeenen dienst in de fabriek der firma P. Regout worden gebezigd:

6 jongens van 12-16 jaren; 7 jongens van 16-18 jaren; 6 ongehuwde vrouwen; 9 gehuwde vrouwen en 327 mannen.

Welke bepaalde werkzaamheden in den algemeenen dienst meer speciaal door jongens en vrouwen worden verricht, is niet op te geven; zij doen allerlei arbeid, de rusttijden en de etenstijd, die ook zij buiten de fabriek doorbrengen, zijn dezelfde als die van al het overige personeel, dat slechts overdag werkt; overwerk, nacht- en Zondagswerk komen ook bij hen niet voor, en hun loon wordt meestal per stuk, van sommigen per uur berekend.

Dat er in de laatste jaren eenige wijziging in de verhouding tusschen het getal der volwassen mannelijke arbeiders en dat der jongelieden en vrouwen in de fabriek der firma P. Regout en Cie. zou zijn gekomen, is niet gebleken; nieuwe werktuigen, waardoor het glasslijpen gedurende eenigen tijd geheel machinaal werd verricht, zijn thans niet meer in gebruik[1]

De fabriek van aardewerk van de *Société Céramique* verschaft werk aan de navolgende personen:

(1) 8196.

(1) 8250.

51 jongens van 13-16 jaren; 97 jongens van 16-18 jaren; 27 meisjes van 13-16 jaren; 28 meisjes van 16-18 jaren; 116 ongehuwde vrouwen; 18 gehuwde vrouwen en 427 mannen.

In deze fabriek verrichten de jongens hetzelfde werk als in de aardewerkfabriek der firma P. Regout en Cie.; hun loon wordt betaald uit de verdiensten van den meester, dien zij ter zijde staan, en zij ontvangen daarvan 20 pct.[(2)].

De meisjes van 12 tot 18 jaren zijn

(2) 7654.

werkzaam bij het beschilderen van verglaasd aardewerk en bij het bedrukken van gebakken voorwerpen, de andere bovendien bij het sorteeren, wegvoeren en inpakken van het aardewerk, eenige weinige tevens bij het verglazen, tot het afvegen en wegvoeren der verglaasde voorwerpen. Voorts maken zij de reeds genoemde stiften en triangels. Ook ongehuwde en gehuwde vrouwen vinden bij nagenoeg al de voormelde bezigheden arbeid. Een tweetal dezer laatsten wascht de linnen zakken uit, die bij het aardpersen gebruikt worden.

De duur van den dagelijkschen arbeid is voor alle jongens, meisjes en vrouwen, zonder eene enkele uitzondering, des voormiddags van 7 tot 12 uur, des namiddags van 1½ tot 6½ uur, telkens met ¼ rusttijd voor het koffiedrinken. Van 12 tot 1½ uur verlaten zij allen de fabriek tot het gebruiken van het middagmaal.

Overwerk-, nacht- en Zondagswerk worden door geen van hen verricht.

Het loon der meisjes en vrouwen wordt per stuk berekend.

Ook in deze fabriek heeft in de laatste jaren geene wijziging plaats gehad in de verhouding tusschen het getal der volwassen mannelijke arbeiders en dat der overige aldaar werkende personen.

In de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek is de verhouding tusschen de arbeiders van verschillenden leeftijd en kunne de volgende:

7 jongens van 13-16 jaren: 16 jongens van 16-18 jaren; 36 meisjes van 13-16 jaren; 41 meisjes van 16-18 jaren; 108 ongehuwde vrouwen; 69 gehuwde vrouwen; en 241 mannen.

In deze fabriek worden geene jongens of meisjes beneden 13 jaren aangenomen[1], en slechts zij worden toegelaten, die voldoen aan een examen in lezen schrijven en rekenen, door de directie afgenomen. Tot het overgaan tot beter betaalde werkzaamheden wordt het voldoen aan een tweede examen vereischt.

In tegenstelling met de aardewerken glasfabrieken is het aantal der bij de Papierfabriek gebezigde jongens beneden den leeftijd van 18 jaren, zeer gering, te zamen 23; zij zijn de mannen bij verschillenden arbeid behulpzaam en worden allen tot hoogere werkzaamheden opgeleid[1].

Voor vrouwenarbeid daarentegen is de papier-industrie meer geëigend, omdat een groot gedeelte der werkzaamheden meer vlugheid, handigheid en overleg, dan lichaamskracht vereischt, en het werk der vrouwen en meisjes meestal zittend wordt verricht. De meisjes worden gebezigd tot het sorteeren, vouwen, fatsoeneeren, het verplaatsen bij het satineeren, het linieeren, filigraneeren, het vervaardigen van enveloppes en doozen, en het verpakken van het papier, alle bezigheden die meer eigenaardig aan vrouwen kunnen worden toevertrouwd. Ook gehuwde en ongehuwde vrouwen worden daarmede belast. In tegenstelling met de reeds besproken fabrieken, waar mannelijke opzichters ook over het vrouwelijke werkvolk toezicht houden, wordt het toezicht gedeeltelijk door vrouwen uitgeoefend.

Eveneens geschiedt het sorteeren en snijden der lompen uitsluitend door vrouwelijk personeel, doch hierbij worden geene meisjes beneden 15- of 16jarigen leeftijd toegelaten[2].

Al het vrouwelijk personeel en ook het mannelijk, voor zoover dit niet aan de papiermolens en stoommachines werkzaam is, heeft een dagelijkschen werktijd van

(1) 8299.
(1) 8335.
(2) 8319.

9½ uur. en wel des voormiddags van 7 tot 11½ uur, des namiddags van 1 tot 6½ uur, telkens met een kwartier rusttijd, voor de vrouwen en meisjes, en des voormiddags van 7 tot 12 uur, des namiddags van 1½ tot 6½ uur voor het mannelijk personeel, mede telkens met een kwartier rusttijd. Gedurende den voor het middagmaal bestemden tijd verlaten allen de fabriek.

Overwerk komt bijna nooit voor en dan alleen gedurende hoogstens één uur daags, wanneer na eene slappe periode, gedurende welke wegens het gering aantal bestellingen het aantal werkuren is verminderd moeten worden, eene periode van grootere drukte volgt, gedurende welke de werklieden de schade wederom inhalen, die zij ten gevolge dier slappe periode in hun loon hadden geleden.

Nachtwerk en Zondagswerk worden nooit door vrouwelijk personeel verricht.

Het loon wordt voor allen per stuk berekend; de jongens verdienen van 55 tot 90 cents daags; de mannen van 90 cents tot 3 gulden; de meisjes 35 cents, zoodra zij op de fabriek komen; de vrouwen kunnen het brengen tot f 1,10[1].

In 1872 telde de fabriek 750 werklieden, welk cijfer in 1882 was gedaald tot 471. Die vermindering was het gevolg van het vervangen van vele arbeiders door machines en van de hevige concurrentie van het buitenland, waardoor de fabriek eene andere richting heeft verkregen, daar thans meer op de quantiteit dan op de qualiteit moet worden gelet. De verhouding tusschen het aantal mannen, vrouwen en meisjes is evenwel dezelfde gebleven[2].

Ook de tabaksfabriek van den heer E G. Philips houdt een aantal jeugdige arbeiders en vrouwen bezig; aldaar werken:

14 jongens van 12 tot 16 jaar; 2 jongens van 16 tot 18 jaar; 9 meisjes van 12 tot 16 jaar; 2 meisjes van 16 tot 19 jaar; 26 ongehuwde vrouwen; 26 gehuwde vrouwen, en 55 mannen.

De jongens worden gebezigd bij het vervaardigen van de pruimtabak en de snuif, en daarin helpen zij de mannen door het strippen, het wegen van de tabak en het opmaken der pakjes, de jongste meisjes strippen tabak en de ouderen maken de wikkels; de vrouwen, gehuwden en ongehuwden, maken sigaren en sigaretten.

De duur van den arbeid is voor het geheele personeel tien uren daags, van des morgens 7 tot 12 en des namiddags 1 tot 6 uur; de gehuwde vrouwen kunnen te 11 uren de fabriek verlaten om het middagmaal gereed te maken. Overwerk komt hoogst zelden voor en slechts bij drukke bestellingen, nachtwerk en Zondagswerk nooit.

In de sigarenfabriek worden de werklieden per stuk betaald; in de tabaksfabriek niet[3]. Jongens van 12 jaar verdienen f 1,50 per week, volwassen mannen van f7 tot f9.

De wikkelmaaksters kunnen ongeveer 80 cents daags verdienen, de sigarenmaaksters ongeveer f 1,30 per dag.

Ook bij dezen tak van nijverheid, waar het vooral voor sigarenmaken meer op vlugheid en handigheid dan op lichaams kracht aankomt, vinden eigenaardig meisjes en vrouwen geschikten arbeid, dien bovendien zittend wordt verricht.

De behangselpapierfabrieken van de firma J.H. Rutten en de Gebrs. Regout bezigen slechts mannelijke arbeiders, de eerste:

16 jongens van 12 tot 16 jaar; 9 jongens van 16 tot 18 jaar; 30 mannen; de laatste: 3 jongens van 12 tot 16 jaar; 2 jongens van 16 tot 18 jaar; 14 mannen.

De jongens zijn de mannen behulpzaam bij al de werkzaamheden en worden zoo doende in het vak opgeleid; zij leeren op die wijze langzamerhand het machinaal en handdrukken, het mengen der kleuren, het satineeren en al wat tot het vak behoort. De duur van den dagelijkschen arbeid is in de fabriek der firma J.H. Rutten van 7 tot 12 en van 1½ tot 6½ uur, met dezelfde rusttijden. Ook daar verlaten de werklieden gedurende het middaguur de fabriek. Overwerk komt hoogst zelden voor, en dan slechts een enkel uur daags; nachtwerk en Zondagswerk komen nooit voor. Het loon wordt berekend per stuk voor de handdrukkers, en per dag voor de arbeiders die aan

(1) 8294, 8299.
(2) 8284
(3) 8833.

de machines arbeiden en de overigen; een pas beginnende jongen verdient 30 cents daags; langzamerhand stijgt dat loon. op 18jarigen leeftijd ongeveer tot f 1.

Vroeger werd er meer fijn papier, dat uit de hand gedrukt werd, gevraagd, en toen waren de loonen hooger; thans heeft de nijverheid eene andere richting genomen, zoodat een minder soort van werk wordt gemaakt, dat machinaal wordt vervaardigd[1]

In de wollen-deken- en vilten-fabriek van den heer J Regout werken:

9 jongens van 12-16 jaar; 7 jongens van 16-18 jaar; 3 meisjes van 16-18 jaar; 6 ongehuwde vrouwen; 1 gehuwde vrouw; en 34 mannen.

De jongens werken aan den ruwmolen en aan de mechanieke weefgetouwen, de meisjes en vrouwen houden het toezicht in de kaarderij, waar zij de wol op tafel leggen, eene enkele werkt

(1) 8691.

eveneens aan de mechanieke weefgetouwen en een tweetal is werkzaam in het magazijn, tot het aan elkander naaien der ronde vilten en het inpakken.

De duur van den arbeid is voor allen des morgens van 7-12 en des namiddags van 1½ tot 6½, telkens met een kwartier rusttijd. Gedurende het etensuur verlaten alle arbeiders de fabriek. Thans wordt slechts 8 uur daags gewerkt, daar er weinig orders en de tijden slap zijn[1]. Overwerk komt thans niet, nachtwerk en Zondagswerk komen nooit voor.

Het werk wordt, wat de weverij betreft, betaald per stuk, en zelfs het jonge mannelijk en vrouwelijk personeel kan ongeveer f 6 per week verdienen, daar nagenoeg alles machinaal wordt gedaan en het vooral op handigheid en niet op krachtsontwikkeling aankomt.

In de laatste jaren zijn de handgetouwen, die alle door volwassen mannen werden bediend, grootendeels vervangen door mechanieke weefgetouwen. Deze laatste kunnen door jongens en zelfs door meisjes worden bediend, zoodat daardoor wel eenige wijziging in het personeel ten nadeele der volwassen mannen heeft plaats gehad.

In de spijkerfabriek van de firma Th. Regout en Cie. werken:

11 jongens van 12 tot 16jaar; 9 jongens van 16 tot 18 jaar; 1 meisje van 16 tot 18 jaar; 8 ongehuwde vrouwen; en 66 mannen.

De jongens worden gebezigd bij het vervaardigen en polijsten der spijkers; deze arbeid geschiedt uitsluitend machi naal; het meisje en de vrouwen zijn bijna allen werkzaam bij het afwegen en inpakken der spijkers, eene enkele bij het polijsten, dat machinaal in gesloten trommen plaats heeft.

De duur van den arbeid is des voormiddags van 7 tot 12, des namiddags van 1 tot 7 uren, telkens met een rust tijd van 10 minuten; gedurende het etensuur, 12 tot 1, verlaten alle arbeiders de fabriek.

Overwerk heeft thans wegens den gedrukten toestand der industrie niet plaats; nacht- en Zondagswerk nooit.

Het loon der jongens verschilt volgens hunne bekwaamheid van 40 cents tot 1 gulden daags; dat der meisjes en vrouwen van 75 cents tot een gulden.

In deze industrie is in de laatste jaren geene wijziging gekomen in de verhouding van mannen, vrouwen, meisjes en jongens, die op de fabriek arbeiden.

In de drie vermicellifabrieken der heeren A. Bauduin, Ch. Bauduin en J. Pagnier vinden respectievelijk werk:

in de eerste:

1 meisje van 12 tot 16; 2 meisjes van 16 tot 18 jaar; 6 ongehuwde vrouwen; en 12 mannen;

in de tweede:

2 ongehuwde vrouwen; 2 gehuwde vrouwen; en 4 mannen;

in de derde:

1 meisje van 12-16 jaar; 2 meisjes van 16 - 18 jaar; 2 ongehuwde vrouwen; 1 gehuwde vrouw; en 6 mannen.

De meisjes en vrouwen worden allen gebruikt tot het plooien en drogen van. de vermicelli.

In de eerstgenoemde fabriek begint de arbeid 's ochtends te 8 uren en eindigt des avonds te 8 uren, met een uur rusttijd voor het middagmaal, dat buiten de fabriek

(1) 8958.

wordt genomen, en twee rusttijden voor het koffiedrinken, elk van een kwartier; in de tweede fabriek begint de dagelijksche arbeid 's ochtends te 7 uren en eindigt 's avonds te 7 uren; in de derde fabriek begint de arbeid 's ochtends te 6 uren en eindigt 's avonds te 7 uren; in alle drie fabrieken komt overwerk hoogst zelden, nachten Zondagswerk nooit voor.

De loonen der meisjes en vrouwen zijn dezelfde en hangen geheel af van de mindere of meerdere handigheid, die ook bij het door deze arbeidsters verrichte werk de hoofdzaak is; hare loonen bedragen per week van 3 tot 5 gulden.

De Nederlandsche zinkwitfabriekmaatschappij bezigt, behalve 16 volwassen mannen, slechts 2 jongens, respectievelijk 15 en 13 jaar oud. Beiden verrichten lichte werkzaamheden in de open lucht en in de loods waar het zinkwit wordt gezift; hunne dagtaak begint des morgens te 7 uren, eindigt des namiddags te 5 uren, met 1 uur rusttijd voor het middagmaal en tweemaal 20 tot 25

minuten voor het koffiedrinken. Overwerk, nachtwerk of Zondagswerk worden nooit door hen verricht.

Bij de kleine industrie, voor zoover daarbij vrouwen en jongelieden van beider kunne beneden 18jarigen leeftijd worden gebezigd, is blijkens de reeds gemelde tabel (Bijlage T) de gemiddelde dagelijksche werktijd hoogstens tien uren. Overwerk komt er zelden en vooral in den tegenwoordigen tijd niet voor, nachtwerk en Zondagswerk nooit. Overal verrichten de kinderen licht werk(1), en de toestand is bevredigend(2).

IV. Wordt er in de boven behandelde fabrieken van vrouwen en meisjes geen overmatige arbeid gevorderd, verrichten zij gedurende haar verblijf in de fabriek met eene enkele hier na te noemen uitzondering geen werk dat, en bevinden zij zich niet in eene atmosfeer die schadelijk voor de gezondheid kan genoemd worden, zoodat haar lichamelijke toestand daardoor zoude lijden, geheel anders is het gesteld met het werk, dat in de aardewerkfabrieken en de glasfabriek door jongens beneden 18jarigen leeftijd wordt verricht.

Ofschoon ook in de aardewerkfabrieken van hen geen werk wordt gevorderd, dat hunne krachten te boven gaat, zijn zij daar blootgesteld aan het inademen van de stofdeelen, waarmede de lucht in de werkzalen onvermijdelijk gedurende het werk is bezwangerd, zelfs zoo, dat bij het einde van het werk gelaat en kleederen der werklieden als met eene fijne witte laag van dat impalpabel stof zijn bedekt, en zulks niettegenstaande de grootste reinheid en het steeds vernieuwen van de lucht door middel van exhausters, die de met dat stof bezwangerde lucht voortdurend wegzuigen.

Werkt het aanhoudend inademen van dergelijke stofdeelen reeds zeer nadeelig op de ademhalingswerktuigen van volwassenen, in veel hoogere mate is dat nog het geval bij kinderen, wier weefsels teederder zijn, wier organen zich nog in de periode van ontwikkeling bevinden en daardoor veel toegankelijker voor die slechte invloeden zijn. Bij velen blijven die nadeelige gevolgen dan ook niet uit. Zooals boven is gezegd, worden zij in den regel in geene der beide fabrieken vóór hun volbracht 13de levensjaar toegelaten, en zelfs in de fabriek der firma P. Regout en Cie. vooraf aan eene keuring onderworpen. Komen de arbeiders eerst op lateren leeftijd bij dat werk, dan schijnen zij minder aan dien nadeeligen invloed bloot te staan(1) Maar een groot aantal ziet er na een verblijf van eenige jaren in de fabriek ziekelijk uit, zij beginnen te hoesten, er volgt chronische ontsteking der slijmvliezen, die ook de longen aantast, en eindelijk komt de tering, eigenaardig door hen zelf pottemannekesziekte genoemd(2).

Worden zij op de eene of andere wijze tot een anderen werkkring geroepen, dan verdwijnt niet zelden die ziekelijke toestand, bijv. wanneer zij ten gevolge van loting in militairen dienst gaan; hervatten zij daarna hun vorig beroep, dan doen zich langzamerhand opnieuw dezelfde ziekteverschijnselen voor; het hoesten neemt langzaam toe, gaat over in longtering en eindigt voor velen tusschen het 30ste en 40ste levensjaar met den dood.

In den regel worden de aarde werkers, d.i. de aardvormers, niet oud; gedeeltelijk kan thans de oorzaak liggen in de praedispositie, welke bij het tegenwoordig zwakkere geslacht dier werklieden heerscht, wier ouders meestal hetzelfde beroep uitoefenden en die derhalve reeds de kiem der ziekte bij zich droegen; dat laatste was te eerder

(1) 6281.
(2) 6284.
(1) 7080.
(2) 5544, 5831.

het geval, daar de in de aardewerkfabrieken aangebrachte groote verbeteringen in de werklocalen, wat betreft de ruimte, de reinheid en de voortdurende zuivering en vernieuwing der lucht, eerst van betrekkelijk recente dagteekening zijn.

In beide fabrieken wordt thans het benoodigd personeel gedeeltelijk getrokken uit de omliggende dorpen, waarvan de bewoners, als behoorende tot een krachtiger geslacht, beter tegen de voormelde nadeelige invloeden bestand zijn.

Ofschoon er geene oficieele staten omtrent de sterfte der voormelde arbeiders bestaan, zijn alle deskundigen, steunende op hunne ondervinding, het

hieromtrent eens, dat de atmosfeer, waarin die arbeiders hun werk moeten verrichten, voor een groot gedeelte hunner leidt (en leiden moet) tot een vroegtijdigen dood[1].

Dezelfde nadeelige gevolgen ondervinden de glasslijpers in de glasfabriek. Daaromtrent zullen hier beneden onder VI, nadere bijzonderheden vermeld worden.

Voor de grootere vatbaarheid en praedispositie van het jeugdig mannelijk en vrouwelijk daar werkend personeel geldt hetzelfde, als hierboven voor de jeugdige aardwerkers is gezegd

Het werk der jongens in de glasblazerij oefent om twee redenen een ongunstigen invloed op hun lichaamsgestel en hunne gezondheid uit. In de eerste plaats zijn zij gedurende hun werktijd bijna aanhoudend blootgesteld aan de zeer hooge temperatuur der gloeiende glasovens, en in de tweede plaats brengt de glasindustrie mede, dat zij om de veertien dagen gedurende de zes nachten eener geheele week, als wanneer zij tot eene der nachtploegen behooren, geheel van nachtrust verstoken zijn. Vooral de nadeelige gevolgen van dit laatste blijven niet uit[2]. De kinderen vermageren, zien er chetief en miserabel uit en ondervinden zelfs de nadeelige gevolgen van dat nachtwerk in hun lichaamsbouw, zij krijgen kromme beenen; door het hangen en staan 's nachts worden zij zoo vermoeid, dat de ledematen zich daardoor krommen. Bovendien genieten zij dikwijls na dat afmattend nachtwerk over dag ook geen voldoende rust[3].

Bij het verglazen van aardewerk in de aardewerkfabrieken komen bij de kinderen, die de pas verglaasde en nog niet geheel droge voorwerpen moeten afvegen en wegdragen, nu en dan acute loodvergiftingen voor. Overigens wordt ook over dit onderwerp hieronder gehandeld.

Behalve de genoemde ziekten, komen er bij de jeugdige en vrouwelijke fabriekarbeiders te Maastricht geen bepaalde kwalen voor, waarvan kan gezegd worden dat zij het noodwendig gevolg zijn van den door die personen verrichten arbeid.

Zooals reeds is gezegd, moeten op eene enkele fabriek, en wel de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek, de kinderen bij hunne aanneming en hun overgang tot beter betaalde werkzaamheden voldoen aan een examen. Op geene enkele andere fabriek heeft datzelfde plaats, en behalve eenig speciaal vakonderwijs in teekenen en graveeren, wordt op geene fabriek, hetzij rechtstreeks, hetzij zijdelings, de voortzetting van het lager onderwijs of het herhalingsonderwijs in de hand gewerkt. Veel van hetgeen op de lagere school werd geleerd, wordt vergeten, en ook de pogingen, die van elders gedaan worden om het eenmaal geleerde door herhalingsonderwijs, o.a. door het houden van Zondagsscholen, te doen bijblijven, worden niet altijd met goed gevolg bekroond[1].

Aan de werklieden wordt uit verschillende bibliotheken van bijzondere vereenigingen kosteloos lectuur verschaft, en daarvan wordt gretig gebruik gemaakt. Zoo bijv, werden in 1886 28000 boeken aan 1200 lezers in de bibliotheek der Katholieke Heerenvereeniging kosteloos uitgereikt[2].

(1) 5243, 5305.
(2) 6200.
(3) 5522.
(1) 5996.
(2) 5296.

De werkman leest in zijn vrijen tijd, vooral des Zondags gaarne, en in veler handen worden dan boeken aangetroffen[3].

De invloed van het verblijf in de fabriek op de zedelijke ontwikkeling der kinderen hangt geheel af van de omstandigheden en de omgeving waarin, en het toezicht waaronder zij daar arbeiden. In sommige fabrieken is een en ander goed geregeld, zooals bijv. in de Koninklijke Nederlandsche papierfabriek. Daar is de maatregel ingevoerd, dat de vrouwen en meisjes vóór en na het middagmaal een half uur voor de mannen heengaan en terugkomen; ook houden daar zooveel vrouwelijke opzichters toezicht over het vrouwelijk werkvolk.

In andere fabrieken is de toestand minder gunstig; er heerscht minder streng toezicht en er wordt op de zedelijkheid weinig gelet; over het algemeen

(3) 5791.

staat het peil der moraliteit bij de fabriekarbeiders verre beneden dat van de burgerklasse. Het dagelijks samenwerken van jongelieden van beider kunne geeft zeer dikwijls aanleiding tot eene meer intieme kennismaking op 17of 18jarigen leeftijd, zoodat zij verplicht zijn te trouwen, en dat ook gewoonlijk doen, tenzij de militiewet hun dat belet[1]. Het kwaad schuilt evenwel niet alleen in de fabrieken, maar ook in de herbergen, de danshuizen en koffiehuizen, die veel te lang open blijven. Laat de militiewet in gevallen als de bovenbedoelde tijdelijk het huwen van militieplichtige arbeiders niet toe, dan wachten zij en huwen toch altijd, zoodra het beletsel niet meer bestaat[2].

Nagenoeg de helft van de fabriekarbeiders die trouwen, verkeeren daartoe in de noodzakelijkheid; vooral door den invloed der geestelijkheid en der vereenigingen van weldadigheid is in de laatste jaren veel verbetering in dien toestand gekomen[3]. In 1886 toch kwamen op eene bevolking van 30 000 zielen slechts 35 onechte geboorten voor; van die 35 onechte kinderen zijn 5 gewettigd, van de 30 anderen behoorden 20 tot de fabrieksarbeidersklasse[4]

Drankmisbruik wordt op alle fabrie ken ten zeerste tegengegaan; hij die in beschonken toestand verschijnt, wordt beboet en naar huis gezonden; de jeneverflesch wordt op de fabrieken niet toegelaten, en ook het medebrengen daarvan wordt ten strengste gestraft.

In vele, zoo niet de eeste gevallen, oefent het werken van gehuwde vrouwen in fabrieken een zeer nadeeligen invloed op hare huishouding en haar familieleven uit. Het leidt tot veronachtzaming van hare kinderen en haar gezin; de man vindt tehuis niets van hetgeen hij na zijn arbeid wenscht, noch behoorlijk klaargemaakte spijzen, noch orde in het huishouden, noch gezelligheid; hij wordt uithuizig en gaat naar de herberg; de kinderen worden slecht verzorgd, en aan zich zelf of aan vreemde handen overgelaten; van kindsbeen af ontwennen zij aan de zorgen en ook aan de liefde der moeder; de band tusschen ouders en kinderen verzwakt.

De moeder, die soms korten tijd na hare bevalling wederom in de fabriek gaat werken, vertrouwt hare zuigeling aan vreemde handen toe; dat jeugdig wicht mist de moedermelk en ontvangt daarvoor met eene min of meer gebrekkige verpleging een voedsel, dat het meestal niet verdragen kan en dat leidt tot darmontsteking met opvolgenden dood[1].

In dubbele mate doen zich de opgesomde nadeelen gevoelen, wanneer man en vrouw beiden op de fabriek werkzaam zijn. Dan zijn de kinderen somtijds geheel aan hun lot overgelaten; de grootere, die nog niet den leeftijd hebben bereikt, op welken zij eveneens in de fabriek werk kunnen vinden, moeton op de kleine passen, en verzuimen zoodoende de school[2].

Gehuwde vrouwen worden in den regel in de fabrieken niet aangenomen; zij komen er als meisje, huwen daarna, en daarin wordt geen reden gevonden om haar te bedanken; zij blijven dan als vrouwen het werk verrichten, dat zij als meisjes deden[3].

(1) 5996.
(2) 5711.
(3) 6694, 6218.
(4) 5996.
(1) 5884.
(2) 6085.
(3) 6617.

Intusschen zijn op de fabrieken, waar veel gehuwde vrouwen werken, sommige maatregelen genomen om de voormelde nadeelen zooveel mogelijk te verminderen. Zoo werd in eene fabriek de schaftijd, die in het middaguur van 12 tot 1 was, met een half uur verlengd, om aan de op de fabriek werkende gehuwde vrouwen een langeren tijd te laten om het middagmaal te gaan bereiden[4]; zoo keeren de vrouwen op eene andere fabriek eveneens te half twaalf uur. de mannen te twaalf uren des middags huiswaarts, ook ten einde aan eerstgenoemden de gelegenheid te geven den pot te koken[5]; zoo wordt op eene derde fabriek aan de gehuwde vrouwen toegestaan reeds des voormiddags te elf uren naar huis te gaan ten einde het eten gereed te maken[6].

Bepaalde voorschriften omtrent het wegblijven uit de fabriek van vrouwen vóór en na hare bevalling bestaan nergens, maar daarin wordt haar overal volkomen vrijheid gelaten; vóór de bevalling wordt van die bevoegdheid wei-

(4) 6620.
(5) 8284.
(6) 8828.

nig of geen gebruik gemaakt, en omtrent hot tijdstip van het terugkeeren na de bevalling bestaat nergens eene bepaalde regeling[1]. Zij blijven ingeschreven als tot de fabriek behoorende, en bij hare terugkomst hernemen zij hare vroegere plaats[2]. Zij komen terug zoodra zij denken daartoe weder in staat te zijn[3].

Aan geene enkele fabriek bestaat eene zoogenaamde crêche of bewaarplaats van zeer jonge kinderen, waar de moeders hare zuigelingen kunnen deponeeren, wanneer zij in de fabriek komen arbeiden[4]. Het gebeurt somtijds, dat moeders komen arbeiden en andere kinderen haar het jongste brengen om de borst te geven; dit wordt natuurlijk toegelaten[5].

In eene fabriek wordt er door den directeur ernstig aan gedacht eene zaal zoo in te richten, dat de moeders hare zuigelingen kunnen medebrengen en gedurende haar werk onder haar toezicht houden; in een dergelijk goed luchtig lokaal, waar die kinderen dan tevens het hun geëigend voedsel en behoorlijke verzorging zouden ontvangen, zouden zij in ieder opzicht beter verpleegd worden dan ver van de moeder in kleine kamertjes, waar meestal eene verpeste lucht heerscht[6].

Zijn alle deskundigen het er over eens dat het werken in fabrieken op twaalfjarigen leeftijd in de meeste gevallen een nadeeligen invloed op de lichamelijke, verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der kinderen moet uitoefenen, zelfs indien zij zich niet in werklokalen bevinden, waar eene voor de gezondheid absoluut schadelijke atmosfeer heerscht, bijna even groote eenstemmigheid bestaat er tusschen de gehoorde fabrikanten hieromtrent, dat zonder nadeel voor het aanleeren van het beroep en voor de uitoefening van den onderwerpelijken tak van nijverheid, de leeftijd, waarop thans industrieele kinderarbeid verboden is, met een jaar kan verhoogd worden. Opmerkelijk is het dat, zooals reeds is vermeld, in sommige fabrieken in den regel geene kinderen beneden dertienjarigen leeftijd worden gebezigd. Voor die fabriekèn bestaat dan ook in het bij de wet verhoogen van den leeftijd met een jaar geen bezwaar[1]. Ook voor de werkzaamheden bij de glasblazerij[2], in de sigarenfabriek[3], in de wollen-dekenfabriek[4] bestaat tegen die verhooging van leeftijd geene bedenking, en zelfs zoude in sommige de veertienjarige leeftijd met eene overgangsperiode als minimum kunnen worden aangenomen[5]. Andere fabrikanten zijn van oordeel, dat de verbodsbepaling zich niet boven den dertienjarigen leeftijd kan uitstrekken[6]. Eén is van gevoelen, dat het beginnen te werken van kinderen op twaalfjarigen leeftijd in zijne fabriek hoegenaamd geen kwaad kan en voor de behoorlijke vorming van den arbeider aanbeveling verdient[7].

(1) 6691.
(2) 8317.
(3) 7791, 8894.
(4) 6693, 7794, 8229, 8396, 8898.
(5) 8395.
(6) 8309, 8394.
(1) 6587, 7780, 8302.
(2) 8272, 8626.
(3) 8899,
(4) 9013.
(5) 8273, 7780, 8626, 9013.
(6) 8302, 8899.
(7) 8654.

Een ander fabrikant merkt op, dat de kinderen juist tusschen 12 en 13 jaren nog al groote vorderingen in het leeren maken[8]. 'Van 12 tot 13 is de beste, krachtigste leeftijd om te leeren. Vóór dien tijd zijn het nog maar kinderen. Van 12 tot 13 jaren wordt op alle scholen goed geleerd; dan loopen zij niet meer voor evenveel op straat, dan zijn het jongens en meisjes geworden,'[9].

V. Hoe wenschelijk het zijn moge voor de lichamelijke, zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van het kind, dat het niet te vroeg tot dagelijkschen en voortdurenden arbeid wordt gebezigd, en dat ook gehuwde en ongehuwde vrouwen zooveel mogelijk buiten de fabrieken worden gehouden, het aanwenden van kinder- en vrouwenarbeid vindt zijne verklaring in verschillende redenen.

Vele gezinnen toch kunnen de opbrengst van den arbeid der daartoe behoorende vrouwen en kinderen niet missen. Gehuwde vrouwen zelve, die van gevoelen zijn dat haar het werken in de fabrieken moest verboden worden, begrijpen dat die arbeid noodzakelijk is, omdat de man niet genoeg verdient, dat het gezin er van zou kunnen bestaan[10]. Het gezin kan in vele gevallen niet bestaan zonder de opbrengst

(8) 8302.
(9) 8305.
(10) 5858. 6094.

van den vrouwelijken arbeid; een eerste vereischte om gezond te blijven is natuurlijk, dat men genoeg te eten heeft, en wanneer men nu het werken aan de vrouw verbiedt, dan zal het huisgezin in den regel niet het noodige voedsel hebben; de man verdient veelal niet genoeg, om daardoor alleen in het onderhoud van zijn gezin te voorzien(1) Bovendien, verkeert de man in de onmogelijkheid om te werken, dan moet de vrouw wel inspringen, en bij algeheele ontstentenis van den man is het zeer dikwijls eene noodzakelijkheid dat de vrouw in de fabriek werkt, daar zij niet altijd daarbuiten voor haar passend en behoorlijk betaald werk vindt.

De vrouwen- en kinderarbeid is onder bepaalde omstandigheden goedkooper dan die van volwassen mannen. Moest eerstgenoemde door die van mannen worden vervangen, voor zoover andere nader te vermelden redenen dat niet beletten, dan zou daarvan, naar de meening van verschillende getuigen, eene verhooging van productie-kosten het gevolg zijn, die de nijverheid in den tegenwoordigen gedrukten toestand, en tegenover de scherpe concurrentie, die haar aan alle zijden door het buitenland wordt aangedaan, allicht zou doen te gronde gaan; eene concurrentie die, zooals zij er bijvoegen, nog verscherpt wordt door de omstandigheid, dat in de meeste vreemde landen het fabrikaat door vaak zoo hooge inkomende rechten beschermd wordt, dat zij met prohibitieve rechten gelijkstaan, terwijl dat vreemd fabrikaat hier hetzij geheel vrijen toegang heeft, hetzij slechts door een zeer laag recht getroffen wordt, dat niet belet dat de vreemde overproductie Nederland overstroomt(2).

Voor zoover het niet alleen op lichamelijke kracht, maar tevens op handigheid en bedrevenheid aankomt, moet het bedrijf op jeugdigen leeftijd worden aangeleerd, wil men geschikte en vaardige arbeiders vormen. Zoo wordt voor het beroep van vormer in de aardewerkfabrieken een leertijd van ongeveer zes jaren vereischt(3). Voor de papierindustrie moet het vak ook op jeugdigen leeftijd worden aangeleerd, en zou het begin van den leertijd in geen geval boven den veertienjarigen leeftijd mogen gesteld worden(1). In de glasblazerij kan onmogelijk een glasblazer gevormd worden van iemand, die niet op zeer jeugdigen leeftijd aan het werk is gegaan; dat is noodzakelijk om het beroep te leeren, en het lichaam moet reeds vroeg aan de hooge temperatuur gewend worden(2). Het sigarenmakersvak moet eveneens op jeugdigen leeftijd worden aangeleerd(3).

Voor sommige soorten van arbeid zijn vrouwen en meisjes ook beter geschikt: in de papierindustrie voor het sorteeren van lompen en al de bewerkingen, die het reeds door de machine gemaakte papier nog moet ondergaan; in de aardewerkfabrieken voor het beschilderen der reeds geglaceerde voorwerpen en het bedrukken van gebakken aardewerk; in de sigarenfabrieken voor het vervaardigen der sigaren.

In de laatste jaren was, en ook nog op dit oogenblik is, van het te kort komen van handen onder sommige omstandigheden in geen enkelen tak van nijverheid sprake; integendeel, overal zijn arbeiders in overvloed, en het aanbod van werkkrachten van iedere categorie overtreft verre de vraag en de behoefte. Handen komen nergens te

(1) 8308.
(2) 7360, 8132, 8310, 8381, 8727.
(3) 6988.
(1) 8306.
(2) 8208.
(3) 8899.

kort, en wegens gebrek aan volwassen arbeiders is derhalve de vrouwen- en kinderarbeid in geenen deele onvermijdelijk.

VI. Het onderzoek naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid, heeft in het algemeen tot bevredigende resultaten geleid. De deskundige, die zich met dat onderzoek heeft beziggehouden, heeft bevonden, dat de grooto fabrieken het best zijn ingericht wat betreft de maatregelen van veiligheid, dat de kleine fabrieken onder dat opzicht hier en daar wel wat te wenschen overlaten, maar dat in kleine fabrieken niet veel ongelukken gebeuren, omdat er veel ruimte is en de werklieden dus niet te dicht bij de machines behoeven te komen. De stoomketels staan in de meeste fabrieken in afzonderlijke lokalen; in de groote fabrieken worden bijna overal signalen gevonden, hetzij in den vorm

van eene alarmbel, hetzij van eene fluit, waardoor de machinist in tijd van gevaar een teeken kan ontvangen om in eens alles te doen stilstaan; in de kleine fabrieken is dat niet het geval; bij sommige levert dit geen groot bezwaar op, omdat de machinekamer onmiddellijk aan het werklokaal grenst, bij andere, waar die afstand grooter is, wel. Het omgeven der peilglazen met omhulsels van gaas of dubbel glas tot veiligheid van den machinist bestaat in geene fabriek(1).

In de groote fabrieken worden de vliegwielen met eene getande staaf of op andere wijze in beweging gebracht en dus zonder gevaar voor den werkman; in kleine fabrieken geschiedt dat zeer dikwijls met de hand, hetgeen de oorzaak van ongelukken zijn kan(2) Voorts bestaan in de meeste groote fabrieken automatische smeerwerktuigen aan de machines(3). Ook ter voorkoming van brandgevaar is in de groote fabrieken goed gezorgd; bij sommige kleine laat dat te wenschen over(4). Terwijl in de grooto fabrieken met het oog op dat gevaar vele deuren naar beide zijden openslaan, is in de kleine fabrieken daar niet op gelet. Hetzelfde geldt voor het omkokeren der riemen, die zich met snelheid bewegen(5).

Meer in het bijzonder gaven de navolgende groote fabrieken tot de onderstaande opmerkingen aanleiding.

In de fabriek van de firma P. Regout en Cie zijn de genomen veiligheidsmaatregelen over het algemeen zeer goed, en die fabriek staat, wat veiligheid betreft, zeer hoog.

De machines, waarmede de stiften en triangels gemaakt worden, leveren eenig gevaar op, vooral omdat zij door kinderen worden gedreven. Vroeger waren er inrichtingen die werkten met een wiel, waaraan door het kind gedraaid werd, en dan gebeurde het dat het wiel te ver werd doorgedraaid, waardoor menig kind aan de toppen der vingers gekwetst werd. Dat is veranderd en nu is het veel beter, maar er blijft toch nog altijd gevaar bestaan.

Het brengen van de riemen van de vaste op de losse schijven gebeurt bij snelloopende riemen niet met de hand; aan die inrichting ontbreekt echter dat, wanneer de riem op de losse schijf is gebracht, hij moet kunnen worden vastgezet.

In de glasslijporij zou het wenschelijk zijn kapjes over de slijpsteenen aan te brengen. Zeer doelmatig is het aanbrengen van eene kap boven de cirkelzaag, zooals dat in de houtzagerij der genoemde fabriek plaats heeft(1).

Verwondingen en ongelukken, door machines veroorzaakt, komen zeer weinig voor in verhouding tot het groot getal werklieden; geschiedt het, dan is dat meestal het gevolg van onbedachtzaamheid der werklieden zelve(2).

Eene verbandkist met linnen en dergelijke, om bij ongelukken dadelijk de noodige hulp te verschaffen, is in de fabriek aanwezig(3).

Tegen brandgevaar is de fabriek goed beveiligd; de zolders van de meeste gebouwen zijn van ijzer en steen en de brandweer is goed geoefend(4) De geheele

(1) 5597.
(2) 5598.
(3) 5601.
(4) 5607.
(5) 5609.
(1) 6519.
(2) 7341.
(3) 5603.
(4) 5619.

fabriek is van eene eigen waterleiding voorzien, die met alle stoommachines in verbinding staat. Bij dag en bij nacht, ook des Zondags, is het personeel der brandweer aanwezig, en iederen Zondag wordt het op een onbepaald uur plotseling gealarmeerd en worden de brandkranen en bluschmiddelen beproefd[5].

De veiligheidsmaatregelen in de aardewerkfabriek der *Société Céramique* zijn bijna evengoed als in de zoo even besproken fabriek; de riemen zijn niet van onderen ondervangen, maar overigens staat alles er tamelijk gelijk[6].

In de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek zijn bij alle groote machines automatische compteurs der omwentelingen van het vliegwiel aangebracht, en de stoomdruk wordt er geregeld geregistreerd; de groote werktuigen worden automatisch gesmeerd, de kleine niet; de riemen kunnen door een afzonderlijk toestel vastgezet worden wanneer zij zich op de losse schijf bevinden. Tamelijk veel machinedeelen zijn afgesloten, maar toch nog niet alle, en men zoude verder daarmede kunnen gaan. Het brengen van

(5) 7388 en volgende.
(6) 5640.

het papier tusschen de walsen geeft wel aanleiding tot verwonding van werklieden; bij sommige machines zijn voor de walsen latjes of rolletjes aangebracht, zoodat de werkman zijn vingers niet verder kan brengen dan tot op zekeren afstand. Bij andere was die voorzorgsmaatregel niet genomen, omdat beweerd werd dat het niet kan geschieden.

Het lokaal, waar het hout wordt bewerkt, is electrisch verlicht, wat ten opzichte van brandgevaar eene uitmuntende zaak is. Tegen brandgevaar zijn in deze fabriek goede maatregelen genomen. Door al de zalen en gebouwen loopt eene waterleiding, er is eene eigen goed geoefende brandweer; sommige lokalen kunnen met ijzeren deuren worden afgesloten, en de trappen zijn van steen, flink breed en alle van leuningen voorzien. Het hijschwerktuig om de lompen op te halen is goed ingericht, in zooverre dat de lier van de opening afgescheiden staat(1).

In de laatste tien jaren zijn in deze fabriek drie groote ongelukken voorgekomen; twee werklieden verloren den arm, een het leven. Een hunner is bij het overbrengen van papier uitgegleden en met zijn arm tusschen de pers gevallen, dientengevolge is hij zijn arm kwijt geraakt; de beide andere ongelukken waren het gevolg van de onvoorzichtigheid der werklieden, die ter plaatse, waar hun dat overkwam, niets te verrichten hadden(2).

De overige fabrieken hebben weinig aanleiding tot aanmerkingen van meer bijzonderen aard gegeven. In sommige zouden eenige machinedeelen eenigszins meer afgesloten kunnen worden en eenige riemen omkokerd, maar in het algemeen komen te Maastricht weinig ongelukken in fabrieken voor. Onder alle gevallen van ongelukken, in de laatste vijf jaren in het burgerlijk hospitaal behandeld, komt slechts een voor van een persoon, die gestorven is aan verwonding in eene fabriek, en die verwonding was nog niet toe te schrijven aan de inrichting der machine; in de meeste fabrieken te Maastricht kunnen zeer goed ongelukken vermeden worden, en wanneer men zich niet roekeloos in gevaar begeeft, zijn zij niet te vreezen. Het gemiddeld aantal fabrieksarbeiders, die wegens zware verwonding in het hospitaal verpleegd worden, is acht op de honderd per jaar; dat cijfer is inderdaad zeer gering bij eene zoo. groote fabrieksbevolking(1).

Kan de toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid der werklieden over het algemeen bevredigend genoemd worden, hetzelfde is het geval ten aanzien van de maatregelen, die wat betreft de inrichting der werklokalen genomen worden om de aan sommige industrieën eigen nadeelige invloeden voor hen zooveel mogelijk te verminderen.

Aan de opmerkingen en adviezen, door den bevoegden ambtenaar van het geneeskundig Staatstoezicht daaromtrent gemaakt en gegeven, werd in vele opzichten voldaan, niettegenstaande dit soms met groote kosten voor den fabrikant gepaard ging(2).

Ook wanneer aan de werklieden iets wordt voorgeschreven of aan de hand gedaan, dat dienstig kan wezen om hen te beveiligen voor ziekte, besmetting of schade, wordt gezindheid gevonden om zich daarnaar te voegen; niet altijd is dit evenwel het geval, vooral waar het middel lastig werkt, zooals het dragen van contra-respirateurs; in

(1) 5660, 5661.
(2) 8341, 8345.
(1) 5537, 6187.
(2) 7262.

fabrieken, waar zij den werklieden werden gegeven om hen bij het bewerken en mengen van grondstoffen tegen het inademen van stof te beveiligen, werden zij door hen op zijde gelegd; het loopen met een dergelijken contra-respirateur is zeer onaangenaam, zoodat velen er de voorkeur aan geven de met stof bezwangerde lucht in te ademen. De voordeelen, die de hygiène aanbiedt, worden niet altijd door de arbeiders op den waren prijs gesteld. Bovendien is ook bij hen de zucht tot navolging groot, zoodat, wanneer de een het werktuig wegwerpt, de ander hem spoedig navolgt(3).

Tot de fabrieken te Maastricht, waar het bewerken van de grondstoffen en van het fabrikaat een nadeeligen invloed op de gezondheid der werklieden kan uitoefenen door stofontwikkeling als anderszins, behooren in de eerste en

(3) 5142, 7264-7266.

voornaamste plaats de aardwerkfabrieken, de glasfabrieken en in eene zekere mate ook de papierfabriek. Tal van verbeteringen zijn daar sedert jaren aangebracht, de lokalen zijn nagenoeg alle groot, ruim en goed geventileerd, en alles wordt in het werk gesteld om den bedoelden nadeeligen invloed tot een minimum terug te brengen.

De meeste oorspronkelijke gebouwen der aardewerkfabrieken van de firma P. Regout en Cie, hebben langzamer hand voor nieuwe plaats gemaakt; in het algemeen heeft zich de overtuiging gevestigd, dat moeite noch kosten gespaard zijn om daar den toestand te verbeteren en dat deze gunstiger is dan voorheen(1).

Tot het bewerken der grondstoffen behoort het malen van den gipssteen, in blokken aangevoerd, dat in drogen toestand geschiedt; hierbij heeft nog al stofontwikkeling plaats, maar het lokaal waar dit malen geschiedt is groot en hoog van verdieping; door het laten draaien der steenen in kassen, zou die stofontwikkeling misschien voorkomen kunnen worden.

In de gipsbranderij is het zeer stoffig, en de ventilatie schijnt daar onvoldoende(2).

Al de grondstoffen worden vervolgens nat gemalen, gemengd en door persing tot eene dikke brij verwerkt; daarbij ontwikkelt zich geen stof, zoodat de werklieden niet meer dan gewoonlijk aan het inademen van stofdeelen zijn blootgesteld; de lokalen waar die bewerking geschiedt bevinden zich in een oud gebouw, maar geven geen aanleiding tot het vermoeden, dat het verblijf der werklieden daarin voor hen schadelijk zoude zijn.

De geperste brij wordt vervolgens vervoerd naar kelders, waar zij wordt bewaard om, na nogmaals geperst te zijn, steeds in vochtigen toestand, door middel eener hijschmachine in die werklokalen te worden gebracht, waar zij tot het vormen der verschillende voorwerpen wordt gebruikt. Ook die kelders, evenals het gebouw, waaronder zij zich bevinden, zijn van recenten bouw, ruim en behoorlijk geventileerd. De zalen waar uit de aarde de verschillende voorwerpen worden gevormd, zijn alle zeer ruim en groot; zij hebben 1000 kubiek meter inhoud en op iedere zaal werken 50 personen; zij hebben alle, met uitzondering van eenige weinige, in een oud gebouw gelegen, steenen vloeren en zolderingen; midden door die zalen loopen de droogkasten, waarin de gevormde voorwerpen worden gedroogd.

De werktafel van ieder vormer wordt door een venster verlicht, en de arbeid geschiedt daar machinaal. Bij dat vormen en bewerken der aarde scheiden zich voortdurend stofdeeltjes af, die in de lucht zweven en met deze door de werklieden worden ingeademd. Ter vernieuwing van de lucht en verwijdering van dat stof zijn tuimelramen en exhausters aangebracht, welke laatste onophoudelijk de lucht wegzuigen en zoodoende 50000 kubiekmeter lucht per uur in iedere zaal brengen. Voorts worden de vloeren der zalen dagelijks meermalen besproeid en driemalen per week door middel van met gaten voorziene ijzeren buizen geïnundeerd en daarna geschrobd. Dat alles neemt echter niet weg dat het verblijf in die atmosfeer voor den werkman op den duur hoogst schadelijk is, en velen die nadeelige gevolgen daarvan ondervinden, welke reeds hierboven (onder IV) bij het bespreken van den jongensarbeid in die afdeeling zijn beschreven.

De aldus gevormde en gedroogde voorwerpen worden vervolgens in cassetten geladen en in deze in de zoogenaamde biscuitovens gebakken. De loodsen, waarin die ovens zich bevinden, zijn groot en ruim, en op zich zelve is het vullen en ledigen

(1) 7280.
(2) 5619.

dier ovens geen zware arbeid, althans voor volwassen mannen, zooals daartoe gebruikt worden; maar de spoed die, zoo niet altijd, dan toch dikwijls gemaakt wordt in het ledigen van die ovens, voordat zij behoorlijk zijn afgekoeld, en de overmatige warmte, waaraan in dat geval de arbeiders, met dat werk belast, blootgesteld zijn, maakt het tot een voor de gezondheid nadeelig werk, dat o.a. door schielijke afwisseling van temperatuur tot longontsteking aanleiding geeft[1]. In den winter koelen, door het groot verschil van temperatuur,

(1) 5831.

de ovens vrij spoedig af, maar in den zomer is dat niet het geval, en het hangt derhalve geheel en al van het aantal ovens af, of er genoeg tijd voor eene behoorlijke afkoeling kan worden gelaten.

Zij, die door hunne betrekking dagelijks in aanraking met de fabrieksbevolking komen en haar vertrouwen genieten, hebben meermalen hunne klachten over de verschrikkelijke hitte, waaraan de arbeiders gedurende het ledigen der ovens blootstaan, vernomen(1). De geneesheer, bij een arbeider geroepen, stelt als eerste vraag: welk is uw beroep? Hij heeft dan den leiddraad der ziekte. Hoest zulk een werkman en vertoont hij verschijnselen van longontsteking, en verneemt de dokter dat hij in de ovens werkt, dan laat hij zich daar meer van vertellen. Niet eens, maar honderde malen luidde dan het antwoord op de vraag naar de temperatuur in die ovens, dat daar eene zeer hooge, eene bijna verstikkende temperatuur heerscht(2).

Maar ook zij, die in de gelegenheid geweest zijn zelf dat werk gade te slaan, hebben zich er van overtuigd, dat de voorstelling niet overdreven is, dat dikwijls bij dat ledigen der ovens eene schier ondraaglijke hitte heerscht, en de werklieden zich daartegen moeten beschutten door het omwinden van het hoofd met doeken, het voorzien der handen van handschoenen en het dragen van stevige klompen aan de voeten(3). Zelfs door den fabrikant en den opzichter over de ovens wordt erkend, dat in den zomer de werklieden wel eens bij uitzondering in een oven moeten gaan die warm is, op een warmen dag als er geen tijd is om hem te laten afkoelen, voornamelijk omdat de vervaardigers van aardewerk buitengewoon hard werken, zoodat de ovens hen niet kunnen bijhouden. De oven kan maar een zekeren kubus inhouden, en dan moet het werk overhaast worden, ten einde die menschen niet te laten wachten(4). Door de aanwezigheid van een grooter aantal ovens is dat bezwaar op te lossen, en er wordt geleidelijk in voorzien; het gunstige seizoen wordt afgewacht om twee ovens bij te bouwen(5).

De gebakken voorwerpen worden vervolgens verglaasd. Dit werk geschiedt door mannen, die de voorwerpen hetzij met de handen, hetzij met eene ijzeren tang in het glazuur dompelen. Dat glazuur houdt eene zekere hoeveelheid loodwit in. Thans in den regel minder dan vroeger, maar die bewerking levert toch voor den arbeider gevaar voor loodvergiftiging op, en deze komt dan ook nog al eens voor, vooral ten gevolge van inademing van het stof dat zich ontwikkelt uit het glazuur; dit komt in vloeibaren toestand op handen en kleederen, droogt daar en wordt hetzij ingeademd, hetzij bij het eten, met niet behoorlijk gereinigde handen, door de gebruikte spijzen in het lichaam opgenomen. Het eenige voorbehoedmiddel is groote zindelijkheid en het stipt opvolgen van het gegeven voorschrift, geen drank of spijs in het lokaal waar verglaasd wordt, te gebruiken, en niet dan na behoorlijke reiniging der handen.

Komt de arbeider met de handen voortdurend in het glazuur, waartoe hij tot het verglazen van een aantal voorwerpen, die niet met die tang kunnen worden gevat, verplicht is, dan worden de loodwitbestanddeelen opgenomen door de huid, hetgeen eveneens aanleiding tot vergiftiging geven kan. Sommige arbeiders verrichten langer dan 20 jaren dat werk zonder iets te gevoelen, terwijl andere reeds na twee jaren

(1) 5841-5977, en volgende.
(2) 5841.
(3) 6518, 6543, 9187, 9215.
(4) 6657, 6905, 6909.
(5) 6658.

loodkoliek krijgen; onlangs is bepaald dat de arbeiders maar vijf jaren aan dat werk mogen blijven en dan aan ander werk moeten worden gezet[1].

Voordat het aardewerk wordt verglaasd, wordt het soms met figuren bedrukt; dit werk, dat grootendeels door vrouwen en meisjes wordt verricht, geschiedt in ruime lokalen en geeft tot geen ontwikkeling van stof of ongezonde gassen aanleiding.

Het ledigen der ovens, waarin de verglaasde voorwerpen ten tweeden male gebakken worden, schijnt niet bij dezelfde hooge temperatuur te geschieden als dat bij de biscuit-ovens wel het geval is; althans daarover worden geene klachten geuit.

Bij het beschilderen van het verglaasde

(1) 6610.

aardewerk ontwikkelen zich terpentijngassen, die bij avond, wanneer het gas brandt, wel eens hinderlijk kunnen zijn; tot verwijdering daarvan is in het lokaal, dat overigens ruim en luchtig is, een exhauster aangebracht. Schadelijk voor de ademhalingswerktuigen schijnt dat werk niet te zijn[1].

Ook over de hitte bij het ledigen der ovens, mouffles genaamd, waarin het aardewerk na het schilderen gebracht wordt, wordt niet geklaagd.

Bij de arbeiders, die loodwit vervaardigen, komt loodwitvergiftiging eveneens eene enkele maal voor, namelijk op het oogenblik dat zij het acetas plumbi van het lood af kloppen; hun wordt dan melk te drinken gegeven; de verdere bewerking van dat loodwit geschiedt langs natten weg en dus zonder gevaar voor den werkman. Die loodwitbereiding heeft evenwel jaarlijks slechts gedurende ongeveer eene maand plaats, zooals ook het vervaardigen van menie, dat soms bij de grondstoffen gemengd wordt, waaruit het glas wordt vervaardigd.

Ten opzichte van het bewerken en mengen dier grondstoffen geldt hetzelfde, wat reeds hierboven omtrent het bewerken van alle grondstoffen ten opzichte der stofontwikkeling is gezegd.

Ofschoon de glasblazers gedurende hun arbeid voortdurend aan de zeer hooge temperatuur der gloeiovens zijn blootgesteld, komt bij hen toch geene speciale ziekte voor, zooals bij de aardvormers en glasslijpers; het lokaal waar zij werken is zeer hoog en ruim en wordt aan weerszijden voortdurend geventileerd door jaloezieën en aan de bovenzijde door een dakruiter.

Zooals de arbeiders die de aarden voorwerpen vormen, zijn ook de glasslijpers werkzaam in eene atmosfeer, die, niettegenstaande het glas nat geslepen wordt, voortdurend bezwangerd wordt met fijne stofdeeltjes van glas, dat zij inademen en dat hen vrij veelvuldig aan eene zelfde ziekte der ademhalingswerktuigen blootstelt als de eerstgenoemde arbeiders, bij de laatsten glasslijpersziekte genoemd[2]. Dergelijke arbeiders, die herculisch gebouwd waren, zijn toch gestorven aan tering[3]. Tot voortdurende vernieuwing der bedorven lucht zijn ook in de lokalen waar het glas geslepen wordt - de slijpsteenen worden door eene stoommachine in beweging gebracht - exhausters aangebracht, en elk glasslijper zit bij een vensterraam, waarvan het bovenste gedeelte tuimelend is.

De vrouwen, die in deze afdeeling de randen van sommige drinkglazen, nadat zij geslepen zijn, in kleine ovens brengen, ten einde de scherpe kanten dier randen te doen wegsmelten, dragen groene brillen, om hare oogen tegen de warmte en het licht dier oventjes te beschutten[1].

De verlichting bij avond en bij nacht geschiedt met gas, dat in de fabriek zelve wordt geproduceerd.

Ook in de aardewerkfabriek der *Société Céramique* zijn de noodige maatregelen genomen in het belang van de gezondheid van den werkman, maar ook daar doen zich, vooral bij de aardvormers, de aan dat werk eigen nadeelige invloeden gevoelen. De zalen waar zij werken zijn ruim en goed geventileerd door tuimelramen en exhausters, de droogkasten zijn afgesloten[2]. De steenen vloeren dier zalen worden

(1) 5232.
(2) 5831.
(3) 5760.
(1) 5357.
(2) 5392.

iederen avond na afloop van den arbeid besproeid en geschrobd. De ligging dier fabriek is zeer gunstig; alle gebouwen zijn groot, ver uit elkander gelegen en nieuw[3]. Het ruwmalen van den steen geschiedt droog, gedeeltelijk in de open lucht, en daarna nat in een groot lokaal. Het is gebleken, dat in deze fabriek de biscuitovens in genoegzamen getale aanwezig zijn, om met het ledigen te kunnen wachten totdat zij behoorlijk zijn afgekoeld, en dat zulks ook geschiedt. Klachten over het ledigen dier ovens bij te hooge temperatuur worden uit die fabriek dan ook niet vernomen.

Het voor het glazuur benoodigde loodwit wordt niet in de fabriek vervaardigd, maar van elders aangevoerd.

Aan de eischen, die met het oog op de hygiène kunnen gesteld worden, is in de *Koninklijke Nederlandsche papierfabriek* over het algemeen goed voldaan[4]. De lompen worden niet ontsmet voordat zij gesorteerd worden;

(3) 5375.
(4) 5416.

het is te betwijfelen of dat zou kunnen geschieden, zonder overdreven, niet in te willigen eischen aan de industrie te stellen[1]. Epidemieën komen in deze fabriek niet voor, meer bepaaldelijk niet onder de lompensorteersters; ook geen pokken-epidemieën, al blijft de mogelijkheid bestaan dat lompen de kiemen van ziekten kunnen overbrengen[2]. De zalen, waar het sorteeren en snijden der lompen plaats heeft, zijn zeer groot, ruim en licht; zij worden niet door exhausters geventileerd, maar hebben tuimelramen, om het gedurende dat werk zich ontwikkelend stof weg te voeren. Volgens den fabrikant zou het aanbrengen van mechanische werktuigen eerder nadeelig zijn, omdat de ventilatie bij deze soort van werk stof opwekt en de verhitte werklieden koude doet vatten[3]. Aan de lompensorteersters waren respirateurs verstrekt om zich tegen het inademen van stof te vrijwaren, maar zij hebben die weldra weggeworpen[4]. Vóór den aanvang van haar arbeid trekken zij een werkpak aan, hetgeen zij vóór het verlaten van de fabriek, en na zich behoorlijk gewasschen en gereinigd te hebben, weder tegen hare gewone kleeding verwisselen[5]. Het builen, koken en malen der lompen heeft machinaal plaats, en daaraan zijn geene nadeelige invloeden voor den werkman verbonden, evenmin als aan het maken der papierpap uit hout, hetgeen in zeer groote en ruime lokalen geschiedt; vroeger was de ontwikkeling van het chloorgas, dat met chloorkalk dient om de papierpap te bleeken, wel eens hinderlijk voor den werkman en konden daardoor keelziekten, chronisch hoesten en slechte spijsvertering ontstaan, maar tegenwoordig wordt, ten gevolge van verbeterde inrichtingen, niets meer van dien aard ondervonden. Ook de lokalen, waar de papiermolens staan, en waar voorts het papier wordt gesatineerd, gesorteerd en door vrouwen en meisjes verder bewerkt, zijn zeer groot en ruim; de geheele fabriek is door middel van stoombuizen verwarmd en bij avond met gas verlicht, met uitzondering van de electrische verlichting in de afdeeling, waar het hout wordt bewerkt. Er heerscht overal eene zeer groote zindelijkheid.

Tot de categorie der fabrieken, waarin vergiftige verfstoffen worden gebezigd, behooren te Maastricht de behangselpapierfabrieken; in het bijzonder werd daar vroeger, vooral tot het vervaardigen van groene gordijnen, gebruik gemaakt van arsenikhoudende verfstof, en de werklieden, met het bereiden der kleuren belast, ondervonden daarvan soms schadelijke gevolgen, zonder dat dit evenwel tot ernstige ziekten, veel minder tot sterfgevallen aanleiding gaf; het beste voorbehoedmiddel bestond in groote reinheid en het dagelijks nemen van een bad. Thans wordt zeer weinig arsenicum gebruikt, omdat de gezegde groene gordijnen nagenoeg niet meer worden vervaardigd; de werklieden zijn dientengevolge veel minder aan de schadelijke invloeden van dat vergif onderworpen[1].

Ook in de Nederlandsche zinkwitfabriek levert het werk geen gevaar op voor de arbeiders. Het inademen van schadelijke dampen van zinkoxyde komt niet voor en kan ook niet plaats hebben, daar de geheele bewerking in volkomen afgesloten toestellen geschiedt; gevallen van vergiftiging zijn niet voorgekomen[2].

(1) 5443.
(2) 8326.
(3) 8317.
(4) 8323.
(5) 8321.
(1) 8666-8676, 8737-8752.
(2) 5488, 9325.

Voor het overige geven de fabrieken en werkplaatsen te Maastricht geen aanleiding tot vermelding van bijzondere punten met het oog op de hygiène; voor lucht, licht, verwarming en reiniging is overal voldoende zorg gedragen, en nergens zijn de werklokalen overbevolkt met arbeiders.

Voor zoover, behalve mannelijke werklieden, vrouwen en meisjes tot fabrieksarbeid worden gebezigd, worden afzonderlijke lokalen voor de beide seksen aangetroffen: 1°. in de papierfabriek, waar het sorteeren en snijden der lompen en het sorteeren, fatsoeneeren enz. van het vervaardigd papier uitsluitend door vrouwelijk personeel geschiedt; bij het satineeren zijn, behalve het vrouwelijk personeel, tot het bedienen der machines mannen aanwezig; 2_o. in de tabaks- en sigarenfabriek van den heer

E. Philips, waar het vrouwelijk personeel de sigaren en sigaretten maakt; 3°. in de vermicellifabrieken van de heeren J. Pagnier en A. Bauduin, waar het vrouwelijk personeel de vermicelli plooit en droogt; 4°. in de wollen-dekenfabriek van den heer J. Regout, wat betreft de kaarderij, waar alleen vrouwelijk personeel werkt.

Ten opzichte van den duur van het verblijf in de gebouwen, rusttijden, nachten Zondagsarbeid van mannen is de toestand als volgt:

In de fabriek der firma P. Regout en Cie. is de werktijd dagelijks gedurende de zes werkdagen van iedere week - des Zondags wordt niet gewerkt - in alle afdeelingen, behoudens de navolgende uitzonderingen, van 7 tot 12 uur voormiddags en van 1½ tot 6½ namiddags, met telkens 10 minuten rusttijd, terwijl alle werklieden gedurende den etenstijd de fabriek verlaten. Nachtarbeid wordt verricht: in de afdeeling aardewerk bij de aardmolens, die van Maandagmorgen zes uur tot Zaterdagavond twaalf uur voortdurend, door stoom gedreven, de natte grondstoffen malen; in de afdeeling glasblazerij, waar van Maandagmorgen zes uur tot den volgenden Zondagmorgen zes uur voortdurend glazen voorwerpen worden ververvaardigd; en in de beide afdeelingen door de machinisten en stokers. Deze laatsten zijn ook des Zondags werkzaam tot het onderhouden der vuren onder de ovens, waarin het glas wordt gesmolten, en die waarin het aardewerk wordt gebakken. Al die arbeiders zijn verdeeld in dag- en nachtploegen, welke elkander des morgens en des avonds te zes uur aflossen. Bovendien wisselen wekelijks de ploegen, zoodat de werklieden van iedere ploeg om de veertien dagen een week nachtwerk en eene week dagwerk verrichten. Des Zondags staan alle stoommachines stil.

Behalve de stokers bij de glasovens zijn daar ook werkzaam de smelters, die de grondstoffen in de kroezen werpen. De ploegen van die beide categorieën wisselen des Zondags op het midden van den dag, zoodat zij dan ongeveer 18 uren aan het werk blijven. Wanneer twee feestdagen op elkander volgen, hebben de smelters 24 uren vrij, omdat het glas 24 uren noodig heeft om te smelten, maar de stokers hebben nooit vrij. De glasblazers, stokers, smelters en machinisten verlaten gedurende hun werktijd de fabriek niet en gebruiken gedurende de rusttijden, te zamen ongeveer 1½ tot 2 uur in de 12 uren werktijd, hetzij middag- hetzij ander eten in de werklokalen.

In de fabriek der *Société Céramique* draaien eveneens de aardmolens, door stoom bewogen, van Maandagmorgen zes uren tot Zaterdagavond, en moeten de vuren der ovens, waarin het aardewerk gebakken wordt, dag en nacht worden onderhouden; het tot die werkzaamheden benoodigd personeel werkt en wisselt af op dezelfde wijze als in de eerstgemelde fabriek. Al het overige werkvolk in de fabriek der *Société Céramique* werkt dagelijks, eveneens met uitzondering van den Zondag, van 7 tot 12 uur en van 1½ tot 6½ uur, telkens met een kwartier rusttijd, die in de lokalen wordt doorgebracht; tot het gebruiken van het middagmaal verlaten al die arbeiders de fabriek.

In de *Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek* wordt de werkdag insgelijks door een rusttijd van 1½ uur afgebroken, tot het buiten de fabriek nuttigen van het middageten; des voormiddags wordt gearbeid van 7 tot 12, des namiddags van 1½ tot 6½ uur, telkens met een kwartier rusttijd. Uitzondering maken de machinisten en stokers en het verdere personeel, benoodigd voor de papiermolens, die, door stoom gedreven, des Maandagmorgens te zes uur in beweging worden gezet en onophoudelijk tot den volgenden Zondagmorgen zes uur doormalen. Ook hier wordt

des Zondags niet gewerkt, behalve het evengenoemde werk tot zes uur 's morgens der molens.

In de *Nederlandsche Zinkwitfabriek* worden de ovens dag en nacht, ook des Zondags, gestookt, en ook daar wisselt het personeel der stokers, in dag- en nachtploegen verdeeld en die ieder twaalf uur daags aan de ovens werkzaam zijn, geregeld af, zooals reeds is vermeld, met dit verschil, dat de des Zaterdagmorgens opkomende werklieden vier en twintig uren aan een stuk bij de ovens

dienst doen, ter verwisseling der dagen nachtploegen.

In de meelmolens van den heer Dolk en de firma Behr en C^{o}. wordt van Maandagmorgen tot Zaterdagavond voortdurend gemalen, en het benoodigd personeel, verdeeld in dag- en nachtploegen, wisselt eveneens op de bovenvermelde wijze af. Des Zondags wordt ook daar niet gewerkt.

Geheel op dezelfde wijze zijn de werkzaamheden der bakkers geregeld in de machinale broodbakkerij van den heer Harger, waar eveneens, met uitzondering van den Zondag, bij dag en bij nacht voortdurend wordt gebakken. In geene enkele andere bakkerij wordt des nachts gewerkt.

Volledigheidshalve zij nog gemeld, dat in de stedelijke gasfabriek de ovens tot het maken van gas voortdurend brandend worden gehouden, en dus ook daarin het personeel op de gewone wijze in dag- en nachtploegen is verdeeld.

In geene der andere groote en kleinere fabrieken of werkplaatsen wordt des nachts of des Zondags gewerkt, behalve in sommige gevallen bij de bierbrouwers des Zondags gedurende een paar uren tot het omzetten van het mout; de werkdag vangt meestal des morgens ten 6, 7 of 8 uren aan, om des avonds op ongeveer hetzelfde uur te eindigen, met een rusttijd van 1 of 1½ uur voor het middagmaal en twee korte rusttijden, van ongeveer een kwartier, voor het koffiedrinken; na aftrek der rusttijden is de gemiddelde werkdag *tien* uren. In de meeste fabrieken wordt bij het stuk gewerkt, zoodat ingeval van overwerk, dat thans hoogst zelden, en dan meestal slechts gedurende een enkel uur, plaats heeft, dat overwerk volgens het gewoon tarief betaald wordt.

Onder de aangelegenheden, die betrekking hebben op den toestand der fabrieken en werkplaatsen met het oog op het welzijn der arbeiders, en die, hetzij rechtstreeks, hetzij zijdelings verband houden met hunne veiligheid en gezondheid, bekleedt eene voorname plaats de zorg voor den werkman wanneer hij door ziekte, in of buiten de fabriek, opgedaan, door ongeval in de fabriek, door ouderdom als anderszins tijdelijk of voortdurend buiten staat geraakt om te werken. De ziekenfondsen en voorzorgskassen, in vele fabrieken opgericht, hetzij door, hetzij met medewerking van den fabrikant, bewijzen dat èn werkgever èn arbeider overtuigd zijn van de noodzakelijkheid, daaromtrent voorzieningen te maken.

Zoo bestaan er in de fabriek der firma P. Regout en Cie zes verschillende ziekenfondsen, waaraan voor de mannelijke arbeiders boven 18 jaren de deelneming verplichtend is, en waarin door de firma voor ⅓ wordt bijgedragen; een algemeen ziekenfonds voor alle werk - lieden der fabriek bestaat niet, omdat de aard van het verschillend werk - men denke slechts aan dat der aardvormers en glasslijpers - eene hoogere bijdrage voor de eene categorie van arbeiders dan voor de andere zou medebrengen.

In de aardewerk-afdeeling worden dan ook twee ziekenfondsen gevonden, het aardewerkers-ziekenfonds en het aardewerk-quinzaine-ziekenfonds. In het laatste wordt door de arbeiders gemiddeld 1½ percent van hun loon bijgedragen; ingeval van ziekte ontvangen zij geldelijke ondersteuning, maar geen geneeskundige hulp; deze moeten zij bij het burgerlijk armbestuur vinden. De aardewerkers betalen ongeveer 3 pet. van hun loon in het ziekenfonds. Zij ontvangen ingeval van ziekte geldelijke ondersteuning en geneeskundige hulp; zij vormen een meer blijvend personeel, dat minder afwisselt, een bepaald beroep uitoefent en beter betaald wordt.

Ook de glasblazers en glasslijpers storten een gedeelte van hun loon in ziekenfondsen, waaruit zij eveneens ingeval van ziekte geldelijke ondersteuning en geneeskundige hulp ontvangen(1). Nog is er eene quinzaine-ziekenkas bij de glaswerk-afdeeling, en eene dergelijke bij de afdeeling: diversen. Andere fondsen bestaan aan die fabriek niet(2). Vroeger was er een fonds voor de weduwen der beambten, aan welke het verboden was eenige winkelnering te houden, maar na 3 jaren is op hun verlangen dat fonds wederom ontbonden. Van de geringe rente der door de fa-

(1) 7470, 8170.
(2) 6636.

briek daarin gestorte gelden, f 2000, worden de weduwen van een paar beambten bedeeld. De ziekenkassen werken niet als pensioenfonds, maar als ondersteuningsfonds voor diegenen, welke door langdurigen arbeid een tijdelijken onderstand verdienen[1]. Van de zijde der fabriek genieten twaalf mannen, die voor goed hun ontslag hebben gekregen, pensioen of uitkeering; het zijn zoogenaamde quinzaine-arbeiders[2]. Behalve die 12 personen ontvangen geene gewezen werklieden eene uitkeering vanwege de fabriek[3]. Voor het overige is van pensionneeren in de fabriek geen sprake[4].

Voor vrouwen bstaat er geene gelegenheid aan het ziekenfonds deel te nemen.

Verlaat een arbeider om welkereden ook de fabriek, hetzij vrijwillig, hetzij wegens wangedrag, of wordt hij om eenige andere reden weggezonden, dan verliest hij alle aanspraak op de door hem in het ziekenfonds gestorte gelden.

In de aardewerkfabriek der *Société Céramique* hebben de arbeiders eene onderlinge voorzorgskas, waaraan de deelneming wel niet verplicht is, maar waarin door den invloed van den directeur toch nagenoeg alle arbeiders bijdragen; zij wordt door hen beheerd volgens een reglement, dat zij zelve gemaakt hebben. Gedurende de eerste jaren stort ieder werkman daarin drie percent van zijn loon, vervolgens twee, later een percent en eindelijk niets meer. Ingeval van ziekte en ook bij voortdurende ongeschiktheid om te werken door vergevorderden leeftijd als anderszins, ontvangen zij uit die voorzorgskas de helft van hun loon, vrije geneeskundige behandeling en geneesmiddelen, beide laatste evenwel niet voor hun gezin[5], terwijl dan de wederhelft van het loon door de fabriek wordt bijbetaald. Het fonds wordt door den fabrikant beheerd[6]. Verlaat een arbeider vrijwillig de fabriek of wordt hij weggezonden, dan verliest hij zijne rechten op het fonds[7].

In de *Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek* is met behulp van den directeur eene kas door de werklieden opgericht, waaraan nagenoeg alle arbeiders, ook de meisjes, met uitzondering der lompensorteersters, deelnemen. Die kas wordt gevoed door het inhouden van een gedeelte van het loon; ingeval van ziekte ontvangt het gezin van den werkman de uitkeering, niet het burgerlijk armbestuur, indien hij in het burgerlijk hospitaal wordt verpleegd. Bovendien heeft de fabriek: 1°. eene ondersteuningskas, waaruit meermalen in de voormelde kas is gestort, wanneer zij zwak begon te staan, en 2°. eene hulpkas, waaruit de directeur de bevoegdheid heeft pensioenen toe te staan. De opzichters storten niet in de kas der werklieden, maar worden zij oud en ongeschikt voor het werk, dan worden zij, evenals de werklieden, door de fabriek gepensionneerd; *recht* op pensioen hebben de werklieden en opzichters evenwel niet. Bij vertrek van den werkman uit de fabriek, om welke reden ook, gaat alle recht op de in het fonds gestorte gelden verloren[1]. Van de bevolking der fabriek is een vierde gedurende ruim 20 jaren en meer in de fabriek werkzaam; 6 percent van het werkvolk is boven de 60 jaren, 15 percent boven de 50.

(1) 6652.
(2) 6647, 6651.
(3) 6654.
(4) 8173-8176.
(5) 7885.
(6) 7711 en volgende.
(7) 7795 en volgende.
(1) 8341.

De werklieden van de behangselpapierfabriek der firma J.H. Rutten staan één percent van hun loon af voor een onderling ziekenfonds, waaruit hun gezin ingeval van ziekte de helft van hun daggeld als ondersteuning geniet; bovendien ontvangen zij dan geneeskundige behandeling en geneesmiddelen. De werklieden blijven tot vergevorderden leeftijd in de fabriek, die sedert 1847 bestaat, en wegens ouderdom of onbruikbaarheid is nooit iemand weggezonden(2). Het ziekenfonds is meer dan toereikend, want meer dan eens hebben daaruit al de werklieden eene buitengewone uitkeering ontvangen(3).

Ook in de spijkerfabriek der firma Th. Regout & Cie, bestaat eene ondersteuningskas bij ziekte, waarin door de werklieden één percent van hun loon wordt gestort; bij ziekte van ten hoogste zes maanden wordt daaruit de helft van

(2) 8702 en volgende, 8790.
(3) 8803, 8804.

het loon uitbetaald; bij ziekte van langeren duur een kwart. Ook in deze fabriek blijven de arbeiders zeer lang; de oudste is er sedert 49 jaren.

In de wollen-dekenfabriek van den heer J. Regout bestond vroeger een ziekenfonds, waarin door den fabrikant werd bijgedragen voor een derde, maar daar die werklieden, welke ingeval van ziekte in het burgerlijk hospitaal werden verpleegd, hiervoor grootendeels, zoo niet geheel, de golden, die zij uit dat fonds ontvingen, moesten uitkeeren, hebben de arbeiders goedgevonden in 1879 dat ziekenfonds op te heffen en de inleggelden te verdeelen(1).

Vaste regelen omtrent voorziening ingeval van ziekte bestaan in de tabaksen sigarenfabriek van den heer E.G. Philips niet; er is noch ziekenfonds noch eenig ander, maar ingeval van ziek te gedurende eenige dagen wordt door den fabrikant het geheele loon uitbetaald, bij ziekte van langeren duur de helft. Ook in deze fabriek blijven de meeste werklieden gedurende lange jaren(2).

De eenige fabriek, waarvan het bekend is dat voor hare rekening aan de werklieden en hunne gezinnen geneeskundige hulp en geneesmiddelen worden verstrekt, is de *Nederlandsche zinkwitfabriek*; tevens ontvangt de werkman gedurende zijne ziekte de helft van zijn loon als onderstand. Eene ondersteuningskas ingeval van ongeluk bestaat nog niet; dit is wel het geval voor de zinkwitfabriek te Eysden, van dezelfde maatschappij, welke fabriek sedert langere jaren bestaat. Te Maastricht heeft de fabriek nog geene ondersteuningskas uit het reservefonds, omdat zij eerst 6 jaren geleden is opgericht(3).

De directeur der *St. Paulusdrukkerij* te Maastricht heeft, op kosten der firma, de werklieden verzekerd tegen ongelukken bij eene Zwitsersche maatschappij(4).

Eene geheel bijzondere vermelding verdient het fonds ter ondersteuning van de arbeiders, in dienst bij de *domaniale steenkolemijnen* te Kerkrade. Het wordt bestuurd door den directeur, wien vier leden, waaronder twee uit de arbeiders, door hen te kiezen, ter zijde staan, doch slechts met raadgevende stem. Daaruit worden de leden ondersteund, welke door ziekte, ouderdom of door buiten hun toedoen gelegen oorzaken, tijdelijk of wel voor immer ongeschikt tot den arbeid worden, alsmede hunne weduwen en kinderen. Al de personen, in dienst bij die mijnen, zijn verplicht deel te nemen aan het fonds. Als bijdrage wordt den leden op iederen betaaldag 3 ten honderd van hun verdiend loon ingehouden, terwijl uit de kas dier mijnen insgelijks iederen betaaldag als bijdrage in dat fonds wordt gestort eene som, gelijktstaande met het totaal der bijdragen van de leden. Deze hebben aanspraak op: 1°. een pensioen voor zich en bij overlijden voor hunne nagelaten weduwen en kinderen; 2°. eene tegemoetkoming bij ziekte; 3°. genees-, heel- en apothekerskosten voor zich en hun gezin; 4°. eene tegemoetkoming bij begrafeniskosten; en 5°. vrij schoolonderricht voor hunne kinderen, dat tot het 14de jaar verplichtend is. De arbeiders zijn in klassen ingedeeld en ontvangen pensioen, zooals ook hunne weduwen en kinderen, in evenredigheid van hunne dienstjaren en hun loon. Het fonds in 1856 door de goede zorgen van den directeur, opgericht, bezat reeds op het einde van 1885 een kapitaal van f 122 000. In 1885 werden f 7617,60 voor de onderscheidene zoo

(1) 8970 en volgende, 9134.
(2) 8879 en volgende.
(3) 9304.
(4) 6050.

even omschreven doeleinden uitgegeven. Vrijwillig of gedwongen ontslag uit den dienst der mijnen doet alle aanspraak op het fonds verliezen en alle recht op ondersteuning ophouden. Is het ontslag veroorzaakt door gebrek aan arbeid of door verplichten militairen dienst, dan wordt bij terugkeer de vroeger in den dienst der mijnen doorgebrachten tijd in rekening gebracht.

Tot stijving van het ziekenfonds of de voorzorgskas worden in alle fabrieken, behalve in die van den heer J. Regout, waar geen ziekenfonds bestaat[1], de aan het werkvolk opgelegde boeten gebezigd. Het heffen van die boeten geschiedt meestal niet uit kracht van een geschreven reglement, maar de werk-

(1) 9009.

lieden weten wat bijv. op het te laat komen, het twist zoeken, het in beschonken toestand verschijnen in de fabriek, enz. staat; over het opleggen der boeten beslist meestal rechtstreeks, en in ieder geval in hoogste ressort de fabrikant(1). In de fabrieken der *Société Céramique* en van de firma J.H. Rutten (behangselpapier) bestaat een fabrieksreglement, waarin het opleggen der boeten is geregeld(2).

De meeste der voormelde ziekenfondsen zijn zoo ingericht, dat ingeval van ziekte de uitkeering plaats heeft niet aan den arbeider, maar aan zijn gezin, omdat anders, bij zijne opneming in het burgerlijk hospitaal, die uitkeering geheel of ten deele door het hospitaal wordt geëischt tot dekking der verplegingskosten(3). Ingeval een arbeider onder deze laatste voorwaarde in het hospitaal is opgenomen, ontvangt zijn gezin, indien het hulpbehoevend is, eenige ondersteuning van het burgerlijk armbestuur. Maar er wordt zeer veel op dat bestuur geschoven, waarvoor anderen te zorgen hadden(4); dit betreft vooral de arbeiders der fabriek van de firma P. Regout en Cie, die, wanneer zij versleten zijn, grootendeels aan hun lot worden overgelaten(5). Het burgerlijk armbestuur is sedert jaren werkzaam tot het oprichten van eene algemeene ziekenbeurs voor fabrieksarbeiders, waarin ook ondersteuning zou gegeven worden ingeval van ziekte, maar tot nog toe is die beurs niet tot stand gekomen(6). Het getal huisgezinnen van fabrieksarbeiders, die door het armbestuur met geneeskundige hulp en geneesmiddelen bedeeld worden, bedraagt 1189. Voorts worden 86 weduwen van fabrieksarbeiders ondersteund, onder welke er zijn van 31 jarigen leeftijd(7). Maar ook de arbeider is veel te veel gewoon op de armenkas te steunen(8); hij meent dat geneeskundige hulp en geneesmiddelen door het armbestuur *moeten* gegeven worden, en eischt die als zijn *recht*(9).

De uitbetaling der loonen geschiedt in sommige fabrieken den 1 sten en 15den van iedere maand, in andere om de 14 dagen des Zaterdags; de arbeider ontvangt dan het loon der afgeloopen quinzaine, dus veertien dagen later; verlaat hij de fabriek, dan ontvangt hij bij de afrekening het loon van twee quinzaines tegelijk(1). Daardoor heeft den fabrikant den werkman onder zijne macht; vertrekt deze onverwacht, dan verbeurt hij zijn reeds verdiend loon. Vroeger geschiedde die betaling in de fabriek der firma P. Regout en Cie. om de maand(2).

Elders wordt twee dagen na afloop der quinzaine het daarin verdiende loon uitbetaald(3). In weder andere fabrieken wordt wekelijks het gedurende de week

(1) 6445 en volgende, 6683, 7344 en volgende, 7596 en volgende, 8238, 8349.
(2) 7858, 8716.
(3) 6198.
(4) 5772.
(5) 5873, 6034.
(6) 6198.
(7) 6156, 6157.
(8) 5711.
(9) 6236.
(1) 7741.
(2) 6243, 6674.
(3) 8375.

verdiende loon uitbetaald[4]. Somtijds wordt op het loon een voorschot gegeven[5]. Het betalen van het loon door middel van bons bestaat te Maastricht niet[6].

De wensch naar het uitbetalen van het loon om de week werd meermalen geuit, met aandrang op een anderen betaaldag dan den meest gebruikelijken, namelijk den Zaterdag, ten einde vele voor het huishouden benoodigde inkoopen des Vrijdags en Zaterdags à comptant op de markt te kunnen doen. Wordt het geld des Zaterdagavonds ontvangen, dan gaat veel daarvan des Zondags en Maandags in de herberg verloren[7].

Onder de maatregelen, die in de fabrieken aangewend worden ter bevordering van het welzijn der werklieden, dient nog vermeld te worden de soepkokerij in de fabriek der firma P. Regout en Cie., waar de werklieden dier fabriek voor een zeer geringen prijs warm middagvoedsel kunnen bekomen; vooral voor de arbeiders, die uit de omliggende dorpen in de fabriek komen werken is dit eene goede inrichting. Aan een zestigtal jongens wordt die soep kosteloos uitgereikt[8].

Afgescheiden van de conclusiën, die uit de tot dusver gehouden enquête voor het geheele land kunnen worden getrokken, kan aan het einde van het overzicht over den industriëelen arbeid te Maastricht, en tevens op grond van den reeds vermelden staat (bijlage T) ten

(4) 8844.
(5) 9310.
(6) 6244.
(7) 5993, 6240, 7220.
(8) 6716 en volgende.

opzichte van geheel Limburg, worden gezegd dat de toestand der nijverheid in die provincie het nemen van de navolgende wettelijke maatregelen toelaat:

1$_{o}$. verhooging met *één* jaar van den leeftijd, waarop volgens de wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130) de industriëele arbeid kan worden begonnen;

2°. verbod aan jongelieden beneden 18 jaren en aan vrouwen van elken leeftijd om tusschen een bepaald avonduur en een bepaald morgenuur te arbeiden, met toekenning van een vasten wekelijkschen rustdag, en wel den Zondag, behoudens enkele noodzakelijke uitzonderingen (zooals voor de glasindustrie.)

Deze bepalingen zouden zoowel op de ambachtsnijverheid als op de fabrieksnijverheid van toepassing moeten zijn, maar niet op den landbouw.

Is de wettelijke regeling van de drie gemelde onderwerpen vrij eenvoudig, anders is het gesteld met het in het leven roepen van verplichte zieken- en pensioenkassen, waaraan patroons en werklieden bijdragen, en door een bestuur, uit beiden samengesteld, volgens regelen door de wet te stellen, te beheeren. Het door de domaniale steenkolenmijnen te Kerkraden gegeven voorbeeld, om niet te gewagen van hetgeen in Duitschland op wetgevend gebied in die richting is tot stand gebracht, toont aan, dat eene dergelijke regeling mogelijk is. Zelfs kan, met het oog op hetgeen ook te Maastricht reeds in dat opzicht bestaat, gezegd worden dat tot die regeling op een niet te ver verwijderd tijdstip zal kunnen worden overgegaan.

§ 4. *Tilburg.*

- Van de tot dusver besproken toestanden wijken die te Tilburg in menig opzicht aanmerkelijk af. Reeds dadelijk valt omtrent deze plaats te constateeren, dat de wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130), met het oog op de daar bestaande eigenaardige toestanden, niet noodig was. Dank zij het initiatief, genomen door monseigneur Swijzen, vroeger als pastoor te Tilburg werkzaam[1], bestond er reeds vóór 1874 in de Tilburgsche fabrieken geen arbeid van kinderen beneden twaalf jaren. De Katholieke geestelijkheid verlangt en houdt streng vast aan de bepaling, dat geene kinderen tot de eerste Heilige Communie worden toegelaten, die niet behoorlijk kunnen lezen en schrijven. Het onderwijs, parochiaal ingericht en gegeven door broeders en zusters, is kosteloos. De fabrikanten werken met de geestelijkheid en de hoofden van het onderwijs samen, en nemen geene kinderen beneden twaalf jaren in hunne fabrieken aan.

Mocht in vroeger jaren arbeid van kinderen beneden twaalf jaren gebezigd worden bij de huisindustrie, thans, nu het spoelen van garens machinaal plaats grijpt, valt ook hiervan niets meer te bespeuren. In het algemeen genomen, kan dus gezegd worden, dat voor Tilburg de wet op den kinderarbeid slechts was de wettelijke bekrachtiging van feitelijk bestaande toestanden[1].

Het is dus niet te verwonderen, dat een speciaal toezicht op de naleving van bovengenoemde wet niet plaats grijpt. Dit moet echter niet zoo worden opgevat,

(1) 11154.

(1) 10038-10040, 10055-10058. 10106-10110, 10240-10245, 10260, 10271 - 10273, 10335, 10426-10437, 10779-10786, 10944-10947, 11155-11161, 11469, 11688, 11669.

alsof er in het geheel niet naar werd omgezien. Sedert 1874 zijn er een tiental processen-verbaal opgemaakt, waarbij overtreding van het verbod van kinderarbeid beneden twaalf jaren werd geconstateerd. Zulks had schier uitsluitend in steenbakkerijen plaats. Ook gebeurt het eene enkele maal, dat fabrikanten misleid worden door de ouders ten opzichte van den waren leeftijd der kinderen. Hierbij kan natuurlijk alleen sprake zijn van een verschil van eenige maanden. Daarom werd het door gehoorde deskundigen wenschelijk geacht, ten einde het toezicht te verscherpen, de wet van 1874 uit te breiden in dien geest, dat de fabrikanten verplicht werden geene kinderen aan te nemen dan op overlegging hunner geboorte-akte, die dan van gemeentewege kosteloos zou moeten worden verstrekt(2).

Ook over onduidelijkheid van de redactie der wet werd geklaagd, omdat deze zou toelaten dat kinderen beneden de 12 jaren wel mogen arbeiden voor hunne

(2) 10048-10052, 10091-10196, 10235, 10431-10434.

ouders of voogden; eene redactie derhalve die, met het oog op de huis-industrie, hare bedenkelijke zijde heeft[1].

Daar men mag aannemen dat in Tilburg nagenoeg alle kinderen tot den twaalfjarigen leeftijd de school bezoeken en geen arbeid verrichten, bestond er geene behoefte om krachtens art. 82 der wet op het lager onderwijs plaatselijke verordeningen vast te stellen, en deze zijn dan ook niet uitgevaardigd[2].

De arbeid van jongens boven twaalf jaren is licht en, indien de werktijd niet te lang is, weinig vermoeiend. Hij bestaat voornamelijk in het *draadmaken*, het weder verbinden der draden, gedurende het spinnen gebroken, of in het *kaardenkloppen*. Deze laatste bezigheid is van den navolgenden aard. Het ruwen van het laken geschiedt door kaardbollen. De kaardbol is een distel, die de wol uit de stof haalt. Die distel geraakt vol wolvezels, en de kaardenklopper haalt die vezels met een ijzeren werktuigje er uit. Meisjes worden in den regel niet beneden de 16 jaren in de fabrieken toegelaten. Het werk, dat zij gewoonlijk verrichten, bestaat in noppen, pluizen en opmaken en is eveneens van lichten aard[3].

Het werken van gehuwde vrouwen in de fabrieken komt bijna niet voor. De geestelijkheid gaat dit tegen. Zoodra een meisje trouwt, blijft zij tehuis. Eene enkele maal kan het gebeuren, dat men zulk een meisje niet kan missen, en dan blijft zij nog enkele maanden op de fabriek om andere meisjes te leeren, maar die gevallen zijn zeldzaam. Men beschouwt in het algemeen het niet werken van gehuwde vrouwen in fabrieken als een groot element van geluk voor de arbeidende bevolking van Tilburg[4]

De duur van den arbeid is in den regel dezelfde voor mannen, vrouwen en kinderen. In den zomer begint men somtijds om 5 uur 's morgens en eindigt tegen 8 uur 's avonds; in den winter begint men om 7 of 8 uur 's morgens en eindigt 's avonds om 7, 8 of 9 uur. Hierbij dient men in mindering te brengen een kwartieruur schafttijd in den zomer voormiddags, een uur schafttijd van twaalf tot één uur om naar huis te gaan eten, en bovendien 's namiddags een kwartier om koffie te drinken. Dit is de gewone Tilburgsche campagne. Er zijn echter enkele fabrieken, waarin soms langer gewerkt is, en wel tot 's avonds 10 uur. Deze handelwijze vindt bijna algemeen afkeuring. Ter voorkoming van herhaling van dergelijke misbruiken wordt door verschillende fabrikanten aangedrongen op een arbeidsdag van 13 uren als maximum, behoudens dispensatie, door burgemeester en wethouders te verleenen bij spoedbestellingen of onvoorziene gevallen. Ook wordt als schafttijd om naar huis te gaan en te eten een uur te weinig geacht, aangezien Tilburg ver uit elkander gebouwd is en het fabrieksvolk dus geen tijd genoeg heeft om heen en terug te gaan en rustig zijn middagmaal te nuttigen. Op voorstel van den burgemeester hebben derhalve de meeste fabrikanten besloten om den schafttijd van een uur uit te breiden tot anderhalf uur en den werktijd des avonds met een half uur te verlengen. In de werkplaatsen van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen heerscht eene andere

(1) 10179-10181.
(2) 10067-10070, 10266-10271, 10273-10275.
(3) 10073, 10197, 10246-10254, 10479-10481, 10828-10830, 10864-10866, 10938-10941, 11167, 11168, 11209, 11356, 11466-11469, 11655, 11748-11752.
(4) 10098-10100, 10299-10302, 10447-10450, 10509-10511, 10636-10640, 10866-10870, 11187-11189, 11420-11427, 11485-11487, 11648, 11685-11693, 11782-11785

dagorde. Daar duurt de arbeidsdag niet langer dan 12 uren 's zomers en 's winters met 2 uren rusttijd; dus 10 uren effectief werken[1].

Het loon der jongens van 12 tot 16 jaren en dat der ongehuwde vrouwen bedraagt ongeveer de helft van dat der volwassen mannen. In den regel 4, 4½, 5 cents per uur. Als de jongelieden van 16 tot 18 jaren van het draadmaken en kaardenkloppen tot de vollerij en weverij overgaan, verdienen zij ongeveer ⅔ van het loon der volwassen

(1) 10073-10083, 10254-10260, 10278-10286, 10388-10403. 10493-10495. 10498-10525, 10564-10568, 10570, 10611-10623, 10862-10864, 10878-10880, 10904-10907, 10917, 10932, 10971-10977, 11032-11044, 11207-11209, 11210-11214, 11244, 11343-11345, 11353-11363, 11368-11372, 11427, 11610-11614, 11649-11654, 11758-11764.

mannen. De verhouding tusschen mannen, vrouwen en kinderen is ongeveer als volgt te stellen: □ volwassen mannelijke arbeiders, □ meisjes boven de 15 jaren en □ jongens van 12 tot 18 jaren. Voor verdere bijzonderheden kan worden verwezen naar de statistiek, op verzoek der Cemmissie door de goede zorgen van het dagelijks bestuur der gemeente opgemaakt en als bijlage U aan dit Verslag toegevoegd.

Zondagsarbeid komt niet voor; alleen het noodzakelijke herstellen van ontredderde machines moet somtijds 's Zondags plaats grijpen. Nachtarbeid heeft evenmin plaats, behalve in de stoommeelfabriek, waar met dubbele ploegen, een dag- en nachtploeg, gewerkt wordt(1).

De lichamelijke toestand van de fabrieksarbeiders in het algemeen laat in verhouding tot andere fabrieksplaatsen weinig te wenschen over. Alleen het inademen van fijne wolvezeltjes bij het schrobbelen van de wol en het ruwen van het laken kan een nadeeligen invloed uitoefenen op de gezondheid, doch in veel minderen graad dan bij de katoenindustrie het geval is. Bij huiswevers komen breuken nog al veelvuldig voor; een verschijnsel, dat wellicht zijne verklaring vindt in de omstandigheid, dat bij het handweven de voeten ten deele de rol moeten vervullen van de stoommachine bij de machinale weefgetouwen(2). Tot den gezonden toestand van de fabrieksarbeiders draagt veel bij, dat de meesten in het bezit zijn van een eigen huis en tuintje. Velen bezitten bovendien nog een stuk land, waarop zij hun eigen voorraad aardappelen telen, en houden een varken of eene geit.

Verreweg de meeste fabrieksarbeiders in Tilburg kunnen lezen, schrijven en een weinig rekenen. In de plaats van herhalingsscholen wordt ijverig gebruik gemaakt van de Zondagsscholen, zoowel door het mannelijk als door het vrouwelijk geslacht.

Ook de zedelijke toestand der arbeidende klassen kan, in vergelijking met andere fabrieksplaatsen, bepaald gunstig genoemd worden. Het Maandaghouden is wel onder de ambachtslieden, maar niet onder het fabrieksvolk bekend. Het getal onechte geboorten bedraagt gemiddeld 1 pct. op eene bevolking van 32000 zielen. Ook het getal van zoogenaamde gedwongen huwelijken moet, naar uit de registers van den burgerlijken stand valt af te leiden, gering zijn.

Van socialistische woelingen bespeurt men weinig of niets. In het algemeen kan men zeggen, dat de verstandhouding tusschen pataoon en wervolk zeer gunstig is(1).

Ten einde de concurrentie met het buitenland, voornamelijk Saksen en Verviers, te kunnen volhouden, meenen onderscheidene Tilburgsche wolfabrikanten het gebruik van goedkoopen kinder- en vrouwenarbeid in het algemeen niet te kunnen ontberen. Eene verhooging van den leeftijd, waarop het verboden zou zijn jongens aan het werk te zetten, bijv. van 12 op 14 jaren, zou intusschen voor hen geene bezwaren opleveren, aangezien menig fabrikant de jeugdige werklieden liever op 14 jaren dan op 12-jarigen leeftijd aanneemt. Men meende evenwel om andere redenen het nemen

(1) 10471-10480, 10515-10522, 10539-10542 10605-10607, 10623-10628, 10806, 10853-10862, 10880-10882, 10937, 10995-10997, 11227-11229, 11245-11247, 11264-11272, 11329, 11340-11343, 11363-11368, 11428-11434, 11445-11454, 11497-11499, 11524-11527, 11535-11544, 11617-11620, 11644-11648, 11745-11749, 11756-11758, 11764.

(2) 10997.

(1) 10085-10090, 10092-10097, 10105, 10151-10153, 10171, 10184-10189, 10222-10227, 10286-10290, 10436, 10528-10533, 10543-10547, 10561-10564, 10671-10676, 10680-10709, 10806, 10823-10826, 10839-10842, 10903, 10207-10917, 10952-10956, 11013-11027, 11083-11087, 11140-11142, 11167, 11186, 11192-11195, 11229-11244, 11378-11381, 11387, 11470-11472, 11487-11491, 11587, 11620-11623, 11699-11712, 11765, 11780-11782.

van een dergelijken maatregel te moeten ontraden. Ten eerste in het belang van de ouders. In het algemeen zijn de arbeiders te Tilburg met groote gezinnen gezegend. Familiën, bestaande uit man, vrouw en zes, acht, soms tien kinderen, zijn geene zeldzaamheid. Daar de gehuwde vrouw uit de fabrieken geweerd wordt, is de man de eenige kostwinner voor het gezin. Kan een jongen van 12 jaren als draadmaker of kaardenklopper f 2½, à f 3 's weeks verdienen, dan is eene dergelijke niet onbelangrijke bijdrage tot het gemeenschappelijk huishouden

in staat de familie door de moeilijkste periode van haar bestaan heen te helpen. Wilde de wetgever het verbod van den kinderarbeid uitbreiden van 12 op 13 of 14 jaren, in menig arbeidersgezin zou gebrek ontstaan wegens het gemis van tot nu toe genoten inkomsten.

Ook in het belang van de kinderen werd bovengenoemde maatregel van verschillende zijden ontraden. Thans bestaat feitelijk in Tilburg leerplicht tot het 12de jaar. Weerde men kinderen boven dien leeftijd uit de fabrieken, zoo zouden de ouders hen, naar gevreesd werd, naar de bosschen zenden om spelden te rapen, hout te sprokkelen, zout te smokkelen en andere bezigheden, waarbij licht de kiem gelegd wordt voor onzedelijkheid en verwildering.

Van dezelfde zijden werd op nog meer schaduwkanten gewezen. Komen de jongens, na een paar jaar aldus rondgeloopen te hebben, met hun 14de jaar op de fabriek, zoo zullen zij minder gedwee en gezeglijk zijn dan thans op twaalfjarigen leeftijd het geval is. Op 14jarigen leeftijd is bovendien, om te beginnen, het werk van draadmaken en kaardenkloppen misschien te min en te nietig voor hen, die vroeger een meer ongebonden leven geleid hebben. Verbiedt men het werken van jongens beneden 14 jaren zonder daarnaast leerplicht in te voeren, het geneesmiddel zou blijken erger te zijn dan de kwaal, gesteld dat het lichte werk, hetwelk twee jongens tusschen 12 en 14 jaren in de Tilburgsche fabrieken verrichten, als eene kwaal kan beschouwd worden.

Jongelieden van 12 tot 14 jaren minder uren per dag te laten werken dan volwassenen, zou zeer bezwaarlijk zijn voor vele industriëelen bij de inrichting der bestaande fabrieken, en in menig opzicht gelijkstaan met desorganisatie van de gewone Tilburgsche campagne. Mocht de wetgever tot beperkende maatregelen willen overgaan, zoo zouden de kamer van koophandel en fabrieken, en in overeenstemming met haar onderscheidene deskundigen en getuigen, voor de Tilburgsche wolindustrie de voorkeur geven aan een maximum van 13 arbeidsuren daags, met een vasten rusttijd van anderhalf uur op het midden van den dag, zoowel voor volwassenen als voor kinderen, boven het vaststellen van verschillende werkuren voor verschillende leeftijden.

In eene verhooging van den leeftijd, waarop het voor meisjes verboden zou zijn in fabrieken te arbeiden, tot 14, desnoods 16 jaren, had men in het algemeen minder bezwaar[1].

Voor veiligheid, licht, lucht en verwarming wordt op de meeste fabrieken voldoende zorg gedragen. Alleen de voorzorgsmaatregelen tegen eventueel brandgevaar laten bij vele fabrieken nog te wenschen over. Meestal bestaan de gebouwen uit drie verdiepingen, waartusschen de gemeenschap zeer dikwijls alleen onderhouden wordt door één stel trappen, die dan nog bovendien van hout zijn, terwijl noodtrappen aan den buitenkant, van elke verdieping toegankelijk, ontbreken.

Bij brand, die in de wolfabrieken vrij gemakkelijk kan ontstaan, zijn de werklieden somtijds genoodzaakt geweest door de ramen te springen, daar de eenige gelegenheid, om naar beneden te komen, in brand stond. Een dubbel stel trappen of het aanwezig

(1) 10040-10048, 10013-10015, 10245 10252-10254, 10394-10406, 10416, 10450-10459, 10481-10483, 10509-10537, 10569, 10607-10611, 10786-10788, 10806-10812, 10827-10832, 10370-10878, 10947-10952, 10975-10990, 11045-11066, 11176-11186, 11343-11363, 11461-11466, 11479-11485, 11654-11688, 11670-11673, 11752-11756, 11794-11796.

zijn van brandladders op iedere bovenverdieping zou in deze leemte op gemakkelijke wijze kunnen voorzien.

In verschillende fabrieken bestaan ziekenfondsen, in andere niet. Het is echter, ook in het laatste geval, bij de meeste werkgevers regel, den zieken werkman niet aan zijn lot over te laten; zij betalen uit eigen beurs, wat noodig is om hem geen gebrek te doen lijden.

Is een werkman wegens ouderdom niet meer in staat te werken, dan wordt hij meestal door zijn patroon onderhouden tot zijn dood toe. Als een sterk sprekend voorbeeld kan worden aangehaald een man van 90 jaren die, door den zoon van een fabrikant als gepensioneerde overgenomen, iedere week zijn weekgeld gaat halen aan de fa-

briek. Er zijn op dezen regel ook uitzonderingen, doch van de grootste meerderheid der Tilburgsche fabriekanten kan niet gezegd worden, dat zij oude en afgeleefde werklieden aan de deur zetten en niet meer naar hen omzien ([1] en[2]).

§ 5. *Vlasindustrie*. -

1. *Omschrijving*

Eenige schriftelijke antwoorden, door de Commissie ontvangen op de uitnoodigingen tot het verstrekken van inlichtingen en gegevens nopens het onderwerp der enquête, gaven haar ruimschoots aanleiding een onderzoek naar de vlasserij in te stellen[3].

De verhooren van den 28sten Januari 1887 zijn aan dit onderwerp gewijd.

In overeenstemming met de wijze, waarop de taak der Commissie is afgebakend, heeft het onderzoek zich hoofdzakelijk bepaald tot de behandeling van het vlas nadat het geoogst is; slechts enkele malen kwam de verbouw van het vlas, het landbouwbedrijf, ter sprake, namelijk voorzoover dit noodig was om den toestand der gezinnen, die zich met de vlasserij bezighouden, meer volledig te leeren kennen.

In Nederland wordt gemiddeld op 15 000 hectaren vlas geteeld. In de verslagen over den landbouw, meer bepaaldelijk in dat over 1884, bladz. 278, vindt men aangeteekend dat in de jaren 1851-1860 reeds hetzelfde gemiddelde cijfer bereikt werkt. Van 1861-1870 nam de verbouw sterk toe, tot ruim 21 000 hectaren; daarna verminderde hij tot ruim 14 000 hectaren in de jaren 1881-1883, terwijl het jaar 1884 zich door den zeer geringen verbouw van ongeveer 10 500 hectaren kenmerkte. In de latere jaren schijnt de verbouw weder eenigszins te zijn toegenomen. In hetzelfde verslag leest men, dat de verbouw het belangrijkst is in de provinciën Friesland, Zeeland, Zuidholland en Noordbrabant, dan volgen Noordholland en Groningen; de provinciën Limburg, Overijssel en Gelderland nemen in nog geringer mate aan den verbouw deel; Drenthe verbouwt bijna geen vlas en Utrecht volstrekt niet, behalve eene proefneming gedurende enkele jaren.

De bewerking van het vlas geschiedt ten deele in de nabijheid van de plaatsen van verbouw; voor een ander deel wordt het geoogste vlas vervoerd en wel hoofdzakelijk naar de Zuidhollandsche eilanden[1], om daar te worden bewerkt tot het in den toestand gebracht is waarin het gesponnen kan worden.

Vlasboeren, op genoemde eilanden woonachtig, pachten gronden in de Haarlemmermeer, Zeeland, Noordbrabant, de IJpolders, Groningen en Friesland[2], en vervoeren het geoogste vlas naar hunne woonplaats.

(1) 10115-10151, 10153-10171, 10172-10179, 10203-10205, 10210-10220, 10227-10235, 10294, 10304-10327, 10459-10466, 10533-10537, 10574-10585, 10589-10595, 10640-10664, 10676-10680, 10709-10722, 10833-10839, 10847-10849, 10883-10903, 10918-10920, 10956-10967 10990-10995, 11146-11148, 11196-11190, 11282-11312, 11316, 11321-11329, 11388-11406, 11499-11514, 11580-11583, 11589-11592, 11623-11630, 11712-11725, 11787-11793.

(2) 10077-10084, 10155-10167, 10322-10325, 10459-10466, 10498-10509, 10533-10537, 10523, 10629-10636, 10657-10659, 10917-10920, 10971-10975, 11472-11475, 11191-11495, 11554-11561, 11728-11730.

(3) 9540.

(1) 9396, 9540.

(2) 9401, 9669, 9808.

De vlasindustrie wordt geacht gedurends de wintermaanden aan 15000 tot 18000 arbeiders werk verschaffen[3].

De verhooren hebben nagenoeg alle betrekking op het bedrijf, zooals het op IJsselmonde en in de Hoeksche Waard wordt uitgeoefend. Ook omtrent de vlasserij in Friesland zijn intusschen twee schriftelijke bescheiden ontvangen, terwijl een enkel verhoor[4] daaraan gewijd is.

II. *Aard van den arbeid.*

De vlasserij wordt met hoogst eenvoudige hulpmiddelen uitgeoefend. Kenmerkend is daarbij, dat voorzoover de bewerkingen aanleiding geven tot ongunstige gezondheidstoestanden - en dit is, zooals nader blijken zal, niet in geringe mate het geval - weinig wordt gedaan om daarin verbetering te brengen. Wel kunnen eenige bewerkingen thans werktuigelijk geschieden, doch de toepassing blijft nog beperkt.

Eene omschrijving der verschillende werkzaamheden is noodig om een en ander in bijzonderheden aan te toonen.

De eerste bewerking, waaraan het geoogste vlas onderworpen wordt, is

(3) 9540.
(4) 9945-10009.

het *reepen*[1], dat is het ontdoen van den stengel van zijne zaadkorrels. Daartoe worden de vlasbundels tusschen ijzeren pennen doorgehaald, waardoor de zaadkorrels afvallen. Dit werk is niet ongezond.

De van zaad ontdane vlasbundels worden vervolgens korten tijd over het land gespreid om te drogen, en daarna in eene sloot geworpen en met slootmodder bedekt om te *roten*[2]. De bedoeling hiervan is eene ontbinding van de lijmachtige zelfstandigheid in den stengel te voorschijn te roepen, ten gevolge waarvan de vlasdraden zoowel van de houtachtige bestanddeelen en van de schors, waartusschen zij besloten liggen, als ook onderling los geraken.

De slooten, waarin het roten plaats heeft, worden afgedamd, maar bij veelvuldige regens loopt het water over de dammen heen, en dan verspreidt zich het water, dat met rottende plantaardige organismen bezwangerd is, door den geheelen polder en vermengt zich zoodoende met het water, dat door menschen en vee gedronken wordt. Men meent dat dit schadelijk moet zijn voor de gezondheid, doch nog nimmer is aangetoond kunnen worden dat epidemiën hieruit voortkwamen.

Wanneer het roten lang genoeg is voortgezet, 4 à 5 weken, wordt het vlas uit de slooten gehaald en over het land uitgespreid om te drogen, waarbij zeer onaangenaam riekende gassen tot op verren afstand door de lucht verspreid worden, welke almede voor de gezondheid schadelijk kunnen zijn.

Bij het drogen blijft veel modder aan de vlasstengels hechten, welke voor een goed deel oorzaak is van het stof, dat bij de volgende bewerkingen ontstaat.

De gedroogde stengels kunnen zoolang noodig worden opgeborgen. De bewerking, die nu aan de beurt is, wordt gerekend tot de winterwerkzaamheden, welke verder alle onder dak geschieden.

De eerste van deze is het *braken*[3], bestaande in het breken van de schors en van het hout van den stengel. Zoowel door de afvallende gedroogde modderdeeltjes, als door het breken van de droge hout- en schorsbestanddeelen van den stengel, ontstaat hierbij veel stof.

Bij kleine vlasboeren heeft het braken nog met de handbraak plaats, waarbij de arbeider veel van het stof inademt. Grootere vlasboeren hebben zich echter in den laatsten tijd in het bezit gesteld van inrichtingen om het braken machinaal te verrichten, welke door stoom, paarden of andere beweegkracht worden gedreven. Bij deze inrichtingen ondervindt de arbeider geen noemenswaardig nadeel meer van het stof; het opstuiven wordt namelijk door een ijzeren plaat gekeerd, en vooral wanneer een stofzuiger is aangebracht, blijft de lucht voldoende zuiver.

Zij, die nog met de handbraak laten werken, schijnen het niet der moeite waard te achten eene proef te nemen of eene beschutting, als de ijzeren plaat bij de machinale bewerking aanbiedt, ook niet bij de handbewerking met voordeel ware toe te passen[1].

De volgende bewerking is het *zwingelen*[2], bestaande in het verwijderen van gebroken hout- en schors- en van de gedroogde modderdeeltjes uit de vlasdraden.

Deze bewerking kan machinaal geschieden, waarbij aan billijke hygiënische eischen wordt tegemoetgekomen. Het zwingelen uit de hand is echter nog verreweg de meest

(1) 9413.
(2) 9413-9417, 9657-9660, 9839-9840.
(3) 9416-9437.
(1) 9439-9431.
(2) 9438-9439.

nadeelige voor den arbeider[3]. Bij het verrichten van zijn werk is de arbeider juist met den mond boven den vlasbundel geplaats, waardoor hij voortdurend eene groote hoeveelheid zeer fijne stof inademt.

De invloed van de inademing van deze met stof bezwangerde lucht is zoo nadeelig voor den arbeider, dat de adjunct-inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht, dr. B. Carsten, bij zijne bezoeken op IJsselmonde en in de Hoeksche Waard, getroffen werd door het ongezond uiterlijk van een deel der bevolking[4]. Uit een opzettelijk te dezer zake ingesteld onderzoek, waarbij sterftetabellen geraadpleegd, inlichtingen gevraagd en vele zwingelketen bezocht werden, bleek:

(3) 9418.
(4) 9396.

1°. dat de sterfte op IJsselmonde en in de Hoeksche Waard het grootst is van de verschillende groepen van bevolking, die zich in Nederland dooreen groot sterftecijfer kenmerken;

2°. dat de sterfte aan acute en chronische ziekten der ademhalingswerktuigen en aan longtering in alle gemeenten van genoemde eilanden, waar vlas wordt bewerkt, grooter is dan in de drie eenige gemeenten, waar de vlasserij niet wordt uitgeoefend, met name Pernis, Zwijndrecht en Zuid-Beijerland.

De bemoeiingen van dr. Carsten hebben eenigen invloed ten goede uitgeoefend. Wenken, door hem in het belang der gezondheid gegeven, zijn, zij het ook in zeer beperkte mate, opgevolgd, en voorts is het machinale zwingelen voor enkele groote inrichtingen ingevoerd.

Toch blijft de toestand meerendeels hoogst bedroevend. Eene zwingelkeet voor 20 arbeiders is veelal slechts 16 M. lang, 4½ M. breed en 4½ M. hoog[1], dat is 16 M^3. lucht per arbeider, terwijl men zich een begrip van de samenstelling kan vormen, wanneer men weet dat de bouwkosten ongeveer f 400 bedragen, en dat voor lucht, licht, verwarming en reiniging weinig of geen zorg gedragen wordt. Vele andere keten schijnen nog geringer afmetingen aan te bieden; niet meer dan 14 M^3. per arbeider[2].

Hierbij komt nog dat bij voorkeur voor de keten dompige plaatsen, bijv. aan den voet van dijken en dergelijke[3], worden gekozen, waarschijnlijk om het vlas niet al te droog te doen worden.

Eenvoudige hulpmiddelen om verbetering aan te brengen, met name het bouwen van ruimer keten, het weglaten van den zolder en het aanbrengen van openingen in het dak, blijven achterwege uit onverschilligheid, althans omdat men zich te dezer zake geene uitgaven wil getroosten[4]. Gemeente-verordeningen, welke voor de inrichting der keten bepaalde eischen zouden stellen, komen niet tot stand, omdat belanghebbenden vreezen dat de gemeente daardoor in eene ongunstige stelling tegenover andere gemeenten zouden kunnen komen[5]. Alleen algemeen geldende bepalingen voor het geheele land zouden minder bezwaar ontmoeten.

Voorzoover het zwingelen bij de arbeidersgezinnen in huis geschiedt, is de inrichting van de ruimte, waar het werk verricht wordt, niet beter. In Friesland laten de werkplaatsen bij de arbeiders aan huis ook veel te wenschen over[1] Te Kimswerd, gemeente Wonseradeel, werd eene centrale werkplaats opgericht om een gezond lokaal te verkrijgen[2]. Hoezeer deze werkplaats onder den naam van braakhok[3] bekend staat, schijnt men hier onder braken ook het zwingelen te moeten begrijpen[4].

Door het bouwen van ruimer en beter ingerichte keten moge men er overigens in slagen eenigen verbeteringen aan te brengen, de middelen zijn niet aangewezen om

(1) 9540.
(2) 9440.
(3) 9633*bis*-9635.
(4) 9613-9616, 9633-9636, 9720-9729, 9828-9830, 9901.
(5) 9637-9642.
(1) 9431-9434.
(2) 9955, 9988-9989.
(3) 9978.
(4) 9979-9933.

bij het zwingelen met de hand de nadeelen voor den arbeider weg te nemen. Eene afdoende verbetering is alleen te verkrijgen door machinaal zwingelen, waarbij als beweegkracht eene stoommachine dienst doet, die tevens een stofzuiger in beweging brengt[5].

De voordeelen van het machinaal zwingelen voor den arbeider worden algemeen erkend[6] terwijl het machinaal gezwingeld vlas niet behoeft onder te doen voor het met de hand bewerkte; alleen schijnt van de sterkte van het vlas wat meer gevorderd te worden[7]. Jammer dat de toepassing bezwaar ondervindt.

De werktuigen zijn tamelijk kostbaar[8]. Alleen groote vlasboeren kunnen zich deze aanschaffen en hebben er genoeg werk voor, Voor het meerendeel wordt het vlas echter in kleinere keten en als een tak van huisindustrie bewerkt. De daartoe noodige werkkrachten zijn ruimschoots voorhanden en de loonen zijn laag. De gedrukte toestand van de vlasserij[9] en van den landbouw in het algemeen, maakt belanghebbenden huiverig geld aan proefnemingen te wagen. Zij verheugen zich zelfs daartoe niet te zijn overgegaan[10].

De laatste bewerking, die het vlas

(5) 9447-9455.
(6) 9826-9827, 9878-9882.
(7) 9453, 9779, 9841, 9883.
(8) 9778, 9884.
(9) 9540, 9780, 9821, 9830, 9885, 9888.
(10) 9887.

moet ondergaan, is het *opmaken*[1], bestaande in het verwijderen met de hand of een stokje van de fijne houtdeeltjes, die nog in den vlasbundel vasthaken. Dit geschiedt in de schuur van den vlasboer en veroorzaakt minder stof. Het aldus bereide vlas wordt tot zoogenaamde *steenen* gemaakt en vervolgens in den handel gebracht[2].

III. *Kunne leeftijd, loonen en werktijden.*

Bij de vlasserij zijn mannen en vrouwen, jongens en meisjes werkzaam[3]. Er is geen streven om kinderen beneden den leeftijd van 12 jaar aan het werk te zetten, omdat zij dan nog geen voordeel zouden kunnen aanbrengen.

De zomerarbeid wordt bij het uur, de winterarbeid bij het stuk betaald. De loonen zijn niet hoog, waarschijnlijk omdat het geheele gezin aan den arbeid kan deelnemen, en elk dus het zijne voor het onderhoud kan bijbrengen. De verdienste van eene vrouw bedraagt ruim twee derden van die van een man. en de verdiensten van jongelieden van 14 tot 18 jaar ongeveer de helft.

Niet zonder invloed op de loonen zijn zekere mondelinge overeenkomsten, die tusschen werkgevers en arbeiders worden aangegaan en een zeer bijzonder karakter hebben. De arbeider huurt met ingang van 1 Mei eene woning voor matigen prijs, voor den tijd van één jaar; de huur wekelijks te voldoen. Tevens verbindt hij zich echter voor zich en zijn gezin, voor den eigenaar in het vlas te zullen werken zoo dikwijls dit verlangd wordt, terwijl omgekeerd de werkgever bij voorkeur zijnen huurder in het werk stelt. Het gevolg van deze verbintenis schijnt wel eens te zijn, dat de huurder verplicht is het minst gewilde werk te verrichten, terwijl aan vrije arbeiders de keuze wordt gelaten. Overigens is niet gebleken, dat nakoming der overeenkomst in rechten geëischt is[4].

De werktijd is voor mannen, vrouwen en jongelieden dezelfde. De arbeid vangt des morgens vroeg aan, doch eindigt ook tijdig, en onderscheidt zich door lange of veelvoudige rusttijden, 3 uur per dag[5]. In Friesland treft men hetzelfde verschijnsel aan, waarschijnlijk in verband met de behoefte aan het inademen van versche lucht.

Overwerk, nacht- en Zondagsarbeid komen niet voor[1].

IV. *Toestand der gezinnen.*

Evenals zulks in andere takken van bedrijf wordt waargenomen, waar de huisvrouwen mede arbeiden en mannen, vrouwen, jongens en meisjes alle gezamenlijk denzelfden arbeid verrichten, is ook hier de toestand van het arbeidersgezin niet gunstig.

In de zwingelketen staan de arbeiders bijeen in eene dompige, stoffige, halfdonkere ruimte, zonder eenig toezicht en zonder dat aan afscheiding naar kunne of leeftijd

(1) 9471-9473, 9717-9718.
(2) 9474.
(3) 9540.
(4) 9540-9564, 9677-9713, 9795-9807.
(5) 9540, 9904-9907.
(1) 9540.

gedacht is. De vrouw is dikwijls mede aan het werk en laat de zorg voor de jonge kinderen over aan het oudste meisje, dat nog te jong is om mede naar de keet te gaan; dit kind wordt daardoor verhinderd ter school te komen. Vol stof en vuil komt de vrouw tehuis, zonder dat zij tijd heeft de woning ordelijk en rein te houden, het eten naar behooren gereed te maken en de kleederen te verstellen. De kinderen groeien verwaarloosd op. Het lijdt geen twijfel of de verdienste der moeder, waardoor in andere opzichten zooveel aan het gezin wordt onthouden, strekt meer tot nadeel dan tot voordeel(2).

Indien de verdienste van de vrouw volstrekt niet kan worden gemist voor het onderhoud van het gezin, dan verdient het zwingelen bij wijze van huisarbeid nog verreweg de voorkeur. Dan komen de eischen van het huishouden althans eenigermate tot hun recht, en ook uit het oogpunt van zedelijkheid is die wijze van werken beter. In een bericht uit Ternaard, in Friesland, wordt op het betrekkelijk gunstige van dien toestand gewezen. Ongelukkigerwijze laten de zwingelhokken bij de arbeiders, zooals reeds vermeld is, uit het oogpunt van voldoende ruimte, veel te wenschen over.

Bij de zomerarbeid doen zich geheel andere toestanden voor, die almede hunne nadeelige zijde hebben. De vlasboeren, die in andere deelen van Nederland gronden voor. den vlasbouw pachten,

(2) 9647-9652.

zenden in het voorjaar geheele gezinnen, te zamen 30 à 40 personen, derwaarts om het land te wieden. Zij blijven daar ongeveer zes weken vertoeven, allen gezamenlijk in één schuur gehuisvest[1]. In den zomer herhaalt zich hetzelfde voor den oogst, doch voor korteren tijd[2], waaraan vrouwen en kinderen dan ook in kleiner getal deelnemen. Of het gezin in zijn geheel of slechts gedeeltelijk medetrekt, hangt van de samenstelling af. Een enkel jong kind wordt niet zelden uitbesteed. Zijn er meer jonge kinderen, dan blijft de vrouw tehuis[3]. Zulke gezinnen doen overigens hun best in de nabijheid werk te bekomen, het trekken aan anderen overlatende[4]. Den overigen tijd van den zomer wordt op de steenfabrieken van IJselmonde en de Hoeksche Waard gewerkt[5].

Is het te verwonderen dat de toestanden, zooals zij hier voor den winter en den zomer geschetst zijn, aanleiding geven tot een zeer vrij verkeer tusschen jongelieden van beiderlei kunne, tot vele geboorten en ook tot veel sterfgevallen van kinderen; dat toon en manieren zich kenmerken door onbeschaafdheid en ruwheid; dat de levenswijze zorgeloos is en het gebruik van sterken drank gelijken tred houdt met de verdienste[6]

V. *Behoefte aan vrouwen- en kinderarbeid.*

Alle getuigen zijn eenstemmig van oordeel, dat het werk wel eene zekere oefening vereischt, welke het gemakkelijkst op jeugdigen leeftijd wordt verkregen, maar toch de 13-of 14jarige leeftijd voor het aanleeren de voorkeur verdient boven den 12jarigen[7].

Ook zijn er geene bijzondere werkzaamheden, die beter door vrouwen of kinderen zouden kunnen verricht worden dan door mannen, aangezien het werk voor allen hetzelfde is en de hoeveelheid, die per dag kan worden afgewerkt, alleen afhankelijk is van de kracht en de waardigheid van den arbeider[8].

Toch meent men dat de arbeidskrachten van vrouwen en kinderen niet, althans niet geheel, gemist kunnen worden, omdat de vlasserij in den laatsten tijd weinig winstgevend is en behoefte heeft aan lage arbeidsloonen, zal zij niet geheel ten gronde gaan[1]. Deze lage arbeidsloonen maken op hunne beurt weder noodig, dat de verdiensten van verschillende leden van het gezin tot het onderhoud daarvan bijdragen.

VI. *Toestand der werkplaatsen. Gevaar.*

(1) E 6, 9399-9407, 9572, 9573 9673-9676.
(2) 9410-9412.
(3) 9758, 9759, 9813-9815.
(4) 9872, 9872.
(5) 9515.
(6) 9540, 9575, 9590-9522, 9760-9762.
(7) 9745-9747, 9836-9838, 9862-9863.
(8) 9540. 9908,
(1) 9585.

De toestand der werkplaatsen is reeds besproken. Vooral de zwingelketen laten in verschillende opzichten veel te wenschen over.

Verwarming door kachels - en dit is de eenige wijze van verwarming, die uit een financieel oogpunt in aanmerking kan komen - kan wegens brandgevaar niet plaats hebben. Zelfs met de verlichting moet zeer omzichtig worden omgegaan[(2)]. De eenige plaatselijke verordening, van welker bestaan gebleken is, is eene op de lantaarns te Hendrik-Ido-Ambacht[(3)].

Het werk zelf geeft geen aanleiding tot gevaar. Evenmin is vernomen, dat bij de machinale bewerking gevaar voor verwondingen zou bestaan.

VII. *Besluit.*

De conclusiën, die uit het bovenstaande mogen worden getrokken, met inachtneming van de omstandigheid, dat de vlasindustrie niet in haar geheel onderzocht is, kunnen aldus worden samengevat.

De nadeelen, aan de vlasserij verbonden, zullen meerendeels worden opgeheven, wanneer de bewerking uit de hand verlaten en de machinale bewerking meer algemeen toegepast wordt. Immers bij machinale bewerking vertoeven de arbeiders niet in de stoffige atmosfeer, die het bedrijf thans zoo ongezond maakt. Bovendien vereischt de machinale bewerking minder arbeidskrachten, zoodat de hulp van vrouwen gemist zou kunnen worden, waardoor deze haar arbeidsvermogen in en ten bate van hare gezinnen zullen kunnen aanwenden. Voorts maakt het gering aantal arbeiders, dat bij machinale bewerking noodig is, eenige verhooging van loon eerder mogelijk.

Deze toenemende en allengs algemeen wordende machinale bewerking ligt ech-

(2) 9617-9618.
(3) 9613.

ter nog in het verschiet, en vooralsnog is ook met de bewerking uit de hand nog rekening te houden.

Hieromtrent valt op te merken:

dat de werkzaamheden op zich zelf voor jongelieden niet te zwaar zijn, doch dat zij moeten worden verricht in lokalen, waarvan de lucht met stof bezwangerd is. tengevolge waarvan het arbeiden in die lokalen in hooge mate nadeelig is voor de gezondheid, bepaaldelijk van jongelieden;

dat de arbeid buitenshuis van gehuwde vrouwen, tevens moeders van jeugdige kinderen, voor de gezinnen hoogst nadeelig werkt;

en dat de inrichting van de werkplaatsen, meer bepaaldelijk van de zwingelketen, uit het oogpunt van gezondheid zoo slecht is, ook voor volwassen arbeiders, dat het voorschrijven van maatregelen ter verbetering ernstige overweging verdient.

§ 6. *Voortzetting van het onderzoek.*

- Op grond van de uitkomsten der enquête meent de Commissie nu reeds enkele maatregelen tot aanvankelijke verbetering en aanvulling der bestaande wetgeving te kunnen aanbevelen, en acht zij het voorts nuttig en noodig omtrent het onderwerp der enquête verdere gegevens te verzamelen. Eerstgenoemd punt zal nader worden behandeld. Doch vooraf zullen aan de voortzetting van het onderzoek enkele beschouwingen gewijd worden.

Van de drie middelpunten van nijverheid, die meer bepaaldelijk een voorwerp van haar onderzoek hebben uitgemaakt - Amsterdam, Maastricht, Tilburg - zijn alleen de beide laatste met die volledigheid onderzocht, die voor het beoogde doel vereischt werd. Ten aanzien der hoofdstad is het onderzoek onder de gegeven omstandigheden onvoltooid moeten blijven. Desniettemin schatte men de voor Amsterdam verkregen uitkomsten niet te gering. In verband toch met hetgeen ten opzichte van andere deelen des lands uit verhooren van deskundigen en getuigen en schriftelijke mededeelingen is gebleken, bevatten de uit de hoofdstad aan het licht gebrachte feiten eene ernstige waarschuwing tegen een overdreven optimisme. Voorzeker bewijzen zij, dat het niet ontbreekt aan welmeenende patroons, wien het zedelijk en lichamelijk welzijn van de door hen gebezigde jeugdige en volwassen, vrouwelijke en mannelijke arbeiders ernstig ter harte gaat, die geene maatregelen verzuimen om de veiligheid en gezondheid hunner ondergeschikten bij den arbeid zooveel doenlijk te verzekeren, die niet in gebreke blijven het lot hunner oppassende werklieden, wier geschiktheid tot den arbeid door ziekte of ongevallen of door den last der jaren tijdelijk of voor goed is weggenomen, naar vermogen te verzachten. Maar toch is ook voldoende gebleken, dat dergelijke verblijdende toestanden geenszins algemeen zijn, dat onverschilligheid en hardvochtigheid in de verhouding tusschen werkgevers en arbeiders niet zelden eene groote rol spelen, dat misbruik van de diensten van kinderen en jongelieden, onvoldoende behartiging van de veiligheid en gezondheid der werklieden en ontstentenis van voorzieningen in het belang van hen, die bij den arbeid hunne werkkrachten hebben ingeboet, niet genoeg tot de uitzonderingen behooren om de gevolgtrekking te wettigen, dat uitbreiding van Staatszorg ten behoeve der zwakken *a priori* als onnoodig en verwerpelijk zou zijn te beschouwen

Zal de wetgever intusschen met goed gevolg voortschrijden op een terrein, waarop zijne tusschenkomst tot dusver achterwege bleef, zoo behoort hij groote behoedzaamheid te betrachten. Voor eene deugdelijke sociale wetgeving wordt in de eerste plaats vereischt, dat zij beruste op grondige kennis van maatschappelijke toestanden. Het is niet genoeg te weten, wat elders omtrent dit onderwerp van overheidswege is verordend. Hetgeen bovenal gevorderd wordt, is bekendheid met de onderscheidene takken van nijverheid, die hier te lande worden uitgeoefend, met de wijze waarop die nijverheid gedreven wordt en met de behoeften der daarin arbeidende bevolking. Naarmate die kennis verkregen wordt en de wenschelijkheid van wettelijke voorziening bewijst, kunnen nieuwe maatregelen worden voorgeschreven. Bij eene dergelijke partieele aanvulling kan, ook blijkens de elders opgedane erva-

ring, de sociale wetgeving gelijken tred houden met den gang der nijverheid. Het is de vraag, of dit een en ander door de Regeering wel altijd voldoende in het oog gehouden is. Aan de min gunstige ontvangst, die aan hare veel omvattende en goed bedoelde voorstellen tot verbetering en uitbreiding der wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130)[1] van de zijde der Kamer ten deel viel, was het gemis van voldoende statistische gegevens en kennis der bestaande toestanden zeker niet vreemd.

De Commissie aarzelt dan ook niet om tot voortzetting, op welke wijze ook, van het aangevangen onderzoek te adviseeren. Zij acht het alleszins raadzaam, dat omtrent de onderscheidene takken van nijverheid in die deelen des lands, welke zij, nu zij verplicht wordt haren arbeid af te breken, niet in het bijzonder heeft kunnen onderzoeken, feiten verzameld worden door anderen, die, naar zij zich vleit, in sommige opzichten op de gelegde grondslagen zullen kunnen voortwerken. Mocht het aan hen, die met dat onderzoek zullen belast worden, gegeven zijn hunne taak te voltooien, zoo zullen daardoor ongetwijfeld hoogst belangrijke en bruikbare gegevens ter beschikking van den wetgever gesteld worden. Daartoe zal het - het zij hier in het voorbijgaan opgemerkt - dienstig kunnen zijn den kring van het onderzoek eenigszins ruimer te trekken, wellicht ook het in onderdeelen te splitsen.

Ook naar aanleiding der schriftelijke en mondelinge gedachtenwisseling, die aan het besluit der Kamer tot het instellen der enquête is voorafgegaan, heeft de Commissie de vraag overwogen, of de alzoo door haar gewenschte voortzetting van het onderzoek wederom aan eene parlementaire commissie, dan wel aan eene Staatscommissie op te dragen zij, en in hoever daartoe eenige regeling *ad hoc*, in afwijking van de wet van 5 Augustus 1850 (*Staatsblad* n° 45), geraden mag geacht worden.

Tot de voordeelen eener Staatscommissie wordt gerekend, dat men bij de samenstelling daarvan niet beperkt is tot de leden der Kamer, maar ruimer gelegenheid heeft personen te kiezen, die met de nijverheid vertrouwd zijn en wier arbeid door voorvallen op politiek gebied niet gestoord wordt. Toch vergete men niet. dat de taak eener commissie van onderzoek niet vordert dat hare leden zelf als deskundigen handelen, en dat het zelfs eene fout zoude zijn, indien zij bij veelvuldig officieel bezoek van fabrieken en werkplaatsen hunne persoonlijke vakkennis te zeer deden gelden. Het voorschrift van art. 3 der enquête-wet stelt eene parlementaire commissie in staat, zich door deskundige openbare ambtenaren te doen bijstaan; en de Commissie heeft van die bevoegdheid bij herhaling met vrucht gebruik gemaakt.

Als een ander voordeel eener Staatscommissie wordt opgegeven, dat zij niet, gelijk eene parlementaire commissie, verplicht is hare verhooren in het gebouw der Tweede Kamer af te nemen. Ook dit is echter slechts betrekkelijk. Vooreerst geeft de voor het houden der verhooren aangewezen plaats een waarborg voor onbevangenheid, waarvan men de waarde niet moet onderschatten. Voor de beteekenis der verklaringen is het van groot belang, dat de getuigen tijdelijk aan hunne gewone omgeving worden onttrokken; en ook de leden der commissie loopen bij een onderzoek in de nabijheid van fabrieken en werkplaatsen veel meer gevaar, te zeer onder indrukken van localen aard te geraken. Daarbij komt de practische overweging, dat eene parlementaire commissie in het gebouw der Kamer over geschikte localiteiten en over den bijstand

(1) De ontwerpen van den Minister Modderman (Gedrukte stukken 1881/82. no. 153, en 1882/83, no. 58), en van den Minister Du Tour van Bellinchave (Gedrukte stukken tweede zitting 1884/85, no. 121, en 1885/86, no. 37).

van de ambtenaren ter griffie en stenografen beschikt, doch dat eene Staatscommissie bij verdeeling in subcommissiën en onderzoek op verschillende plaatsen des lands te dien aanzien vele bezwaren zou ontmoeten.

Er is intusschen één bezwaar, dat zich bij het gehouden parlementair onderzoek in hooge mate heeft doen gevoelen; maar de oplossing daarvan ware voor eene Staatscommissie even bezwaarlijk, als zij het voor deze Commissie geweest is. Hare taak bepaalde zich

namelijk niet tot het *hooren* van getuigen: zij moest die ook *opsporen*. En hierbij had zij te kampen met een nagenoeg algeheel gemis van medewerking van de zijde der werklieden. Niet alleen in den aanvang harer werkzaamheden, toen haar van meer dan ééne zijde werd te kennen gegeven, dat men geen vertrouwen in haar stelde. Maar ook later, nadat de voor haar verschenen getuigen hadden ondervonden, dat zij vrij konden zeggen wat hun op het hart lag, en nadat de processen-verbaal der gehouden verhooren waren openbaar gemaakt, gaven slechts zeer enkele werklieden gevolg aan hare door middel van aanplakbiljetten en van de *Staatscourant* bekend gemaakte - en door de andere dagbladen overgenomen - uitnoodiging om zich tot het geven van inlichtingen aan te melden. Uit geheel Twenthe bijvoorbeeld, waar de bedoelde oproepingen reeds in Maart in alle gemeenten op ruime schaal plaats hadden, meldden zich niet meer dan een zestal werklieden aan.

De reden dezer onthouding is niet ver te zoeken. Men duchtte verlies zijner broodwinning, wanneer de patroon of chef vernam dat men de Commissie had ingelicht omtrent de verkeerdheden, die men in de fabriek of werkplaats meende te hebben opgemerkt. ‘De vrees om op de fabriek bedankt te worden zit overal ingepeperd’; zoo werd het in een der aan de Commissie toegezonden brieven plastisch uitgedrukt. Men wilde nog wel door tusschenkomst van de bestuurders van vakvereenigingen mededeelingen doen, ofschoon ook in de van dezen ontvangen brieven meermalen over de terughoudendheid der werklieden geklaagd wordt. Maar men deinsde terug om voor de Commissie te verschijnen en mitsdien de waarheid der te verstrekken inlichtingen met zijn naam te bezegelen. Tijdelijk gebrek aan werk gedurende het winterseizoen kan op die vreesachtigheid eenigen invloed hebben uitgeoefend; doch het verschijnsel is te algemeen waargenomen, om niet te wijzen op een voordurenden toestand van afhankelijkheid der arbeiders van de werkgevers(1).

In het bijzonder openbaarde zich deze vrees in een onoverwinnelijken tegenzin, om zich uit eigen beweging als getuige aan te melden(1). Kennelijk begreep men, dat de patroon het minder euvel duiden zou. wanneer men buiten eigen toedoen tot het afleggen van verklaringen genoopt werd en aan deze wettelijke verplichting voldeed, dan wanneer men aan de oproeping om voor de Commissie te verschijnen zelf eenig aandeel had. Daarom werd aan de Commissie in overweging gegeven, in het bijzijn van den werkgever uit de algemeene lijst der gezellen blindelings eenige namen op te teekenen(2); eene wijze van handelen, waartegen de bezwaren echter voor de hand liggen.

Ook aan andere voorstellen tot wegneming van den bij de werklieden bestaanden schroom ontbrak het niet. Nu eens werd de onmogelijke eisch gesteld, dat de Commissie de getuigen voor alle nadeelige gevolgen hunner verklaringen zou vrijwaren(3). Dan weder werd op geheimhouding van de namen der te verhooren werklieden aangedrongen. Dit laatste denkbeeld kon, als in strijd met de bepalingen van onze enquête-wet, door de Commissie niet worden toegepast, doch schijnt ook buitendien geen aanbeveling te verdienen.

(1) B 7, B 21, C 34, C 43 C 71, C 77, C 86, C 101, H 18, 619-621, 623, 853-870, 1078-1081, 1399-1404, 2128-2131, 3137, 2138, 8183-4185, 4212, 4651, 5854, 5855, 1621, 9022, 9023.
(1) 859, 1039.
(2) 856-858.
(3) 1618, 4182,

Vooreerst toch is het de vraag, of het bedoelde middel tot het verkrijgen van geschikte getuigen uit de werklieden wel veel baten zou. Immers ook bij geheimhouding van de namen der getuigen zal het den werkgevers in den regel niet veel moeite kosten uit te vinden, wie van hunne ondergeschikten als zoodanig zijn opgetreden. Bovendien wordt de verhouding van de *niet* onder geheimhouding gehoorden tot hunne patroons door de anonymiteit van andere getuigen des te moeilijker. Voorts zal aan de verklaringen der onder geheimhouding gehoorden wel niet veel waarde te hechten zijn. Eindelijk bezitten de werklieden de meeste voordeelen der geheimhouding nu reeds in de hun geschonken gelegenheid tot het doen van schriftelijke me-

dedeelingen, waarbij de bestuurders van vakvereenigingen tot zekere hoogte als tusschenpersonen kunnen optreden.

De gronden, waarop voor een onderzoek als het onderwerpelijke eene Staatscommissie bij voorkeur boven eene parlementaire commissie wordt aanbevolen, komen der Commissie alzoo in het algemeen niet overwegend voor. Ook is haars inziens eene doelmatige inrichting van het onderzoek volgens de bepalingen der wet van 5 Augustus 1850 (*Staatsblad* n^{o}, 45) zeer wel mogelijk, en zouden de aan het onderzoek dezer materie eigen bezwaren door de instelling eener Staatscommissie tot dat einde niet worden weggenomen. Aan eene regeling *ad hoc* schijnt dan ook voor het geval tot een verder onderzoek door eene parlementaire commissie mocht worden besloten, geene behoefte te bestaan.

Mochten evenwel de staatkundige omstandigheden doen voorzien, dat hervatting en voltooiing van het onderzoek door eene parlementaire commissie te groote vertraging dreigden te ondervinden, zoo zou de vraag kunnen rijzen, of er om die bijzondere reden met het oog op de belangen, bij deze aangelegenheden betrokken, geen termen zouden zijn om dien arbeid met bekwamen spoed aan eene Staatscommissie op te dragen. Meende de Regeering deze vraag in bevestigenden zin te moeten beantwoorden, alsdan zou die commissie bij eene wettelijke regeling *ad hoc* zijn toe te rusten met de bevoegdheden, bij de enquête-wet aan eene parlementaire commissie verleend terwijl te overwegen ware, of en in hoever er aanleiding mocht bestaan om daarbij dan van enkele bepalingen dier wet af te wijken.

§ 7. *Voorbereidende opneming van fabrieken en werkplaatsen.*

- Bij het volbrengen harer taak heeft de Commissie in hooge mate het gemis ondervonden van voldoende statistische gegevens als bouwstoffen voor haar onderzoek. Zij acht het eene groote leemte, dat hier te lande geene behoorlijke nijverheids-statistiek bestaat. Het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid schijnt niet veel meer te bezitten dan eene opgave betreffende de gebezigde stoomwerktuigen, en de jaarlijksche verslagen van sommige gemeenten bevatten slechts enkele bijzonderheden aangaande de aldaar gedreven ondernemingen. De verregaande onvolledigheid dezer verspreide cijfers brengt teweeg, dat de bruikbaarheid daarvan niet hoog kan worden aangeslagen. Uit een rapport van eene der kamers van koophandel en fabrieken blijkt, dat men dit zelf gevoelt. ‘Wel heeft het harerzijds,’ zoo verklaart het bedoelde college, ‘niet ontbroken aan pogingen, om betreffende de industrie dezer gemeente meerdere gegevens te verzamelen, dan de officieele en niet in alle opzichten volledige cijfers van het gemeente verslag aanbieden, maar de groote moeilijkheid om van de betrokken personen zoowel afdoende als betrouwbare gegevens te verkrijgen, bleek telkens een onoverkomelijke hinderpaal.

Gelijk uit de voorafgaande bladzijden van dit Verslag is gebleken, heeft de Commissie zich moeten getroosten, voor zooveel de meer bepaaldelijk door haar onderzochte gemeenten betreft, zelve harerzijds zoo goed mogelijk in de aangewezen leemte te voorzien. Met name voor de provincie Limburg zijn onder hare leiding van een harer leden en met medewerking van de plaatselijke autoriteiten statistische tabellen vervaardigd, die bij haar onderzoek betreffende de Maastrichtsche nijverheid

tot grondslag hebben kunnen dienen. Intusschen acht zij het in hooge mate wenschelijk, dat soortgelijke statistische gegevens zoo spoedig doenlijk voor het geheele land worden bijeengebracht.

Het valt toch niet te ontkennen, dat er maar al te veel grond bestaat voor het verwijt, in een namens het werkliedenverbond '*Patrimonium*' uitgebracht rapport in de volgende woorden tot het Staatsbestuur gericht: 'Is het, wat wij gelooven, de plicht van den Staat, om de zwakkeren tegenover de sterkeren te beschermen, - dan moet het verwondering baren, dat thans van Staatswege de vraag tot ons komt hoe het in fabrieken en werkplaatsen gelegen is met hetgeen met het leven en de gezondheid, met het welzijn en de veiligheid in verband staat. Dát, meenden we, moest de Staat sinds lange weten'.

Inderdaad, naar het der Commissie voorkomt, schijnt het de taak der Regeering, tot voorbereiding van het verder onderzoek - op welke wijze dit dan ook zal worden ondernomen - met spoed en op oordeelkundige wijze statistische gegevens te doen verzamelen

De Commissie zoude wenschen dat die arbeid niet uitsluitend werd opgedragen aan de gewestelijke en plaatselijke besturen, maar, onder hunne medewerking, aan enkele speciaal daartoe aantewijzen personen van technische kennis en ervaring. Dezen zouden zijn te belasten met eene achtereenvolgens te verrichten opneming der hier te lande aanwezige fabrieken en werkplaatsen, met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden, op het aantal arbeiders (mannen, vrouwen en kinderen), op werktijden, rusttijden, nacht- en Zondagsarbeid, op ziekten pensioenkassen en verdere instellingen in het belang der arbeiders, enz. Omtrent een en ander zouden zij, bij eene doelmatige verdeeling der taak naar eenvormige regelen arbeidende, binnen eenige maanden over het geheele land voldoende gegevens kunnen verzamelen, ten deele ontleend aan eigen waarneming en opmerkingen, ten deele aan de opgaven van werkgevers en andere bij de nijverheid betrokken personen, die zij trouwens zooveel doenlijk aan eigen bevinding zouden hebben te toetsen.

Terwijl de wenschelijkheid, om niet te zeggen noodzakelijkheid, der bedoelde opneminge van de bestaande inrichtingen van nijverheid, der Commissie bij den door haar verrichten arbeid overtuigend gebleken is, vindt zij daarvoor steun in de adviezen, van meer dan ééne bevoegde zijde door haar ontvangen.

De ingenieurs van het Rijkstoezicht op het stoomwezen, die door hunne technische vorming wellicht in de eerste plaats voor deze taak zouden zijn aangewezen, hebben krachtens art. 14 der wet van 28 Mei (*Staatsblad* n°. 97) vrijen toegang tot de plaatsen, waar de stoomketels en toebehooren zich bevinden. De overige deelen der fabrieken worden door deze ambtenaren niet dan bij uitzondering bezocht, niet omdat zij daarbij van de zijde der ondernemers bezwaren ondervinden, maar omdat hunne overige werkzaamheden hun daartoe in den regel den noodigen tijd niet laten.

'Wel is waar' - zoo schrijft een dezer ambtenaren - 'zijn de ingenieurs voor het stoomwezen, misschien meer dan iemand anders, eenigermate vertrouwd met de inrichting van die fabrieken en werkplaatsen, waar stoom tot beweegkracht wordt gebezigd, doch is ook dáár hunne ondervinding beperkt in dien zin, dat de vrije toegang zich slechts uitstrekt tot de plaats waar zich de stoomketel bevindt (veelal een afzonderlijk gebouw), zoodat de eigenlijke inrichting der fabriek òf niet, òf bij uitzondering, en dikwijls slechts terloops wordt bezichtigd. Zelden wordt wel is waar de inrichting tegenover de ingenieurs geheim gehouden, en somtijds de bezichtiging daarvan aangeboden, doch ontbreekt ook wel eens de tijd om van het aanbod gebruik te maken. Bovendien werden, speciaal in het drukste district van het stoomwezen, waarvan de ondergeteekende de eer heeft aan het hoofd te staan, vele fabrieken niet of hoogst zelden door den ingenieur persoonlijk bezocht, doch de periodieke ketelherzieningen aan het personeel overgelaten'.

'Dat hier slechts weinige waarnemingen gedaan zijn' - geeft een ander ingenieur voor het stoomwezen te kennen - 'verklaart zich hieruit, dat het toezicht door ons uitgeoefend zich wel tot de stoomketels, doch niet tot de verdere inrichtingen der fabrieken uitstrekt; een speciaal punt van onderzoek hebben zij voor mij althans nooit

uitgemaakt, alleen valt het oog bij het doorloopen der fabrieken wel eens bij toeval op het een en ander.'

De ambtenaren voor het geneeskundig Staatstoezicht zijn volgens art. 5 der wet van 1 Juni 1865 (*Staatsblad* no. 58) bevoegd, o.a. alle fabrieken of andere werkplaatsen binnen te treden, ten einde zich zooveel mogelijk bekend te maken met den toestand en de inrichting dier gebouwen in het belang der gezondheid. Van deze bevoegdheid wordt echter veelal slechts gebruik gemaakt, voor zoover de adviezen der bedoelde ambtenaren worden ingewonnen omtrent aanvragen om vergunning tot het op-

richten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken, of voor zoover klachten der buren over bederf van lucht en drinkwater door afvoer van vuil of ontwikkeling van dampen en gassen tot het bezoek van fabrieken eene bijzondere aanleiding geven. In elk geval is de door de Commissie gewenschte opneming, naar het oordeel der geneeskundige ambtenaren zelve, bij de bestaande organisatie met hunne overige werkzaamheden ten eenenmale onvereenigbaar.

'Tot mijne verontschuldiging omtrent de onvolledige inlichtingen' - schrijft een hunner - 'meen ik bovendien te mogen aanvoeren, dat de ambtenaren voor het geneeskundig Staatstoezicht hoofdzakelijk de fabrieken bezoeken met het oog op het nadeel, dat zij kunnen veroorzaken voor de nabijwonenden.'

Een ander geneeskundig ambtenaar bericht: 'Met het oog op het welzijn, de veiligheid, enz. der werklieden zijn door mij sedert mijne benoeming in Augustus 1886 geene onderzoekingen verricht en ook in mijn archief is hierover niets te vinden. Nu en dan komt het voor dat mijn advies in fabriekszaken gevraagd wordt, doch dan geschiedt dit met het oog op de wet van 2 Juni 1875 (*Staatsblad* no. 95), waarbij het gevaar en de hinder der buren tot maatstaf voor het al of niet verleenen der concessie wordt aangewend.'

In denzelfden geest laat een derde zich, optimistisch genoeg, uit: 'Eene goede toepassing van het bepaalde bij art. 1 der wet van 2 Juni 1875 (*Staatsblad* no. 95) stelt reeds paal en perk aan menig gevaar voor arbeiders op fabrieken en werkplaatsen. De adviezen, door besturen van gemeenten gevraagd en door de geneeskundige ambtenaren in deze gegeven, bij eventuëele aanvragen tot oprichting van eenige inrichting bedoeld bij bovenbedoeld wetsartikel, geven in den regel reeds een zekeren waarborg voor de behartiging der sanitaire belangen van de arbeiders aldaar.'

Een vierde, nog slechts kort in zijne tegenwoordige betrekking werkzaam, verklaart uit eigen ervaring niets omtrent de in zijn ressort aanwezige fabrieken en werkplaatsen te kunnen berichten, en acht het onnoodig een overzicht te geven van de verslagen van zijn ambtsvoorganger, 'omdat zijne bemoeiingen in zake fabrieken en werkplaatsen zich grootendeels bepaald hebben, hetzij tot het doen opheffen van naar buiten werkende schadelijke invloeden, zooals door afvalwater of stinkende gassen, hetzij tot het geven van adviezen over vergunnings-aanvragen, om binnen den bepaalden afstand van begraafplaatsen of in bebouwde kommen van gemeenten fabrieken of werkplaatsen te mogen oprichten.'

Door een vijfden ambtenaar wordt medegedeeld dat, 'als spraak was of is van fabrieksaangelegenheden, uit een sanitair oogpunt beschouwd, dit bij de fabrieken in de provincie Groningen nagenoeg uitsluitend plaats had of heeft met het oog op de belangen van de hygiène *publique*, niet van de hygiène *privée*, en alzoo de quaesties niet vooral handelden over den toestand van de arbeiders, over duur van hun werktijd, over den leeftijd der arbeiders en dergelijke.'

Eene algemeene opneming van fabrieken en werkplaatsen komt aan onderscheidene geneeskundige ambtenaren hoogst gewenscht voor, mits zij aan bepaaldelijk daartoe aangewezen personen worde opgedragen.

'Wel is waar' - schrijft een hunner - 'heb ik volgens art. 5 der wet van 1 Juni 1865 (*Staatsblad* no. 58), het recht fabrieken en werkplaatsen binnen te treden en zou het mogelijk zijn langs dezen weg eenige kennis van den invloed der fabrieken op de gezondheid der arbeiders op te doen. Dit zou echter alleen met vrucht kunnen gedaan worden door personen, die uitsluitend met een onderzoek van dien aard belast zouden

zijn; voor mij zou een eenigermate voldoend onderzoek met mijne andere werkzaamheden niet te vereenigen wezen.' In dienzelfden brief wordt nog opgemerkt, dat het ontbreken van de noodige statistische gegevens het bedoelde onderzoek zeer bemoeilijkt.

'Wil eenig gunstig effect van dergelijke inspectiën verkregen worden' - zoo luidt het in een ander schrijven - 'dan moet, volgens mijne bescheiden meening, het toezicht op fabrieken en werkplaatsen worden opgedragen aan

specialiteiten op dat gebied, die zoo noodig in overleg zouden kunnen treden met de geneeskundige ambtenaren.'

'Het zou toch' - wordt wederom door een ander geneeskundig ambtenaar betoogd - 'eenvoudig physisch en psychisch onmogelijk zijn *alle* de genoemde gebouwen te onderzoeken. Reeds de rubriek "*fabrieken en werkplaatsen*" is daartoe veel te groot, afgezien van de onmogelijkheid, om dan de vele andere werkzaamheden, aan den inspecteur opgedragen en hem bepaald voorgeschreven, behoorlijk te verrichten.'

Geheel in overeenstemming met deze opvatting was de ontvangst, die van de zijde der geneeskundige inspecteurs ten deel viel aan een voorstel, door den geneeskundigen raad voor Noordholland in December 1885 bij de Regeering aanhangig gemaakt. Op voorstel van zijn rechtsgeleerd lid den hoogleeraar mr. G.A. Van Hamel, wendde dat college zich tot den Minister van Staat en van Binnenlandsche Zaken met het verzoek, dat aan den geneeskundige inspecteurs zou worden opgedragen een systematisch en volledig onderzoek naar den toestand en de inrichting van fabrieken en werkplaatsen hier te lande, met het oog op den gezondheidstoestand en de veiligheid der arbeidende bevolking, en, indien de feiten daartoe aanleiding gaven, naar de grondslagen van eene wettelijke regeling ter verzekering van bedoelde belangen. Aangezien de eerstvolgende vergadering der geneeskundige inspecteurs niet vóór het volgend najaar zou plaats hebben, voegde de raad er den wensch bij, dat ter voorbereiding van bedoeld onderzoek eene buitengewone vergadering van geneeskundige inspecteurs zou worden bijeengeroepen.

Door den Minister werd daarop aan eene Commissie, bestaande uit twee der geneeskundige inspecteurs en uit het hoofd der afdeeling Medische Politie, opgedragen na te gaan, op welke wijze aan het gemeld verzoek zou kunnen worden gevolg gegeven en de behandeling van dat voorstel in de vergadering der geneeskundige inspecteurs voor te bereiden.

Die Commissie bracht den 27sten Juli 1886 een advies uit, waarin er in de eerste plaats op gewezen werd, 'dat het onderzoek van fabrieken door de ambtenaren van het geneeskundig Staatstoezicht geenszins is nagelaten, wanneer daartoe aanleiding bestond. De jaarverslagen dragen daarvan blijken.'

De eerste indruk, dien het voorstel van den geneeskundigen raad van Noordholland op de Commissie gemaakt had, was 'verwondering over het gemis van een betoog aangaande de noodzakelijkheid van een zóóveel omvattend en zóó kostbaar onderzoek.'

'Ons zijn geen feiten bekend,' verklaarde de Commissie, 'die tot dergelijken maatregel van zoo grooten omvang - waarvan wij overigens noch de belangrijkheid noch de nuttige zijde zullen ontkennen - zouden moeten dringen. Zeker zullen er fabrieken zijn, die ongunstigen invloed hebben of kunnen hebben. Maar .... van schadelijken invloed der fabrieken in het groot, zochten wij vergeefs de sporen.'

'Men moet trouwens twijfelen,' zoo luidde het advies verder, 'of die raad zich wel eenige voorstelling heeft gemaakt van den omvang en van de moeilijkheid van het onderzoek dat hij verlangt. Men moet het betwijfelen, wanneer men bedenkt, dat de raad ter bespoediging eene buitengewone vergadering van de geneeskundige inspecteurs wenschte te zien bijeenroepen, alsof wat hij bedoelt niet eene zaak ware. die onvermijdelijk een arbeid van eenige jaren zou vorderen, en waarbij dus voor het haastig bijeenroepen van eene buitengewone vergadering zeker geen voldoende grond was .... Het aantal fabrieken en werkplaatsen, die volgens het verzoek van den

raad van Noordholland zouden moeten worden onderzocht, bedraagt eenige duizenden. Hieruit is duidelijk, dat reeds de omvang van het onderzoek of hetgeen men zou kunnen noemen het mechanisch gedeelte, de mechanische arbeid van het onderzoek van zoodanige afmetingen zijn moet, dat het met de beschikbare krachten niet zou zijn te volbrengen.'

Daarbij kwam nog de volgende overweging: 'Om den invloed van verschillenden fabrieksarbeid op den lichamelijken toestand der arbeiders te kunnen nagaan en beoordeelen, is kennis van

dien arbeid, van de daarbij gebruikte stoffen en werktuigen, van de eigenschappen dier stoffen, van de bij het werk vereischte lichaamshoudingen, lichaamsbeweging en technische handgrepen noodig, die niemand in haar geheel kan bezitten, en die men zich door studie en aanschouwing slechts allengs en omtrent onderdeelen kan verschaffen.'

Beperking van het onderzoek werd dan ook in elk geval volstrekt noodig geacht; en wel eene beperking niet van territorialen aard, maar naar de categorieën van fabrieken, in dien zin, dat achtereenvolgens bepaalde soorten van fabrieken zouden worden aangewezen, die door het geheele Rijk zouden worden onderzocht. Daarbij werd het rationeel geacht, een aanvang te maken met die fabrieken en werkplaatsen, waar stoffen verwerkt worden, die *uit haren aard* voor de arbeiders gevaarlijk zijn, zooals bijv. loodwitfabrieken, spiegelfabrieken.

Eindelijk werd nogmaals,verklaard: 'Dat hetgeen de geneeskundige raad van Noordholland vraagt, een opdracht aan de geneeskundige inspecteurs van een onderzoek van *alle* fabrieken en werkplaatsen, nauwelijks uitvoerbaar is, zal Uwer Excellentie uit het vorenstaande wel zijn gebleken.'

De vergadering der inspecteurs voor het geneeskundig Staatstoezicht, van 27 tot en met 29 September 1886 gehouden, vereenigde zich met de in het gemeld advies vervatte beschouwingen. 'In elk geval achtte men, ten einde geen dubbel werk te verrichten, wenschelijk te wachten tot het gevolg van het bij de Tweede Kamer ingediend voorstel tot eene enquête omtrent fabrieksarbeid bekend zoude zijn. Echter werd tevens goedgevonden om, onafhankelijk van die enquête, een onderzoek in te stellen van de fabrieken en werkplaatsen, waarin stoffen worden bewerkt, welke *uit haren aard* gevaarlijk zijn, en wel in de eerste plaats die in welke lood, kwik en zink verwerkt worden.'

Uit enkele mededeelingen, der Commissie gedurende de bewerking van dit haar Verslag geworden, bleek haar dat aan het besluit van de geneeskundige inspecteurs bereids een begin van uitvoering is gegeven, en dat de inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht in Noordholland zich daarbij, overeenkomstig den wensch van den geneeskundigen raad voor die provincie, 'niet bepaald (heeft) tot de fabrieken waar kwik, lood en zink verwerkt worden, doch tevens verschillende andere fabrieken en werkplaatsen onderzocht (heeft), met het doel om (zich) een legger te verschaffen voor een later meer uitgebreid onderzoek.'

Intusschen komt het der Commissie voor, dat de geneeskundige inspecteurs met het partieel onderzoek, tot het instellen waarvan door hen is besloten, iets anders bedoelen dan zij met de door haar gewenschte opneming van fabrieken en werkplaatsen beoogt.Kennelijk stellen de inspecteurs zich voor, dat het te doen is om den hygiènischen toestand der werklieden, in verband met den door hen verrichten arbeid in fabrieken en werkplaatsen, naar de eischen der wetenschap te onderzoeken. Daartoe rekenen zij 'onvermijdelijk eenige jaren' te behoeven, terwijl zij een onderzoek van *alle* fabrieken en werkplaatsen voor zich 'nauwelijks uitvoerbaar' achten.

Daarentegen wenscht de Commissie eene opneming van fabrieken en werkplaatsen ter verkrijging van statistische gegevens van verschillenden aard, die, om het beoogde doel te bereiken, in geen geval meer dan eenige maanden mag vorderen. Dat een weinig talrijk, maar voor zijne taak in allen deele berekend personeel, van Regeeringswege door doelmatige voorschriften gerugsteund, geen langeren tijd

behoeft om dat werk voor het geheele land te volbrengen, durft de Commissie op grond der ervaring, bij den onder leiding van enkele harer leden verrichten arbeid opgedaan, wel verzekeren. (Vergelijk de bijlagen T, wat de geheele provincie Limburg, en U, wat de gemeente Tilburg betreft). De bedoelde opneming zal kunnen geschieden met behulp van tabellen,waarop sommige gegevens door middel van cijfers, andere met enkele woorden of beknopte mededeelingen zijn in te vullen. Die tabellen zullen aan den eenen kant veel meer, aan den anderen kant veel minder inhouden dan uit het onderzoek der geneeskundige inspecteurs zal te leeren zijn. Dit laatste zou een

hygiènisch, het door de Commissie gewenschte veeleer een statistisch karakter dragen.

De Commissie veroorlooft zich de hoop uit te drukken dat de Regeering, indien zij gezind is eene opneming in den geest der Commissie te gelasten, de daartoe gevorderde maatregelen wel met den gewenschten spoed zal willen nemen. Daartoe zou het voldoende zijn enkele ambtenaren, wellicht uit die van het Rijkstoezicht op het stoomwezen en van het geneeskundig Staatstoezicht te kiezen, tijdelijk van hunne gewone ambtsbezigheden te ontheffen en bepaaldelijk met deze taak te belasten. Voorafgaande tusschenkomst van den wetgever wordt daartoe niet gevorderd. De Regeering is volkomen bij machte, ten deze handelend op te treden.

Het zou der Commissie tot bijzondere voldoening strekken indien van Regeeringswege onverwijld het noodige werd verordend om, door eene goed geleide en doelmatig ingerichte opneming van fabrieken en werkplaatsen, de grondslagen tot eene deugdelijke nijverheidsstatistiek te doen leggen en daarmede de noodige bouwstoffen voor de voortzetting van het onderzoek te doen bijeenbrengen.

§ 8. *Toestand van fabrieken en werkplaatsen. Fabrieksinspecteurs.*

- In navolging van het door de meeste beschaafde Staten gegeven voorbeeld, zal men naar de meening der Commissie ook hier te lande dienen te komen tot een geregeld toezicht, door middel van fabrieksinspecteurs, op den toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden. Door allen, die zich met het onderwerp ernstig beziggehouden hebben, wordt aan dit Staatstoezicht hooge waarde gehecht. Bij de gehouden enquête werd daarop van verschillende zijden aangedrongen(1); en een der gehoorde getuigen, bekend door zijne studiën op dit gebied, verklaarde zelfs onder herinnering aan hetgeen reeds vroeger door hem geschreven was: ‘liever geene verbetering van wetgeving, maar inspecteurs, dan eene verbetering zonder inspecteurs.’(2)

De Commisie ziet niet voorbij dat, blijkens het Voorloopig Verslag over het ontwerp-Modderman, de daarbij voorgestelde instelling van inspecteurs en adjunct-inspecteurs door de meerderheid der leden in de afdeelingen onvoorwaardelijk werd afgekeurd. Die afkeuring vond echter hoofdzakelijk haren grond in de vrees, dat die ambtenaren overdreven talrijk zouden zijn en dat de adjunct-inspecteurs door den wensch naar spoedige bevordering te zeer zouden worden geprikkeld tot het doen van een groot aantal bekeuringen.

Ook naar het oordeel der Commissie zou ‘een leger van ambtenaren’, uitsluitend belast met het toezicht op den kinderarbeid, daarbij tot hulp der politie dienende en met het oog op deze taak gekozen, geen voldoende waarborgen opleveren voor een zoodanig welberaden maar tevens bescheiden gebruik van wettelijke bevoegdheden, waardoor zonder gedurige botsingen met de ingezetenen de naleving der wet verzekerd werd.

De weinig talrijke fabrieksinspecteurs die de Commissie zich voorstelt, zouden echter een geheel ander karakter dragen. Zij zouden in de eerste plaats met het toezicht op de werklokalen en werktuigen uit het oogpunt van veiligheid en gezondheid moeten belast worden. Technische vorming en practische ervaring zouden bij hunne benoeming op den voorgrond moeten staan. Terecht wordt er door een der gehoorde

(1) 4655, 5970.
(2) 4728.

getuigen op gewezen, dat de fabrieksinspecteurs ‘vooral practische menschen’ behooren te zijn. ‘Zijn het zuiver theoretische menschen, dan kunnen zij beter achterwege blijven. Het is eene gewichtige betrekking. Men mag toch aan een fabrikant geen te hooge eischen stellen, maar de eischen die men stelt moeten doorgedreven worden. Dat kan alleen een practicus en niet een technoloog, die de polytechnische school pas verlaten heeft, Hij moet in het vak geweest zijn’[1]

Het zou de vraag kunnen zijn, of het Staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen wellicht op doelmatige wijze ware te organiseeren door uitbreiding van den werkkring en vermeerdering van het getal der ingenieurs voor het stoomwezen. Eene dergelijke regeling

(1) 5610.

zou dit voordeel aanbieden, dat de industriëelen niet met een grooter aantal categorieën van ambtenaren in voortdurende aanraking behoefden te komen.

Doch ook al mocht het verkieslijk geacht worden, voor dat Staatstoezicht afzonderlijke ambtenaren aan te stellen, dan nog zou de Commissie meenen dat de fabrieksinspecteurs, om aan de eischen hunner betrekking in allen deele te voldoen, noch politie-beambten, noch geneeskundigen, maar bij voorkeur ervaren ingenieurs behooren te zijn. Als zoodanig zouden zij door hunne technische kennis en door hunne bekendheid met de eischen der nijverheid aan de industriëelen dat ontzag en vooral ook dat vertrouwen inboezemen, waaraan bij de vervulling van hunne gewichtige taak zoo hooge waarde moet gehecht worden. Voor zoover hunne werkzaamheden het gebied der hygiène mochten raken, zouden zij de medewerking der ambtenaren van het geneeskundig Staatstoezicht kunnen inroepen; eene dergelijke regeling wordt door sommigen van dezen zelf gewenscht.

De taak der fabrieksinspecteurs zou eene drieledige zijn. Vooreerst zouden zij zich op de hoogte hebben te houden van den toestand der werklokalen en de verbeteringen hebben aan te wijzen, die daarin met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden waren aan te brengen. Ten tweede zouden zij de Regeering hebben voor te lichten omtrent bestaande toestanden op het gebied der nijverheid, en haar van advies hebben te dienen bij de toepassing van geldende voorschriften en omtrent de verbeteringen in de wetgeving, die zij wenschelijk en practisch uitvoerbaar mochten bevinden. In de derde plaats zouden zij hebben toe te zien op de behoorlijke naleving der wettelijke bepalingen omtrent den industriëelen arbeid.

1.

Moet de onvolledigheid van het gehouden onderzoek de Commissie bij de aanbeveling van te nemen wettelijke maatregelen tot groote omzichtigheid nopen, met betrekking tot den toestand der werklokalen ondervindt zij dit bezwaar niet in die mate, als ten aanzien van andere onderdeelen van haar onderzoek. Immers de verbeteringen, welke in dit opzicht kunnen worden aanger bracht, grijpen in den regel in de levensvoorwaarden der nijverheid niet zoo gevoelig in en zijn in vele gevallen met betrekkelijk geringe kosten tot stand te brengen. De wettelijke regeling van dit onderwerp kan zich in hoofdzaak bepalen tot enkele algemeene voorschriften, tot aanwijzing van de ambtenaren, die de localen hebben te onderzoeken, en tot omschrijving hunner bevoegdheden. Deze aangelegenheid kan mitsdien voor wettelijke voorziening rijp geacht worden, zoodra gebleken is dat de toestand van een groot aantal lokalen met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden genoeg te wenschen overlaat, om tusschenkomst van het Staatsgezag geraden te doen achten.

Dat dit inderdaad het geval is, wordt naar de meening der Commissie door de overgelegde bescheiden en afgelegde verklaringen voldoende bewezen.

Wel is waar wordt voor sommige provinciën over de inrichting der lokalen in het belang der werklieden in het algemeen een gunstig oordeel uitgesproken. Maar dit belet niet, dat op onderscheidene dier lokalen van bevoegde zijde gegronde aanmerkingen gemaakt worden; terwijl de Commissie ten aanzien van de door haar meer bepaaldelijk onderzochte middelpunten van nijverheid bevonden heeft, dat er

voorzeker tal van lokalen zijn, waar niets verzuimd wordt wat strekken kan om de redelijkerwijs bereikbare voorzieningen in het belang der werklieden te verkrijgen, maar dat toch ook menige fabriek en werkplaats in dit opzicht zeer veel te wenschen overlaat.

Ten aanzien van vele lokaliteiten wordt geklaagd over onvoldoende zorg voor de veiligheid der werklieden in geval van brand. Met name te Amsterdan en te Tilburg blijkt de toestand ten deze voor verbetering alleszins vatbaar. Hier is het de uitgebreidheid, ginds de hoogte der fabrieksgebouwen, waarmede het verlangen naar talrijker of verbeterde uitgangen voor het geval van brand wordt aangedrongen(1).

(1) 105, 187, 227, 239, 289, 359, 393, 2045, 2046, 3049, 10155, 10166, 11324, 10459, 10534.

Veelvuldig zijn de gevaren, waarmede de werklieden door de gebezigde werktuigen bedreigd worden. Bij een tocht door fabrieken en werkplaatsen ontmoet men eene lange reeks van bewegende deelen van werktuigen, raderen, vliegwielen, drijfriemen, cirkel-, lint- en andere zagen, die onbedekt zijn en den werkman blootstellen aan het gevaar van te worden medegesleept en verminkt of gedood. Elders zijn het luiken en openingen, voor hijschgaten dienende, of gebrekkige hijschtoestellen, die zeer licht ongelukken kunnen veroorzaken. Groote zorgeloosheid ten aanzien van deze toch zeker niet denkbeeldige gevaren is eene eigenschap, die vele werkgevers en werklieden met elkander gemeen hebben(1).

De veiligheid der werklieden kan veelal zonder groot bezwaar door enkele eenvoudige, weinig kostbare voorzorgsmaatregelen verzekerd worden. Zoodanige maatregelen zijn, om enkele voorbeelden te noemen, 'het plaatsen van een gemakkelijk trapje met leuning in plaats van enkel een steil laddertje, dáár waar men rakelings langs snel loopende riemen moet klimmen,vooral wanneer stoom somtijds nog bovendien het gezicht belemmert; het door een stevig hekwerk afsluiten van het vliegwiel, dáár waar de machinist slechts een nauwen doortocht heeft tusschen dat wiel en den muur, tot het smeren der as, dáár waar slechts een smalle doorgang tusschen twee vliegwielen open blijft, men rakelings langs snel bewegende machinedeelen heen moet of waar onvoldoende verlichting het mogelijk gevaar niet kenbaar maakt, enz.; het waken tegen de dikwerf te groote gemakkelijkheid waarmede de riemafzetter kan bewogen worden, en waardoor de riem, onverwachts van de losse op de vaste schijf loopende, de arbeidsmachine in gang zet; en wellicht nog meerdere.'

Soms wordt beweerd dat het de voorkeur zou verdienen de bewegende deelen der werktuigen onbedekt te laten en de werklieden alzoo te leeren tegen het gevaar op hunne hoede te zijn, door het hun te doen zien(1). Dit gevoelen wordt echter wederlegd door het feit, dat de werklieden veelal ten gevolge van te groot zelfvertrouwen hoogst onvoorzichtig zijn en zich daardoor vele ongelukken op den hals halen(2). Het moet dan ook verkieslijk geacht worden vliegwielen enz. zooveel doenlijk te bedekken(3).

Ook wordt ten opzichte van hooge fabrieksgebouwen het bezwaar aangevoerd, dat de kokers, waarmede machinedeelen bedekt worden, het brandgevaar vermeerderen(4). De oplossing van dergelijke bedenkingen kan echter veilig aan het inzicht van een technisch gevormden fabrieksinspecteur worden overgelaten.

Behalve een voorschrift tot bedekking van bewegende deelen van werktuigen, zal ook een verbod van het smeren of aanvetten van nog in beweging zijnde werktuigen - mede eene overvloedige bron van ongelukken - in aanmerking moeten komen(5).

Het behoeft overigens geen betoog dat, wanneer het Staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen eenmaal georganiseerd zal zijn, de inspecteurs omtrent dergelijke bepalingen van technischen aard eene groote ruimte van beweging zullen moeten bezitten.

(1) 98, 126, 301, 1005, 1006, 1018, 1021, 1830, 1835, 1862, 1869, 1873, 3553, 3577, 3716, 4075, 4079, 4087, 4088, 4095, 4096, 4424, 5471, 5597, 5598, 5601, 5602, 5609, 5610, 5619. 5660, 5665, 5669-5679, 5769, 6278, 6624, 7759, 8346, 10155, 10991.
(1) 153, 175.
(2) 1871.
(3) 1830, 8347, 8348.
(4) 152, 173, 199-201.
(5) 5601.

Wat de gezondheid der werklieden betreft, deze wordt veelvuldig benadeeld door gebrek aan versche lucht in de werkplaats. De aard van het bedrijf brengt in menig lokaal bovenmatige hitte of wel schadelijke uitdampingen teweeg[6]. Het meest algemeen doet zich het bezwaar voor van bedorven of met stofdeelen bezwangerde lucht. De inademing dier stofdeelen is meer of minder nadeelig, naarmate zij fijner of grover zijn, tot het delfstoffen- of tot het plantenrijk behooren, doch doet in verschillende bedrijven ziekten der ademhalingswerktuigen ontstaan, die de werklieden op betrekkelijk jeugdigen leeftijd ten grave sleepen; men denke bijv. aan de beroepsziekten der vlasarbeiders,

(6) 143, 144, 146, 236, 227, 272, 442, 948, 950, 1059, 2066, 2390, 3791, 3797, 3995, 3997, 4172, 4176, 4206.

glasslijpers en aardewerkers (de zoogenaamde pottemannekenskrankte)[1].

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat door gepaste maatregelen, in het bijzonder door eene doelmatige luchtverversching, zeer veel tot wegneming van de bedoelde gevaren voor de gezondheid der arbeiders kan gedaan worden. Toch ontbreekt het daarbij niet aan bezwaren. Onder anderen heeft men rekening te houden met de onnadenkendheid der werklieden, die bijvoorbeeld het gebruik van zoogenaamde respirators als waarborg tegen de inademing van gevaarlijke stofdeelen weigeren, omdat die toestellen de ademhaling belemmeren[2], en die uit vrees voor tocht, zooveel zij kunnen, de inrichtingen voor ventilatie gesloten houden[3]. Hetgeen ten behoeve der luchtverversching geschiedt, dient dan ook aan hun invloed onttrokken te blijven. Er zijn localiteiten, ruim genoeg om zonder bijzondere voorzienigheid frisch te worden gehouden[4]; elders worden met goed gevolg mechanische ventilatie-toestellen, zoogenaamde exhausters, gebezigd[5].

Ook kan het voorkomen, dat maatregelen in het belang der gezondheid van den arbeider voor een kwijnenden tak van nijverheid te kostbaar zijn. Zoo wordt verklaard, dat de invoering van machinale braak- en zwingelmachines althans voor kleine vlasboeren te bezwarend is[6]. Wel wordt daartegen ook nog ingebracht, dat de hoedanigheid van het vlas er onder lijden zou[7]; doch dit beweren blijft geenszins onweêrsproken[8].

Bedorven lucht is overigens niet het eenige kwaad, dat de gezondheid der werklieden bedreigt. Evenzeer moet worden gewaakt tegen het doen uithalen der ovens in sommige glas- en aardewerkfabrieken bij een ondraaglijke hitte, en zal het ongetwijfeld tot de zorg der inspecteurs behooren, de noodige voorschriften te ontwerpen om de ovens vooraf behoorlijk te doen afkoelen. Bij de gehouden getuigenverhooren is ten aanzien van fabrieken te Leerdam en te Maastricht van het hier bedoelde euvel gebleken[1]; doch ook van eene glasblazerij te Culemborg vernam de Commissie, dat sommige werkzaamheden daar bij eene buitensporige temperatuur verricht worden.

In sommige bedrijven staan de arbeiders bloot aan vergiftiging door het aanraken van giftige stoffen. Van dien aard is bijvoorbeeld het dompelen van gebakken aardewerk in eene glazuurbrei. In de aardewerkfabrieken te Maastricht, waar dit procédé voorkomt, wordt aan de werklieden eene tang verstrekt om de voorwerpen

(1) 6, 30, 231, 452, 998, 1002, 1083, 1852, 5040, 5041, 5204, 5322, 5361, 5544, 5551, 5552, 5556, 5619-5623, 5831, 5877, 7280, 7283, 7557, 9396, 9418, 9434, 9438-9441, 9443, 9447, 9528, 9530, 9540, 9613, 9633, 9728, 9974-9776, 9826, 9878, 9901, 9931, 9939, 9950, 9962, 9967, 9978.
(2) 5142, 5143, 5294, 7264, 7265, 8323, 9458, 9518.
(3) 5620, 11331.
(4) 8317.
(5) 5193, 5336, 5566. 7306, 7307, 9448-9450.
(6) 9427, 9627-9629, 9780, 9931,
(7) 9655,
(8) 9453, 9783, 9842.
(1) 5624, 5839-5846, 5898, 5977, 5986, 6050, 6518, 6526-6539, 6543, 6558, 6567, 6657, 6658, 6663, 6664, 6890, 6892, 6894, 6895, 6907-6909, 6926, 6927, 6930, 6936, 6940, 6941, 6946, 6976, 7238, 7239, 7364-7366, 7375, 7384, 7386, 7668, 7678, 7679, 7690, 7790, 7707, 7710, 7896, 7899, 7930, 7933, 7938, 7940, 7946, 7959, 7966, 9022, 9024, 9026, 9038, 9043, 9049, 9050, 9053, 9056, 9057, 9075, 9181-9184, 9215, 9216, 9361-9364, 9392, 9393, 9517, 9518.

daarmede aan te vatten en zijn voorschriften ter verzekering van de noodige reinheid gegeven. Doch niet zelden wordt dit een en ander door de werklieden, ten koste hunner gezondheid, in den wind geslagen[2].

Een maatregel in het belang der arbeiders, waarmede geene kosten verbonden zijn, is het ophangen in elke werkplaats van een reglement, bevattende de noodige voorschriften omtrent hetgeen ter wille der veiligheid en gezondheid bij den arbeid moet worden in acht genomen. Hier en daar, zooals bijvoorbeeld in eene loodwitfabriek te Utrecht en in eene behangselpapierfabriek te Maastricht, blijkt die maatregel te worden toegepast[3]. Onder den invloed van fabrieksinspecteurs zal hij ongetwijfeld algemeen worden.

Ook in het belang van de zedelijkheid en van het welzijn der arbeidersgezinnen zullen die inspecteurs met vrucht werkzaam kunnen zijn. Zoo is het bijvoorbeeld hoogst gewenscht dat daar, waar zoowel vrouwen als mannen arbeiden, afzonder-[4]

(2) 5217-5219, 5223, 5291, 5295, 5544, 5620, 5831, 5621, 5832, 5898, 6603, 6610, 6611, 6614, 7286, 7805, 8667.
(3) 5603, 5682, 8720.
(4) 1983, 1984, 6026-6028, 8661.

lijke lokalen voor beide seksen zijn ingericht. Hiervoor wordt dan ook veelal gezorgd. In sommige fabrieken echter werken mannen en vrouwen in één en hetzelfde lokaal, nu eens omdat volledige scheiding onuitvoerbaar geacht wordt[1], dan weder zonder dat van dergelijke beweegreden blijkt[2]. Binnen de grenzen der mogelijkheid zullen de inspecteurs voor de bedoelde scheiding hebben te waken. Ook omtrent plaatsing en inrichting van privaten zijn voorschriften onmisbaar te achten. Eveneens zullen de inspecteurs hun invloed kunnen aanwenden om het in sommige fabrieken bestaand gebruik, dat de arbeid der vrouwen eenigen tijd vroeger afloopt dan die der mannen - deels ter wille der zedelijkheid, deels opdat zij in de gelegenheid zijn tehuis voor hare echtgenooten of vaders den pot te koken - meer algemeen te maken[3].

De inspecteurs zouden zijn toe te rusten met de bevoegdheid om voor de fabrieken en werkplaatsen binnen hun ressort - waartoe zij ten allen tijde vrijen toegang zouden moeten hebben - voorschriften te geven in het belang van de veiligheid en gezondheid der werklieden. Die voorschriften zouden voor de werkgevers verbindend zijn, behoudens beroep op een hooger gezag, ten einde de belanghebbenden tegen willekeur te waarborgen. Aan goede voorbeelden uit den vreemde zou het bij de regeling van dit onderwerp niet ontbreken. Immers in onderscheidene buitenlandsche wetgevingen, onder anderen die van Engeland, Zwitserland en Oostenrijk, is het Staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen op doeltreffende wijze geregeld[4].

II.

Als speciaal orgaan tot onderzoek van fabrieken en werkplaatsen zullen de inspecteurs zich bij voortduring op de hoogte moeten houden van den toestand, waarin deze verkeeren. Hunne rapporten zullen voldoende bouwstoffen en adviezen moeten bevatten omtrent de verbeteringen in de wetgeving, die geraden mochten blijken.

Met betrekking tot de uitvoering en handhaving der wettelijke bepalingen zullen de inspecteurs de natuurlijke adviseurs der Regeering zijn. Op hunne adviezen zullen bijvoorbeeld de takken van bedrijf zijn aan te wijzen, die als bijzonder gevaarlijk of schadelijk voor de werklieden aan speciale beperkende voorschriften zullen zijn te onderwerpen, of omgekeerd die, ten behoeve waarvan uitzonderingen op gemaakte verbodsbepalingen kunnen worden toegelaten. Bij voorkomende gevallen zullen zij, om het veld hunner werkzaamheid nog door een ander voorbeeld aan te duiden, de Regeering kunnen wijzen op het belang dat er in gelegen ware om ten aanzien van eenig vraagpunt van stellig recht eene rechterlijke beslissing in het hoogste ressort uit te lokken, ten einde tot eene vaste jurisprudentie te geraken of de noodzakelijkheid eener wijziging der wet in het licht te stellen[1].

Ook buiten het eigenlijk gebied hunner ambtsplichten zullen de inspecteurs wellicht nu en dan aanleiding vinden om de aandacht der Regeering te vestigen op onderwerpen, met het welzijn der arbeiders in nauw verband staande. Zoo wordt

(1) 6026-6028, 8388, 8389.
(2) 96, 361, 516, 7435.
(3) 5996, 8284, 8828.
(4) 4660, 5610.
(1) 4732.

bijvoorbeeld in een der door de Commissie ontvangen bescheiden geklaagd over het nadeel, door het bestaan van verkoopplaatsen van sterken drank in de nabijheid van fabrieken teweeggebracht, en in verband hiermede op omzichtigheid bij het verleenen van vergunningen aangedrongen. Bij de getuigenverhooren bevond de Commissie dat voor deze klacht, wat Amsterdam betreft, maar al te veel grond bestaat, en dat het misbruik van sterken drank aldaar ten zeerste in de hand gewerkt wordt door tapperijen, die reeds op een nachtelijk uur voor de werklieden der nabij gelegen fabrieken geopend worden(2). Het ware geenszins ondenkbaar, dat door de inspecteurs bij eene geschikte gelegenheid tot het te keer gaan van dit euvel de medewerking der Regeering werd ingeroepen.

Dat de werkzaamheid van fabrieksinspecteurs tot uitvoering en geleidelijke verbetering der arbeidswetgeving rijke vruchten kan dragen, wordt door de in verschillende andere landen

(2) 326, 334, 336, 1969, 1970, 1976, 2070-2073.

opgedane ervaring voldingend bewezen.

III.

Over de vraag, in hoever de wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* no. 130) behoorlijk wordt nageleefd, luiden de berichten verschillend.

Uit de rapporten, die de Commissie van de procureurs-generaal bij vier der gerechtshoven mocht ontvangen, blijkt dat aan het doen naleven der wet van hoogerhand zooveel mogelijk de hand gehouden is.

Bij haar in werking treden riep de toenmalige Minister van Justitie tot eene nauwkeurige uitvoering de medewerking der procureurs-generaal als waarnemende directeuren van politie in. De aanschrijvingen, naar aanleiding daarvan door die ambtenaren gedaan, hadden blijkens mededeelingen van den procureur-generaal bij het gerechtshof te Leeuwarden en van den officier van justitie bij de rechtbank te Arnhem ten gevolge, dat weldra kon worden geconstateerd dat de feitelijke toestand over het geheel in overeenstemming met de wettelijke bepalingen gebracht was.

In 1877 noodigde de Minister van Justitie de procureurs-generaal nader uit zorgvuldig te willen doen nagaan, of de wet op den kinderarbeid behoorlijk werd nageleefd. De uitkomsten van het dientengevolge ingesteld onderzoek mochten over het algemeen zeer bevredigend genoemd worden. Het vermoeden, als zouden in sommige gemeenten straffeloos vele overtredingen begaan worden, vond daarin geen bevestiging.

Wat den tegenwoordigen toestand betreft, komen bij de procureurs generaal zelden of nooit klachten in over niet behoorlijke naleving der wet of onvoldoend toezicht; is het aantal geconstateerde overtredingen, ook blijkens overgelegde statistische opgaven, betrekkelijk gering; en zijn de meeste procureurs-generaal en officieren van justitie overtuigd, dat de wet wordt gehandhaafd en dat het toezicht der politie op hare naleving althans in de belangrijkste gemeenten voldoende mag geacht worden.

Met deze mededeelingen strookten onderscheidene verklaringen, van andere zijden afgelegd, luidens welke de wet op den kinderarbeid, behoudens enkele uitzonderingen, waaronder de steenbakkerijen een groote rol spelen, gehandhaafd wordt[1]. Plaatselijke omstandigheden en de meerdere of mindere ijver van het personeel der politie zullen daarbij wel niet zonder invloed blijven. Zoo ontving de Commissie bijv. deze schriftelijke mededeeling: ‘De wet op den kinderarbeid heeft in de gemeente Workum gunstig gewerkt. In den laatsten tijd is daarop nauwlettend toegezien door den nieuwbenoemden rijksveldwachter.’

Tegenover deze gunstige berichten staan echter tal van klachten over gestadige straffeloos gepleegde overtredingen der wet, over bedriegelijke opgaven der ouders omtrent den leeftijd der kinderen, over het ontbreken van elk bijzonder toezicht op de handhaving der wettelijke bepalingen[2].

Dit is zeker, dat het toezicht der politie op de naleving der wet niet overal op dezelfde wijze plaats heeft. Van de gemeente Groningen wordt bijv. bericht, dat het

(1) 1916, 3739, 3742, 5103, 5716, 5969, 6079, 6141, 6142, 6266, 6348, 6351, 8266, 10018, 10195, 10240, 10426.

(2) 376, 832, 2096, 2385-2387, 3118, 3125, 4594, 4625, 4630, 4731, 6245.

toezicht daar zeer gestreng is, dat de fabrieken en werkplaatsen gedurig op ongeregelde tijdstippen bezocht worden, dat de politie van de onderwijzers kennis ontvangt van het verlaten der school door kinderen beneden twaalf jaren - hetgeen meermalen tot het voorkomen of constateeren van overtredingen leidt - en dat de werkgevers zich bij twijfel omtrent den leeftijd van kinderen, wier diensten hun worden aangeboden, geboorte-extracten doen overleggen.Daarentegen wordt uit Amsterdam, ook door ambtenaren der politie zelve, getuigd dat op de naleving der wet op den kinderarbeid door de politie geen speciaal toezicht gehouden wordt, terwijl er ook geen geregelde samenwerking tusschen de politie en de onderwijzers plaats vindt. Eveneens ontbreekt te Maastricht een bijzonder politie-toezicht ten deze. Opmerking verdient, dat uit die gemeente en andere binnen het ressort van het gerechtshof te 's Hertogenbosch gelegen plaatsen op het bezwaar gewezen wordt, dat de ambtenaren der politie wettelijk geen vrijen toegang hebben tot fabrie-

ken en werkplaatsen[1]. Te Tilburg worden, naar verklaard wordt, in de fabrieken geenekiuderen beneden twaalfjarigen leeftijd aangenomen, zoodat de politie zich kan bepalen tot het doen van opnemingen in steenbakkerijen, metselaarswerkplaatsen enz., die soms tot het doen van bekeuringen aanleiding geven[2].

Het is de vraag of bij de klachten, dat de wet op den kinderarbeid in vele gevallen eene doode letter blijft, wel altijd voldoende onderscheiden wordt tusschen strafbare overtreding en nietstrafbare ontduiking. Tegenover de laatste is ook het strengste toezicht machteloos; alleen betere omschrijving van het verboden feit of van de uitzonderingen op het verbod kan hier baten. Doch met dat al is, ondanks den ernstigen wil van de hoofden der politie om de wet streng te handhaven, de mogelijkheid niet uitgesloten dat hier en daar, bij een voor de plaatselijke omstandigheden te beperkt politie-personeel, dat met andere werkzaamheden te zeer overladen is om dit deel zijner taak geheel naar eisch te vervullen, inderdaad straffeloos overtredingen begaan worden.

Daarom verdient het aanbeveling, de fakrieksinspecteurs ook te belasten met het houden van toezicht op de naleving der wettelijke bepalingen betreffende den arbeid. Natuurlijk zal dit toezicht alleen tot aanvulling, in geenen deele tot vervanging van datgene, hetwelk thans door de politie wordt uitgeoefend, kunnen dienen. Eenige weinige inspecteurs zullen toch in de verste verte niet bij machte zijn na te gaan, in hoever bij eenige der talrijke ondernemingen in het geheele land verboden misbruik van kinderarbeid voorkomt. De ambtenaren der politie zullen de naleving der bestaande voorschriften moeten blijven verzekeren. Maar zij zullen deze hunne taak zien vergemakkelijken door de hun van de zijde der fabrieksinspecteurs toekomende wenken Bij geregeld bezoek van fabrieken en werkplaatsen zal het aan de inspecteurs toch niet verborgen blijven, waar verkeerdheden schuilen of althans tot buitengewoon nauwlettend toezien aanleiding bestaat.

Voorzeker zullen de inspecteurs bij de vervulling van dit gedeelte hunner taak, waarvan het belang zal toenemen naarmate de wetgeving op dit gebied verder uitgebreid en meer gedetailleerd wordt, bijzonderen tact behoeven. Maar deze hoog te waardeeren eigenschap is in het algemeen eene volstrekt onmisbare voorwaarde voor de behoorlijke waarneming van hun gewichtig ambt.

§ 9. *Toepassing der wet op den kin derarbeid. Hare redactie. Werking van art.* 82 *der wet op het lager onderwijs. -*

Tot richtige beoordeeling van de werking der wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* no. 130) is het niet alleen noodig te weten, in hoever het aan de ambtenaren van justitie en politie gelukt is de overtredingen van het daarbij vastgesteld verbod tot enkele exceptioneele gevallen terug te brengen, maar is daarnevens onmisbaar de kennis der rechtspraak, waartoe de geconstateerde overtredingen leidden.

Zooals reeds vermeld werd, heeft de Commissie gemeend, ten deze de voorlichting te moeten inroepen van de procureurs-generaal bij den Hoogen Raad en bij de gerechtshoven. Na kennisneming en bestudeering van de rapporten, die de meesten

(1) 249, 374. 4625, 4633-4643, 5970, 6270-6272.
(2) 10190-10192.

dezer hooggeplaatste ambtenaren haar wel hebben willen doen toekomen, kan zij het volgende als hare bevinding mededeelen

Gelijk veelal, openbaarde zich ook hier aanvankelijk bij de toepassing der strafbepalingen verschil van inzicht tusschen onderscheidene rechters en rechtscolleges. Dit kan te minder bevreemding wekken, daar eensdeels de rechter zich op een hem geheel nieuw gebied te bewegen had, en anderdeels de wet zich bediende en moest bedienen van algemeene uitdrukkingen, welke de rechter op zeer uiteenloopende maatschappelijke toestanden had toe te passen.

Allengs heeft zich echter over de verschillende artikelen der wet eene jurisprudentie gevormd, waarbij op de meeste punten zoo niet eenstemmigheid, dan toch genoegzame overeenstemming verkregen werd.

Art. 1.

Enkele malen is door den

rechter aangenomen, dat voor de strafbaarheid ingevolge dit artikel een *burgerrechtelijk contract* van huur van diensten zoude worden gevorderd, waaruit de dienstbetrekking tusschen den meester en den bediende zou ontstaan. Doch de juistere opvatting behield de overhand, dat de woorden 'in dienst te nemen of in dienst te hebben' geene juridische qualificatie bevatten, maar een bloot feitelijken toestand aanduiden, die ontstaat zoodra een kind te werk is gesteld en diensten praesteert in eenig bedrijf. 'Die woorden', zeide de advocaat-generaal Van Maanen in zijne conclusie, voorafgegaan aan 's Hoogen Raads arrest van 6 October 1879[(1)], 'duiden zoo krachtig mogelijk aan, dat het ongeoorloofd is, behoudens de uitzondering in art. 2 vermeld, een kind feitelijk werkzaamheden te doen verrichten ten behoeve van den werkgever; waar het feit vaststaat dat het kind te werk is gesteld ten behoeve van eens anders bedrijf, is het geheel onverschillig of daarvoor loon wordt betaald en of er een contract van huur van diensten bestaat. Deze gewone en natuurlijke opvatting van de woorden van het artikel stemt overeen met de bedoeling van den wetgever'. De meening van sommige kantonrechters, als zou het betalen van *loon* een noodzakelijk vereischte voor de strafbaarheid wezen, vond dan ook verder geen ingang.

Bij vonnis van 1 Juli 1875[(2)] oordeelde de kantonrechter te 'a Gravenhage, dat art. 1 niet overtreden wordt door den directeur, wanneer een acteur zijn negenjarig dochtertje, geen deel uitmakende van den troep en daarvoor geene belooning genietende, laat medespelen in een stuk, met het doel om de opvoering van dat stuk mogelijk te maken en tevens om het dramatisch talent van het kind te ontwikkelen, zonder dat haar dit vermoeit, noch in het schoolgaan hinderlijk is. Dit vonnis staat echter op zich zelf. De rechtbank te Amsterdam besliste (zaak Oscar Carré) dat het, blijkens de gehouden beraadslagingen, de bedoeling van den wetgever mede is geweest, om door het maken van strafbepalingen *kunstvertooningen* met kinderen tegen te gaan, en herhaaldelijk is ook elders de wet in dien zin toegepast. Nog bij vonnis van 17 September 1886 werd door den kantonrechter te Druten als overtreding van art. 1 aangemerkt de daad van den vader, die, in de uitoefening van zijn bedrijf als rondreizend goochelaar en kunstenmaker, met zijn driejarig dochtertje gymnastische toeren verrichtte.

Art. 2.

De uitzondering op het algemeen verbod van kinderarbeid, vervat in de woorden '*huiselijke en persoonlijke diensten*', gaf tot uiteenloopende beslissingen aanleiding. De procureurgeneraal bij het gerechtshof te Leeuwarden zegt daaromtrent o.a. het volgende: 'Aanvankelijk openbaarde zich de neiging om aan huiselijke en persoonlijke diensten een vrij uitgebreide beteekenis te geven; onder de eerstgenoemde wilde men ook rangschikken de diensten - buiten veldarbeid - door de ouders aan hunne kinderen opgedragen ten behoeve van hun bedrijf, ja zelfs ten behoeve van het bedrijf van anderen, voor wie zij zelve werk verrichtten, wanneer die diensten slechts in de woning hunner ouders of verzorgers werden gepraesteerd; en evenzoo werd het

(1) Ned. Rechtspraak, CXXII, 29.
(2) Weekblad van het Recht no. 3861.

medenemen door den vader van zijn kind naar de plaats - elders dan naar het veld - waar hij zijn bedrijf, hetzij voor zich zelven, hetzij voor een ander verrichtte, en het in het werk stellen van het kind aldaar, aangemerkt als een persoonlijke dienst door dat kind bewezen. Enkele rechterlijke uitspraken werden in dezen geest gewezen, doch deze werden veelal in hooger beroep vernietigd, zoodat mag worden aangenomen dat de woorden "huiselijke en persoonlijke diensten" in het algemeen in engeren zin worden geïnterpreteerd; dat onder eerstbedoelde meer bepaald diensten ten behoeve der huishouding en van het gezin, en onder laatstbedoelde alleen de zuiver persoonlijke werkzaamheden, het doen van boodschappen, het tijdelijk verleenen van hulp voor eenig werk en dergelijke verrichtingen van meer voorbijgaanden aard begrepen worden. Niettemin heeft ontduiking der wet in deze opzichten door de ouders menigwerf plaats,

met name bij de bereiding van het vlas, door dezen arbeid, hun door landbouwers of kooplieden opgedragen, niet in de werkplaatsen maar in hunne eigene woningen door hunne kinderen te doen verriehten'.

Is het *doen van boodschappen*, ook tegen vast weekloon, naar de algemeene opvatting in de jurisprudentie geen verboden kinderarbeid, de kantonrechter te Zuidbroek bleek van eene andere meening, door bij vonnis van 7 Januari 1880 zoodanig werk *niet* onder de persoonlijke diensten te rangschikken, maar hem, die de boodschappen door een kind beneden de 12 jaren had laten doen, strafbaar te achten volgens art. 1 der wet.

Aangaande het begrip van '*veldarbeid*' heeft de Hooge Raad uitspraak gedaan en bij arrest van 20 October 1879[1] overwogen: 'dat onder veldarbeid in ruimeren zin worden verstaan alle verrichtingen op het veld, welke tot landbouw of veeteelt in betrekking staan, en dat, blijkens de gewisselde stukken en gevoerde beraadslagingen, de wetgever dit woord in dien ruimeren zin heeft gebezigd en daaronder met name ook het hoeden van vee heeft willen begrijpen'. Sedert is de jurisprudentie in dien zin algemeen gevestigd.

Art. 3.

Deze bepaling, die de regeling bevat der aansprakelijkheid voor de overtreding van het verbod van kinderarbeid, gaf tot vele, zeer afwijkende rechterlijke uitspraken aanleiding.

Aansprakelijk worden gesteld de hoofden en bestuurders der ondernemingen, en hieruit is, in verband met art. 1, door onderscheidene iechtbanken en kantongerechten afgeleid, dat de strafbepaling in geen geval toepasselijk is op *ouders*, die door hunne jeugdige kinderen arbeid doen verrichten. De arbeid door het kind verricht - zoo overwoog men - is geschied ingevolge het bevel van den vader, krachtens de vaderlijke macht, en daardoor is geene dienstbetrekking tusschen het kind en wien ook ontstaan. Bij andere rechterlijke uitspraken werd daarentegen aangenomen, dat de betrekking van vader tot kind de strafbaarheid van het in dienst stellen van en diensten laten praesteeren door het kind geenszins opheft, en werd eene veroordeeling tegen den vader uitgesproken.

Door den kantonrechter te Groningen werd bij vonnis van 2 April 1885 beslist dat ouders, die hun negenjarig zoontje doosjes lucifers, waarmede zij hem ten verkoop hadden uitgezonden, hadden laten venten langs de huizen, geen strafbaar feit hebben gepleegd. De rechter toch oordeelde, dat art.1 in verband met art. 3 strafbaar stelt het in dienst nemen of hebben-van een kind, beneden 12 jaren *bij eene of andere onderneming*, m.a.w. in de uitoefening van een of ander bedrijf; dat nu hier geen bedrijf of onderneming, ten behoeve waarvan de dienst van het kind gebruikt wordt, aanwezig is, en derhalve ook geen strafbaar hoofd of bestuurder eener onderneming, maar - zij het dan ook op last van een ander - het kind een eigen, op zichzelf staand bedrijf, het venten van goederen bij de huizen, uitoefent.

De meeste moeilijkheid voor de handhaving van het verbod van kinderarbeid levert de tweede zinsnede van het artikel, houdende, dat indien de indienstneming buiten

(1) Ned. Rechtspraak, CXXIII, 92.

weten van de hoofden of bestuurders der ondernemingen heeft plaats gehad en indien zij bewijzen,dat zij de overtreding onmiddellijk na daarvan kennis te hebben bekomen,hebben doen ophouden, dan aansprakelijk gesteld wordt degene die het kind in dienst heeft genomen. Hoofden en bestuurders vooral van eenigszins uitgebreide ondernemingen slaagden er vaak in, den rechter aannemelijk te maken dat deindienstneming van eenig kind ten behoeve van een of ander onderdeel van hun bedrijf buiten hun weten had plaats gehad, terwijl bij arrest van den Hoogen Raad van 1 November 1875 is beslist, dat de aansprakelijkheid van hen, die zonder hoofden of bestuurders van ondernemingen te zijn het kind in dienst hebben genomen, eerst dan plaats vindt en deze alzoo eerst dan strafbaar zijn, 1° wanneer de indienstneming is geschied buiten weten van de bij het eerste lid aansprakelijk gestelden, 2° zoo deze laatsten bewijzen dat zij de overtreding, onmiddellijk na verkregen kennis daarvan, hebben doen ophouden. De onzekerheid, wie in elk bijzonder geval voor

het in dienst nemen of in dienst hebben aansprakelijk was, heeft volgens de bij de Commissie ingekomen verslagen der procureurs generaal ten gevolge gehad, dat eenerzijds in onderscheiden gevallen geen strafvervolging is ingesteld op grond van gemis van het noodige bewijsmateriaal, en anderzijds in sommige vonnissen als hoofden of bestuurders der onderneming werden beschouwd personen, die bezwaarlijk als zoodanig konden worden aangemerkt en in elk geval nog een ander hoofd boven zich hadden.

Art. 4.

Bij onderscheidene vonnissen is degene, die schuldig was bevonden aan het in dienst hebben van meer dan één kind beneden den 12jarigen leeftijd, toch slechts tot ééne enkele geldboete veroordeeld, zoo op grond van het meervoud 'kinderen' in art. 1 der wet, als omdat - gelijk de kantonrechter te Sittard zich uitdrukte - 'het op hetzelfde tijdstip in dienst hebben van meerdere kinderen eene onsplitsbare handeling oplevert en slechts als ééne enkele overtreding is aan te merken.' Bij andere werden zoovele boeten opgelegd als de veroordeelde kinderen beneden 12 jaren in dienst had. Deze leer vond o.a. steun bij de arrondissementsrechtbanken te Amsterdam en te Tiel, welk laatste rechtscollege overwoog, dat de wet de bescherming van elk kind beneden den bepaalden leeftijd ten doel heeft, en dat hieruit voortvloeit dat de overtreding wordt begaan ten aanzien van elk kind, hetwelk men in dienst neemt of heeft.

De Commissie heeft zich de vraag gesteld, of op het standpunt, door den wetgever van 1874 ingenomen, herziening der wet blijkens de ervaring noodig is, m.a.w. of de bezwaren, ondervonden bij hare toepassing, de rechtsvragen waartoe hare redactie leidde en de rechterlijke beslissingen op haar gebouwd, ook zelfs hem tot wetsverandering moeten nopen, die zich in den grond der zaak bij hàre beginselen en hàre beperkende bepalingen wenscht te blijven bepalen.

Naar het eenparig oordeel der Commissie moet het antwoord toestemmend zijn, en zij hecht er te meer waarde aan, dit oordeel te motiveeren en de reeds van dat standpunt haars inziens gewenschte verbeteringen aan te geven, daar een en ander behoort overwogen te worden ook wanneer men aan de wet eene ruime uitbreiding zal willen geven.

Men lette achtereenvolgens op het strafbare feit, de daders, de straf en de opsporing.

Het strafbare feit

Hierboven is aangegeven, welk verschil van inzicht de woorden 'in dienst te nemen of in dienst te hebben' van art. 1 in verband met het begrip van 'onderneming' volgens art. 3 hebben veroorzaakt. Het aanwezig zijn althans van eene zekere dienstbetrekking, van een band die den jeugdigen arbeider voor bepaalde verrichtingen aan den werkgever bindt, werd vaak noodzakelijk geacht, en juist het bestaan van dien band is niet zelden onbewijsbaar. 'Gewoonlijk toch' - zoo schrijft een ambtenaar van het openbaar ministerie - 'wordt een op zich zelf staand feit geconstateerd, en weet de

verbalisant niets anders dan dat hij het kind op zekeren dag in eene werkplaats eenigen arbeid heeft zien verrichten; wordt nu een nader onderzoek ingesteld, dan wordt meestal ontkend, dat het kind in dienst was, en de verklaringen voor het feit, dat het toch aan den arbeid bevonden is, zijn legio, terwijl de mede aldaar gewerkt hebbende personen, die als getuigen worden gehoord, doorgaans niets weten, althans opgeven niets te weten van de verhouding tusschen den patroon -en het kind. Alleen als de patroon volledig gelieft te bekennen, kan eene veroordeeling worden verkregen, en dit is veelal in de onschuldigste gevallen, waarbij de wet uit onbekendheid met dezelve overtreden is.'

Tot wegneming van dit euvel stelle de wet strafbaar, niet het in dienst nemen of in dienst hebben, maar datgene waarop het eigenlijk aankomt, nl. *het laten arbeiden* van het kind. Die weg is reeds ingeslagen in de ontwerpen-Modderman en Du Tour. De wet heeft dan nader te omschrijven wat zij onder verboden arbeid verstaat, en te beproeven eene uitdrukking te vinden, die minder verschil van opvatting geeft dan het 'huiselijke en persoonlijke diensten' van art. 2 der tegenwoordige wet. De term 'huishoudelijke diensten' is daartoe

in beide wetsontwerpen gebezigd, maar verschillend omschreven, waaruit reeds blijkt dat die term op zich zelf, zonder nadere bepaling, ongenoegzaam is. In elk geval wachte men zich voor eene redactie gelijk in laatstbedoeld wetsontwerp voorkomt, waarbij 'huishoudelijke diensten' worden genoemd 'die werkzaamheden welke in een huishouden, *buiten* eenig bedrijf kunnen voorkomen', terwijl onmiddellijk daarop volgt: 'huishoudelijke diensten, door kinderen verricht *in of voor* eenig bedrijf ten behoeve van hunne ouders of van hen bij wie zij inwonen, worden niet als arbeid in den zin dezer wet aangemerkt.'

De daders.

Behoud van art. 3 der wet is noodig noch wenschelijk. De aanbevolen juister en ruimer omschrij ving van het strafbare feit gedoogt niet langer, dat de strafbaarheid afhange van de bekendheid met de daad der 'indienstneming', waarvan het bewijs niet meer wordt gevorderd. Ook kan de strafbaarheid niet beperkt zijn tot 'hoofden of bestuurders eener onderneming', waar het bestaan van eene onderneming' geen element der overtreding uitmaakt. Vervalt art. 3, dan vervallen ook vele practische moeilijkheden bij de toepassing der wet en wordt eene vruchtbare bron van wetsontduiking gesloten.

Is het noodig daarvoor iets anders in de plaats te stellen? Is het noodig de mogelijke daders der overtreding in de wet aan te wijzen, en daardoor de toepassing der wet te beperken tot de personen, die eene bepaalde in de wet genoemde hoedanigheid bezitten?

Het valt te betwijfelen. Het ontwerp-Modderman noemde werkgevers en hoofden van gezinnen of gestichten (art. 21). Het ontwerp-Du Tour noemt terecht de werkgevers niet meer, en stelt in 't algemeen strafbaar ieder die de bepalingen der wet overtreedt (art. 7): doch daarnaast noemt dat ontwerp nog afzonderlijk en stelt het strafbaar met dezelfde straffen het hoofd van het gezin waarbij, of van het gesticht waarin een kind inwoont, die dat kind aan een ander afstaat of overlaat, *wetende* dat het tot het verrichten van arbeid in strijd met de wet zal worden gebruikt (art. 8). Ten onrechte. De hoedanigheid van ouders, van hoofden van gezinnen, behoort in deze evenmin een oorzaak te wezen van speciale strafbaarheid, als een vrijbrief van straffeloosheid.

Inzonderheid houde men in het oog, dat thans, in tegenstelling van 1874, het onderwerp beheerscht wordt door de regelen omtrent deelneming aan strafbare feiten, nedergelegd in den vijfden titel van het eerste strafwetboek, welke bepalingen, krachtens art. 91 van dat wetboek, ook toepasselijk zijn op feiten, waarop bij andere wetten straf is gesteld, tenzij de wet anders bepaalt. Nu noemt art. 47 als daders van een strafbaar feit zoowel hen die het feit plegen, doen plegen of medeplegen, als hen die, onder anderen door misbruik van gezag, het feit opzettelijk uitlokken. Zoowel dus de *auctores physici* als de *auctores intellectuales* Alles komt derhalve aan op de omschrijving van het strafbare feit. Kiest men daarvoor de boven aanbevolen, ruime uitdrukking: het laten arbeiden van een kind, dan zullen zoowel werkgevers als hoofden van gezinnen of gestichten, voogden en verzorgers naar omstandigheden als daders kunnen worden aangemerkt en gestraft, zonder dat daarvoor eene speciale,

van het gemeene recht afwijkende straf bepaling wordt vereischt. Met de speciale bepaling omtrent daders kan tevens de speciale uitzondering van straffeloosheid vervallen. Opmerking verdient dan ook, dat in het door de Staatscommissie ingediende wetsontwerp van een wetboek van strafrecht, dat een veel volledige condificatie der overtredingen inhield dan het tbans vigeerend strafwetboek, en dat in art. 375 de wet van 1874 teruggaf, art. 3 dier wet niet is overgenomen, omdat - gelijk de Memorie van Toelichting zeide - ‘er geene reden bestaat ten aanzien van deze overtreding af te wijken van de algemeene regelen betreffende verantwoordelijkheid wegens en deelneming aan strafbare feiten’.

De straf.

De wet van 1874 kent geldboete en gevangenisstraf, het ontwerp-Du Tour de laatste alleen recidive binnen twee jaren (art. 7). Het komt raadzaam voor, in aansluiting aan de bestaande wet en aan het ontwerp-Mod-

derman (art. 23), den rechter in de mogelijkheid te stellen om ook buiten het geval van herhaling binnen twee jaren eene korte hechtenis te kunnen opleggen.

Dat de straf is op te leggen voor elk kind afzonderlijk, dat de schuldige heeft doen arbeiden, zal bij eene richtige woordenkeus, in verband met art. 62 van het strafwetboek, wel niet twijfelachtig zijn.

Tevens schijnt een voorschrift in den geest van art. 22 van het ontwerp-Modderman, waardoor de uitvluchten zouden worden afgesneden, die thans somtijds tegenover de politie beproefd worden en waarover sommige ambtenaren der politie en der marechaussee zich beklagen, wel overweging te verdienen.

De opsporing.

In de rapporten van onderscheidene ambtenaren van het openbaar ministerie aan de Commissie wordt gewezen op de moeilijkheid van het constateeren van overtredingen der wet in fabrieken en werkplaatsen, zoolang geene uitdrukkelijke wetsbepaling de politie bevoegd verklaart die lokalen ook tegen den wil der eigenaars binnen te treden. Eene bepaling als van art. 25 der drankwet (verg. artt. 9-11 ontwerp-Du Tour) wordt ter navolging aanbevolen. De Commissie vereenigt zich met dit gevoelen en is van oordeel, dat daardoor eene wezenlijke leemte zal worden aangevuld.

Wat betreft de werking van art. 82 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), kan de Commissie kort zijn.

Door de zorg van den Minister van Staat en van Binnenlandsche Zaken ontving zij een exemplaar van elke der plaatselijke verordeningen, krachtens dat artikel vastgesteld, benevens een uittreksel uit de verslagen der inspecteurs van het lager onderwijs over 1885 betreffende dat onderwerp. In hoeveel gemeenten van elke provincie dergelijke verordeningen gelden, is uit de jaarlijksche verslagen van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen bekend. Omtrent de werking dier verordeningen bevatten de mededeelingen der ambtenaren voor het schooltoezicht en de rapporten der procureurs-generaal bij de gerechtshoven verschillende bijzonderheden. De Commissie kon echter nog slechts zeer enkele getuigen hooren, met ervaring in dit opzicht toegerust. Ofschoon hier niet onvermeld mag blijven, dat somtijds over slordige redactie der bestaande plaatselijke verordeningen geklaagd wordt, geeft haar inhoud der Commissie weinig of geen stof tot opmerkingen. Vele daarvan bepalen zich tot het verbieden van zekere soorten van arbeid aan kinderen beneden twaalf jaren *gedurende de in de gemeente gestelde schooluren*. In een deel der bedoelde verordeningen wordt alleen het verrichten van tuin- of veldarbeid verboden, met inbegrip van het hoeden of drijven van vee, zooals er in den regel wordt bijgevoegd. Een ander deel breidt het verbod ook uit tot huisarbeid of persoonlijke diensten.

Hetgeen de Commissie aangaande de naleving der bedoelde verordeningen vernam, bevestigt in allen deele wat daaromtrent in de onderwijsverslagen bij herhaling werd medegedeeld, in het jongste nog weder in deze woorden: ‘Zeldzaam waren de gevallen, waarin aan die verordeningen naar behooren de hand werd gehouden. Van haren invloed op het schoolbezoek was dan ook weinig te bespeuren. Vele

gemeentebesturen deinzen terug voor de moeilijkheden, aan een flink optreden ten deze verbonden.'

Wel wordt uit zeer enkele gemeenten bericht, dat aan de verordeningen, krachtens art. 82 der wet op het lager onderwijs vastgesteld, de hand gehouden wordt. Doch van de overgroote meerderheid dier verordeningen wordt getuigd, dat zij niet behoorlijk worden nageleefd, en wel om dezelfde redenen, die de meeste gemeenteraden weerhouden hebben van hunne bevoegdheid ten deze gebruik te maken. Die redenen zijn volgens een der gehoorde getuigen, oudburgemeester van Hen drik-Ido-Ambacht, voor zijne streek tweeledig:

1°. 'omdat de vlasboeren in de betrokken gemeente daardoor van ongunstiger conditie zouden worden dan hunne collega's in omliggende gemeenten;

2°. omdat ze geen doel zouden treffen, daar de kinderen in omliggende

gemeenten zouden gaan werken, waar dergelijke verordening niet bestaat.'

Hiermede strookt geheel hetgeen onder anderen de burgemeester van Neede rapporteert, 'dat daar waar verbodsbepalingen bestaan, als bedoeld bij art. 82 der gewijzigde wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), deze niet kunnen beletten dat ouders hunne kinderen, die den twaalfjarigen leeftijd nog niet bereikt hebben, tegen het genot van kost en inwoning verhuren bij ingezetenen van gemeenten, waar bepalingen als boven bedoeld niet zijn vastgesteld.'

De procureur-generaal bij het gerechtshof te Leeuwarden verklaart de gebrekkige handhaving der bestaande plaatselijke verordeningen uit 'de volksovertuiging, die ook wel eens tot de beambten, met het toezicht belast, schijnt te zijn doorgedrongen, dat in het overtreden van die verbodsbepalingen, wanneer de nood daartoe drong, geen zoo groot kwaad gelegen was.' En de schoolopziener in het district Tilburg noemt de verordeningen, ingevolge eene circulaire van Gedeputeerde Staten van Noordbrabant en van eene aanschrijving van het schooltoezicht in 15 gemeenten van dat district tot stand gekomen, rondweg 'eene mystificatie; ze werden eenvoudig op het papier gebracht om Gedeputeerde Staten en ons te believen; ik geloof niet dat de uitvoering ooit in de bedoeling heeft gelegen.'

Het is dan ook alleszins verklaarbaar dat die deskundigen en getuigen, die een verbod van veldarbeid voor kinderen beneden zekeren leeftijd geraden achten, met art. 82 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) niet tevreden zijn, maar op rechtstreeksche tusschenkomst van den Rijkswetgever ten deze aandringen(1).

§ 10. *Uitbreiding van het verbod om kinderen te laten arbeiden in het algemeen.*

- Nu het onderzoek, door de Commissie ingesteld, tot haar groot leedwezen onvoltooid is moeten blijven, kan zij vooralsnog niet adviseeren tot eene zoodanige uitbreiding der bescherming, bij de wet van 19 September 1874 *Staatsblad* n°. 130) aan kinderen verleend, als bij de ontwerpen-Modderman en Du Tour werd voorgesteld.

Wat den veldarbeid betreft, is de Commissie eenstemmig van oordeel, dat daaromtrent op dit oogenblik harerzijds geenerlei voorziening in overweging kan worden gegeven, omdat dit onderwerp bij de gehouden enquête nagenoeg geheel is moeten blijven rusten.

Ernstig heeft zij de vraag overwogen, in hoever de verzamelde feiten aanleiding konden geven om, behoudens de bestaande uitzonderingen, het verbod om kinderen te laten arbeiden in het algemeen tot den leeftijd van dertien jaren uit te breiden. In dit opzicht is zij niet tot eenstemmigheid kunnen geraken. Hare meerderheid meent aangaande deze verhooging van den leeftijd, waarop met den industrieelen arbeid kan worden begonnen, bij gebreken van voldoende gegevens thans nog een *non liquet* te moeten uitspreken. Daarentegen is hare minderheid van gevoelen, dat er reeds nu alleszins termen zouden zijn om tot deze uitbreiding der geldende verbodsbepaling over te gaan.

De meening der meerderheid berust op de volgende gronden:

(1) 4735, 9540, 9602, 10337-10353, 10442-10446.

Tot dusver heeft de Commissie nog slechts een betrekkelijk gering deel der nationale nijverheid meer bepaaldelijk onderzocht. Omtrent onderscheidene takken van nijverheid zijn nog geene feiten verzameld. Het is zeer wel mogelijk, dat daaronder juist zoodanige bedrijven voorkomen, waarbij arbeid van twaalfjarige kinderen van veel beteekenis is; men denke o.a. aan steenbakkerijen, lijnbanen, enz. Ook eene bescheiden verhooging van den leeftijd, waarbeneden de arbeid verboden is, zou derhalve nader kunnen blijken, een onberaden stap geweest te zijn. En hieraan kan niet wel tegemoetgekomen worden door het verleenen van veelvuldige dispensatiën; immers eene regeling, waarbij de uitzonderingen den regel in aantal overtreffen, kan bezwaarlijk als een model van goede wetgeving beschouwd worden.

Met betrekking tot Amsterdam is het onderzoek onvoltooid gebleven. Onderzocht zijn, voor zooveel dit voor het beoogde doel noodig scheen, de Maastrichtsche en verdere Limburgsche en

de Tilburgsche nijverheid, benevens in hoofdzaak de vlasindustrie. Omtrent Twenthe, de Groninger veenkoloniën en Leiden is het onderzoek in meerdere of mindere mate voorbereid. Voor het overige gedeelte des lands bezit de Commissie slechts verspreide mededeelingen.

Wat Maastricht en Limburg betreft, kon het verbod om kinderen te doen arbeiden inderdaad gerustelijk tot den dertienjarigen leeftijd worden uitgebreid. Doch ten aanzien van Amsterdam ontbreekt het aan gegevens, volledig genoeg om nu reeds tot datzelfde besluit te komen. Omtrent de vlasindustrie wordt wel is waar de meening geuit, dat men met het verbod tot het dertiende jaar zou kunnen gaan; maar toch is hier voorzichtigheid geraden, omdat de vlasbereiding nauw samenhangt met de vlasteelt, een onderdeel van den landbouw, en omdat zij 'eene zwakke plant is, die bij verzwarende conditiën geheel te gronde moet gaan'[(1)]. Voor Tilburg en Twenthe eindelijk bestaan tegen de bedoelde verhooging van leeftijd ernstige bezwaren.

In het doorwrocht rapport van de kamer van koophandel en fabrieken te Hengelo wordt de meening ontwikkeld, dat verbod van arbeid vóór het 14de levensjaar, mits met niet te snel werkende overgangsbepalingen, voor de ijzerindustrie en de ambachtsnijverheid gewenscht en ook in het belang der kinderen, doch voor de textiel-industrie bedenkelijk zou zijn. Werkelijk zou uitbreiding van het verbod bij spinnerijen en weverijen schadelijk werken, echter niet zoozeer voor de industrieelen als voor de kinderen zelf en voor de gezinnen waartoe zij behooren.

Door de gehouden getuigenverhooren is afdoende bewezen dat het zoogenaamde draadmaken en kaardenkloppen, waartoe kinderen in de Tilburgsche wolindustrie gebezigd worden, een zeer licht werk is, dat op hun gezondheidstoestand geenerlei nadeeligen invloed uitoefent[(2)]. Doch juist omdat die arbeid zoo onbeduidend is, kan er niet eerst op meer gevorderden leeftijd mede begonnen worden[(1)], terwijl kinderarbeid in het algemeen bij dezen tak van nijverheid moeilijk kan gemist worden[(2)]. Door uitbreiding van het verbod zal men de kinderen eenvouding naar de huisindustrie drijven; ook bij het strengste toezicht zal dit moeilijk kunnen worden tegengegaan. Tehuis zullen zij in minder goede vertrekken arbeiden dan in de fabrieken en zonder geregelde vergoeding. De vraag schijnt gewettigd, waarom eene geenszins nadeelige industrie, gelijk de hier bedoelde, zooveel meer beperkt moet worden dan de veldarbeid, waaromtrent vooralsnog tot geen verbodsbepalingen kan worden geadviseerd.

Hetgeen voor Tilburg geldt, dat uitbreiding van het verbod den kinderarbeid niet opheffen, maar slechts verplaatsen zou, is ook meer in het algemeen waar. Zoo is er reden om te vermoeden dat de wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130) in de tabaks- en sigarenindustrie te Kampen en elders - waartoe het onderzoek zich intusschen nog niet heeft uitgestrekt - den huisarbeid heeft doen toenemen[(3)].

Ook in Twenthe zou uitbreiding van het verbod tot den dertienjarigen leeftijd slechts tot verwarring in de nijverheid en tot bittere ellende voor de arbeidersgezinnen leiden. In die gezinnen moet door de ouders op de werkkracht der kinderen worden gerekend, en begint eerst zekere welvaart te heerschen, wanneer de kinderen loon

(1) 9584.
(2) 10073, 10253, 10479, 10809, 10828, 11167, 11750.
(1) 10876,
(2) 10450.
(3) 3118-3129.

gaan verdienen. Die verhoogde welvaart komt ook ten bate der kinderen, aan wier ontwikkeling het volstrekt niet schaadt, dat zij op hun twaalfde jaar in welinggerichte fabriekslokalen beginnen te arbeiden, terwijl die arbeid door voortgezet onderwijs wordt afgewisseld. Dat verhooging van den leeftijd, waarop met den industrieelen arbeid een begin wordt gemaakt, de loonen van oudere kinderen zal doen stijgen, is voor Twenthe stellig onjuist.

De schriftelijke mededeelingen, uit die industrieele streek ontvangen, luiden dan ook meerendeels ongunstig voor een dergelijken maatregel. De inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht aarzelt. De meeste burgemeesters en ka-

mers van koophandel en fabrieken zijn tegen uitbreiding van het verbod gestemd. En ook de afdeelingen der maatschappij tot Nut van 't Algemeen en der vereeniging Volksonderwijs achten over het geheel eene wijziging der wet in dien geest niet gewenscht.

Wanneer de werklieden op uitbreiding van het verbod aandringen, zoo is dit voor een deel toe te schrijven aan hunne verwachting, dat daaruit verhooging der loonen van volwassenen zal voortvloeien(1); derhalve aan eene soortgelijke, geenszins onzelfzuchtige beweegreden, als aan de oppositie der Engelsche *tradeunions* tegen het gebruik van leerjongens ten grond lag. Voor een ander deel heeft men hierbij te doen met hun streven, om hunne kinderen boven den arbeidersstand te verheffen; een streven dat, hoe gunstig men er over moge oordeelen, toch niet rechtstreeks door wettelijke maatregelen behoeft te worden bevorderd.

Intusschen blijkt uit menige verklaring, dat ook elders dan in Twenthe de gezinnen de opbrengst van den kinderarbeid niet kunnen ontberen(2). En de werklieden zelf zien dit zoo goed in, dat hun wensch naar uitbreiding van het verbod somtijds gepaard gaat met den socialistischen eisch, dat de ouders van overheidswege eene geldelijke vergoeding zullen ontvangen ten bedrage van het loon, dat de kinderen thans in fabrieken en werkplaatsen verdienen(3).

Wat het belang der kinderen zelf betreft, mag als regel worden aangenomen dat een twaalfjarig kind, hetwelk de verschillende klassen der lagere school behoorlijk doorloopen heeft, geschikt is om met industrieelen arbeid te beginnen. Uit de gehouden enquête is althans zeker niet gebleken, dat de lichamelijke ontwikkeling op dien leeftijd voor den arbeid, dien men kinderen pleegt te doen verrichten, onvoldoende zou zijn; eene uitzondering vormt gevaarlijke of schadelijke arbeid, waarover nader. Wel blijkt dat er soorten van arbeid zijn, waarmede het om verschillende redenen raadzaam is, dat een kind vroegtijdig een aanvang make(4).

Voorzeker zal het meermalen voorkomen, dat twaalfjarige kinderen van gewonen aanleg en ijver geen voldoende vruchten van het genoten onderwijs geplukt hebben, hetzij ten gevolge van te zeer gevulde klassen of van andere oorzaken. Daaraan zal echter beter door het verstrekken van herhalingsonderwijs, dan door een later begin van den industrieelen arbeid worden tegemoetgekomen. Er is toch geenerlei waarborg dat de tijd, aan den arbeid onttrokken, door de kinderen op de schoolbanken zal worden doorgebracht. Nu reeds kost het den onderwijzers zeer veel moeite, de ouders te bewegen de kinderen tot het twaalfde jaar te laten school gaan. Hen tot het dertiende jaar op school te houden, zal veelal volstrekt onmogelijk blijken. Zelfs te Tilburg, waar de Katholieke geestelijkheid het schoolverzuim nagenoeg geheel heeft weten te doen ophouden, wanhoopt de pastoor er aan, de kinderen langer dan tot hun twaalfde jaar te doen schoolgaan(1).

Zelfs al bleven twaalfjarige kinderen uit arbeidersgezinnen de school geregeld bezoeken, dan nog zou er reden bestaan om te vreezen, dat zij buiten de schooluren bij gebreke van voldoend toezicht niet veel goeds zouden leeren. Maar wanneer zij de school voor goed verlaten, is het zeker dat zij voor een groot deel in hooge mate

(1) 1100.
(2) 4576, 4585-4587, 10481, 11461, 11670, 11794.
(3) 1406, 1409, 1410, 1618, 4394.
(4) 4607, 8208, 8653.
(1) 11176, 11179-11181, 11185.

zullen verwilderen. Velen hunner zullen zich aan straatslijperij, de in grensstreken zoo veelvuldige smokkelarij en verder kwaad gaan overgeven[2].

Om het belang der bedoelde kinderen werkelijk te bevorderen, zou uitbreiding van het verbod van arbeid moeten samengaan met invoering van leerplicht, waartoe evenwel vooraf het onderwijsvraagstuk op bevredigende wijze zou moeten zijn opgelost.

Doch al wil men van dien eisch afzien, in elk geval bezit men vooralsnog geen voldoende gegevens om eene algemeene verhooging van den leeftijd, voor den aanvang van den industrieelen arbeid bestemd, op deugdelijke gronden te kunnen aanraden.

Voor het afwijkend gevoelen der min-

(2) 3747, 3756, 10042, 10245, 10483, 10810, 10827, 11795.

derheid wordt het volgende aangevoerd:

Het is volkomen waar, dat het onvoltooid blijven der enquête de Commissie tot omzichtigheid in het maken van gevolgtrekkingen uit de verzamelde gegevens moet nopen. Maar het ware te betreuren, indien zij zich daarom van het uitspreken van elken wensch tot uitbreiding der thans reeds aan kinderen verleende bescherming onthield en alles aan latere zorg overliet. Reeds in het Voorloopig Verslag over het ontwerp-Du Tour werd door leden, die tegen den inhoud dier voordracht principiëele bedenkingen hadden, de wensch geuit naar bescherming der kinderen tegen winstbejag van ondernemers, o.a. door 'beperking van den fabrieksarbeid tot een bepaald aantal uren met vasten rusttijd'. Wanneer men toen reeds een maatregel van zoo verre strekking durfde aanraden, zou men dan thans, nu zeer bedenkelijke toestanden aan het licht zijn gekomen, niet kunnen adviseeren om althans aan de ergste misbruiken een einde te maken, waar dit zonder eenig wezenlijk bezwaar voor de industrie kan geschieden? Van een algemeen verbod om kinderen beneden dertien jaren te laten arbeiden, met bevoegdheid van het uitvoerend gezag om daarvan dispensatiën te verleenen, kan toch na het gehouden onderzoek, hoe onvolledig dit geweest zij, moeilijk beweerd worden dat het voor de nijverheid ondraaglijk zou wezen.

Die bewering wordt trouwens ten aanzien van Maastricht en Limburg niet gevoerd. Het is wel opmerkelijk dat voor dat gedeelte des lands, dat het grondigst onderzocht is, in uitbreiding van het verbod van arbeid tot den dertienjarigen leeftijd geen bezwaar gezien wordt. In andere streken treft men ongetwijfeld andere toestanden aan, waarmede rekening moet worden gehouden. Doch ook deze schijnen tot aanbeveling van den gewenschten maatregel te moeten leiden.

Bij de vlasindustrie geldt het voornamelijk den arbeid in braakhokken en zwingelketen; maar juist deze is gebleken, in het bijzonder voor jonge kinderen allernadeeligst te zijn, zoodat er veel voor te zeggen ware om het verbod ten deze nog verder uit te breiden, terwijl de gehoorde vlasboeren tegen de bedoelde verhooging van leeftijd geenerlei bezwaren hebben ingebracht(1).

Het onderzoek betreffende Amsterdam is niet ten einde gebracht kunnen worden. Maar schier alles, wat uit de hoofdstad aan het licht gekomen is, wijst op de wenschelijkheid van uitbreiding van het verbod van kinderarbeid. De zeer langdurige en vermoeiende werkzaamheden, waartoe kinderen aldaar gebezigd worden, zijn voor hunne lichamelijke ontwikkeling hoogst schadelijk. En juist uit Amsterdam wordt medegedeeld, dat de wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130) voet heeft gegeven aan de meening, als zoude nu ook de twaalfjarige leeftijd zijn aangewezen om de school te verlaten en arbeid te gaan verrichten. Verreweg de meeste uit de hoofdstad gehoorde getuigen achten dan ook verhooging van den leeftijd, waar beneden kinderen niet mogen arbeiden, hoogst gewenscht.

Die maatregel wordt door onderscheidene Tilburgsche fabrikanten niet raadzaam geacht. Maar diezelfde fabrikanten verklaarden, dat zij slechts weinig twaalfjarige kinderen in dienst hadden en hen eigenlijk liever niet zoo jong aannamen; geschiedde dit toch, zoo was het vooral ter wille der ouders. Voor de nijverheid werd eenige uitbreiding van het verbod geenszins schadelijk geacht. Slechts enkelen voegden er bij, dat het van belang was met het draadmaken vroegtijdig te beginnen(2).

(1) 9747, 9836, 9837.
(2) 10039, 10041, 10395, 10401, 10609, 10870, 10939, 11667, 11749.

In Twenthe schijnen de werkgevers evenmin gunstig voor de bedoelde wijziging der wet op den kinderarbeid gestemd te zijn. Ook tegen het ontwerp-Du Tour kwamen in 1885 uit die streek tal van adressen in. Maar destijds werd door dezelfde kamers van koophandel en fabrieken, die zich thans tegen algemeene uitbreiding der aan kinderen verleende bescherming verklaren, erkend dat wel eenige uitbreiding noodig was en den leeftijd gevoeglijk op dertien jaren kon gesteld worden.

Dat inderdaad de nijverheid den arbeid van twaalfjarige kinderen zeer wel kan ontberen, blijkt uit tal van onbetwistbare

feiten[1]. Het zijn dan ook andere gronden dan de eischen der industrie, waarop de gewenschte maatregel vooralsnog ontraden wordt.

In de eerste plaats wordt gwezen op het belang arbeidersgezinnen, die het loon der twaalfjarige kinderen bezwaarlijk kunnen missen. Wie echter overtuigd is, dat een later begin van den arbeid tot verbetering van den lichamelijken en geestelijken toestand der kinderen moet strekken, zal aan het nadeel, dat daaruit aanvankelijk en voorbijgaand voor de gezinnen moet voortvloeien, niet te veel gewicht hechten. In elk geval was dit bezwaar met veel meer grond tegen de wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130) aan te voeren. Wanneer de veel grootere stap, daarbij gedaan, met goed gevolg is kunnen worden volbracht, dan mag men met reden verwachten, dat ook bij de bescheiden uitbreiding van bescherming, die thans wordt aanbevolen, wel in de behoeften der arbeidersgezinnen zal kunnen worden voorzien. Tevens zie men niet over het hoofd, wat door den evangelist Heynes verklaard wordt: 'Er zijn vaders, die werk kunnen krijgen, maar niettemin hunne kinderen naar de fabriek sturen en laten werken, en van de opbrengst daarvan leven'[2]. In gezinnen als de hier bedoelde kan het loon der jonge kinderen toch zeker wel ontbeerd worden.

Uitbreiding van het bestaande verbod wordt dan ook niet alleen gewenscht door die werklieden, die de hersenschimmige hoop koesteren dat de ouders voor het gemis van het loon hunner kinderen van overheidswege geldelijke vergoeding zullen ontvangen, maar ook door hen, wier verlangens een meer practisch karakter dragen. Mag men er dezen echter wel eene grief van maken, dat zij in het algemeen van beperking van kinderarbeid eenige stijging van de loonen van volwassenen verwachten? En zou de wetgever zoo verkeerd handelen door hun streven, om hunne kinderen eene betere opleiding te doen deelachtig worden dan zij zelf mochten genieten, zooveel doenlijk in de hand te werken?

Ook in die vakken, waarin tot het verkrijgen der vereischte vaardigheid een vroegtijdig begin van den arbeid gewenscht is, kan het volbrachte dertiende levensjaar veilig worden afgewacht. Althans dit wordt door tal van getuigenissen gestaafd of niet betwist[1]. Aan den anderen kant zijn er vele takken van fabrieks- en vooral ook ambachtsnijverheid, waarvoor de lichamelijke ontwikkeling van twaalfjarige kinderen, die bovendien niet altijd evengoed gevoed zijn, over het geheel onvoldoende moet geacht worden[2].

Het ware dan ook in ieder opzicht een zegen voor het volk, indien de meening algemeen ingang vond dat het kind althans niet vroeger dan op dertienjarigen leeftijd de school behoort te verlaten, om met den industrieelen arbeid te beginnen. De opvoedkundigen zijn het daarover eens, dat bij het gros der twaalfjarige kinderen uit arbeidersgezinnen het onderwijs nog geen voldoende vruchten gedragen heeft. Dit blijkt onder anderen uit de omstandigheid, dat vele kinderen van dien leeftijd aan de toch waarlijk niet hooge eischen, voor de toelating tot de Twenthsche fabriekscholen gesteld, niet kunnen beantwoorden, ofschoon de ouders weten dat hunne kinderen bij gebreke daarvan bij de fabrieken niet worden aangenomen. 'Eerst op den leeftijd

(1) 891, 984, 899, 4676, 4677, 9943.
(2) 700.
(1) A 15, 944, 946, 1100, 1101, 1116, 1119, 2052, 2333-2335, 3003, 4774, 7780, 8272-8274, 8853, 8854, 8899, 9011, 9012, 9581, 9601, 9643, 9745, 9836, 9863, 10452, 10453, 10608, 10609, 10950*bis*, 11459, 11460, 11462, 11753.
(2) 3245, 5525, 5526, 5725, 5856, 7014.

van twaalf jaren of daaromtrent' - zoo schrijft de geneeskundige inspecteur voor Overijsel en Drenthe - 'wordt het kind in staat om hetgeen het tot dusver geleerd heeft in merg en bloed te doen verkeeren, tot zijn eigendom te maken, - zulk een eigendom, dat het later nooit geheel zal verloren gaan. En nu verlaat het de school juist op het tijdstip, waarop het *beginnen* zal van het onderwijs eenig nut te trekken! Dáárin ligt naar mijne overtuiging de reden dat, gelijk zoo vaak geklaagd is, het onderwijs van den hier bedoelden stand zoo uiterst geringe vruchten afwerpt'.

Inderdaad, hetgeen een kind op zijn

twaalfde jaar geleerd heeft, is voor het geheele leven niet genoeg; en in het ontbrekende kan door het geven van herhalingsonderwijs, hoe aanbevelenswaardig dit ook zijn moge, niet voldoende worden voorzien. Men late zich niet van het spoor brengen door de vrees, dat de kinderen na het twaalfde jaar niet op de school te houden zullen zijn, en, uit de fabriek of werkplaats geweerd, zullen verwilderen. Ware dit gevaar werkelijk in hooge mate te duchten, dan zouden de werkgevers reeds daarom alleen liever twaalfjarige dan dertienjarige kinderen in dienst nemen, terwijl bij de enquête juist het tegendeel gebleken is.

Kon men besluiten om den leeftijd, waarbeneden het verboden is kinderen te doen arbeiden, in het algemeen tot dertien jaren te verhoogen, zonder te wachten totdat de staatkundige partijen omtrent de invoering van leerplicht tot eenstemmigheid zullen geraakt zijn, zoo zoude men aan zeer vele kinderen eene weldaad bewijzen, waarvan in later jaren met dezelfde ingenomenheid zou getuigd worden, die thans door alle gehoorde personen ten opzichte der wet van 1874 betoond is.

Ook na overweging van het aangevoerde blijft de meerderheid van meening, dat algemeene verhooging van den leeftijd, waar beneden kinderen niet mogen arbeiden, vooralsnog als een onberaden stap zou zijn te beschouwen, die met name in het waarachtig belang der jeugdige arbeiders zelve niet mag worden aanbevolen.

§ 11. *Verbod aan jongelieden om bepaalde soorten van arbeid te verrichten. -*

Doch hoe men denke over de wenschelijkheid, om den industrieelen arbeid *in het algemeen* aan kinderen boven twaalf jaren te verbieden, ongetwijfeld zijn er *bepaalde soorten* van arbeid die, als bijzonder gevaarlijk of nadeelig voor het leven of voor de gezondheid der werklieden, naar het eenstemmig oordeel der Commissie niet alleen voor dertienjarigen, maar ook voor jongelieden van hoogeren leeftijd ten eenenmale ongeschikt zijn.

Sommige industrieele werkzaamheden gaan met groot gevaar gepaard voor ontploffing, verbranding of vergiftiging. Men denke aan de vervaardiging of bewerking van licht ontvlambare goederen, aan fabrieken en werkplaatsen, waarin vergiftige stoffen bereid en verwerkt worden, of wel waarin de arbeiders schadelijke dampen inademen, enz. In eene nog ruim zoo talrijke categorie van fabrieken en werkplaatsen ontwikkelt de arbeid stofdeelen, welker gestadige inademing voor de werklieden slepende, maar daarom niet minder moorddadige ziekten teweegbrengt[1].

Ten aanzien van de hier bedoelde takken van nijverheid zal het toezicht van de fabrieksinspecteurs veel kunnen bijdragen tot de toepassing van die voorzorgsmaatregelen, waardoor de veiligheid en gezondheid der daarbij gebezigde werklieden zooveel doenlijk worden gewaarborgd Doch ter bescherming van jongelieden kan en behoort de wetgever, naar de meening der Commissie, verder te gaan. Aan de overheid behoort de gelegenheid te worden geopend, om het verrichten van bepaalde soorten van gevaarlijken of schadelijken arbeid door jongelieden te verbieden of niet dan met inachtneming van te stellen voorwaarden te veroorloven.

Het is waar dat het gehouden onderzoek zich nog slechts tot enkele dezer bedrijven heeft uitgestrekt. Doch hetgeen omtrent den nadeeligen invloed van dezen industrieelen arbeid op den lichamelijken toestand der werklieden gebleken is, was

(1) 7297.

meer dan voldoende om de Commissie in het algemeen van de wenschelijkheid van uitbreiding der Staatszorg in deze richting te overtuigen. En het onderzoek der ambtenaren, voor het Staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen aan te wijzen, zal aan de Regeering de noodige gegevens verschaffen om m et kennis van zaken te bepalen, voor welke speciale takken van nijverheid hetzij een volstrekt verbod, hetzij eene voorwaardelijke toelating van den arbeid van jongelieden raadzaam moet geacht worden.

Dat jeugdige arbeiders, beneden de zestien of zeventien jaren, niet geschikt zijn tot het verrichten van gevaarlijke werkzaamheden of tot het omgaan met

ontplofbare of vergiftige zelfstandigheden, behoeft geen betoog. Tot dergelijken arbeid gebezigd, moeten zij zich noodwendig door onvoorzichtigheid en zorgeloosheid gedurig de ernstigste ongelukken op den hals halen. Doch niet minder nadeelig is hunne werkzaamheid in bedrijven, waarvan de gevaarlijkheid minder in het oog springt, namelijk die door ontwikkeling van schadelijke stofdeelen de gezondheid der werklieden bedreigen. Voor de daarbij ontstaande ziekten der ademhalingswerktuigen is de vatbaarheid op jeugdigen leeftijd het grootst. Zij die, om enkele voorbeelden te noemen, van jongs af als lettergieters, aardewerkers, glasslijpers of vlasarbeiders werkzaam geweest zijn, sterven voor een goed deel vroegtijdig(1). Het is een geluk voor deze jongelieden, wanneer zij door den dienst bij de militie een tijdlang aan den nadeeligen invloed van hun bedrijf onttrokken worden; zij gaan er dan beter uitzien(2). Wie in deze vakken een redelijk hoogen leeftijd bereikt, blijkt gewoonlijk in zijne prilste jeugd niet daarbij gebezigd of met verschooning behandeld te zijn(3).

Uit een en ander volgt, dat de schadelijke gevolgen der bedoelde bedrijven voor de werklieden aanmerkelijk kunnen worden verminderd, door het bezigen van jongelieden daarbij zooveel mogelijk te beperken. Daarop wordt dan ook van verschillende zijden aangedrongen(4).

Eene bepaling in den geest van art. 6 van het ontwerp Modderman, waarbij het aan een algemeenen maatregel van bestuur werd overgelaten, bepaalde soorten van arbeid aan kinderen beneden zestien jaren te verbieden of slechts voorwaardelijk te veroorloven, komt der Commissie alleszins gewenscht voor. Eene wettelijke regeling van dit onderwerp in détails, waaraan bij het Vooroopig Verslag over dat wetsontwerp de voorkeur gegeven werd, schijnt haar minder doelmatig. De bedenkingen der Kamer tegen het bedoelde voorschrift hingen kennelijk nauw samen met hare afkeuring van de destijds voorgestelde regeling van het toezicht op den kinderarbeid. De Commissie hoopt echter dat de in overweging gegeven organisatie van het Staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen een gunstiger onthaal zal vinden, en dat in verband daarmede bij de Kamer ook tegen een algemeenen maatregel van bestuur betreffende de gevaarlijke of schadelijke soorten van arbeid, ingevolge de adviezen der toekomstige fabrieksinspecteurs vast te stellen, thans geen principieel bezwaar zal bestaan.

Intusschen zou de wet de gronden behooren aan te wijzen, waarop sommige soorten van arbeid aan jongelieden zouden zijn te verbieden of slechts voorwaardelijk te vergunnen.

Ten aanzien van ondernemingen, waarbij zoowel onschadelijke als schadelijke arbeid voorkomt, zou het verbod zich tot den laatstbedoelden arbeid hebben te bepalen, behoudens de noodige waarborgen tegen misbruik. Als zoodanig zou het ophangen van lijsten, bevattende namen en leeftijd der in elke afdeeling eener fabriek gebezigde jongelieden, of wel de invoering van werkkaarten met soortgelijke bijzonderheden (art. 9 van het ontwerp-Modderman van 1882), in aanmerking kunnen komen. Dergelijke middelen van contrôle schijnen echter veilig aan het inzicht der fabrieksinspecteurs te kunnen worden overgelaten.

(1) 4170-4172, 4176, 4205, 6482-6484, 6490, 6596, 7517-7521, 7580-7583, 9396, 9540.
(2) 5881, 6491.
(3) 7013, 7080, 7081, 9864.
(4) 5495, 7293.

Door verscheidene deskundigen en getuigen wordt de wensch geuit, dat kinderen beneden zestien jaren niet tot eenigen arbeid in fabrieken of werkplaatsen zullen worden toegelaten dan ingevolge eene geneeskundige verklaring, dat zij voor dien arbeid lichamelijk geschikt zijn, en dat zij ook na die toelating nog aan eenig geneeskundig toezicht zullen worden onderworpen. In enkele groote fabrieken blijkt eene dergelijke keuring nu reeds plaats te vinden(1). Art. 10 van het ontwerp-Modderman hield eene soortgelijke bepaling in, die echter meer van repressieven aard was; de inspecteur werd namelijk gemachtigd om, zoo hij mocht bevinden dat aan een kind arbeid was opgedragen klaarblijkelijk

(1) 4216, 5585-5589, 6595, 7280, 7297, 7414, 10179.

boven zijne krachten, de voortzetting daarvan te verbieden, totdat door een geneeskundige zou verklaard zijn, dat het gestel van het kind dien arbeid gedoogde.

Voor een het zij. praeventief, hetzij repressief toezicht van dezen aard pleit, dat het aan zwakke kinderen althans eenigen waarborg tegen ergerlijke exploitatie van hunne geringe arbeidskracht zou verleenen.

De meerderheid der Commissie heeft echter tegen eene dergelijke bepaling in beginsel bezwaar, omdat daardoor te zeer zou worden ingegrepen op de vaderlijke macht. Bovendien zullen eenerzijds de werkgevers zich wel uit eigen beweging zooveel doenlijk van het in dienst nemen van zwakke kinderen onthouden, en zal aan den anderen kant de geneeskundige afkeuring in de meeste gevallen, onder den drang der behoeften van het gezin, het kind weinig baten; tien kansen tegen ééne dat het, van de fabriek of werkplaats geweerd, op clandestiene wijze elders aan wellicht nog zwaarderen arbeid gezet wordt.

§ 12. *Herhalings- en teekenonderwijs.*

- Hetgeen wellicht meer dan iets anders aan het welzijn der in fabrieken en werkplaatsen arbeidende bevolking in den weg staat, is het gemis eener behoorlijke opleiding der jongelieden na het verlaten der school. Er ligt ontegenzeglijk waarheid in deze misschien iets te scherp geformuleerde opmerkingen van een der gehoorde getuigen:

'Wat de werkliedenquaestie betreft, moet men de arbeiders verdeelen in twee deelen: degenen die een vak kennen en degenen die er geen kennen. De eersten, de menschen dus die hun vak verstaan, hebben geen grond tot klagen, en u zult er ook geen vinden die het doet. Wie echter wel klagen, zijn zij die geen vak kennen. Bij mijne werkmeesters, bij mijne ingenieurs komen dagelijks menschen om werk Wanneer men die menschen vraagt wat zij kennen, dan zeggen zij: alles. En wanneer iemand zegt, dat hij alles kent, dan zeg ik: hij kent niets! Over deze lieden zou, mijns inziens, de enquête moeten loopen; want de flinke werklieden in ons land klagen niet'[(1)].

Intusschen is het een feit, dat vele aankomende ambachtslieden met hun twaalfde jaar van alle onderwijs afscheid nemen[(2)]. Toch vereischt die arbeid dringend eene meer bepaalde opleiding, dan de lagere school geven kan of dan aan leerjongens in de werkplaats, waar zij veelal bij voorkeur tot het doen van boodschappen enz. gebezigd worden, pleegt ten deel te vallen[(3)]. Het zoogenaamde leerlingstelsel, dat elders hierin voorziet en eertijds ook hier te lande bestond, is thans niet meer inheemsch en wordt slechts sporadisch toegepast[(4)].

De aanstaande ambachtsman heeft, om vooruit te komen, vooral behoefte aan onderwijs in het teekenen. Wie goed heeft leeren teekenen, zoo wordt door sommige gehoorde deskundigen verklaard, zal met vlijt en oppassendheid bijna altijd genoeg kunnen verdienen, om zich zelf en zijn gezin behoorlijk te onderhouden[(5)]. Dat dit door de belanghebbenden wordt ingezien, blijkt o.a. uit de oprichting eener

(1) 11315.
(2) 1721.
(3) 1105, 1419, 1569 3887, 3888, 4122, 4129.
(4) 4118-4152.
(5) 2520, 4911, 5711, 5798, 5808, 7816, 9237.

teekenschool te Amsterdam op initiatief van ambachtslieden[6]. Zelfs in de fabrieksnijverheid doet de vraag naar werklieden, die het teekenen verstaan, zich gelden; getuige bijvoorbeeld eene soort van teekenschool, door de hoofden eener groote fabriek te Maastricht ten dienste dier onderneming opgericht[7].

Omtrent de meest gewenschte inrichting van het onderwijs, aan toekomstige ambachtslieden te verstrekken, is voorzeker het laatste woord nog niet gesproken. Het kan echter niet op den weg der Commissie liggen, daarover in beschouwingen te treden, na te gaan in hoever de burgeravondscholen aan hare bestemming beantwoorden en wat er aan mag ontbreken[8], of te onderzoeken welke voor- en nadeelen aan de door particulier initiatief opgerichte ambachtscholen eigen mogen zijn[9]. Slechts zij opgemerkt dat het bovenal raadzaam moet geacht worden, het vak-

(6) 1726, 3266.
(7) 6687.
(8) Van die te Tilburg wordt gunstig getuigd. 10065, 10275, 10414, 10736.
(9) 3264, 4392, 4846, 4853.

onderwijs voor aanstaande ambachtslieden tot het strikt noodige te beperken, ook opdat het zonder overwegend bezwaar door een zoo groot mogelijk aantal leerlingen, die reeds industrieelen arbeid verrichten, kunne worden ge noten[1].

Veelvuldig zijn toch de klachten, dat aan jeugdige werklieden door hunne patroons verlof geweigerd wordt tot het bezoeken der avond- of teekenschool, die op een vroeger uur aanvangt dan dat waarop de arbeid pleegt te eindigen, of wel dat zij, van het werk komende, te zeer vermoeid zijn om het onderwijs met vrucht bij te wonen[2]. Daaraan sluit zich het bezwaar aan dat naai- en breischolen voor fabrieksarbeidsters, met menschlievende bedoelingen opgericht, door vele meisjes niet kunnen bezocht worden omdat haar arbeid te lang duurt[3].

Hiertegenover kan gelukkig worden gewezen op vele gevallen, waarin de werkgevers zich ter wille van de ontwikkeling hunner jeugdige werklieden gaarne eenige moeite geven of eenige opofferingen getroosten. Herhaaldelijk wordt gewag gemaakt van vrijgevigheid der patroons in het verleenen van verlof tot vervroegd vertrek, ten einde de avond- of teekenschool te kunnen bezoeken[4]. Er zijn werkgevers, die in de opleiding hunner aankomende werklieden op verdienstelijke wijze voorzien, door jongens in het teekenen, meisjes in het naaien en breien te doen onderwijzen[5]. Doch niet alleen voor de ambachtslieden, ook voor de fabrieksarbeiders wordt in dit opzicht gezorgd. Hier, door geen kinderen aan te nemen, dan die het bewijs leveren dat zij met vrucht lager onderwijs hebben genoten; een maatregel, die o.a. bij de Koninklijke Nederlandsche papierfabriek te Maastricht wordt toegepast[6]. Ginds, door dien maatregel te verbinden met het doen geven van herhalingsonderwijs, dat zich aan dat der lagere school aansluit en tusschen de werkuren of des avonds door de jeugdige arbeiders moet worden bijgewoond. Dergelijke fabriekscholen vindt men o.a. bij de scheepswerven aan den Kinderdijk en bij de onderscheidene fabrieken te Enschede, Hengelo en andere in Twenthe gelegen plaatsen.

Omtrent de bij uitstek nuttige werking met name der Twenthsche fabriekscholen verneemt men slechts ééne stem. Allen, die met hare inrichting bekend zijn, verklaren dat daarin een uitermate doeltreffend middel gelegen is om de zoo dikwijls onderling tegenstrijdige belangen der jongelieden, der gezinnen en der nijverheid te vereenigen. De jongelieden worden behoorlijk onderwezen en vinden in de afwisseling van arbeid en onderwijs een natuurlijken waarborg tegen overspanning; de ouders behoeven de bijdragen hunner kinderen en de uitgaven van het gezin niet te ontberen; en de werkgevers hebben hun bedrijf ingericht in verband met deze instelling, die hun op den duur het verkrijgen van wel ontwikkelde arbeiders verzekert.

De meerderheid der Commissie zoude het dan ook, in overeenstemming met de van verschillende zijden tot haar gekomen wenschen, raadzaam achten de invoering van fabriekscholen, daar waar zij nog niet bestaan, zooveel doenlijk in de nand te werken. Van overheidswege zijn algemeen bindende voorschriften op dat stuk echter niet uit te vaardigen, zoolang niet voor de verschillende vakken en in de

(1) 5800.
(2) 1266, 1721, 1746, 3266, 4682, 5753, 10620, 10750, 10753, 11786.
(3) 631, 2323, 2711, 2713.
(4) 297, 4853, 11247.
(5) 4290, 4843, 4846, 4856.
(6) 5962, 8320.

onderscheidene streken des lands een voldoend onderzoek zal zijn ingesteld naar hetgeen de belangen der nijverheid ten deze zouden toelaten.

De minderheid der Commissie is van oordeel, dat het herhalings- en teekenonderwijs niet genoeg een onderwerp van onderzoek door de Commissie hebben uitgemaakt, om tot eenig advies of eenigen wenk van hare zijde te kunnen leiden. Ter zijde latende hetgeen overigens in deze paragraaf voorkomt, bepaald zij zich tot eene enkele opmerking. Uit de enquête is gebleken, dat de werkuren van jongelieden vrij algemeen dezelfde zijn als die van volwassen werklieden, en dat de eerstgenoemden na het einde van den arbeid tevermoeid plegen te zijn, om nog de noodige vatbaarheid tot het genieten van onderwijs te bezitten. Aan de meeste uit Tilburg ge-

hoorde getuigen is gevraagd, of het mogelijk zou zijn aan de jeugdige werklieden eenigen vrijen tijd voor herhalings- of teekenonderwijs te verschaffen. Met eene enkele uitzondering luidde het antwoord dat dit onuitvoerbaar ware, daar de arbeid der volwassenen, die der jongens en de werking der machines als een organisch geheel in elkander sluiten, zoodat het vertrek der jongens telkens eene geheele stoornis in de fabriek zou veroorzaken. Alleen door het aannemen van een dubbel stel jongelieden of door aanschaffing van een grooter aantal machines, waarvoor echter in eene bestaande inrichting zeer moeilijk plaats te vinden ware, zou men zich de gelegenheid kunnen openen om de jongens vroeger weg te zenden(1).

§ 13 *Zondagsarbeid. Nachtarbeid. Rusttijden. -*

De gehouden enquête heeft geleerd dat de jongelieden, waarvan niet gezegd kan worden dat hun leeftijd hen ongeschikt maakt om aan den industrieelen arbeid deel te nemen, echter in zeer vele gevallen te lang achtereen en zonder voldoende tusschenpoozen worden beziggehouden. Het ligt naar de meening der Commissie ongetwijfeld op den weg van den wetgever, dergelijk misbruik te keer te gaan. Al kan zij te dien einde vooralsnog niet tot al die maatregelen adviseeren, die bij meervolledige gegevens in overweging zouden zijn te nemen, toch zijn er enkele bepalingen, die zij vermeent dat zonder bezwaar nu reeds zouden kunnen worden vastgesteld.

Aan jongelieden beneden achttien jaren konden namelijk een wekelijksche rustdag, gelegenheid tot het genieten van behoorlijke nachtrust en de noodige verpoozing tusschen den dagelijkschen arbeid verzekerd worden.

I.

Dat Zondagsarbeid voor de werklieden in het algemeen verderfelijk is, lijdt geen twijfel. De mensch behoeft een wekelijkschen rustdag, om zijne gedachten op iets hoogers dan op zijne dagelijksche bezigheden te richten, zich aan zijn gezin te wijden en zich van den arbeid te ontspannen. Diep te beklagen zijn die werklieden - en zij zijn er - die ook des Zondags geregeld moeten doorwerken, ja soms geen enkelen dag in het jaar vrij hebben(1). De Zondagsrust doet het werk, wanneer het des Maandags hervat wordt, beter vlotten. ‘Men is altijd beter gezind om te gaan werken, als men Zondags niet gewerkt heeft’(2). Bij gebreke van een vrijen Zondag laat die gezindheid bij de werklieden niet zelden te wenschen over: ‘zij moeten toch een dag hebben en dan houden zij Maandag’(3).

Intusschen valt de vraag, wat er te doen zij om aan de arbeiders in het algemeen zooveel mogelijk een wekelijkschen rustdag te waarborgen, buiten de grenzen dezer enquête. Er zijn in elk geval werkzaamheden, die zonder nadeel voor de vervulling der maatschappelijke behoeften of zonder groote schade voor de nijverheid ook des Zondags òf niet, òf althans niet geheel achterwege kunnen blijven. Men denke aan

(1) 10278, 10457, 10485, 10490, 10879, 10975, 11359, 11653.
(1) 8122 8124
(2) 8509.
(3) 1963. 4284.

de diensten der spoor- en tramwegen, der stoombooten, der dag- en nachtpolitie, der posterijen en der telegraphie, aan vuren die niet uitgedoofd mogen worden, aan mouterijen, brouwerijen die des Zondags niet geheel kunnen stilstaan, wil niet het geheele product verloren gaan, enz.[4] Toch blijft de vraag gewettigd, of niet in menige fabriek en werkplaats zonder volstrekte noodzakelijkheid des Zondags wordt voortgewerkt, en of de winstderving, uit het nalaten van dien arbeid voor de onderneming voortvloeiende, door beter onderhoud van gebouwen en werktuigen en grooteren ijver van de arbeiders niet voor een goed deel zou worden opgewogen[5].

Doch hoe dit zij, in een verbod om jongelieden beneden achttien jaren des Zondags te doen arbeiden, behoudens eene uitzondering ten behoeve der Israëlieten, kan de Commissie slechts een voor de betrokkenen hoogst weldadigen maatregel zien, die aan de nijverheid geenerlei schade zou kunnen toebrengen. Nog meer dan volwassenen, behoeven jongelieden eenmaal 's weeks een dag van ontspanning. Die behoefte wordt tusschen het zestiende en achttiende

(4) 992, 9304.
(5) 323, 2390, 8355-8357.

jaar zeker niet geringer, terwijl deze leeftijd bij onderscheidene kerkgenootschappen tot het aannemen van lidmaten en in verband daarmede tot het verstrekken van godsdienstonderwijs is aangewezen. Daarom schijnt het wenschelijk, het bedoelde verbod eenigszins verder uit te breiden dan bij het onderwerp-Modderman en Du Tour werd voorgesteld.

Die industrieele werkzaamheden, die des Zondags geen uitstel kunnen lijden, zullen dan door volwassenen moeten verricht worden. Dit kan echter ook zeer goed geschieden; en zelfs zou er geenerlei kwaad in steken, indien bij ondernemingen, waar het regel mocht zijn buiten noodzaak ook des Zondags door te werken, in het verbod om alsdan jongelieden te bezigen aanleiding gevonden werd om van die slechte gewoonte geheel terug te komen.

II.

In onderscheidene takken van bedrijf pleegt niet alleen de dag, maar ook de nacht of een gedeelte daarvan tot den arbeid benut te worden. Hier, omdat een zoogenaamd *feu continu* er toe noopt, gelijk onder anderen bij kaarsenfabrieken, glasblazerijen, zinkwitfabrieken(1); ginds, omdat de aard der onderneming nachtelijken arbeid medebrengt, zooals bij bakkerijen, handelsen courantdrukkerijen, middelen van vervoer(2). Tot dien nachtarbeid worden niet uitsluitend volwassenen gebezigd, maar wordt ook van jongelieden maar al te ruim gebruik gemaakt.

Gevallen van volstrekte noodzakelijkheid uitgezonderd, moet dit gebruik van jeugdige arbeiders ongetwijfeld als een misbruik worden aangemerkt. Voldoende nachtrust is voor hen, wier lichaam nog niet tot vollen wasdom gekomen is, eene dringende behoefte. Deerniswaardig wordt dan ook de physieke toestand van die jongelieden, die des nachts geregeld tot den arbeid worden voortgedreven. De gehouden getuigenverhooren hebben daaromtrent treffende bijzonderheden aan het licht gebracht. Zij gewagen van aamborstig en hoestende jongens op letterzetterijen, die voor hun kastje in slaap vallen, totdat de meesterknecht het ziet en hen met een klap om de ooren wakker maakt; van een bakkersjongen,diemet eene mand brood in het water loopt, nadat hij ruim dertig uren heeft moeten staan; van jongens die ten gevolge van het nachtwerk in de glasblazerij ‘'s morgens zoo af zijn, dat zij zich niet meer op de been kunnen houden over dag, ... even vermoeid weêr naar de fabriek gaan als zij er vandaan kwamen, en er dan ook zoo chetief, zoo mager en miserabel uitzien, dat het akelig is om aan te zien’(1)

De Commissie kan zich ten volle vereenigen met den van verschillende zijden geuiten wensch, dat door verbod van nachtarbeid aan jongelieden de gelegenheid verzekerd worde, om van den dagelijkschen arbeid behoorlijk uit te rusten, en voor dien van den volgenden dag nieuwe krachten op te doen(2). Bij het ontwerp-Du Tour werd voorgesteld dit onderwerp aldus te regelen, dat door kinderen beneden zestien jaren van 1 April tot 30 September niet vóór 6 uren des morgen noch na 8 uren des

(1) 2107, 8098, 8099, 9304.
(2) 3310, 3341, 3342, 3885, 3941, 4554.
(1) 876, 877, 933-935, 1031-1034, 1803-3337, 3515, 3948, 3982, 3989-3991, 4554, 4566, 4682, 5330. 5522, 5528, 5529, 5851, 6200, 7572, 7575.
(2) 2335, 5361, 5686, 9095, 11734.

avonds, in den overigen tijd van het jaar niet vóór 7 uren des morgens noch na 7 uren des avonds zou mogen worden gearbeid. Terecht werd hierbij verschil gemaakt tusschen zomeren wintermaanden. Daar het echter minder schaadt, den arbeid op een niet al te vroeg morgenuur te doen aanvangen dan hem te lang te rekken[3], zou de Commissie er de voorkeur aan geven, voor de maanden April tot en met September de tijdstippen van aanvang en einde van den arbeid elk met een uur te vervroegen. De leeftijd, waartoe dit beschermend voorschrift zich moet uitstrekken, schijnt ook hier in het algemeen zonder groot bezwaar op achttien jaren gesteld te kunnen worden; voor de physieke gesteldheid van zestientot achttienjarigen blijft toch eene behoorlijke nachtrust dringend noodig.

In het belang der nijverheid zullen echter ten deze uitzonderingen op den regel moeten kunnen worden toegelaten.

(3) 4694.

Er zijn toch takken van bedrijf, als bijvoorbeeld glasblazerijen, waarbij de hulp van jeugdige arbeiders ook bij den nachtelijken arbeid bezwaarlijk kan worden ontbeerd, terwijl de verrichtingen van oudere en jongere werklieden te zamen een organisch geheel vormen, waaruit geen schakel kan worden gemist(1). Voor dergelijke gevallen zullen dispensatiën van het verbod te verleenen zijn. Het zal tot de taak der fabrieksinspecteurs behooren te onderzoeken, of voor een gegeven tak van nijverheid de nachtarbeid van jongelieden inderdaad onmisbaar is te achten, dan wel door eene gewijzigde organisatie van werkzaamheden kan worden ondervangen. Waar uitzonderingen noodig blijken, zullen daaraan beperkende voorwaarden te verbinden zijn(2).

III.

Onder de gebreken, die in de bestaande regeling van den industrieelen arbeid zijn op te merken, neemt ook het lang achtereen werken zonder voldoende verpoozing eene belangrijke plaats in. In onderscheiden takken van bedrijf wordt geklaagd over te korte of onregelmatige schafttijden, zoodat het noodige voedsel omstreeks het middaguur in de fabriek of werkplaats moet genuttigd worden en de huisvrouw er zelfs niet op rekenen kan, dat man en kinderen het avondeten tehuis kunnen komen gebruiken(3). Dit gemis van behoorlijke rusttijden tusschen den arbeid leidt niet alleen tot afmatting der werklieden, maar ook in niet geringe mate tot verzwakking der banden tusschen de leden der arbeidersgezinnen. Reeds hebben de Tilburgsche fabrikanten blijk gegeven, dat zij dit gebrek inzien en op middelen tot verbetering bedacht zijn.

De vraag, in hoever het mogelijk zou zijn door middel van wettelijke voorschriften aan volwassen arbeiders in de onderscheidene takken van nijverheid de noodige verpoozing tusschen de werkuren te verzekeren, kan in het vervolg een punt van onderzoek uitmaken, doch is zeker vooralsnog niet rijp voor beslissing. Doch wel zou nu reeds aan jongelieden eene behoorlijke rust tusschen den arbeid kunnen worden gewaarborgd, hetgeen denkelijk tevens hier en daar ook op de rusttijden van volwassenen gunstig zou werken. Men zou bijvoorbeeld kunnen bepalen, dat de arbeid van jongelieden dagelijks door minstens twee uren rust moet worden afgewisseld. Die tijd ware dan naar omstandigheden te verdeelen, hetzij in een schafttijd van anderhalf uur en twee pauzen van een kwartier, hetzij in een schafttijd van een uur en twee pauzen van een half uur(1).

Verscheidene deskundigen en getuigen wenschen voorts beperking van den arbeid van jongelieden in fabrieken en werkplaatsen tot acht of tien uren daags. Door enkele werkgevers wordt verklaard, dat de nijverheid zich in eene dergelijke regeling wel zou kunnen schikken. Ook wordt door een der geneeskundige inspecteurs in overweging gegeven, ten deze onderscheid te maken tusschen den twaalfjarigen en

(1) 8157.
(2) 4698, 8154.
(3) 878, 879, 1084-1087, 3464-3469, 3688-3691, 10073, 10537, 10629, 10904, 11203, 11555, 11765.
(1) 7297.

den zestienjarigen leeftijd, waarop men toch met een zeer verschillenden graad van ontwikkeling te doen heeft[2].

Ofschoon de Commisie beperking van te langdurigen werktijd in het belang der jongelieden hoogst gewenscht zou achten, durft zij bij gebreke van voldoende gegevens vooralsnog niet tot eenige wettelijke regeling in dit opzicht adviseeren. Het ingesteld onderzoek heeft aanvankelijk geleerd, dat het dagelijksch aantal arbeidsuren in onderscheidene takken van nijverheid sterk uiteenloopt. Van de bedrijven, waarover dat onderzoek zich meer bepaaldelijk heeft uitgestrekt, wordt bij de Tilburgsche wolindustrie wel het langst gewerkt, en wel van twaalf tot zestien uren daags[3]; daarentegen geldt het hier een lichten arbeid, die voor de arbeiders en de met hen werkende jongelieden minder bezwarend schijnt te zijn dan de veel kortstondiger werktijd, die elders word aangetroffen. Het is dan ook geenszins onwaarschijnlijk dat men, den werkdag van jongelieden willende beperken, tot verschillende bepalingen voor de onderscheidene bedrijven zal moeten komen. Maar aan de vaststelling daarvan zal

(2) 1096, 2337, 3543, 5736, 6599, 7297, 9096, 9097, 10537.
(3) 10282, 10494. 10498, 10537, 10613, 10616, 10878, 10974, 11033, 11034, 11043, 11649, 11762.

een meer volledig onderzoek moeten voorafgaan. Door zich er nu reeds aan te wagen, zou men gevaar loopen een bedenkelijken greep te doen in de levensvoorwaarden van sommige takken van nijverheid.

§ 14. *Vrouwenarbeid.*

- In hoever het elders waargenomen verschijnsel, dat de ontwikkeling der nijverheid tot vervanging van volwassen mannelijke arbeiders door vrouwen en kinderen leidt, zich ook hier te lande voordoet, kan bij gebreke van voldoende statistische gegevens bezwaarlijk worden nagegaan. Van verschillende zijden wordt beweerd, dat inderdaad eene dergelijke richting valt op te merken, en sommige feiten wijzen meer bepaaldelijk op een toenemend gebruik van vrouwen en meisjes bij den arbeid in fabrieken. Dit laatste wordt door een der gehoorde getuigen, overigens voorstander van uitbreiding der wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130), ten deele aan de werking dier wet toegeschreven(1). Het klinkt inderdaad niet vreemd, dat beperking van kinderarbeid menig werkgever naar andere goedkoope werkkrachten kan hebben doen omzien; hiermede zal althans bij uitbreiding der wetgeving op dit gebied wel degelijk rekening moeten worden gehouden.

Het is een feit, dat vele meisjes uit de arbeidende klassen liever als fabrieksarbeidsters, dan als dienstboden den kost willen verdienen. Zij worden naar de fabrieken getrokken door het genot van hooger loon en grootere onafhankelijkheid van hare ouders. Als arbeidsters staan zij veelal tot de gezinnen waartoe zij behooren in de verhouding van commensalen, die tegen betaling den kost genieten; een hoogst ongewenschte toestand, die trouwens ook bij den arbeid van jongens voorkomt(2). Buitendien zijn aan den vrouwenarbeid in fabrieken veelal bezwaren van moreelen en physieken aard verbonden(3) Fabrieksarbeidsters vinden weinig of geen gelegenheid, om zich op huishoudelijke werkzaamheden toe te leggen en missen in den regel allen lust tot anderen dan machinalen arbeid. Dientengevolge worden zij, wanneer zij huwen, slechts zelden goede huishoudsters(1). Bij hetgeen onder de leiding der Katholieke geestelijkheid in het belang der arbeidende klassen verricht wordt, tracht men dan ook zooveel mogelijk de meisjes van de fabrieken terug te houden en haar aan te moedigen om zich als dienstboden beschikbaar te stellen(2).

Kan alzoo van den fabrieksarbeid van vrouwen en meisjes in het algemeen niet veel goeds gezegd worden, in het bijzonder is die arbeid, waar hij door gehuwde vrouwen verricht wordt, dikwijls noodlottig voor de gezinnen. Hoogst ongunstig wordt getuigd omtrent den toestand van die gezinnen, waarbij de huisvrouw zich buitenshuis met industrieelen arbeid bezighoudt. De huishouding wordt daar veelal verwaarloosd, de jonge kinderen, aan hun lot overgelaten, verzuimen de school, terwijl de volwassen kinderen en de man hun heil elders dan te huis leeren zoeken, met al de nadeelige gevolgen, die het geregeld bezoek van kroegen als anderszins pleegt mede te brengen. ‘Het huisgezin waar de vrouw thuis blijft, is financieel beter

(1) 629.
(2) 516, 2559, 3888, 6217, 9577.
(3) 1283, 2888, 2889, 5996, 9407, 9495, 9540.
(1) 10705, 10825, 11089, 11190, 11238.
(2) 1944, 3766.

af dan dat waar de vrouw medewerkt': zoo durven getuigen, die het volk kennen, uitdrukkelijk verklaren. De bevolking van Tilburg heeft het geluk, dat gehuwde vrouwen daar niet in de fabrieken werken; maar te Amsterdam, te Maastricht en elders is men in dit opzicht minder voorspoedig[3].

Mag de wetgever in de aangevoerde bezwaren aanleiding vinden om hetzij aan gehuwde vrouwen in het algemeen, hetzij aan gehuwde vrouwen met jonge kinderen, den arbeid in fabrieken te verbieden, gelijk door sommigen gewenscht wordt[4]?

De Commissie zou vooralsnog niet tot een dergelijken ingrijpenden maatregel durven adviseeren. Daartoe zijn de noodige gegevens zeker niet voorhanden, zoolang men zelfs niet weet, in welken omvang alom in den lande in de onderscheidene takken van nijverheid door

(3) 636, 3763, 3807, 5998, 6011, 6014, 6090, 6174, 7277, 9405, 9648, 9650, 10300, 10510, 11188, 11240.

(4) 380, 5687.

gehuwde vrouwen buitenshuis gearbeid wordt. Bovendien is de arbeid der gehuwde vrouw in de fabriek somtijds het eenig middel van bestaan van het gezin; men denke bijv. aan het geval, dat de man door eene slepende ziekte tot den arbeid onbekwaam geworden is. Het is waar dat voor gevallen van dezen aard de bevoegdheid zou kunnen en behooren te worden voorbehouden, om dispensatie van het verbod te verleenen. Maar dan nog blijft het bezwaar bestaan. dat deze inbreuk op de individueele vrijheid de strekking zou hebben, om het aangaan van huwelijken door fabriekarbeidsters tegen te werken en onwettige sexueele verhoudingen te bevorderen(1).

Deze bedenkingen treffen echter in geenen deele de gelijkstelling van volwassen vrouwen met jeugdige arbeiders, die door een der gehoorde getuigen wordt aanbevolen(2) en ook der Commissie gewenscht voorkomt. Aan vrouwen van elken leeftijd worde het verrichten van arbeid in fabrieken des Zondags en des nachts verboden en de noodige verpoozing tusschen den arbeid verzekerd. Voor de nijverheid kan deze bescherming der vrouw geen wezenlijk bezwaar opleveren, wanneer slechts hare vrijheid, om binnen hare woning te arbeiden wanneer en zoolang zij goedvindt, onaangetast blijft.

Dat het in elk geval een misbruik is, vrouwen en meisjes ook des Zondags tot fabrieksarbeid te bezigen, zal wel niet betwijfeld worden. Toch wordt getuigd, dat dit te Amsterdam in enkele fabrieken soms geruimen tijd achtereen geschiedt. Uit dezelfde plaats wordt medegedeeld, dat sommige vrouwen in koffieverlezerijen bij voorkeur des Zondagmorgens werken, ten einde een vrijen Maandag namiddag te kunnen genieten. De Zondagsrust zal echter aan de bedoelde vrouwen zeker geen schade doen, zelfs al werden zij dientengevolge genoodzaakt dit Maandag houden te laten varen(3).

Eveneens zijn er fabrieken, waar vrouwen en meisjes niet zelden ook des nachts, onder toezicht van ondergeschikte beambten, aan het werk gehouden worden(1). Het gebeurt, dat zij daar met korte tusschenpoozen 30 à 36 uren achtereen werken. Die nachtelijke arbeid, door de opzichters wel eens in de hand gewerkt, doch volgens verklaringen van bevoegde zijde bij goed overleg zeer wel te vermijden, is zoowel moreel als physiek voor de arbeidsters hoogst nadeelig. Den volgenden dag, zoo wordt verklaard, zijn de meesten ziek. De wensch, dat fabrieksarbeid bij nacht aan vrouwen worde verboden, wordt dan ook door verscheidene getuigen uitgesproken(2).

Nog tegen eene andere verkeerdheid, waartoe de fabrieksarbeid van vrouwen aanleiding geeft, meent de Commissie een wettelijk voorschrift te mogen aanbevelen. Het gebeurt namelijk, dat kraamvrouwen zeer kort na hare bevalling het werk in de fabriek hervatten, ondanks het daaraan verbonden gevaar voor hare gezondheid en voor het leven harer zuigelingen. Bij langere afwezigheid, heet het, blijft wel hare plaats open, maar ontvangen zij geen geld. In sommige vreemde wetgevingen komt de bepaling voor, dat zij ook gedurende zekeren tijd vóór hare bevalling niet mogen werken. Al wil men wegens de moeilijkheid der contrôle van navolging hiervan

(1) 5998, 5999, 6009, 6010, 6177, 8308.
(2) 4707, 4708.
(3) 223-226, 594.
(1) 2109, 2201, 2346, 2390.
(2) 611-615, 658, 659, 2307. 2390-9394, 3466-2458, 2627-2630, 2675, 2719, 2817-2842, 4714, 5686, 5729, 8297, 8298, 9095.

afzien, wenschelijk schijnt het toch, haar de bevoegdheid tot arbeiden gedurende vier weken na de bevalling te ontzeggen. In haar onderhoud gedurende dien tijd kan door middel van ziekenfondsen voorzien worden[3].

§ 15. *Voorzieningen bij ongevallen, ziekten, ouderdom of overlijden.*

- Eindelijk zij het der Commissie vergund, hier nog iets in het midden te brengen over een onderdeel van het vraagstuk, dat wel is waar eenigszins buiten de grenzen valt, door het besluit der Kamer voor haar onderzoek afgebakend, maar zich desniettemin bij en naar aanleiding van de gehouden getuigenverhooren

(3) 3309-2317, 2474-2477, 2601, 2602, 4989-4991, 6015-6018, 6050, 6186, 7791, 8317.

telkens als onwillekeurig aan hare overwegingen heeft opgedrongen. Hiermede worden bedoeld de voorzieningen in het belang van den werkman en van zijn gezin bij ongevallen, ziekten, ouderdom of overlijden.

Uit tal van mededeelingen is der commissie gebleken, dat vele werkgevers zich niet ontslagen achten van den zedelijken plicht om de helpende hand uit te strekken, wanneer hunne werklieden door een ongeval bij den arbeid verminkt of gedood, door eene ziekte, in de fabriek of werkplaats opgedaan, tot het werk buiten staat, of door den last der jaren van hunne werkkracht beroofd zijn(1). Dit bleek ook uit de tegenspraak, die enkele afgelegde verklaringen betreffende onthouding van werkgevers in dergelijke gevallen - verklaringen *de auditu* - van de zijde der laatstgenoemden uitlokten.

Maar aan den anderen kant is toch ook geconstateerd, dat de verhouding tusschen patroon en werkman in menig geval van beide zijden wordt opgevat als niet veel anders dan eene handelsaangelegenheid, waarbij de wet van vraag en aanbod alleenheerscheres is en geenerlei hoogere drijfveeren de daden der handelende partijen behoeven te besturen(2); waarbij althans de zorg van den werkgever voor zijne tot den arbeid onbekwaam geworden werklieden zich hoofdzakelijk of uitsluitend oplost in het beheeren of in het leven roepen van ziekenfondsen, die gevoed worden door kortingen op de loonen en door boeten, soms op vrij willekeurige wijze aan de arbeiders opgelegd(3); waarbij langdurige trouwe diensten slechts aanleiding geven tot een vereerend geschenk, met gelijktijdige loonsverlaging wegens verminderde werkkracht, of in elk geval verzuimd wordt intijds de noodige maatregelen te treffen, om den werkgever in staat te stellen afgeleefde werklieden behoorlijk te verzorgen(1).

En zelfs hetgeen verricht wordt, hetzij door de werkgevers, hetzij door de arbeiders zelf, om de treurige gevolgen van ziekten, ouderdom of dood zooveel mogelijk te lenigen, brengt niet zelden de vraag op de lippen, of tusschenkomst van het Staatsgezag dienaangaande niet alleszins gepast en noodig ware. Het blijkt toch dat onderscheidene ziekenen pensioenkassen, door werkgevers beheerd, doch waartoe ook de werklieden bijdragen, zoowel van de eene als van de andere zijde tot veelvuldige klachten leiden waarvan de gegrondheid niet altijd te ontkennen valt(2); dat sommige begrafenisfondsen in meer dan één opzicht hoogst nadeelig werken(3); en dat, waar de werkman zichzelf tracht te helpen, eensdeels de gestichte fondsen dikwijls op geheel ondeugdelijke grondslagen berusten, anderdeels de verzoeking, om eene gevulde kas te verdeelen, den belanghebbenden allicht te machtig wordt(4).

Inderdaad, wanneer men hetgeen hier te lande op dit gebied wordt gedaan en nagelaten, toetst aan de uitgewerkte wetgeving, die elders ingevoerd of in wording is, dan moet men wel erkennen dat er alleszins reden bestaat, om ook ten onzent tot krachtig handelen aan te sporen.

(1) 550, 684, 1013, 1224, 4317, 5095, 6033, 7711-7718, 7872-7874, 7981, 8341, 8488-8490, 8706, 8882, 8883, 8942. 9304, 10577, 10640, 10833, 10965, 11712-11719, 11787-11791
(2) 685, 1446, 1447, 3292. 3307. 4055-4057, 6033-6035, 6161.
(3) 1061-1064, 1469-1473, 2229-2305, 2425-3439, 2479-2487, 2619-2622, 2680-2708, 2776-2786, 2843-2866, 2907-2924, 5090, 5091, 6160, 6445-6462.
(1). 550, 1453, 1776-1779, 4029, 4213, 6643, 6644, 7472, 7524, 7615-7633, 8172-8175, 9282, 9283, 10312-10314
(2) 2081, 3089-3091, 3098, 3636, 6050, 6054, 7037-7044, 7152, 7205-7218, 9262-9269.
(3) 6061, 6062, 6206-6208.
(4) 1272-1276, 3083-3114, 4225, 8970-8976, 9126, 9133-9137.

§ 16. *Besluit.*

- Het kan nuttig zijn den gedachtengang van dit Verslag, voorzoover daarbij aanvankelijke verbetering en aanvulling der bestaande wetgeving omtrent het onderwerp der enquête of wel voorbereidende maatregelen daartoe worden aangeraden, ten slotte in het kort samen te vatten.

De Commissie meent in de eerste plaats te mogen adviseeren:

a. tot herziening der wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* n°. 130) met het oog op hare redactie (§ 9);

b. tot aanwijzing der gronden, waarop het verrichten van sommige soorten van arbeid door jongelieden beneden zestien

jaren bij algemeenen maatregel van bestuur zal kunnen worden verboden of slechts voorwaardelijk toegelaten (§ 11);

c. tot een verbod om jongelieden beneden achttien jaren des nachts of des Zondags te laten arbeiden, met dien verstande dat het verrichten van sommige soorten van arbeid des nachts door jongens onder te stellen voorwaarden door een aan te wijzen gezag zal kunnen worden toegelaten (§ 13, I en II);

d. tot een verbod om vrouwen des nachts of des Zondags in fabrieken of werkplaatsen te laten arbeiden (§ 14);

e. tot een voorschrift, dat de arbeid van jongelieden beneden achttien jaren en vrouwen in fabrieken of werkplaatsen dagelijks in het geheel door minstens twee uren rust moet worden afgewisseld (§ 13, III, en § 14);

f. tot een verbod om vrouwen gedurende vier weken na hare bevalling in fabrieken of werkplaatsen te laten arbeiden (§ 14).

Tevens wenscht de Commissie zoo spoedig doenlijk, ter verkrijging van statistische gegevens en ter voorbereiding van verder onderzoek, eene opneming van fabrieken en werkplaatsen in het geheele land door daartoe bepaaldelijk aan te wijzen deskundige ambtenaren gelast te zien, met bepaling van een niet te langen termijn, waarbinnen die opneming moet zijn afgeloopen (§ 7).

Verder raadt zij voortzetting van het onderzoek aan, met inachtneming van de wenken, dienaangaande in § 6 van dit Verslag gegeven.

Tot deze verschillende maatregelen zoude de Commissie onverwijld wenschen te zien overgaan.

Voor eene verdere geleidelijke verbetering, aanvulling en uitbreiding der wetgeving zullen de uitkomsten van het voort te zetten onderzoek moeten worden afgewacht.

Doch onafhankelijk van dat onderzoek kunnen wettelijke bepalingen in het belang van de veiligheid en gezondheid der werklieden bij den arbeid en tot instelling van fabrieksinspecteurs nu reeds worden aanbevolen (§ 8).

Eene zoodanige wettelijke regeling zou kunnen inhouden: vooreerst eenige algemeene voorschriften; ten tweede eene aanwijzing der ambtenaren die, behalve met het voorlichten der Regeering omtrent bestaande toestanden en omtrent de toepassing en eventueele verbetering der wetgeving op dit gebied, zullen zijn te belasten met het houden van toezicht op werklokalen en werktuigen ter verzekering van de veiligheid en gezondheid der werklieden, alsmede op de naleving der wetten betreffende den industrieelen arbeid in het algemeen; in de derde plaats bepalingen omtrent hunne bevoegdheid en omtrent het beroep van hunne beslissingen, aan belanghebbenden toe te kennen.

Zonder buitengewoon ingewikkeld te zijn, schijnt de bedoelde regeling toch minder eenvoudig dan de vaststelling der sub *a* tot *f* vermelde bepalingen, zoodat afzonderlijke behandeling van beide onderwerpen ter wille eener spoedige afdoening raadzaam moet geacht worden.

Eindelijk meent de Commissie het onderwerp der voorzieningen in het belang van den werkman en zijn gezin bij ongevallen, ziekten, ouderdom of overlijden ernstig ter overweging te moeten aanbevelen (§ 15).

Ten slotte heeft de Commissie de eer aan de Kamer voor te stellen dat dit haar Verslag en de verbalen der gehouden verhooren, benevens de bijlagen, volgens de hierbij overgelegde lijst, zullen worden gedrukt en rondgedeeld, voorzoover dit niet

bereids geschied is, en dat de overige bijlagen ter griffie der Kamer zullen worden nedergelegd ter inzage voor de leden; voorts, dat de inhoud van dit Verslag zal worden medegedeeld aan de Ministers van Justitie, van Waterstaat, Handel en Nijverheid en van Binnenlandsche Zaken.

Vastgesteld den 27sten Juli 1887.

BEELAERTS VAN BLOKLAND.
BAHLMANN.
RUYS VAN BEERENBROEK.
GOEMAN BORGESIUS.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VERNIERS VAN DER LOEEF.
VAN DER SLEYDEN.

Toelichtingen

Kinderarbeid en sociale wetgeving

Het probleem van de kinderarbeid was misschien niet het meest ernstige sociale probleem in Nederland, maar het was wèl een zaak die vanaf het begin van de negentiende eeuw de meeste aandacht trok en het denken over sociale wetgeving op gang bracht. Vergeleken bij industrielanden als Engeland en België, was de omvang en verbreiding van de kinderarbeid in Nederland minder groot. Maar ook hier ging de ontwikkeling van nieuwe industriële activiteiten gepaard met de uitbuiting van kinderen beneden de twaalf jaar. Hun zeer goedkope arbeid werd vooral gebruikt als hulparbeid voor volwassenen. Het verzet tegen de afschaffing van kinderarbeid kwam dan ook niet alleen van ondernemers, maar vaak juist van volwassen arbeiders, die hun eigen werk bedreigd zagen. Ook in de parlementaire enquête zijn daarvan nog voorbeelden te vinden.

Nu heeft kinderarbeid waarschijnlijk een geschiedenis die teruggaat tot vèr voor de industrialisering in de negentiende eeuw. In het huishouden, op het platteland, in de velden en in de huisnijverheid werden vanouds ook kinderen ingezet. Maar het was de speciale vorm waarin de nieuwe industrie zich van de kinderen bediende, die het verzet opriep. Bij de andere vormen van kinderarbeid werkten de kinderen vaak onder begeleiding van hun ouders (zoals op het land) of verrichtten zij hulparbeid voor hun thuiswerkende vader. De nieuwe industrieën echter haalden de kinderen weg uit hun vertrouwde omgeving, verzamelden hen met andere lotgenoten in fabrieksruimten en stelden hen te werk onder toezicht van opzichters en bazen.

Verzet tegen kinderarbeid en de vraag om een wettelijke beperking van het werken van kinderen in fabrieken gaan dan ook gelijk op met de uitbreiding van de fabrieksarbeid. Al in 1835 wordt er vanuit onderwijskringen in Twente voor gewaarschuwd dat de uitbreidende textielindustrie steeds meer kinderen zal proberen te krijgen ‘om de voordeelen die zij aan ondernemers opleveren’. Velen waren bang dat de industrie dezelfde wantoestanden als in het buitenland zou opleveren. Over Oldenzaalse katoen-

weverijen wordt bezorgd opgemerkt dat zich daar tonelen afspelen die ‘ons onwillekeurig aan de losbandigheid der buitenlandsche fabrieksteden doen denken.’ Het gaat blijkbaar niet zozeer om de bescherming van de kinderen, maar om de bescherming van de maatschappij. Een commissie uit Almelo drukt ‘fijngevoelig’ uit dat een regeling nodig is voor ‘rust en veiligheid der fabrieksplaatsen en voor de bestaande maatschappelijke orde.’ Op grond van deze en andere adviezen wordt dan ook al in 1840 een Regeringsnota opgesteld waarin arbeid in fabrieken van kinderen onder de tien jaar ongewenst wordt verklaard. Dit ontwerp was geïnspireerd op een Pruisische wet van 1839; Engeland was overigens al in 1833, als eerste, overgegaan tot een wettelijke beperking van de kinderarbeid.

In Nederland zou het echter tot 1874 duren voor er een wet op de kinderarbeid door het parlement zou worden aangenomen. Het liberalisme, dat vanaf 1848 de heersende staatsideologie was, hield er niet van de vrijheid van de ondernemers aan te tasten. Herhaaldelijk werden er onderzoeken ingesteld naar de omvang en de uitbreiding van kinderarbeid, maar maatregelen werden niet genomen. Bij de meeste initiatieven was het morele verontwaardiging en niét de zorg om de kinderen die de onderzoekers tot actie dreef. Een verontruste minister van Binnenlandse Zaken schreef in 1841 dat door de fabrieksarbeid de jonge kinderen ‘in het wilde opgroeijen, hunne uren in baldadigheid doorbrengen, en later, zoo zij al niet tot uitspattingen en misdaden vervallen, toch hunne onbeschaafdheid en zedeloosheid op kinderen en kindskinderen overplanten.’

Angst voor verstoring van de openbare orde, bleef lange tijd de drijfveer die diverse instanties ertoe bracht om te vragen naar wettelijke maatregelen. Maar daar kwam na 1850 nog een andere overweging bij: de opkomende industrie kreeg in toenemende mate behoefte aan goed-opgeleide en goedgevoede arbeidskrachten. Die waren er in Nederland op dat moment niet en ze zouden er ook niet komen als de kinderen al vanaf hun achtste of negende jaar in de fabrieken afgebeuld werden. De vraag naar gekwalificeerde arbeidskrachten steeg geleidelijk. En, zoals professor A. Querido schreef in zijn overzicht van honderd jaar volksgezondheid: ‘De arbeider moest beter worden gevoed en onderwezen, om zijn rol in het produktieproces te kunnen vervullen. Zijn gezondheid moest worden beschermd, want deze had economische betekenis gekregen.’ In dit licht is het niet verwonderlijk dat binnen de pressiegroep die in 1863 ijvert voor een onderzoek naar de kinderarbeid, zich een groot aantal Leidse ondernemers bevindt.

In 1863 wordt, na vragen uit de Tweede Kamer, door de regering een staatscommissie ingesteld ‘belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende’, zoals het plechtstatig heette. Er zou onderzocht worden hoe het met de kinderarbeid in Nederland gesteld

was en wat de invloed van die arbeid was op de lichamelijke, zedelijke en geestelijke ontwikkeling van die kinderen. In deze Staatscommissie van 1863 namen artsen èn industriëlen zitting; zij werd geleid door A. de Vries Robbé, ingenieur van het stoomwezen. Overigens was de voorzitter de enige van de commissieleden die overtuigd was van de noodzaak van wettelijke maatregelen. Misschien dat door de interne tegenstellingen binnen de commissie het werk extra vertraagd werd. Pas zeven jaar later verschenen de verslagen van het onderzoek en de conclusies van de commissie. Hoewel men vaststelde dat kinderen in Nederland door de fabrieksarbeid lichamelijk en geestelijk ernstig aangetast werden, adviseerde de meerderheid van de commissie tégen wettelijke maatregelen. Het zou toch niets helpen, want de industrie kon nu eenmaal niet buiten de kinderarbeid. En als de kinderen niet meer in de fabrieken mochten werken, zouden vrouwen de opengevallen plaatsen innemen, wat volgens de commissie nòg erger zou zijn. Alleen de Vries Robbé pleitte in een minderheidsnota voor wettelijke maatregelen en voor de invoering van leerplicht om ook ontduiking onmogelijk te maken.

De regering legde het eindrapport naast zich neer en bleek niet van plan om zelf enig initiatief te nemen. In de Tweede Kamer stond S. Van Houten helemaal alleen toen hij in 1871 pleitte voor een verbod van kinderarbeid in het algemeen - dus niet beperkt tot de fabrieken. De liberale afgevaardigde W. Idzerda bestreed zijn partijgenoot Van Houten met een typerend argument: ‘De fabrikanten zullen spoedig en met eenig regt zeggen: nu gij de kinderen verbiedt in de fabrieken te werken, kunnen wij niet concurreren met het buitenland; wij vragen daarom bescherming van onze nijverheid door verhooging van de tarieven van invoerregten. De werklieden zullen aandringen op loonsverhooging en vrouwenarbeid zal in de plaats treden van kinderarbeid.’

Intussen was echter de publieke opinie gemobiliseerd. Van verschillende zijden werd geageerd voor wettelijke maatregelen; vanuit onderwijskringen werd aangedrongen op de invoering van een leerplicht. De regering werd gekritiseerd vanwege haar sociaal-negativisme, omdat Thorbecke verklaard had dat men maar beter eerst kon afwachten wat de fabrikanten zèlf aan het kwaad zouden doen. Van Houten antwoordde daarop dat wat hem betrof de industrieën die niet zonder kinderarbeid zouden kunnen voortbestaan, beter konden verdwijnen. Een geïrriteerde Thorbecke voegde hem daarop toe dat hij dan zèlf maar een initiatiefwet moest indienen.

Dat gebeurde in 1873 inderdaad, nadat minister Geertsema opnieuw Van Houten nul op rekest had gegeven bij diens aandringen op overheidsingrijpen. Het initiatiefvoorstel beperkte in principe alle arbeid van kinderen beneden de 12 jaar en maakte de invoering van de leerplicht door de gemeenten mogelijk. Kritiek kwam van alle kanten. Sommigen vonden dat

de leerplicht er niet in thuis hoorde. De Maastrichtse kapelaan J.H. Wijnen deelde die opvatting, maar betoogde in een geruchtmakende brochure dat Van Houtens voorstel niet vèr genoeg ging: hij pleitte niet voor beperking, maar voor volledig verbieden van alle arbeid beneden de twaalf jaar. De bekende voorvechter van sociale wetgeving, dokter Samuel Coronel, beoordeelde het wetsontwerp als onvoldoende omdat het niet voorzag in een arbeidsinspectie. Door de georganiseerde arbeidersbeweging werd het voorstel-Van Houten gesteund. Het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond organiseerde een handtekeningenactie en een demonstratieve vergadering in Den Haag ter ondersteuning van het wetsvoorstel, hoewel ook zij eigenlijk veel verder wilde gaan met de bescherming van kinderen.

In de Kamer werd intussen het wetsvoorstel eindeloos geamendeerd en veranderd. Tenslotte herkende Van Houten nog maar weinig van zijn oorspronkelijke voorstel: de leerplicht werd door de confessionelen weggezuiverd; huishoudelijke arbeid en veldarbeid (landarbeid) werden van de wettelijke beperkingen uitgezonderd onder druk van de conservatieve agrarische vertegenwoordigers. Tenslotte verscheen in september 1874 het 'Kinderwetje van Van Houten' zoals het meestal aangeduid wordt, in de volgende vorm in het Staatsblad:

Artikel 1: 'Het is verboden kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben.'

Artikel 2: 'Het verbod van artikel 1 is niet van toepassing op huiselijke en persoonlijke diensten en op veldarbeid.'

Andere artikelen bevatten de strafmaatregelen en de overgangsregeling: het wetje zou pas in september 1876 volledig van kracht worden. Het belangrijkste tekort was natuurlijk de afwezigheid van leerplicht. Maar bovendien had in de Eerste Kamer de Twentse industriëel C.T. Stork op een andere ernstige tekortkoming gewezen, die weldra het wetje zou ontkrachten. Een verbod op kinderarbeid in fabrieken alléén zou, zo stelde hij, niets uithalen, omdat huis- en landarbeid nog voldoende uitwijkmogelijkheden boden. Overigens was hij niet voor een algeméén verbod; hij was tegen èlk verbod. Hij stemde dan ook tegen; net als Abraham Kuyper, die wel voor bescherming van de kinderen was, maar door tegenstemmen zijn afkeer uitte van 'de socialistische, in merg en been revolutionnaire beginselen van de voorsteller.'

De onvolkomenheden van de wet en het ontbreken van iedere inspectie op de naleving leidden al snel tot nieuwe kritiek. Vooral Coronel bleek onvermoeibaar in het signaleren van steeds weer nieuw-ontdekte wantoestanden die door de wet met rust gelaten werden. De regeringen, die in die periode elkaar snel opvolgden, lieten af en toe onderzoekingen doen, maar kwamen niet met nieuwe voorstellen. Alleen in de Wet op het Lager Onderwijs van 1878 werd aan de gemeenten de bevoegdheid gegeven om

arbeid van kinderen beneden twaalf jaar te verbieden om zo het onderwijs veilig te stellen. Ongeveer 150 gemeenten maakten van deze mogelijkheid gebruik; helaas waren dat bijna uitsluitend zeer kleine gemeenten. Ook hier was van inspectie en controle nauwelijks sprake.

In 1882 kwam de Minister van Justitie Modderman met een voorstel dat grotendeels tegemoet kwam aan de kritiek van de progressieven. Hij wilde alle arbeid onder de twaalf jaar verbieden en die tussen 12 en 16 jaar aan beperkingen onderwerpen. Een Arbeidsinspectie zou op de naleving van deze wet moeten toezien. In de Kamer ontmoette dit wetsvoorstel bijzonder heftige kritiek. Modderman was zijn tijd duidelijk ver vooruit. Zijn opvolger, Du Tour van Bellinchave, trok het wetsvoorstel in 1883 ijlings in.

In de kamer was de rol van S. Van Houten intussen overgenomen door H. Goeman Borgesius, die steeds weer opnieuw pleitte voor verdergaande maatregelen. Buiten de Kamer waren het de arbeidersorganisaties die ageerden voor een nieuwe wet. Minister Du Tour diende weliswaar een nieuw ontwerp in, maar de heftige kritiek van de kamermeerderheid zorgde ervoor dat ook dit voorstel werd ingetrokken. In augustus 1886 stelde Goeman Borgesius daarom de Kamer voor om eerst een parlementair onderzoek in te stellen. Twee maanden later werd een commissie gevormd die tot opdracht kreeg een onderzoek in te stellen naar de ‘werking en uitbreiding der Wet van 19 September 1874’ (het zgn. ‘kinderwetje-Van Houten’) en ‘naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen’. De hele enquête van 1887 is dus een direct gevolg van de discussie rond de kinderarbeid geweest. De publikatie van de verhoren en van het eindverslag van de commissie leidde tenslotte tot de Arbeidswet van 1889, die zou worden ingediend door de r.-k. minister van Justitie G. Ruys van Beerenbroek, een van de leden van de parlementaire enquêtecommissie van 1887. Dat wetsvoorstel van Ruys was echter zeer gematigd. Het kwam er op neer dat alleen arbeid van kinderen beneden de twaalf jaar verboden werd in fabrieken en werkplaatsen. Landbouw, veeteelt, venen, huisarbeid en thuiswerk vielen opnieuw buiten de wetgeving. Daar stond tegenover dat de werktijd van kinderen tussen 12 en 16 jaar beperkt werd tot elf uur per dag. Alles bij elkaar was het dus maar een uiterst magere verbetering die na vijftien jaar strijd over de kinderarbeid werd ingevoerd. Tevergeefs probeerden enkele vooruitstrevende kamerleden amendementen aangenomen te krijgen die iets meer tegemoet zouden komen aan de wensen die op dit terrein buiten de Kamer leefden, B.H. Heldt wenste in ieder geval de arbeid voor kinderen onder de veertien jaar te beperken tot negen uur per dag, maar zijn voorstel werd weggestemd. Ook een poging om de nachtarbeid beneden de leeftijd van zestien jaar te verbieden, verdween in de parlementaire prullebak. Slechts één amendement haalde het: voor

kinderen van 12 en 13 werd nachtarbeid afgeschaft. Maar zelfs tegen dit voorstel stemden maar liefst 26 leden van de Tweede Kamer! F. Domela Nieuwenhuis fulmineerde als enig socialistisch kamerlid heftig tegen de wet. Maar al zijn tegenvoorstellen werden afgewezen. Hij bepleitte zelfs een totaal verbod op kinderarbeid beneden de 15 jaar, maar dat leverde hem voornamelijk hoongelach op. Buiten de Kamer ageerde de Sociaal-Demokratische Bond bijzonder fel tegen de Arbeidswet, onder andere door protestbijeenkomsten, zoals die van 11 maart 1889 in het Haagse gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Hoewel de SDB alle ministers en kamerleden had uitgenodigd waren slechts vijf leden van de Tweede Kamer aanwezig. Behalve Domela Nieuwenhuis waren dat Goeman Borgesius, Kerdijk, Heldt en een zekere Gildemeester. Deze vergadering had een emotioneel verloop; een ondervoed fabrieksmeisje uit Twente werd op het podium gebracht ‘als een levend protest tegen den langzamen kindermoord in het zoogenaamde Twentsche paradijs.’ W.H. Vliegen, toen een van de meest actieve propagandisten van de SDB, hield een rede waarin hij vaststelde dat de parlementaire enquête *niets* had onthuld dat niet al lang tevoren in ‘Recht voor Allen’ uitvoerig door arbeiders zèlf was meegedeeld. De Arbeidswet van Ruys noemde hij ‘een buiteling der kapitalisten ten gevolge van een schop hun door de socialisten toegediend’. In zijn slotwoorden riep hij uit dat het 't volk koud liet of dit wetsvoorstel werd aangenomen of niet: ‘Wordt het aangenomen dan hebben we niets - en wordt het verworpen dan hebben we precies evenveel!’ Hij werd door de vierduizend aanwezige arbeiders stormachtig toegejuicht.

In de Tweede Kamer werd het wetsvoorstel van Ruys aangenomen met 84 stemmen voor en één tegen (die van Domela Nieuwenhuis). In de Eerste Kamer werd het met algemene stemmen aangenomen. Een halve eeuw agitatie tegen de kinderarbeid werd afgesloten door een kreupele wet.

Geneeskundig Staatstoezicht

Zowel bij de voorbereiding van de parlementaire enquête als bij de verhoren zelf hechtte de commissie bijzondere waarde aan kennis van de inspecteurs van het Geneeskundig Staatstoezicht. Zij werden meestal als eerste verhoord over de algemene toestand van de arbeiders, de verhouding tussen ondernemers en werklieden, en andere belangrijke zaken. Alleen in het geval van Tilburg werd van deze gewoonte afgeweken. Bij de verhoren van de geneeskundig inspecteur van de provincie Noord-Holland, dokter J.P. Dozy (deel 1, p. 1-13) komt het tot heftige woordenwisselingen tussen deze getuige-deskundige en de voorzitter. Ook het verhoor van de adjunctinspecteur voor Limburg neemt een uiterst onaangename wending (deel 2, p. 1-23). Beide getuigen worden aangevallen vanwege hun geringe bereidheid tot medewerking en om de onnozele manier waarop zij zich van hun plichtsverzuim trachten af te maken. Verniers van der Loeff, de voorzitter van de enquêtecommissie was zèlf fabrieken en werkplaatsen ingegaan om de toestand ter plekke te onderzoeken en nam het de inspecteurs van het Geneeskundig Staatstoezicht bijzonder kwalijk dat zij zo weinig werk van hun baan maakten en eerder de belangen van de ondernemers dan die van de arbeiders behartigden.

Het is nuttig om te zien wat dit Geneeskundig Staatstoezicht - dat ook in de verdere verhoren regelmatig ter sprake komt - nu eigenlijk voorstelde. Het was tenslotte een van de zéér weinige instellingen in het Nederland van 1887, die verondersteld werden althans enigszins de belangen van de arbeidende bevolking in de gaten te houden.

Sinds 1851 hadden in het Koninkrijk der Nederlanden de gemeentebesturen de bevoegdheid plaatselijke gezondheidscommissies in te stellen. De Gemeentewet van Thorbecke bedoelde daarmee organen te creëren die toezicht konden houden op de woontoestanden, de vervuiling, de hinder die fabrieken voor de omwonenden konden opleveren en andere zaken die de gezondheid in gevaar zouden kunnen brengen. De bedoeling was dat de gezondheidscommissies de gemeentebesturen zouden adviseren over te

nemen maatregelen. Maar in de praktijk bleek dat geen enkele gemeente zich veel aantrok van deze adviezen of zelfs dat B en W de commissie het werk onmogelijk maakte. In 1865 besluit Thorbecke - opnieuw minister van Binnenlandse Zaken - om deze taken onder toezicht van deskundigen te verenigen in het zogenaamde Geneeskundig Staatstoezicht. Deze instelling kreeg de volgende taakomschrijving mee: ‘onderzoek naar de staat van de volksgezondheid, het (waar noodig) aanwijzen en bevorderen van middelen ter verbetering, en het handhaven van wetten en verordeningen op het gebied van de volksgezondheid.’ De inspecteurs en adjunct-inspecteurs dienden ‘vol-ambtelijke geneesheeren’ te zijn en werden door de Kroon benoemd. Zij kregen opsporingsbevoegdheid en werden bijgestaan door een Geneeskundige Raad waarin artsen, apothekers en een jurist zitting hadden. Deze raad werd eveneens door de Kroon benoemd en werd voorgezeten door de (adjunct-)inspecteur.

De inspecteur van geneeskundig staatstoezicht is volgens deze regeling tegelijk adviseur van gemeentelijke of provinciale overheden èn van de Minister (van Binnenlandse Zaken). Hij geeft de sterftelijsten en andere statistieken van de gemeenten door en stuurt een jaarverslag aan de Gedeputeerde Staten en aan de Minister. De bedoeling was dat hij zou optreden zodra een epidemie of een besmettelijke ziekte de volksgezondheid in gevaar zou brengen. Maar de bevoegdheid om zèlf verordeningen te maken heeft hij *niet*; die blijft, geheel volgens de Gemeentewet, voorbehouden aan de gemeenteraad. Volgens de voorschriften van Thorbecke, die in januari 1866 de eerste van de jaarlijkse vergaderingen van de inspecteurs met de Minister voorzat, was het toezicht vooral bedoeld ten aanzien van woningen, voedingsmiddelen en kinderarbeid.

De directe aanleiding tot deze maatregel van Thorbecke was gelegen in de hernieuwde dreiging van een cholera-epidemie in de zomer van 1865. Het leek daarmee alsof de cholera endemisch in Nederland zou worden. Vroeger kwam deze ziekte gemiddeld éénmaal per generatie voor, maar de laatste cholera-epidemie dateerde pas van 1859, toen zij bijna 4.000 doden kostte in Nederland. Daarvóór waren er cholera-epidemieën geweest in 1853-'55 (achtduizend doden), in 1848-'49 (twee-en-twintigduizend doden!) en in 1832-'33 (ruim negenduizend doden). Dat waren in ruim 27 jaar (1832-1859) meer dan 42.000 doden. Bij dit alles moeten we bedenken dat Nederland rond 1850 niet veel meer dan 3 miljoen inwoners telde. Dat betekende bijvoorbeeld dat tijdens de cholera-epidemie van 1848-'49 (vlak na enkele misoogsten) bijna 1% van de bevolking aan de cholera overleed: één op elke honderdtien inwoners! Thorbecke gebruikte de dreiging van een nieuwe cholera-epidemie die vanuit Oost-Europa aan kwam zetten als drukmiddel om zijn geneeskundig staatstoezicht van de grond te krijgen. Daarbij moest hij tegen fatalisme en onverschilligheid

ingaan. Velen zagen ziekte en voortijdige dood als iets wat niet tegen te houden was en vooral onder de armen een gezonde opruiming hield. In 1865 schreef zelfs een *arts* in een brochure over de naderende cholera: ‘De cholera is met geringe uitzondering de ziekte der arme klassen’. Daarom zou verzet ook zinloos zijn, en zelfs tegen Gods bedoelingen gericht, want, zo schreef de geneesheer: de cholera is ‘eene goddelijke zending’. Thorbecke was allesbehalve van die goddelijke zending overtuigd en drong er bij zijn nieuwbenoemde inspecteurs krachtig op aan om maatregelen te nemen tegen de cholera. De epidemie van 1866-'67 zou overigens de laatste grote cholerasterfte te zien geven in Nederland: zij maakte ruim 19.000 slachtoffers.

In de eerste twintig jaren van het bestaan van het Geneeskundig Staatstoezicht ontplooiden de inspecteurs een grote activiteit. Rond 1885 echter kregen zij steeds meer een administratieve functie: zij verlegden hun werkterrein van de fabrieken, de straat en de woningen naar hun studeervertrekken. Juist dat laatste punt wordt hen door de voorzitter van de Enquêtecommissie van 1887 verweten.

Die verandering was des te betreurenswaardiger omdat juist in die tijd één van de door Thorbecke opgegeven punten van speciale zorg, de kinderarbeid, opnieuw in de belangstelling kwam. In 1883 trok de minister van Justitie, Du Tour van Bellinchave, een wetsontwerp van zijn voorganger ter beperking van de kinderarbeid in. Voor een nieuw ontwerp vroeg hij advies aan de inspecteurs van Geneeskundig Staatstoezicht. Deze gaven zeer uiteenlopende adviezen. De meest verregaande voorstellen pleitten voor een maximum van acht uur fabrieksarbeid voor allen beneden de 16 jaar en een absoluut verbod van arbeid onder die leeftijd op fabrieken waar giftige stoffen gebruikt of vervaardigd werden.

De minister diende daarop een veel minder radicaal wetsontwerp in, maar trok het in 1885 weer terug na kritiek uit de Tweede Kamer. De inspecteurs nemen in september 1886 daarop het initiatief tot een eigen onderzoek. Op voorstel van de Geneeskundige Raad van Noord-Holland wordt besloten een onderzoek in te stellen naar de toestand van fabrieken en werkplaatsen ‘in verband met de gezondheid en veiligheid der arbeidende bevolking’. Dat was dus één maand nadat de Kamer het initiatiefvoorstel van Goeman Borgesius om te komen tot een parlementaire enquête aangenomen had. De inspecteurs besluiten dan ook om zich voorlopig te beperken tot de chemische fabrieken en er voor te waken dat er geen overlappingen met de werkzaamheden van de parlementaire enquêtecommissie ontstaan.

Dit onderzoek naar de chemische fabrieken (voornamelijk lood-, zinken kwik-verwerkende bedrijven) vindt plaats in 1887 en begin 1888. Dus ná de enquête. Het eindverslag komt tot de verrassende conclusie dat er

eigenlijk helemaal niks aan de hand is. Het heeft veel weg van een revanche van de inspecteurs op de harde woorden die twee van hen eerder van de zijde van de enquêtecommissie te horen hadden gekregen. Maar de werkwijze van deze onderzoekscommissie was dan ook tegenovergesteld aan die van de enquête-commissie. De eerstgenoemde bezocht de fabrieken alleen ‘wanneer daartoe aanleiding bestond’. In de overige gevallen werd volstaan met de verklaringen van ondernemers of bedrijfstechnische functionarissen. Tevreden stelt de onderzoekscommissie dan ook vast: ‘Klachten van werklieden bereikten den geneeskundigen ambtenaar slechts uit ééne fabriek van loodwit’.

Uiterst merkwaardig zijn de conclusies van deze commissie van Geneeskundig Staatstoezicht wanneer men ze legt naast de enquêteverhoren. In het verslag over de Waskaarsen-fabriek in Amsterdam, waar de enquêtecommissie ergerlijke wantoestanden had aangetroffen, schrijft de commissie van Geneeskundig Staatstoezicht over het jaar 1887 domweg: ‘De ruimte van alle lokalen is groot genoeg voor het aantal werklieden.’ Dat is alles. Géén woord over de lange werktijden (soms 36 uur aan één stuk door!), het boete-systeem, de opjagerij en de hondse behandeling van arbeiders en arbeidsters door het leidinggevend personeel. Van een suikerraffinaderij in Amsterdam met 432 arbeiders weet de commissie van Geneeskundig Staatstoezicht een bijna arcadisch beeld te scheppen: het is er ‘luchtig’, ‘zindelijk’ en ‘beschermd’: ‘de werklieden zijn geïnteresseerd bij het werk’ en ondervinden ‘geene nadeelen van het werk voor de gezondheid’. Lijnrecht hiertegenover staat de verklaring voor de parlementaire enquêtecommissie over de suikerraffinaderijen waar het zo heet en benauwd is dat de arbeiders in paniek raken: ‘Soms slaat daar een werkman een ruit stuk, om toch maar wat versche lucht te krijgen’ (deel 1, p. 17). Dezelfde getuige verklaart dat de arbeiders op die fabrieken meestal vóór hun vijftigste totaal versleten zijn: ‘men ziet dan al spoedig lieden met gebogen rug, doorweekt door stoom en suikerdampen’.

Niet alléén het verschil in onderzoeksmethoden kan verantwoordelijk zijn voor dergelijke tegenstrijdige conclusies. Het lijkt er op dat de commissies van Geneeskundig Staatstoezicht om welke reden dan ook *per se* een zeer positief beeld van de Nederlandse fabrieken wilden leveren. Overigens verklaart Louis Regout voor de enquêtecommissie openlijk dat hij ‘nooit’ iets had gemerkt van het Geneeskundig Staatstoezicht!

De parlementaire enquetecommissie van 1887

Op 12 augustus 1886 diende het kamerlid H. Goeman Borgesius een voorstel in om te komen tot een onderzoek naar de werking van de wet op de kinderarbeid uit 1874 (het zogenaamde 'Kinderwetje-Van Houten'). Dit schriftelijk voorstel, dat door tien andere kamerleden ondersteund werd, beoogde het houden van een parlementaire enquête naar het bestaan van overmatige arbeidstijden en naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen in verband met de veiligheid en de gezondheid van de werklieden.

Het voorstel van Goeman Borgesius was het resultaat van twaalf jaar touwtrekken om de uitbreiding van de sociale wetgeving in Nederland, die na het magere begin in 1874 geen stap verder was gekomen. Op de voorgeschiedenis van deze zaak zijn we al ingegaan in het hoofdstuk 'Kinderarbeid en sociale wetgeving' (p. 289 e.v.) Goeman Borgesius kwam tot dit initiatief, omdat de regering zijns inziens volstrekt tekortschoot.

Nadat het voorstel in de afdelingen behandeld was en nadat door Goeman Borgesius een memorie van antwoord was ingediend, kwam het in spoedbehandeling in de Tweede Kamer. Daar werd het voorstel tijdens de zitting van 13 oktober 1886 aanvaard met 68 tegen 3 stemmen. In zijn rede ter verdediging van het voorstel had Goeman Borgesius de principiële tegenstanders van staatsinmenging duidelijk gemaakt wat de bedoeling van de indieners was:

> 'Zoodra de zelfzucht in de regeling der dienstverhoudingen alles overheersend wordt en aanleiding geeft tot misbruiken en toestanden, die de harmonische samenleving verstoren en een maatschappelijk gevaar opleveren, kan de tusschenkomst van den staat tot bescherming der zwakken niet worden gemist.'

Met andere woorden: de parlementaire enquêtecommissie zou moeten gaan onderzoeken of er aan de kant van de ondernemers misbruik werd gemaakt van het vrije spel van de maatschappelijke krachten en of de overheid de arbeidende bevolking door wettelijke maatregelen moest beschermen. Letterlijk luidde de opdracht van de Kamer aan de commissie:

1. ‘Welke is de werking van de wet van 1874? In hoeverre geven de bestaande toestanden aanleiding tot een aanvulling en uitbreiding van deze wet in overweging te nemen?
2. Welke is de toestand, waarin fabrieken en werkplaatsen hier te lande zich bevinden met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden? Welke maatregelen zouden die toestand kunnen verbeteren?’

Nog tijdens dezelfde kamerzitting werden er negen leden van de Kamer benoemd tot lid van de enquêtecommissie. Het waren de conservatiefliberale rechtsgeleerde H.C. Verniers van der Loeff, de radicaal-liberale H. Goeman Borgesius, de voorzitter van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond B.H. Heldt, de anti-revolutionaire jonkheer M. Beelaerts van Blokland, de rooms-katholieke afgevaardigde G. Ruys van Beerenbroek (voor meer bijzonderheden over deze vijf leden zie de ‘Biografische aantekeningen’, p. 327 e.v.) en voorts de minder op de voorgrond tredende kamerleden Bahlmann, Smit, Van Alphen en Van der Sleyden. Dit gemengde gezelschap - waarin alle richtingen binnen de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren - kiest Verniers van der Loeff tot voorzitter en Goeman Borgesius tot ondervoorzitter.

De werkwijze van de commissie is door haarzelf in haar Eindverslag uitvoerig beschreven (dit deel, Eindverslag, p.3-14). Alle problemen en moeilijkheden die zij ondervond bij het houden van de enquête zijn daar weergegeven. Op deze plaats zullen we nader ingaan op de functie en de betekenis van een parlementaire enquête.

Het recht van enquête was in 1848 aan de Tweede Kamer toegekend om haar de mogelijkheid te bieden zich onafhankelijk van de regering op de hoogte te stellen van feiten of toestanden. Voor iedereen die door een enquêtecommissie wordt opgeroepen geldt zowel een verschijningsals een getuigplicht. Alleen ministers, burgelijke ambtenaren en militairen kunnen zich beroepen op het verschoningsrecht (ontslag van die plicht) als zij het geven van de gevraagde informatie strijdig oordelen met het belang van de Staat. Alle andere getuigen kunnen desnoods gedwongen worden hun verklaringen onder ede af te leggen.

Tot dit laatste heeft de Enquêtecommissie van 1887 nooit haar toevlucht hoeven nemen. Wel ontstonden er regelmatig moeilijkheden met arbeiders-getuigen, omdat die pas na hun oproeping te horen kregen dat de verhoren zouden worden gepubliceerd. Ze waren bang dat hun werkgever niet erg vriendelijk zou reageren op hun mededelingen over de arbeidsomstandigheden in zijn bedrijf. Sommigen van hen vreesden dat zij ontslagen zouden worden. Een kenmerkend voorbeeld was de typograaf Adriaan Rot, een actief lid van de typografenvakbond ANTB en van de Sociaal-Demokratische Bond, die bepaald niet op zijn mond was

gevallen, maar die tòch voor de commissie de vrees uitsprak dat hij ontslagen zou worden als hij antwoord zou geven op de hem gestelde vragen: ‘Spreek ik, dan krijg ik bij mijn patroons gedaan en heb dan geen eten meer. Wat dan?’ zo zegt hij tegen de commissie (zie deel 1, p. 88). Deze wijst hem er op dat publikatie van de verhoren nu eenmaal een eis is die aan de parlementaire enquête gesteld is, en dat zij daar niets aan kan doen. Dan antwoordt Adriaan Rot:

> ‘Ik begrijp het, maar ik durf bijna niet zeggen wat ik gaarne wilde zeggen. In het verslag dat ons is toegezonden, vonden wij alles wat noodig was; maar als wij nu antwoorden gaan geven en onze namen er bij vermeld worden, dan is het vanzelf publiek en binnen een half jaar zijn wij buiten betrekking.’

De voorzitter probeert om aan de bezwaren van Rot (en andere arbeiders) tegemoet te komen door een soort ‘code’ af te spreken. Hij stelt voor:

> ‘Wij zullen u niet lastig vallen met vragen, waarvan te vreezen zou zijn dat schade voor u zou kunnen voortkomen. Wij zouden er het recht toe hebben, maar wij zullen het niet doen. Gij moet het zelf weten. Wilt gij u uitspreken, wij hebben den tijd en willen u gaarne aanhooren.’

Op deze wijze werden de meeste bezwaren inderdaad ondervangen. De redelijke houding van de enquêtecommissie (geïnspireerd door voorzitter Verniers van der Loeff) was er op gericht de arbeiders-getuigen zo veel mogelijk vrij te laten praten. Heel anders was de houding van de commissie, speciaal Verniers alweer, tegenover niet-meewerkende of ontwijkende getuigen die niet uit de arbeidende bevolking afkomstig waren. Zo worden de inspecteurs van het Geneeskundig Staatstoezicht in Amsterdam en Maastricht bijzonder hard onder handen genomen (zie resp. deel l, p. 5-13, en deel 2, p. 3-23). Eén keer overweegt de voorzitter om van het uiterste middel gebruik te maken. Dat gebeurt tijdens het verhoor van L.H. Wijsen, opzichter in de aardewerkfabriek van Regout in Maastricht. Deze man was belast met het toezicht op het uithalen van de gloeiend-hete ovens, waarover bij de commissie zowel schriftelijk als mondeling de meest verschrikkelijke dingen waren meegedeeld. Wanneer Wijsen ontkent dat er iets aan de hand zou zijn, voegt Verniers hem toe:

> ‘Bedenk goed wat gij zegt. Ik moet u opmerkzaam maken dat de Commissie u kan vergen op een eed en bereid is dit aanstonds te doen en dan staat gij voor de gevolgen.’ (deel 2, p. 142)

Met veel hardnekkig doorvragen, waarbij het verhoor op een kruisverhoor begint te lijken, weet Verniers soms toch de waarheid boven te brengen. De Maastrichtse arts Schols, die zich zelf vrijwillig als getuige had gepresenteerd, wordt door Verniers in een uiterst moeilijk parket gebracht. De voorzitter van de commissie beschuldigt hem er namelijk *met zoveel woorden* van dat hij door de fabrikanten is overgehaald om te getuigen:

> '... gij zijt er alleen toe gekomen om ons en noir [in zwarte kleuren] de zaken mede te deelen en alleen te zeggen wat tegen den werkman pleit. Dat begrijp ik niet. Nu doe ik u eene andere vraag - en ik vestig er uwe aandacht op dat de Commissie bevoegd is een eed van u te vorderen - met welke *fabrikanten* hebt gij vooraf over uwe opkomst gesproken?' (deel 2, p. 64)

Schols ontkent, en probeert zich later op de voorzitter te revancheren. Op een vraag van Goeman Borgesius - die het kruisverhoor overneemt - antwoordt hij bitter:

> 'De heer van der Loeff maakt er mij eene grief van als ik mijne opinie zeg omtrent hetgeen ik heb opgemerkt.' (deel 2, p. 66)

Deze voorbeelden geven een goede indruk van de wijze waarop de parlementaire enquêtecommissie de verhoren afnam. Bij de inleidingen op de afzonderlijke delen is al aangegeven hoe de getuigen werden opgeroepen en waarom juist deze personen verhoord werden. Over het algemeen bleek dat Verniers van der Loeff zich als voorzitter zó goed in de materie had ingewerkt, dat hij veruit het grootste deel van de vragen kon stellen. Goeman Borgesius vulde hem op een aantal punten aan en nam soms het verhoor over wanneer Verniers vermoeid raakte. Ook Heldt en Beelaerts van Blokland stelden vaak aanvullende vragen. Ruys van Beerenbroek zorgde nogal eens voor tegenwicht door ondernemers en arbeidersvijandige getuigen behulpzaam te zijn. Tijdens de verhoren over de toestand in Maastricht had Ruys het af en toe moeilijk: als Limburger voelde hij zich persoonlijk aangesproken bij de beschuldigingen die door de commissie indirect aan het adres van het Maastrichtse establishment gericht werden. Tijdens het verhoor van baron De Bieberstein valt hij zelfs uit tegen de opzet van de enquête (en daarmee tegen Verniers); met name keert hij zich tegen het horen van arbeiders als getuigen:

> 'Dat het moeilijk is van werklieden informatiën in te winnen en bij eene enquête mededeelingen van die lieden te verkrijgen, daar zijn wij allen van overtuigd. En dat is volgens mij ook niet de beste weg om inlichtingen te verkrijgen. Ik geloof dat het voldoende zal blijken dat inlichtingen op eene andere wijze verkregen, oneindig beter op de hoogte van den toestand brengen.' (deel 2, p. 272)

Goeman Borgesius laat deze aanval niet op zich zitten; hij wijst Ruys van Beerenbroek terecht door op te merken dat de enquêtecommissie blij is met elke getuigenis 'van geloofwaardige personen, die men natuurlijk onder alle standen vindt.' (deel 2, p. 276) De onderlinge spanningen tussen de commissieleden met hun uiteenlopende politieke en sociale opvattingen kwamen in dergelijke situaties duidelijk naar voren.

Nog een zaak verdient nadere toelichting. De enquêtecommissie had van de Kamer de opdracht meegekregen om haast te maken met haar

onderzoek en vóór 1 juni 1887 haar eindrapport uit te brengen. Nu was het zo dat in die periode ook de lang verwachte grondwetsherziening aan de orde was, die ongetwijfeld zeer veel tijd van de kamerleden zou vergen. De commissie besloot daarom al in haar eerste bijeenkomst om zich te beperken: zij stelde een 'Schets van hoofdpunten van het onderzoek' op, die algemeen verspreid werd (afgedrukt in dit deel, p. 372 e.v.) en waarin de belangrijkste zaken vermeld werden. Daarnaast koos zij voor een beperking van het onderzoek tot bepaalde streken 'die wegens den aard der aldaar gedreven nijverheid tot zekere hoogte als typen zouden kunnen dienen.' (dit deel, Eindverslag, p. 4) Zij deelde deze streken vervolgens in twee categorieën in; de eerste zou met prioriteit onderzocht worden en de tweede alleen als er voldoende tijd over bleef.

De eerste groep bestond uit:

1. Amsterdam en omstreken (nl. Watergraafsmeer en Nieuwer-Amstel)
2. Maastricht (met Meerssen)
3. Tilburg
4. de Groninger veenkoloniën (waaronder: Oude Pekela, Veendam, Hoogezand, Sappemeer en Muntendam).

Tot de tweede groep behoorden:

5. Twente
6. Leiden
7. de vlasindustrie

Maar deze lijst bleek al spoedig te optimistisch. De Groninger veenkoloniën, Twente en Leiden werden door de commissie niet onderzocht. Toch was zij eind maart 1887 gereed met alle voorbereidingen voor het onderzoek naar de textielindustrie in Twente. Op 18 april zouden de verhoren beginnen. Maar in de Kamer is dan de grondwetsherziening aan de orde, en daarvoor wordt zelfs het Paasreces opgeschort. Weliswaar krijgt de enquêtecommissie nog uitstel tot 1 augustus 1887, maar nadat de grondwetsherziening is goedgekeurd, wordt de Kamer ontbonden - waardoor de verdere plannen van de baan zijn. Vandaar dat in het onderzoek van de parlementaire enquêtecommissie alleen Amsterdam, Maastricht, Tilburg en de vlasindustrie onder de loep genomen zijn.

Die grote haast had overigens wel gevolgen voor de werkwijze van de enquêtecommissie. Op 13 oktober 1886 werden de negen leden gekozen; nog dezelfde dag kiest de commissie haar voorzitter en ondervoorzitter. Op 29 oktober is de 'Schets van hoofdpunten van het onderzoek' opgesteld en wordt een aanvang gemaakt met de voorbereiding van de verhoren, die in het Kerstreces van 1886-'87 moeten plaatsvinden. Daartoe was het van groot belang dat de juiste getuigen gehoord zouden kunnen worden; maar juist op dit punt bleek bij de voorbereiding het een en ander mis te gaan.

De commissie liet allereerst grote aantallen formulieren drukken waarop zoveel mogelijk gegevens per fabriek of werkplaats bijeengebracht zouden kunnen worden. Aan de burgemeesters van de gemeenten waar het onderzoek zou plaatsvinden werd opdracht gegeven deze formulieren zo volledig mogelijk in te laten vullen. Alleen voor Limburg pakte men het grootscheepser aan: alle fabrieken en werkplaatsen van de hele provincie werden geregistreerd. Ook de namen van geschikte getuigen moesten op deze formulieren worden ingevuld; in de meeste gevallen gebeurde dat door de plaatselijke politie - een punt om in gedachten te houden bij de antwoorden van sommigen van deze gedwongen getuigen.

Vervolgens werden in de betrokken gemeenten aanplakbiljetten opgehangen op alle daarvoor gebruikelijke plaatsen, waarin zowel ondernemers als arbeiders en ieder ander die meende informatie te kunnen geven over de onderwerpen van de enquête, dringend werd opgeroepen zijn naam en adres bij de commissie op te geven. Dezelfde oproep werd ook in de Staatscourant geplaatst. Gevraagd werd om een beknopte opgave van alle punten waarover men als getuige wenste gehoord te worden.

Speciaal op dit punt bleek de haast van de commissie zich te wreken. Omdat er zich nauwelijks arbeiders vrijwillig hadden opgegeven, werd een willekeurige keuze gemaakt uit de lijsten met namen van arbeiders en arbeidsters, of werd de ondernemers gevraagd deze namen te verschaffen. Deze ‘getuigen’ werden vervolgens in feite gedwongen om voor de commissie te verschijnen.

De commissie bereidde zich intussen ook zelf voor op de verhoren, en niet alleen maar schriftelijk. De uitgekozen fabrieken en werkplaatsen werden door commissieleden persoonlijk bezocht, soms in het gezelschap van een ingenieur van het Stoomwezen of een inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht. Zo bezocht voorzitter Verniers van der Loeff de Waskaarsenfabriek in Amsterdam en Ruys van Beerenbroek de Regoutfabrieken in Maastricht.

De vrijwillige en onvrijwillige getuigen werden daarop aangeschreven, kregen een exemplaar van de ‘Schets’ en moesten een verklaring ondertekenen dat zij op een vooraf bepaald tijdstip voor de commissie in Den Haag zouden verschijnen. De verhoren werden namelijk allemaal gehouden in het gebouw van de Tweede Kamer aan het Binnenhof in Den Haag. (Alle verhalen en afbeeldingen uit later tijd van verhoren in de onderzochte fabrieken zelf berusten dan ook volledig op fantasie). Wat de getuigen betreft streefde de commissie er, volgens haar eigen zeggen, naar om zo veel mogelijk verscheidenheid te waarborgen, ook in ‘levensbeschouwelijk’ opzicht. Daarom werden de getuigen gekozen uit ‘ambtenaren en ambtelooze burgers, patroons, opzichters, werkbazen, meesterknechts en werklieden.’ Helaas ging de commissie ook in dit opzicht niet helemaal consequent te

werk. Van de 146 getuigen waren er 30 fabrikanten en ondernemers, 16 opzichters, werkbazen of meesterknechts, 47 behoorden tot de ambtenaren en ambteloze burgers en 53 tot de arbeidersklasse. Maar van die 53 werden er 34 over Amsterdam verhoord, 18 over Maastricht, slechts één over de vlasindustrie en helemaal géén over Tilburg.

De 146 getuigen werden verhoord van 4 januari tot en met 3 februari 1887. Kort daarna werden de kamerzittingen hervat, zodat de commissie haar faciliteiten kwijt was (zij maakte onder andere gebruik van de kamerstenografen). Zoals we al zagen, werden de verhoren niet verder voortgezet. De commissie zelf betreurde dat vooral in het geval van Amsterdam: zij beschouwde het onderzoek wat betreft die stad 'geenszins als voltooid'. Ook het onderzoek naar de vlasindustrie was niet gereed: de provincie Friesland stond nog op het programma. Kennelijk was de commissie van mening dat het onderzoek naar Maastricht en Tilburg wèl voltooid was.

De commissie besloot vervolgens tot iets geheel nieuws: zij laat de processen-verbaal van de verhoren die tot dan toe waren afgenomen alvast drukken en openbaar maken. Ook hiermee wilde zij zoveel mogelijk het principe van hoor en wederhoor tot zijn recht laten komen. Er kwam een aantal protesten en de fabrikant Louis Regout diende een eis in om opnieuw gehoord te worden. De commissie weigerde dat, maar liet wel de tekst van de 'open brief' van L. Regout bij de processen-verbaal afdrukken (zie deel 2, p. 292-300).

In februari en maart 1887 bereidde de commissie - voorzover de drukke kamerbezigheden dat toelieten - de verhoren over Twente en de aanvullingen over Amsterdam voor. Ook voor het onderzoek in Leiden waren de eerste stappen al gezet. De verhoren zouden op 18 april beginnen; maar de Kamer wordt tijdens het Paasreces onverwachts voor een zitting beginnend op 19 april bijeengeroepen om de behandeling van de dringende grondwetsherziening voort te zetten. De Kamer bleef onafgebroken bijeen tot 24 juni 1887 en werd daarna ontbonden. De commissie had alleen nog tijd om haar eindverslag op te stellen, dat op 27 juli gereed kwam.

In haar conclusies komt zij tot een aantal vèrstrekkende aanbevelingen, waaronder een verbod op nachtarbeid voor alle jongeren onder de achttien, beperking van de arbeid beneden de zestien jaar en vier weken verlof voor kraamvrouwen ná de bevalling (zie deel 3, Eindverslag, p. 89, 90).

Onder de verdere aanbevelingen van de enquêtecommissie was er één die bijzondere gevolgen zou hebben. Dat was de aanbeveling om het onderzoek te laten voortzetten door een staatscommissie, omdat die meer bevoegdheden en mogelijkheden zou hebben dan een parlementaire enquête, al erkent de commissie dat ook daaraan nadelen kleven. Twee en een half jaar later zou inderdaad, bij wet van 19 januari 1890, een dergelijke staatscommissie ingesteld worden. Haar opdracht was aanzienlijk

ruimer dan die van de parlementaire enquête-commissie en zij zou in de loop van drie jaar meer dan 2.500 getuigen verhoren! Het eindverslag van die staatscommissie zou tenslotte in januari 1894 verschijnen, nadat de verhoren in negentien lijvige delen waren gepubliceerd. Behalve de streken die de enquêtecommissie nog op haar lijstje had staan (Veenkoloniën, Twente en Leiden) onderzocht de staatscommissie ook Friesland, Groningen, de veenderijen, Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant, Amsterdam, de Zaanstreek, Haarlem, de havens van Rotterdam en Amsterdam, en tenslotte midden-Limburg! Daarmee werd een tamelijk volledig beeld gegeven van de nijverheid en de industrie in Nederland; jammer genoeg bleven de landbouw en de visserij buiten dit groots opgezette onderzoek, zodat we op dit terrein een leemte in onze kennis hebben, die ook later niet meer zou worden ondervangen. Immers: alle latere onderzoeken in Nederland naar de toestand van de arbeidersklasse beperkten zich tot rapportage. Rechtstreekse getuigenverhoren werden niet meer gehouden en daarmee verliezen deze latere onderzoekingen veel van hun waarde. Het voorbeeld van de parlementaire enquêtecommissie van 1887 en van de staatscommissie van 1890 vond helaas geen navolging.

De Nederlandse klassenmaatschappij in de XIXe eeuw

Rond 1890 bedroeg de Nederlandse bevolking ruim vier en een half miljoen personen. Vergeleken bij 1850 was er sprake van een sterke groei die vooral te danken was aan de twee decennia tussen 1870 en 1890. Ook daarin weerspiegelde zich de nieuwe fase waarin Nederland in die periode belandde: het begin van de industrialisering. In 1850 telde Nederland nog maar net drie miljoen inwoners - een aantal dat al bijna twee eeuwen daarvoor bereikt was.

Over de sociale structuur van deze veranderende samenleving zijn we redelijk goed ingelicht. Bij de volkstelling van 1889 werden voor het eerst sinds dertig jaar weer de beroepen gevraagd en apart opgetekend. Nu is het een merkwaardig feit dat volgens de officiële cijfers de beroepsbevolking van Nederland veel minder sterk toegenomen was dan de totale bevolking. Bij de telling van 1849 gaven 1.250.000 mensen op dat zij een beroep uitoefenden, terwijl er dat in 1889 1.650.000 waren. Dat betekent dat op de totale bevolking in 1849 41 procent een beroep uitoefende, en in 1889 nog maar 36,5 procent. Waarschijnlijk ligt de oorzaak in het feit dat aan de volkstellers strengere instructies waren meegegeven. Alleen mensen die een volledig beroep uitoefenden en van de opbrengst daarvan zichzelf of hun gezin moesten onderhouden, werden in de tellingslijsten opgenomen.

Daardoor verdwenen vooral vrouwen uit het cijfermateriaal. In 1849 gaf nog 21 procent van alle vrouwen een beroep op; veertig jaar later was dat teruggelopen tot ongeveer 15 procent. Deze percentages zeggen niets over de werkelijk bestaande vrouwenarbeid, die hoogstwaarschijnlijk in diezelfde periode aanzienlijk is toegenomen door de proletarisering van handwerkslieden en ambachtslui. Immers in het traditionele levenspatroon van de handwerksman werd het als een sociale declassering beschouwd als de man niet in staat was om het gezin op zijn eentje te onderhouden en de vrouw uit werken moest gaan. Juist in de enquêteverslagen is herhaaldelijk te lezen hoe de crisis van de jaren tachtig en de mechanisering de ambachten ernstig troffen en hoe de vrouwen noodgedwongen werkhuizen zochten of de fabriek in gingen.

De cijfers over de vrouwelijke beroepsbevolking zijn dus over het algemeen erg onbetrouwbaar - zij geven hoogstens een indicatie van de meer of minder strenge instructies die de volkstellers meekregen in een bepaald jaar. Om die reden zullen we in het hiervolgende overzicht van de sociale structuur van de Nederlandse samenleving en van de veranderingen daarin, ons noodgedwongen moeten beperken tot de mannelijke beroepsbevolking, waarover de cijfers betrouwbaarder zijn. Daarnaast zullen de afzonderlijke cijfers voor de vrouwelijke beroepsbevolking waar mogelijk aangegeven worden. Bij het bekijken van dit materiaal kan vastgesteld worden dat vrouwenarbeid in de meeste sociale lagen weinig voorkwam, behalve onder de ongeschoolde en fabrieksarbeiders in de steden en de landarbeidersbevolking op het platteland.

Hoewel de sociale structuur van de, Nederlandse samenleving rond 1850 (dus vóór de grote veranderingen die de industrialisering met zich mee zou brengen) niet met exactheid is aan te geven, kunnen we wel een beeld geven dat bij benadering juist is. Daarvoor kunnen de gegevens over de mannelijke beroepsbevolking dienen. Deze cijfers bevatten een alleszins betrouwbaar beeld van de sociale gelaagdheid. In de meeste gevallen is het beroep dat iemand uitoefent immers de beste indicatie voor zijn plaats in de sociale gelaagdheid. De plaats binnen het produktieproces is - anders gezegd - bepalend voor de positie binnen de sociale structuur (zie *tabel 1*, hiernaast).

De arbeidende klasse maakte rond 1850 niet meer dan de helft van de totale mannelijke beroepsbevolking uit. Opvallend is ook dat ongeveer 11 procent tot de zelfstandige ambachtslieden behoorde. In de meeste gevallen oefenden deze ondernemers hun beroep alléén uit of met slechts een paar knechts in loondienst. Het zeer lage percentage van het administratief en technisch personeel (1,5 procent van de mannelijke beroepsbevolking) is eveneens een indicatie van de overheersende positie van het kleinbedrijf binnen de Nederlandse economie.

Opvallend is ook het hoge percentage dat de agrarische sector innam binnen de totale mannelijke beroepsbevolking: liefst 45 procent, waarvan meer dan de helft tot de zelfstandige boerenklasse behoorde. Rond 1850 leefde nog meer dan zestig procent van de Nederlandse bevolking in de dorpen en op het platteland en nog geen veertig procent in de steden (boven de 5.000 inwoners).

Er bestonden natuurlijk grote verschillen tussen de sociale structuur van de stedelijke bevolking en die van het platteland. De stedelijke structuur was uiteraard aanmerkelijk ingewikkelder en geeft een totaal andere verdeling tussen de verschillende sociale lagen en klassen te zien. Terwijl op het platteland alleen boeren en arbeiders te onderscheiden zijn - met de ambachten en winkels in de dorpen - zijn in de twintig grootste steden

Tabel 1: Sociale structuur van Nederland rond 1850, in procenten (aantal inwoners: 3.056.879)

Bourgeoisie		3
Kleine burgerij		23
waarvan:		
a.	zelfstandige ambachtslieden	11
b.	winkeliers, kooplieden enz.	7
c.	vrije beroepen	2,5
d.	administratief/technisch personeel	1,5
Boerenklasse		24
(zelfstandige boeren, dwz. van grootgrondbezitters tot keuterboeren zonder personeel)		
Arbeidersklasse		50
waarvan:		
a.	geschoolde handwerkslieden	20
b.	losse arbeiders, fabrieksarbeiders en sjouwers	10
c.	landarbeiders en veenarbeiders	20

Bron: Tijdschrift voor sociale geschiedenis, 1976, 5, p. 181

van het toenmalige Nederland alle lagen en klassen vertegenwoordigd. De bourgeoisie vormde er 6 procent en de kleine burgerij maakte er maar liefst 36 procent van de bevolking uit. De arbeidersklasse vormde er 58 procent van de mannelijke beroepsbevolking en het is in verband met de resultaten van de arbeidsenquête interessant om te zien dat de geschoolde handwerkslieden het overgrote deel van deze klasse in de steden uitmaakten: ruim twee derde van het totale aantal. Losse, ongeschoolde en fabrieksarbeiders vormden één derde van de stedelijke

arbeidersklasse, of bijna 18 procent van de beroepsbevolking. We kunnen dan ook gerust stellen dat rond 1850 het overgrote deel van de ongeschoolde arbeidskrachten op het platteland te vinden is.

Wanneer we nu proberen na te gaan hoe de toestand in het jaar 1887 was en welke veranderingen de beginnende industrialisering had veroorzaakt binnen de sociale structuur, kunnen we helaas niet over dezelfde overzichtscijfers per sociale klasse of laag beschikken. Die zijn echter wèl beschikbaar voor de periode rond de eeuwwisseling. Met dat voorbehoud zullen we hierna twee tabellen weergeven die de cijfers van 1900 bevatten over de mannelijke beroepsbevolking, uitgesplitst naar bedrijfstakken en de plaats

van ieder binnen het bedrijf. Uit deze cijfers blijken de grote veranderingen die de sociale structuur in de halve eeuw tussen 1850 en 1900 had ondergaan. Het zijn de directe effecten van het industrialiseringsproces dat rond 1870 inzette en dat in 1887 uiteraard nog niet voltooid was.

Tabel 2: Mannelijke beroepsbevolking van Nederland in 1850 en 1900 (aantallen en percentages)

Bedrijfstak	**1850**		**1900**	
1. Landbouw	394.000	45	512.000	34
2. Industrie en ambacht	189.000	22	403.000	27
3. Bouwvakken en onderhoud	60.000	7	130.000	9
4. Handel, banken, verzekering	61.000	7	178.000	12
5. Vervoer en verkeer	56.000	6	102.000	7
6. Dienstverlenende sector	92.000	11	129.000	9
7. Overige	29.000	2	34.000	2
	881.000	100	1490.000	100

Bron: CBS Volkstelling 1960, deel XIII C

In deze tabel zien we dat de mannelijke beroepsbevolking in vijftig jaar bijna verdubbelde. Het meest opmerkelijke is natuurlijk de achteruitgang van de landbouwsector, die met 11 procent teruggelopen is van 45 naar 34 procent van de beroepsbevolking. Daarnaast is er ook een - lichte - achteruitgang in de sector dienstverlening, die waarschijnlijk veroorzaakt wordt doordat in 1850 in deze bedrijfstak ook het dienstpersoneel was opgenomen. Daarentegen is de grootste groei te zien bij de sector van handel, banken en verzekeringswezen: van zeven naar twaalf procent. Industrie en ambacht vertonen een minder spectaculaire groei van 22 naar 27 procent.

In de nu volgende tabel worden de cijfers van de mannelijke beroepsbevolking uitgesplitst naar de positie in het bedrijf. Daarbij worden drie categorieën gebruikt:

A. *bedrijfshoofden:* allen die zelfstandig en voor eigen rekening een beroep uitoefenden, waaronder ook vrije beroepen.

B. *employés:* personen die voor rekening van een ander hoofdarbeid verrichtten (administratief, technisch en toezichthoudend personeel).
C. *arbeiders:* allen die in loondienst lichamelijke arbeid verrichtten.

Tabel 3: Mannelijke beroepsbevolking van Nederland rond 1900 naar sociale laag

Bedrijfstak	aantal personen	pct. v.d. beroepsbevolking	sociale laag A.	B.	C.
			(percentages)		
1. Landbouw	512.000	34	32	1	67
2. Industrie en ambacht	403.000	27	20	5	75
3. Bouwvakken en onderhoud	130.000	9	23	1	76
4. Handel, banken, verzekering	178.000	12	50	19	31
5. Vervoer en verkeer	102.000	7	19	11	70
6. Dienstverlenende sector	129.000	9	19	65	16
7. Overige	34.000	2	-	-	100
Totaal	1.490.000	100	28	10	62

Bron: CBS Volkstelling 1960, deel XIII C

Het meest opvallende cijfer is hier ongetwijfeld dat van het aantal arbeiders binnen de totale mannelijke beroepsbevolking: in 1900 vormen zij 62 procent van deze beroepsbevolking. Vergeleken met 1850 (toen dat 50 procent was) een toename met 12 procent! Het aantal bedrijfshoofden bedraagt in 1900 maar 28 procent van de beroepsbevolking (rond 1850 nog bijna 45 procent!). De grootste klap bij deze achteruitgang viel in de agrarische sector, waar het aantal zelfstandige boeren meer dan gehalveerd werd: van 24 naar 11 procent van de totale beroepsbevolking. Het aantal landarbeiders daarentegen gaf een stijging te zien van ongeveer 20 procent naar 23 procent van dezelfde beroepsbevolking. Deze proletarisering van de landbouwsector is ongetwijfeld vooral door de agrarische crisis van de jaren '80 versterkt. Tienduizenden kleine boeren en pachters verloren hun land en werden landarbeiders.

Een ander opvallend aspect van de sociale veranderingen tussen 1850 en 1900 is de grote toename van het aantal employés van 1,5 procent naar 10 procent. Vooral

de uitbreiding van het administratief personeel zorgde voor deze snelle toename, die de ontwikkeling naar het moderne grootbedrijf illustreert.

Juist deze grote verschuivingen in de sociale structuur van de Nederlandse mannelijke beroepsbevolking tussen 1850 en 1900 geven aan hoe Nederland in beweging was geraakt. De beginnende industrialisering bracht een aantal processen op gang, waarvan de veranderingen binnen de sociale

structuur getuigen. De terugdringing van de agrarische sector en de toename van handel, bank- en verzekeringswezen droegen eveneens bij tot deze sociale veranderingen.

De stroomversnelling waarin het sociaal-economische leven vooral na 1870 was geraakt had ook zijn weerslag op de sociale verhoudingen en bracht de latente spanningen tussen de klassen naar buiten. De in omvang sterk groeiende arbeidersklasse begon zich van haar macht bewust te worden en probeerde zich te organiseren. Zij eiste haar rechten op en bracht met haar revolutionaire ideeën het voortbestaan van de heersende maatschappelijke orde van het kapitalisme in gevaar. Zowel de Nederlandse sectie van de Eerste Internationale in de jaren '70 als de Sociaal-Demokratische Bond in de jaren '80 gaven uitdrukking aan deze opleving van de klassenstrijd.

Samenvattend kunnen we stellen dat de uitbreiding van industrie en nijverheid, de mechanisering en modernisering van de Nederlandse economie, de spoorwegaanleg en de aanleg van havens en zeewegen grote sociale veranderingen tot stand brachten en tenslotte zouden leiden tot een toenemende druk op het politiek-sociale stelsel dat in het negentiende-eeuwse Nederland alle rechten bij de ene klasse (de burgerij) en alle plichten bij de andere (de arbeiders) legde.

Bij het onderzoek van de parlementaire enquête-commissie van 1887 in Amsterdam, Maastricht en Tilburg zouden deze spanningen, duidelijker dan ooit tevoren, aangetoond worden. In de afzonderlijke inleidingen op de delen zijn we al ingegaan op de specifieke sociale veranderingen en de eigen aard van deze steden.

Arbeidersklasse en arbeidersbeweging in 1887

Van de vele honderdduizenden arbeiders die Nederland in 1887 telde, was slechts een zeer klein deel georganiseerd. De meest optimistische schattingen komen tot nauwelijks 100.000 leden voor *alle* organisaties die op enigerlei wijze arbeiders organiseerden. Een groot aantal van deze verenigingen stelde zich uitsluitend tot doel de arbeiders ‘tot nut en vermaak’ te verenigen of beoogden ‘onderling hulpbetoon’ en verzekering (zgn. sociaal-culturele verenigingen). Slechts een minderheid behoorde tot de categorieën vak- en algemene verenigingen, dat wil zeggen organisaties die zich ten doel stelden de materiële en geestelijke belangen van de arbeidersklasse in het algemeen of die van een bepaald beroep in het bijzonder te behartigen. Het aantal leden van die arbeidersorganisaties in eigenlijke zin zal de 40.000 nauwelijks te boven zijn gegaan. Bovendien bestonden deze arbeidersorganisaties niet in heel het land: zij waren geconcentreerd in Noord- en Zuid-Holland, met ruim de helft van het totale aantal organisaties en een nog groter deel van de leden. Ook in de noordelijke provincies (Friesland en Groningen) waren dergelijke organisaties te vinden, maar in het Zuiden (Brabant en Limburg) en in Zeeland, Drente en Utrecht bestonden zij nauwelijks. Overijssel en Gelderland zaten daar ergens tussenin dankzij organisaties in steden als Arnhem, Deventer en Zwolle.

Maar hoe klein het aantal arbeiders ook was dat in Nederland de weg naar organisatie had gevonden, dat verhinderde helaas niet dat zij zich verdeeld hadden over verschillende richtingen binnen de arbeidersbeweging die elkaar over het algemeen heftig bestreden.

In hoofdzaak zijn er drie richtingen te onderscheiden, welke juist in de jaren '80 van de vorige eeuw hun definitieve vorm leken te hebben gevonden. Dat waren de socialistische, de algemene of neutrale, en de confessionele arbeidersbeweging, respectievelijk vertegenwoordigd door de *Sociaal-Demokratische Bond*, het *Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond* en *Patrimonium*. Op elk van deze drie hoofdstromingen binnen de Nederlandse arbeidersbeweging zullen we nog afzonderlijk ingaan. Maar eerst zullen we proberen aan te geven hoe de arbeidersbeweging in Nederland ontstond.

Sociaal-culturele verenigingen

Rond 1850 ontstaan in Nederland de eerste organisaties onder werklieden. Dat was aanzienlijk later dan in de ons omringende landen, zoals Engeland, Frankrijk en ook België, waar de industrialisering vroeger was begonnen en waar de arbeidersbeweging eerder tot ontwikkeling was gekomen. Een rechtstreeks verband tussen beide verschijnselen mag echter niet zonder meer vastgesteld worden. De vroegste organisaties van arbeiders treffen we namelijk niet in de moderne industrieën en onder fabrieksarbeiders, maar juist onder de ambachtslieden en de werklieden aan. Dat wil dus zeggen juist onder die groepen die *niet* rechtstreeks door de industrialisering geraakt werden. Aanvankelijk waren het vooral de typografen (letterzetters en drukkers) die tot organisatie kwamen; na 1865 wordt hun voorbeeld gevolgd door andere ambachtelijke beroepen zoals timmerlieden, smeden, metselaars, meubelmakers en sigarenmakers. De meeste van deze verenigingen waren en bleven gezelligheidsverenigingen of verzekeringsfondsen. Zij boden de leden onderlinge bescherming tegen ziekte- en begrafeniskosten, terwijl ze daarnaast genoeglijke bijeenkomsten organiseerden, waarop werd gedeclameerd, gegeten, gedronken en gedanst. Bij een dergelijke aaneensluiting speelde de herinnering aan de vroegere ‘knechtsverenigingen’ uit de gildentijd zeker een rol; maar ook het voorbeeld van de burgerlijke sociëteiten die zo'n belangrijke plaats in het sociale leven van de Nederlandse bourgeoisie innamen inspireerde deze verenigingen.

De functie van deze sociaal-culturele verenigingen was vooral gelegen in het hooghouden van de vaktrots en het bevorderen van het saamhorigheidsgevoel onder de werklieden in één vak of beroep. Deze eerste verenigingen werden bovendien gekenmerkt door een behoudend karakter: zij zagen het als hun taak om de positie van de bekwame werkman veilig te stellen tegenover minder geschoolde arbeiders, leerjongens en vrouwen die als gevolg van de mechanisering in het vak dreigden door te dringen. Vandaar ook de hoge eisen die aan de kandidaatleden gesteld werden: zij moesten volleerde vaklieden zijn, een ‘vol’ weekloon verdienen (meestal 6 gulden per week), langdurig bij één bedrijf werken en van onbesproken zedelijk gedrag zijn. De typografen ontwikkelden deze sociaal-culturele verenigingen tot grote perfectie. Als ze uittrokken met vaandel, geklede jassen, hoge hoeden en insignes was dat een opvallend en in de volksbuurten ongetwijfeld een indrukwekkend gebeuren. Naast dit uiterlijke vertoon speelde ook de behoefte aan saamhorigheid en onderlinge bijstand een grote rol. In dat opzicht sloten de verenigingen aan bij de oude tradities van solidariteit binnen werkplaatsen en bedrijven. Bij ziekte of ongevallen waren het de werklieden die door geldinzamelingen, of het afstaan van een deel van het weekloon, voor het gezin van een collega zorgden.

De sociaal-culturele verenigingen waren algemeen en neutraal. Over godsdienst en politiek werd niet gesproken en vaak waren daartegen zelfs uitdrukkelijke bepalingen in de statuten opgenomen. Dat gebeurde mede om de patroons niet voor het hoofd te stoten en te kunnen profiteren van hun welwillende 'donaties', die vaak een aanzienlijke bron van inkomsten voor de verenigingskas betekenden. Opvallend is de grote rol die de zogenaamde 'meesterknechts' in de sociaal-culturele verenigingen speelden. Dat waren een soort voormannen of bedrijfsleiders die tussen ondernemer en arbeiders instonden, het werk verdeelden en soms ook het loon vaststelden. Door hun sterke band met de ondernemers waren zij het ook die al hun invloed aanwendden om iedere gedachte aan materiële belangenbehartiging de kop in te drukken.

Vakverenigingen

Nieuwe ideeën werden voor het eerst gehoord binnen de Amsterdamse typografenverenigingen. Daar werd gesproken over loonsverhoging en over een steunfonds voor werklozen. Die combinatie was begrijpelijk, want juist door het te grote aanbod van arbeidskrachten waren de lonen op een minimum blijven staan. Binnen de Amsterdamse groep pleitte men voor acties tegen de onrechtvaardige verhoudingen in de maatschappij. In 1861 werd de eerste vakvereniging opgericht: het 'Onderling Hulpfonds Boekdrukkunst' geheten. In de statuten werd nadrukkelijk vastgelegd dat de vereniging zou streven naar verbetering van de materiële omstandigheden van de typografen en hen tijdens werkloosheid zou bijstaan. Interessant is de bepaling dat het Hulpfonds ook ondersteuning zou verlenen aan typografen die werkloos werden doordat zij loonsverlaging weigerden en daarom ontslag kregen. Daarmee deed de georganiseerde loonstrijd haar intrede in ons land. Vijf jaar later, in 1866, zouden de Amsterdammers samen met typografen uit enkele andere plaatsen de eerste landelijke vakbond, de Algemene Nederlandse Typografenbond (ANTB) oprichten.

Met de oprichting van deze vakorganisatie doet ook de scheiding binnen de werkliedenbeweging haar intrede. Tegenover het defensieve, op samenwerking met de patroons gerichte streven van de sociaal-culturele verenigingen komen de strijdbare vakverenigingen. Het voorbeeld van de typografen wordt ook hier door werklieden van andere beroepen nagevolgd. Overigens blijven veel leden van de nieuwe vakverenigingen eerst ook nog lid van de oude sociaal-culturele verenigingen. Maar de twee stromingen bevechten elkaar in publikaties heftig. Wanneer het 'Hulpfonds' in Amsterdam actie gaat voeren voor loonsverhoging schrijft een meesterknecht woedend over deze actie: 'Anarchistenbeweging, anders niet!'

Ook de ondernemers komen in actie tegen de vakbeweging. Kort na de oprichting van de ANTB verenigen zij zich in de Nederlandse Vereniging van Boekdrukkerspatroons. Een van de eerste daden van deze organisatie is dat zij het lidmaatschap van de ANTB voor werknemers in haar bedrijven verbiedt. Dat dwingt de vakbond van typografen tot defensieve stakingen om het recht op vereniging te beschermen. Een groot aantal bondsleden wordt ontslagen, terwijl andere typografen uit solidariteit in staking gaan. Zij worden daarop allen ontslagen en moeten dan door de ANTB die nog nauwelijks over fondsen beschikt, ondersteund worden. Dat heeft een rampzalig effect op het ledenaantal dat van 750 bij de oprichting in 1866 terugloopt tot 275 in 1869.

Maar het aantal vakverenigingen blijft intussen toenemen. Amsterdam is daarbij het centrum. In 1869 zijn daar al een tiental vakorganisaties onder de werklieden opgericht. Een enkele keer wordt er een sociaal-culturele vereniging door de leden omgezet in een vakvereniging. Maar tegen 1870 breidt de vakbeweging zich ook buiten Amsterdam uit: in de grote steden ontstaan vakorganisaties, vooral onder bouwvakkers (timmerlieden en metselaars), onder metaalbewerkers, bakkersknechts, meubelmakers en sigarenmakers. In kleinere plaatsen worden vaak ‘algemene werkliedenverenigingen’ opgericht, waarin arbeiders uit verschillende beroepen samenwerken (bijvoorbeeld in Assen, Zutphen, Leeuwarden, Deventer en Velp). In 1871 komt het tot de oprichting van landelijke vakbonden voor meubelmakers en voor sigarenmakers.

De Eerste Internationale

Intussen neemt de strijd in Amsterdam steeds scherpere vormen aan. De scheepstimmerlieden gaan over tot een aanvallende staking voor verbetering van de arbeidsomstandigheden, werktijdverkorting en loonsverhoging en halen na drie weken staking een overwinning. Dat is in het voorjaar van 1869.

Zij worden gesteund door solidariteitsacties van metaalbewerkers en typografen. De ANTB ziet de noodzaak in van samenwerking en solidariteit tussen alle arbeiders. Een radicale stroming binnen de typografenvakbond forceert een staking voor een algemene loonsverhoging, die overigens snel verloren gaat. Maar voor het eerst worden er contacten met het buitenland gelegd, met name met België, waar op dat moment de in 1864 opgericht Internationale actief is.

Deze contacten hebben tot gevolg dat eind augustus 1869 door de meest radicale arbeiders in Amsterdam de Nederlandse sectie van de Eerste Internationale wordt opgericht. Zij wilden deze sectie uitbouwen tot het over-

koepelende orgaan van alle vakverenigingen en noemden zich daarom het ‘Nederlandsch Werklieden Verbond’. Maar na een aanvankelijk succes blijkt dat deze organisatie de meeste arbeiders toch te radicaal is. Slechts enkele vakverenigingen sluiten zich - voor enige tijd - aan, en er ontstaan buiten Amsterdam alleen in Den Haag, Rotterdam en Utrecht plaatselijke afdelingen.

De Internationale introduceerde twee zaken binnen de vakbeweging: de directe actie door middel van straatdemonstraties, meetings en stakingen. En daarnaast een ideologische basis voor de arbeidersbeweging: de leer van de klassenstrijd. Tegenover het berustende gedrag van de sociaal-culturele verenigingen en het hervormende ideaal van de algemene vakverenigingen propageerde zij de omverwerping van de bestaande orde om op die wijze een betere en rechtvaardigere samenleving op te kunnen bouwen. Daarbij stelde zij de klassesolidariteit van alle arbeiders centraal en ageerde zij ter verkrijging van politieke rechten voor iedereen. Daarom richtte zij zich in eerste instantie op het algemeen kiesrecht. Sinds de grondwetsherziening van 1848 was de parlementaire democratie in Nederland namelijk gebaseerd op het censuskiesrecht, waardoor niet meer dan 10 procent van alle mannen - de rijkste 10 procent natuurlijk - politieke invloed konden uitoefenen door het kiezen van volksvertegenwoordigers. De Internationale wilde dat de arbeiders niet zouden vragen om kiesrecht, maar dit recht opeisten. Eind 1870 schrijft de secretaris van de Amsterdamse sectie:

> ‘Wij willen geen loonsverhogingen van eenige centen per uur, ook geene winstverdeeling tussen patroons en werklieden. - Wij willen in de tegenwoordige maatschappij diep ingrijpende, afdoende en geen halve hervormingen en maatregelen ter verbetering van onzen toestand.’

Dat waren nieuwe geluiden en zij bewijzen hoe snel de radicalisering van de Nederlandse arbeiders in haar werk was gegaan.

Daarnaast begon de Internationale ook andere groepen in beweging te brengen en te organiseren, zoals de fabrieksarbeiders, de sjouwers, de losse arbeiders en de grondwerkers. Dat waren geen ambachtslieden die een vak hadden geleerd, maar ongeschoolde arbeiders.

Het ‘Algemeen Nederlands Werklieden Verbond’ (ANWV)

De Internationale riep in Nederland overwegend vijandige reacties op. Zij creëerde echter wèl duidelijkheid binnen de verschillende richtingen. Tengevolge van haar activiteiten komt de meerderheid van de gematigde vakverenigingen tot het besef dat landelijke aaneensluiting gewenst is. In 1871 wordt het gematigde en neutrale Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) opgericht. Dit verbond zag de oplossing van de sociale

problemen niet in strijd en stakingsacties, maar zoals zij het uitdrukte ‘langs den weg van samenwerking tussen de lagere en hoogere klassen.’ Contacten en overleg met patroons en welwillende burgers zouden geleidelijk de samenleving moeten hervormen langs ‘den weg van geleidelijkheid’. In acties voor loonsverhoging zag het ANWV niet zoveel, en van stakingen was zij zelfs afkerig. Zo verklaarde B.H. Heldt, de voorzitter van het ANWV, in 1874: ‘Niet verhooging van loon, maar bezuiniging bij den inkoop moet het doel der werkliedenvereenigingen zijn.’ Deze uiterst bezadigde opstelling legde het ANWV geen windeieren: in 1876 telde het Verbond 5.500 leden.

Intussen was de Internationale ten gronde gegaan en waren de Nederlandse secties leeggelopen. De meeste activisten van de Internationale sloten zich - met hun vakverenigingen - daarop ook bij het ANWV aan, waarbinnen zij een radicale linkervleugel vormden. Een hoofdrol daarin speelde de metaalbewerker Willem Ansing, die ook tot de oprichters van de Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale had behoord.

Het ANWV probeerde rond 1875 te functioneren als algemene en overkoepelende organisatie van alle vakverenigingen en werkliedenverenigingen in Nederland. Iedereen, zonder onderscheid naar godsdienstige of politieke voorkeur, zou zich moeten kunnen aansluiten. De uiterst voorzichtige en gematigde koers werd daardoor steeds kleurlozer omdat het Verbond niemand voor het hoofd wilde stoten.

De samenwerking met progressieve liberalen en intellectuelen uit de bourgeoisie eiste in het jaar 1876 haar tol. Het ANWV had in 1874 door middel van een demonstratieve vergadering en een handtekeningenactie aan de Tweede Kamer het wetsvoorstel van de liberale afgevaardigde Van Houten - het zgn. ‘kinderwetje’ - gesteund. Heldt naderde steeds meer het standpunt van deze progressieve liberalen, die zich verenigden rond het tijdschrift ‘Vragen des Tijds’. Voormannen van deze beweging waren H. Goeman Borgesius, A. Kerdijk en B.H. Pekelharing, door hun tegenstanders soms spottend aangeduid als ‘katheder-socialisten’. Zij wilden politieke en sociale hervormingen tot stand brengen door parlementaire middelen, uitbreiding van het kiesrecht en sociale wetten ter bescherming van de zwakkeren. Uit hun kringen zou het plan voortkomen voor de parlementaire enquête van 1887; Goeman Borgesius nam er in de zomer van 1886 het initiatief toe.

Onder hun invloed begon Heldt steeds meer de standpunten van de fractie van progressieve liberalen over te nemen om ze tot die van het ANWV te maken. Zo werd op het congres van het Verbond in 1875 het besluit genomen dat het ANWV zou ijveren ‘voor de bevordering en uitbreiding van het neutraal, staats-, openbaar, lager en middelbaar onderwijs’. Dàt bleek echter tegen het zere been van een aantal christelijke arbeiders

binnen het ANWV, die van mening waren dat het onderwijs niet zozeer tot maatschappelijke maar veeleer tot christelijke deugden diende op te voeden.

'*Patrimonium*'

Naar aanleiding van de ANWV-resolutie over het neutrale onderwijs stapt in 1876 een groep arbeiders uit het verbond en richt een eigen christelijknationale organisatie op onder de naam 'Patrimonium', wat zoveel wil zeggen als 'vaderlijk erfdeel'.

De oorzaken van deze confessionele afscheiding lagen echter veel dieper. Juist in deze kringen was de afkeer van de Eerste Internationale het hevigst geweest. Veel leden van die Internationale waren lid geweest van de vrijdenkersbeweging 'De Dageraad' en staken hun a-religieuze houding niet onder stoelen of banken. De christelijke voorman Klaas Kater (een metselaar en ex-bijbel-colporteur) had van de leiding van het ANWV geëist dat zij voormalige leden van de Internationale niet als leden zou toelaten. Het Verbond had dit geweigerd, net als Katers eis om alle stakingen principiëel af te wijzen en om nooit op zondag te vergaderen.

Juist deze punten typeren het nieuwe verbond, dat begin 1876 werd opgericht en in de loop van 1877 naar buiten trad. Kater en zijn medestanders, die zich verenigden rond het al in 1871 speciaal tégen de propaganda van de Internationale opgerichte weekblad 'De werkmansvriend', stonden op het standpunt dat de doelstelling van het ANWV foutief was. Zowel arbeiders als patroons dienden elkaar binnen één organisatie te ontmoeten. Het motto waaronder Patrimonium in zee ging, luidde dan ook 'Rijken en Armen ontmoeten elkander, de Heere heeft hen beiden gemaakt. (Spreuken 22:2).' Een dergelijk godsvruchtig simplisme kenmerkte ook de eerste artikelen van de statuten, waarin te lezen stond dat Patrimonium zich ten doel stelde:

> 'de kennis (van Gods woord en de traditiën van onzes volks) te verbreiden, om de liefde daartoe op te wekken, teneinde op deze grondslagen de belangen der maatschappij in haar geheel, die der werklieden in het bijzonder, door alle geoorloofde middelen te bevorderen.'

Eigenlijk is het onjuist Patrimonium tot de arbeidersbeweging te rekenen. De vereniging erkende immers nadrukkelijk zowel 'werklieden' als 'werkgevers en patroons' als leden. Hoewel onder de oprichters ook een aantal werklieden was, stond Patrimonium van begin af aan onder krachtige invloed en zelfs betutteling van deze 'buitengewone leden'.

Zo verloor het ANWV haar rechtervleugel aan een op confessionele grondslag georganiseerde vereniging, die ten strijde trok onder het vaandel van klassenverzoening en onderwerping aan Gods woord. Het Verbond

reageerde overigens nogal laconiek. Kennelijk was het bestuur al langer doordrongen van het besef dat deze behoudende groepering niet dan met dodelijke concessies binnen het algemene verband te houden was.

De 'Sociaal-Demokratische Vereeniging'

Heel anders reageerde de Verbondsleiding een jaar later op de afscheiding van de linkerzijde, waarin een groep ex-Internationalen en hun vakbondsaanhang uit Amsterdam zich tegenover de leiding van het ANWV opstelden. De man die aan deze afscheiding vorm gaf, was Willem Ansing. Onvermoeibaar probeerde hij binnen het ANWV meer leven te brengen. Eind 1876 weet hij op voorstel van zijn vakvereniging, de smedenvereniging 'De Volharding', er door te krijgen dat het ANWV de strijd voor het algemeen kiesrecht tot haar uitgangspunt neemt. Heldt waarschuwt het congres dat de ex-Internationalen zich tot een factie hebben aaneengesloten. Maar tevergeefs; het jaar daarna slaagt Ansing er in om twee belangrijke voorstellen aangenomen te krijgen: er zal een speciaal congres over een programma voor het ANWV gehouden worden, en behalve vakverenigingen kunnen ook 'gemengde' verenigingen tot het ANWV toetreden. In die gemengde verenigingen zouden ook niet-arbeiders, zoals onderwijzers, ambtenaren en kleine zelfstandigen, volledig deel kunnen nemen. Het congres over een programma voor het ANWV wordt tijdens de Pinksterdagen van 1878 in Utrecht gehouden en levert een dramatische bijeenkomst op. Het ANWV-bestuur blijft in gebreke en dient zelfs geen voorstel voor een programma in. De smedenvereniging 'De Volharding' stelt daarop het (ijlings vertaalde) Duitse programma van de Sociaal-Democratische Partij (het zogenaamde 'Program van Gotha') aan de orde met de vraag: 'Zou in het Program der socialistische arbeiders-partij ook eenig nut zijn voor Nederland?'

Het congres antwoordt op deze vraag echter met een hartgrondig 'Neen!' Alleen enkele Amsterdamse vakverenigingen geven steun aan Ansing, die tegen een steeds heftiger oppositie in dit voorstel verdedigt. Heldt speelt als voorzitter van het ANWV een dubbelzinnige rol; op zijn uitnodiging woonde professor B.H. Pekelharing het congres bij als waarnemer voor de progressieve liberalen. In zijn openingswoord speelt Heldt op de man door de afgevaardigden voor te houden een program samen te stellen waar de 'echte Nederlandsche werkman' nú wat aan heeft en niet 'over honderd jaar'. Onder applaus roept hij uit 'Sociale toestanden te verbeteren door moord, verdient afkeuring!' Pekelharing zou in zijn verslag over het congres in het tijdschrift 'Vragen des Tijds' Ansing belachelijk proberen te maken vanwege zijn Amsterdams accent en zijn verkeerde uitspraak van 'geleerde'

woorden. Alleen de afgevaardigden van de bakkersgezellen, van de suikerraffineerders, van de kuipers en van de Vereniging ‘Algemeen Kiesrecht’ (alle te Amsterdam) steunen Ansing. Het was de wraak van de gematigden tegenover de radicale vleugel, die al te veel initiatieven met succes had bekroond gezien.

Ansing en de zijnen nemen op hun beurt revanche door het tweede besluit over de gemengde verenigingen uit te voeren, omdat ook hier het bestuur van het ANWV het volledig liet afweten. Een maand na het Pinkster-congres van het ANWV wordt in Amsterdam een nieuwe vereniging opgericht, waarin Ansing en de zijnen hun ideeën realiseren. Op 7 juli 1878 wordt onder voorzitterschap van Ansing de Sociaal-Demokratische Vereeniging opgericht, die het socialistische programma van Gotha als grondslag aanneemt. Als eisen worden onder meer vermeld:

> ‘Een normalen arbeidsdag overeenkomstig de behoeften der maatschappij, verbod van kinderarbeid en van allen vrouwenarbeid, dewelke schadelijk voor gezondheid, opvoeding en zedelijkheid is; een Wet op den arbeid. Strenge controle op alle woningen, werkplaatsen en levensmiddelen.’

In de overwegingen bij het programma werd nadrukkelijk vastgesteld dat ‘de bevrijding van den arbeid vereischt het maken der arbeidsmiddelen tot gemeenschappelijk goed der maatschappij.’ Zo had het socialisme dus officieel zijn intrede in Nederland gedaan.

De ‘Sociaal-Demokratische Bond’

Daarmee waren eind 1878 de drie hoofdstromingen binnen de Nederlandse arbeidersbeweging in eigen organisaties verenigd. De komende tien jaar zouden zij een harde en soms verbeten strijd leveren om de aanhang onder de arbeidersklasse. Al eerder hebben we gezien dat zij daar maar zeer ten dele in geslaagd zijn. In 1887 was zo'n tien procent van alle Nederlandse arbeiders op enige wijze georganiseerd. En dan nog voornamelijk in sociaal-culturele verenigingen die zich bezig hielden met nut, vermaak en verzekering. In algemene werkliedenverenigingen en vakverenigingen waren slechts enkele tienduizenden arbeiders georganiseerd. De Sociaal-Demokratische Bond (waarin zich vanaf 1881 een aantal sociaaldemocratische plaatselijke verenigingen hadden georganiseerd), telde een paar duizend actieve leden, voornamelijk in Amsterdam, de Zaanstreek, Den Haag en het Noorden. Het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond was teruggelopen tot 3.000 leden, waarvan een groot deel nauwelijks meer in beweging te krijgen was. Steeds meer werd het Verbond een sympathiebeweging ten gunste van de fractie van de progressieve liberalen, waarbij voorzitter Heldt zich in de Tweede Kamer had aangesloten. Patrimonium

telde nominaal de meeste leden: rond de zesduizend. Maar we zagen hoe deze organisatie zich in feite op het standpunt van behoud en herstel had geplaatst en bepaald geen voorhoederol wenste te spelen.

Een voorhoederol speelde daarentegen de S.D.B. op allerlei fronten: behalve op haar ruim drieduizend actieve leden kon zij rekenen op een groot aantal aanhangers. Het blad van de SDB, 'Recht voor Allen', bereikte soms oplagen van 30 à 40.000 exemplaren. De SDB richtte zich in deze tijd in toenemende mate op de vakbeweging: onder talloze beroepen richtte zij socialistische vakverenigingen en vakbonden op die zich bij de partij aansloten. Zij steunde stakingen en organiseerde demonstraties, meetings en openbare vergaderingen. Net als haar voorgangster, de Eerste Internationale probeerde ook zij de fabrieksarbeiders en de ongeschoolden in beweging te brengen. Weldra zou zij onder de Twentse textielarbeiders, de Friese veenarbeiders en andere groepen een grote aanhang verwerven. Waar zij op hamerde was de solidariteit van alle arbeiders. Door haar propaganda bevorderde zij het klassebewustzijn van de Nederlandse arbeidersklasse en bracht zij de rest van de bevolking op de hoogte van de situatie waarin de arbeiders verkeerden. De agitatie en de snelle opkomst van de SDB speelde dan ook een belangrijke rol bij de initiatieven tot de parlementaire enquête. Haar revolutionaire propaganda bedreigde het ongestoord voortbestaan van de Nederlandse klassenmaatschappij.

De Sociaal-Demokratische Bond en de enquete

De eerste reactie van de Sociaal-Demokratische Bond (SDB) op de instelling van de parlementaire enquêtecommissie was uiterst negatief. Onderzoekscommissies kosten alleen maar meer geld, schrijft het partijorgaan ‘Recht voor Allen’, en die centen ‘konden heel wat beter gebruikt worden voor de werkloozen buiten de Kamer; want de werkloozen in de Kamer krijgen al genoeg.’ Spottende commentaren werden gewijd aan de samenstelling van de commissie en Goeman Borgesius wordt belachelijk gemaakt omdat hij ervan overtuigd was dat alleen hijzelf geschikt zou zijn om als voorzitter op te treden. Verniers van der Loeff, die door de commissie tot haar voorzitter werd gekozen, krijgt als omschrijving mee: ‘een kapitalist in optima forma’. Eind oktober 1886 wordt ook de commissie als zodanig aangevallen en het belang van haar activiteiten in twijfel getrokken: ‘Een commissie uit het parlement der bezitters zal behandelen den toestand der niet-bezittenden! Ziedaar de grootste dwaasheid!’, schrijft Domela Nieuwenhuis in ‘Recht voor Allen’.

Spoedig wordt ook de werkwijze van de commissie bekritiseerd. De SDB is verontwaardigd over het feit dat alleen de vakverenigingen en niet de politieke partijafdelingen van de SDB de vragenlijsten van de commissie toegestuurd hebben gekregen. Dat laatste lijkt enigszins overdreven, omdat de SDB de vakverenigingen juist had opgericht om de toestand van de arbeiders in de verschillende beroepen beter te leren kennen en om daar iets aan te doen. Binnen de socialistische vakverenigingen waren echter ook andere geluiden te horen dan de felle afwijzing in ‘Recht voor Allen’. In het midden van november 1886 staat de vragenlijst van de commissie wel degelijk op de agenda van een groot aantal socialistische vakverenigingen. En op de cursusvergadering van de SDB-afdeling Haarlem, waar alleen leden toegang hadden, wordt op 21 november 1887 over de enquête gedebatteerd. De spreker van die middag, F.W. Gebing, verdedigde het standpunt van de Centrale Raad van de SDB en wees de enquête volstrekt af. Niet alle aanwezigen waren het daar blijkbaar mee eens; er kwam verzet uit de zaal:

> ‘Enkelen der aanwezigen meenden dat het toch geen kwaad kon op de gestelde vragen te antwoorden, alleen maar opdat de werklieden later niet verweten zou kunnen worden, dat zij zelf niet mee hadden willen werken om eene wet op den arbeid tot stand te brengen. Anderen daarentegen meenden dat met zakkenrollers nooit moet onderhandeld worden over middelen tegen zakkenrollerij.’

Aldus het verslag van deze vergadering. De meningen binnen de SDB bleven verdeeld en de discussies woedden nog enige tijd voort. Een aantal belangrijke figuren uit de Amsterdamse afdeling was voorstander van een gematigde opstelling en wenste zelfs medewerking niet uit te sluiten. Onder hen bevinden zich oud-gedienden uit de jaren zestig als Klaas Ris en Piet Schröder, maar ook een activist uit de vakbeweging als Willem Ansing. Deze drie waren al actief geweest in de tijd van de Eerste Internationale en zij keerden zich nu tegen de houding van de Centrale Raad van de SDB in Den Haag.

De felste tegenstander van de enquête was de tweede secretaris van de SDB, C. Croll, een vertrouweling van Domela Nieuwenhuis. In december 1886 reist Croll naar Amsterdam om daar in het vergaderlokaal van de SDB-afdeling over de enquête te spreken. Er waren veel belangstellenden en Croll sprak, volgens het verslag, bijzonder fel: ‘Hij geselde het gehuichel van belangstelling in het lot van de arbeiders en deed een beroep op de vereeniging van alle arbeiders.’

Intussen had de Centrale Raad een officiële verklaring gepubliceerd over haar standpunt en die aan de commissie in Den Haag toegezonden. Deze weigerde echter de verklaring van de SDB aan haar stukken toe te voegen, omdat zij alleen de socialistische vakverenigingen had aangeschreven om antwoord te krijgen op de gestelde vragen. De toon van de brief van de SDB was overigens bepaald niet zachtzinnig en zowel de opzet van het onderzoek als de samenstelling van de commissie werden er frontaal in aangevallen:

‘Wij voor ons voorspellen niets goeds van dat werk en ontzeggen daaraan *alle* waarde en aan deze commissie *alle* vertrouwen:

1. *wegens hare samenstelling* enkel uit voorstanders van de kapitalistische produktiewijze en een enkelen handlanger van dezulken, gekozen door dito personen, zonder aan arbeiders een plaats toe te kennen in die commissie om een werkzaam aandeel te nemen aan een onderzoek, waartoe zij en zij alleen de goede gegevens kunnen leveren;
2. *wegens de even onverstandige als partijdige wijze* waarop de vragen zijn gezonden. Onder anderen zond men in Twenthe wel de vragen aan de Kamers van Koophandel en Fabrieken, maar niet aan de arbeidersvereenigingen. Blijkbaar wil men dus geflatteerde opgaven omtrent de arbeiderstoestanden, evenals de kapitalistenklasse de kunst verstaat om op finantiëel gebied geflatteerde balansen te maken;

3. *wegens den korten tijd* die gelaten is aan de arbeiders om een behoorlijk antwoord gereed te maken. [...]
4. *wegens de manier van werken*, zoodat men niet in die streken zelf zitting houdt, om ter plaatse informatiën in te winnen, maar in 's Gravenhage blijft, om daar onder te gaan in en bedolven te worden onder schriftelijke rapporten en slechts betrekkelijk weinigen toe te laten tot een mondeling gesprek;
5. *wegens het geheim karakter* zoodat de vergaderingen niet openbaar zijn en niet elk kan worden gehoord, die zich daartoe bereid verklaart;
6. *wegens het gemis aan waarborgen* voor hen die wegens hun verklaringen voor de commissie door de werkgevers uit hun brood worden gestooten. Van Staatswege moest aan allen, die verklaringen aflegden, een waarborg worden gegeven om finantiëel schadeloos te worden gesteld bij ontslag;
7. *wegens den duidelijken toeleg* dien wij nu reeds vooraf kunnen constateeren. Het is niet te doen om afdoende maatregelen te nemen.' [...]

En na deze zeven argumenten tegen de commissie, vervolgt de Centrale Raad van de SDB:

'Het vragen om inlichtingen is het beste bewijs dat men zichzelf een brevet van onbekwaamheid uitreikt. Dankbaar voor die erkenning meenen wij dat men dan ook verplicht is de plaats te ruimen die men inneemt, om haar te doen bezetten door anderen, die toonen beter berekend te zijn voor de taak die men hun oplegt. Een *klassenregeering* als de onze zich steeds heeft betoond, werkt aan 't behoud der *klassenheerschappij*, waaraan zij haar ontstaan en behoud heeft te danken. Recht aan alle klassen en afstand van genoten voorrechten te doen, dat is evenmin te verwachten van ulieden, als dat de luipaard zijn vlekken, de hyena zijn vraatzucht zal afleggen.'

Dat loog er niet om. Ter toelichting verklaarde de Centrale Raad van de SDB nog dat zij dit antwoord alleen op uitdrukkelijk verzoek van de bij haar aangesloten vakverenigingen had opgesteld. En ten overvloede deelde zij verder mee dat de Amsterdamse Bestuurdersbond, waarin elf socialistische vakorganisaties samenwerkten, een motie had aangenomen waarin alle medewerking aan de enquête afgewezen werd. Maar, zo vervolgt de Centrale Raad van de SDB, alle verenigingen die over een antwoord hebben gepraat, hebben de volgende eisen:

1. Algemeen kiesrecht
2. Verbod van alle kinderarbeid onder de veertien jaar
3. Beperkte arbeid voor kinderen van 14 tot 18 jaar
4. Acht-uren werkdag voor mannen en vrouwen tegen een wettelijk minimumloon.

Dit verregaande sociale programma kwam in hoofdzaak overeen met het urgentieprogramma van de SDB in die tijd.

Toch slaagt de Centrale Raad er niet in om met dit standpunt de oppositie binnen eigen gelederen tot zwijgen te brengen. Het is de Amsterdamse afdeling van de (sociaal-democratische) IJzer- en Metaalbewerkers Bond die openlijk de SDB-leiding tart en een eigen verklaring stuurt naar de commissie. Daarin wordt vastgesteld dat de Bond weinig of niets van de enquête verwacht, maar toch wil meewerken zodat ‘ons niet naar het hoofd geslingerd worde: toen wij iets wilden doen, toen wildet gij niet.’ Daartoe laat de bond een uitvoerig rapport samenstellen en worden de voorzitter en de secretaris als getuigen naar de commissie afgevaardigd. Zo verschijnen Willem Ansing en Johan Heuperman in Den Haag. Zij zijn daar overigens niet de enigen. Ook Klaas Ris en Piet Schröder getuigen - op eigen verzoek - voor de commissie. En ook door de socialistische bakkersgezellen-vereniging ‘Loon naar werk’ wordt aan de enquête medewerking verleend.

De boycot van de Centrale Raad slaagde dus maar ten dele. Daardoor bevatten de verslagen een aantal boeiende verhoren, waaronder dat van Willem Ansing dat tot de belangrijkste sociale documenten uit de jaren '80 van de vorige eeuw behoort. Bovendien leidde zijn verhoor tot een van de meest besproken en indrukwekkende getuigenissen die voor de commissie werden afgelegd. In een openbare vergadering legde hij later verantwoording af voor al zijn uitspraken en in het eindverslag van de commissie wordt de waarheid ervan onderschreven.

Het waren vooral de ervaren arbeiders - die al sinds de dagen van de Eerste Internationale actief waren in Amsterdam - die zich tegen de uiterst negatieve lijn van de Centrale Raad uit Den Haag binnen de SDB verzetten.

Biografische aantekeningen

ANSING, Willem	getuige
Amsterdam 1837 - 1900	deel 1, p. 108-123

Willem Ansing werd geboren als zoon van een smid bij de Rijks Marinewerf op Kattenburg. Hij zou zijn hele leven als metaalarbeider en havenarbeider op of om Kattenburg blijven werken. Op zijn zestiende kreeg hij een ‘vaste’ aanstelling bij de Rijks Marinewerf, als smid-vuurwerker. Maar Ansing was in méér dingen geïnteresseerd dan in zijn werk alleen. In 1868 wordt hij lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad en in 1869 is hij een van de zes oprichters van de Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale. Intussen had hij de eerste smedenvereniging in Nederland opgericht en was hij bij loonacties betrokken geweest. Ansing speelt een belangrijke rol in de rumoerige periode van de Eerste Internationale, samen met mannen als Klaas Ris en Hendrik Gerhard. In 1876 richt hij een nieuwe smedenvereniging op, ‘De Volharding’, die binnen het gematigde Algemeen Nederlands Werklieden Verbond voor een radicaal geluid zorgt. Het is ook weer Ansing die in 1878, tot grote woede van B.H. Heldt, de Sociaal-Demokratische Vereeniging in het leven roept; daarmee is hij in feite de grondlegger van de socialistische partij-organisatie in Nederland. Want uit deze SDV zou in 1881 de Sociaal-Demokratische Bond ontstaan, waarvan Ansing de eerste secretaris werd. Interessant is ook dat het contact tussen de groep socialistische arbeiders in Amsterdam en Domela Nieuwenhuis in de eerste jaren vooral door Ansing onderhouden werd.

In 1881 wordt Ansing een van de tienduizenden slachtoffers van de economische crisis: na zijn ontslag gaat hij als sjouwer in de haven werken. Het verhindert hem overigens niet om opnieuw een vakvereniging op te richten: in 1885 wordt hij voorzitter van de ‘IJzer- en Metaalbewerkers Vereeniging’, in welke functie hij door de enquêtecommissie ondervraagd wordt. Deze vakorganisatie was nauw gelieerd aan de SDB, maar had toch besloten om, tegen de zin van Domela Nieuwenhuis in, mee te werken aan de enquête.

Dit feit tekent Ansing, die tot het einde van zijn leven een onafhankelijk denkende arbeider bleef.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, Jhr. M.G.J.T. commissielid

Rotterdam 1843 - Den Haag 1897

Studeerde van 1862 tot 1868 rechten in Leiden en werd daarna ambtenaar op het Ministerie van Justitie. Daar klom hij op tot de hoogste posten; hij was de belangrijkste medewerker van de strafrechthervormer minister Modderman, die in zijn ambtsperiode ook werkte aan een nieuwe wet op de kinderarbeid. Het ontwerp werd echter na een kabinetswisseling door de nieuwe minister van Justitie, Baron du Tour van Bellinchave, ingetrokken. Opmerkelijk is dat Beelaerts zowel in 1879 als in 1883 de hem aangeboden portefeuille van Justitie weigerde.

In 1883 wordt hij voor het district Tiel in de Kamer gekozen, waar hij zich als een overtuigd anti-revolutionair manifesteerde. Bij de aanwijzing van de leden voor de enquête-commissie krijgt Beelaerts van Blokland de meeste stemmen van allemaal, waarschijnlijk wegens zijn aandeel in de voorbereiding van het wetsontwerp-Modderman. In 1888 zou hij voorzitter van de Tweede Kamer worden.

BIESEN, J.J.W. van den getuige

Amsterdam 1836 - 1897 deel 1, p. 164-170, 291, 363

Studeerde rechten in Leiden en promoveerde in 1859 op het Nederlandse patent-recht. Van den Biesen was een vurig katholiek die zich onder andere inzette voor het rooms-katholieke onderwijs en voor de armenzorg. In januari 1864 richtte hij de Josephs-Gezellen-Vereeniging op, samen met de architect J.H. Schmitz. Zij stelden zich ten doel om de godsvrucht onder de ‘werkende stand’ te vergroten en daardoor de positie van die groep te verbeteren.

Van 1885 tot 1888 (dus ook tijdens zijn verhoor door de parlementaire enquêtecommissie) was Van den Biesen lid van de Tweede Kamer voor het district Breda. Samen met de rooms-katholieke leider Schaepman deed hij een (vergeefse) poging om de meervoudige kiesdistricten af te schaffen. Door dat systeem - dat in principe de grootste partij extra bevoordeelde - werden volgens de twee indieners de liberalen bij de kamerverkiezingen ten onrechte aan een meerderheid geholpen. In politiek opzicht liet Van den Biesen zich meer door zijn fel anti-liberalisme leiden dan door zijn sociale opvattingen.

CARSTEN, Berend getuige

Assen 1829 - Wiesbaden (Duitsland) 1892 deel 3, Vlasindustrie, p. 3-17

Carsten volgde van 1846 tot 1850 de opleiding tot officier van gezondheid voor het Nederlandsch Oost-Indisch leger. Hij bleef tot 1864 in actieve dienst, maakte in zijn functie de Boni-expeditie mee, en werd op eigen verzoek (met onderscheiding) ontslagen. Hij vestigde zich daarop als arts in Amsterdam, tot hij in 1866 benoemd werd tot adjunct-inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht in Zuid-Holland. Carsten was een overtuigd voorstander van koepok-inenting en een vurig propagandist voor het (pas opgerichte) Rode Kruis. Tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870/'71 verleende hij daadwerkelijke hulp bij de ambulance-diensten in Le Havre en Saarbrücken. Als secretaris van het Rode Kruis in Nederland nam hij de opleiding van 'pleegzusters' ter hand.

Carsten had al in 1867 een onderzoek naar de toestand van de arbeiders in de vlasindustrie ingesteld, omdat hem was opgevallen hoe slecht zij er uit zagen in vergelijking met andere arbeiders.

CORONEL, Samuel (Senior)

Amsterdam 1827 - Leeuwarden 1892 deel 1, p. 97; deel 3, p. 292 e.v.

Studeerde medicijnen in Amsterdam en promoveerde in 1850 in Leiden. In 1853 werd hij benoemd tot stadsgeneesheer van Middelburg, in welke functie hij in aanraking kwam met de verpauperde arbeidersklasse van die stad omdat hij als 'armendokter' belast was met de medische zorg voor de gezinnen die niet in staat waren de dokterskosten te betalen.

In 1859 publiceerde hij een uitgebreide studie over de lagere volksklassen in Middelburg onder de titel 'Middelburg voorheen en thans'. Daarin deed hij een poging om de oorzaken van de armoede en het pauperisme aan te geven. Zijn doel daarbij was slechts de werkelijkheid weer te geven, een oplossing voor het armoedevraagstuk zag hij niet: 'Er waren altijd armen en er zullen, door den gewonen gang van zaken, altijd armen blijven,' schrijft hij.

In 1860 vertrekt Coronel naar zijn geboortestad Amsterdam, waar hij tot 1867 als stadsgeneesheer werkzaam blijft. Hij ontwikkelt zich tot een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de sociale geneeskunde. Hij publiceerde over beroepsziekten onder textielarbeiders en diamantwerkers en legde de grondslag voor de wetenschappelijke arbeidshygiëne. In 1861 verscheen zijn belangrijkste werk: 'De gezondheidsleer toegepast op de fabrieknijverheid', waarin hij het sociale vraagstuk van allerlei kanten benadert. Coronel pleit daarin bovendien voor een wet op de kinderarbeid.

Zijn publikaties hebben zeer zeker de instelling van de staatscommissie van 1863 tot onderzoek naar de toestand van fabrieksarbeiders en het tot stand komen van de kinderwet van 1874 beïnvloed. Maar Coronel - die bekend stond als een lastige man - werd buiten alle officiële functies gehouden. In 1867 volgde zijn ontslag als stadsgeneesheer in Amsterdam, waarna hij naar Leeuwarden vertrok.

Kort voor zijn dood, in 1892, publiceerde hij nog een uitvoerige studie over de verkorting van de arbeidsdag.

DOMELA NIEUWENHUIS,
Ferdinand

Amsterdam 1846 - Hilversum 1919 deel 1, p. 43; deel 2, p. 104

Domela Nieuwenhuis was de voorganger en inspirator van de Sociaal-Demokratische Bond, die vooral in de jaren '80 van de vorige eeuw een revolutionair-socialistische massabeweging op de been bracht. Hij werd vereerd door zijn aanhangers en verguisd door zijn tegenstanders.

Domela Nieuwenhuis studeerde van 1864 tot 1869 theologie in Amsterdam. Daarna was hij luthers predikant in Harlingen, Beverwijk en Den Haag, waar hij actief was op sociaal en politiek terrein. In 1879 richtte hij het blad ‘Recht Voor Allen’ op dat zich al snel van democratische naar socialistische richting ontwikkelde. Hij trad uit de kerk en sloot zich aan bij het groepje Amsterdamse arbeiders, dat onder leiding van Willem Ansing in 1878 de Sociaal-Demokratische Vereeniging had opgericht. Ondanks aanvankelijk doodzwijgen, slaagde Domela er in om steeds meer arbeiders te bereiken met zijn boodschap van bevrijding van de arbeidersklasse uit de ellende van hun bestaan.

In ‘Recht voor Allen’ publiceerde hij veel over de arbeids- en levens-standigheden van de arbeidende bevolking. Als secretaris van de Centrale Raad van de SDB en hoofdredacteur van het partijorgaan oefende hij grote invloed uit op de tactiek van de SDB. Domela verzette zich heftig tegen deelname van arbeiders en SDB-leden aan de enquête van 1887. Opmerkelijk is dat veel van zijn Amsterdamse partijgenoten, die al actief waren geweest in de tijd van de Eerste Internationale (bv. Ansing, Ris, Schröder), zijn advies niet opvolgden en wèl als getuigen verschenen. Overigens zat Domela op het moment van de verhoren in de gevangenis van Utrecht na een veroordeling wegens majesteitsschennis.

Domela Nieuwenhuis had van 1888 tot 1891 zitting in de Tweede Kamer, ontwikkelde zich daarna steeds meer in anti-parlementaire richting en bevorderde door zijn aarzelende houding de scheuring van 1894 (de oprichting van de SDAP). In 1897 koos hij geheel voor het anarchisme en verklaarde zich tegen elke dwingende organisatievorm.

DOZY, Jean Pierre getuige

Leiden 1838 - Nauheim (Duitsland) 1906 deel 1, p. 1-13

Jean Pierre Dozy studeerde medicijnen in Leiden, Parijs en Wenen. Hij werd in 1861 officier van gezondheid in het Nederlands Oost-Indisch leger en vestigde zich in 1869 als stadsgeneesheer in Semarang. Tijdens een choleraepidemie raakte Dozy overwerkt; hij keerde terug naar Europa om voor het herstel van zijn gezondheid in Davos (Zwitserland) van 1870 tot 1872 een kuur te ondergaan.

In 1874 werd Dozy aangesteld als gemeentearts van Geertruidenberg. In 1877 wordt hij bij Koninklijk besluit benoemd tot adjunct-inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht in Noord-Brabant en Limburg. Twee jaar later wordt hij inspecteur van Zeeland en op 12 januari 1885 volgt zijn benoeming tot inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht in Noord-Holland. Deze functie bekleedde hij dus al bijna twee jaar toen hij als getuige door de enquêtecommissie verhoord werd.

Dozy was gedurende enkele jaren voorzitter van de vergadering van inspecteurs bij het Geneeskundig Staatstoezicht. Bij zijn aftreden in 1898 kreeg hij wegens zijn grote verdiensten de ridderorde van de Nederlandse Leeuw. In 1902 werd hem, bij de reorganisatie van het Geneeskundig Staatstoezicht, op zijn verzoek eervol ontslag verleend als inspecteur.

FORTUYN, Jan

Amsterdam 1855 - 1938 deel 1, p. 39

Fortuyn was in de jaren '80 van de negentiende eeuw de eigenlijke leider van de afdeling Amsterdam van de Sociaal-Demokratische Bond. Hij was de man die het gezicht bepaalde van de opkomende revolutionair-socialistische beweging. Hij was de zoon van een metselaar, die bevriend was met Klaas Ris en die al in de Eerste Internationale actief was. Jan Fortuyn werd in 1879 lid van de vrijdenkersvereniging ‘De Dageraad’ en in 1882 lid van de SDB. Daarvóór was hij al een actief propagandist voor het algemeen kiesrecht. Hij was een uitstekend spreker en debater en hij was een van de leidende figuren bij de rumoerige straat-acties uit het midden van de jaren '80. Zijn heftige propaganda bevorderde de verbreiding van het socialisme onder alle lagen van de arbeidersbevolking en onder de werklozen.

In 1894 was hij een van de oprichters van de Sociaal Demokratische Arbeiders Partij, de SDAP, waarin hij echter nooit een belangrijke rol vervulde. Fortuyn was nauwelijks onderlegd in theoretische zaken, maar had een feilloos gevoel voor al wat het volk interesseerde. Een van zijn vrienden noemde hem typerend ‘de meer ontwikkelde voortleving van een man als Klaas Ris’.

GERHARD, Adrien Henri ('Adriaan') getuige

Lausanne 1858 - Bakkum 1948 deel 1, p. 132-147

Adriaan Gerhard was de zoon van een van de grondleggers van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, Hendrik Gerhard (1829-1886). Hij werd in Zwitserland geboren; zijn vader verbleef daar als rondreizend kleermaker en was er getrouwd. Terug in Nederland bereikte het gezin een zekere welstand doordat Hendrik Gerhard als gespecialiseerd kleermaker een ruim loon verdiende. Adriaan mocht doorleren en werd, 14 jaar oud, leerling aan de Rijksnormaalschool in Hoorn, waar hij bij het gezin van de directeur in de kost was. In het jaar waarin Adriaan zijn onderwijzersopleiding begon (1872), werd zijn vader ontslagen vanwege zijn openlijke activiteiten voor de Eerste Internationale. Dat betekende de maatschappelijke ondergang van het gezin: Gerhard kwam nergens meer aan de slag en werd door ziekte en ongeluk geplaagd. Toch kon Adriaan zijn opleiding afmaken. Van 1876 tot 1882 was hij onderwijzer. In 1882 werd hij hoofd van een openbare lagere school in Amsterdam, met ruim 350 leerlingen.

Intussen was Adriaan actief geworden in de arbeidersbeweging. In 1879 hield hij een lezing voor de Sociaal-Demokratische Vereeniging, waarvan hij lid was; later werd hij ook lid van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' en van de Sociaal-Demokratische Bond. In 1884 schreef hij in 'Recht voor Allen' een artikel waarin hij het revolutionaire drijven van de SDB veroordeelde en tot gematigdheid opriep. Sindsdien bemoeide hij zich nog maar weinig met die partij, waarvan hij naar eigen zeggen in 1887 nog slechts 'in naam' lid was.

Later sloot Adriaan Gerhard zich aan bij de radicalen, en in 1894 behoorde hij tot de twaalf oprichters van de Sociaal Demokratische Arbeiders Partij (SDAP) - waarvan hij overigens pas in 1897 lid werd. 'Adriaan is een bedachtzaam man', had de oude Gerhard al in 1880 over zijn toen 22-jarige zoon gezegd. Hij bleef tot 1913 schoolhoofd. Daarna kwam hij in de Tweede Kamer èn in Provinciale Staten van Noord-Holland; van 1916 tot 1935 was hij gedeputeerde in deze provincie. Intussen bleef hij actief op allerlei terreinen, in het bijzonder het onderwijs. In 1946 was hij betrokken bij de oprichting van de PvdA. W.H. Vliegen en hij waren toen de twee overlevenden van de 'twaalf apostelen' die de SDAP hadden opgericht.

GOEMAN BORGESIUS, Hendrik ondervoorzitter

Slochteren 1847 - Den Haag 1917 van de commissie

Afkomstig uit een oud Gronings geslacht van artsen en juristen, ging Goeman in Groningen rechten studeren. Op zijn eenentwintigste promo-

veerde hij en werd hij leraar aan de HBS in Sneek. In 1869 werd hij benoemd in Arnhem, waar hij contact legde met B.H. Pekelharing, toen leraar in Zutphen en bekend vanwege zijn progressieve sociale opvattingen. Tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870/'71 was hij enige tijd oorlogscorrespondent. Eind 1871 werd hij benoemd tot hoofdredacteur van het vooruitstrevende Haagse dagblad 'Het Vaderland'. Goeman stond in contact met de progressieve liberalen rond S. van Houten en was bevriend met de voorzitter van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond, B.H. Heldt. Tijdens de grote sigarenmakersstaking van 1873 weigerde hij partij te kiezen voor de ondernemers en steunde hij de stakers met geld en advies. Voor velen in Nederland gold Goeman Borgesius dan ook als een gevaarlijke socialist.

In 1877 wordt hij lid van de Tweede Kamer voor het district Winschoten. In 1878 treedt hij toe tot de redactie van het invloedrijke orgaan van de zogenaamde katheder-socialisten, 'Vragen des Tijds'. Rond dit tijdschrift verzamelden zich de progressieve liberalen die door middel van hervormingen de 'sociale quaestie' wilden oplossen. Maar juist deze groepering zag haar goedbedoelde hervormingsplannen in gevaar gebracht door het revolutionair-socialistische geweld van de Sociaal-Demokratische Bond, die dan ook heftig bestreden werd, onder meer door persoonlijke aanvallen op Domela Nieuwenhuis.

In augustus 1886 stelde Goeman Borgesius in de Tweede Kamer voor om een parlementair onderzoek te beginnen naar het functioneren van het zogenaamde 'Kinderwetje van Van Houten' en naar de toestand van werklieden in fabrieken en werkplaatsen. Zijn voorstel werd aangenomen en in oktober werd een commissie van negen leden geïnstalleerd om een enquête te houden. Tot verbazing van velen werd niet Goeman Borgesius - die toch als meest deskundige beschouwd werd - maar de conservatieve Verniers van der Loeff tot voorzitter gekozen.

Goeman Borgesius zou later nog een grote rol spelen bij de sociale wetgeving in Nederland. Van 1897 tot 1901 was hij minister van Binnenlandse Zaken; onder zijn bewind kwamen de leerplicht-wet, de woningwet en een aantal gezondheidswetten tot stand. Van 1913 tot 1917 was hij voorzitter van de Tweede Kamer.

HELDT, Bernard Herman commissielid

Amsterdam 1841 - Arnhem 1914

Heldt werd opgeleid in het meubelmakersvak en was reeds vroeg actief in de werkliedenbeweging in Amsterdam. In 1868 speelde hij een belangrijke rol bij de oprichting van de eerste vakvereniging van meubelmakers,

'Amstels Eendragt'. Hij leverde een grote bijdrage aan de landelijke groei en de uitbouw van de arbeidersbeweging in Nederland. Daarbij was hij van aanvang af een resoluut tegenstander van de Eerste Internationale. Heldt wenste een landelijke beweging op gematigde grondslag die hervorming, maar géén revolutie zou prediken. In 1871 was hij de leidende figuur achter de oprichting van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond, dat iedere gedachte aan klassenstrijd verwierp. Heldt onderging duidelijk de invloed van 'verlichte' liberale heren, die hij ontmoette in het comité ter bespreking van de 'sociale quaestie'. Hij had er weinig weerwerk tegen. Onder zijn leiding koerste het ANWV naar een kleurloze, voorzichtige politiek, die loonstrijd of harde acties uit de weg ging. Het verbond bestond uit degelijke verenigingen van handwerkslieden, bij wie het streven naar acceptatie door de burgerij het klassebewustzijn in de weg stond. 'Wij kennen gelukkig nog geen werklieden-vereeniging, die optreedt met het doel om tegen de patroons te velde te trekken', verklaarde Heldt trots in 1873 (ná de ondergang van de Eerste Internationale in Nederland).

In de jaren tussen 1873 en 1876 verenigde het ANWV het restant van de arbeidersbeweging. Maar een éénheid ontstond er niet tussen de verschillende stromingen; in 1877 scheidden zich de protestants-christelijken af. Een jaar later werd in Amsterdam de Sociaal-Demokratische Vereeniging opgericht, waaruit in 1881 de Sociaal-Demokratische Bond (SDB) zou ontstaan. Tot 1885 leverden de SDB en het ANWV in toenemende mate een verbitterde strijd om de gunst van de arbeiders - een strijd die door de sociaal-democraten ruimschoots gewonnen werd. Slechts in de beweging voor algemeen kiesrecht werkten beide stromingen samen. In 1885 laat Heldt zich door de liberale burgerij van Sneek kandidaat stellen voor de Tweede Kamer en wordt gekozen. Hij is een van degenen die het voorstel van Goeman Borgesius om een enquête te houden ondersteunt, en wordt vervolgens in de commissie gekozen. In die functie ontmoette hij bij de getuigenverhoren een groot aantal van zijn ideologische en politieke tegenstanders: zowel ter rechterzijde (Klaas Kater van 'Patrimonium') als ter linkerzijde (Willem Ansing en Klaas Ris van de SDB). Maar in het algemeen speelde hij geen grote rol tijdens de ondervragingen. Heldt was de eerste werkman die in de Tweede Kamer gekozen werd; hij had er zitting in tot 1901. Hij leidde het ANWV tot kort voor zijn dood.

HEUPERMAN, Johan	getuige
Amsterdam 1856 -?	deel 1, p. 115 en 326-330

Op twaalfjarige leeftijd ging Heuperman als leerling naar de toen pas opgerichte Ambachtsschool in Amsterdam. Door familieomstandigheden

gedwongen moest hij een jaar later - in 1869 - aan het werk. Aanvankelijk was hij smidsknechtje bij kleine ambachtelijke bedrijven; later werkte hij als smid-vuurwerker in grote fabrieken.

Heuperman sloot zich al vroeg aan bij de smedenvereniging 'De Volharding' die onder leiding van Willem Ansing een radicale koers ging varen en die in 1878 de stoot gaf tot de oprichting van de Sociaal-Demokratische Vereeniging in Amsterdam. Ansing werd voorzitter en Heuperman secretaris. In het eerste (voorlopige) 'Centrale Bestuur' van de SDB in 1881 had Heuperman eveneens zitting. In de begintijd van de SDB trad hij regel - matig als spreker op.

Wanneer Ansing in 1885 de 'IJzer- en Metaalbewerkers Vereeniging' opricht staat Heuperman hem opnieuw als secretaris ter zijde. In die functie verschijnt hij ook voor de enquêtecommissie.

Interessant is de mededeling van Heuperman over de ambachtsschool, waar hij zelf één jaar onderwijs ontving. Hij stelt vast dat het *niet* de 'kinderen van den werkman' zijn die naar de ambachtsschool gaan, maar alleen de kinderen van ouders die 'een sportje hooger staan op de maatschappelijke ladder' (zie deel 1, p. 329). Over zijn verdere activiteiten en levensloop is niets bekend.

HEYNIS, Hendrik Johannes	getuige
Amsterdam 1836 - 1887	deel 1, p. 52-62, 265

Heynis volgde een opleiding tot godsdienstleraar. Hij was als evangelist actief in IJsselstein, Dalfsen, Smilde, Voorschoten en Amsterdam. In Amsterdam was hij speciaal werkzaam onder de fabrieksarbeidsters. Hij deed dit werk in opdracht van de 'Vereeniging voor fabrieksarbeidsters'. Deze vereniging, die in 1871 was opgericht door enkele Amsterdamse dames, stelde zich ten doel de meisjes van het slechte pad (de prostitutie) af te houden. Uit een brochure van deze vereniging ('Tien jaren onder Fabrieksarbeidsters te Amsterdam', 1881) blijkt wat voor een houding men tegenover deze fabrieksmeisjes aannam:

'Tusschen het Amsterdamsche fabrieksmeisje en de arbeidsters uit de groote fabrieksteden, bestaat dit onderscheid, dat zij niet evenals deze, tot den stand der eigenlijke fabrieksarbeiders behoort. Voortgekomen uit een gezin van de laagste en armste volksklasse, wordt zij reeds vroeg naar een winkel of werkplaats gezonden, om geld te verdienen en de zorgen der zware huishouding te helpen verlichten. Arm en onkundig als zij is, kan aan het zoeken van een dienstje [betrekking als dienstbode JG] voor het aankomende meisje niet gedacht worden. Het loon, 't welk zij alras zal verdienen, is een prikkel voor de ouders om haar het huis uit te sturen. En niet

zelden komt het voor, dat zij de eigenlijke kostwinster is, waar de vader den dag in luiheid en dronkenschap doorbrengt en de moeder gebukt gaat onder de zorgen voor een talrijk kroost. Zij wordt dan door de ouders ontzien en gevreesd.' (p. 7-8) De schrijfsters van deze brochure concluderen onder andere: 'Zoowel bij het volk als bij de fabriekanten worden zij gerekend als tot "den minste soort" te behooren, die men moet dulden, daar zij in de werkplaatsen niet gemist kunnen worden.' (Vergelijk de verhoren van een groepje van deze fabrieksarbeidsters in deel 1, p. 202-216).

HOUTEN, Samuel van

Groningen 1837 - Den Haag 1930 zie ook p. 289-294 in dit deel

Studeerde rechten in Groningen en vestigde zich daar als advocaat in 1859. Was enige tijd leraar in de staathuishoudkunde, lid van de gemeenteraad en tenslotte (van 1867 tot 1869) wethouder van Groningen. In 1869 werd hij als radicale liberaal tot lid van de Tweede Kamer gekozen; hij zou dit zonder onderbreking tot 1894 blijven. In dat jaar werd hij minister van Binnenlandse Zaken.

Van Houten nam aanvankelijk in de Kamer zeer progressieve standpunten in, die fel botsten met de gematigde houding van de meeste liberalen en de ideeën van Thorbecke. In 1874 werd zijn initiatiefvoorstel tot beperking van de kinderarbeid aangenomen. Daarmee werd arbeid van kinderen beneden 12 jaar verboden, behalve voor huishoudelijke diensten en landarbeid. Van Houten had aanvankelijk alle kinderarbeid willen verbieden, maar kreeg voor dit standpunt geen meerderheid. Overigens waren het hoofdzakelijk economische overwegingen die hem voor dat verbod deden pleiten.

In 1877 diende hij nog een ontwerpwet in waarbij kiesrecht zou worden toegekend aan alle mannen die konden lezen en schrijven en die niet bedeeld werden. Dit voorstel, waarbij het algemeen kiesrecht in het verschiet kwam, maakte echter geen schijn van kans.

Vanaf de jaren tachtig ontwikkelde Van Houten zich echter steeds meer in behoudende richting. De initiatiefnemer van de sociale wetgeving in Nederland werd tenslotte een felle tegenstander van iedere sociale maatregel; ook van de kiesrechtuitbreiding die hij zelf als eerste in de Kamer bepleit had. In 1917 - toen het algemeen kiesrecht al ingevoerd was - richtte hij nog een extreem conservatieve partij op, waarmee hij zelf, als 85-jarige, in 1922 aan de verkiezingen deelnam.

In tegenstelling tot deze politieke ontwikkeling van links naar rechts stond zijn verregaande radicalisering op levensbeschouwelijk gebied in de richting van atheïsme, geboortenbeperkingspolitiek en anti-klerikalisme.

JACOBS, Aletta Henriëtte getuige

Sappemeer 1854 - Baarn 1929 deel 1, p. 105-107

Aletta Jacobs werd geboren als dochter van een plattelandsdokter; al jong besloot zij om net als haar vader en oudere broer arts te worden. Het aantal hindernissen dat zij daarvoor moest nemen was zeer groot. Minister Thorbecke gaf haar in 1871 (toen zij zeventien was) persoonlijk toestemming tot het volgen van colleges aan de Universiteit van Groningen. In 1878 deed zij artsexamen; zij was daarmee de eerste afgestudeerde vrouw in Nederland. In 1879 promoveerde zij en vestigde zij zich in Amsterdam. Daar kwam zij in contact met bestuursleden van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (onder wie ook Heldt) die haar uitnodigden lezingen over hygiëne en lichaamsverzorging te houden voor arbeidersvrouwen. Uit deze lezingen kwamen de (gratis) spreekuren voort, die Aletta Jacobs vijftien jaar lang twee maal per week hield, in een ruimte die het ANWV haar ter beschikking stelde. Zij kwam daardoor in nauw contact met de arbeidende klasse en trok weldra zelf de achterbuurten en volkswijken van Amsterdam in.

Door deze spreekuren ontdekte zij hoe in Amsterdam het winkelpersoneel behandeld werd: tijdens de werktijd, die wel veertien of vijftien uur kon bedragen, was het absoluut verboden om te zitten. De lichamelijke gevolgen van dit lange staan waren vaak zeer ernstig. Met deze klacht wendde zij zich uit eigen beweging tot de enquêtecommissie ‘met het verzoek, op grond van de door mij opgedane ervaringen, haar te mogen voorlichten omtrent de nadeelige gevolgen die vele vrouwen door haar arbeid in winkel en magazijn ondervonden’. Aanvankelijk weigert de commissie haar te horen (omdat winkels geen ‘werkplaatsen’ zijn) maar later wordt zij toch uitgenodigd. Aletta Jacobs was ervan overtuigd, zoals zij later schreef, dat zij in deze zaak door de commissie ‘misbruikt’ was, omdat men van haar alleen gegevens wilde verkrijgen ‘om vrouwen zooveel mogelijk uit fabrieken en werkplaatsen te weren’. Overigens nam zij de vraag van de voorzitter of zij de inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht al had ingelicht, onmiddellijk ter harte en startte zij een nieuwe actie.

KATER, Klaas getuige

Aalsmeer 1833 - Amsterdam 1916 deel 1, p. 38-52

Klaas Kater werd op veertienjarige leeftijd wees en kwam in het Amsterdamse Diaconieweeshuis terecht. Hij werd als boerenknecht te werk gesteld en was later, rond 1856, ruim een jaar lang rondreizend bijbel-

colporteur. Terug in Amsterdam werkte hij als metselaar aan de Rijks Marinewerf. In 1872 schreef hij felle artikelen tegen de Internationale in het sociaal-religieuze blad 'De Werkmansvriend', dat door enkele protestants-christelijke patroons opgericht was. In 1874 kwam hij in dienst bij de bierbrouwerij van de christelijke ondernemer W. Hovy, een man die veel invloed had op de ideeën van Kater over de plaats van de werkman.

Begin 1876 behoort Kater tot de initiatiefnemers van 'Patrimonium' (Ons Vaderlijk Erfdeel), een werkliedenvereniging op christelijk-bijbelse grondslag waarvan ook ondernemers (ere)lid konden worden. De organisatie richtte zich tegen het gematigde, neutrale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond dat zich voor de openbare school verklaard had. Patrimonium appelleerde aan de traditionele protestantse volksgevoelens en kreeg de wind mee door de wervingskracht van Abraham Kuyper en diens emancipatiebeweging voor de 'kleine luyden'.

In 1880 sloten enkele andere verenigingen op dezelfde grondslag zich aaneen onder de naam 'Nederlands Werklieden Verbond Patrimonium'; Kater wordt de eerste voorzitter. In 1886 gaat dit Verbond over tot het uitgeven van een eigen blad, eveneens onder de naam 'Patrimonium' met Klaas Kater als redacteur. In die functie wordt hij - op eigen verzoek - ondervraagd door de enquêtecommissie. Zijn soms eigenzinnige, vaak zelfs absurde uitvallen tegen alles wat hem en Patrimonium niet zint, vertekenen zijn verhoor. Vooral tegen Heldt, de voorzitter van het ANWV, valt Kater uit op een manier die de andere commissieleden wel eens verbijsterd moet hebben.

Pas aan het einde van de negentiende eeuw ontstaat er binnen Patrimonium verzet tegen de autoritaire wijze waarop Kater het verbond leidde. De jongere garde, onder leiding van dominee Talma, wilde vernieuwingen. In 1900 trad Kater als voorzitter af.

KERDIJK, Arnold	getuige
Rotterdam 1846 - 1905	deel 1, p. 337-357, 361

Kwam uit een welgesteld Rotterdams zakenmilieu, maar koos al snel zijn eigen weg. Kerdijk studeerde rechten in Utrecht waar hij bevriend raakte met de hoogleraar in de filosofie C.W. Opzoomer, die actief was op het terrein van de volksontwikkeling. Na zijn promotie in 1873 werd hij onderwijsinspecteur in de provincie Zuid-Holland. Hij was secretaris van de Vereeniging voor Volksonderwijs en werd in 1880 directeur van de Rijkspostspaarbank. Van 1881 tot 1887 was Kerdijk secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij behoorde tot de voormannen van de progressieve stroming die ook bekend staat als 'de kathedersocialisten'

en hij was redacteur van het ‘Sociaal Weekblad’. In 1884 werd hij lid van de Amsterdamse gemeenteraad en in 1887 kwam hij in de Tweede Kamer, waarin hij tot 1901 zitting had.

LOOPUIT, Jozef (‘Jos’)	getuige
Amsterdam 1864 - 1923	deel 1, p. 148-153

Jos Loopuit werd geboren in de Joodse wijk van Amsterdam uit een zeer arme familie; hij was de jongste van zeven kinderen. Op zeer jeugdige leeftijd verloor hij zijn vader. De kinderen volgden onderwijs op de Joodse Armenschool. Op dertienjarige leeftijd werd Jos leerling in het diamantwerkersvak. Hij ontwikkelde zich snel tot een uiterst bekwaam slijper en werkte op zijn tweeëntwintigste reeds als bedrijfsleider. In zijn verhoor geeft hij uitvoerige en gedetailleerde informatie over het diamantvak.

Loopuit verdiende een hoog loon en was ondanks zijn gebrekkige opleiding zeer geïnteresseerd in cultuur. Hij las veel en bezocht regelmatig het theater. Daarnaast was hij als toehoorder aanwezig op manifestaties voor algemeen kiesrecht en op de vergaderingen van de Sociaal Demokratische Bond. Hij was het echter in het geheel niet eens met de ideeën van Domela Nieuwenhuis en daarom sloot hij zich niet bij de revolutionaire socialisten aan. Onder invloed van F. van der Goes ontwikkelde hij zich in het begin van de negentiger jaren in meer radicale richting en onmiddellijk bij de oprichting, in 1894, werd hij lid van de Sociaal Demokratische Arbeiders Partij. Binnen de SDAP behoorde Loopuit tot de meer ontwikkelde arbeiders: zo las hij Duitse sociaal-democratische geschriften in de oorspronkelijke taal. Vanwege zijn zwakke gezondheid moest hij later zijn beroep opgeven.

MAURIK, Justus van	getuige
Amsterdam 1846 - 1904	deel 1, p. 170-177, 282

Justus van Maurik jr. volgde zijn vader op als directeur van een sigarenfabriek in Amsterdam. Hij was een in zijn tijd zeer populair schrijver over Amsterdam en het Amsterdamse volksleven. Ook was hij vele jaren redacteur van ‘De Amsterdammer’, samen met de bekende journalist De Koo en de tekenaar Johan Braakensiek.

Er bestaat een opmerkelijke tegenstelling tussen de welwillende houding die Van Maurik in zijn letterkundig werk aanneemt tegenover de lagere volksklassen en de harde houding ten opzichte van zijn ‘eigen’ arbeiders, zoals die uit zijn verhoor blijkt. De uiterst grove wijze waarop Van Maurik

over hen praat behoorde kennelijk tot de normale ‘toon’ van een Amsterdamse ondernemer in 1887.

In 1901 schreef hij zijn autobiografie, ‘Toen ik nog jong was’, waarin veel informatie vervat is over het leven in de Amsterdamse achterbuurten in de tweede helft van de negentiende eeuw.

MODDERMAN, Antony Ewoud Jan

Winschoten 1838 - Den Haag 1885 zie ook p. 289-294 in dit deel

Studeerde rechten in Leiden en werd op zijn zesentwintigste, in 1864, hoogleraar aan het Atheneum in Amsterdam. In 1870 werd hij tot hoogleraar benoemd aan de Rijksuniversiteit in Leiden. Van 1879 tot 1883 was hij minister van Justitie, nadat Beelaerts van Blokland die post had geweigerd. Modderman stond bekend als een progressief en humanitair strafrechtgeleerde. Hij was in 1863 gepromoveerd op een proefschrift met de titel ‘De hervorming onzer strafwetgeving’ en was sinds 1870 lid van de staatscommissie tot hervorming van het Wetboek van Strafrecht. Onder zijn ministerschap wordt het nieuwe wetboek ingevoerd. In april 1882 diende hij een wetsontwerp in tegen overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen. Het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond steunde dit voorstel, maar de overgrote meerderheid van de Kamer was van mening dat het veel te ver ging. In 1883 werd Modderman vervangen door Du Tour van Bellinchave, die het wetsontwerp introk. Modderman werd benoemd tot minister van Staat.

NISPEN TOT SEVENAER, H.C.J.M. van getuige

Zevenaar 1836 - Amsterdam 1897 deel 1, p. 290-299

Volgde de gebruikelijke opleiding tot r.k. geestelijke en werd in het jaar 1863 tot priester gewijd. Aanvankelijk was hij kapelaan te Beverwijk, later in Amsterdam, waar hij in contact kwam met J.J.W. van den Biesen, een jurist die in 1868 de ‘Josephs-Gezellen-Vereeniging’ had opgericht. Van Nispen tot Sevenaer werd rector van die vereniging en bracht haar tot grote bloei. Samen met Van den Biesen maakte hij een studiereis naar Keulen, waar zij inspiratie opdeden uit het Kolping-werk. In 1887 telde de Josephs-Gezellen-Vereeniging vier afdelingen: leerlingen, gezellen, gehuwden en patroons. De vereniging zocht de oplossing van de sociale kwestie in de geestelijke verheffing van het ambacht; zij besteedde in tegenstelling tot de latere R.K. Volksbonden weinig aandacht aan de materiële omstandigheden van de bij haar aangesloten werklieden.

POST, Anthonie getuige

Amsterdam 1824-1905 deel 1, p. 253-259

Werd op dertienjarige leeftijd in de leer gedaan bij een huisschilder. Werkte van 1837 tot 1849 bij verschillende bedrijven en van 1849 tot aan zijn verhoor door de enquêtecommissie bij één en dezelfde baas. Post raakte al vroeg bij de arbeidersbeweging betrokken en was in 1865 oprichter en eerste voorzitter van de schildersvereniging 'Vooruitgang Zij Ons Doel' (VZOD); die functie bekleedde hij in 1887 nog steeds.

Post was één van de Nederlandse deelnemers aan het werklieden-congres van 1870 in Antwerpen dat door de Internationale georganiseerd was. Hij was daar de enige die tégen een motie stemde waarin sympathie werd betuigd met het streven van de Internationale. In Nederland werd hij een van de felste tegenstanders van de Internationale. Samen met B.H. Heldt behoorde hij tot de oprichters van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) in 1871. Post was een voorstander van coöperatie en een tegenstander van alles wat naar actie en staking zweemde. In de jaren '80 zette hij zich in voor het algemeen kiesrecht. Tegenover de SDB en Domela Nieuwenhuis toonde hij zich onverzoenlijk. Op het congres van het ANWV in 1884 viel hij een voorstel om tot schoolvoeding te komen - nota bene ingediend door de voorzitter Heldt - bijzonder heftig aan. Hij beschouwde het als een eerste stap 'in socialistische en communistische richting'.

REGENBOOG, Herman getuige

Amsterdam 1839 - 1897 deell, p. 301-310

Oudste zoon van de oprichter van de eerste typografenorganisatie in Nederland. Deze eerste vereniging, 'Voorzorg en Genoegen', was geen vakorganisatie, maar een zgn. sociaal-culturele vereniging, die haar leden gezelligheid en een onderlinge verzekering tegen ziekte- en begrafeniskosten beoogde te bieden. Zij werd opgericht in 1849 door C. Regenboog, die als meesterknecht (bedrijfsleider) in Amsterdam werkzaam was. Ook Herman Regenboog werd lid van die organisatie, maar na twintig jaar lidmaatschap trad hij uit, omdat er, naar zijn zeggen, misbruik werd gemaakt van de ziekte-uitkeringen (deel 1, p. 308). Toch behoorde Herman Regenboog aanvankelijk tot de radicale stroming binnen de typografenorganisatie. Hij werd lid van de eerste vakvereniging van typografen, het 'Onderling Hulpfonds Boekdrukkunst', dat in 1861 in Amsterdam werd opgericht.

In 1865 verdedigde hij als eerste (en enige) het gebruik van het stakingswapen in de strijd voor loonsverhoging. Dat gebeurde op een openbare

vergadering in Amsterdam, waar ‘Boekdrukkunst’ de typografen in beweging probeerde te krijgen.

Bij de oprichting van de eerste landelijke vakbond in Nederland, de Algemene Nederlandse Typografen Bond, in de zomer van 1866, werd Regenboog benoemd tot tweede secretaris. Samen met enkele van de toekomstige oprichters van de Nederlandse sectie van de Eerste Internationale vormde hij de radicale vleugel.

In 1887 is hij opgeklommen tot chef-bedrijfsleider van de firma Ellerman, Harms en Co. aan de Spuistraat in Amsterdam (zie: p. 345, onder A. Rot). Van zijn radicale houding is dan weinig over, zoals uit zijn getuigenis blijkt.

REGOUT, Petrus Dominicus

Maastricht 1801 - Meerssen 1878 deel 2, passim

Al op dertienjarige leeftijd volgde Petrus Regout zijn vader (na diens dood) op in de glas- en aardewerkwinkel, die hij aanvankelijk samen met zijn moeder in Maastricht dreef. In 1834 begint hij zijn eerste kristal- en aardewerkfabriek, daarbij gebruik makend van de schrikbarende werkloosheid en de lage lonen in Zuid-Limburg (ten gevolge van de oorlog met België). In 1835 heeft hij circa honderd arbeiders in dienst. Spoedig richt hij zich ook op andere activiteiten zoals spoorwegaanleg (de lijn Maastricht-Aken), en mijnbouw: in 1845 verkrijgt hij van koning Willem II - met wie hij bevriend was - de Domaniale mijn in Kerkrade voor honderd jaar (!) in bezit. In Maastricht sticht hij verder nog een gasfabriek en een papierfabriek.

Regouts hoofdinteresse blijft echter de kristal- en aardewerkfabriek (de latere ‘Sphinx’). In 1841 telde dat bedrijf al 350 arbeiders en in 1868, wanneer hij zich uit de zaken terugtrekt, is dat aantal opgelopen tot 2.600 arbeiders en 60 beambten. Daarmee was Regout een van de eerste grote industriëlen in Nederland.

Regout streefde behalve naar economische ook naar politieke macht. Hij werd achtereenvolgens lid van de gemeenteraad van Maastricht, van de Provinciale Staten van Limburg en van de Eerste Kamer. Hij was een uiterst conservatief katholiek, die een verregaand protectionisme voorstond: de overheid had in zijn ogen de plicht om de eigen industrie tegen buitenlandse concurrentie te beschermen. Daarbij gebruikte hij graag het argument van de werkgelegenheid.

Van zijn hand verscheen in 1858 een merkwaardige brochure, getiteld ‘Pauperisme en industrie’, die een schril licht werpt op zijn sociale denkbeelden. Regout pleit daarin namelijk voor gedwongen tewerkstelling van paupers en bedelaars in de fabrieken: ‘De industrie heeft nu juist aan niets meer behoefte dan aan ledige handen, die tegen lagen prijs werk

zouden kunnen verrigten. Men vereenige deze beide belangen; men geve de bedelaarsbevolking in den lande in handen van de industriëlen en men krijgt eene productieve kracht, die oneindige voordeelen afwerpt.' (a.w., pag. 25)

Toch is de slechte klank die de naam Regout nog altijd heeft, niet in de eerste plaats aan Petrus Regout te danken, maar aan zijn zoon Pierre Regout, die zich, ook in het verhoor voor de enquêtecommissie, liet kennen als een hardvochtig ondernemer.

REGOUT, E.B.H. (Eugène)	getuige
1831-1908	deel 2, p. 169-177

Kreeg een technische opleiding in Luik en werd in 1849 in het bedrijf opgenomen. Was in 1887 hoofd van de afdeling mechaniek en constructie. Volgde in 1881 zijn broer Louis op als lid van de Provinciale Staten van Limburg.

REGOUT, L.H.G. (Louis)	getuige
1832 - 1905	deel 2, p. 115-132, 292-300

Studeerde aan de industrie- en handelsschool in Mechelen en werd vanaf 1850 door zijn vader bij de bedrijfsleiding betrokken. 'Meneer Louis' was de meest bekwame van de gebroeders Regout; in 1883 stichtte hij de Fa. Louis Regout & Zoonen voor de fabricage van fijn porselein, die onder zijn leiding tot grote bloei kwam. In 1887 had hij daarnaast de leiding van de aardewerkfabriek (de zogenaamde 'faïencerie').

Net als zijn vader was Louis Regout actief in de politiek. In 1872 werd hij lid van de Provinciale Staten van Limburg en in 1881 lid van de Eerste Kamer. Daar ontwikkelde hij zich tot een man van gezag in economische vraagstukken, ook al was hij net als Regout Senior een heftig voorstander van protectionisme. Opmerkelijk is dat hij in 1889 vóór de Arbeidswet stemde, die de arbeid van vrouwen en kinderen aan beperkingen onderwierp. In 1899 trok hij zich uit zaken en politiek terug.

REGOUT, P.A.H. (Pierre)	getuige
1828 - 1897	deel 2, p. 205-215

Oudste zoon van Petrus Regout; werd al vroegtijdig door zijn vader in het bedrijf ingeschakeld en nam rond 1870 de leiding van het bedrijf over,

samen met zijn broers Louis en Eugène. Wanneer hij in 1887 door de commissie wordt verhoord, is hij belast met de leiding van de glaswerkfabriek, waar de meest ergerlijke wantoestanden heersten. Zijn verklaringen zijn in heel Nederland berucht geworden door het onverhulde cynisme waarmee hij de uitbuiting van de arbeiders in de glasblazerijen uiteenzette. Daardoor werd hij hèt voorbeeld van de kapitalistische ondernemer. Overigens was hij ongetwijfeld de minst bekwame van de vijf gebroeders Regout.

RIS, Klaas getuige

Westzaan 1821 - Amsterdam 1902 deel 1, p. 123-126

Al op tienjarige leeftijd werkte Klaas Ris van 's morgens vier tot 's middags vier op een Zaanse papiermolen voor een dubbeltje per dag. Na zijn militaire dienst vestigde hij zich in Amsterdam waar hij eerst in een zilverfabriek en later op een houtzaagmolen werkte. Ris was een van de eerste klassebewuste arbeiders in ons land en schreef al in de zestiger jaren brochures over de arbeidersbeweging. Hij werd lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad, en speelde een belangrijke rol in de Nederlandse sectie van de Eerste Internationale. In 1872 leidde hij de eerste straatdemonstratie in Amsterdam.

Hij stond in contact met Willem Ansing en Hendrik Gerhard. In 1876 leidde hij een ‘volksbeweging’ tegen het optreden van het leger tijdens het Amsterdamse Kermisoproer. Naar aanleiding daarvan werd hij ontslagen en begon hij een winkeltje in de Jordaan. In de Sociaal-Demokratische Bond vervulde hij talloze functies; hij bleef tot het eind van zijn leven actief in de arbeidersbeweging. Ris was geen man van de theorie, maar een man van de daad. Waarschijnlijk onder invloed van Ansing gaf hij zich op als getuige voor de enquêtecommissie.

ROMMERTS, Hoeke getuige

Leeuwarden 1833 - Amsterdam 1890 deel 1, p. 70-87

Werd op zijn twaalfde als typograaf in de leer gedaan bij de firma Suringar in Leeuwarden, waar hij een volledige vakopleiding doorliep. Na zijn militaire dienst trouwde hij en werd, voor vijf gulden in de week, ‘volwerkman’ bij dezelfde firma. Rommerts werkte in verschillende plaatsen in het noorden van het land en was actief in de opkomende werkliedenbeweging. Zijn jongere broer Obbe Rommerts was jarenlang voorzitter van en de drijvende kracht achter de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging

en vertegenwoordigde als zodanig de gematigde stroming. Hoeke nam een radicaler standpunt in en bestreed onder andere de plannen van zijn broer voor een krediet- en voorschotbank in Leeuwarden.

In 1872 vertrok Hoeke Rommerts naar Amsterdam, nadat hij in Assen ontslag had gekregen wegens zijn aandeel in de oprichting van een algemene werkliedenvereniging. In Amsterdam werd hij zeer actief in de Algemene Nederlandse Typografen Bond, waarvan hij in 1874 secretaris werd en in 1875 voorzitter. In februari 1874 benoemde de ANTB hem tot redacteurzetter-drukker van het blad 'De Werkman' voor een salaris van twaalf gulden per week. Dat blad was enkele jaren daarvóór het officieuze orgaan van de Eerste Internationale in Nederland geweest en het behield onder Rommerts zijn radicale koers. Toen het steeds slechter met het blad ging, kwam de kritiek ook op het hoofd van Rommerts neer, die inderdaad geen beste redacteur was en de gematigde stroming nogal eens tegen zich in het harnas joeg. Per 1 januari 1877 nam het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond het blad over, waarna het, onder de naam 'De Werkmansbode' en onder redactie van B.H. Heldt, de spreekbuis werd van de gematigde werkliedenbeweging. Rommerts protesteerde heftig tegen deze overname - waar hij zorgvuldig buiten was gehouden - en zocht steun bij de radicale stroming die zich tégen het ANWV keerde. Deze radicalen verenigden zich onder de naam 'De Vrije Drukpers' (opgericht in februari 1877) en die organisatie zou een belangrijke rol spelen bij de totstandkoming van de Sociaal-Demokratische Vereeniging in 1878, waarmee de basis voor de socialistische beweging en de Sociaal-Demokratische Bond gelegd werd. Rommerts bleef tot ver in de tachtiger jaren actief in de Typografenbond. Hij werd verhoord samen met H.J.J. Zegers die actief was als vakbondsman en die in 1889 als stakingsleider in Rotterdam zou optreden.

ROT, Adriaan getuige

Zaandam 1861 - Amsterdam 1923 deel 1, p. 87-91

Adriaan Rot behoorde tot de weinige arbeiders in de negentiende eeuw die meer dan alleen lagere school hadden gehad. In Zaandam had hij tot zijn vijftiende jaar ulo-onderwijs gevolgd. Daarna was hij als leerling-typograaf gaan werken bij de firma Dekker in Zaandam; toen hij 18 was, vertrok hij naar Culemborg waar hij twee jaar werkte. In 1881 ging hij naar Amsterdam, naar de firma Ellerman, Harms en Co. op de Nieuwezijds Achterburgwal (Spuistraat), waar toen ruim tweehonderd man werkten. Met twee stoommachines en veertien stoomsnelpersen was het een van de modernste drukkerijen van Amsterdam. Daar werd onder andere 'De Amsterdammer' (de latere 'Groene Amsterdammer') gedrukt.

Rot sloot zich al in 1883 aan bij de Algemene Nederlandse Typografen Bond. Via die bond meldt hij zich ook voor de commissie, althans: voor het werk ten behoeve van de commissie. Tot zijn schrik wordt hij met naam en toenaam voor een verhoor opgeroepen, dat bovendien letterlijk gepubliceerd zou worden. Rot is bang dat het hem zijn baan zal kosten bij de firma Ellerman. Hij was op dat moment getrouwd en verdiende een gemiddeld weekloon van *f* 11,50 per week.

Adriaan Rot zou later nog een grote rol in de socialistische vakbeweging spelen: in 1888 is hij secretaris van de sociaal-democratische Typografenvereeniging en drie jaar later wordt hij zelfs voorzitter van de Centrale Raad van de Sociaal-Demokratische Bond (SDB). In 1894 is hij stakingsleider bij de grote Amsterdamse typografenstaking en behoort hij tot de populairste arbeidersleiders van het land.

Later werd hij chef op de drukkerij van het (socialistische) ‘Volksdagblad’.

RUYS VAN BEERENBROEK, Gustave L.M.H. commissielid

Maastricht 1842 - 1926

Limburgs staatsman en rooms-katholiek kamerlid. Als commissielid speelde hij bij de verhoren over de toestand in Maastricht, en meer speciaal over wantoestanden op de Regoutfabrieken, een grote rol. Opmerkelijk zijn zijn pogingen om de getuigen te beïnvloeden, waarbij hij zich soms tegen zijn collega's in de commissie keert. De Maastrichtse arts L.H.P. Schols, die zich in zijn verklaringen uitsluitend in zeer negatieve zin over de arbeidende klasse uitliet, wordt door de voorzitter en Goeman Borgesius hard aangepakt; zij delen hem zelfs mee dat ze hem ervan verdenken vóór het verhoor eerst met de ondernemers gesproken te hebben. Daarop neemt Ruys het openlijk voor deze getuige op (zie deel 2, speciaal p. 66). Bij een ander verhoor valt hij niet alleen de waarde van de getuigenissen van arbeiders aan, maar trekt hij zelfs het nut van deze vorm van enquête in twijfel. Van 1888 tot 1891 was Ruys minister van Justitie; onder zijn bewind kwam in 1889 de Arbeidswet tot stand. Later werd hij gouverneur van Limburg en veranderde hij zijn naam in: Ruysch de Beerenbrouck.

SCHRÖDER, P.H.A. (Piet) getuige

Amsterdam 1836 - 1914 deel 1, p. 126-132

Piet Schröder kwam uit een rooms-katholiek gezin en werd opgeleid in het kleermakersvak, dat hij zijn hele leven zou blijven uitoefenen als thuis-

werker. Schröder sloot zich in de jaren '60 aan bij de vrijdenkersbeweging ‘De Dageraad’ en werd via die organisatie actief in de arbeidersbeweging. Hij was lid van de Eerste Internationale en kreeg bekendheid als activist in de beweging voor algemeen kiesrecht. Tot diep in de jaren '80 zou hij daarin actief blijven als spreker en propagandist. Daarnaast was Schröder bestuurslid van de vakvereniging van kleermakers. Deze bond was nauw gelieerd aan de Sociaal-Demokratische Bond, waarvan Schröder eveneens lid was.

Hij was een voorstander van coöperatie en volgde over het algemeen een gematigde lijn, zoals ook uit zijn verhoor blijkt. Na 1890 trok hij zich terug uit de SDB en de arbeidersbeweging.

TOUR VAN BELLINCHAVE, M.W. Baron du — minister van Justitie

1835 - 1908 — zie ook p. 289-294 in dit deel

Een uitgesproken conservatief edelman, die in 1883 tot ieders verbazing benoemd werd tot opvolger van Modderman als minister van Justitie in het derde kabinet Heemskerk - algemeen aangeduid als het ‘bijeengescharreld kabinet’. Du Tours verdiensten bestonden uit het langdurig bekleden van de functie van opper-ceremoniemeester aan het hof van koning Willem III; ook was hij enige tijd wethouder van Den Haag geweest. Een van zijn eerste daden als minister was het intrekken van de ontwerpwet tegen de kinderarbeid van zijn voorganger. Zĕlf ontplooide Du Tour nauwelijks enig initiatief. Maar de felle aandrang van vooral Goeman Borgesius bracht hem er toe in 1885 met een nieuw wetsontwerp op de proppen te komen, dat zelfs redelijk ver ging. Maar na kritiek uit de Kamer trok hij het ontwerp weer in. Hij werkte aan een nieuw ontwerp, toen Goeman zijn voorstel tot het houden van een parlementaire enquête indiende.

Du Tour werd berucht door zijn genadeloze vervolging van de socialisten. Hij kwam meermalen in opspraak door verschillende affaires en legde de grondslagen voor wat later algemeen gebrandmerkt zou worden als ‘klassejustitie’.

VERNIERS VAN DER LOEFF, Herman Cornelis — voorzitter

Rotterdam 1831 - Den Haag 1891 — van de commissie

Studeerde tussen 1848 en 1854 letteren en rechten in Leiden en vestigde zich daarna als advocaat in die stad. Zijn politieke carrière begint in 1874, als hij gedeputeerde van de provincie Zuid-Holland wordt. Twee jaar

later, in 1876, wordt hij voor het district Rotterdam in de Tweede Kamer gekozen. In 1878 wordt hij lid van de Raad van State, maar in 1884 komt hij opnieuw in de Kamer.

Verniers nam over het algemeen in de Kamer een behoudend standpunt in. Zo verklaarde hij zich een tegenstander van kiesrecht-uitbreiding omdat hij bang was dat dan invloed zou worden toegekend aan 'hen, die vanwege hunne geringe ontwikkeling of sociale afhankelijkheid niet in staat waren daarvan met oordeel des onderscheids gebruik te maken.' Van kiesrecht voor de arbeiders wilde hij al helemaal niets weten. Hij hield zich in de Kamer niet bezig met de sociale problematiek en bevond zich dan ook niet onder de tien initiatiefnemers tot de parlementaire enquête. Maar nadat de Kamer dat voorstel aanvaard had, werd hij wel tot lid van de commissie gekozen. Misschien tot veler verrassing kozen de negen commissieleden Verniers - en niet Goeman Borgesius - tot voorzitter.

Verniers van der Loeff nam de voorbereiding van de enquête zeer energiek ter hand. Hij probeerde overal inlichtingen te verzamelen, trok er zelf op uit en inspecteerde persoonlijk een groot aantal werkplaatsen en fabrieken. Hij pakte de onwillige inspecteurs van het Geneeskundig Staatstoezicht en weigerachtige ondernemers vaak hard aan. Ondanks alle tegenwerking en onverschilligheid, zette hij door - al werd hij een enkele keer wel eens moedeloos, als we zijn officiële biograaf mogen geloven.

Bij de verhoren speelde Verniers de hoofdrol; de andere commissieleden stelden meestal aanvullende vragen. Natuurlijk had hij als advocaat veel ervaring met het verhoren van getuigen opgedaan, maar daarnaast was het zijn grote kennis van de onderwerpen waarover hij vragen stelde, die tot pittige discussies leidde. In sommige gevallen trad hij keihard op; daarnaast wist hij het vertrouwen van socialistische vakbondsleiders als Willem Ansing te winnen. In het algemeen was hij een deskundig en onpartijdig voorzitter. De regering-Heemskerk bracht dan ook met recht vooral hem dank voor het resultaat van de enquête.

VLIEGEN, Willem Hubert

Gulpen 1862 - Bloemendaal 1947 deel 2, p. 104 (abusievelijk als 'Viegen')

Willem Vliegen was de grondlegger van het socialisme in Zuid-Limburg. Opgeleid als typograaf werkte hij in Luik en Amsterdam, waar hij gemakkelijk werk vond omdat hij zowel Frans als Duits kon lezen (en zetten). Begin 1884 vertrok hij naar Maastricht, waar hij onmiddellijk actief werd als propagandist voor algemeen kiesrecht. In Amsterdam had hij zich namelijk aangesloten bij de Sociaal-Demokratische Bond, die in die tijd haar agitatie vooral richtte op het verkrijgen van algemeen kiesrecht.

Vliegen slaagt erin om in juli 1885 in Maastricht een afdeling van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht op te richten, die aanvankelijk veel succes heeft. Maar als uitkomt dat hij en zijn medestanders socialistische ideeën huldigen is Limburg in rep en roer; een mantelorganisatie van de beruchte SDB in Maastricht: dàt was onverdraaglijk! Vliegen windt er overigens geen doekjes om: 'bij mij zelf kwam het geen ogenblik op om mijn socialisme onder stoelen of banken te willen steken', schrijft hij vijftig jaar later. Hij wordt ontslagen en zwerft enige tijd door België en Duitsland, zonder werk te kunnen vinden. Zelf vermoedde hij later dat de Regouts zowel voor zijn ontslag als voor zijn uitsluiting verantwoordelijk waren. Domela Nieuwenhuis steunt Vliegen financieel en bezorgt hem tenslotte werk in de partijdrukkerij 'Excelsior' in Den Haag, waar onder andere 'Recht voor Allen' gedrukt werd. (De versie die bij een van de verhoren - deel 2, p. 104 - door een inspecteur van politie gegeven wordt, klopt dus niet!) Het oproertje van glasblazers bij de firma Regout, waarvan hier in verband met de socialisten sprake is, was een staking - de eerste in Maastricht - die plaats vond in april 1886. Zij was gericht tegen een door Pierre Regout afgekondigde loonsverlaging voor de (relatief wat beter betaalde) glasblazers. Van directe invloed van socialisten blijkt niets; wèl zongen de stakende arbeiders revolutionaire liederen, die dus op de een of andere manier toch tot hen waren doorgedrongen.

Vliegen speelde later een belangrijke rol in de Sociaal Demokratische Arbeiders Partij (SDAP), was wethouder van Amsterdam en van 1909 tot 1937 lid van de Tweede Kamer.

WIJNEN, Jan Hendrik	getuige
Beek 1838 - Eysden 1909	deel 2, p.68-88

Wijnen werd geboren in een Zuidlimburgs landbouwersgezin. In 1864 werd hij tot priester gewijd en benoemd tot kapelaan in de Matthiasparochie in Maastricht. Deze parochie omvatte een arbeiderswijk, waar zeer veel arbeiders van de fabrieken van P. Regout woonden. Wijnen werd diep bewogen door het ellendige lot van deze fabrieksarbeiders en vooral door de ernstige gevolgen van de kinderarbeid. In 1873 publiceerde hij in het blad 'De Maasbode' een aantal artikelen over deze onderwerpen, die hij datzelfde jaar bundelde en als brochure uitgaf onder de titel: 'De arbeid der kinderen in fabrieken'. Deze brochure bevatte een voor die tijd ongewoon felle aanklacht tegen de uitbuiting van kinderen door ondernemers. Wijnen citeert in zijn brochure uitlatingen van arbeiders over hun levensomstandigheden, wat zijn werk ook van belang maakt voor onze kennis van de levenshouding en het maatschappijbeeld van de arbeidende

klasse in die periode. Over de ondernemers (lees: de Regouts) delen de arbeiders hem onder meer mee: ‘Waarom moeten wij slaven en werken, onze gezondheid benadeelen en ons leven opofferen voor onze heeren, die van ons zweet en bloed in overvloed en weelde leven.... Hadden wij maar eens de macht in handen! Doch het groote volk is altemaal can[aille], zij zuigen den werkman uit’ (p. 16). Wijnen waarschuwt er voor dat op deze wijze de arbeiders door de houding van de fabrikanten in de armen van de Internationale gedreven worden. Hij pleit voor een wettelijke regeling van de kinderarbeid, maar zònder leerplicht.

De opwinding die door de brochure van 1873 veroorzaakt werd in Maastricht, was niets vergeleken bij de storm die opstak nadat Wijnen de tekst van zijn verhoor door de enquêtecommissie, aangevuld met een toelichting, zelf publiceerde in: ‘De arbeiderskwestie. Mijne verklaringen, voor de enquêtecommissie afgelegd, nader toegelicht’ (1887). Naar aanleiding van Wijnens verklaring schreef Louis Regout zelfs een open brief aan de commissie (zie deel 2, p. 292-300), waarin hij de door Wijnen geuite beschuldigingen fel bestreed.

Kort na dit incident werd Wijnen weggepromoveerd uit Maastricht en benoemd tot pastoor in Limbricht.

Woordverklaringen

à compte (Frans) op krediet, voorschot
a fortiori (Latijn) zoveel te meer
aamborstig kortademig, astmatisch; ook: tuberculeus
aanbelang belang
aangenomen werk stukwerk, werk dat per onderdeel of produkt betaald wordt
ad hoc (Latijn) voor dat speciale geval
afdraaien het op de draaibank afwerken van een produkt
aisance (Frans) gemak, prettige omstandigheid
arrondissement het rechtsgebied van een rechtbank
arsenik arsenicum
auctores intellectuales (Latijn) de geestelijke aanstichters
auctores physici (Latijn) de feitelijke daders

baai (ook: baaien) een dik en grof geweven wollen stof die enigszins op molton lijkt
bagatel kleine hoeveelheid, klein geldbedrag
bedeeld worden ondersteuning krijgen van kerk of overheid
beetwortel suikerbiet
bestendig zonder onderbreking, voortdurend
beterkoop goedkoop
betrekkelijk met betrekking tot, in verband daarmee bedoeld
bever grof en sterk geruwd katoenen weefsel
bitter alcoholrijk aromatisch extract van kruiden of schillen
blikslagerij werkplaats waar ruw blik bewerkt wordt
blokwerk het half-machinaal vervaardigen van sigaren, waarbij de bosjes voor de sigaren in houten blokken gemaakt worden
borgen op krediet kopen
bosjesjongen jongen die de tabak in een ‘omblad’ wikkelt, waarna de sigarenmaker voor de afwerking zorgt
braken de vlasstengels na het roten kneuzen en breken
breuk uitzakking van inwendige organen in de buikwand of de lies
builen het zeven van stoffen
bukskin op bepaalde wijze geweven stof van wol of halfwol, aan één kant geschoren (ook: buckskin)
bureel bureau

bus fonds (vgl. ziekenbus)

campagne de periode van volle werkzaamheid in een seizoenbedrijf
capties moeilijkheden, problemen
carderen zie kaarden
castor (meestal: kastoor) beverhaar en het daarvan gemaakte vilt
ceel (ook: cedel) een lijst van goederen, rekening
chétief (Frans) lichamelijk zwak
Code Pénal (Frans) Wetboek van Strafrecht
commensaal kostganger
comptabiliteit verantwoordelijkheid voor de juistheid van geldhandelingen
compteur (Frans) teller, meter
concurrenz-fähig (Duits) in staat om te concurreren
contra-respirateurs apparaten die het inademen van vervuilde of stoffige lucht beletten
couliesen ombouwen voor de drijfriemen van stoommachines
couponknipper rentenier die van de opbrengst van zijn effecten leeft

daghuur dagloon
daglooner arbeider die per dag betaald wordt (meestal voor ongeschoolde, losse arbeid)
dakruiter uitbouw of luchtkoker die dwars op de nok van een dak gebouwd is
de auditu (Latijn) op het gehoor
de facto (Latijn) in feite
diagram grafische afbeelding van het verloop van een bepaald verschijnsel
direct rechtstreeks
dispensatie ontheffing
disponibel beschikbaar
dividend winstuitkering aan de aandeelhouders van 'n onderneming
domaniaal tot het domein (staatseigendom) behorend
dommet halfwollen weefsel
dompig vochtig, nat
Dorado paradijs
draaierij werkplaats waar op draaibanken ijzeren voorwerpen bewerkt worden
druipen zakken voor een examen
duivelen ontdoen van stof en vuil (gezegd van: ongesponnen wol, katoen of lompen)

eest droogplaats voor de tabaksbladeren
entrée en matière (Frans) opening
eskimo zware, op laken gelijkende wollen stof bestemd voor bovenkleren
esprit de corps (hier:) verantwoordelijkheidsbesef
excedent overschot
exhausters apparaat waarmee bedorven of vervuilde lucht wordt afgezogen

faïence geglazuurd en beschilderd aardewerk

filagraneren (meestal: filigraneren) het aanbrengen van een watermerk in papier door middel van een draadvorm
frappeeren treffen
flanel lichte, losse halfwollen stof
floconné op fluweel lijkend wollen weefsel dat vooral voor japonnen gebruikt werd
fries (hier:) baai

gemeenschap verbinding
gemet oude oppervlaktemaat (afhankelijk van de streek tussen de 4000 en 5000 m^2)
gezel volwassen arbeider met vol loon
grofsmederij fabriek of werkplaats van grote, zware smeedwerken zoals ankers, bouten e.d.
grutterij een fabriek of bedrijf waar graan (vooral boekweit en haver) gemalen wordt

haspel grote klos welke dient voor het tot strengen winden van gesponnen garen
hekelen vlasstengels over een plank met recht opstaande tanden trekken om de bast te splijten en de vezels recht te trekken
herculisch lichamelijk zeer krachtig gebouwd

in effectu (Latijn) wat betreft de gevolgen
in parenthesi (Latijn) tussen twee haakjes
inlegger jongen die de te bedrukken vellen papier in de pers legt
inunderen onder water zetten

jachtwiel vliegwiel (van een stoommachine)

kaarden door middel van een blok met ijzeren punten de ruwe wol ontwarren en evenwijdig leggen
kabinetwerker een gespecialiseerde meubelmaker
kalandermachine een machine met twee of meer rollen waartussen het papier gesatineerd wordt
kan inhoudsmaat, gelijk aan een liter
kastenmaker meubelmaker
kerkvoogd lid van het college dat belast is met het beheer van de goederen en fondsen van een kerk
ketting bij het weven: de draden die in de lengterichting van een weefsel lopen (ook wel: kettingdraden)
koffiepellen het met de hand uitzoeken en sorteren van koffiebonen (ook: koffielezen, koffieverlezen, koffiepikken)
koolteer teer die uit steenkolen verkregen wordt en als grondstof voor kleurstoffen werd gebruikt
kwetsuren verwondingen

lampe-Serrin voorloper van de electrische gloeilamp
lastbrief schriftelijke opdracht
lijmkokerij werkplaats voor het vervaardigen van lijm door het uitkoken van afvalstoffen (speciaal beenderen)
lijnbaan touwslagerij
lokkenschudder machine voor de eindbewerking van vlas
loodas loodoxyde dat ontstaat bij het smelten van lood

loting in de negentiende eeuw werd door middel van loting vastgesteld welke jongemannen hun militaire dienstplicht moesten vervullen; zij gingen dan als ‘lotelingen’ in dienst

Maandag-ziekte het zgn. maandaghouden hield in dat de arbeiders op zondag zo ‘doorzakten’ dat ze

's maandags niet in staat waren te werken
mandaat opdracht volgens welke men een bepaalde functie of taak vervult
meesterknecht bedrijfsleider; werknemer, meestal een vertrouweling van de ondernemer, die over de andere werklieden was aangesteld
militie het leger
missive brief, officieel schrijven
modelmakerij werkplaats waar de modellen worden gemaakt voor de gietvormen (metaalindustrie)
mouten het bereiden van mout, ontkiemde gerst die in gedroogde toestand bij het brouwen van bier gebruikt wordt
moveeren in beweging brengen, voorstellen
mullejennie gemechaniseerde spinmachine

negotie kleine koopwaar, waarmee meestal op straat gevent werd
nering bedrijf, middel van bestaan
nesterijen beuzelarijen
nominatief op naam geordend
non liquet (Latijn) het is niet geoorloofd
nooddruft eerste levensbehoeften

occupeeren zich bezig houden met
opzicht toezicht
opziener opzichter

pappen het bevochtigen van de draden in het weefsel zodat ze niet breken
pasporteren uit de militaire dienst ontslaan met een paspoort als bewijs van ontslag
passement boord of band gebruikt voor versiering of afzetting van kleren, bekleding van meubels enz.
patent officieel bewijs dat iemand bevoegd was tot het zelfstandig uitoefenen van handel, beroep, bedrijf of handwerk; het bedrag dat daarvoor ieder jaar aan de overheid betaald moest worden (in 1893 afgeschaft)
patentolie zuivere olie, uit rapen geproduceerd (voor verlichting)
pepton stof die ontstaat bij gedeeltelijke afbraak van eiwitten; een grondstof voor middelen om de spijsvertering te bevorderen
pernicieus verderfelijk, schadelijk
pluizen het nakijken van de bewerkte wol om plukken los te maken en vuil te verwijderen (meestal als thuisarbeid voor meisjes: pluisters)
porren wekken (door hard op de deur te kloppen of aan te bellen)
post (Latijn) na
praedispositie natuurlijke aanleg
propter (Latijn) wegens
provoceeren uitlokken

quinzaine (Frans) een periode van vijftien dagen; vandaar: loonbetaling per twee weken arbeid

ratiné dubbelweefsel met noppen, vooral gebruikt voor winterjassen, peignoirs en jekkers
recommendabel aanbevelenswaardig
redresseeren herstellen, opnieuw in orde brengen
ree houden onder controle houden

requestrant iemand die een verzoekschrift heeft ingediend
respirator ademhalingstoestel om de in te ademen lucht te zuiveren
revolutiebouw woningbouw met slecht materiaal. In de grote steden kwam dit aan het eind van de negentiende eeuw, vóór de totstandkoming van de woningwet, veelvuldig voor.
roten de vlasstengels als eerste bewerking in het water leggen waardoor de vezels losgeweekt worden (dit gebeurde meestal in sloten)
ruwen bewerking waardoor laken of wollen stoffen ruw gemaakt wordt en zo een pluizig oppervlak krijgt

satineeren papier glad en glanzend maken door het tussen twee of meer rollen heen te persen
schaft periode waarin de werkdag verdeeld was (in 1887 bestond de normale werkdag uit vier schoften van elk drie uur)
scheerdersknecht arbeider die de opstaande of uitstekende draden en haren van een weefsel afsnijdt (ook: lakenscheerder)
schelling een oorspronkelijk zilveren munt ter waarde van ca. 48 cent
schoft zie schaft
schouw inspectie, controle
schrijnwerker meubel- of kastenmaker
schrobbelaar de arbeider die de wol de eerste ruwe bewerking (het kaarden) geeft
schrobberaar zie schrobbelaar
schutterij plaatselijke korpsen van getrainde burgers die o.a. belast waren met het handhaven van de openbare orde
sectiekamer snijkamer waar lijken anatomisch ontleed worden
smoutwerk min of meer bewerkelijk zetwerk (bijv. gelegenheidsdrukwerk, formules en dergelijke)
stadsdokter een vanwege de gemeente aangestelde armendokter, die voor een vastgesteld bedrag per jaar de armlastigen of een deel van hen behandelde
stearine grondstof voor o.a. kaarsen welke uit dierlijke vetten vervaardigd wordt
op stuk werken werken tegen betaling per onderdeel of produkt
suppletoir (Frans) aanvullend

tabakskerverij werkplaats waar de tabaksbladen aan repen gesneden worden
tabakstrippen het verwijderen van de stelen uit de tabaksbladeren
teringlijden aan tuberculose lijden
terra incognita (Latijn) onbekend terrein
toucheeren aanraken; opnemen
traineeren ophouden, vertragen
triangel driepotig stukje aardewerk dat tijdens het bakken tussen het aardewerk geplaatst wordt
trijp op fluweel lijkend weefsel van wol

uitdragerij een handel in gebruikte voorwerpen
uitnemer jongen die de bedrukte vellen papier uit de pers haalt

vellenblooterij werkplaats waar de huiden gereinigd worden

verletten niet werken, verzuimen
verlezen sorteren op grootte of kwaliteit (van koffie of erwten)
voldersknecht arbeider in een volmolen
vollen het bewerken van wollen weefsels om deze te doen vervilten en steviger te maken
volmolen een machine met walsen waartussen de wollen weefsels geperst worden tijdens het zgn. vollen
vol volk volwaardige arbeiders
voorslaan met de zware voorhamer het gloeiende ijzer voorbewerken

wedervaren ervaring
werkwinkel werkplaats
wierd zou worden

zeepzieden het door koken bereiden van zeep uit vetten en natronloog
zetbaas iemand die voor een vast loon of provisie een zaak voor een ander drijft
ziekenbussen de voorlopers van de ziekenfondsen, meestal verbonden aan werkliedenverenigingen
zwingelen het reinigen van de vlasvezels, als laatste ruwe bewerking, van de aanhangende kleine houtresten
zwingelkeet houten keet achter de boerderij waar 's winters het vlas gezwingeld werd; ook: zwingelhok of-kooi

Registers

Alphabetische lijst van de namen der getuigen.

(De cijfers wijzen de nommers der vragen aan.)

Aken, (C. Van) 9539-9663.
Altmann, (G) 6978-7046.
Ansing, (W.) 1326-1502.
Arnolds, (A.J.) 6069-6110.
Beckers, (W.H.) 7420-7440.
Bekaar, (A.A.) 5593-5698.
Bergh, (F.A.L. Van den) 10934-11000.
Bergholtz, (P.H.) 8018-8092.
Berghuys, (Nicolaas) 2747-2791.
Bergman Carels (B.) 3591-3675.
Bieberstein Rogalla Zawadsky, (mr. F.H.J. baron de) 9021-9107.
Bierens, (D.F.) 11605-11641.
Biesen, (mr. J.J.W. Van den) 1902-1978.
Blankert, (G.) 2978-3145.
Blomberg, (F.) 5001-5097.
Bovrie, (J.) 8464-8536.
Broek, (W. Van den) 1719-1809.
Brouwer, (H.) 4111-4218.
Brusselaars, (G.T.) 1103-1150.
Bungenaar, (H.) 4219-4251.
Carsten, (dr. B.) 9392-9538.
Claessens, (Fr.) 7971-8017.
Courtens, (P.M.) 9108-9145.
Crommelin, (H.S.M. Van Wickevoort) 4405-4526.
Dam, (B.A. Van) 5001-5097.
Daman, (J.B.) 203-337.
Defèsche, (N.) 8537-8579.
Delfgaauw, (H.J.) 6111-6144.
Deyl, (C. Van den) 760-792.
Diepen, (A.L.A.) 11642-11741.
Diepen, (J.H.A.) 10238-10326.
Dijkhoff, (J.) 10764-10820
Doorman, (C.M.) huisvrouw van J.C. Kamphuizen, 2540-2746.
Dozy, (dr. J.P.) 1-88.
Dresen, (L.) 7047-7109.
Dribbelaar, (L.D.) 1151-1190.
Egger, (Th.) 8730-8810.
Eisenberger, (G.) 4111-4218.
Elbers, (H.J.) 6378-6568,
Eras, (C.) 10597-10666.
Everaerts, (M.) 6732-6870.
Eylders, (J.G.B.) 2937-2977.
Fouquet, (dr. F.F.) 5699-5826.
Frederix, (Joh.) 8408-8433.

Gerhard, (A.H.) 1597-1637.
Godding, (J.H.L.) 7110-7162.
Gotze, (E.R.) 3455-3590.
Hamers, (B.) 89-160.
Hartogh, (L A.H.) 2087-2373.
Herder, (J.P. De) 161-202.
Heuperman, (J.) 4353-4404.
Heynes, (H.J.) 583-705.
Hofman, (J.H.) 7482-7540.
Hollands (H.J.) 8434-8463.
Holsderver, (B.) 3894-3927.
Horn van den Bos, (dr. H.P.M. Van der) 10733-10763.
Hosemans, (C.) 11442-11561.
Jacobs, (mej. dr. A.H.) 1279-1315.
Jacobsen, (E.) 3676-3732.
Jansen, (J.F.) 10010-10180.
Jaunez, (V.) 7638-7810, 7848-7856.
Jelinger, (L.E.) 8280-8644.
Jeukens, (P.) 9340-9394.
Kater, (K.) 467-582
Kerdijk, (mr. A.) 4618-4743.
Kerstens, (J.A.A.) 10821-10849.
Kleef, (dr. L.T. Van) 5503-5592.
Koch, (B.B.) 3205-3248.
Koster, (H.J.) 2792-2936.
Kratzenstein, (J.F.) 3146-3204.
Lambrix, (J.) 9146-9302.
Landheer, (P.) 9844-9873.
Lhoest, (L) 8275-8407.

Licher, (H.G.) 3369-3416.
Lierop, (M.W. Van) 10181-10237.
Loohuys, (G.) 3318-3368.
Loopuit, (J.) 1638-1718.
Marckx, (F.) 6145-6247.
Mathijsen, (J.A.H.) 8730-8810.
Maurik (Justus Van) 1979-2085.
Meisenhofen (H.A) 6248-6339.
Mommers, (C.) 11001-11092.
Moos, (G.) 2540-2746.
Muller, (J.) 7811-7914.
Mutsaerts (J.F.) 10850-10933.
Nijst, (dr. J.A.) 5827-5893.
Nispen tot Sevenaer, (jhr. H.C.J.M. Van) 3829-3893.
Obermeijer, (A.P) 706-759.
Oberstadt, (F.) 11223-11334.
Osenbruggen, (mr. J.B. Van) 9915-9944.
Paré, (G.J.) 11093-11148.
Peters, (H.J.) 2540-2746.
Philips, (E.G.) 8810-8904.
Plaisier Azn., (J.) 9664-9187.
Plaisier, (W.) 9788-9843.
Pluym, (A. Van der) 2540-2746.
Pollet, (G J.D.) 10469-10596.
Post, (A.) 3249-3317.
Preijer Jz., (B.) 4527-4617.
Puttelaar, (J. Van den) 403-466.
Putten, huisvrouw van G.J. Welter, (H. Van de) 4911-5000.
Quakx, (W.) 6340-6397.
Regenboog, (H.) 3928-4110.
Regout, (E.) 7334-7419.
Regout, (J.) 8946-9020.
Regout (LH.G.) 6569-6731.
Regout, (P.A.H.) 8093-8275.
Ris, (K.) 1503-1534.
Robeers, (J.) 7441-7481.
Rommerts, (H.) 793-1070.
Rondagh, (F.) 7541-7637.
Rosendahl, (A.W.) 4744-4816).
Rot, (A.) 1072-1102.
Roukens, (J.L) 7163-7251.
Ruigrok, (B.) 3417-3454.
Rutten, (P.J.F.) 8645-8729
Ruysch, (dr. W.P.) 7252-7333.
Sanches, (D.) 2374-2539.
Sassen, (mr. A.M.) 10327-10423.
Schols (dr. L.H.P.) 5194-5945.

Schröder, (P.H.A.) 1535-1595.
Selling, (D.) 1226-1278.
Siebenlist, (J.C) 1226-1278.
Sloots, (H.L.) 3733-3827.
Smits, (A.D.) 11149-11222.
Smits, (P. de) 9108-9145.
Soer, (S.C.M.) 10667-10732.
Struve, (H.W.E.) 1810-1901.
Suyver, (H.E.) 4817-4917.
Swagemakers van Alphen, (H.B.) 11742-11799.
Ulrich, (E.) 7915-7970.
Verhoog, (Th.) 8905-8945.
Vermeer, (A.) 11562-11604.
Verster, (mr. A.H. De Balbian) 10424-10468.
Vreede, (D.J.G) 338-402.
Vries, (M. De) 1191-1225.
Waal. (M.J. Van de) 4252-4352.
Waleffe, (E.) 9303-9339.
Wegerlee, (Joseph) 2747-2791.
Westra, (H.K.) 9945-10009.
Wintgens, (dr. E) 5098-5502.
Wijnen, (J.H.) 5946-6068.
Wijsen, (L.H.) 6171-6977.
Zegers, (H.J.J.) 793-1070.
Zelfde, (A. Van 't) 9874-9914.

Register op de getuigenverhooren.

(**De cijfers wijzen de nommers der vragen aan**.)

Arbeid van kinderen en vrouwen als middel om werk te verkrijgen tegen minder loon, 424, 515, 552, 629, 894-898, 940, 3586, 3961-3967, 4774-4787, 5757-6026, 7779, 8158, 8308, 9645, 10019, 10474-10475, 10854-10855, 11448-11453, 11740.

Arbeidersbevolking (Trek der) naar de groote steden. 5722, 5804.

Armenzorg. 5504-5511, 5513, 5515, 5700, 5705, 5707-5708, 5711, 5772, 5898, 5917-5919, 6145-6170, 6187-6190, 6198-6199, 6209, 6221-6223, 6236-6237, 7300-7301, 7355-7357, 7414, 7523-7524, 7633, 7885-7886, 8177-8178, 9278, 9619, 10132, 10134, 10136, 10148, 10230-10231, 10308, 10713, 10727-10729, 10832, 11439, 11562-11599

Boeten. 1061, 1462-1466, 2229-2263, 2390, 2425-2432, 2680-2708, 2787-2816, 2843-2857, 2951, 3641. 4002-4004, 4319-4327, 6445-6462, 6561*bis*-6566, 6662, 6685, 7224, 7343-7348, 7596-7601, 7747, 7749, 7859, 8004, 8008-8012, 8077-8082, 8198-8202, 8234-8239, 8248, 8349-8350, 8531-8532, 8714-8715, 8805, 9003-9008, 9022, 9232-9233, 9256-9260, 10585-10588, 10998, 11263, 11272-11280, 11406-11417, 11514-11519, 11725-11726.

Boeten. (Beheer en bestemming der), 554-555, 1062, 1467-1473, 2264-2266, 2954. 4066-4068, 6457, 6683-6685, 7344, 7748, 7858, 7863-7871, 8080, 8234, 8238, 8382, 8425, 8620-8621, 8631-8635, 8714-8715, 9009, 10995, 11281.

Crèches. Zorg voor jonge kinderen van fabrieksarbeiders, 5319-5321, 5581, 5688-5691, 5730, 5885-5886, 5936, 6014, 6019-6021, 6175, 6693, 7225, 7317-7323, 7793-7794, 7913, 8229, 8309, 8391-8396, 8462, 8641-8642, 8897-8898, 9022, 9023, 9075, 9405, 9651, 9756-9759, 9870-9872.

Enquête-Commissie.

Medewerking van patroons en werklieden tot het geven van inlichtingen aan de Commissie:

a. door patroons en fabrikanten, 305, 368, 420, 460-461, 626-627, 674-677, 860-866, 1080-1082, 1238, 1248, 1400-1404, 5249-5253;

b. door werklieden, 304-316, 366-368, 388-391, 462-463, 619-627, 854-859, 1078-1079, 4183-4186, 5632, 5854-5855, 9023-9024, 9026, 9027-9034;

c. door bijzondere personen, 5894, 5901-5906, 6765-6766, 6835, 8607-8611, 9087.

Fabrieken en werkplaatsen.

Toestand en inrichting der lokalen, 952-955, 998-1003, 1083, 1105, 1130-1147, 1231-1237, 1249-1256, 1260-1261, 1334, 1791-1798, 1852-1859, 1873, 2390, 2767, 2931-2934, 3041-3050, 3603, 3629, 3709, 3915-3919, 4182, 4268-4271, 4420-4426, 4437-4443, 4469-4526, 4914-4916, 5115-5127, 5157-5158, 5170, 5186-5190, 5205-5210, 5286-5291, 5361-5365, 5373, 5375, 5391-5392, 5398, 5407, 5416-5424, 5459-5463, 5465, 5467-5468, 5478, 5488, 5491, 5546-5550, 5620, 5635-5637, 5641, 5643-5657, 5662-5666, 5681, 6284-6285, 6365, 6369, 6566*bis*, 6597-6598, 6680, 6704-6709, 7102-7104, 7280, 7360, 7460, 7557-7560,

7657-7659, 7829-7832, 8026-8028, 8188-8191, 8213-8214, 8414-8415, 8633-8634, 9121-9122, 9158-9160, 9328-9329, 9384-9385, 9396, 9431-9434, 9498, 9540, 9613, 9619, 9655-9656, 9773-9786, 9825-9830, 9950-9951, 9953-9969, 10035, 10169-10170, 10199-10202, 10925-10928, 11166, 11312-11313, 11331-11333, 11637, 11673, 11676-11684, 11770-11779, 11796-11798.
Beschrijving van den aard der werkzaamheden en haar uitvoering, 5129,

5174-5226, 5231-5242, 5258-5274, 5322-5365, 5446-5469, 5831-5852, 5898, 6508-6561, 6779-6781, 6837-6844, 7117-7126, 7542-7552, 7824-7829, 8249-8250, 8312, 8327-8340, 8475-8478, 8663-8665, 8730-8737, 8756-8758, 8760-8761, 8814-8821, 8855-8857, 8916-8920, 8953-8957, 9154-9160, 9304, 9410-9415, 9417-9446, 9453, 9471-9472, 9474, 9482-9485, 9540, 10073, 11087, 11224, 11616, 11639, 11679-11698.
Invloed der bezigheden in fabrieken en werkplaatsen op den gezondstoestand, den levensduur en de ontwikkeling, 948-951, 1059, 1288, 1323, 2066, 2390, 2766, 3581-3582, 3587-3589, 3791-3800, 3856-3872, 3992, 4170-4176, 4204-4207, 4307, 4435-4437, 4456-4461, 4769-4771, 4870, 4876-4885, 4888-4891, 5038-5044, 5057-5088, 5140-5147, 5151-5154, 5158-5168, 5201, 5218-5226, 5242-5243, 5291-5293, 5305-5309, 5332-5357, 5358-5360, 5380-5381, 5395-5396, 5434, 5440-5445, 5453-5455, 5469, 5471, 5474, 5474, 5478-5480, 5489, 5490, 5522-5525, 5544, 5551-5556, 5563*bis*-5567, 5579, 5591, 5621, 5648-5649, 5719-5724, 5760-5766, 5768, 5831-5852, 5898, 5899, 5911-5916, 5930-5940, 5988, 5998, 6050, 6172, 6366, 6471-6473, 6482-6491, 6547-6555, 6597-6598, 6603-6616, 6628, 6702, 6729, 6730, 6993-6999, 7012-7016, 7050-7081, 7190-7191, 7195, 7269, 7275, 7280, 7286, 7290-7298, 7303-7314, 7331-7332, 7427-7431, 7445-7447, 7511-7521, 7532-7534, 7557, 7572-7580, 7582-7584, 7656-7661, 7799-7808, 7834-7844, 8029-8031, 8036-8053, 8166-8169, 8217-8227, 8240, 8315-8317, 8616-8617, 8623-8624, 8666-8671, 8673-8676, 8738-8755, 8908-8909, 8969, 9123, 9156-9158, 9254-9256, 9324-9326, 9328, 9334-9336, 9342-9343, 9384, 9386-9391, 9396-9398, 9404, 9415, 9452, 9465-9466, 9473-9474, 9499-9507, 9509-9511, 9517-9518, 9528, 9531-9532, 9540, 9657-9660, 9716-9732, 9749, 9822-9825, 9848-9860, 9901, 9985, 9986, 9988-9989, 10031-10032, 10171, 10548, 10579-10583, 10671, 10680-10704, 10722-10727, 10954, 10969-10971, 10994, 10997, 11123, 11288-11290, 11314, 11632-11634.
Gevaren in fabrieken en werkplaatsen voor ongelukken door:
brand, 145-151, 359, 393, 396, 2045-2050, 4069, 4070, 4100-4104, 4471-4478, 5150, 5154, 5607, 5609, 5646, 5662, 6264, 7388-7395, 8341, 9613-9618, 10155-10166, 10178, 10203-10204, 10322-10324, 10459-10465, 10533-10536, 10659-10663, 10917-10918, 11674;
machinerieën en inrichting, 98-99, 125-129, 152-157, 199-201, 300-301, 1004-1011, 1018-1030, 1183-1186, 1429, 1431, 1670, 1675, 1824-1845, 1869, 3552-3555, 3577, 3919-3920, 4071-4099, 4424-4431, 4623, 5147-5151, 5154, 5471-5473, 5537, 5548, 5557-5558, 5597-5603, 5609-5624, 5661, 5665-5667, 5669, 5671-5672, 5674-5676, 5679-5680, 5682-5683, 5769-5771, 5898-5899, 5914, 6278, 6352, 6623-6624, 6627, 7156-7159, 7192, 7341-7343, 7756-7762, 7888-7891, 8346-8348, 8479-8481, 8491, 8533, 8575-8578, 8698-8701, 8968, 9317-9318, 10167-10169, 10172-10177, 10315-10322, 10649-10650, 10676-10678, 10900-10902, 10931, 10962-10964, 10991-10992, 11374-11377, 11630, 11721.
Middelen om den schadelijken invloed van sommige werkzaamheden op het werkvolk tegen te gaan en ongelukken te voorkomen. Tegenzin bij het werkvolk, 5140-5146, 5222-5223, 5227-5228, 5284-5285, 5294, 5607-5608, 5762-5765, 5831-5833, 5898, 5900, 6596-6598, 6610-6616, 6707-6709, 7194, 7264-7268,

7283, 7526-7351, 7763-7765, 7805-7806, 8218, 8223, 8321-8326, 9329-9330, 9440-9441, 9446-9451, 9428-9431, 9447-9451, 9454-9462, 9518, 11331.
Duur van den werktijd, 264, 273-277, 297, 321, 333, 416, 440-442, 527, 563-594, 611-616, 658-660, 876-890, 920, 932-933, 959, 971-977, 1084, 1096, 1108-1113, 1202-1206, 1243, 1263-1265, 1334, 1366-1368, 1387, 1589-1593, 1659-1661, 1699, 1714, 1756, 1877, 2196, 2213-2228, 2391-2401, 2627, 2651-2661, 2671-2678, 2751-2765, 2800, 2805, 2821-2842, 2947, 2967-2971, 3004-

3007, 3026-3032, 3177-3182, 3327-3359, 3462-3469, 3603-3607, 3688-3694, 3773-3780, 3801, 3906, 3925, 4155, 4157, 4159-4164, 4213, 4261-4264, 4293-4298, 4360-4361, 4444-4446, 4463-4465, 4528-4556, 4681-4699, 4757-4771, 4827-4832, 4893-4910, 5022-5037, 5132, 5153, 5298-5299, 5300-5304, 5394, 5430, 5476, 5522, 5736, 5738, 5898, 5977, 6283, 6321-6339, 6600, 6695, 6710-6713, 6796, 7130-7133, 7193, 7432, 7461, 7466-7467, 7507-7508, 7562, 7752-7753, 7767-7768, 7773-7775, 7908-7911, 7990, 8097-8132, 8139-8140, 8143, 8145, 8284, 8360-8364, 8442, 8447, 8492-8509, 8551, 8569-8570, 8682-8684, 8761-8763, 8827-8831, 8860-8861, 8923, 8926, 8929-8931, 8958-8962, 9022, 9064-9068, 9083-9086, 9144, 9164, 9169-9171, 9173, 9237, 9304, 9463-9464, 9493, 9496, 9515, 9540, 9612, 9662, 9864-9866, 9902, 9904-9907, 10073, 10077-10083, 10253-10260, 10278-10285, 10389, 10405, 10493-10494, 10498-10499, 10501-10508, 10547, 10564-10567, 10570-10573, 10611-10619, 10630-10634, 10731, 10806-10811, 10878-10879, 10917, 10932, 10954, 10971-10974, 11032-11044, 11207-11213, 11343-11362, 11367-11372, 11483, 11495-11496, 11610-11611, 11649-11653, 11758-11762, 11794.

Werken bij nacht, 269, 278-280, 291, 296, 302-303, 383-384, 978, 986, 1031-1034, 1049-1053, 1268-1271, 1366, 1389, 1885, 2107, 2109, 2114-2119, 2221, 2346, 2390, 2456, 2461, 2719-2722, 2806-2810, 2839-2842, 2870, 2947, 3470-3479, 3782, 3885-3887, 3967-3991, 4444-4445, 4758-4782, 5025-5028, 5033, 5138-5139, 5315-5316, 5371-5372, 5387, 5431, 5476, 5485, 5522, 5529, 5737, 5809-5810, 5896-5929, 6000, 6056, 6182, 6200-6201, 6281*bis*, 6696-6698, 6749, 6796-6797, 7329, 7438, 7462-7465, 7509, 7574-7577, 7584-7588, 7635-7636, 7769-7772, 7912, 7968, 7969, 8097-8111, 8144-8165, 8297, 8442, 8448-8455, 8494, 8605-8606, 8625, 8685, 8764, 8831, 8927-8928, 9072, 9095, 9098, 9144, 9234-9236, 9240-9244, 9333, 9379-9380, 9381-9382, 9526-9527, 9540, 10507, 10539-10540, 10571.

Werken op Zondag, 287-288, 323-325, 385-386, 528, 550, 561-563, 597-610, 988-996, 1886, 1963, 2332, 2390, 2464-2469, 2535, 3622-3628, 3781, 3783, 5031, 5031-5038, 5134, 5140, 5389, 5402-5406, 5476, 5485, 6282, 6698-6701, 7329, 7439, 7468, 7510, 7776-7777, 7912, 7968, 8101-8124, 8353-8359, 8495-8509, 8514-8515, 8571, 8686-8688, 8765, 8832, 8932, 9144, 9171, 9540, 10541, 10806.

Al of niet afzondering van mannen en vrouwen op de werkzalen, en bij het verlaten der fabriek, 329-330*bis*, 332, 349, 361, 370, 525-526, 5244, 5437, 5466, 6027-6032, 6951-6953, 8351-8352, 8369-8370, 8388-8390, 8661, 9407, 9495, 9572, 9760-9762, 10458, 11023.

Bijzonderheden omtrent fabrieken en werkplaatsen te Amsterdam:

Azijnmakerij van Hamerling in een gangetje aan de Westerstraat, 235-237.

Biscuitfabriek in de Boerhavestraat n°. 64, 292-295, 4466-4468.

Boekdrukkerij van Alexandre, 3895-3927.

Boekdrukkerij van Ellerman, Harms en C^{o}., 239-244, 914-936, 952-1016, 1083, 3676-3732, 3852, 3864, 3928-4110.

Boekdrukkerij van Holdert en C^{o}., 3455-3590, 3864.

Boekdrukkerij van Holst en Middendorp, 1018-1030.

Boekdrukkerij van de firma Spin, 1031-1035, 4527-4617.
Broodfabrieken: Anker, 4429. - Ceres, 4429, 4431, 4438, 4447-4449. - Mercurius, 4429, 4438-4445. - de Voorzorg, 4429. - de Leeuw, 4429, 4431-4434.
Diamantslijperij van Roos in de Zwanenburgerstraat, 121-122.
Glasblazerij van Vos, Hanraedt en Wiegel, 4408-4409, 4453-4467.
Koffie-verlezerij 'Insulinde,' 96-98, 145, 227, 230-232, 301.
Koffie-pellerij Jonker en C^{o}., 4420-4423.
Lettergieterij van Tetterode, 180-183, 443-444.
Likeurstokerij van Wynand Fockink, 289-290.

Meubelmakerij van Siebenlist, 450-453.
Modelmakerij bij Rinkel, 434-439.
Sal-ammoniakfabriek van Van der Elst en Matthes, 3787-3803.
Sigarenfabriek van Van den Berg op het Rapenburg, 361-363.
Sigarenfabriek van Bergman Carels, 348-354, 598-606, 3591-3675.
Fabriek van Kirsten en Bax, Spuistraat n°. 161, 393-394.
Sigarenfabriek van Justus van Maurik, 135-139, 187, 355-360, 1980-2084.
Sigarenfabriek en tabakskerverij van Handtke en Straube in de Accolytenstraat, 363-364.
Sigarenfabriek van Gravestein op de Brouwersgracht bij de Palmstraat, 4248.
Sigarenfabriek van Lukkart, Bloemstraat bij de Baangracht, 4249.
Sigarenfabriek van Cramer, Gerard-Doustraat, 4249.
Sigarenfabriek van Raup, Breedstraat, 4249.
Sigarenfabriek van Jacobson, Prins-Hendrikkade, 4249.
Sigarenfabriek van Kist, Spuistraat, 4249.
Sigarenfabriek van Meyer, Boomstraat, 4249.
Sigarenfabriek van Alma, Utrechtsche dwarsstraat, 4249.
Sigarenfabriek van Blanus, Muiderstraat, 4249.
Smederij van Kraan in de Jonkerstraat, 212-215.
Steenhouwerij van Schols, 409-426.
Koninklijke fabriek van stoom- en andere werktuigen, 427-433, 4856-4911.
Fabriek de Atlas, 4829, 4911.
Fabriek van stoomketels en andere werktuigen van H.E. Suyver, 4817-4917.
Suikerfabriek van Spakler en Tetterode, 3776.
Westersuikerraffinaderij, 3776.
Hollandsche suikerraffinaderij, 4755-4787, 5004-5097.
Fabriek van vrouwenkleederen van Van der Waal, 112-119, 4252-4253, 4965-4970.
Fabriek van de firma Hirsch en C°., 4983, 4992.
Fabriek van de firma Sinkel en C°., 4923, 4971-4986, 4994-5000.
Waskaarsenfabriek van Hartog, 658-660, 2135-2373, 2390-2513, 2561-2742, 2794-2934.
Fabriek van wollen dekens van Velman in de Westerstraat, 673-574.
Bijzonderheden omtrent fabrieken te Arnhem:
Lettergieterij van Onnes, De Boer en Coers, 4116.
Lettergieterij van Van der Wiel en C°., 4118.
Bijzonderheden omtrent fabrieken en werkplaatsen te Maastricht:
Fabriek van aardewerk, glas en diverse van firma P. Regout, 5126, 5171-5373, 5538, 5544, 5563*bis*-5572*bis*, 5582, 5583, 5596, 5609, 5616, 5617-5639, 5642, 5643, 5651-5657, 5701, 5802, 5834, 5848-5849, 5860-5863, 5877, 5885, 5898, 5904, 5911, 5913, 5974-5996 5999, 6007, 6028, 6033, 6034-6040, 6042, 6162, 6190-6195, 6209, 6232, 6290, 6395-6558, 6569-7251, 7264, 7268, 7280-7323, 7334-7637, 7645, 7653, 7655, 7673, 7687, 7972, 7977, 8093-8275, 8436-8444, 8580-8643, 9022, 9024, 9027, 9069, 9075, 9085, 9086, 9100, 9102, 9103, 9149, 9151, 9156, 9161, 9163, 9164, 9177, 9181-9182, 9190-9195, 9197-9201, 9207, 9216, 9228-9231, 9237-9244, 9246-9250, 9253-9255, 9262, 9278-9302, 9377.

Fabriek de Ceramique, 6, 5126, 5230, 5372-5392, 5544, 5596, 5602, 5635, 5640-5650, 5874, 5876, 5877, 5897, 5904, 5911, 6028, 6033, 6040, 6661, 6666, 6694, 6845-6850, 6861, 6974-6975, 7217, 7221, 7324-7326, 7384-7385, 7638-8091, 8230, 8787, 9022, 9024, 9026, 9036-9043, 9048-9060, 9069-9071, 9073-9075, 9085-9086, 9100, 9102, 9103, 9148, 9150, 9156, 9158, 9159, 9161, 9163, 9164-9177, 9179, 9181, 9183-9120, 9196, 9203-9206, 9208-9215, 9222-9228, 9232-9235, 9245, 9251-9252, 9254, 9256, 9266, 9355-9372, 9378, 9392.
Toestand van en arbeid aan de ovens in fabrieken te Maastricht, ruimte, temperatuur, enz, 5205-5214, 5258-5276, 5296, 5376-5379, 5540-5543, 5576, 5624-5631, 5634, 5639,

5667, 5831, 5839-5849, 5898, 5899, 5911, 5977-5992, 6050, 6518-6539, 6543, 6557-6559, 6567, 6656-6664, 6714-6715, 6766-6778, 6835 6837, 6880-6951, 6966-6968, 6973-6976, 7017-7022, 7160-7162, 7234-7239, 7278-7279, 7282-7283, 7361-7387, 7567, 7668-7710, 7785-7786, 7892-7907, 7927-7968, 8001-8003, 8060, 8184-8187, 8192-8193, 9022, 9024, 9025-9026, 9035, 9038, 9043-9060, 9073-9075, 9086, 9181-9190, 9203-9221, 9245, 9358-9372, 9392-9293.
Behangselpapierfabriek van de Gebr. Regout, 5126, 5156-5168, 5538, 5596, 5668.
Dekenfabriek van Jules Regout, 5126, 5399-5412, 5595, 5670, 5711, 5775, 6637, 7328, 8946-9020, 9108-9145.
Spijkerfabriek van Th. Regout, 5126, 5470-5476, 5596, 5672, 5673, 6278, 6279, 6363.
Beddenfabriek van Vermin in de Grootestraat, 6264.
Behangselpapierfabriek van J.H. Rutten, 5126, 5393-5398, 5596, 5665-5667, 8645-8810.
Brouwerij van Aubel, 5596, 5680.
Drukkerij in de Brusselsche straat 6.
Drukkerij van de St. Paulus-vereeniging, 5526, 5676.
Drukkerij van Leiter Nypels, 5596, 5676.
Geweerfabriek van de Beaumont, 5126, 5128-5135, 5596, 5669, 7328.
IJzergieterij van F. Van Oppen, 5126, 5487, 5596, 5677.
IJzergieterij van Gebr. Hamers en Janssens, 5556, 5677.
Papierfabriek van Lhoeste, 6, 13-15, 30, 5126, 5415-5476, 5596, 5658-5664, 5835, 5874, 5876, 5969, 5996, 6033, 6041, 7327, 8275-8433, 8444-8579, 8914, 9075, 9103.
Stoommeelmolen van Dolk, 5126, 5136-5150, 5596.
Maasmolen van Franquinet en Lemaire, 5674, 5675.
Tabaksfabriek van Philips, 5126, 5477-5486, 5596, 5679, 7328, 8811-8945
Vermicellifabriek van Bauduin, 5126, 5596, 5678.
Vermicellifabriek van Pagnier, 5126, 5151-5152, 5596.
De zinkwitfabriek, 5126, 5596, 5681, 9303-9394
Bijzoriderheden omtrent fabrieken en werkplaatsen te Tilburg:
Fabriek van Van den Bergh, 10934.
Fabriek van Gebr. Diepen, 10990, 11642.
Fabriek van Franken Van Brunschot, 10990, 11631, 11635.
Fabriek van Hoeben, 10990, 11635.
Fabriek van Kerstens, 10821.
Swagemakers Caesar, 10990.
Fabriek van Swagemakers en Zoon, 10129, 10882, 10990, 11742
Fabriek van Joh. van Rijckevorsel, 10178.
Fabriek van Sträter, 10178, 10990,
Fabriek van Ledeboer, 10178, 10550. 10851, 11087.
Fabriek van de firma G.C. Spaendonck, 10200.
Fabriek van Vincent Van Spaendonck, 10227-10230, 10990, 11635.
Fabriek van Mommers op het Goirke, 10078, 10225, 11001, 11541-11543.
Fabriek van Mercx, 10115, 10123.

Fabriek van de firma Wed. Roosendaal, 11605.
Sigarenfabriek van Roessel, 10023.
Sigarenfabriek van Van Leeuwen, 10028.
Steenbakkerij van Smulders, 10427-10430
Fabriek van wollen stoffen van H. Eras en Zoon, 10589, 10597-10666, 10990, 11087, 11442.
Wollenfabriek van G.J.D. Pollet, 10469-10596, 11335, 11631.
Geneeskundig onderzoek der jongens vóór het aanvaarden van een vak, 42 4, 5585, 5590, 6595, 7280-7282, 7414-7418, 8241, 8722, 8723.
Geneeskundig Staatstoezicht.
Toezicht van het geneeskundig Staatstoezicht op de fabrieken, 8-20, 49-66, 1430, 2473, 5115-5127, 5160, 5170, 5245-5257, 5282-5284, 5292-5293, 5359, 5372, 5373, 5376-5377, 5396-5397, 5403-5406, 5417-5423, 6625-6627, 7252-7333.
Gilden te Tilburg, 10115-10122, 10141-10144, 10153, 10890, 11135, 11545.
Glasindustrie in de provincie Holland, 9517-9522.
Huisindustrie in Tilburg, 10052-10056, 10070-10071, 10262-10267,

10434-10435, 10517-10521, 10542, 10556-10557, 10600-10602, 11382-11384, 11466-11468, 11475-11479, 11527-11533.
Huisvesting der arbeidende bevolking, 5711, 5795, 5898, 6152, 6191-6193, 6232-6233, 6315-6321, 6726-6728, 7634, 8090-8091, 8310-8311, 8378-8379, 10089-10091, 10100-10102, 10205-10209, 10290-10291, 10295-10295*bis*, 10438-10441, 10511-10513, 10546, 10628-10629, 10672-10675, 10756-10756-10757, 10760-10761, 10823-10824, 10909-10911, 10955, 11083, 11118, 11167, 11238, 11487, 11490, 11531, 11675, 11781.
Kinderarbeid van 1874 (Beschouwingen over de wet op den) hare beginselen invloed, redactie, werking en het toezicht op de uitvoering, 247-250, 374-375, 465, 484-510, 630-634, 764-770, 827, 842, 1152-1155, 1334, 1417, 1916-1917, 3231-3232, 3376, 3740, 4625-4743, 5103-5114, 5492-5495, 5711, 5713-5724, 5802, 5896, 5958-5964, 5969-5973, 6079-6080, 6275, 6082, 6245-6246, 6248-6257, 6265-6582, 6586, 6758, 7273-7274, 8263-8267, 8595-8599, 8612-8615, 8647-8652, 9540-9596, 9986, 10038-10041, 10048-10051, 10055-10057, 10179-10180, 10240-10253, 10260-10261, 10331-10336, 10426-10437, 10940-10944, 11005, 11177-11181, 11385, 11668-11669.
Uitbreiding van het verbod en verscherping dier wet, 766-767, 786, 912-913, 940-946, 1057-1058, 1083, 1093-1095, 1118, 1334, 1406-1418, 1578-1579, 1622-1636, 1920-1921, 2051-2052, 2077-2079, 2333, 3001-3002, 3225-3228, 3243-3246, 3379, 3543-3548, 3683, 3755-3761, 4011-4020, 4069, 4393, 4662-4697, 4701-4706, 4718-4723, 5496-5497, 5525, 5562-5563, 5584, 5684-5686, 5711, 5725, 5734, 5798, 5856-5857, 5898, 5965-5966, 6065, 6094-6100, 6202, 6587, 6599, 7014-7015, 7780, 8268-8274, 8306-8307, 8622, 8626, 8653-8655, 8853-8854, 8899-8900, 9010-9013, 9092-9094, 9096-9097, 9099-9107, 9580-9585, 9593-9595, 9597-9601, 9607-9610, 9661, 9746-9750, 9836-9838, 9861-9863, 9936-9938, 9943, 10041-10047, 10104, 10367, 10401-10404, 10410-10411, 10415, 10450-20458, 10480-10492, 10523-10525, 10527, 10537, 10551-10553, 10555, 10806, 10827-10831, 10873-10877, 10947-10951, 10982-10889, 11056-11065, 11182-11186, 11458-11465, 11670-11672, 11734-11739, 11752-11755, 11795.
Arbeid van kinderen beneden de 12 jaren in fabrieken en werkplaatsen, 245-247, 376-377, 828-850, 1335-1339, 1573-1577, 1609, 1611, 1614, 1722, 2385-2388, 2390, 3118-3139, 3232, 4625, 5713-5716, 5896, 5922-5929, 5961, 5972, 6078, 6265, 6274, 6348-6352, 6583-6584, 6750-6758, 7252, 7443, 7448, 8204-8211, 9240-9242, 10018-10022, 10068, 10070-10071, 10190-10195, 10235, 10266-10267, 10542, 10603, 11793.
Werken op het veld van kinderen beneden de 12 jaren, 9606, 9610-9611, 10356-10362, 10364-10366, 10368-10387, 10806, 11106-11109.
Werken van kinderen van 12-16 jaren, 34-42, 101, 242, 371-373, 445-447, 575-576, 593-497, 612-617, 638, 700-701, 724, 876-892, 902-913, 920-924, 930, 932-936, 1159-1166, 1341-1358, 1364, 1611, 1613, 1940-1953, 1992, 1997-1999, 2007-2011, 2390, 3058-3063, 3480-3505, 3513-3543, 3548, 3586-3589, 3504-3601, 3616-3617, 3694-3732, 3761-3767, 3911-3913, 3922, 3934-4004, 4041-4053, 4165-4169, 4362-4380, 4386-4392, 4533-4617, 4625, 4682, 4823-4825, 5173, 5199-5200, 5297, 5358-5359, 5382-5384, 5393, 5415, 5432-5434, 5470, 5477, 5517, 5520-5536, 5569, 5716, 5807-5808, 5850-5858,

5880, 5896, 5898, 5900, 5922, 6268, 6275, 6281, 6353, 6547-6556, 6585-6599, 6655, 6785, 6979-6986, 7290-7298, 7433-7434, 7449-7453, 7491-7494, 7502, 7570-7581, 7588, 7648-7655, 7778-7781, 7812-7816, 7875-7882, 7972, 8061-8062, 8073-8074, 8146-8160, 8215-8216, 8247, 8299-8302, 8305-8306, 8436-8444, 8601-8605, 8654-8659, 8677-8681, 8758-8761, 8850-8854, 8890, 8903, 8956-8957, 9113, 9118, 9141-9142, 9243, 9331, 9334, 9381, 9465, 9475-9481, 9485, 9509, 9517-9522, 9525, 9527, 9611, 9643-9646, 9675,

9738-9743, 9749, 9864-9867, 9902, 9995-9996, 9998-10000, 10023-10025, 10113-10114, 10196-10197, 10245-10253, 10278-10285, 10387-10416, 10466-10467, 10474-10479, 10549, 10602-10603, 10606-10610, 10731, 10869-10872, 11044-11055, 11130-11134, 11167-11177, 11227-11229, 11244-11247, 11340-11364, 11480-11483, 11654, 11730-11739, 11751-11758.
Leerplicht, (Invoeren van) 1614, 2514-2533, 3247, 4662, 4788-4793, 5959, 5966*bis*, 10363.
Loonen, (Regeling en bedrag der) 894, 901, 924, 983-985, 1089, 1092, 1123, 1165-1176, 1220-1221, 1334, 1353, 2015-2016, 2179-2212, 2390, 2563-2600, 2796-2799, 2814, 3009, 3033-3037, 3116-3117, 3142, 3282, 3326, 3343, 3461, 3478, 3508, 3605-3618, 3645, 3693, 3772, 3887, 3907, 4021, 4157, 4161, 4177-4181, 4235-4250, 4272-4276, 4299-4301, 4358, 4756-4771, 4792-4797, 4838-4839, 4893-4894, 5038, 5052-5056, 5517, 5560, 5805-5806, 5851, 5862-5869, 5896, 5920, 5977, 5993-5995, 6224-6228, 6239-6244, 6401-6444, 6463-6480, 6500-6506, 6561*bis*-6566, 6664-6681, 6724, 6725, 6779-6783, 6792, 6861-6869, 7030-7037, 7084-7091, 7105-7108, 7133-7147, 7200-7204, 7219-7223*bis*, 7410-7412, 7457-7459, 7474-7480, 7484-7490, 7503-7506, 7525-7526, 7553-7556, 7564-7566, 7589-7595, 7602-7614, 7652-7655, 7696-7697, 7731-7736, 7741-7746, 7750-7751, 7924-7926, 7992-7993, 7996, 7998, 8016, 8054-8059, 8063-8064, 8075, 8112-8113, 8137-8138, 8141-8142, 8178-8184, 8194-8197, 8230-8233, 8291-8296, 8303, 8309-8311, 8371-8375, 8405-8406, 8412-8413, 8419, 8456-8459, 8470-8474, 8552, 8562-8568, 8618-8619, 8688-8697, 8721, 8725, 8766-8779, 8833-8841, 8844-8850, 8858-8859, 8868-8873, 8934-8937, 8963-8967, 8997-9002, 9015-9019, 9138-9143, 9165-9168, 9174-9178, 9197-9201, 9223-9229, 9246-9252, 9284-9291, 9304, 9306-9315, 9492-9494, 9540, 9571, 9589-9593, 9711-9715, 9763-9764, 9769-9771, 9833-9835, 9893, 9908, 9970-9983, 10085-10089, 10302-10303, 10515-10517, 10521, 10623-10627, 10880, 10881, 10954, 11027-11030, 11073-11078, 11228, 11264-11271*bis*, 11310-11311, 11329-11330, 11363, 11428-11435, 11472-11474, 11497-11498, 11524-11530, 11535-11543, 11617-11619, 11764.
Machinerieën. Vermeerdering van het gebruik van jongens in fabrieken door de invoering van machinerieën, 1393, 8995-8996.
Nijverheid. Toestand der nijverheid in het algemeen in verband met de tarieven, 3148-3149, 3202, 3453, 4278-4290, 4911, 6026, 7360, 7410, 8132, 8134-8136, 8284, 8287-8290, 8380-8381, 8721, 8726-8727, 9888-9892, 9940-8842, 10598-10599, 11004, 11491-11494, 11727-11726.
Onderwijs.
Beschouwingen betreffende de verordeningen krachtens art. 82 der wet op het lager onderwijs, 4735, 5102, 9540, 9602-9905, 10001-10007, 10007-10069, 10273-10274, 10337-10356, 10366, 10442-10446, 10806, 11111.
Onderwijs in verband met de behoeften van industrie en huisgezin, 5739-5745, 5747-5750, 6063-6065, 6076-6077, 6081-6089, 6111-6144, 9022, 9467-9468, 9486-9491, 9567, 9606, 9652, 9816, 10007, 10042-10044, 10058-10059, 10106-10112, 10268-10272, 10368-10373, 10387-10401, 10542-10544, 10568-10570, 10604, 10777-10085, 10944-10946, 10975, 11102-11110,

11112-11114, 11126-11129, 11156-11166, 11172-11175, 11214-11222, 11385-11386, 11478-11479, 11693-11696, 11785-11786.
Gehalte van het onderwijs op openbare en bijzondere scholen, 5746, 5811-5816, 5821-5823, 5967, 6066, 9075, 9077-9079, 9088, 9090.
Ambachtsscholen, vak-, teeken- en herhalingsonderwijs, 3264-3265, 4392-4393, 10063, 10275-10277, 10388, 10402, 10412-10415, 10733-10763, 11247-11258, 11418-11421, 11484, 11666-11667, 11786.
Overleggen van een bewijs van genoten lager onderwijs alvorens op eene fabriek geplaatst te worden, of afleggen van een soort examen, 752,

8302, 8365-8366, 8367, 8724, 8901-8902, 9014, 9075.
Verstandelijke ontwikkeling der jongens, behoefte aan betere gelegenheid tot opleiding voor het vak, 1055, 1098, 1569-1571, 1584-1588, 1630, 1799-1807, 1921, 2074-2075, 4005-4010, 4122-4154, 4843-4846, 4838, 4863, 5692-5696, 5711, 5745-5755, 5783-5787, 5795-5800, 5817-5820, 5942-5943, 5952, 5962, 6071-6076, 6081-6093, 6101-6109, 6112, 6496-6499, 6686-6688, 6982, 7000, 7182, 7454, 7813, 7881, 8064, 8304, 9079, 9089, 9159, 9743, 10406-10409, 10412, 10620-10622, 10764-10777, 10786-10804, 10811-10820, 11436-11438, 11657-11663.
Ondersteuning der ouders gedurende den leertijd der kinderen, 1406, 1416, 4394-4395.
Resultaten van de school voor havelooze kinderen, Bloemstraat hoek Lijnbaangracht te Amsterdam, 3369-3410.
Pauperisme en krankzinnigheid, (Verband tusschen) 5573-5575.
Pensioenfondsen, zieken- en begrafenisfondsen, 564-574, 581, 1064-1069, 1179, 1272-1277, 2262, 2269-2270, 2362-2367, 3073-3083, 3091-3100, 3208-3221, 3268, 3294, 3360-3365, 3574-3576, 3636, 3671-3674, 3804, 4031-4038, 4062-4066, 4213, 5512, 5515, 5516, 5603-5606, 5682, 5702-5709, 5774-5779, 5824-5825, 5898, 5936-5942, 6043, 6050-6055, 6061-6062, 6160-6161, 6190-6199, 6206-6208, 6595, 6633-6640, 6959-6961, 6965, 6970-6971, 7037, 7082-7083, 7092-7101, 7148-7153, 7205-7218, 7226, 7228-7231, 7247, 7287, 7299, 7351-7353, 7470, 7622-7630, 7711-7718, 7724-7730, 7795-7798, 7809, 7845-7857, 8170, 8341, 8376, 8430, 8525-8530, 8572-8574, 8702-8703, 8790-8805, 8970, 9022, 9124, 9261-9277, 9294-9301, 9518, 9524, 10115, 10123-10139, 10210-10217, 10232-10234, 10304-10307, 10574, 10589-10594, 10640-10648, 10710-10712, 10847-10849, 10883-10891, 10893-10894, 10918-10919, 10956, 10959-10961, 10990, 11136-11139, 11146-11147, 11282-11287, 11291-11301, 11306, 11316, 11388-11390, 11402-11405, 11499-11513, 11580-11581, 11593-11594, 11635-11636, 11712-11720, 11787-11790.
Sparen. Zucht tot sparen onder het volk, 536-539, 680-682, 700, 1179-1180, 1485-1489, 1959, 4745-4754, 5516-5518, 5711, 5801, 5898, 5920, 6043-6046, 6049, 6207, 6219-6220, 10090, 10097, 10292-10294, 10513-10514, 10912-10913.
Verdeelen van voor fondsen bijeen gebrachte gelden, 1179-1181, 3104-3114, 3277-3280, 3362, 3636, 4225-4227, 5711, 5712, 6636, 6637, 8804, 8970-8991, 9124-9137.
Sterfte en sterftestaten, bevolkingsregisters op de fabrieken bij Regout, 5277-5281, 5291, 5858, 6581, 6632, 7284, 7285, 7315-7318, 7723*bis*.
Stoomketels. Het plaatsen van jongens in den in bewerking zijnde stoomketel tot het tegenhouden van de klinknagels, 1344, 1432-1442, 1890-1892, 4381-4385, 4871-4875, 4886-4888.
Vereenigingen en maatschappijen.
Schildersvereeniging ‘Vooruitgang zij ons doel’, 3266-3301.
Sigarenmakersbond, 3654-3655.
Sigarenmakersvereeniging, 3073, 3084-3094, 3100, 3110-3114.
Sigarenmakersvereeniging ‘Eendracht’, 3089, 3099.

St. Joseph-gezellenvereeniging, 1911-1915, 3829-3851.
S. Servatiusvereeniging, 5792.
Société des dames de charité, 5962, 6694, 9079.
Societeit Momus te Maastricht, 6101.
Tabakswerkersvereeniging ‘Door eendracht saamgebracht’, 4220-4234.
Timmergezellen-vereeniging ‘Concordia inter nos’, teekenschool door die vereeniging opgericht, 1725-1747.
Typografenbond, 1067-1069, 3575.
Vereeniging Dorcas, 5962, 9079.
Vereeniging ‘Handwerkers Vriendenkring’, 3206-3221.
Vereeniging tot behartiging van de zedelijke en godsdienstige belangen der bewoners van de buitenwijken van Amsterdam, 715.
Vereeniging tot bevordering van fabrieks en handwerksnijverheid in Nederland, 4898.
Vereeniging tot heil des volks te Amsterdam, 708-174.

Vereeniging voor fabriekarbeidsters te Amsterdam, 589-593, 648-659, 664.
Vereeniging van St. Vincentius, 1905-1910, 5785, 5801, 5962, 5996, 9079, 10640, 10782, 10821-10832, 10837, 11578.
Volksonderwijs, 9079.
Wormer Knappschattsverein 5997, 6050.
Aloysius-gesticht te Amsterdam, 3747-3755.
Amsterdamsche Werkmansbond, 4228.
Congregatie der Broeders, 6072-6075.
Congregatie van de Heilige familie, 6043, 6219.
Gesticht de Nieuwenhof, 5946-5954.
IJzer- en Metaalbewerkers-vereeniging te Amsterdam, 1497-1501.
Katholieke Heeren-Vereeniging, 5883, 5996, 6694.
Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen, 10706, 11116, 11119, 11233-11334.
Maatschappij tot Nut van het Algemeen, 4618-4619, 5630-5631, 8888-8889, 9021-9026, 9079-9083, 9092-9099, 9106-9107, 11121-11124, 11146.
Maatschappij voor vlasindustrie, 9396, 9443-9446, 9620-9625, 9917-9925.
Vereeniging Patrimonium, 475-480.
Vereeniging Nederlands Werkman te Amsterdam, 4744-4754.
Vlasindustrie.
Verplaatsing van geheele gezinnen naar andere provinciën bij de vlasindustrie, 9401-9406, 9465-9467, 9540, 9564-9573, 9667-9674, 9808-9815, 9868-9872, 9991-9993.
Verhouding der kinderen tot de volwassenen bij de vlasindustrie, 9540, 9576-9580, 9587-9588, 9764-9773.
Sterfte onder de werklieden bij de vlasindustrie, 9619, 9901.
Gebruik van machines bij de vlasindustrie, 9876-9887, 9930-9931, 9939, 9962.
Verhouding tusschen den eigenaar der woning en den huurder bij de vlasbereiding, in verband met de verbintenis tot arbeidsprestatie, 9540-9541, 9564, 9677-9712, 9793-9808, 9895-9900, 9926-9929.
Voedsel. Hulp der patroons door inrichtingen tot het verkrijgen van warm voedsel, 5859-5861, 5898, 6716, 6723, 9079-9081.
Vrouwen.
Werken van gehuwde en ongehuwde vrouwen in fabrieken en werkplaatsen:
a. van gehuwde en volwassen vrouwen, 548-549, 635-639, 755, 1956, 2192, 2371, 2540, 2871-2873, 2898-2900, 3064, 3805, 3807-3819, 4707-4715, 4986-4998, 5152, 5173, 5317, 5385, 5401, 5415, 5438-5440, 5448-5453, 5466, 5477-5478, 5481-5482, 5498, 5500, 5517, 5557-5561, 5650, 5658-5659, 5687, 5727-5733, 5857-5858, 5871-5872, 5898, 5899, 5900, 5937, 5998-6001, 6005-6015, 6022-6025, 6026, 6050, 6085, 6104, 6133-6134, 6177, 6537-6538, 6617-6622, 6690, 6694, 6852, 7129, 7199, 7248-7249, 7275-7277, 7435, 7495, 7504, 7568-7569, 7667, 7760, 7787-7794, 8161-8165, 8297, 8308, 8316-8321, 8383-8387, 8418, 8421-8428, 8539, 8637-8639, 8828, 8943, 8950-8952, 8954, 9116, 9332, 9345, 9509, 9624, 9647-9651, 10026, 10098-10099, 10299-10301, 10447-10449, 10509-10510, 10550-10551, 10536-10539, 10705-10708, 10825,

10866-10868, 11187-11191, 11239-11240, 11364, 11423-11426, 11685-11692, 11782-11783.

b. van jonge meisjes, 511-526, 1940-1953, 1983-1990, 2191, 2201, 2318-2319, 2333, 2358-2361, 2390, 2540, 2870, 3068-3072, 3176, 3234-3237, 3617, 3765-3770, 3806, 4256-4352, 4465-4469, 4707-4715, 4926-5000, 5152, 5173, 5232-5235, 5385-5386, 5401, 5415, 5425-5430, 5464, 5470, 5475, 5477, 5484, 5499, 5557, 5638, 5651, 5727, 5870-5872, 5897, 6057-6060, 6183, 6205, 6267, 6389-6394, 6541-6542, 6601-6609, 6623, 6972, 7127-7132, 7196-7198, 7275, 7436-7437, 7664-7666, 7760, 7782-7784, 7988-7991, 7994-7997, 8000, 8161-8165, 8215-8216, 8284, 8227-8298, 8417, 8540-8560, 8660, 8662, 8822-8827, 8834-8848, 9112, 9114-9117, 9141, 9332, 9513-9514, 9611, 10026, 10103-10104, 10466, 10474-

10480, 10560*bis*, 10825-10826, 10854-10865, 10930, 10937, 10995, 11089-11091, 11126-11129, 11168-11171, 11364, 11466-11468, 11485, 11646, 11747-11749.

Werken op fabrieken door zwangere vrouwen kort vóór en na de bevalling, 2309-2317, 2474-2477, 2601-2602, 4989-4991, 5317-5318, 5858, 6015-6018, 6050, 6184, 6185, 6690-6691, 7791-7792, 8228, 8317, 8639-8640, 8893-8896.
Werklieden.
Zorg voor werklieden in geval van ziekte, 1064, 1753, 2082, 2310-2317, 2479-2487, 2603-2622, 2776-2786, 2861-2866, 2907-2924, 3292, 3872, 4054-4061, 4208-4209, 4317-4319, 6048, 6160-6161, 6492-6496, 7083, 7351, 7522, 7885-7887, 7980-7986, 8431-8432, 8882-8885, 8942, 8991-8993, 9304, 9317, 9327, 9346-9349, 10128-10131, 10132-10133, 10227, 10574-10576, 10648, 10710, 10836-10838, 10847-10849, 10884, 10886-10891, 10892-10899, 10957-10959, 11196-11198, 11391-11401, 11627-11629, 11723-11724.
Zorg voor werklieden in geval van kwetsuren en ongelukken door de werklieden beloopen, 550-551, 683-686, 1012-1017, 1446-1452, 1459, 1789, 2287-2296, 2488-2491, 2622, 2957-2962, 3081, 3303-3307, 3556-3569, 4812-4814, 5090-5091, 6050, 9319-9323, 10218, 10227-10228, 10310-10311, 10651-10653, 10706-10710, 10965-10967, 10991.
Zorg voor oude en ongeschikt geworden werklieden, 550-551, 1224, 1453-1458, 1777-1779, 2083-2084, 2297-2305, 2492-2497, 3570-3573, 3637, 3872, 4025-4029, 4794-4795, 5092-5096, 5773, 5873, 6033-6035, 6045, 6050, 6641-6654, 6954-6958, 7037-7044, 7083, 7352-7396, 7472-7473, 7523, 7615-7622, 7630-7633, 7716-7717, 7872-7874, 7921-7923, 8170-8177, 8341-8345, 8704-8707, 8782-8789, 8876-8880, 8901-8913, 9278-9283, 10144-10151, 10154, 10312-10314, 10577-10578, 10640, 10717-10721, 10833-10835, 10892, 10895-10899, 10929, 11302-11304, 11321-11328, 11520-11523, 11589-11591, 11623-11626, 11718-11720, 11791-11793.
Zorg voor de gezondheid der werklieden, 145, 236-237, 365, 394-395, 956-958, 1083, 1869, 2390, 2473, 3579, 3603, 3706, 4186-4203, 4306-4313, 4420-4422, 4447, 4471-4488, 4716-4717, 5129, 5140, 5191-5194, 5282, 5373, 5375, 5416, 5417, 5434, 5446-5447, 5546, 5620, 7280, 7360, 7397-7406, 7535-7537, 7662-7663, 8672, 9329-9330, 9524, 9529-9530, 9533-9537, 9540, 9623-9642, 9920-9925, 9932-9935, 9950-9955 9957-9967, 10920-10924, 11144-11145.
Schaft- en rusttijden voor de werklieden, 918-921, 959-971, 1047-1048, 1084-1087, 1127, 1212-1217, 1379-1383, 1688, 1757-1761, 2216-2219, 2390, 2440-2449, 2659, 2662-2670, 2773, 2829, 2972, 3008, 3464-3469, 3689-3692, 3906, 3935-3958, 4156, 4264-4267, 4361, 4832-4838, 5153, 5299, 5466, 5977, 7563, 8924-8925, 9304, 9540, 9904-9905, 10073-10076, 10296-10298, 10302, 10493-10494, 10500, 10537, 10611-10612, 10614, 10629, 10904-10906, 10917, 11203-11205, 11319-11320, 11427, 11555-11556, 11612-11614, 11763, 11765-11770.
Zedelijkheid van de werklieden, 326-332, 695, 2307-2308, 3817-3821, 3878-3881, 4109, 4302, 5244, 5435, 5436, 5711, 5727, 5790, 5884, 5898, 5961, 5996, 5997, 6173, 6212, 6215, 6216-6219, 6559, 7245-7246, 7276, 9407-9410,

9495, 9540, 9574-9575, 9762, 9911-9912, 10105, 10528, 10529, 10552-10554, 10561-10563-10806, 10841-10842, 10993, 10996, 11024, 11192.
Gebruiken van sterken drank door de arbeiders, 334-336, 379-381, 392, 398-400, 454-459, 532-535, 556-560, 577-580, 678-679, 692, 693, 700-701, 1042-1046, 1476, 1494-1495, 1520, 1957-1958, 1968-1977, 1989, 2069-2073, 2324-2327, 2903-2906, 3039, 3222-3223, 3308-3309, 3395-3396, 3649, 3771, 4106, 4808-4811, 5573, 5711, 5788-5790, 5887-5892, 5921, 5996, 5997, 6210-6213, 6228-6231, 6297-6314, 6373-6376, 6540, 6689, 6856-6860, 7240-7244, 7330, 7343, 7349-7350, 7428, 7598-7599, 7748, 7839, 8006, 8083-

8089, 8168-8169, 8251-8256, 8627-8630, 8630, 8708-8709, 8881, 9492, 9493, 9590-9591, 9732-9737, 9909-9911, 10091, 10093, 10436-10437, 10530, 10843-10845, 10914-10915, 11016, 11194-11195, 11262-11263, 11592, 11601-11602, 11699.
Maandaghouden door werklieden, 998, 1474-1475, 1963, 2001-2005, 3011-3018, 3577, 3605, 3656-3658, 3666-3670, 4239-4244, 5132-5133, 5711, 5780-5781, 6238, 6464-6465, 7747, 8007, 8257-8258, 8510-8513, 8710, 8262, 9469-9470, 9732-9735, 10092, 10096, 10185-10188, 10531-10532, 10903, 10916, 11387, 11699.
Geest onder de werklieden, verhouding tot de patroons, ontslag, 687-690, 696-699, 2023-2027, 2122-2150, 2260, 2279-2286, 3607-3615, 3626, 3636, 3643, 3653-3655, 3659-3665, 3821, 3825, 3852-3891, 3888, 3921, 4233-4238, 4453, 4792-4807, 4851-4862, 4864-4869, 5711, 5757-5759, 5862-5865, 5874-5876, 5898-5906, 6002, 6180, 6286-6287, 6292-6297, 7737-7740, 7766, 8032-8035, 8230-8233, 8242-8246, 8284-8285, 8286, 8309, 8397-8402, 8467-8469, 8635, 8711-8713, 8874-8875, 8890-8891, 8905-8907, 8994, 9190-9196, 9222, 9292-9294, 9304, 9305, 9356, 10085-10089, 10151-10152, 10182-10184, 10219, 10226, 10286-10289, 10522-10523, 10654-10657, 10714, 10839-10841, 10903, 10907-10908, 10967-10968, 11013-11016, 11020-11022, 11031, 11066-11080, 11083-11085, 11140-11143, 11186, 11198-11201, 11229-11237, 11241-11243, 11315, 11378-11380, 11470-11474, 11544-11553, 11620-11622, 11698, 11700-11711, 11765, 11780.
Ontwikkeling der werklieden (zedelijk en lichamelijk), geschiktheid voor hun vak, 5782, 5791-5794, 5880-5883, 5898, 8401, 8403-8404, 8863, 9540, 10545, 10588-10560, 10806, 11021-11026, 11167, 11259-11261.

Schets *van hoofdpunten van het onderzoek betreffende werking en uitbreiding der wet van* 19 *September* 1874 (Staatsblad n°. 130) *en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen*.

I.

Naleving der wet op den kinderarbeid (van 19 September 1874, *Staatsblad* n°. 130).
Toezicht op hare handhaving.
Hare redactie.

Haar invloed	*a* op de kinderen.
" "	*b* op de gezinnen.
" "	*c* op de vraag naar andere werkkrachten ter vervanging van den verboden kinderarbeid.
" "	*d* op de betrokken takken van nijverheid.

II.

Plaatselijke verordeningen, krachtens art. 82 der wet op het lager onderwijs (van 17 Augustus 1878 *Staatsblad* n°. 127) vastgesteld.
Naleving dier verordeningen.
Toezicht op hare handhaving.
Haar invloed.
Aard en duur (in de onderscheidene jaargetijden) van den arbeid van kinderen beneden 12 jaren, buiten de fabrieks- en ambachtsnijverheid, in gemeenten waar zoodanige verordeningen niet bestaan.

III.

Aard van den arbeid Duur van den arbeid (werktijden, rusttijden, overwerk, nacht-arbeid, Zondagsarbeid). Loon (wijze van berekening, verhouding tot dat van volwassen mannelijke arbeiders).	van jongelieden van 12 tot 16 jaren	in de onderscheidene takken van fabrieks- en ambachts-nijverheid.
" "	van jongelieden van 16 tot 18 jaren	" "

" " van ongehuwde vrouwen " "

" " van gehuwde vrouwen " "

Verhouding tusschen het getal der volwassen mannelijke arbeiders en dat der arbeidende personen, tot de gemelde categorieën behoorende.

Wijzigingen in die verhouding gedurende de laatste jaren.

Invloed, op die verhouding uitgeoefend door de richting, waarin de nijverheid zich heeft ontwikkeld.

IV.

Lichamelijke verstandelijke zedelijke	toestand	van jongelieden van 12 tot 16 jaren	in de onderscheidene takken van fabrieks- en ambachtsnijverheid arbeidende.
" "	" "	van jongelieden van 16 tot 18 jaren	" "
" "	" "	van ongehuwde vrouwen	" "
" "	" "	van gehuwde vrouwen	" "

Toestand der gezinnen van gehuwde vrouwen, in fabrieken of werkplaatsen arbeidende.

Verbetering dier toestanden door beperking of verbod van arbeid.

V.

Beweerde onvermijdelijkheid van den arbeid der sub III en IV vermelde categorieën van personen:

a. omdat de gezinnen, waartoe die personen behooren, de opbrengst van hunnen arbeid niet kunnen ontberen;
b. omdat sommige takken van nijverheid zonder dien arbeid de mededinging niet zouden kunnen volhouden;
c. omdat het bedrijf op jeugdigen leeftijd moet worden aangeleerd;
d. omdat sommige soorten van arbeid uitsluitend, beter of voldoende door kinderen of vrouwen kunnen worden verricht;
e. omdat onder sommige omstandigheden handen tekortkomen.

VI.

Toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op:

de veiligheid	der werklieden.
de gezondheid	" "
het welzijn	" "

Gevaar voor rampen en ongelukken.
Lucht.
Licht.
Verwarming.
Reiniging.
Afzonderlijke lokalen voor de beide seksen.
Duur van het verblijf in de gebouwen (rusttijden, nachtarbeid, Zondagsarbeid).
Uitvoerbaarheid van maatregelen ter verbetering, ook in verband met de belangen der nijverheid.